Предизвикателствата на промяната

Национална научна конференция

София
10–11 ноември
2004

Университетско
издателство
„Св. Климент
Охридски“

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА НА ПРОМЯНАТА

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА НА ПРОМЯНАТА

НАЦИОНАЛНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
СОФИЯ, 10–11 НОЕМВРИ 2004 Г.

Съставители
доц. д-р Искра Баева и доц. д-р Пламен Митев

София • 2006
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

През последните седемнадесет години българската историческа наука се развива в нова обществено-политическа обстановка. Настъпилите след 10 ноември 1989 г. промени в българското общество неизбежно се отразиха върху организационното състояние и върху научните търсения на професионалните историци.

Настоящият сборник включва материалите от проведената в Софийския университет „Св. Климент Охридски" национална конференция на тема „Предизвикателствата на промяната", която беше замислена като първи по-сериозен опит за цялостна преценка на новите насоки в развитието на съвременната историопис.

© 2006 Искра Баева, Пламен Митев – съставители
© 2006 Анна Кочанкова, Антоанета Запрянова, Бета Хараланова, Благовест Нягулов, Борис Стоянов, Боян Радунчев, Ваня Рачева, Васил Параскевов, Вера Бонева, Виолета Костова, Владимир Мигев, Войн Божинов, Галина Пиндикова, Георги Бакалов, Георги Марков, Даниел Вачков, Евгений Сачев, Евгения Калинова, Еля Цанева, Ивайло Лозанов, Иван Илчев, Иван Коев, Иван Първев, Илияна Марчева, Искра Баева, Йордан Желев, Мария Галанова, Милена Тафрова, Милена Тодоракова, Наталия Христова, Николай Поппетров, Петко Ст. Петков, Петя Банкова, Пламен Митев, Пламен Стефанов, Радостина Йотова, Рачко Попов, Румяна Първанова, Светла Димитрова, Стоян Антонов, Стоян Танев, Тамара Стоилова, Тодор Димитров, Тотко Стоянов, Христо Матанов, Цветана Георгиева

ISBN-10: 954-07-2439-2

ISBN -13: 978-954-07-2439-3

Университетско издателство „Св. Климент Охридски"

СЪДЪРЖАНИЕ

Приветствие от декана на Историческия факултет
проф. д.и.н. Иван Илчев 9

Георги Марков. Третото българско царство между отрицанието и идеализма 11

Васил Николов. Предизвикателства пред опазването, проучването, социализирането и популяризирането на археологическото наследство в България 16

Антоанета Запрянова, Благовест Нягулов, Илияна Марчева. „Другите" за „нас" и за историята: българската историческа наука между приемствеността и промяната 24

Иван Илчев. Чалгата в българската история 41

Евгений Сачев. Ролята на Националния център за музеи, галерии и изобразителни изкуства при Министерството на културата за реформиране на музейната система в България 45

Тотко Стоянов, Ивайло Лозанов. Тракийската и античната археология в България в годините на преход *(Опит за обзор)* 68

Георги Бакалов. За една насилена интерпретация на изворите: Влахерините 913 г. 80

Христо Матанов. Българската медиевистика в условията на демокрация 88

Цветана Георгиева. Изследванията по историята на българския народ през ранните столетия на османското владичество в хода на поредния български преход (1989–2004) 98

Тамара Стоилова. Европейският осемнадесети век в българската историография през последните 15 години 114

Пламен Митев. Българското възраждане (*Историографски бележки*) ..127

Вера Бонева. Българското възраждане в терминологичната среда на следдесетоноемврийската историопис 137

Ваня Рачева. Велчовата завера (1835 г.) в огледалото на българската историопис 149

Милена Тафрова. Епохата на Танзимата и българите в съвременната българска историография 160

Йордан Желев. Известните и непознати Богориди. *Обзор на историографията за една ненаписана история* 166

Мария Галанова. Нов подход към изследването на българското възрожденско етноложко знание 182

Петко Ст. Петков. Въпросът за периодизацията на новата българска история в историческата литература след 1989 г. 195

Даниел Вачков. Тенденции в изследванията върху стопанското развитие на България за периода от Освобождението до 1944 г. 209

Румяна Първанова. Българската историография след 1989 г. за развитието на България между двете световни войни 219

Войн Божинов. ВМРО и Иван Михайлов през погледа на съвременната българска историография 232

Анна Кочанкова. Изследване на българските институции: нови подходи 238

Искра Баева. Историческата наука за следвоенна България – в търсене на модела 250

Николай Поппетров. Историческа наука и общество – аспекти на конфигурацията: медии – общество – източник на исторически знания 262

Владимир Мигев. Изучаването на периода на 60-те – 80-те години на XX век от историята на България 276

Илияна Марчева. Изследванията по социално-икономическа история на социализма в България: основни теми, проблеми и перспективи 289

Евгения Калинова. Научни подходи в изследванията за политиката към турското население в България в периода 1944–1989 г. 302

Стоян Танев. Обективната истина и конюнктурната неистина в съвременната българска история 308

Наталия Христова. Историографски интерпретации на проблема „българско дисидентство“ 324

Пламен Стефанов. Личности, събития и исторически факти, извадени от забравата 333

Светла Димитрова, Бета Хараланова. Най-новата българска история в публикациите на музейните специалисти (1990–2004) 345

Васил Параскевов. Новите оценки за БЗНС „Никола Петков“ в българската историография след 1989 г. 366

Борис Стоянов. Федералистите и тяхната мечта за единна Европа непосредствено след края на Втората световна война 374

Радостина Йотова. От окупационна зона към бастион на социализма. ГДР в съветската политика 1949–1961 – историографски тези и проблеми 389

Иван Първев. Информационните технологии и българската историческа наука в зората на XXI век 402

Рачко Попов. Нови тенденции в развитието на българската етнология 409

Еля Цанева. Динамични процеси в българската теория на етничността през 90-те години – поглед на етнолога 417

Боян Радунчев. Етническите проблеми на българския преход 428

Петя Банкова. Историческият код в личните имена на българските граждани в съвременността 439

Милена Тодоракова. Държавните архиви в България на границата на две хилядолетия 446

Галина Пиндикова. Издаването на извори – приоритет на Главно управление на архивите при Министерския съвет 455

Тодор Димитров. Интегрирането на Централния партиен архив в Централния държавен архив и неговото значение за разширяване на изворовата база за историческите изследвания 460

Иван Коев. Информационната дейност на Дирекция „Централен военен архив“ в условията на демократични промени и интеграция към евро-атлантическите структури 464

Виолета Костова. Паметта за промяната *(Из фондовете на Историческия музей – Хасково)* 473

Стоян Антонов. Българската хералдика: предразсъдъци и перспективи 478

Приложение:
Кратка хроника на Българското историческо дружество

ПРИВЕТСТВИЕ ОТ ДЕКАНА НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ ПРОФ. Д. И. Н. ИВАН ИЛЧЕВ

Уважаеми колеги и гости,

Радвам се да Ви приветствам в аулата на Софийския университет от името на организаторите на конференцията – преподавателите от Историческия факултет на Университета. Струва ни се, че от двадесетина години насам това е първата конференция, която опитва да преодолее поне донейде естествените и изкуствените разграничения между различните дялове на историческото познание и изследване. Конференция, която показва, че можем да бъдем и археолози, и етнолози, и архивисти, и преподаватели в университетите и училищата, и изследователи в институтите, и журналисти в медиите, и да не забравяме, че сме част от голямото племе на българските историци. Племе, което обаче малко прилича на племето на децата на лейтенант Шмит от книгата на Илф и Петров. И ние като тях се оказахме доста дезорганизирани, анархистично настроени, трудно възприемаме нуждата от организация. Та затова и досега сме една от малкото професионални гилдии, и то многохилядна гилдия без своя професионална организация. Не че опити не са правени, правени са. На три пъти през последния век е създавано Българското историческо дружество и три пъти е умирало. За последен път преди десетина години. Радвам се да кажа, че поне на някои места в страната – в Хасково, например, ентусиасти не позволиха на самата идея да загине. Затова си позволихме да Ви призовем, колеги, да използваме тази конференция, която е национална по своя замисъл и характер, макар и да няма много общо с грандиозните конференции, правени през 70-те и 80-те години, да възсъздадем наново Българското историческо дружество. То е свикнало да възкръсва като феникс. Основателите му – сред които личи името на първия председател проф. Агура – през 1901 г. смятаха, че то трябва да има „научноизследователски, учебно-възпитателни, популяризаторски и научноинформативни" цели – под това, струва ми се, можем да се подпишем и сега.

Идеята възникна преди повече от две години. Свързахме се с колеги от последното ръководство на БИД. За съжаление някои от тях, като професор Стайко Трифонов, професор Евлоги Бужашки и други, вече не са сред нас. Положихме огромни усилия да открием архива на Дружеството, даден за

съхранение някъде в началото на 90-те години на Военно издателство. Оказа се, че тогава е натоварен на три камиона и складиран в един хангар в казармите на IV километър. Само че сега от него няма и следа. Никой не знае какво е станало. Вероятно и ние сме дали принос към новото първоначално натрупване на капитала в областта на търговията със стара хартия.

Явно е, че, в случай че одобрите идеята, ще трябва да почнем от самото начало. Не можехме да си позволим да Ви предложим нов устав или решения, без да сме упълномощени от никого. Затова предлагаме следната процедура. Присъстващите или тези от тях, които одобряват идеята за възстановяване на Българското историческо дружество, да се подпишат в раздадените бланки. Подчертавам, че подписът има само морална, а не правна стойност. В края на заседанието да изберем сравнително малка инициативна група, представляваща основните направления сред историците. Тя да изработи устава, да подготви необходимата документация за регистрацията на Дружеството. Когато това стане, да се свика нова национална конференция, на която вече да се конструира Дружеството и то да започне редовната си работа. Институтът за история изяви желанието си да бъде домакин на евентуалната следваща среща, но дотогава има още доста време.

ТРЕТОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО МЕЖДУ ОТРИЦАНИЕТО И ИДЕАЛИЗАЦИЯТА

ГЕОРГИ МАРКОВ

Всеки човек е повече или по-малко обременен с миналото на личния си живот. Историкът е обременен допълнително с миналото на епохата, която той изследва. Неизбежните пристрастия биват утежнявани от идеологически и политически убеждения, през които така се „гледа“ на историята, че да се вижда желаното или разрешеното. Макар заветната „обективност“ да се споменава често като доказателство за достоверност, тя е изключително трудно достижима категория. Самият историк е субективен в търсенето на следите от миналото.

Големият недостатък на историографията за Третото българско царство до 1989 г. е нейното преплитане с историята на БКП, от което се започва със „за“ или „против“ определено събитие или дадена личност. Партийнополитическите оценки са мъчно преодолимите „щампи”, с които историкът или се съобразява, или ги заобикаля с риск да бъде упрекнат в „буржоазен обективизъм“. Истината се дели на „удобна“ и „неудобна“, а правдата е „малка“ или „голяма“. Така се стига до противоречивото съчетание „истина е, но не е вярно“, което означава да казваш „на черното – бяло“.

Същевременно трябва да се изтъкне, че е издирен и събран огромен изворов материал от четирите посоки на света, който все още не е цялостно въведен в научно обръщение. И тук е основното противоречие между изворите и изследванията, които не отразяват в пълна степен богатството на изворовата база. При онези методически напътствия различията се търпят в предела на позволеното. Тази пречка е по-малко валидна за изследванията по стара и средновековна история и на Възраждането, където колегите са относително по-свободни да излизат извън официалните тези. Разбира се, условията се променят с развитието на Системата, като „голямото отваряне“ е по повод отбелязването на 1300-годишнината от основаването на Дунавска България.

Наследството отпреди 1989 г. е значително по количество, но страда откъм качество, и то не толкова поради недостатъците на историците, колкото заради „цитатничеството“ на „класиците“ с портрети по стените на държавните учреждения. Цензурата пречи на историците да напишат и публикуват това, което мислят. Тук обаче ще отбележа, че никой не е „държал“ ръката на

някого, за да го принуди да спазва „генералната линия“. Историкът може да премълчи, но не и да се изразява в разрез със съвестта си. Десети ноември заварва сравнително малко ръкописи „в чекмеджето“, което е поопразнено след върховата за историците 1981 година.

С падането на контрола върху историографията след 1989 г. се създават предпоставки за „пренаписването“ на историята. Оказва се, че историята на Третото българско царство е писана под надзора на онези, които са разрушили Царството, изкривявайки образа на обекта на изследване. Тук ще започна хронологически „отпред назад“, защото наскоро в политическия живот и обществото се разгоря шумен дебат: Що е то 9 септември 1944 г.? Държавен преврат, революция или и двете последователно? Всяка от спорещите страни остава на своята непримирима позиция. По стар навик политиците си позволяват да изземват хляба на историците.

Аз не съм привърженик на „махалото“, което се люшва от едната в другата крайност. Далеч съм от намерението да настоявам за идеализация на Третото българско царство, в което „царяло благоденствие и разбирателство“, защото и това не е вярно. Някои са изкушени да „разчистят“ претрупаните рафтове в отеснелите библиотеки, но книги не бива да се претопяват и още по-малко да се горят. На пръв поглед най-лесно е да се започне „на чисто“, но нали и сред плявата може да се открие зърното. В научните изследвания е необходимо да бъде намерена „точката на равновесието“, върху която може да се стъпи в името на мечтаната „историческа истина“.

Най-напред трябва да се изясни що за творение е онова отричано Царство, кои са живели в неговите предели, без да искат да избягат (освен по политически причини), и как от една изостанала османска провинция е създадена европейска държава. Сиреч да се започне с „положителното“, тъй като е наслоена прекалено много „чернилка“. Тук разчитам на стопанските историци от по-младото поколение, защото капиталистическата експлоатация и класовата борба не са в състояние да затъпят онова своеобразно „Българско чудо“, което изнася не само розово масло, но и текстил чак в Англия. Следователно толкова охулваната българска буржоазия да заеме полагащо ѝ се място в историята на онова общество, на което е стояла начело. „Авангардът“, наречен работническа класа, да си „отиде“ след 9 септември 1944 г., понеже в историята освен истина е необходима и справедливост.

Най-объркани са понятията в политическата история на Третото българско царство, в което всичко е сведено до идеализацията на една партия от крайната левица, по която всеки да се равнява, инак се лепят жигосващи „етикети“ като „липса на марксистко-ленинска методология“ или „буржоазен обективизъм“. И така ще трябва окончателно да скъсаме с навика да си служим с политическия речник, който да представяме уж като исторически.

Например защитима ли е тезата, че имало фашизъм на власт в България? За да се докаже, че в България избухнало „първото антифашистко въстание в света“, „фашизмът“ е измислен като такъв още от 9 юни 1923 г., втори след Мусолини в Италия! Въпреки че никой от набедените за „фашисти“ не се обявява като такъв! Такива ги наричат политическите им противници, които си служат с историографията за политически цели. Същевременно аз възразявам да бъде политизирана историята с какъвто и да е друг знак, което означава, че и историците не се учат от историята. Картината на историята не е черно-бяла, така че изисква многоцветната палитра на историка.

Допреди години военната история на Царство България е подредена като низ от победни събития, които заслужават да бъдат чествани, и то пак по политически съображения. Разрешената война е Първата балканска, защото тогава с Турция сме от двете страни на фронта в Студената война. Втората балканска война е отминавана поради „ябълката на раздора“ – Македония, а Първата световна война е сведена до т. нар. Войнишко въстание, защото в нея сме се били с румънци и руснаци, с които сме във Варшавския договор. След 1989 г. трите войни за национално обединение са събрани, защото без едната от тях не може да обясниш другата. Историографията за войните трябва да разшири тематичния обхват, тъй като те не съставляват само военни операции, а и стопанство, политика, дипломация и пропаганда. Армията играе важна роля и в обществено-политическия живот на България, независимо как е оценена.

Културата също не избягва деленето на „пролетарска“ и „буржоазна“, макар границата ѝ да се размива с хода на годините. Важно е не само да изтъкнем „какво сме дали на света“, но и да се съизмерим с другите, но не само като изява на самочувствие, а и за да очертаем собствената си самобитност. Историята на културата не може да бъде заместена от културологията, чиито представители невинаги я познават достатъчно, за да я обяснят смислено. Това е работа на историците, които са „вътре“ в материята и оценяват културните постижения. Тук не става дума „да си пазим хляба“, а за различен подход и степен на оценяване.

През последните години се правят опити да ни бъде доказано, че „събитийната“ история разделя народите и им пречи да се помирят в името на общото европейско бъдеще. Дори се чуват гласове „да скъсаме лошите страници“ от историята, като оставим „добрите“. Някои ни внушават да се заровим във „всекидневната“ история, защото всички ядем хляб и носим дрехи. На мен това напомня за добре познатата схема „удобна–неудобна истина“. Натискът ще се усилва с приемането на България в Европейския съюз, когато националните държави ще бъдат и формално обединени с „общо лице“ в европейската история. Така че тепърва българските историци ще изпитат и

издържат на „инструкциите“ от Брюксел „как се пише история“, без да дразниш другите от Общността.

Макар и бавно, българските историци излизат от пределите на „своята“ наука и търсят взаимодействие с други „сродни“ науки – демография, социология, психология, антропология. Става въпрос за добре подготвени колеги, които могат да се представят професионално и в други научни области. Същевременно не бива да допускаме самонадеяното нахлуване на политолози, социолози, културолози и пр., които си въобразяват, че познават историята до степен да обосновават с миналото преднамерено направени изводи. Аз не съм противник на сътрудничеството между сродните науки, но нека се уважаваме взаимно, за да се получи многопосочно развитие на интердисциплинарните изследвания.

Историческата литература на Третото българско царство е вече достатъчна, за да се премине от анализ към синтез. Големите теми търсят своето обобщаване от историци, които умеят да пресяват и отсяват, за да остане златото на поуките. Тогава ще ни стане ясно доколко изобщо е трябвало да го има Царството и дали си е заслужавало да се живее под неговата стряха. Въпросите са толкова сложни, че не предлагат еднозначни отговори. Сравненията с онази прословута 1939 г. не издържат високомерното отношение към родното минало, което обаче, колкото повече се отдалечава, може и да заизглежда „по-розово“. Научните спорове не бива да се израждат в политически разпри, а предметът на изследване да се обхване от всички страни е право на съществуване на всички, но не а на всякакви гледни точки.

С възцаряването на свободата на словото се появяват възможности да бъдат обнародвани всякакви книги, заплашвайки историческата наука с нападки от „самодейци“. Икономическата бариера замества политическата и не позволява „да видят бял свят“ ценни заглавия, а същевременно сергиите са затрупани от ненаучна литература, която колкото е по-сензационна – толкова и повече продаваема. Самодейността завзема и вестници, радиа и телевизии, а хората трудно отделят някой друг лев да си купят необходимата книга. Ако продължаваме да махаме пренебрежително с ръка на „недостойните“ за нашето внимание, вълната на „доброволците“ ще се шири безнаказано. Ето защо е необходимо „да отворим“ историческата наука към хората, за да им бъде полезна в обяснението на настоящето и бъдещето. Разбира се, кой колкото умее, но да не се затваряме в тесния професионален кръг и да си гледаме само докторатите, които не могат да „изкочат навън“.

Честото пренаписване и „новия прочит“ на историята не са здравословни за обществото, а историческата наука трябва по-скоро да се „деполитизира“, отколкото да се „деидеологизира“, защото идеи има навсякъде. Някои оспорват, че историята е „точна“ наука или дори не я признават за наука.

Авторитетът на историците страда поради проявите на напористи „неточни“ историци дотам, че ни делят от историята, която „всички обичат“. Политиците пък се надяват, че ако не историците, то „историята ще ги оправдае”. Други се опитват да четат историята с лявото или с дясното си око, вместо да я гледат и с двете. За да ни бъде тачена професията, която сме си избрали, ще е необходимо да работим за доверието на хората в „Учителката на народите“. Историята не се нуждае от „пренаписване“, а от преосмисляне.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ОПАЗВАНЕТО, ПРОУЧВАНЕТО, СОЦИАЛИЗИРАНЕТО И ПОПУЛЯРИЗИРАНЕТО НА АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО В БЪЛГАРИЯ

ВАСИЛ НИКОЛОВ

През последните две години археологическите проучвания в България попаднаха трайно във фокуса на обществения интерес. И то не само заради поредицата от много интересни и дори сензационни открития, но и поради набиращата сила дискусия за мястото на археологическото наследство в желания икономически просперитет на страната. На големи обществени групи стана ясно, че науката *археология* не е само изследователско самовглъбяване в миналото, а тя е многостранен изследователски процес, резултатите от който могат да имат широк отзвук, разбуждайки мисленето и емоциите на съвременния човек. Стотици хиляди хора бяха емоционално свързани през последните два археологически сезона с интензивните открития в полето на тракийската древност. Други пък окончателно осъзнаха, че археологическото наследство може да бъде експлоатирано и като източник на доходи, но за съжаление по-бързо до тези констатации достигнаха групи, чиито интереси се разминават с интересите на обществото. В такава приповдигнато-напрегната обстановка академичната археология приключва настоящия полеви сезон. И докато научните предизвикателства са двигателят за нейното развитие, натрупалите се проблеми на нормативната уредба за археологическото наследство и нейното спазване създават напрежение в цялата система на археологическата наука и музеология.

Известно е, че територията на България е изключително богата на археологически паметници – техният брой надхвърля 30 хиляди! Днешните български земи пазят следите на много цивилизации. На тази територия преди повече от милион и триста хиляди години са живели едни от най-древните обитатели на европейския континент. Най-ранните земеделци и скотовъдци в Европа се появяват на Югоизточните Балкани преди повече от 8 хиляди години, а през следващите две хилядолетия регионът се намира в центъра на европейската цивилизация – факт, който сам по себе си винаги ще буди огромен интерес. Самобитната тракийска култура в съседство със стара Гърция отдавна вълнува с богатите си материални останки от I хилядолетие пр. Хр. римското управление между I и IV в., Византийската империя до

VII в., Първото и Второто българско царство са оставили повече или по-малко богати следи. В рязък контраст с богатото културно наследство обаче стои отсъствието на ясно изразена държавна политика към съхраняването и обективното изследване на паметта, която земята съхранява.

Културното наследство е било обект на комерсиален и по-рядко на научен интерес още в древността. Сред приоритетите на съвременния цивилизован свят обаче ясно е регламентиран принципът на запазване и проучване на материалното културно наследство като един от основите извори за историята на човечеството, на етнокултурни или етнически общности. Освен международните споразумения, всяка съвременна държава въвежда чрез законодателството си многобройни, в много случаи строги правила за опазване и проучване на останките от миналото.

През XX в. българската държава регламентира и преформулира на няколко пъти отношението си към културното наследство на страната. Последният и все още действащ основен закон в тази област е приет през 1969 г. Въпреки че в него многократно са правени промени, той далеч не съответства на реалностите в българското общество и особено на значително променените условия за опазване на културното наследство през последното десетилетие от второто и особено в началото на третото хилядолетие. Вече 15 години се подготвят различни проекти на нов закон, но до истинско обсъждане и приемане все още не се стига.

Съвременната българска държава в значителна степен е абдикирала от задължението си да се грижи за опазването, проучването и социализирането на културното наследство, а като причина или като следствие липсва и добре премислена национална стратегия в тази област на обществения интерес. Това е не само тъжно. То е и трагично, дори само заради факта, че една от страшните болести на съвременното българско общество – иманярството, с изключително бързи темпове унищожава пощаденото от времето и от дейността на хората, живели преди нас в българските земи. Такава агресия срещу наследството от миналото тези земи никога не са преживявали. Унищожават се стотици археологически паметници, хиляди предмети от древността се изваждат от техния контекст, с което ролята им като извор за живота на древните хора рязко намалява и понякога се свежда до нула; найценното преминава в ръцете на богати колекционери, обикновено извън границите на страната. Освен че се извършва незаконно преразпределение на национално богатство, загубата на понякога безценна културно-историческа информация е лишаване и на част от паметта на човечеството. Ако изобщо реагират, държавните органи взимат палиативни мерки, опитват се да „гасят" някои от стотиците „пожари" по цялата територия на страната, вместо да бъдат оторизирани от закона да ги предотвратяват.

Голям брой отдавна разкрити археологически комплекси, често и експо-

нирани за посещение, са изоставени на произвола на съдбата. Почти лишени от целево финансиране на изследванията си, без реални пълномощия и при значителна незаинтересованост на държавата, археолозите от различните музейни и научни институции в България са превърнати в безгласни свидетели на разрухата на културното наследство, на проучването и опазването на което те са посветили живота си. Това естествено води до известно демотивиране, до умора от борбата с вятърни мелници. Понякога приятно се учудвам, че въпреки всичко археологическата колегия в страната продължава да изпълнява мисията си в неравната борба за опазване на следите на древните култури.

Крайно време е българското общество и българската държава да оценят достатъчно отчетливо културното наследство на страната като национално богатство и по съответстващ начин да организират неговото опазване и проучване. Така не само ще бъдат спазвани международните конвенции, под които стои подписът на България, но страната ще съхрани това наследство, което може и трябва да бъде нейна гордост. При една предвидлива държавна политика то може да се превърне в сериозен източник и на национален доход от вътрешния и от международния туризъм, както това става в Гърция, Италия, Испания и в други страни.

Въпреки че сегашните трудни икономически условия в България не дават големи възможности за проучване на останките от древните култури, държавата трябва решително да поеме функциите си по опазване на културното наследство. Необходимо е спешно изработване на национална стратегия за неговото опазване, проучване и популяризиране, както и за включването му, макар и не изцяло, в разумно използване с оглед на възможностите за развитие на страната (имам предвид преди всичко международния туризъм). Във връзка с това са необходими сериозни промени в законодателството, които, освен всичко друго, трябва да пресекат унищожителната дейност на иманярите. За нас е ясно, че зад развихрилото се иманярство стоят сериозни икономически интереси. Това вероятно е и една от основните причини за липсата на категорична държавна намеса в тази област. Ако новото правителство на България наистина желае да следва европейските приоритети, действията му по отношение на културното наследство трябва да бъдат показателни. Защото това наследство е национално богатство на България и в духовен смисъл принадлежи на цялото човечество. Проявата на безотговорност сега няма да бъде простена никога от нашите наследници.

Едва през последната година се усещат слаби сигнали на разбуждане на обществото и държавата. В това отношение важна роля играе настоящият президент на Република България. Преди близо година той предложи създаването на гражданско сдружение, което да провокира и подпомага дейността на държавните органи в областта на археологическото наследство.

Това сдружение е вече консолидирано. То си поставя за цел да акумулира финансови средства от държавния бюджет, от вътрешни и чужди фондове, от частни спонсори и да ги насочва към проучване, консервация и социализация на ограничен брой археологически паметници, които да станат част от системата на културния туризъм. Трябва да отбележа, че благодарение на натиска на възраждащия се в момента обществен интерес към древността, преди около година правителството отпусна средства за подобряване на инфраструктурата на два района с важни археологически паметници, както и за консервацията на някои от тях. Преди няколко месеца тогавашният министър на културата предложи Концепция за развитието на българската култура, която беше приета от Министерския съвет без обсъждане, но основните истински проблеми на археологическото наследство са останали незасегнати в нея.

Необходимо е най-после на дневен ред да се постави изработването на национална стратегия за културното наследство и съобразен с нея нов закон за музеите и паметниците на културата. Преди всичко на политическо и експертно ниво трябва да се реши от какъв вид законодателтво в тази област имаме нужда – либерално или рестриктивно. Една богата на археологическо наследство страна като България би следвала да приеме рестриктивно законодателство, което може реално да съдейства за опазването на това наследство. Защото като следствие от сегашното остаряло законодателство може със сигурност да се предполага, че безценни паметници на древната култура са напуснали безвъзвратно страната. Поради това съветите на представители на общоевропейски организации за приемане на либерално законодателство в областта на археологическото наследство не съответстват на националните ни интереси и съответно са неприемливи. Това, според мен, се отнася и за съседните балкански страни.

Новите обществени условия изискват регламентирането на редица важни аспекти на опазването, проучването, социализирането и популяризирането на археологическото наследство.

Опазването изисква строги правила, които да ограничат иманярството. Най-ефективно би било обявяването на движимите археологически паметници за публична държавна собственост, което означава пълна забрана на търговията с тях. Това е крайна мярка, която среща силно противодействие от заинтересовани среди както в България, така и в чужбина. В това отношение едва ли можем да се надяваме на достатъчно съдействие и от големите общоевропейски организации.

Освен това необходим е ясен регламент за археологически паметници, които попадат в частни имоти, защото противоречията в сегашното законодателство дават възможност за скрито разрушаване на археологически останки без видима индикация.

Проучването на археологическото наследство е същността на археологическата наука.

Първият основен аспект на тази важна област включва необходимост от промени в методиката на теренната археологическа дейност, широко навлизане на съвременни технически средства и методи на естествените науки, подобряване на университетското обучение, промяна в характера на публикациите и т. н. От друга страна обаче, през последното десетилетие професията на археолога се оказа недостатъчно престижна. Интелектуалното ниво на студентите, които учат специалност „Археология", е сравнително ниско, което води до принудително снижаване на нивото на обучение, на демотивация на университетските преподаватели. Получава се затворен кръг, в който малцина млади хора успяват да намерят лична мотивация и съответно стабилен път в научните изследвания. Едва ли в близките години можем да се надяваме на сериозна промяна на тази ситуация.

Вторият основен аспект на проучването бих нарекъл организационен, свързан с финансовото осигуряване на археологическите проучвания. Нужно е регламентирането на възможности за финансиране на проучвания, които решават предимно научни проблеми. Сега това е почти немислимо – в държавния бюджет такива средства не се предвиждат, за евентуални спонсори не са регламентирани данъчни облекчения. Чрез консолидирането на посочените два източника може да бъде създаден фонд „Археологическо наследство", който да подпомага целеви научни програми, както и някои спасителни разкопки и спешна консервация на находки и недвижими паметници. Необходимо е да се запази и да се регламентира по-ясно принципът, че налагащо се разрушаване на археологически паметник задължително се предхожда от археологически разкопки. Финансирането на спасителните разкопки и на свързаните с тях следващи етапи на проучване, вкл. и на публикуването на резултатите се осигурява от този, чиято дейност налага цялостното или частично разрушаване на археологическия паметник.

Трети основен аспект на проучването е свързан с квалификацията и институционалната принадлежност на археолозите, които имат право да извършват разкопки. В нашата колегия не намира подкрепа идеята за регламентиране на частни археологически фирми.

Четвърти основен аспект е разрешителният режим за деструктивното проучване на археологическите паметници, т. е. за археологическите разкопки. Със сега действащия Закон за паметниците на културата и музеите държавата оторизира Археологическия институт с музей (АИМ) на БАН, съгласувано с Министерството на културата, да издава разрешения за археологически разкопки на територията на Република България. Заедно с Националния институт за паметниците на културата, Археологическият институт с музей е сериозната опора в изостряща се битка за контрола

върху опазването, проучването и използването на културното наследство. Именно защото институцията е такава пречка пред разграбването на археологическото наследство, в последните две години следват лавинообразни атаки за изхвърлянето на АИМ извън борда и усвояването на това пространство от чиновници, изразяващи групови интереси. Разрешителният режим на археологическите проучвания в Република България има сега възможно най-добър механизъм. Целесъобразността на издаването на разрешение за деструктивна намеса в един археологически паметник е и трябва да остане резултат на научен анализ, който може да бъде направен само от експерти, а не от чиновници.

Последният аспект, на който ще обърна внимание, е необходимостта от ясно регламентиране на достъпа до археологически паметник с цел неговото проучване, и то особено в случаите, когато се намира в частен имот. Напоследък ръководители на частни и държавни фирми с различни аргументи създават пречки пред разрешени археологически разкопки.

Социализирането и популяризирането на археологическото наследство е видимия резултат от археологическото проучване. Това е обучението на обществото по историята на неговите корени.

Социализацията на движимите археологически паметници, на предметите от бита и култа на древните хора обикновено изисква сравнително къс подготвителен период, който включва консервация, реставрация и експониране в музей. Напоследък се забелязва стремеж за бързо представяне пред публиката на нови и важни находки. На 19 август м.г. край Кърн, Казанлъшко, беше разкрит богат гробен комплекс на тракийски владетел, който включва златна маска и златен пръстен. Точно 4 седмици след откриването му, след най-наложителната консервация и реставрация, комплексът беше представен в Националния археологически музей в София. За 9 дни през музея преминаха повече от 22 хиляди души, което беше рекорд в неговата 113-годишна история. През последните две години се забелязва засилване интереса на хората към техните корени в миналото. Този процес е обусловен явно от макар и бавното подобряване на условията на живот, както и от някои сензационни археологически открития на територията на страната. В музеите влизат все повече хора и това трябва да бъде бързо осъзнато и използвано от музейните специалисти. Необходимо е внимание към начина на презентиране на археологическите находки в музейните зали, а от друга страна, трябва да се търсят възможности за активна реклама на музейните експозиции сред децата и учениците, сред младите семейства.

Във връзка с това е актуален проблемът за археологическите изложби в чужбина. България има активна държавна политика за представяне на културното наследство извън границите на страната още от началото на 70-те години на миналия век. По времето на „желязната завеса“ това беше много

разумно. Сега обаче има достатъчно възможности за движение на хората на европейския континент и извън него, поради което политиката по отношение на археологическите изложби в чужбина трябва да бъде коригирана. Вече не бива да се изваждат най-ценните съкровища от музейните експозиции и потенциалните български или чужди посетители на музеите да бъдат лишени за няколко месеца или дори за година от възможността да ги виждат. Във фондовете на българските музеи има много други находки, които могат да се представят в чужбина, а отделни значими съкровища могат да бъдат експонирани на техния фон само за кратко време при подходяща реклама. Такава политика е национално достойна и ще засили потока на чужди туристи в страната, които биха били заинтригувани от древната ѝ история. Уникалните паметници трябва да бъдат представяни в контекста на региона, от който те произхождат.

Във връзка със социализацията на движимите паметници в последните две години възникна проблем, който трябва да намери бързо законодателно решение. След важни, дори сензационни открития през миналия и настоящия археологически сезон възникна проблемът за местопостъпването на находките. Появиха се неправомерни искания на местни ръководители, които, без да са осигурили средства за разкопките на археолози от национални музеи, настояват находките от тези разкопки да останат в местните музеи. А законът предвижда това да става по решение на министъра на културата, което пък е практически невъзможно за десетките хиляди предмети, които всяка година постъпват в музеите. Наложилата се през последните десетилетия практика на разпределянето на археологическите находки и комплекси от разкопки в България е повече от логична и тя трябва да бъде затвърдена законодателно. Двата критерия за това разпределяне са съответно източникът на финансиране и институционалната принадлежност на ръководителя на разкопките. Допълнителен важен аргумент е и правилото, че археологически находки с национална значимост се предават в централни музеи, защото националните музейни институции имат право да комплектуват своите фондове от територията на цялата страна. Утвърждаването на тези принципи ще стимулира общините да отделят финансови средства за археологически проучвания, което сега те правят по изключение, както и за подобряването на музейните сгради и експозиции. В националните музеи е необходимо да влизат част от най-интересните и най-важните археологически находки, защото тези музеи трябва да бъдат представителни по отношение древната култура на региона. От разпръсването на важни паметници в малки музеи по цялата територия на страната ще загубят всички любители на културния туризъм и особено пребиваващите за кратко време чужди туристи.

Вече споменах за необходимостта от приоритетно насочване на финансови средства за консервацията и реставрацията на няколко десетки недви-

жими археологически паметници, които да бъдат превърнати в желана цел за посещение от широк кръг хора. Явно е, че сегашното състояние на икономиката не позволява отделянето на достатъчно средства за такава цел. Именно затова се появи идеята за отдаване на концесия на такива недвижими паметници, които да бъдат проучвани и социализирани с частни средства и съответно да се използват в системата на културния туризъм. Идеята изглежда привлекателна, но към нейното реализиране трябва да се пристъпва много внимателно и в никакъв случай в ущърб на паметника. Това особено се отнася за археологическите паметници с национално значение.

По традиция българските археолози и предимно тези от Археологическия институт с музей на БАН поддържат много широки международни контакти, особено с институти и учени от европейските страни. Освен непрестанния обмен на информация чрез лични срещи и симпозиуми, в страната работят и десет международни експедиции, всички те ръководени от българска страна от академични учени. Българското законодателство предвижда само работа на съвместни археологически екипи от български и чужди специалисти, което с течение на годините се оказа много полезна и добре работеща формула, особено като се има предвид, че чуждата институция изцяло поема финансирането на експедицията. Наши партньори са уважавани институти и учени от Германия, Франция, Австрия, Гърция, Полша, Великобритания, Чехия и Япония. Археологическото наследство на българските земи става все по-атрактивно за научно изследване. Това обаче разпалва и интереса на чужди псевдоспециалисти, които в последно време се опитват да заобиколят под различна форма законовите ограничения и академичните критерии за научна целесъобразност. Археологическият институт с музей на БАН и свързаният с него Съвет за теренни проучвания са подложени на натиск от различни страни за либерализиране на разрешителния режим за археологически проучвания с участието на чужди фондации с неясни интереси, което е неприкрит опит за безконтролен достъп до археологическото наследство на България. Вече подчертах, че сега съществуващата формула на съвместни експедиции отговаря на интересите на българската, вкл. и на академичната археология. Наследените от началото или първата половина на миналия век чужди мисии в съседни страни, които там се ползват с известна автономия и които понякога ни се сочат за пример, може би са били подходяща за времето си форма, когато в тези страни националната археологическа наука е била неразвита. Високото ниво на съвременната българска археологическа наука, водеща роля в която има академичната археология, не предполага необходимост от изграждането тепърва на чужди археологически мисии в България. Единствено формулата на съвместни експедиции на базата на конкретни договори на Археологическия институт с музей с чужда институция отговаря на интересите на страната в областта на археологическото наследство.

„ДРУГИТЕ“ ЗА „НАС“ И ЗА ИСТОРИЯТА: БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА НАУКА МЕЖДУ ПРИЕМСТВЕНОСТТА И ПРОМЯНАТА

АНТОАНЕТА ЗАПРЯНОВА, БЛАГОВЕСТ НЯГУЛОВ, ИЛИЯНА МАРЧЕВА

Все още се чуват съмнения дали изминалите 15 години след промените през 1989 г. са достатъчно дълъг период за оценка на развитието на една наука, която силно се влияе от политическия климат и потребностите на времето, но която следва, както всяка човешка дейност, своя собствена логика. Независимо от различните мнения по въпроса, състоянието на българската историческа наука през периода на проточилия се преход към демокрация вече е било обект на историографски анализи „отвън“ и на саморефлективни наблюдения, дискусии и преоценки „отвътре“.

Обект на нашето внимание на първо място са историографските текстове на т. нар. „други“ за „нас“. Ако под условното разграничение „нас“ в случая разбираме съвкупността от представителите на историческата наука в България, в групата на „другите“ включваме автори извън традиционната историческа гилдия, независимо от това, дали работят в чужбина или в страната. Тук бихме искали да представим и да проблематизираме основните критични акценти в тези текстове.

Втората част в настоящата публикация огласява част от резултатите от анкетното проучване „Историци за историята“, извършено от екип от Института по история при БАН в състав: ст. н. с. II ст. Антоанета Запрянова (научен ръководител), ст. н. с. II ст. Благовест Нягулов, ст. н. с. II ст. Илияна Марчева, Нина Попова, Дивна Гоцева и Румяна Прахова. Категорията „други“ в този случай отнасяме към чуждестранни историци-българисти и български историци, работещи в чужбина. Техните отговори допълват, разширяват, но и полемизират представите за българската историческа наука и за историята като цяло, които откриваме в изследователските публикации.

КРИТИЧНАТА ВИЗИЯ НА „ДРУГИТЕ“ СПОРЕД ТЕХНИТЕ ТЕКСТОВЕ

Предмет на нашия анализ са историографски публикации на: чуждестранни учени-българисти и балканисти като Бернар Лори[1], преподавател в Института за източни езици и цивилизации в Париж, Франция, Волфганг Хьопкен[2], директор на Изследователския институт за учебници в Брауншвайг, Германия, Улф Брунбауер[3], бивш изследовател в Центъра за изследване на балканските общества и култури в Грац, Австрия, и преподавател от 2003 г. в Института за източноевропейски изследвания в Свободния университет в Берлин, Германия, авторите на синтезите за българската историография в най-новите англоезични историографски енциклопедии и справочници[4]; историци с български произход, работещи в чужбина, като Мария Тодорова[5], бивш преподавател в Историческия факултет на Софийския университет и професор в Университета в Илиной, САЩ, където живее от края на 80-те години на XX в.; представители на интердисциплинарни направления в хуманитаристиката и социалните науки в България като културолозите Даниела Колева и Иван Еленков[6], преподаватели в Катедрата по културология на Философския факултет на Софийския университет.

Техните обзорни анализи на състоянието на съвременната българска историография са правени най-често по инициатива и по проекти на западни историци, периодични издания или научни институции, и по-рядко – по индивидуален подтик. Публикувани са в чуждестранни издания, първите – още в началото на 90-те години на миналия век, а повечето – в началото на настоящия, XXI в. Несъмнено погледът „отдалеч“ или „отстрани“ е по-панорамен, а неговите критични акценти са по-силни, отколкото „вътрешната“ критика или самокритика. Именно като такъв този поглед е необходим дори и само като провокация. Наред с това, анализите на българската историческа наука се правят често в сравнителния контекст на другите балкански или източноевропейски историографии. Те подсказват критериите, по които се оценява една историография, и то пред прага на влизането на България в Европейския съюз.

Текстовете на „другите“ са по същество визитната картичка на българската историческа наука по света, защото именно техните автори анализират тази наука не само в чуждоезични издания, а и пред авторитетни международни научни форуми. Например социологът и културолог Даниела Колева беше единственият български участник на проведената през октомври 2004 г. в Централноевропейския университет в Будапеща международна конференция „Историческите изследвания: Дисциплини и дискурси“. Като имаме предвид всичко това, съвсем не можем да оправдаем една пренебрежителна позиция на историческата колегия в страната към публикациите на

„другите“ за „нас“ – позиция, която може да се дължи било на професионално високомерие, било на професионални комплекси.

Представяйки някои основни идеи и проблеми в тези историографски обзори, оставащи все още малко познати на историческата колегия в страната, ние не огласяваме позициите и критериите на „другите“ за нас като единствено валидни или единствено следвани в световната историография. Добре известно е, че кризата в историческата наука е световен проблем и българската наука не прави изключение в това отношение. Дебатът в България по тази тема обаче е обременен твърде много както с инерция и инстинкт за самосъхранение, които задържат промените, така и с политика и идеология, тъй като миналото е основен ресурс за легитимация във всяко общество в условията на преход. Затова нека бъдем професионалисти и да погледнем спокойно на оценките на „другите“ за нас.

Отличителна характеристика на всички анализирани текстове е тяхната остра полемичност спрямо традиционната българска историография. Затова трябва да припомним, че в края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. представители на тогавашното ръководство на историческата наука в България, преди всичко в лицето на директора на Института по история Мито Исусов и председателя на Съвета по българистика Веселин Хаджиниколов, представят свои виждания за бъдещото ѝ развитие във връзка с настъпващите обществено-политически промени[7]. В тях се признава необходимостта от методологическо разнообразие и обогатяване на теоретичния инструментариум на историята след отпадане на монопола на марксизма, както и нуждата от преоценка на редица процеси и на научната политика, но се настоява това да става без влияние на политическата конюнктура. Като положителна се оценява тематичната – българистична приемственост, очертала се в началото на прехода в творческите планове на хуманитарните институти. Основен проблем при преустройството на науката се вижда в нейното финансиране, за да може тя да продължи да развива фундаментални изследвания, а не да се преквалифицира в създател на „любопитно и сензационно четиво“ и да се превърне в „публицистика и есеистика“. Посочват се определени тематични „зони на мълчанието“[8], които трябва да бъдат преодолени, изтъква се необходимостта да се разшири достъпът до важни архиви, призовава се за отстраняването на класово-партийния подход.

„Другите“ отвън атакуват именно това виждане за развитието на историческата наука в България. През 1992 г. Мария Тодорова го характеризира като не даващо надежди за „революционни промени“ в близко бъдеще, изхождайки от генезиса и миналото на тази наука, от състоянието на изследователския потенциал и от наличната историографска продукция. Всички тези фактори държат българската историография тясно национално ориентирана и доминирана от позитивизма.

Интерпретацията на М. Тодорова за причините, определящи това състояние, е следната: След догматичния период в развитието на историографията от края на 40-те докъм края на 50-те години, свързан с налагането на марксистката методология, въпреки продължаващата и след това, но ставаща все по-формална нейна доминация, се извършва трайно и стабилно връщане в лоното на националната/националистическата приемственост от XIX в. и първата половина на XX в. и като тематика, и като методология. От 60-те до 80-те години национализмът е внимателно подкрепян и директно вдъхновяван от политическия елит, който го използва за собствената си легитимация, а за интелигенцията, вкл. и за историците, е оставена фалшивата, но самозадоволяваща я илюзия, че чрез национализма тя заема дисидентска позиция спрямо властта. Затова Тодорова смята, че определените от М. Исусов „зони на мълчание" са били достатъчно добре изследвани, като проблемът е бил само дали резултатите ще могат да бъдат публикувани без ограничения. Подобно е положението с изворовата база на българската историческа наука. Истинската „зона на мълчание" се вижда в липсата на теоретическо и методологическо обогатяване на българската история, което не може да се сведе само до отричането на марксизма.

Констатираната твърде скоро след политическата промяна тематична и методологическа приемственост се обяснява по-конкретно със запазената институционална структура на историческата наука и със стремежа за оцеляване, който води само до повърхностни промени. Друга причина е липсата на достатъчно голям брой езиково подготвени и ориентирани в световната историография учени, за да се достигне до качествени промени. За разлика от философи и езиковеди, българските историци остават встрани от големите дебати в хуманитарните науки.

Много от посочените констатации и обяснения на М. Тодорова стават основа на следващите оценки за състоянието на българската историческа наука. Въпреки че американското списание, в което е публикувана нейната статия, е достъпно и е било на разположение на историческата колегия, досега нейните твърдения не са били основа за дискусия и полемика. Напротив, писалите историографски обзори „вътрешни", както и „външните" автори се позовават на този текст, без да го подлагат на критичен коментар. И въпреки че в началото на 90-те години, а и по-късно част от колегията в страната поставя и дискутира проблемите на историческата наука в условията на радикална смяна на парадигмите[9], като че ли не се оформя истински научен дебат за бъдещето на историографията в България с конкретни градивни резултати.

Констатациите на М. Тодорова са доразвити от Волфганг Хьопкен, според когото българският случай в историографията изпъква като „особен пример" на „приемственост в промяната". Това се илюстрира примерно с пуб-

ликуването на том 8-и от многотомната „История на България“, появил се 13 години след смъртта на един от авторите. Посочвайки, както и Тодорова, като основна причина за тази приемственост „бракът по сметка“ между историческата наука и управлявалата в миналото комунистическа партия, германският историк подчертава, че професионалната историография в България винаги е гледала на мястото си по-скоро като на владетел на националния образ на историята, отколкото като на негов деконструктор. За разлика от него, австрийският изследовател Улф Брунбауер не драматизира особено тази ориентация, смятайки, че тя е естествена на Балканите.

Основна част от критиките събира методологическата приемственост в продължаването на описателната позитивистична традиция, в доминирането на политическата история, в търсенето на единствената „научна истина“ за историята, въпреки отпадането на идеологическата такава. Даниела Колева и Иван Еленков илюстрират последното чрез дебата за фашизма, проведен на няколко вълни в българската историография от 1965 до 1996 г. Те отбелязват, че плурализмът, който може да дойде от иновационните направления в науката, е изключен от големия исторически разказ и след 1989 г. Според двамата културолози не толкова кадрите, колкото институционалният контекст има водещо значение за възпроизвеждане на приемствеността в българската историческа наука. Тяхното категорично и ефектно поднесено становище е, че „безспорно пренаписването на българската история по Оруел [Sic! Тук се има предвид многотомната „История на България“.] е било в същността на структурирането на институциите, генериращи исторически знания, и е имало пряко въздействие върху тези знания през периода на комунизма“. Въпреки демократизацията и прехода към пазарна икономика, основните институции на историографията в страната остават непроменени и продължават да възпроизвеждат тяхната стара структура.

Всички изследователи са единодушни, че приемствеността се запазва и в социалните функции на историческата наука, в използването на нейния потенциал да създава нови идентичности, да легитимира новия политически ред. Това се демонстрира дори при явлението, което трябва да характеризира промяната, а именно – ревизионизмът или преоценките в българската историография. Ревизионизмът се основава на нуждата на обществото от нови опорни точки в миналото, при което обаче той често не се базира нито на нови знания, нито на прилагане на нови методи, а по-скоро на смяна на значенията на понятията за отделни аспекти на миналото.

Така например в периода преди Втората световна война се търси отправна точка за легитимация на новия политически ред и затова той е представян понякога като някакъв „Златен век“, като ера на демокрация и мек авторитаризъм в сравнение с жестокостите на комунистическата диктатура, докато комунизмът се изобразява като несвойствена система, наложена от

Съветския съюз, която е отклонила нацията от нейния „национален“ път. Тази интерпретация освобождава обществото от всякаква отговорност за комунистическото управление и затъмнява нуждата да се оценява прецизно съответния период във всичките му аспекти, защото той е разглеждан като чужд на родната традиция. Така се подхранва доминиращото чувство, че страните, преживели периода на социализма, са били винаги обект на несправедливо третиране и жертва на заговорничеството на Великите сили.

Друг пример е свързан с пренебрегването или отпадането на социалистическия период от главния исторически разказ. Обръща се особено внимание на отсъствието на изследователски интерес към периода на „меката диктатура“ на Тодор Живков от 60-те до 80-те години – тема, която според Бернар Лори рискува да се превърне в нова „черна дупка“ за българската историография, подобно на периодите на османската и византийската доминация в миналото. Като ново явление при интерпретацията на социалистическия период се откроява опитът на част от учените да го включат в големия историографски наратив за модернизацията и по този начин да „нормализират“ националната история, като я впишат в световната и регионалната.

Трета проява на ревизионизма в историографията се открива в европейската посока на търсене на нова идентичност чрез историята. Според тази перспектива историята се пише така, че да представя България, както и всяка балканска страна като изконна част от Европа, която е била временно изключена след Ялта и преди това – от османското владичество.

Промените в българската, както и в другите балкански историографии са видени и в такива външни фактори, осигуряващи съществуването им, като влошаване на условията за работа на историците и понижаване на техния социален престиж. Появата на многообразие от исторически визии за обществото води до загуба на монопола на академичната наука върху тълкуването на историята. Новите исторически или интердисциплинарни научни направления като историята на ежедневието, културната и историческата антропология, устната история, историята на жените и пр., както и новите частни институции, които ги насърчават, са налице, но остават в периферията на историческата гилдия.

В своя обзорен за балканските историографии текст У. Брунбауер отбелязва напрежението и капсулирането на двата типа историци в региона – т. нар. иноватори и традиционалисти. Докато иноваторите си създават собствено изследователско поле с намерение да го обвържат с подходящ международен дискурс, традиционно ориентираните учени рядко поемат предизвикателствата на своите колеги, за да влязат в дебат с тях от позициите на позитивизма и наративната история. Иноваторите очевидно се радват на привилегирован достъп до международно финансиране, докато традиционалистите се жалват от намаляващото финансиране от държавата. От друга

страна, не се спестява констатацията, че иноваторите се занимават с маргинални проблеми на историята. По този начин тя постепенно се скрива зад екран от лични съдби и житейски светове, което прави невидими големите въпроси и исторически макроперспективи. А това води до самоизолация на иновационните тенденции и до социална делегитимация на историята, защото обществото изисква от нея нови отговори на премълчавани в миналото проблеми.

Накрая на този преглед заслужава да се отбележи и синтезираната информация в световните историографски енциклопедии. Според тази под редакцията на Д. Р. Улф, българската историография през посткомунистическия период се отличава с появата на много изследвания по забранени в миналото теми или коригиращи комунистическите изопачавания, но и с възраждането на любителската историография, често с откровено националистическа тенденция; с плащането на данък на национализма от страна на някои професионални историци, занимаващи се с македонския въпрос и с т. нар. турска заплаха, но също така – и с появата на по-реалистични визии за османския период (тук се сочат имената на Вера Мутафчиева и Антонина Желязкова). В енциклопедията под редакцията на К. Бойд не е споменато нито едно име на съвременен историк от традиционната колегия в страната, като се отбелязва само това на Мария Тодорова в контекста на по-широката общност на западните историци, изследващи балканската история. Единственият съвременен автор с български произход, на който е посветена самостоятелна рубрика в същата енциклопедия, е Цветан Тодоров, представен като „български литературен теоретик“, но всъщност отдавна утвърден като виден френски интелектуалец. Подчертава се, че неговите трудове стимулират нови подходи към историята като текст и са пример са интердисциплинарно изследване на миналото[10].

Ако трябва да обобщим през визията на нашия изследователския екип, всички историографски обзори са направени, макар и с различна степен на критична острота, от позициите на т. нар. нова история, утвърдила се в западния свят през втората половина на XX в. предимно под влиянието на френската школа „Анали“. Същевременно в някои публикации е силно влиянието на идеите на постмодернизма, които подлагат на съмнение или оспорват традиционното разбиране за познаваемостта на миналото. В мотивацията за тези критични анализи могат да се потърсят различни нюанси. Ако за чуждестранните учени тя е свързана с личното им професионално битие и общата тенденция за пренос на нови идеи и опит от Запад към Изток след края на Студената война, за авторите с български произход тя се определя от желанието за бързо и радикално утвърждаване на нововъзприетата и понякога твърде възторжено и безкритично или прагматично споделяна иновационност в историческите изследвания. Използваните или препоръчвани

от „външните“ автори методики и методологии обаче съвсем не се приемат безрезервно и еднозначно по света.

Силна страна на анализираните текстове е поставянето на българската историография през последните 15 години в контекста на промените в националните историографии на Балканите или в страните от бившия Източен блок. Този сравнителен подход дава основание да констатираме, че като цяло българските историци не са изостанали като наука, проблематика и нови подходи спрямо онези, с които са сравнявани. Друг е въпросът, че както и в по-далечното минало поради добре известни обстоятелства историците от източноевропейските държави, и в частност тези в България, отново се намират в догонващо положение спрямо иновационните школи в хуманитарните и социалните науки на Запад.

Нови явления в историческите изследвания като ревизионизма, загубата от страна на академичната наука на изключителния контрол върху историческото знание и самосъзнание на обществото, отказа от големите теоретически обобщения не са преценявани винаги еднозначно само с положителен знак. Въпреки че са акламирани като така търсеното „ново“ в българската историография на фона на подчертаваната приемственост в тематичната, методологическата и институционалната ѝ парадигма.

Според един от източноевропейските икономически реформатори – полякът Лешек Балцерович, приемствеността без промяна не носи надежда, а промяната без приемственост е тежко изпитание. Историците би трябвало да знаят още по-добре, че именно приемствеността осигурява развитието, независимо дали промените в обществото или в науката са радикални, т. е. революционни, или еволюционни. Приемствеността е критикувана от „иноваторите“, от една страна, заради националната ориентация, а от друга – заради следването на позитивистичния подход в историческите изследвания по време на прехода след 1989 г. (Несъвместими на теория, двата подхода се оценяват като присъщи на практика, в една или друга степен, на традиционната историография). В тази връзка е полезно да си припомним предишния преход, който изживява България в края на 40-те и началото на 50-те години на миналия век. И тогава „буржоазният позитивизъм“ със свойственото му изреждане на фактите, без тяхното подчинение на идеологическата интерпретация на историята, както и „великобългарският шовинизъм“ с неговия доминиращ етноцентризъм събират основните критики на войнстващите марксистки учени, доказващи правотата на своята методология. Затова логично възниква въпросът, дали не сме свидетели на нова идеологизация на историческата наука, този път обосноваваща не идеологическата правота на дадена политическа сила, а на постмодерната цивилизация и глобализацията?

Според един от видните съвременни изследователи на световната ис-

ториография – американецът с германски произход Георг Игърс[11], ако през XX в. са разколебани основните идеи на модерното разбиране за историята, а именно – за единния последователен исторически разказ, за ключовото място на държавните институции в него и за западната култура като единствено „правилна“, това съвсем не означава, че историята губи своето значение. Тя продължава да бъде силно средство, чрез което групите и личностите дефинират своята идентичност. На мястото на единния исторически разказ обаче се появяват множество разкази, отнасящи се до преживяванията на много индивиди и общности. Съвременното състояние на историческото съзнание съвсем не поставя „край“ на историята, а води до нарастваща сложност, в която имат място и широкият контекст, и индивидуалните разнообразия. „Новата“ история като „занаят“ запазва много от методологическите процедури, на които старата, „традиционна“ история се основава. Кризата на историческата обективност не означава упадък на сериозното историческо изследване, а поражда диверсификация на подходите и усложняване на научното дирене в името не на непостижимата историческа обективност, а на рационално търсената и постижима правдоподобност.

Като имаме предвид всичко това, бихме могли да направим прогнозата, че истинските промени в българската историография може би ще дойдат постепенно като резултат от по-активното сътрудничество и дебат между представителите на условно разграничените традиционно и иновационно направления в науката. Очевидно в съвременния плуралистичен свят всяко от тях има право на съществуване и съответно – не би трябвало да подхожда пренебрежително и сектантски догматично към другото. Всъщност, стига да не воюват непримиримо, тези основни тенденции и в българската, и в световната историография взаимно се допълват и коригират в рисуването на картината на миналото, което се стремят да възстановят. При задължителното условие – да остават верни на критериите за правдоподобност на историческото познание.

ОТГОВОРИТЕ НА „ДРУГИТЕ“ СПОРЕД АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

Целта на анкетното проучване „Историци за историята“ беше да установи отношението на широк кръг историци в България и в чужбина към историята като професия, наука и социална практика, както и към актуалната проблематика на българската история. На тази основа чрез публикуваните резултати от проучването се очаква да се създадат условия за професионален дебат относно миналото, настоящето и бъдещето на историческата наука в България и на историческата българистика в чужбина. Основният метод на

научноизследователския проект беше анонимното анкетиране чрез предварително разработени въпросници.

На първата група, която включваше историци, работещи в България, бяха изпратени 450 анкетни карти. Отговор се получи от 315 души (70%) от историческите институти на Българската академия на науките, от Софийския, Великотърновския, Шуменския, Пловдивския, Югозападния университет и Университета за национално и световно стопанство, от музеи и архиви, училища и училищни инспекторати в столицата и в провинцията. На втората група, т. е. на чуждестранни историци-българисти и балканисти, и на историци – българи, работещи в чужбина, бяха изпратени 50 анкетни карти. Отговориха 16 души (32%), чиито отговори са предмет на следващото изложение.

Каква е визитната картичка на тези 16 „други"? По местоживеене и месторабота те „представят" следните 9 държави: Германия (1), Македония (1), Молдова (3), Полша (1), Румъния (2), Русия (3), САЩ (2), Унгария (2), Франция (1). По отношение на възраст разпределението е: до 50 г. – 3 д. (19%); от 51 до 65 г. – 10 д. (63%); над 66 г. – 3 д. (19%). Историческо образование притежават мнозинството от анкетираните – 14 д. (88%), а останалите имат специалност съответно – библиография и филология. С изключение на един, всички притежават научната степен доктор или доктор на историческите науки и съответно – научните звания професор (ст. н. с. I ст.) и доцент (ст. н. с. II ст.), а един е академик. 8 д. (50%) от анкетираните работят в научни академии, 5-има (31%) – в университети, и 3-има (19%) – извън научни и образователни институции.

В своята съвкупност 16-те анкетирани историци имат научни интереси в следните хронологични обхвати[12]: праистория и стара история – 12%, средновековна история – 12%, нова история – 69%, съвременна история – 44%. Според регионално-тематичния обхват на техните изследвания разпределението е: история на България/българите – 44%, история на Балканите/ Югоизточна Европа – 81%, обща история – 12%. Анкетираните покриват основните предметно-тематични направления в историографията, както следва: политическа история – 56%, социална история – 12%, културна история – 37%, историческа демография – 12%, историческа антропология – 19%, историография – 31%, философия и методология на историята – 6%, археология – 6%, етнология – 12%, архивистика – 6%, селищна история и генеалогия – 6%, други помощни исторически дисциплини – 6%. Усреднените данни представят условно обобщения портрет на историк, който се занимава с политическа и културна история на Югоизточна Европа и България през модерната и съвременната епоха.

Относително единомислие съществува в посочената мотивация на анкетираните за заниманията с история. Според отговорите тя е обусловена

преди всичко от: *възможностите за откривателство и нови изследвания, за придобиване на широка култура и за личностна реализация.* По-рядко, и то от страна на представители на източноевропейските страни, се посочват мотиви като *престижността на специалността, идейните възгледи, патриотизма, семейната среда и родовата история.*

Като *причини за неудовлетвореност от работата в областта на историята* 31% от отговорилите историци определят на първо място *ниската историческа култура на обществото и политиците,* като толкова са и онези, които са поставили същата причина на второ или трето място. Половината посочват на второ или трето място *ниското заплащане*, като това не е проблем за анкетираните историци, работещи в Германия, Македония, Полша, Румъния и САЩ. 31% изразяват недоволство и от *бавното или недостъпно информационно обслужване*, а 19% поставят акцент върху *консервативното отношение към интердисциплинарната или нетрадиционната проблематика*. Сред причините за неудовлетвореност от работата по-рядко са сочени: *трудностите в изследователския процес, ниският социален престиж на професията, нейната бавна реализация, липсата на приложение на резултатите от заниманията с история.*

Другата група въпроси изисква оценяване на предварително посочени твърдения. Тук повечето анкетирани историци оценяват високо *функциите на историята да помогне на хората да разберат настоящето* и *да им дава морални поуки.* Твърденията, че *историята трябва да помага на хората да намерят и развият своята идентичност, да идентифицират и приемат културните различия, да намерят общи модели за развитието на човечеството,* се оценяват високо от 31% от анкетираните, докато останалите изказват съмнение.

Големи са различията в оценките по отношение на *възможността на историка да открива обективната истина*: от пълно отрицание до категорично съгласие (13%), с известно съгласие (37%) и с раздвоено мнение (43%). 69% от анкетираните са съгласни, че *историците трябва да търсят и представят различните гледни точки за миналото.* Мнозинството подкрепя твърдението, че *историческият разказ трябва да бъде четивен.*

Половината от анкетираните „други" поддържат *необходимостта от издаване на общи трудове и учебници по история на балканските народи и на народите на Европа*, а останалите имат раздвоено мнение по този въпрос. Критично като цяло е отношението към твърденията за *повишаване през последните години на професионализма на историците, на качеството на висшето образование по история и на учебниците по история.* Същото се отнася и до твърденията за *по-доброто експониране на историческите знания в музеите* и *за тяхното по-добро представяне в медиите.* Категоричност има в подкрепа на твърдението за *неадекватната реакция на историците*

спрямо недоказани исторически факти и псевдонаучни тези.

Следващата група въпроси предполага свободни отговори. Затова, а и поради различието на конкретните научни интереси и специализации на анкетираните получените данни са твърде разнообразни. Може би в най-голяма степен това се потвърждава от отговорите на въпроса: *Кои научни монографии за българската история оценявате най-високо?* Тук са посочени следните автори и монографии: Илчо Димитров (Българо-италиански политически отношения 1922–1943) (13% – това е и единственият автор, посочен от двама анкетирани), както и Васил Златарски, Петър Мутафчиев, Димитър Ангелов, Страшимир Димитров, Симеон Дамянов (*България във френската политика, 1878–1918*), Николай Тодоров (*Балканският град, XV–XIX в.*), Мито Исусов (*Политическите партии в България, 1944–1948*), Весела Чичовска (*Политиката срещу просветата*), Васил Гюзелев, Елена Грозданова (*Българската народност през XVII в.*), Илия Конев (*Българското възраждане и Просвещението*), Величко Георгиев (*Масонството*), Кръстьо Манчев (*Националният въпрос на Балканите*), Димитър Гоцев, Георги Даскалов, Коста Църнушанов, Румен Аврамов (*Стопанският XX век на България*), многотомната „История на България" – всички те са споменати еднократно. Също само един от анкетираните е посочил и чуждестранни автори, писали за българската история, а именно: Joseph Rothschild (*The Communist Party of Bulgaria*) и N. Oren (*Revolution administered*). Друг подчертава невъзможността да даде конкретен и изчерпателен отговор, тъй като оценява високо много историци.

Кои са предпочитаните български исторически периодични издания от анкетираните? При отговора на този въпрос се споменават на практика почти всички такива списания и поредици в България, като най-често сочени са традиционните и институционално представителни за българската историческа наука издания. Подреждането изглежда така: *Исторически преглед* (69%), *Etudes balkaniques* (19%), *Bulgarian Historical Review*, *Българска етнология* и *Известия на държавните архиви* (по 13%), както и споменатите по един път *Военноисторически сборник*, *Историческо бъдеще*, *Минало*, *Български фолклор*, *Годишник на Софийския университет*. При това, наред с продължаващите да излизат списания, тук откриваме и спрените вече поредици *Известия на Института по история* и *Известия на Института по история на БКП*.

Разнообразни са и отговорите на въпроса *Кои литературни произведения или филми за българската история харесвате?* От литературата са посочени следните автори и произведения: Иван Вазов (*Под игото* и *Дядо Йоцо гледа*) и Емилиян Станев (*Легенда за Сибин* и *Антихрист*) (по 13%), както и Христо Ботев (*Хаджи Димитър*), Алеко Константинов (*Бай Ганьо*) (Sic!), Генчо Стоев (*Цената на златото*), Антон Дончев (*Време разделно*), Стефан

Груев (*Корона от тръни*), а също така и един чуждестранен автор – Jhulian Barnes (*The Porcupine)* (Джулиан Барнс, *Бодливо свинче*). Подреждането при филмите, свързани с българската история, е следното: *Време разделно* (19%), *Козият рог* (13%), както и *Хан Аспарух, Княз Борис I, Мера според мера.*

В общата визия на анкетираните като *най-светли страници от българската история* се открояват: Българското възраждане, вкл. читалищата, архитектурата, дейността на Г. С. Раковски, периодът 1875–1878 г. (56%); Българското средновековие, вкл. утвърждаването на славянската писменост и Златният век на българската литература, периодът на Втората българска държава (25%); а също и еднократно посочени събития, процеси или тенденции от българската следосвобожденска история като Съединението от 1885 г., Първата балканска война през 1912–1913 г., демократическото движение от 1878 до 1989 г., проявите и оценяването на традициите на толерантност. Несъмнено за най-оригинален и оптимистичен може да претендира отговорът, според който най-светлите страници в българската история ще са нейните бъдещи страници.

„Обратната страна на медала" търси въпроса за *най-тъмните страници от българската история.* Отговорите очертават следната картина: войните през първата половина на XX в. и техните резултати, довели до краха на националните идеали – в различни конфигурации, предимно свързани с Междусъюзническата и с Първата световна война (38%); османското владичество (19%); моментите на междуособици, близки до гражданска война, като се споменават събитията през XIV в., убийството на Александър Стамболийски, периодът 1923–1925 г., лагерите и процесите (също 19%). Еднократно посочени са: депортацията на македонските и тракийските евреи през 1943 г.; т. нар. възродителен процес през 1984–1989 г.; комунистическият период. Според автора на друго, научнопознавателно разбиране тъмни са онези страници от историята, които все още не са проучени.

На въпроса *Кои са най-забележителните личности в българската история?* отговорите са подредени винаги в хронологически ред, като в няколко анкетни карти са посочени повече от изискваните три имена. Подреждането по броя на споменаванията е: Васил Левски (44%), светите братя Кирил и Методий (или само св. Кирил), княз Борис I, цар Симеон Велики, първите (или братя) Асеневци, Христо Ботев, Александър Стамболийски (по 13%), както и хан Омуртаг, цар Калоян, цар Иван Асен II, Любен Каравелов, Стефан Стамболов, Андрей Ляпчев, Симеон Радев, Иван Шишманов, Гоце Делчев, Даме Груев, Георги Димитров, Дамян Велчев, Никола Петков, Людмила Живкова. Един глас получава и Бай Ганьо (Sic!), а според друг отговор забележителни личности е имало във всяка област на интелектуалния, политическия и социалния живот.

По-различна класация определят имената, посочени в отговор на въпро-

са *Кои личности, свързани с България, са били или са най-известни извън границите на страната?*, а именно: Георги Димитров (50%), Христо Ботев и Тодор Живков (по 19%), цар Калоян (13%), светите братя Кирил и Методий, първите Асеневци, Паисий Хилендарски, Васил Левски, братя Бъкстон, Константин Иречек, Иван Вазов, Гоце Делчев, Дамян Груев, Андрей Ляпчев, Александър Стамболийски, Богдан Филов, цар Борис III, Васил Коларов, Мария Гигова, Цветан Тодоров, Юлия Кръстева.

Отговорите на въпроса *Кои са най-слабо проучените аспекти на българската история?* варират от „всички, които са били подложени на конюнктурни и/или политизирани преценки", или „зависи от изворовата база и как се разбира понятието „българска история" до посочване на следните конкретни периоди и теми: периодът на османското владичество – XV–XVIII в., вкл. социалната и културната история (31%); историята на ВМРО след 1919 г.; историята на малцинствата в България, вкл. темите за България и Холокоста и за т. нар. възродителен процес, както и периодът на социализма, вкл. „реалният социализъм" (по 13%); аспекти от историята на периода между двете световни войни; приносите на българите в световната история; етнопсихологията.

Анкетата дава две възможности за споделяне на мнения относно *необходимостта от преоценки в българската история – частично и изцяло*. В мнозинството си анкетираните посочват *необходимостта от преосмисляне на отделни нейни аспекти*. Според препоръките *от нова интерпретация се нуждаят проблемите, свързани с*: политическата и културната история през XIX–XX в., социалистическия период (по 19%); националния въпрос, участието на България в Първата и във Втората световна война (по 13%); демографските проблеми, политическите партии и идеологии, двустранните отношения с Гърция и Сърбия, историята на ВМРО. Един от анкетираните предлага интердисциплинарните теми: държава и общество, държава и нация, мултиетничност. Изразено е и мнение, че всички проблеми трябва да се интерпретират отново, за „да се премахнат предразсъдъците от държавно-партийната епоха". Според по-общите препоръки „преинтерпретацията е неминуемо следствие от (свободното) упражняване на историческата професия"; тя „зависи от състоянието на изворовата база"; „първо [трябва] да се изучи, после да се интерпретира по възможност обективно". Друг отговор гласи, че на нова интерпретация следва да се подложат онези въпроси, „на които им е дошло времето", т. е. са най-подготвени от изследователите за ново тълкуване.

Било поради недостатъчна информация, било поради сдържаност въпросът *Ако имате възможности, какво бихте променили в развитието на историческата наука в България?* получава малко отговори. Сред тях все пак се откроява необходимостта от значително по-добро финансиране на

историческата наука (13%). Както посочва един от анкетираните, „влагането на много средства в дисциплината“ би осигурило възможности за информация, дълги специализации, езикова подготовка, както и за повишаване на заплащането, а оттам – и на статута на професията, което пък би довело до по-качествен подбор на бъдещите историци (историк от САЩ). Показателно е, че тук два от отговорите влизат в задочен дебат по въпроса за институционалната среда на българската наука: от една страна, се изразява носталгия по времето до 1989 г. чрез „мечта“ за „възраждане на Центъра за българистика при БАН, както е бил по-рано“ и благодарение на който чуждестранните българисти са имали възможност за контакти и обмен на литература (историк от Русия), а от друга – вижда се необходимостта от „евалуация“ (оценяване или преоценяване) на БАН (историк от Германия). Като необходима промяна се посочва също така прилагането на сравнителния и на интердисциплинарния подход в историческите изследвания.

Съвсем обяснимо за историци, работещи извън България, повече внимание сред анкетираните предизвиква въпросът *Ако имате възможности, какво бихте променили в развитието на историческата българистика в чужбина?* Тук заслужава да се отбележи мнението, според което тази област следва да се центрира (заедно с балканистиката и източноевропеистиката) в рамките на общата история, както и да се свърже с „големите теоретични и методологически проблеми на дисциплината история“. В друг отговор се призовава за прилагане на сравнителния подход, емпатията и неутралността в изследванията на чуждестранните българисти. По-конкретен организационен характер имат предложенията да се засилят чувствително научните контакти и да се подобри координацията между историците в България и българистите в чужбина, да се снабдяват своевременно с научна информация и литература за българската история чуждестранните изследователски центрове, да се „мотивират“ повече историци от чужбина да се занимават с българска история и да се включи „българщината“ извън България в тази дейност (в различни варианти – общо 44%).

Общите резултати от анкетното проучване ще дадат възможност за обобщения и за сравнителни анализи. Ще предложим тази представителна извадка от оценките и мненията на историческата колегия в страната и историците-българисти в чужбина като историографска саморефлексия, която може да бъде полезна както за действащите, така и за бъдещите професионални историци.

Можем да обобщим, че колкото и непълна и разнопосочна да е картината от представеното анкетно проучване сред историците, работещи в чужбина, тя дава възможност за някои общи наблюдения, констатации и препоръки за развитието на българската историческа наука. Затова екипът, провел анкетното проучване, държи да изкаже своята голяма благодарност на всички

колеги, които отделиха от своето време, за да попълнят и да ни изпратят анкетните карти.

Длъжни сме да признаем, че характерът на свободната и анонимна анкета предопредели до голяма степен неравностойността или непълнотата на получените отговори. При това се откроиха различия между изчерпателността и по-голямата задълбоченост в отговорите на някои утвърдени представители на западната историография и понякога формалните отговори на някои историци от източноевропейските страни. Това разграничение се очертава и при съотношението между традицията или приемствеността, на страната на която застава мнозинството анкетирани учени от Източна Европа, и обновлението или промяната, за която пледират работещите на Запад учени. Преобладаването сред анкетираните на историци от държави от бившия Източен блок, както и на учени с отдавна формирани нагласи спрямо историята и с утвърдени позиции в професията като че ли обяснява по-консервативния като цяло тон в отговорите. В този смисъл се получава известен баланс между този тон и значително по-радикално критичните визии в представените в първата част на нашия текст историографски обзори. Този баланс, който не е изрично търсен, според нас потвърждава вече направените констатации за значителния историографски плурализъм в съвременната епоха и за това, че, за да се случат истинските промени в историографията, традиционалисти и иноватори следва да намерят онова, което ги свързва в професионалния им път при изучаване на миналото.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Lory, B.* L'Historiographie bulgare face a ses trous noirs. – Les Cahiers de la paix (Paris), 1993, No 2, 81–87.

[2] *Höpken, W.* „Kontinuität im Wandel": Historiographie im Bulgarien seit der Wende. – In: Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Komunismus. Herausgegeben von A. Ivanišević, A. Kappeler, W. Lukan, A. Suppan. Österreichische Osthefte, 44, Wien. 2002, Heft 1 / 2, 487–498.

[3] *Brunnbauer, U.* Introduction. (Re)Writing History in Southeast Europe. – In: *Brunnbauer, U.* (ed). (Re)writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism. Studies on South East Europe. Vol. 4. Münster: Lit, 2004, 9–30.

[4] A Global Encyclopedia of History Writing. Editor: D. R. Wolf. Vol. 1, 2. New York – London: Garland Publishing, 1998 (Автор на текста за българската историография е Raymond Detrez – вж. vol. 1, 116–118. Включени са и кратки текстове от същия автор за Марин Дринов – vol. 1, p. 244, и Васил Златарски – vol. 2, p. 989.); Encyclopedia of Historians and Historical Writings. Editor: Kelly Boy. Vol. 1, 2. London – Chicago: Fitzroy Deaborn Publishers, 1999 (Автор на текста за историографиите на Балканите, където се намира информацията за българската историография, е Robert F. Forrest – вж. vol. 1, 68–70.).

[5] *Todorova, M.* Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria. – American Historical Review, 94 (4), 1992, 1105–1117.

[6] *Koleva, D., I. Elenkov.* Did „the Change" Happen? Post-socialist Historiography in Bulgaria. – In: *Brunnbauer, U.* (ed). (Re)writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism. Studies on South East Europe. Vol. 4. Münster: Lit, 2004, 94–127.

[7] Вж. *Исусов, М.* Историческата наука и нашата съвременност. – Исторически преглед 1991, № 1, 3–12 (Статията е резултат от инициатива на Президиума на БАН за преустройство на институтите.); *Хаджиниколов, В.* Основни насоки в развитието на хуманитарните науки към БАН.. – Списание на БАН, 1991, № 3, 58–68 (Това е обобщаващ доклад за основните насоки на развитие на историческите, филологическите и художествените науки, внесен в Президиума на БАН през септември 1990 г.). Още през 1988 г. по поръчение на Програмния съвет по прогноза и развитие на науката в Народна република България започват да се събират и обработват данни с цел да се очертаят световните тенденции в историческата наука, състоянието и развитието на тази наука в България и перспективните насоки за нейното развитие по научни направления. Обработката на данните завършва през 1991 г. и е обобщена у *Бояджиев, Г.* За развитието на историческите науки в България. – Списание на БАН, 1993, № 4, 56–62. Вероятно във връзка със събирането на тези данни е подготвена и обобщаващата статия: *Хаджиниколов, В.* Историческата наука в България при социализма. Етапи и насоки на развитие (1944–1987 г.). – Исторически преглед, 1989, № 9, 3 20.

[8] Като такива „зони" М. Исусов посочва: българо-руските и българо-съветските отношения, драматичните и трагични периоди в отношенията на България с нейните съседи, положителните тенденции и явления в политиката на българската буржоазия и нейните партии, характеристиката на противоречиви исторически личности.

[9] Вж. публикациите по темата „Криза в историческата наука" в сп. „История" (1991, (№ 1, 2, 3) и дискусията по „Проблеми от историята на България и света в най-ново време" (Пак там, 1991, № 4, 40–64); *Димитров, И.* ...История има и става народ...– История, 1994, № 4–5, 69–80; Историци – за истината, за насилията, за себе си. Сборник с интервюта. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 1994; анкетите по темата „Имало ли е фашизъм в България?" в сп. „Демократически преглед",(№ 4–5, 1996, 368–381) и по темата „Партиите в България от Освобождението до днес" (Пак там, зима 1997/1998, № 34, 528–553); Историята като наука, образование и професия. Научна конференция. Доклади и дискусии. С., Гутенберг, 2002. Наред с това се появяват ред авторски статии на български историци, които преосмислят българската история с оглед на новите тенденции в западната историография, демитологизират отделни нейни аспекти или проблематизират състоянието на историческата колегия и на науката като цяло. За последните вж. например: *Поппетров, Н.* Историкът като негодник – негодният историк. – Демократически преглед, лято 1997, № 32, 118–137; *Preshlenova, R.* Freiheit als Verantwortung: Die Historiographie in Bulgarien nach dem Umbruch. – Österreichishe Osthefte, Jahrgang 44, Wien, 2002, Heft 1/2, 473–486; *Димитрова, Сн.* Когато теорията на историята се мисли за излишна. – Социологически проблеми, 2005, № 1–2, 105–130 .

[10] Encyclopedia of Historians and Historical Writings. Vol. 2, 1199–1200. Авторът на рубриката е Robert La Fleur.

[11] *Iggers, G. G.* Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Hanoover and London: Wesleyan University Press, 1997, 141–147.

[12] При въпросите, при които анкетираните са имали право да посочат повече от един отговор, процентите са изчислени спрямо общия брой на участниците в анкетата.

ЧАЛГАТА В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

ИВАН ИЛЧЕВ

Признавам, че дълго се колебах, преди да избера темата. Някак си прекалено елитарно излиза да се занимаваш с това явление. От друга страна, ние не сме слепи за него, дразним се, но говорим и критикуваме само по коридорите или по кафенетата. Та реших, че може би си струва да го обсъдим – да видим какво е поправимо и с какво нямаме сили да се справим.

Предупреждавам, че дълбокомислени теоретически екскурси няма да правя. Използвам терминът „чалга" така, както се е наложил в масовото съзнание – символ на явление популярно, прекалено популярно, което отговаря на най-низките масови вкусове, със слаби естетически и културни достойнства. Както казват със самоирония в един от „чатовете" за чалгата, а за нея в интернет има 51 000 страници, докато за Васил Левски има някъде към 2000 – „чалга е, когато на лош човек му е добре". Чалгата в музиката отдавна предизвиква разнопосочна обществена реакция. Струва ми се, че е време и професионалните историци да реагират на чалгата в историята. Каква ще е реакцията е друг въпрос.

Чалга не е популярната история. Дълбоко уважавам популярната история и винаги съм смятал, че тя може да бъде писана както от професионалисти, така и от талантливи добронамерени популяризатори. Чалга, това са материали, които съзнателно са насочени към обществена сензация, които представят все още неясни, а в много случаи и неверни предположения във форма, която най-добре угажда на масовия вкус, които съзнателно или несъзнателно апелират към и целят да окажат въздействие върху сравнително необразованата част на аудиторията, която обаче има вкус и интерес към историята, към настроената „патриотично" част от читателската и зрителската аудитория, към тези, които се чувстват несигурни като българи в една нова като характер Европа и отчаяно се нуждаят от здрав пристан, към който да закотвят во веки веков нестабилното си самочувствие.

Твърдим, че последното петнадесетилетие е бум на белите петна в нашата историография. Донейде е вярно, но заедно с това е и бум на чалгата в част от историческото писане и говорене. Подчертавам част, подчертавам историческото писане и говорене, не в историческото познание.

Първите прояви на чалгата в историята такава, каквато я виждаме сега, се появиха веднага след 1989 г. Не че преди това ги нямаше. Имаше ги, но

бяха значително ограничени. Действаше държавният контрол върху печатните издания, действаше системата на издателските рецензии, действаше цензурата и автоцензурата.

Първите прояви на този тип писане след 1989 г. могат да се нарекат чалга само със сериозни уговорки. Вярно е, че в общественото пространство започнаха да се разискват теми, които преди не можеха да бъдат разработвани и затова бяха особено любопитни за широката общественост – Народният съд, лагерите след Девети, Възродителният процес. Приноси в тях бяха направени дотолкова, доколкото позволяваха разкритите документи. Сериозни историци, които и преди балансираха на ръба на разрешеното и разширяваха границите на позволеното, опитаха да очертаят с широки мазки една все още неясна картина. Наред с тях обаче се появиха първите майстори на чалгата – някои от тези, които до девети ноември 1989 г. с упоение изследваха историята на комунистическата партия или на Отечествения фронт и громяха монархизма, а на единадесети се обявиха за културолози или политолози и почнаха да хвърлят гръм и мълнии срещу Народния съд или отрицателите на величеството.

Има доста сходни черти между нашумелите изпълнители на чалга в музиката и в историята.

- И в музиката, и в историята и най-некадърните творения могат да видят бял свят. Достатъчно е да намериш пари за звукозаписно студио или за печатница, а после да импонираш на някоя медия.
- И в музиката, и в историята чалгата е по-популярна от класиката. Не е за чудене – класиката е по-трудна, изисква предварителна подготовка за възприемането, а за изпълнението са необходими години усилия и упорит труд, преди да се явиш на авансцената.
- И в музиката, и в историята чалгата като правило прокарва ясни граници между сериозните и несериозните изпълнители. Изключения обаче не липсват. И в двете сфери изначално сериозни изпълнители са били подмамвани от лесната слава и известност.
- И в музиката, и в историята авторът или изпълнителят на чалга е „наше момче“. Като правило умее да се държи свойски с тези, които поради незнание оценяват високо произведенията му. Умее обаче да задържа вниманието и на някои от тези, които добре знаят за какво става въпрос, но търсенето на обществен или по-скоро масов престиж ги кара да се преструват и да се държат така, както обикновено не им е присъщо.
- И в музиката, и в историята чалга изпълнителят лесно се приспособява към вкуса на една социална категория, която се появи след 10 ноември – позамогналите се новобогаташи. Те пък на свой ред, понатрупали имане, но чувстващи вътрешно естетическата си или интелектуална недостатъчност, са поласкани, че им е дадена възможност да се отъркат,

ако използваме израза на Захари Стоянов, о науката или респективно о музиката. Резултатът е, че те могат и да подпомогнат финансово това, което разбират – с други думи – чалгата, но не и класическата музика или история.

- И в музиката, и в историята чалга изпълнителят може и да е получил традиционно образование, да е бил специалист в определена област, но предпочита да пее популярни шлагери. За него е пределно ясно, че ако изпълнява арията на Виолета от „Травиата", да не говорим за Онегер или Шьонберг, ще има значително по-малобройна публика, отколкото ако извие трелите на „Камъните падат".
- И в музиката, и в историята чалга изпълнителят съзнателно се насочва към сензацията, търси скандала – това е най-добрата хранителна среда за него.
- И в музиката, и в историята за собствен вкус на чалга изпълнителя трудно бихме могли да говорим – става и сантименталният романс, става и рокът, става и рапът, дори и регето или скатът – важен е успехът сред публиката. Та и при историците – и археологията, и старата история, и Македония, и войните – най-добре тюрлюгювеч от всичко заедно – важното е да се гъделичка националното самочувствие. Паганини може да напише тридесет вариации на теми от Моцарт, но чалга историкът може да направи триста вариации на тема Велика България.
- И в музиката, и в историята изпълнителите търсят и често намират рамото на политиците. За тях този тип музика и този тип музика са широка магистрала към сърцата на народа.
- Интересно е, че чалга музикантът все пак посяга към теми, свързани с ежедневието, със социалните въпроси на деня. Чалга историкът засега не се осмелява или по-скоро не му идва на ум как да ги представи в удобна за храносмилане форма на масите – да сте видели чалга социална история, да речем, или чалга история на всекидневието.

Може и да не съм прав, но чалгата в наши дни е характерна май най-вече за историята. Не можем да говорим за чалга в математиката, във физиката, дори в социологията. Една от причините е инструментариумът и най-вече езикът на историята. На лаика те изглеждат разбираеми и лесни. Да сте видели някъде популярно изложение на репрезентативните извадки, използвани в социологията. В замяна на това лесно е да приемеш, че българите винаги са били център на световната цивилизация.

Чалгата в историята се храни от собствената ни несигурност. От собствения ни стремеж да се абстрахираме от реалния си, съвсем немалък от гледна точка на възможностите на народа ни и историческата обстановка, в която е живял, принос към човечеството.

Чалгата в историята е с нас и дълго време, ако не и винаги, още ще си

бъде с нас. Тя се приспособява към вкуса и нагласите на публиката – не воюва с нея. Бясното развитие на масмедиите я осигурява с подходяща, добре наторена почва. Професионалният историк създава идеите си дълго и бавно – проверява и ги съпоставя. Не може да е равностоен на бълващия фантастични предположения чалга историк. Създава се затворен порочен кръг – слабо подготвени журналисти се ориентират най-вече към майсторите на чалгата, защото те им представят историческото знание такова, каквото те го искат и във формата, която те могат да възприемат.

Лошото е, че с мълчанието си за това явление, ние го узаконяваме. Аристократично навирили нос не желаем да анализираме проблеми, които импонират на „простолюдието". Нашето мълчание утвърждава оценките и присъдите на чалга историците в масовото съзнание. В него те стават официалните, или по-скоро меродавните оценки. В статия в „Ню Йорк Таймс" още преди да са излезли изборните резултати, анализираха очертаващата се загуба на демократите. Позицията им – високомерието и презрението към бедните, неразбирането на моралните ценности, по които подреждат живота си, ги тласнаха в ръцете на републиканците, за да подкрепят политика в свой собствен ущърб. Не се ли поставяме в подобно положение?

Не искам да кажа, че чалгата в историята е поредния ни принос към цивилизацията. Не бих казал дори, че е балканско явление. Има я навсякъде по света. Ще я има и за в бъдеще. Но наш дълг, струва ми се, е да правим, каквото можем, за да спечелим влияние сред обикновения българин, да му посочим, че може да е патриот, без да бъде патриотар, че историята не е феод на малка група кресливи чалгаджии, че постигането на истините ѝ може да е трудно, но заедно с това и увлекателно интелектуално занятие. Тук, струва ми се, ще има място и бъдещото историческо дружество.

РОЛЯТА НА НАЦИОНАЛНИЯ ЦЕНТЪР ЗА МУЗЕИ, ГАЛЕРИИ И ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ИЗКУСТВА ПРИ МИНИСТЕРСТВОТО НА КУЛТУРАТА ЗА РЕФОРМИРАНЕ НА МУЗЕЙНАТА СИСТЕМА В БЪЛГАРИЯ

ЕВГЕНИЙ САЧЕВ

ВЪВЕДЕНИЕ

Културното наследство на Република България е важна част от нейното национално богатство и основен фактор за утвърждаването на българската културна идентичност. Съхраняването и опазването на културните ценности е от изключително значение за националната сигурност и за устойчивото развитие на обществото. Културното наследство на Република България е нашият неотменим и признат принос в европейската и световната култура, което определя безспорно нашето достойно участие в Европейския съюз.

Липсата на адекватна правна уредба и реформа в тази област у нас са в основата на натрупаните през годините на прехода проблеми.

Извършените съществени промени в обществените отношения налагат принципно нова роля на държавата. От държавен монопол в дейностите по издирването, опазването, популяризирането и разпространението на културните ценности следва да се премине към равнопоставеност на всички субекти и поощряване на частната инициатива в тази област.

Настъпил е моментът държавата да поеме своята регулираща и контролираща роля, като същевременно създаде адекватна защита на конституционните права на гражданите при ясно формулирани гаранции за запазването на обществения интерес в областта на културното наследство.

Съвременният живот постави пред нашето общество нови сложни задачи, изискващи принципно обновление и критична преоценка на установената система от културни ценности. Ето защо едно от приоритетните направления в развитието на музейната дейност у нас е нейното модернизиране чрез постепенното въвеждане на нови модели за социална адаптация и формиране на висококвалифицирани музейни специалисти. Културата на всяко общество, първо, се състои от **културно наследство**, т. е. съвкупността от изкуствените социални смисли (културни ценности) както овеществени (из-

делия), така и неовеществени (идеи); второ, от дейността по създаването, съхраняването, разпространението и усвояването на културните ценности, наричана **културна дейност**. Накратко казано, култура = културно наследство + културна дейност. Културната дейност, на свой ред, включва съвкупността от **творчество** (създаване на културни ценности) + **социална комуникация** (съхраняване и разпространение на създадените ценности) + **практическо използване** (усвояване) на тези ценности. Ето защо същностните функции на музея като социокомуникативен институт определят неговата роля за устойчивото развитие на обществото, създават потенциалните възможности за всестранната социализация на музейната дейност. „Миналото – отбелязва немският философ М. Хайдегер, – това не е онова, което го няма, а това, което постоянно присъства в Настоящето и само се определя не само като Настояще, но и като Бъдеще". За да може съвременният музей успешно да изпълни своята социална мисия, актуална задача на днешните музеолози е осмислянето на натрупания опит в областта на опазването и управлението на културно-историческото и природонаучното наследство. Това осмисляне изисква представяне не само на достиженията през периода на извършващите се фундаментални промени в музейната дейност, но и определяне на нейните днешни потребности и перспективи за развитие в утрешния ден.

Националният център за музеи, галерии и изобразителни изкуства (НЦМГИИ) при Министерството на културата е създаден на основание чл. 15. от Закона за закрила и развитие на културата (ДВ, № 50, 1999; изм. ДВ, № 1, 2000; попр. ДВ, № 34, 2001; изм. ДВ, № 75, 2002).

Неговата роля е да реализира културната политика в областта на музейното дело. Функциите на Центъра са регламентирани в ПМС № 204 от 2004 г. и от Правилника за устройството, задачите и дейността му, издаден от министъра на културата (обн. ДВ, № 69, 7 авг. 2001). Неговите основни цели са: опазване и представяне на движимите паметници на културата в страната и в чужбина; координация на своята дейност с правоохранителните и правораздавателните органи срещу посегателствата върху паметниците на културата; методическо ръководство и координация на дейността на държавни, общински и частни музеи; подпомагане и стимулиране развитието на музеите и изобразителните изкуства чрез финансиране на проекти и програми на конкурсен принцип; осъществяване на национална и регионална информационна политика. НЦМГИИ реализира своята дейност, като генерира основните ресурси и приходи за преразпределение, съгласно политическото ръководство и в съответствие с основните принципи на държавната политика: раздържавяване, децентрализация и демокрация в рамките на ефикасно и ефективно управление. Законите и другите нормативни актове, създадени и въведени във и от Министерството на културата, са инструмент на културната политика, която изпълнява Центърът. Директорът на НЦМГИИ, в рамките на

определените му правомощия, координира и осъществява взаимодействието на Центъра с други органи на местната и изпълнителната власт, културни, научни и обществени организации в страната и в чужбина. Първостепенна задача на НЦМГИИ, чрез Министерството на културата, е да осигури законодателната рамка за развитието на музеите в условията на реална пазарна икономика. Това означава да бъдат създавани условия за ефикасно действие на пазара на музейни продукти и услуги, гарантиращи възможности на музейните дейности да се развиват в специална рамка от разпоредби. Центърът ще работи и за регламентиране на износа и пазара на находки и движими паметници на културата с цел да се намали незаконното им добиване, продажба и износ в чужбина в сътрудничество с Държавната агенция „Митници", МВР и сродни звена в други държави. Особено важно е и прилагането, адаптирането или интерпретирането на съществуващите общи закони, така че те да бъдат в съответствие с дейността на музейния сектор.

Друга важна задача на НЦМГИИ е осигуряването на пряко участие на регионалната и локалната администрация, на неправителствените организации и гражданските сдружения в процеса на изграждане на държавната музейна политика. Формирането на такава политика чрез реално партньорство между Националния център за музеи, галерии и изобразителни изкуства, респективно Министерството на културата и широката общественост, гарантира ефективната социализация на музейната дейност.

Същевременно създаването на визия на българската музейна политика не може да бъде изолирано. Ето защо една от неотложните задачи на НЦМГИИ е изработването на Стратегия за развитието на музейната дейност в България като неразделна част от Стратегията за национална културна политика. Вече е изготвен нейният проект.

Реформата в областта на музейното дело означава модернизация и въвеждане на нова организационна структура, както и на нов модел на икономическо управление на музейните дейности, с което ще се осигури израз, формиране и прилагане на културни промени по най-подходящ начин. Това изисква нов подход в законодателната инициатива на НЦМГИИ, като се разработи законопроект за цялостната организация и управление на културното наследство.

Новите инициативи за финансиране и ново партньорство се свеждат до:

– узаконяване на субсидиарния принцип;
– въвеждане на програмно и проектно финансиране;
– въвеждане на финансиране от фондове;
– междусекторно сътрудничество;
– стимулиране на местни инвестиции в музейната дейност;
– привличане на инвестиции от бизнес сектора.

Анализът на съвременното състояние на музейния сектор показва, че са необходими качествени промени в няколко насоки: в организацията и финансовото осигуряване на музейната дейност; в подобряване качеството на музейните продукти и услуги; в опазването на културно-историческото и природонаучното наследство. В това отношение развитието на културния туризъм има особен приоритет. Българският музеен сектор се нуждае от инвестиции, от въвеждане на съвременни технологии в неговото управление и от съвременно законодателство.

СЪСТОЯНИЕ НА МУЗЕЙНИЯ СЕКТОР В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

1. Музейна система

В съответствие с чл.7. от Закона за паметниците на културата и музеите, последните по своя териториален обхват и правомощия са национални, регионални и местни, а по отношение на правния статут на собствеността се разделят на държавни, общински и частни (на физически или на юридически лица). Общият брой на музеите и художествените галерии в Република България (без частните) е 220, от които 6 са държавни културни институти с национално значение, 15 са национални към държавни ведомства, 11 регионални, а останалите са общински. Освен това функционират над 400 музейни сбирки. Регионалните музеи са създадени на основание чл. 9. от Закона за закрила и развитие на културата. Техните функции и правомощия са регламентирани с ПМС № 153 от 28 юли 2000 г. (ДВ, № 65, 8 авг. 2000).

Националният статистически институт на всеки пет години събира информация за отделните направления на културната дейност. Последните статистически данни от 1999 г. показват, че в депата (фондовете) на музеите в нашата страна се съхраняват повече от 5,300 млн. музейни ценности, от които 4,194 129 – основен фонд, 1, 133 023 – научно-спомагателен фонд и 72 514 – обменен фонд.

Управлението на музейната дейност в Република България през последните 55 години се осъществява по два коренно противоположни модела:

а. През 1948 г. завършва окончателно процесът за утвърждаване на централизирана музейна система. Чрез държавно-партийния апарат се осъществява цензурирана музейна политика на основата на цялостен партийно-идеологически контрол. Музейният специалист се ограничава от статута на държавния чиновник.

б. През 1989 г. започва процес на изграждане на нов модел на музейна политика. Неговата най-обща характеристика е:

– премахване на идеологическата зависимост и цензурата върху музейната дейност;

– установяване на децентрализация. Общините придобиват по-голяма самостоятелност с възможности да осъществяват автономна политика в областта на музейното дело;

– разширяване на музейния сектор чрез изграждане на широки международни контакти с ориентация към икономизиране на музейната дейност;

– установяване на нови субекти в музейната дейност – фондации, асоциации, нови синдикални организации.

Дълбоката икономическа криза, настъпила след 1989 г., нанесе сериозни поражения върху музейния сектор. Особено тежки са последствията върху музейната инфраструктура. Дейността на редица музейни организации бе прекратена. Попълването на музейните депа с нови музейни ценности беше нарушено. Особено се влоши бюджетното финансиране. Структурата на разходите показва, че средствата за трудови възнаграждения и осигуровки в повечето случаи надвишават средствата за издръжка. От 2002 г. беше въведено финансирането на т. нар. „дейности на културата „държавна отговорност" към общините" (Решение на МС № 612 от 12 септември 2002 г.). По този начин се финансират 64 музея и галерии. Освен това на регионалните музеи се предоставят целеви субсидии. НЦМГИИ провежда конкурси за субсидиране на проекти в областта на движимите паметници на културата, на музейното и галерийно дело и на изобразителните изкуства.

В този смисъл създаването на стратегия за развитието на музейната дейност е повече от наложително. Особен приоритет в нея трябва да има осигуряването на инвестиции в музейния сектор.

2. Структура на музейното управление и ролята на НЦМГИИ

Структурата на музейното управление традиционно се определя от централизирани критерии на планиране. Досега почти липсваха възможности за участие на музейните ръководства в процеса на планиране. В съвременната изключително динамична и противоречива социокултурна ситуация се налага създаването на нова политика от НЦМГИИ, респективно Министерство на културата, в областта на музейната дейност. От началото на 2003 г. ръководството на Центъра изисква всеки един държавен и общински музей или галерия да представят утвърдена по установения ред стратегия за своето развитие до 2006 г., вкл. със съответния план за действие. Това изискване е свързано с възможностите за планиране и саморегулиране на музейната дейност.

Същевременно за успешното провеждане на реформата в музейната дейност са необходими специалисти от нов тип. През 2003 г. НЦМГИИ беше

инициатор и партньор при подготовката и утвърждаването на първата и единствената в България в областта на опазването и развитието на културното наследство специалност „Информационни фондове на културно-историческото наследство“ в Специализираното висше училище по библиотекознание и информационни технологии – София. В партньорство с Евро-българския културно-информационен център – София от 2003 г. се провеждат ежегодно специализирани семинари за обучение на музейни специалисти в областта на подготовката и управлението на проекти по международни програми. НЦМГИИ през 2004 г. ще подпомогне създаването на Център за преподготовка и специализация на специалисти в областта на организацията и управлението на културното наследство при Специализираното висше училище по библиотекознание и информационни технологии – София.

В края на 2003 г. в сътрудничество между НЦМГИИ и архитектурното издателство „Арх&Арт“ – София излезе и първият брой на единственото специализирано списание по проблемите на културното наследство у нас „Паметници, реставрация, музеи“. Това списание е официален информатор на НЦМГИИ. С него вече НЦМГИИ има официален печатен орган, като беше възстановено по този начин преустановеното през 1988 г. издаване на списанието „Музеи и паметници на културата“. Списанието „Паметници, реставрация, музеи“ е двумесечно.

Трансформацията на музейната система в нашата страна, протичаща в една сложна и несигурна среда, освен че поставя необходимост от нови концепции, нови стратегии и нови инструменти за планиране и управление, очертава и новите принципни позиции в осъществяването на дейността на НЦМГИИ:

– децентрализация в управлението на музейната дейност;

– въвеждане на стимули за конкуренция по отношение на качеството и разходите в музейните организации;

– намаляване на регулацията в дейността на музеите;

– създаване на условия за развитието на професионализъм и автономност на музейното ръководство.

Предизвикателствата, пред които днес са изправени музейните организации, налагат радикална промяна на музейната система и оптимизирано използване на ресурсите в контекста на бюджетните рестрикции. Разпределянето на бюджетните средства трябва да се извършва по такъв начин, че да бъдат стимулирани тези музеи и галерии, които прилагат по-добри програми за партньорство, сътрудничество и съвместна дейност в рамките на музейната система. По този начин ще се насочват бюджетни средства, насърчаващи конкуренцията и подпомагащи музейните структури с по-голяма ефективност и ефикасност. В това отношение НЦМГИИ трябва да стимулира и насърчава самофинансирането на музеите и галериите.

Показателен пример за това са националните музеи и галерии, които за 2003 г. формират близо 41% от своя бюджет чрез собствени приходи.

При разработването на типове стратегии за развитието на музейната мрежа на регионално равнище, НЦМГИИ задължително трябва да извърши комплексно осмисляне, от една страна, на взаимодействието на елементите на системата по издирването, изучаването, опазването и популяризирането на паметниците на културата и на конкретните условия на живот – от друга страна. Въвеждането на промени чрез прилагането на комплексния подход в музейната система ще доведе до оптималното и целесъобразно използване на предоставените ресурси, развитието на музейното сътрудничество и социализацията на музейната дейност.

3. Реформата в музейната система и задачите на НЦМГИИ

Реформата в музейната дейност в България е процес без алтернатива. Съществено значение в тази промяна има новото разпределение на функциите между административната власт и пазара. Тенденциите в това отношение показват, че администрацията е отговорна за определяне на общото равнище на разходите за музейна дейност, за гарантиране на универсално покритие, за прозрачност на информацията, за регулиране равнището на справедливост за преразпределителни заместявания на разходите и потреблението на музейни продукти и услуги. Досегашните опити за реформа в музейната система бяха насочени главно към децентрализация на управлението и финансирането на музейната дейност. Изключително важно е обаче да съществуват условия за децентрализация в създаването и разпределението на музейните продукти и услуги, като се търсят възможности за постигане на устойчиво развитие в поведението на музейните сътрудници и музейните потребители.

Ето защо реформата на финансовата система на музейната дейност се явява първостепенна задача на НЦМГИИ, свързана с демократизирането на цялостната музейна дейност. Разбира се, там където съществува движение на финансови потоци, е необходимо и съвременно информационно осигуряване, което обективно да гарантира точна отчетност и прозрачност. Особено това се отнася до регистрирането и отчитането на движимите паметници на културата. И изисква модернизиране на системата за методическо ръководство, контрол и отчетност от страна на НЦМГИИ.

В началото на 2003 г. НЦМГИИ стартира мащабен проект за създаване на Единна информационно-комуникационна система за управление на движимите паметници на културата в Република България. Друга важна задача е преструктурирането на собствеността в музейната система. Изясняването на правния статут на собствеността на паметниците на културата и на музеите има изключително значение.

В края на 2003 г. НЦМГИИ спечели проект по актуализираната стратегия за модернизация на държавната администрация. С Решение № 671 на Министерския съвет от 24 септември 2003 г. към НЦМГИИ се създаде Инспекторат за културно наследство. Тази организационна структура е в съответствие с подобни европейски структури за съгласувани действия с правоохранителните и правораздавателните органи по отношение борбата срещу престъпленията с паметници на културата. Инспекторатът окончателно ще започне своята работа през м. май 2004 г.

НЦМГИИ е изготвил концепция за преструктуриране на националната музейна система, но тя не може да се реализира, докато не се изясни изцяло правният статут на собствеността. От няколко месеца се извършва правен анализ на този проблем.

Важен приоритет в реформата на музейната система е стимулирането на културния туризъм. През 2003 г. НЦМГИИ стартира с четири модела за стимулиране на културния туризъм в областта на печатаната реклама. Същата година Центърът участва в Проект на ФАР на стойност 6,6 млн. евро за развитие на културния туризъм в България. През 2004 г. в партньорство с Министерството на регионалното развитие и благоустройството, Министерството на труда и социалните грижи, Евро-българския културно-информационен център – София, Археологическия институт с музей при БАН и Национален фонд „Култура" НЦМГИИ участва в подготовката и организирането на нов трансграничен проект по програма ФАР за развитие на културния туризъм на стойност 3 млн. евро. Всяка година НЦМГИИ ще продължи подпомагането печатаната и електронната реклама на културно-историческото и природонаучното наследство.

Друг важен приоритет на НЦМГИИ за успешно провеждане на реформата в музейната дейност е осъществяването на целенасочено партньорство и сътрудничество с областните и местните власти, както и с неправителствените организации.

Изпълнението на тези първостепенни задачи от НЦМГИИ заедно с актуализацията на нормативната база в съответствие с промените в ЗЗРК и други закони ще доведе до промяна в организационния статус на преобладаващата част от музейните институции, а оттам и в управлението на музейните ресурси. Само по този начин чрез целенасочени управленски промени музеите и галериите ще получат юридическа, стопанска, финансова и не на последно място – творческа самостоятелност.

ПРОБЛЕМИ, ПРИОРИТЕТИ И ЦЕЛИ В ДЕЙНОСТТА НА НЦМГИИ

4. Общи проблеми

Една от най-важите функции на НЦМГИИ е оказването на методическа и експертна помощ на музеите и галериите в Република България. При нейното изпълняване се срещат определени трудности:

– противоречие между нормативно определения статут на самостоятелност на държавните и общинските музеи и фактическото ограничаване на тяхната самостоятелност от други законови разпоредби;

– противоречие между държавната собственост на музейните артефакти и тяхното стопанисване и управление от страна на общините, които се смятат за автономни;

– остаряла йерархична координация на музейната мрежа и нарушено взаимодействие и обмен между отделните музейни институции, въпреки създаването на регионалните музеи, което затруднява работата на Центъра в изпълнение на неговите функции, свързани с осъществяването на методическа помощ и контрол по опазването на движимите паметници на културата;

– структурата на финансиране се основава главно върху щатните характеристики на музейните организации, което ограничава НЦМГИИ при осъществяването на неговите цели;

– остаряла материална база на музеите, особено по отношение на музейните депа;

– нарушаване на режима за регистрация на движимите паметници на културата, на отчетността и на мониторинга по отношение на тяхната физическа и юридическа охрана.

Констатираните затруднения в работата на НЦМГИИ определят някои общи проблеми по отношение неговите методически и експертни задачи, значението на които изискват предприемането на належащи коригиращи действия:

– бързо нарастване на музейните разходи, съпроводени от социален натиск;

– монополно разпределение;

– недостатъчна координация между отделните равнища в управленската музейна структура;

– необосновано (и понякога ненужно и умозрително) потребление на музейни продукти и услуги;

– недостатъчното използване на музейните продукти и услуги като средство за културно-просветно образование, отдих и развлечение;

– дефицит на сътрудничество и координация, ориентирани към реалните обществени потребности;

– липса на стратегии за развитието на отделните музейни институции с планове за действие и др.

Много от тези общи въпроси са извън възможностите за действие и контрол на НЦМГИИ. Но други могат да бъдат идентифицирани и решени изцяло от него. Към първите, преодоляването на които зависи от цялото общество и възприемането на междусекторни (междуотраслови) подходи, например, се отнасят: различията в намаляване на посещенията в музеите, резултат най-вече от етнодемографски и социално-икономически фактори и формирането на очаквания без стабилна основа в развитието на технологиите, както и нарастването на разходите за тях.

Едни от най-важните проблеми, които могат да бъдат разрешени от НЦМГИИ, респективно Министерство на културата, се свеждат до:

– централизираното финансиране и липсата на местни инвестиции в музейната дейност;

– поддържането на неадекватни системи за стимулиране на музейните сътрудници;

– създаването на партньорство между централните и местните органи в процеса на утвърждаването на местните политики и стратегии за развитието на културно-историческото наследство на местно и регионално равнище;

– остарялата организационна структура и правен статут на музейните институции;

– недостатъчното участие на средствата за масово осведомяване в дейността на музеите и галериите;

– неадекватната организационна структура и законови инструменти за ефективно музейно управление;

– оскъдността и несъответствието на музейната информация, отнасяща се предимно до ефективността (целесъобразността) на разходите за музейни продукти и услуги, за музейната дейност като цяло и за внедряването на нови технологии;

все още слабото партньорство и съвместна работа на местно (локално) равнище, насочена към стимулиране на музейната дейност в регионите и др.

Всички тези проблеми могат да бъдат преодолени въпреки създадените неблагоприятни ситуации. Причините се дължат на трудното разграничаване между регулация и стимулиране, както и на противоречиви интереси, които се проявяват в действащата музейна система. Освен това възможностите за влияние и власт на основните участници в музейната дейност – музейна администрация, музейни инвеститори и музейни потребители все още не са разпределени в полза на промяната. Най-слабо е определена позицията на

музейните потребители. Тук е особено важна ролята на НЦМГИИ, отнасяща се до стимулиране на процесите за потребление на музейни продукти и услуги. Ето защо, например на последната сесия за подпомагане на проекти, НЦМГИИ обяви тема, насочена към културния туризъм.

През последните 40 години от развитието на музейната дейност се наблюдава един сериозен феномен на екстензивен растеж по отношение на музейните структури. Броят на музейните институции нарасна твърде много, като в повечето случаи това беше в резултат на идеологически мотиви. Преструктурирането на самите музейни организации във вътрешната структура на музейната система и разбира се свързаното с това разпределение, преразпределение и освобождаване на музейни сътрудници, в отсъствие на цялостна Стратегия за преструктуриране на Националната музейна мрежа, води до дестабилизация на централната и регионалната администрация. Освен това все още недостатъчно добре в това отношение е регламентиран статутът на регионалните музеи по отношение делегирането им на правомощия от страна на НЦМГИИ.

5. Приоритети в дейността на НЦМГИИ

Могат да бъдат определени следните приоритети:

– изработване на проект на Стратегия за национална музейна политика;

– участие в актуализирането и хармонизирането с европейското право на музейното законодателство;

– стимулиране на инвестициите в музейната инфраструктура на основата на програмно и проектно осигуряване;

– стимулиране развитието на културния туризъм;

– стимулиране участието на неправителствения сектор във всички направления на музейната дейност;

– провеждане на реформата в музейната система чрез промяна в законодателната база, въвеждането на съвременен икономически модел за управление на паметниците на културата и преструктурирането на националната музейна мрежа;

– подпомагане обучението и образователната подготовка на музейни специалисти от нов тип;

– изграждане на Единна информационно-комуникационна система за управление на движимите паметници на културата в Република България и на Инспекторат за защита на културното наследство;

– събиране, анализиране, обобщаване и предоставяне на информация за движимите паметници на културата, за музейното и галерийното дело и за изобразителните изкуства;

– гарантиране на общодостъпност на музейните продукти и услуги с постоянно подобряване на тяхното качество;

– осъществяване на целенасочено сътрудничество и партньорство със сродни организационни структури в чужбина;

– запазване на фундаментални ценности на музейната система като: равнопоставеност на музейните субекти, свобода на избор, ефикасност и ефективност.

Всички тези приоритети на НЦМГИИ са насочени към създаването на подкрепяща социална и физическа среда за развитието на културно-историческото ни наследство.

ОСНОВНИ МЕХАНИЗМИ ЗА РЕАЛИЗАЦИЯ НА РЕФОРМАТА В МУЗЕЙНАТА ДЕЙНОСТ

6. Модернизация на системата за информационно осигуряване развитието на музейната дейност

Един от основните механизми за осъществяването на ефикасна и ефективна музейна политика е изграждането на надеждна информационна система, която да обслужва дейностите, свързани с нейното изпълняване. На първо място в това отношение е наложително да се извърши модернизация и подобрение на сега съществуващата информационна система, обслужваща публичния административен процес в музейния сектор. Информатизацията на целия музеен сектор се налага и от непрекъснато ускоряващата се глобализация на социокултурната среда, както и от потребностите, свързани с присъединяването на нашата страна в структурата на Европейския съюз. Подобен подход ще осигури и условия за ефикасно функциониране на всички музейни институции и организации в областта на музейното дело. Освен това той ще доведе до доразвиване и усъвършенстване на структурата и съдържанието на музейната политика, която провежда НЦМГИИ.

7. Проследяване на ефикасността от действията на настъпилите промени в музейния сектор

Целенасоченото и устойчиво провеждане на музейната политика изисква системно оценяване на предприетите мерки и постигнатите резултати. Основните насоки в това отношение са:

– отчитане на постигнатия напредък в материализирането на ресурсите за осъществяването на фиксираните цели и задачи на НЦМГИИ;

– осигуряване на релевантност и адекватност при изпълнението на целите и задачите на НЦМГИИ;

– определяне степента на социална ефективност от извършваните про-

мени в структурата и съдържанието на интервираните ключови области на музейния сектор;

– определяне степента на икономическа ефективност от извършваните промени в интервираните ключови области на музейната дейност;

– отчитане социокомуникативното поведение на музейните субекти към предприеманите промени в интервираните ключови музейни области;

– определяне показателите за постигане на ефикасна и ефективна социализация на музейната дейност.

8. Преобразуване на системата за организационно и проектно осигуряване на музейната дейност

Ефективността на системата за организационно и проектно осигуряване развитието на музейната дейност е гаранция за успеха на извършваните промени в структурата, функциите, организацията и управлението на дейностите в музейния сектор. В тази връзка е необходимо да бъдат планирани всички предприемани конкретни действия, като бъдат разработени проекти и програми, които ще доведат до успешно реализиране на стратегическите цели и задачи, необходими за реформирането на музейния сектор. По същество това означава изготвянето на план за действие, в който тези цели и задачи да бъдат доразвивани и оценявани във времето. Същевременно е нужно да бъдат предвидени и механизми за неговото коригиране в съответствие с динамично променящата се социокултурна ситуация.

Основните насоки в този план за действие се определят от приетите стратегически приоритети на НЦМГИИ. Тези насоки могат да бъдат определени като:

– законодателни промени;

– институционални и структурни промени;

– промени във финансирането на музейните дейности;

– промени, насочени към повишаване качеството на музейните продукти и услуги;

– промени в системата за кадрово осигуряване на музейния сектор;

– промени в системата за партньорство в НПО;

– промени в системата за партньорство с органите за местно самоуправление.

Планът за действие фиксира изпълнението на стратегическите приоритети в конкретни дейности с точно определени очаквани резултати, срокове за изпълнение и изисквани отговорности. Той дава възможност за осъществяването на реформата в музейната система чрез интегриран междусекторен подход във всяка една област от социалния живот.

9. Организация на обществената подкрепа за осъществяване целите и задачите на НЦМГИИ

Организацията на обществената подкрепа за изпълнението на целите и задачите на НЦМГИИ означава изграждане на целенасочена система за връзки с обществеността (PR). Тази система е крайно необходима за успешното провеждане на реформата в музейния сектор, особено в съвременната социокултурна ситуация. Правилното структуриране и функциониране на тази система ще даде възможност за установяване и поддържане на комуникация, разбирателство и сътрудничество между всички музейни субекти и обществеността.

Основните характеристики на системата за връзки с обществеността са:

– осигуряване ръководството на НЦМГИИ (респективно Министерството на културата) и на всички музейни институции и организации с необходимата информация за общественото мнение, като им се оказва навременна помощ при изработването на конкретни подходи и мерки, необходими за правилното провеждане дейността на НЦМГИИ;

– осигуряване дейността на административните ръководства на музеите в съответствие с интересите на обществото;

– осигуряване на правилното използване на социологическите проучвания и методи за открито общуване в качеството им на основни средства за осъществяването на активна обществена поддръжка.

10. Създаване на модерно законодателство в областта на културното наследство

Една от най-важните задачи на НЦМГИИ – изграждането на новия модел на музейно законодателство в нашата страна – е свързана с преодоляване преди всичко на проблемите, произтичащи от наслоените имитационни по своята същност разбирания за модернизация. В условията на автократизъм при социалистическата система у нас се задълбочиха най-вече противоречията между елитарност и егалитаризъм. От една страна, ние живяхме в елитарно общество, а от друга – идеологията на това общество беше социално нивелирана. Ето защо, наред с идеологическата зависимост и цензурата върху музейната дейност, имаше редица прояви на подражание и формализъм. В този смисъл днес е твърде актуално да не забравяме, че модернизацията на музейната дейност означава иновация, а не имитация и заимстване на чужди модели на организационно структуриране и управление. Промените в тази целенасочена социална област не трябва да бъдат провеждани по административен и декларативно бюрократичен начин. Освен това е необходимо да

бъдат равнопоставено представени спецификата и общите черти на богатото културно наследство на отделните етнически групи в България, както и на неговото значение за изграждането на съвременната българска култура. В този смисъл разнообразието и различието ще доведе до прогресивно развитие на българското културно наследство, а не подражанието и прилагането на унифицирани модели.

След демократичните промени у нас се създадоха благоприятни предпоставки за раздържавяването на музейната дейност. Това обстоятелство се оказа особено важно при създаването на съвременно законодателство в областта на културно-историческото и природонаучното наследство. Същевременно задачата на съвременните правителства е да бъде насърчавано общественото и индивидуалното проучване на това наследство като приоритетен фактор за устойчивото развитие на обществото.

Натрупаният в културното наследство социален опит стои в основата на парадигмата за хуманистичното образование. В условията на рестриктивен бюджет за развитие на музейната дейност подобно холистично схващане може да бъде определено като неизпълнимо. Ето защо от изключително значение за изграждането на валидно музейно законодателство е формулирането на целеполагаща надеждна музейна политика. Още повече че в последните години се разшири обхватът и съдържанието на музейната дейност. Появиха се нови музейни субекти – фондации, асоциации, частни музейни организации. Положителни промени настъпиха и по отношение на социалното участие на малцинствените групи в музейната дейност. Разви се спектърът от музейни дейности – музеен мениджмънт и маркетинг, музейна реклама и PR, музейна комуникация. В духа на евроинтеграцията също настъпиха известни изменения чрез изграждане на професионални връзки между българските и европейските музеи най-вече в областта на разработването и реализирането (кооперирането) на съвместни програми и проекти за управление на качеството на музейната дейност и на социокомуникативните музейни ресурси, както и по отношение разработването на теоретичната музеология.

Културният туризъм през последните години също се утвърди като перспективна индустрия. За това допринася най-вече богатото културно-историческо и природонаучно наследство, което се превърна в стратегически източник за неговото просперираще развитие.

Изключително важна роля за демократизирането на музейната дейност има децентрализацията на нейната политика. Ето защо първостепенно значение за създаването на съвременно музейно законодателство е формирането на обществено музейно съзнание. А това е главната цел на една обществено значима музейна политика.

Музейното законодателство не може да се формира и развива браншо-

во. То е неразделна част от националното законодателство в областта на културата. Освен това, музейното законодателство не се ограничава само в рамките на националната държава. Необходимо е да се задълбочават контактите с другите страни. В това отношение трябва непрекъснато да се ползва чуждестранният опит по линия на международния информационен обмен, като музейните организации (музейните специалисти) се интегрират в мрежи на компетентност, каквито вече се установяват в страните – членки на Европейския съюз. Като цяло през последните години повечето европейски държави предприеха сериозни мерки в подкрепа на културната идентичност и многообразие, както и по отношение на осигуряването на равен достъп до културните ценности и събития. В тази връзка би било полезно, ако посочим някои особености на законодателните системи на водещи европейски страни.

В Англия няма специфично законодателство за културата като цяло. Законът за музеите и библиотеките обаче е още от средата на XIX в. Културно-историческото наследство се опазва със закони. Публикуван е списък на паметниците с национално значение, чийто брой в страната е повече от 29 хил. Опазването и стопанисването на паметниците на културата е предоставено на National Heritage Memorial Fund и National Trust. Първата носи отговорността за придобиване, поддържане и опазване на сгради, земя, произведения на изкуството, а втората е независима организация, чиято отговорност е грижата за над 240 исторически сгради, до които има публичен достъп. Последната се финансира от членски внос и от продажбите на сувенири. Съществува планирано държавно финансиране за дейността на музеите, галериите и библиотеките чрез Министерството на културата. В последните години то съставлява близо половината от държавните средства, които се отпускат годишно за културна дейност. Законодателно е уредена възможността за стимулиране финансовото участие на представители от частния сектор в опазването и съхраняването на паметниците на културата.

В Италия има цялостно развит модел за всеобхватно културно законодателство. Приет е закон за културното наследство, в който то е изведено като пряка отговорност на държавата. Създадено е Министерство на културното наследство и културните дейности. В сравнение с останалите направления на културната дейност, общественото финансиране тук е насочено предимно за културно-историческото наследство. На законова основа мениджмънтът на музеите е делегиран на местните власти по области и общини. Осигурено е привличане на частния сектор в мениджмънта на културното наследство. Чрез данъчни облекчения се стимулира спонсорството, дарителството, спомоществователството, консервацията и реставрацията на паметници на културата, които са частна собственост. Това доведе до силен тласък на инвестиционно-приватизационното финансиране в областта на културното

наследство. Данъчните облекчения се отнасят предимно за корпоративното спонсорство, както и за определени културни институции. В процедура е законодателното обсъждане на данъчни облекчения за индивидуални дарения. Част от музейния мениджмънт се приватизира, като се предоставя на частни фондации с цел по-добър достъп до културно-историческите паметници. Със закон е уредена възможността в националните музеи мениджмънтът на отделни направления на музейната дейност като издателска, рекламна, търговска и др. със стопански характер да бъде дадена на частни организации.

Френското законодателство в областта на културното наследство е секторно: археология, архитектура, музеи. Законово са определени данъчни преференции за опазването на културното наследство. Като цяло френското законодателство в областта на кулутурно-историческото наследство не е единно, а по-скоро има отделни регулации. Дейността по опазването на културното наследство се финансира преобладаващо от държавата чрез Министерството на културата и комуникациите.

В Холандия през 1993 г. е приет специален закон за културната политика. Това е основният закон, чрез който се регламентират взаимоотношенията между правителството, местните власти и фондовете за култура. Самото опазване на паметниците на културата от страна на държавата е непряко. Със специален закон това е възложено на общините и на отделни частни културни институции. В последно време има тенденция за намаляване на обществените средства за културно наследство (сгради, местности). Музеите обаче получават все още по-голямата част от държавното финансиране.

При създаването на модерно музейно законодателство е необходимо да се прилагат принципите на приемственост, последователност и устойчивост в опазването и съхраняването на културното и природното наследство.

Едно съвременно законодателство трябва да отчита и създаването на условия за нова организационна култура на музеите, както и определянето на линията за поведение на съответните държавни органи, отговорни за провеждането на музейната политика, а така също и на законодателна политика, насочена към други сектори на културата.

Музеефикацията на реалиите на алтернативната култура доведе до появата на нов тип музейни организации, които в някои развити капиталистически държави бяха наречени обществени или антропологични музеи. По този начин в центъра на музейната дейност попадна обикновеният човек и неговата гражданска ангажираност. Формирани бяха музейни цели, насочени към личностното развитие на човека чрез културната му самоидентификация, за да може той най-добре да се адаптира и реализира в непрекъснато променящото се съвременно общество. Това означава, че се налага прилагането на нов подход при създаването на музейно законодателство в Република България. Освен това при изясняването на неговите социокомуникативни

аспекти е необходимо да се определят и онези социални сфери, в които се запазват елементите на неопределеност. Най-напред в това отношение следва да се поставят: етнодемографските процеси, миграцията, социалните диспропорции и безработицата. Едновременно с това е нужно да се има предвид и екологизацията на културата. Известно е, че световната екологична криза доведе до появата и навлизането на екологична концепция във всички области на науката и обществения живот. От началото на 70-те години на XX в. се формира ново мислене, което придоби известност като биосферно. Биосферната ориентация на съвременната методология изхожда от представите за природата и обществото като взаимно детерминирани компоненти на едно единно цяло – биосферата на Земята. Социокомуникативният подход в това отношение се осъществява на интердисциплинарна основа. В историческата наука екологичната идейна постановка представя историческия ландшафт като активна среда за протичане на историческите процеси. В съвременното музеоложко познание се появиха понятията „битова среда на паметниците“ и „природно наследство“. Последното се разглежда като неразделна част от културното наследство.

Чрез комплексна музеефикация на уникални исторически територии вече се създават принципно нови организации от музеен тип. Твърде бързо се разшири типологията на т. нар. екомузеи. Тези съвременни социокомуникативни центрове все повече се утвърждават като перспективна организационна форма на музейна дейност. Екологичната музейна дейност като социален феномен постави главния акцент върху общественото музейно съзнание и устойчивото развитие на обществото.

Предизвикателствата, пред които днес са изправени музейните организации, налагат радикална промяна на музейната система и оптимизирано използване на ресурсите в контекста на бюджетния дефицит. Разпределението на ограничените бюджетни средства трябва да се извършва по такъв начин, че да бъдат стимулирани тези музейни организации, които прилагат по-добри програми за съвместна дейност и сътрудничество в рамките на музейната система. По този начин ще се прилагат бюджетни механизми, насърчаващи конкуренцията и подпомагащи музейните структури с по-голяма ефикасност и ефективност. В това отношение се налага чрез данъчни облекчения да се стимулира и самофинансирането на музейните организации.

Въвеждането на промени чрез прилагането на социокомуникативния подход при реформирането на музейната система ще доведе до оптимално и целесъобразно използване на предоставените ресурси, стимулиране развитието на музейното сътрудничество и социализиране на музейната дейност.

Музейното законодателство трябва да насърчава всяка правна и институционална инициатива, насочена към разширяване правомощията на регионалната и местната власт.

Без активното участие на местното население, ефективна и ефикасна музейна дейност не може да се извършва. Затова законовите разпоредби е нужно да предвиждат условия и възможности за пряко участие на местните хора, за да могат те да изразят своите идеи и потребности, които да бъдат приложени на място. Законът трябва валидно да гарантира ефективна връзка между музейната организация и местните общности, така че всички налични ресурси, музейни и местни, да се използват за тази цел.

За създаването на модерен модел на музейно законодателство у нас е необходимо да се вземе предвид спецификата на съвременната социокултурна ситуация. Тя поставя музейната дейност пред два феномена, на които съвсем трудно могат да се открият аналози в историята на западноевропейската култура. Историческото съзнание в нашата страна беше подложено на безпрецедентна деструкция, обхващаща не само психологическите нагласи и духовността, но и структурата на бита, отношенията между поколенията, елементарните морални норми. По парадоксален начин в тази ситуация се появява вторият феномен. Той е свързан с активното участие на историческите реалии в съвременната духовност. Особено активно това се извършва в днешното време на идеен и етичен вакуум.

В тази наистина парадоксална ситуация музеите имат изключително важна социална роля. Притежаващи способността не само да показват, но и да разшифроват предметната семиотика на миналото, те могат да се окажат много важен компонент на съвременната култура в процеса на нейната демократизация. Обществото трябва да получи възможността да разпознава действителното минало не в маскарадни форми, което то по неволя приема при стихийната инициатива (особено това се отнася до младежта), а във форми, създадени от научнообоснованото творчество на музейните специалисти. Така чрез културното наследство ще се осъществява целенасочено предаването на социалния опит както от поколение на поколение, така и в синхронен порядък вътре в общността или между отделните общности. В този смисъл културното наследство ще обслужва по-ефективно обществените интереси и потребности, ако натрупаната информация правилно отразява съвременните социокултурни процеси и характеристиката на съвременния глобализиран свят. Това изисква законодателно да се гарантира създаването на надеждна система за идентифицирането, съхраняването и опазването на културно-историческото и природонаучното наследство, както и на осигуряването на свободен достъп до него. С други думи, музейната дейност е модел на ценностна система, съответстваща на доктрината за устойчиво развитие. Този модел формира хуманистичен неконсумативен мироглед, показвайки реалното място на човека в обществото и живата природа. В заключение прилагането на социокомуникативния подход при разработването на съвременното българско законодателство в областта на

културно-историческото и природонаучното наследство води до създаването на максимално валиден модел за неговото успешно управление.

В страните на Европейския съюз като основа на тяхното законодателство стои **концепцията за интегрирането на културното наследство в съответната национална система за устойчивото развитие на обществото и на държавата, а музейната дейност се разглежда като неотменим компонент от плановете и програмите за устойчиво развитие на средата.**

Реформата в системата на културното наследство преди всичко означава модернизиране и въвеждане на нова организационна структура и делова култура, както и на нов икономически модел на управление, който се основава на преминаване от субсидийно към инвестиционно-приватизационно финансиране на музейната дейност; в подобряване качеството на музейните продукти и услуги; в окончателно завършване на процесите за децентрализация и деконцентрация; в интензивно развитие на културния туризъм; във формиране на целенасочена инвестиционна политика по отношение на музейната инфраструктура; във въвеждане на съвременни информационни технологии във всички направления на музейната дейност и музейната индустрия и т. н.

Новото българско законодателство в областта на културното и природното наследство налага първо да се изработи *Стратегия за развитието на музейната дейност с конкретен План за действие*. В нея трябва да залегнат императивно основните културно-политически схващания, възприети от Конвенцията за защита на културните ценности в случай на въоръжен конфликт, Европейската културна конвенция и Конвенцията за защита на архитектурното наследство на Европа, които по силата на чл. 5., ал. 4. от Конституцията на Република България като международни договори са станали част от нашето вътрешно законодателство. Това се отнася и до принципните положения, отразени от политическите концепции, които произтичат от решенията и директивите на Съвета на министрите на Европейския съюз. В края на 2003 г. Националният център за музеи, галерии и изобразителни изкуства при Министерството на културата разработи проект на Стратегия на национална музейна политика.

Процесите по създаването на музейно законодателство в европейските демокрации са различни за отделните държави и зависят от фактори като индивидуалната история на страната и от типа на държавната власт. Всяка държава има специфичен отговор относно планирането на своята законодателна политика. Тя сама определя диалога и партньорството между изпълнителната власт, парламента и третия сектор в новите законодателни инициативи в областта на своето културно-историческо и природонаучно наследство.

Основен приоритет на съвременната законодателна политика спрямо културното наследство е ефективното въвеждане и лидиране на процесите на укрепване на системата за неговата закрила и развитие. Друг важен приоритет в е хармонизирането на българското музейно законодателство с това на държавите – членки на Европейския съюз. Третият актуален приоритет е последователното и целенасочено провеждане на реформата в организацията, управлението и икономизирането на музейната дейност.

Първостепенна цел на законодателната политика в областта на културното и природното наследство е децентрализацията. Тя трябва да се разглежда в светлината на нейните резултати. Тази политика е насочена срещу неравнопоставеността на хората в социалните им възможности за широк достъп до културните ценности и за осигуряването на гарантирани условия за тяхното опазване, съхраняване, разпространение и усвояване. При изграждането на новото музейно законодателство е необходимо да бъдат спазени и някои основни административноправни принципи. Много е важно *с един закон да бъде* **създадена единна регламентираща рамка на променените обществени отношения за цялото българско културно-историческо и природонаучно наследство.**

С това ще се осъществи принципът – уреждането на обществените отношения в една област да не се разпокъсва в няколко закона. Принципът на адекватността изисква на обявените или декларирани цели и общи положения да съответстват и представените разпоредби. Това означава, че съдържателните текстове в тях не трябва да надхвърлят или недостатъчно да изясняват поставените цели и задачи. Чрез предвидените подзаконови нормативни актове трябва да се създаде общонационална система за оценка на музейната работа, като се въведе акредитация на музейните организации. Необходима е и промяна на лексиката, наложена от съвременните културни законодателства, международните конвенции, декларациите от срещите на върха на държавни и на правителствени ръководители на страните – членки на Европейския съюз, препоръките на Парламентарната асамблея на Конгреса на местните и регионалните власти в Европа и резолюциите, приети на V Европейска конференция на министрите, отговорни за културното наследство (Порторож, 2001). Едновременно с това трябва да бъдат отчетени съвременните тенденции и експертни знания в областта на музейната дейност, като по този начин се въведе релевантна терминология и понятийно-категориен апарат. Повечето международни договори в областта на културното наследство не са самоизпълняващи се. С тях страната ни е поемала международни задължения да предприеме необходимите законодателни и други административно-изпълнителни мерки. Част от тези международни правила са т. нар. Soft-law. Тяхното евентуално неспазване не води до директни санкции, но издава неуважително отношение към международния

правен ред и традиции. Друг принцип е идентифицирането на всички правни субекти в музейната дейност и правилното дефиниране на техните роли и взаимодействия. Участието на гражданския сектор във всички направления на музейната дейност и индустрия също трябва да бъде регламентирано по законодателен път. В повечето европейски страни надправителствените органи са твърде широко включени в системата по опазването, съхраняването и разпространението на културно-историческите и природонаучните ценности. В културната сфера не се предвижда задължително хармонизиране на законодателството, а съдържанието на acquis се свежда до решенията на Европейския парламент и Съвета относно културните програми. В българското законодателство с оглед на хармонизирането с европейското право като следствие от поетите задължения по предварително затворените преговорни глави № 25 „Митнически съюз“ и № 1 „Свободно движение на стоки“ следва да се въведат основните разпоредби на Регламент на Съвета № 3911/92 ЕЕС относно износа на културни ценности и създаване на правно основание за въвеждането на Директива на Съвета № 93/7 ЕЕС относно връщането на културни ценности, незаконно изнесени от територията на страна – членка, които са в основата на общностната система за защита на притежаваните от страните – членки културни ценности. От друга страна, износът на национални богатства, които имат художествена, историческа или археологическа стойност, в съответствие на чл. 36. от Договора на Европейската общност, които не са културни ценности по смисъла на Регламента, е предмет на уреждане на националното законодателство на страната – членка.

Един съвременен модел на музейно законодателство изисква и гарантирането на условия за формирането на европейската културна идентичност на базата на признаването на локалното разнообразие. Това означава законов режим за съхраняването и развиването на културното наследство на отделните общности, вкл. на малцинствата и на основаната популация, за да се ускори интеграцията между индивидите и общностите. Чрез културното наследство трябва да се поощрява културната интеграция на основата на обединяване и обмен на културни стойности. Същевременно един нов модел на музейно законодателство предоставя възможности за взаимно опознаване и възприемане на културните различия. Такъв модел прилага демократичните принципи, утвърдени от Съвета на Европа, като: включването на гражданите в дейностите на общността; зачитането на правата на другите, на правото на собственост, свобода и сдружаване; на правото на плуралистична информация; свободата на пресата и т. н. Правото на културно наследство е неотменна част от тях. Съвременните законодателни инициативи в областта на музейната дейност са насочени и към формирането на условия за осъществяването на стратегии за устойчиво социално-икономическо

развитие. Те трябва да следват традициите и идентичността на различните етноси, живеещи на съответната територия, като осигуряват подобаваща интегрираща консервация на паметниците на културата и дейности, свързани с икономическото развитие на съответното селище или регион. Съвършено необходимо е да се използва придобитият опит на място, за да се стимулират политически нагласи за повишаване на ефикасността на държавата, на местното самоуправление и на културната специфика и стил на общността. Съществена част от този модел на модерно музейно законодателство е въвеждането на нови управленски структури и механизми, които да позволят прилагането и управлението на националните музейни проекти и програми на местно равнище, като се осигури допълващо действие на национално равнище. Същевременно тези управленски структури и механизми трябва да спомогнат за разширяване на участието на групите в общността, като се подпомага партньорството между обществения и частния сектор, както и на доброволните организации. Необходимо е да се създават по законодателен път и условия за разпространяване на ноу-хау и за насърчаване и развитие на местните професионални умения, както на средствата за управленски промени и за извършване на стратегически избор на основата на социалния опит и културно-историческите традиции.

Прилагането на социокомуникативния подход при създаването на съвременен модел на музейно законодателство ще доведе до разширяване на участието на гражданите в обществената дейност по опазване, съхраняване, разпространение и усвояване на културно-историческите и природонаучните ценности. Днес е необходим един систематичен и устройствен закон за цялото културно наследство на Република България, който да регламентира режим и механизми за мониторинг и контрол, които да балансират държавните, обществените и частните интереси в тази сфера. В него трябва да залегнат принципите, закрепени в Конституцията и международните актове от тази област.

ТРАКИЙСКАТА И АНТИЧНАТА АРХЕОЛОГИЯ В БЪЛГАРИЯ В ГОДИНИТЕ НА ПРЕХОД
(ОПИТ ЗА ОБЗОР)

ТОТКО СТОЯНОВ, ИВАЙЛО ЛОЗАНОВ

Този доклад няма и не може да има претенциите за изчерпателност. Ще се опитаме да представим някои основни насоки, респ. проблеми в развитието на археологията на тракийските земи от късната праистория до Късната античност в последните 15 години. По силата на обективните дадености докладът съдържа публицистични нюанси, за сметка на изброяване на факти и статистика. Те могат да се открият в библиографските справки на специализираните ни издания. Много от тенденциите и явленията, посочени по-долу, се отнасят в голяма степен и за проучванията в областта на праисторията и Средновековието, тъй като в много случаи археологическите проучвания на комплексни обекти и публикациите им са свързани и неотделими в общо исторически и институционален план.

За праисторията 15 години са миг, за Класическата античност 15 години са повече от времето, в което Александър побеждава и завладява Персия и изгражда на територията на половината от Стария свят империя, която слага началото на нова политическа и културна епоха – елинизмът. За да се направи пълноценна оценка, стоейки на границата на изминалите 15 години, липсва необходимата дистанция, но съзнавайки важността на онова, което ще сторим като професионалисти (надяваме се) през следващите решителни и решаващи години, си струва опитът да се отговори на няколко основни (групи) въпроси:

I. Какво предпостави и промени преходът в манталитета и изследователското поведение на археолозите?

II. Какво остана в миналото, какво запази своята стойност и какво ново дойде в условията за работа на колегията?

III. Какво да запазим като подходи и практика и какво да променим с оглед на модерното развитие и реализация на колегията и обектите на изследване и социализация?

Отговорите на тези групи въпроси и прогнозата за перспективите се преплитат. По различен начин, на различно ниво те визират *отношението към изследваната материя; образователното ниво и интелектуалните условия за работа и професионално развитие на колегията; организацията*

(институционално) и самоорганизацията на археолозите в България; начините на финансиране на изследователския процес – от теренните проучвания до крайните публикации; финансирането, нормативната база, в която се поставя процесът на проучване и опазване на археологическото наследство на страната; материалната база.

* * *

1. За разлика от историята на Новото време, публикациите на българските археолози още през 70-те и 80-те години бяха далеч от идеологическо обременяване. Обективността, дълбочината и обхватът в дадено изследване бяха предопределени преди всичко от личните качества, образование и осведоменост на конкретния археолог. В този смисъл първите бурни години след 1989 г. не намериха конкретно отражение в продукцията на колегията. С изключение на изолирани примери с реваншистка фразеология и внушения, в публикациите си колегията остана привързана към обективност и прецизност в рамките на професионалната материя.

2. До 1989 г. голяма част от колегията беше лишена от възможности за пълноценни контакти с колеги от т. нар. Западен свят (т. е. представители на западните школи в археологията), вкл. и на ниво специализирана литература. Постепенно изолацията и възможностите за контакти и съвместна работа бяха преодолени и днес, като изключим проблемите на ниския ни жизнен стандарт, може да се каже, че сме част от международната научна общност изучаваща до- и класическите и античните култури в Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие. Като пример може да се посочи обхватът на последните конгреси по тракология, особено VIII, проведен в София през 2000 г.[1], международният симпозиум по тракийски изследвания в Комотини[2], станалите традиционни симпозиуми по погребална археология, започнали в Казанлък през 1993 г.[3], и особено инициирания и подкрепен от западни специалисти като проф. Дж. Бордман проект Понтийски конгреси, първият от които се състоя във Варна през 1998 г.[4] Широко международно участие предизвика конференцията, посветена на проблемите на римския и късноантичния град, организирана от АИМ–БАН и Университета в Нотингам по повод 15-годишнината от българо-британските проучвания в Никополис ад Иструм и територията му[5].

Приятна тенденция в последните няколко години е появата на нови обобщаващи, дори фундаментални трудове на изтъкнати европейски специалисти, посветени специално на културното развитие на Тракия през Античността[6]. Написани на базата на тесни професионални контакти с български колеги, те са добра основа за пропаганда на достигнатото в последните десетилетия. От друга страна, част от тези изследвания отразяват и страничния поглед и възгледи на представители на различни археологически школи, които не-

винаги ни изглеждат адекватни. Тези публикации са и сигнал за липсата на подобни трудове от представители на българската археология[7].

3. Промяната в обществения строй, която протича мъчително и с противоречиви тласъци, ни предложи съкращаване на плановото финансиране, за сметка на негарантирани и неголеми по принцип възможности за планирани и проектирани проучвания. Бавно и мъчително се учехме и се учим да търсим оферти и да се включим с качествено съставени проекти в контекста на национални и интернационални програми. По обективни причини все още в тази посока има какво да се желае, вкл. и в персонален план. В тази насока новите поколения археолози са тези, които ще са естественият носител на ново и модерно поведение[8].

Друга проява на положителни явления, резултат предимно на личната инициатива на изследователите в последните 15-ина години, е изявената тенденция за интердисциплинарни изследвания в теренните проучвания и на все по-широк спектър от археометрични иследвания на археологически артефакти, част от които са осъществени и се реализират в сътрудничество и с водещи специалисти от Германия, Великобритания, Италия и др.[9]

4. В Софийския университет „Св. Климент Охридски" (през 1993 г.) и във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий" (през 1994 г.) стартира обучение по археология в рамките на специалност по дисциплината. Тежненията в тази посока бяха трупани в 70-те и 80-те години като осъзнаване на обективна необходимост за създаване на професионалисти археолози, подготвени да изследват изключително богатото археологическо наследство на България. Днес в двете висши учебни заведения е налице обучение по европейски образец в бакалавърски и магистърски програми. Като по-пряко последствие от промяната и въвеждане на западни образователни модели може да се посочи създаването на департаменти по „Археология" и „Общество и култура на Средиземноморието" в рамките на Нов български университет (1992 г.), както и сходни (с по-скромна обезпеченост откъм преподаватели и потенциал) програми в рамките на свободните университети във Варна, Бургас и Пловдивския, Американския и в Югозападния университет в Благоевград, Университета в Шумен. Сега на „пазара" са вече не само бакалаврите и магистрите от тези ВУЗ-ове, но и първите доктори по археология, техни възпитаници. Голяма част от тях вече работят като уредник-археолози в музеите, в други институции и като редовни и хонорувани преподаватели в тези университети със своето участие в екипи, проучващи обекти от всички основни археологически периоди, и научна продукция, представяща възможностите на новата генерация. За пръв път в България е налице такава група от плавно следващи генерации млади учени. Може би тук е мястото да се оцени ефектът от възможностите, които се откриха през 90-те години пред представители на по-младите и най-новите поколения за краткосрочни и дългосрочни стипендии и специализации. Те са отра-

зени както в персоналната им продукция, така и в установените формални и неформални връзки с колегите зад граница[10]. Създаването на оптимални условия за развитието на висшето образование и археологическата практика в България чрез модерна нормативна база през следващите години би осигурило на страната ни повече от добро ниво на изследвания – от разкопките до крайната пълна публикация и социализация на националното ни археологическо наследство.

5. На практика археолозите продължиха да работят в рамките на съществуващите до 1989 г. институции – Археологически институт с музей при БАН, областни (респ. днес и регионални) и общински музеи, ВУЗ и НИПК. Опитът за възстановяване на Българското археологическо дружество (БАД) през 1990 г. приключи с формалния акт без никакви реални последици. След 2003 г., когато отпадна и регистрацията на БАД, то вече не съществува дори и на хартия. Българските археолози остават подчинени на различни институции, без защитник на професионалните им интереси като гилдия в тези години на тежки предизвикателства и предстоящи отговорни решения.

6. *Възможности за публикации.* Може да се каже, че това е една от областите, в която се почувства най-силно сривът през първата половина на 90-те години. Спряха да излизат, излизаха с огромно закъснение редица списания и периодични издания, сборници и монографии. Същевременно трудностите и новите възможности родиха продуктите на самоинициативата. Появиха се частни списания, поредици и издания, които се утвърдиха и доказаха наличието на нови възможности. Като добър пример бихме посочили списанието *Archaeologia Bulgarica,* което благодарение на целенасочените усилия на издателския екип вече се наложи в международния научен обмен. Постепенно се връщат на книжния пазар периодични издания като Годишниците и Известията на музеи в страната, неизлизали с години. В областта на римската и късноантичната археология натрупаният от предходните години богат емпиричен материал доведе до появата на задълбочени обобщаващи изследвания, свързани с особеностите на селищния живот и провинциалното управление, различни страни на светската и културната архитектура, предмети на лукса и ежедневието (срв. поредицата „Римски и ранновизантийски градове в България"). Част от публикациите са издадени на английски, немски или френски език (някои билингва), което улеснява достъпа на чужди колеги до съвременните дискусии в българската наука[11].

7. Редовните археологически проучвания и консервацията и реставрацията се финансираха по наследената система чрез Министерството на културата и музеите. Сумите естествено бяха и са малко и недостатъчни. Затова и проучванията от този тип бяха сведени до минимум. Изключение в това отношение бяха обекти, чието проучване и финасиране беше осъществявано по международни проекти. За тракийската и античната археология са от изключителна важност проучванията на Пистирос[12], Никополис ад

Иструм, Ятрус, Нове и Ескус. Проучвани бяха не само самите селища, но инфраструктурата около тях с традиционните и модерни интердисциплинарни методи, отразени в предварителни публикации и монографични поредици, влезли в международния научен обмен[13]. Интензивното строителство в София, Пловдив, Стара Загора и други градове, развили се върху големи римски градски центрове, създаде възможност при спасителните разкопки да се изяснят много въпроси, свързани с тяхната планировка и структура, монументална архитектура, икономическо и културно развитие и др.[14]

Предимно под знака на спасителните проучвания заради интензивното строителство по Черноморието, през последните години се увеличава обхватът и дълбочината на изследванията на Западнопонтийските гръцки полиси и тяхната територия, ролята им в културното развитие на антична Тракия[15]. На различни интервали се проведоха V, VI и VII международни симпозиуми Thracia Pontica[16]. След трудни години за Центъра по подводна археология в Созопол този важен международен форум бе проведен отново през 2003 г.

С големи усилия български екипи осигуряваха продължаването на редовни проучвания и на други важни обекти. Сред тях трайно място в проучвателската и учебната дейност на Софийския университет заеха НАР „Кабиле“[17] и тракийският град в ИАР „Сборяново“[18]. Добър пример за осъществяване на значими регионални проекти без казионна подкрепа са проучванията на д-р М. Тонкова в района на Чирпанско[19], на колегата Г. Нехризов в района на Източните Родопи[20] и др. През последните години броят на осъществените проекти с подкрепата на различни спонсори се увеличава и потвърждава перспективността на тази практика[21].

Очевидно е, че моделът на финансиране трябва да се промени. Нужно е да се изработи ясна концепция и стратегия, която да подкрепи един обоснован перспективен план за проучвания на значимите обекти и комплекси на тракийската и античната археология. Чрез държавни и държавно-обществени фондове, на конкурсен принцип могат да се обезпечат дългосрочни, модерни като екипна осигуреност и финасиране проучвания. Повтарянето с години, вкл. и днес, че държавата няма средства за това, е невярно и неточно. То налива вода в мелницата на онези, които последователно се борят за приватизиране на археологическото наследство на България. Блясъкът на тракийското злато и сребро е силен дразнител за това.

Като пример за наличието на достатъчен потенциал в държавата бихме посочили спасителните разкопки по големи инфраструктурни проекти, разгърнали се след 1993 г. по строежите на автомагистралите „Марица“, „Тракия“ и трансграничния път Гоце Делчев – Драма. Оказва се, че когато има ясно заявено изпълнение на предписанията на Закона за паметниците на културата, могат да се осигурят средства, които позволяват повече от добро финасиране на екипи, дейности по консервация и реставрация на артефактите и интердисциплинарни лабораторни и теренни изследвания. Само за пос-

ледните две години (2003 и 2004) по обекти на два лота от АМ „Тракия“ са финансирани проучвания за близо 1 000 000 лв. Монографичните сборници *Maritsa Project I*[22] и *Копривлен I*[23] са пример и за своевременно и качествено публикуване на резултатите от такива проекти.

8. Свободата, по-реално слободията, старата законова база и естественият порив за забогатяване, в контекста на първоначалното натрупване на капитали (в лоното най-вече на сивата икономика), доведоха до катастрофална прогресия в развитието на иманярството. Ударът понесоха на първо място тракийските могилни некрополи от пред- и римската епоха, селища и светилища. Увредени и унищожени бяха и продължават да бъдат богати гробове и монументални гробници. Пред очите на цяла България (чрез репортажите на БНТ и други медии) методично се унищожава от иманярските банди цял римски град – Рациария, край с. Арчар. Продължаващото нехайство по опазването на един от най-значимите паметници в страната предизвика гласуването на специален меморандум от страна на археологическата колегия на националната конференция в Сандански през май 2004 г. до държавните институции в България (президент, парламент, правителство). Съществен резултат от това няма. Примерите в тази посока могат да запълнят една цяла „Черна книга на археологическото наследство на България“.

Като отговор археологическата колегия следваше, доколкото може, със спасителни разкопки по поразените от иманярите места. Тъжно е, че някои колеги решиха и са убедени, че археолозите трябва да изкопаят преди иманярите всички по-големи могили. Няма съмнение, бяха открити и публикувани в някаква степен чудесни паметници на тракийската монументална гробнична архитектура в Казанлъшката долина[24], при Старосел[25], някои с прекрасни примери на ранноелинистическа живопис като гробницата от Александрово[26] или други паметници с интересни конструктивни решения[27]. В част от могилите бяха открити и богати гробове и комплекси с чудесни примери на тракийската и античната торевтика и ювелирство, чието своевременно публикуване би обогатило още повече представата за тракийската култура от епохата на разцвета ѝ. За съжаление натрупаната база данни все още е далече от адекватна по обем и задълбоченост дискусия в българската археология за методиката на проучване и документиране, терминологията и интерпретацията на тракийските монументални гробници и гробове от гледна точка на конструкции, декоративни схеми, инвентар и функции[28].

Надпреварата с иманярите, кой ще изкопае с мощна земекопна техника повече, е унищожителна за самите комплекси. Ако при могилите работата с машини дава по-бързи резултати, макар и спорни от методическа и научна гледна точка, трябва ли при проучването на селища и светилища да се надпреварваме с иманярите, като ги изкопаем и ние набързо с булдозери и фадроми? Изправени сме пред абсурден и омагьосън кръг. Очевидно е, че

превенцията, а не последствието от иманярската намеса, трябва да е приоритет. В дълг са всички – и държавните институции, и медиите. Парадоксално, но много централни издания осигуриха медиен комфорт за иманярите. Цяла България трябваше да изпадне в печал, когато беше убит виден иманярски бос. Стремежът към сензации на същите тези медии провокира някои колеги волю или не да се поддържа шумотевицата за злато и феномени, които предизвикват поредната вълна от иманярски ексцесии. Появи се дори терминът „медийна археология". Търпеливото и скрупульозно проучване, без формулиране на реални или нереални феноменални открития, е на път да стане непривлекателно за редовия археолог. Омагьосаният кръг може да бъде разкъсан само с решителна политика на всички нива за ясни правила и законност във всички сфери, касаещи археологическото и културното наследство.

9. Ситуацията в археологията и социализацията на археологическото наследство като база за културен туризъм е напълно аналогична на дискутирания в последно време модел на структуриране на бюджета по отношение на образованието, науката и здравеопазването. Това е въпрос на ясно осъзнати дългосрочни национални приоритети. Най-лесно е да се откажем и предоставим тези дейности в ръцете на „честните частници". И още нещо. Ако търсим примери в други страни за решаване на проблемите с иманярството, проучването, опазването и социализирането на националното археологическо богатство, според нас, следва това да са не далечни и различни като историческо и културно развитие, мащаби, стандарт и пр. страни, а тези, които са сходни с България в това отношение. Примерът на Гърция и Турция следва да е на първо място. Независимо че там не са живели в друга обстановка освен в условията на частна собственост и инициатива, там никой и никога не си е помислял да оттегли държавата от сферата на културното наследство. Напротив, и в двете страни културните министерства и държавните институции държат под здрав контрол всички елементи на веригата. Заловените и ефективно осъдените иманяри и трафиканти на културни ценности са постоянна новина в медиите там. Всички знаят каква е ролята на културния туризъм в националната икономика на двете страни. Очевидно е, че характерът на Закона за културното наследство и свързаната с него поднормативна база и изработването или не на ясна национална стратегия в близките една-две години ще имат решаващо значение да дадем или не оптимистично решение на проблемите, засегнати тук. Роля и отговорност ще носят археологическата и историческата колегия, ако не успеят да формулират ясно и отстояват последователно пред държавните институции, медии и обществеността националния интерес.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. *A. Fol* (ed.) Thrace and Aegean. Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology, Sofia 2000. S., 2002, T. 1–2.

[2] Thrace Ancienne. Époque Archaïque, Classique, Hellenistique, Romaine. – Actes du 2-e Symposium Internationale des Études Thraciennes. Komotini, 20–27 septembre 1992, Komotini, 1997. T. 1–2. Срв. още *N. Tuna, Z. Aktüre, M. Lynch* (eds.) Thracians and Phrygians: Problems of Paralelism. Proceedings of an International Symposium on the Archaeology, History and Ancient Languages of Thrace and Phrygia. Ankara 1995. Ankara, 1998.

[3] Първи международен симпозиум "Севтополис". "Надгробните могили в Югоизточна Европа", Казанлък 1993. Т. 1. Велико Търново, 1994; Т. 2, 1996. За Втория симпозиум вж. *G. Simion, V. Lungu* (eds.) Tombes tumulaire de l'Bge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire. Tulcea-Brăila-Călăraşi-Slobozia. Septembre 1995, Tulcea, 2000. Последният, засега, пети симпозиум предстои през есента на 2005 г. в Сибиу, Румъния.

[4] Вторият Понтийски конгрес се проведе в Анкара през 2002 г., а третият предстои в Прага през 2005 г.

[5] The Roman and Late Roman City. International Conference, Veliko Turnovo, 2000, *Л. Слокоска, Р. Иванов, В. Динчев* (ред.). Римският и късноантичният град. Международна конференция. Велико Търиово 26–30 юли 2000. С., 2002.

[6] *Archibald, Z.* The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked. Oxford Monographs on Classical Archaeology. Oxford, 1998; *Kull, B.* Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihr Bedeutung für die Interpretation von "Prunkgräbern". – BRGK, 78, 1997 (1998), 197–466; *Nawotka, K.* The Western Pontic Cities. History and Political Organization. Amsterdam, 1997; Bule and demos in Miletus and its Pontic colonies from Classical Age until third century BC. Wroclaw – Warszawa – Kraków, 1999; *Oppermann, M.* Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit. Beier&Beran, Langenweißach, 2004; *Schönert-Geiss, E.* Die Münzprägung von Augusta Traiana und Traianopolis. (Griechisches Münzwerk. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike 31). Berlin, Akademie Verlag, 1991; *Peter, U.* Die Münzen des Thrakischen Dynasten (5.–3. Jahrhundert v. Chr.). Hintergründe ihrer Prägung. Berlin. 1997; *Kommick, H.* Die Münzprägung von Nicopolis ad Nestum. Berlin, Akademie Verlag, 2003.

[7] Постоянно нарастващият брой и изключителните качества на изделията на торевтиката и ювелирството, открити в България, са особено притегателни като обект на изследване за западните ни колеги. Вж. *Pfrommer M.* Ein Grab – Drei Kulturen. Betrachtungen zu einem thrakischen Grabfund aus Kirklareli. – Ist. Mitt., 43, 1993, 339–449; *Kull, B.* Orient und Okzident. Aspekte der Datierung und Deutung des Hortes von Rogozen. – In: *Becker, C., M.-L. Dunkelmann, C. Metzner-Nebelschick, H. Peter-Röcher, B. Terzan. Chronos.* Beiträge zur Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift B. Hänsel, Intern. Arch. Studia honoraria 1. Espelkamp, 1997, 689–710; *Ebbinghaus, S.* Between Greece and Persia: Rhyta in Thrace from the Late 5th to the Early 3rd Centuries B.C. – In: *G. Tsetskhladze* (ed.). Ancient Greeks. West & East. Brill, Leiden–Boston–Köln, 1999, 385–425; *Zurnatzi, A.* Inscribed Silver Vessels of the Odrysian Kings: Gifts, Tribute, and the Diffusion of the Forms of "Achaemenid" Matalware in Thrace. – AJA, 104, 2000, 683–706 и др.

[8] Като пример може да се посочи проектът, чрез който бе възобновено проучването в Националния археологически резерват „Деултум–Дебелт", към което са привличат и чуждестранни специалисти. Наред с това в ход е обработката и публикуването на материалите от досегашните проучвания и богатите и разнообразни по съдържание епиграфски паметници.

Вж. *Балабанов, П., К. Костова.* Национален археологически резерват „Деултум–Дебелт"– проучвания и перспективи. – Паметници, реставрация, музеи 1, 2003, 45–53.

[9] *L. Christoskov, D. Gergova, I. Iliev, V. Rizzo.* Traces of seismic effects on archaeological sites in Bulgaria. – Anali di Geofisica, vol. XXXVIII, No 5–6, 1995, 907–918; *Kuleff, I., R. Djingova, P. Balabanov.* Archaeometric investigation of pottery from the Thracian town Deultum (VI. – IV. C. BC). – Berliner Beiträge zur Archäometrie, Bd. 15, 1998, 199–216; *Kuleff, I., R. Djingova, G. Kabakchieva.* On the origin of the Roman pottery from Moesia inferior (North Bulgaria). – Archaeologia Bulgarica, III, 1999, 29–38; *Kuleff, I., R. Djingova.* Glass Production during the Roman and Medieval Times in Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, 6, 2002, No 3, 63–99; *Kuleff, I., M. Junk, L. Vagalinski.* Archaeometric investigation of eaglehead-buckles from Bulgaria. – Historical Metallurgy, 36, 2002, 2, 77–83; *Guzowska, M., I. Kuleff, E. Pernicka, M. Satir.* On the Origin of Coarse Wares of Troia VII. – In: G. *Wagner, E. Pernicka, H. P. Uerpmann* (eds.) Troia and the Troad. Berlin – NewYork (Springer), 2003, 233–249 и др.

[10] Като пример бих посочил възможността докторската теза на колегата Н. Теодосиев „Северозападна Тракия през V–I в. пр. Хр." (София, 1998) да бъде издадена своевременно в престижната поредица British Archeological Reports – *Theodossiev, N.* North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC. – BAR, Intern. Series No 859, Oxford, 2000.

[11] Вж. по-долу бел. № 12–14.

[12] Проект, осъществяван от екипи от България, Чехия, Великобритания и Франция. Вж. *Домарадски, М.* Емпорион Пистирос. I. Трако-гръцки търговски отношения. Пазарджик, 1995; *Домарадски, М., В. Танева.* Емпорион Пистирос. II. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. Септември, 1998; *J. Bouzek, M. Domaradzki, Z. Archibald* (eds.) Pistiros I. Excavations and Studies. Prague, 1996; *L. Domaradzka, J. Bouzek, J. Rostropowicz* (eds.) Pistiros and Thasos. Structures commerciales dans la péninsule Balkanique aux VII–II siècles av. J.-C. Actes du Symposium, Septemvri 1998, Opole 2000; *J, Bouzek, Z. Archibald, L. Domaradzka* (eds.). Pistiros. II. Excavations and Studies. Praha, 2002.

[13] Вж. студиите за съответните обекти у: *Р. Иванов (ред.).* Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. С. Иврай, 2002; *Р. Иванов (ред.).* Римски и ранновизантийски селища в България. Т. 2. С. Иврай, 2003. Вж. още *Poulter, A.* Nicopolis ad Istrum. Roman, Late Roman and Early Byzantine City. London (Society for the Promotion of Roman Studies. JRS Monograph No 8), 1995; Nicopolis ad Istrum. T. 2. Ceramics and Minor Objects. London, 1997; *A. Poulter, L. Slokoska* (eds.). The City and Village in the Roman and late Roman Empire; Nicopolis ad Istrum and Villages in its Territory. S., 1997; *T. Sarnowski* (ed.). Novae. Studies and Materials. T. 1. Poznan, 1995; *Kolendo, J./ V. Boňilova.* Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inferieure). Ausonius-Publications, Mémoires 1, Bordeaux, 1997; *Кабакчиева, Г. Oescus. Castra Oescensia.* Ранноримски военен лагер при устието на Искър. С., 2000; Iatrus – Krivina. Bd. 4, 1991; Bd. 5, 1995; Bd. 6 (im Druck); *Ангелов, А.* Марцианопол: история и археология. Варна–Русе, Дунав прес, 1999; *Иванов, Р.* Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. С., Alea, 1999; *G. von Bülow, A. Miltscheva* (Hrsgg.). Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Vorträge der Internationalen Konferenz, Svishtov, Bulgarien (1. –5. September 1998). S., 1999; *Popović, I., P. Donevski.* Gold and Silver Jewellery from Durostorum Burials. Svishtov, 1999; *Генчева, Е.* Първият военен лагер в Нове, провинция Мизия (Сверна България). София–Варшава, 2002; *Иванов, Р.* Строителна керамика от Долния Дунав (Ескус–Нове–Дуросторум). С., 2002; *Димитров, З.* Архитектурна декорация в Долна Мизия (I–III в.). Автореферат на дисертация. С., 2004; *Кузманов, Г.* Римски и късноантични лампи от Рациария. – Год. АИМ, II, 2002, 242–261; *Кузманов, Г., Т. Ковачева.* Колекция от антични лампи в Историческия музей – Плевен. – ГСУ, ИФ, *Studia Archaeologica,* 2, 2003, 135–157 и мн. др.

[14] Срв. бел. № 13. *Станчева, М.* Към изучаването на античната сграда под площада

„Св. Неделя". – Във: Сердика – Средец – София. Т. 3. С., 1997, 7–50; *Матеев, М.* Филипопол – древният Пловдив. Архитектура и градоустройство. Пловдив, 1993; *Кесякова, Е.* Филипопол през римската епоха. С., Агато, 1999; *Калчев, К.* Археологическият резерват „Августа Траяна – Берое". Постижения и проблеми. – Във: Сб. Материали, посветени на 85-год. на Историческия музей в Стара Загора. С. Загора, 1992, 49–69; *Маджаров, К.* Диоклецианопол. Т. 1. С., Диос, 1993; *Щерева, И., К. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова.* Туида – Сливен I. (Разкопки и проучвания, XXVII). С., Гал-Ико, 2001; *Кацарова-Попова, В.* Пауталия и нейната територия през I–VI в. Автореферат на дисертация. С., 2004; *Мешеков, Ю., Л. Стайкова.* Антична бронзова пластика II–III в. от фонда на Историческия музей в Кюстендил. С., 1997; *Петрова, Св.* Римско-йонийски капители от Мизия и Тракия (I–IV в.). С., 1996; *Динчев, В.* Римските вили в днешната българска територия. С., Агато, 1997; *Генчева, Е.* Римските фибули от България (от края на I в. пр. н. е. до края на VI в. на н. е.). Велико Търново, Faber, 2004; *Boyadjiev, S.* Essai de classification typologique de l'architecture funéraire en Mésie et en Thrace au 2.–6. siècles. – Archaeologia Bulgarica, 7, 2003, No 3, 43–76.

[15] *Панайотова, К.* Надгробни могили в районите на гръцките колонии по българското Черноморие. – Във: Надгробните могили в Югоизточна Европа. Първи международен симпозиум „Севтополис". Т. 1, 1994, 81–88; *Панайотова, К.* Некрополът на Аполония Понтика в местността Калфата. – Археология, 1998, № 3–4, 11–24; *Панайотова, К.* Обредни огнища в некрополите на Аполония Понтика. – Във: Сборник в памет на д-р П. Горбанов (ГСУ. ИФ, Studia Archaeologica, Suppl. I). С., 133–141; *Bozkova, A.* A Pontic pottery group of the Hellenistic age (a survey based on examples from the Bulgarian Black Sea coast). – Archaeologia Bulgarica, 1997, No 1, 8–17; *Lazarov, M.* Notizen zur griechischen Kolonisation am westlichen Schwarzen Meer. Schriftquellen und archäeologische Denkmäler. – In: *G. Tsetskhladze* (ed.) The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology (Historia Einzelschriften 121). Stuttgart, Franz Steiner Verlag 1998, 85–96; *Дамянов, М.* Към въпроса за населението в района на Черноморските колонии V–III в. пр. н. е. – Във: *К. Бошнаков, Д. Ботева* (състав.) Jubilaeus V – Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева. С., 2002, 119–125; *Damyanov, M.* On the Local Population around the Greek Colonies in the Black Sea Area (5th–3rd centuries BC). – Ancient West and East, 2003, No 2, 253–264; *Damyanov, M.* Notes on the Territory of Odessos in Pre-Roman Times. – Archaeologia Bulgarica, 2004, No 2, 47–56; *Preshlenov, H.*. Urban spaces in Odessus (6th c BC – 7th c AD). – Archaeologia Bulgarica, 2002, No 3, 13–43; *Прешленов, Хр.* Одесос (Odessos, Odessus). Функционално-градоустройствена схема и архитектурни пространства (VI в. пр. Хр. – VII в. сл. Хр.). – Във: *Р. Иванов* (състав. и ред.) Римски и ранновизантийски градове в България. Изследвания в памет на Теофил Иванов. С., 2002, 59–80; *Preshlenov, H.* Mesambria. – In: *D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos* (eds.) Ancient Greek Colonies in the Black Sea. T. 1. Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece 4. Thessaloniki, 2003, 157–208; *Nedev, D., K. Panayotova.* Apollonia Pontica (end of 7th –1st centuries B.C.) – In: *D. V. Grammenos, E.K. Petropoulos* (eds.). Ancient Greek Colonies in the Black Sea. T. 1. Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece 4. Thessaloniki, 2003, 95–155; *Giuzelev, M.* Settlement structure of the Apollonian territory and the Thracian hinterland. – In: *D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos* (eds.) Ancient Greek Colonies in the Black Sea. T. 1. Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece 4. Thessaloniki, 2003, 107–119; *Гюзелев, М.* Селищната система по Западнопонтийското крайбрежие през първото хилядолетие пр. Хр.: земите между н. Емине и Босфора. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор". С., 2004; *Minchev, A.* Odessos. – In: *D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos* (eds.) Ancient Greek Colonies in the Black Sea. T. 1. Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece 4. Thessaloniki, 2003, 209–278. Вж. още *М. Лазаров* (състав.) Боговете на Понта. Варна, 1998.

[16] Вж *M. Lazarov, Cr. Angelova* (eds.). Les Ports dans la vie de la Thrace Ancienne. Actes du symposium International "Thracia Pontica" V, Sozopol 1991. Varna, 1994; La Thtace et les co-

ciétés maritimes anciennes. Preoceedings of the International Symposium "Thracia Pontica" VI. 1, Sozopol 1994, Sozopol 1994 (Series 1); *Chr. Angelova* (ed.) Thracia Pontica VI. 2. – In honorem Mihaili Lazarov, S., 2003.

[17] Вж. *Гетов, Л.* Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле. – Във: Кабиле. Т. 2. 1991, 168–197; Амфори и амфорни печати от Кабиле (IV–II в. пр. н. е.). С., 1995; Ранен тасоски внос по долното и средното течение на Тунджа и Марица. – ГСУ. ИФ, *Studia Archaeologica*, 1, 1994, 1999, 79–88. Проучването в Националния Археологически резерват „Кабиле" през последните 15 години рязко измени своите темпове и мащаби. Въпреки ограничените възможности за изследване обаче, бяха постигнати интересни резултати, засягащи развитието на Кабиле като военен лагер и град през римската и късноримската епоха.

[18] *Стоянов, Т.* Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции. (Ч. 1.) – История, 1996, № 5–6, 84–92; ч. 2. – История, 1997, № 1–2, 72–84. Вж. още *Д. Гергова, Т. Стоянов* (състав.). По стъпалата на времето. 15 години проучвания на гетското средище в Сборяново. Каталог на изложба. С., 1998; *Балканска, А.* Тракийското светилище при „Демир Баба теке". – Във: Сборяново. Т. 2. С., 1998 (билингва – бълг./англ.); *Stoyanov, T.* The Getic Capital at Sboryanovo (NE Bulgaria). – In: *G. R. Tsetskhladze, J. G. de Boer* (eds.) Black Sea Region in the Greek, Roman and Byzantine Periods. TALANTA Proceedings of the Dutch Archaeological and Historical Society, vol. XXXII–XXXII, 2000–2001 (2002), 207–221. Предстои цялостна публикация на резултатите от археологическите проучвания на града в т. 3. от поредицата „Сборяново". За монументалните гробници от Източния некропол вж. още *Гергова, Д.* Обрядът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996.

[19] *Тонкова, М.* Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка бунар в землището на с. Горно Белево. – ГАИМ, II, 2002, 148–196.

[20] Бяха осъществени проучвания на селища, некрополи и светилища от I хил. пр. Хр. в района на Маджарово, Стамболово, Крумовградско и др.

[21] Примерът с издаването на т. 1. на Archaeologia Iuventa (S., 2003) – периодично издание на сдружението на млади археолози „Иван Венедиков" – заслужава адмирация и продкрепа.

[22] *K. Leshtakov* (ed.) Maritsa Project. Rescue Archaeological Excavations along Maritsa Motorway in South Bulgaria. T. 1. S., 1997.

[23] *А. Божкова, П. Делев* (ред.). Копривлен. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев – Драма 1998–1999 г. Т. 1. С., 2002.

[24] *Китов, Г.* Тракийските могили. – Thracia, No 10, 1993, 39–80; „Долината на царете" в Казанлъшката котловина – Анали, 1994, № 2–3, 46–76; Тракийски гробнично-култов комплекс в могилата Оструша край Шипка. – ПрИ, 1994, № 4; Славчова могила край Розово. – Археология, 1996, № 1, 1–9; Сашова могила. (Монументална неограбена тракийска гробница между Шипка и Ясеново). – Археология, 1996, № 2–3, 9–22; Могилата Голяма Арсеналка. – Археология, 1996, № 4, 31–42; *Kitov, G.* Royal insignia and Tempels in the Valey of the Thracian Rullers. – Archaeologia Bulgarica, 1999, No 1, 1–20; *Китов, Г.* Долината на тракийските владетели (I). – Археология, 2003, № 1, 13–28; II. – Пак там, № 2, 28–42.

[25] *Кисьов, К.* Тракийски могилен некропол край с. Старосел, община Хисаря. — ГНАМПд, X, 2001, 20–51; *Китов, Г.* Тракийски култов комплекс в Старосел. Варна, Славена, 2002.

[26] *Китов, Г.* Александрово – гробница-мавзолей със стенописи. – ПрИ, 2002, № 1, 15–17; Александровската гробница. – Анали, 2002, № 1, 50–81; Гробницата в Александрово. – Изв. ИМ Хасково, 2, 2003, С., 2004, 149–175; *Kitov, G.* A Newly Found Thracian Tomb with Frescoes. – Archaeologia Bulgarica, 2001, No 2, 15–29.

[27] *Нехризов, Г.* Тракийска гробница в Долно Луково. – Родопи, 1993, № 5, 10–12; *Атанасов, Г., Н. Неделчев.* Гонимаседзе – жената на Севт и нейната гробница. – Във : Πιτύη. Изследвания в чест на проф. И. Маразов. С., 2002, 550–557; *Гинев, Г.* Тракийска гробница

при с. Врани кон, община Омуртаг. – Археология, 1999, № 3–4, 43–48; Тракийски могили при село Кралево, Търговищко. Варна, 2000; *Станчев, Д.* „Македонски" тип гробница от Борово, Русенско. – Във: *A. Fol* (ed.) Thrace and Aegean. Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology, Sofia 2000. S., 2002, T. 2. 615–626; *Кисьов, К.* Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. С., 2004; Тракия и Гърция в древността. Могилни гробници от класическата епоха в община Калояново. Пловдив, 2005 (билингва – бълг./англ.).

[28] Срв. публикациите на Г. Китов, посочени в бел. № 26, и Д. Гергова в бел. № 18; *Китов, Г.* Форма, съдържание и предназначение на тракийските могили. – Старини, 1999, № 1, 47–56; *Вълева Ю.* Тракийски и македонски монументални гробници. – ПрИ, 1994, № 3, 55–63; *Димитрова, Д.* Религиозната доктрина в архитектурните паметници от Балканите и Мала Азия. – Старини, 2000, № 1, 44–60; *Рабаджиев, К.* Гробницата на тракийския владетел (опит за нова интерпретация). – ГСУ. ИФ – Археология, 2 (1995), 2003, 115–135; Елински мистерии в Тракия. (Опит за археологически прочит). С., 2002; *Русева, М.* Тракийска култова архитектура в България. Ямбол, 2000; *Стоянова, Д.* Монументална архитектура в Тракия V–III в. пр. Хр. Строителни материали, техники, конструкции, ордери. – Автореферат за присъждане на образователна и научна степен доктор. С., 2002; „Гръцката врата" в Тракия. – Във: Πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. С., 2002, 494–505; *Steingräber, S.* Grabarchitectur und Grabmalerei in Thrakien und im vorrömischen Italien – eine vergleichende Studie. – ПрИ, 1999, № 4, 53–68; *Theodossiev, N.* Monumental Tombs and Hero Cults in Thrace during the 5th–3rd centuries BC. – Héros et hérones dans les mithes et les cultes grecs. – Kernos, Suppl. 10, 2000, 435–447.

ЗА ЕДНА НАСИЛЕНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ИЗВОРИТЕ: ВЛАХЕРИНИТЕ 913 Г.

ГЕОРГИ БАКАЛОВ

Приема се, че **настъпилият рязък обрат** и последвалите промени в българо-византийските политически отношения през късното лято на 913 г. са следствие от предприетия поход на княз Симеон срещу Константинопол. Като причина за конфликта се сочи оскърбителното поведение на император Александър спрямо българската делегация, дошла да търси препотвърждение на мирния договор от 896 г. Хронистите Георги Амартол и Продължителят на Теофан предполагат, че българският владетел **така изпитал готовността на императора** за спазване на старите договорености с Лъв VI Мъдри (Златарски 197: 352). Развоят обаче на последвалите събития създава впечатление за нещо по-различно – **за преднамерен замисъл**, който само намира повод в непристойното поведение на императора.

Формално, след официалното приемане на християнството и сключения „дълбок мир", между България и Византия не съществуват пречки за трайно добросъседство. Самият император Лъв VI заявява, че подир кръщението *българите вече не са врагове* на империята (Симеонова 1995: 20). Като покръстители ромеите поемат ролята на „бащи", а българите стават „синове", съответно владетелят пък е „син" на „василевса-баща". Тази субординация е приета от княз Борис-Михаил в името на мира и съзидателното сътрудничество за изграждането на Българската църква. Само за няколко десетилетия България се издига като значим просветен център, а военно-политическото ѝ присъствие в Европейския югоизток я прави втората по важност сила в региона. За този предел във взаимоотношенията между двете страни има косвена податка в известното „Слово за мира с българите": *Такава бе някога нашата държава. А заедно с нея цъфтеше и се развиваше държавата на българите. И защо пък не? Те също бидоха осиновени от нашия Бог и, след като забравиха обичаите на чергари и скитници, бяха възприели благовестието на благодатта* (Dujčev 1978: 279).

Тези нови обстоятелства карат княз Симеон **да преосмисли отреденото му място** сред „семейството на владетелите и народите" и да потърси подходяща форма за своя ранг спрямо претенциозната империя. Обичайно използваният от византийците за българските владетели титул ἄρχων (или ’ἄρχων Βουλγαρίας), чийто славянски еквивалент е **кнѧзъ**, за Симеон е вече

неприемлив поради твърде ниския му статус в международната йерархия (Papahagi 1935: 8)

Все пак, докато е жив князът-монах Борис-Михаил (2 май 907 г.) **Симеон сдържа намеренията си спрямо Византия,** които се свеждат не само до изравняване на владетелското му достойнство с източноримския император, но и до създаване на една нова българо-византийска империя с доминиращо влияние на българите (Дуйчев 1998: 50; Бакалов 1995: 50). В този смисъл, поведението на император Александър е само повод, още повече че към времето на похода той е вече покойник (6 юни 913 г.) и Симеон нямало кого да наказва.

От друга страна, вътрешнополитическата обстановка в империята улеснява намеренията на княза. На престола е малолетният Константин VII Багренородни, опекунстван от седемчленен регентски съвет начело с патриарх Николай Мистик (901–907; 912–925). Междувременно срещу императора се заражда ново недоволство заради четвъртия брак на баща му със Зоя Карбонопсина, който според византийската традиция и каноните **е незаконен.** В крайна сметка това хвърля сянка върху неговата легитимност. Неспокойно е и в Църквата поради нестихващите противоречия между „николаити" и „евтимияни", защитаващи различни хипотези за допустимия брой на браковете и произхождащите от това правни последици (Guilland 1959: 240–248). Най-после сериозна заплаха за властта е и бунтът на Константин Диоген в Южна Италия и назряващата поредна война в Мала Азия с арабите (Златарски 1971: 353). Отчитайки обстановката, княз Симеон се надаявал чрез една показна демонстрация на военна сила да постигне целите си без много усилия (Дуйчев 1998: 55).

Докато повечето хронисти известяват внезапната поява на българските войски под стените на Константинопол, в едно от писмата на патриарх Николай Мистик се съобщава, че Симеон още преди похода **обявил намеренията си в писмен вид** (Дуйчев 1998: 50). Към това навежда и приведеният по-долу цитат от второто писмо на Николай Мистик, който говори за предварително заявени намерения на българския княз. *Не е ли по-добре* – пише патриархът – *да се наречеш* Ἄρχοντα (княз) *от Бога, отколкото тиранин? Във всеки случай ти не се съмняваш, че отхвърлянето на [предишните] договори и клетви, а така също и желанието да грабнеш царската власт* (подчерт. мое – Г. Б.), *която няма никакво отношение към твоя род, е отхвърляне на великото ти име* (Migne, PG, t. CXI, col. 52 A–B). От казаното следва, че княз Симеон **поискал с писмо регентството или Сената да му признае царско достойнство** и в потвърждение на намеренията си пристигнал под стените на Константинопол (Бакалов 1994: 22). За византийското политическо мислене, чийто изразител е патриарх Николай Мистик, намеренията на българския княз са чиста проба ἀποστασία (бунт, въстание),

което го кара да квалифицира Симеон като тиранин. Очевидно е, че регентското правителство се почувствало сериозно застрашено от действията на българския владетел. В желанието си да намери мирно решение на въпроса патриарх Николай Мистик привежда в писмата си до Симеон изобилие от евангелски и старозаветни доводи, намеква за християнското миротворчество и добродетелност, срещу които противопоставя тиранията както в политически, така и в нравствен аспект.

За да подсили ефекта на патриаршеските писма, Сенатът от свое име предлага бързо възобновяване на мирния договор от 896 г., което по същество е далеч от истинските намерения на княза. В своя отговор на патриаршеското писмо Симеон заявява, че ако не срещне разбиране, ще изпълни намеренията си *с кръвопролитие* (Писмата 1894: 395).

През август 913 г. българска войска обсажда Константинопол от Влахерините при Златния рог до Мраморно море и блокира изцяло града откъм сушата. Според Симеон Логотет князът бил стъписан от непревземаемостта на стените и броя на охраняващите ги войници. Това, според същия хронист, го накарало да се оттегли в Евдемон и да предложи мирни преговори (Sym. Logoth. P. 802–803). Излиза, че Симеон нямал представа за отбранителните възможности на византийската столица, което е твърде странно за човек, познаващ отблизо града. Подобни **неточни и с омаловажаващ ефект интерпретации** са характерни и за други подробности от интересуващия ни случай.

Оттеглянето на княза в Евдемон, според А. Николов, не е случайно (Николов 2002: 10). Мястото е известно с това, че между 364 и 813 г. там са коронясани десет византийски императори, а през 878 г. в Евдемон е устроен триумф на Василий I, който по всяка вероятност Симеон лично наблюдавал. А. Николов отива и по-далече, като допуска, че местната кръгла църква на св. Иоан Предтеча е послужила като първообраз за построената по-късно в Преслав Кръгла (златна) църква. Изводът е, че **Евдемон е потърсен по идеологически съображения, за да подчертае крайните намерения на българския владетел.** По-важното е, че, след предварително замислената военна демонстрация, с писмо до императора Симеон предлага мирни преговори, което издава една вече по-слаба позиция. Окуражен от промяната в тона, Николай Мистик енергично поощрява мирните намерения на княза. За да спре *любимия си син* от необмислени постъпки, патриархът е готов дори да се *хвърли в нозете му* (Писмата 1894: 411).

От българска страна преговорите води княжеският довереник кавкан Теодор. Поради липса на данни, за съдържанието им съдим само от логиката на последвалите събития. По всяка вероятност българската делегация е настоявала **за такава титла на Симеон, която да го равнопостави с византийския василевс,** както и сродяването на владетелските фамилии с ди-

настичен брак. Изглежда преговорите се оказали трудни и не особено резултатни. Според споменатите хронисти след приключването им патриархът, император Константин VII и свита от високопоставени сановници посрещат при Влахеринските порти българския княз и синовете му. След размяната на заложници, които да гарантират сигурността на срещата, домакините дават тържествен обяд на българските гости във Влахеринския дворец (Златарски 1971: 360). Във връзка с коментираните събития византийските хронисти излагат две версии: едната е, че княз Симеон имал еднолична среща с патриарха, а другата, че патриархът отишъл в Евдемон, където бил разположен лагерът на Симеон. Основание за това дава употребеният от Симеон Логогет израз, че патриарх Николай ***излязъл*** (подчерт. мое – Г. Б.) *при Симеон.* Все пак натежава версията за среща във Влахеринския дворец, което отговаря повече на тържествеността на случая. Косвено доказателство откриваме и в една илюстрираща събитието **миниатюра от Мадридския летопис** на Иоан Скилица, където интериорът очевидно представя дворцова обстановка (Божков 1972: фиг. 41). По-нататък следва онзи текст, който предизвиква не само разночетенето на топоса, но и става причина за формиралите се диаметрално противоположни становища за Влахеринската среща.

Конкретната информация за случая черпим от Продължителя на Теофан и Лъв Граматик, които буквално препредават разказа на Симеон Логотет: *Патриарх Николай излязъл при Симеон, а той наклонил глава пред него. И патриархът като направил молитва, както казват (ως φασί), вместо стема (ἀντὶ στεφάνου), възложил върху главата му собствения си епириптарий (τὸ ἐπῤῥιπτάριον).* (Sym. Logoth. 803; Theoph. Con. 385; Leo Gram. 292; Skyl.–Cedr. 282). В среднобългарските преводи на Хрониката на Георги Амартол (Истрин 1920) описанието на това събитие **не претърпява никаква промяна** (Стара българска... 1983: 166). Буквалният превод на въпросния израз в среднобългарския текст е предаден като **къмѣсто стѣмлы**. Същото четем и в независимото от тази историография много по-късно преводно съчинение на Константин Манасий в среднобългарските добавки, където още по-лаконично се съобщава, че Симеон *получил благослов и обядвал с царя* (Константин VII) (Стара българска... 1983: 319).

Коментираният абзац е съставен от къси изречения с видима дистанцираност на автора, което не дава пълна представа за резултата от срещата. Според Ив. Дуйчев *говори се за някаква церемония, но смисълът ѝ остава неясен* (Дуйчев 1998: 50).

От изследователите, отделили повече внимание на този акт, най-подробен е В. Н. Златарски. Това е единодушното мнение не само на А. П. Каждан и Г. Острогорски, но и на всички, които в една или друга степен се занимават с церемонията във Влахеринския дворец (Каждан 1976: 92). С оглед на това

в разсъжденията си по-нататък ще визирам преди всичко подробните коментари на В. Златарски.

Разликата между него и останалите учени, между които Ив. Дуйчев, Г. Острогорски, Ив. Божилов, Й. Андреев, е, че на церемонията е извършен обред на коронация, но тя, според именития учен, не е императорска, а кесарска. От друга страна, принципни възражения срещу извършването на каквато и да е коронация изказват Г. Баласчев (Баласчев 1930) и Ив. Снегаров (Снегаров 1947), а в по-ново време М. Войнов (Войнов 1967: 147–202) и G. Sergheraet (Sergheraert 1960: 161). В общи линии приемам тези становища, като по-нататък ще се опитам да доразвия и прибавя нови аргументи от контекста на вече споменатите извори.

За императорската коронация във Византия – един акт с изключително значение за държавността и традицията, натоварен с много символика и ритуалност, научаваме от различни източници, но най-вече от съчинението на Константин VII Багренородни „За церемониите във византийския двор" (Const. Porphyr., De ceremoniis, I, 194–196). Запазено е и подробно описание на коронацията от Симеон Логотет за император Василий I Македонянин. То е от особена важност за случая, тъй като Симеон Логотет е главният коментатор на срещата между патриарх Николай Мистик и княз Симеон (Снегаров 1947: 7). И от двете описания на Константин VII и Симеон Логотет е видно, че коронацията е тържествен, многословен и сакрален акт, при който публичността е задължителна, тъй като присъстващите със специални възгласи утвърждават валидността на акта (Бакалов 1995: 154). Редът в провеждането на императорската промулгация се оказва твърде устойчив, за което свидетелства описанието ѝ от Кодин Куропалат през първата половина XV в. (Снегаров 1947: 8). С незначителни разлики тя съвада с описанието в „За церемониите във византийския двор" през X в. Във всеки случай нищо подобно не наблюдаваме в разказа на Симеон Логетет, дословно предаден от Продължителя на Теофан, Лъв Граматик и Иоан Скилица. При срещата князът накланя главата си, патрирахът му *прави* молитва, след което възлага на главата му своя епириптарий *вместо корона.* Не е трудно в този и в другия израз – *както се говори,* да доловим и **известна доза сарказъм.** Казано по друг начин – Симеон получил благослов с епириптария на патриарха вместо короната, която очаквал. В анализа на този текст особено важен е изразът 'αντὶ στεφάνου, който очевидно и неясно защо се пренебрегва от повечето изследователи.

Ако патриарх Николай Мистик е имал намерение да извърши обреда на коронацията, то **за това са налице всички условия.** От една страна, свещеноизвършителят, който според традицията е патриархът на Константинопол, а за момента – и ръководител на правителството, най-важният атрибут на церемонията – короната, която също е в двореца, най-накрая налице е и кня-

зът на Българите, който е заявил волята си и присъства лично. При наличието на тези условия **какво пречи коронацията да се извърши по реда и обичая, осветен от традицията?** Може ли да се приеме, че споменатият епириптарий е обичаен атрибут на византийската коронация? Никъде, в това си качество, епириптарият не е упоменат освен като елемент на облачение (Бакалов 1995: 153 б. 204). Несъмнено е, че прочитането на молитва и възлагането на епириптария свидетелстват за духовен благослов, какъвто подобава да получи **един монах по лична воля и пострижение**, когато се яви пред по-висш духовник.

Няма да обсъждам изказаната от някои изследователи хипотеза, че патриарх Николай Мистик извършва над Симеон **имитативни действия** с цел да го заблуди, т. е. че го коронясва, без да извършва обичайните за това действия. Ако приемем подобна интерпретация, би трябвало да ревизираме изцяло представите си за Симеон като високообразован човек, при това възпитаник на най-престижното византийско висше училище. Само един несведущ по деликатните въпроси на византийската политическа доктрина варварин би допуснал подобна манипулация. Може би, съзнавайки разминаването между реалното описание на срещата с предварително изградената теза за царската коронация, В. Златарски търси отговор в извършването на един акт, който по никакъв начин не е дори загатнат от хронистите, а още по-малко в пространната кореспонденция на Николай Мистик – **кесарската коронация**. Така Златарски се опитва да обясни половинчатостта на церемонията и категоричния отказ на патриарха, Сената и столичното сановничество да поднесе корона на българския владетел. А основанията за това са много сериозни, защото Симеон всъщност претендира за титула Βασιλεὺς Βουλγάων καὶ Ῥωμαίων (Снегаров 1947: 41). С присъждането му Византия би признала в лицето на Симеон новия василевс в Константинопол.

Не е състоятелно и изказаното от Фр. Дьолгер становище, че на срещата във Влахеринския дворец над Симеон е извършен акт на осиновяване (Дьолгер 1943: 208). За този и други подобни случаи не знаем почти нищо от специализираната книжнина. При това известно е, че немският византинист създава популярната си теза изключително по умозрителен път.

Връщайки се отново на коментирания текст, се натъкваме на още един интересен абзац. След разказа за благослова с епириптария малко изненадващо Симеон Логотет заявява: *Почетени с многобройни и великолепни дарове, Симеон и синовете му се върнали в собствената си страна, като се разделили **несъгласни*** (подчерт. мое – Г. Б.) *относно казания мир.* (Sym. Logoth. 803; Theoph. Cont. 385; Leo Gram. 292; Skyl.–Cedr. 282). Кое може да доведе до несъгласие двете страни, които имат продължителни преговори и лични срещи, изобилно гарнирани с взаимни подаръци и официални приеми? Твърде неубедително Златарски, Острогорски и други **отнасят цитираното**

***несъгласие* само към династичния брак,** който през февруари 914 г. след смяната на старото регентство императрица Зоя отменя. Но това очевидно е последващо решение, взето шест месеца след споменатите събития, а *несъгласието*, за което съобщава Симеон Логотет, е по повод на състоялата се през август 913 г. среща.

Срува ми се, че недомлъвките при описанието на срещата, както и констатацията за несъгласието са все по повод на несъстоялата се церемония, която трябвало да прогласи княз Симеон за цар на Българи и Ромеи, разбира се, с византийския еквивалент на тази титла. И още един много съществен аргумент. В годините след Влахеринската среща следват нападенията в Югоизточна Тракия (914 г.), катастрофалната за империята битка при Ахелой (917 г.), нападенията над Пелопонес, Тесалия и Галиполи (919 г.). През цялото това време в написаните 29 писма от Николай Мистик, с които цели да усмири поривите на българския владетел и да го склони към мирни преговори, в които му припомня и най-малките жестове на внимание от страна на империята, **никъде дори и с половин дума не припомня за извършването на един толкова важен акт като коронацията във Влахериите.** В духа на детайлно проучената епистолография на патриарха това е необяснимо. **Всъщност необяснимо е само от гледище на предпоставената теза за коронацията на Симеон, каквато просто не е имало.** Тя е плод на възрожденския романтизъм, който възвеличи Симеон и унизи незаслужено сина му Петър. Въз основа на тази предпоставеност и инерция от миналото бе пренебрегната действителната интерпретация на изворите.

Бързам веднага да отговоря на въпроса дали в крайна сметка Симеон е или не е цар. Да, Симеон е станал цар след самопрогласата си през 915 г. и титлата му за онова време е звучала като цѣсаръ всѣм Блъгаромъ, понеже формулата царъ и самодръжецъ всѣм Блъгаромъ, която споменава В. Златарски, през X в. не е позната. Византия никога не признава царска титла на Симеон, опасявайки се от явно изразените му претенции да оглави Босфорската империя. Признание получава синът му Петър след бракосъчетанието с императорската внучка Мария-Ирина на 8 октомври 927 г. Макар и в значителна степен редактирана, титлата на цар Петър е вторият траен пробив в доктрината на византийския универсализъм, който издига Българското царство сред най-уважаваните монархии в християнска Европа.

ЛИТЕРАТУРА

Бакалов, Г. 1994. Византийският културен модел в идейно-политическата структура на Първата българска държава. – История, № 4–5.

Бакалов, Г. 1995. Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. С.

Баласчев, Г. 1930. Държавно-обществен и юридически строй на цар-Симеонова България. – Във: България 1000 години 927–1927. С.

Божков, А. 1972. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С.

Войнов, М. 1967. Промяната в българо-византийските отношения при цар Семеон. – ИИИ, XVIII.

Дуйчев, И. 1998. Избраии произведения. Т. 1. Византия и славянският свят. С.

Дьолгер, Ф. 1943. Средновековното „семейство на владетелите и народите" и българския владетел. – Сп. БАН, кн. LXVI, клон ист.-филол., 32.

Златарски, В. 1971. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. С.

Истрин, В. М. 1920. Хроника Георгия Амартола в древнем славянском переводе, I–III. Петроград, Ленинград.

Каждан, А. П. 1976. Болгаро-византийские отношения в 912–925 гг. По переписке Николая Мистика. (Опыт пересмотра хронологии писем). – ЕВ, 3, 92–107.

Николов, А. 2002. Българските политически идеи 864–971 г. Автореферат. С.

Писмата на цариградския патриарх Николай Мистик до българския цар Симеон. – Сб.НУНК, кн. X, 1884; кн. XI, 1894; кн. XII, 1895.

Снегаров, И. 1947. Коронясан ли е бил княз Симеон в Цариград през 913 г.? – ГСУ. Богосл. фак., XXIV.

Стара българска литература. Т. 5. С., 1983.

Constantini Porphyrogeniti imperatoris. 1829. De ceremoniis aulae Byzantine. Vol. I. Bonnae.

Dujčev, I. 1978. On the Teaty of 927 with the Bulgarian. – DOP, 32.

Guilland, R. 1959. Etudes byzantines. Paris.

Papahagi,P. 1935. Un sigilui de argent al ţarului Simeon. – Cong. Numism. archeol. Comun, Cernauţi.

Sergheraert, G. 1960. Syméon le Grand (892–927). Paris.

БЪЛГАРСКАТА МЕДИЕВИСТИКА В УСЛОВИЯТА НА ДЕМОКРАЦИЯ

ХРИСТО МАТАНОВ

Медиевистиката е традиционно силен дял на българската историческа наука. Добре известно е, че първите български професионални историци са пробвали перото си в медиевистични проучвания. Все пак негативни неакадемични влияния върху тази дисциплина, отличаваща се с висока концентрация на интелект и знания, е имало, има и ще има. В исторически план те са идвали, според мен, по две основни линии: едната – постоянна, другата – временна. Постоянната е свързана с високите патриотични очаквания по отношение на Българското средновековие. Това често придава апологетичен привкус на проучванията и публикациите. Втората линия на неакадемични влияния идва от изкуствено налаганата идеологизация в десетилетията преди 1989 г. Рецидиви от тази епоха могат да се срещнат на страниците на историческата периодика и в учебниците по история и до ден днешен. Трябва да се отбележи все пак, че тя нанесе временни и частични поражения върху колегията и нейните публикации. Прието е да се смята, че българската наука за Средновековието и нейните представители са заемали най-неидеологизирания сектор на българската хуманитаристика.

В условията на демокрация българската медиевистика се развива под влиянието на противоречиви фактори. Ще си позволя накратко да систематизирам благоприятните от тях. Изключително благотворно влияние оказа изчезването на Прокрустовото ложе на идеологоията. Но в случая важи с пълна сила мисълта на френския философ Пиер Клод Виктоар Буаст: „Свобода, излязла от пелените, дълго не може да ходи без повой." Свободата на изразяване я има, стига всеки историк-медиевист, пък и не само медиевист да може да се възползва от нея. Към формалния край на идеологизирането трябва да се прибави масираният превод на български език на основни съчинения на автори-класици като Жак льо Гоф, Фернан Бродел, Арнолд Тойнби, Я. Караянопулос, Петер Шрайнер и др. Основно значение за невероятното разширяване на информационната база на проучванията има бурно развиващото се информационно пространство. Част от световните научни центрове по медиевистика и византология пускат своите издания предварително в своите web сайтове. Основната медиевистична библиография на авторитетното немско византоложко списание „Byzantinische Zeitschrift" също започна да

предпочита и все повече да се ориентира към новите технологии за събиране и разпространение на информация. Има десетки специализирани сайтове с извори на оригинални езици или в превод. Никой вече не може да се оплаква от слаб достъп до информация. Нещо повече: онези изследователи, които по различни причини не ползват тези нови технологии, рискуват да бъдат научно маргинализирани.

Бурният информационен поток, който залива съвременните български медиевисти, обаче поставя пред тях нови изисквания. Позитивизмът, този изпитан бастион на класическата медиевистика, губи позиции, защото изобилието от достъпна информация изисква ново концептуално ниво на проучванията. Трупането, коментирането или издаването на писмена информация вече не може да се смята за еталон за качествена научна дейност. На преден план изпъква необходимостта от задълбочено осмисляне на българското средновековно минало и евентуално създаване на цялостна концепция за неговите общоисторически и специфично-национални параметри.

Към положителните влияния върху науката за Средновековието от последните петнадесет години трябва да се причисли и обстоятелството, че в интересуващия ни период продължи да се попълва и обогатява фалангата от млади специалисти, завършили гимназията (лицея) с класически профил в София. Сложи се край на порочната практика от 50–80-те години да се произвеждат медиевисти с ограничени езикови знания. Създадоха се условия подготовката на бъдещите медиевисти да се осъществява на европейско ниво, без да са необходими продължителни базисни усилия извън системата на историческото образование. Огромен стимул за българската наука за Средновековието ще бъде евентуалната подготовка и провеждане на XXII международен конгрес по византология в България през 2011 г.

И все пак не всичко е толкова благопритно. Българските медиевисти, пък и хуманитарите като цяло, трябваше да се простят с илюзията, че българистиката може да стане световна научна дисциплина. Изчезването на илюзията бе демонстрирано от изчезването на научните звена, които работеха за осъществяването ѝ. Както и цялото ни общество, така и структурите на историческата наука изживяха криза. Това постави под съмнение дългосрочни проекти, като например издаването на поредици с гръцки и латински извори за българската средновековна история[1]. В съвременния академичен свят има очевиден спад на интереса към византологията и към медиевистичната българистика. Почти няма година, в която в страни с традиционно силна византология да не се закриват катедри. На много места византологията оцелява под егидата на новогрецистиката. Интересът към Византия и към нейните културни и държавнополитически адепти достигна своя апогей през 80-те години на миналия век. Тогава съответните научни дисциплини позволяваха лишени от прекомерна идеологизация контакти между български и западни

учени. А не е тайна, че в някогашната „византийска общност“ много западни учени виждаха първообраз на „доктрината Брежнев“ – доктрината за овластения център и за безвластната периферия.

Професионалната медиевистика продължава да се сблъсква с прояви на агресивно дилетантство, както и с доста заплашителен поток от некачествено популяризаторство, намерило поле за изява във вестниците и на малкия екран. Впрочем това явление само по себе си заслужава организирането на специална дискусия, тъй като засяга не само медиевистиката, но и историческата наука като цяло. В институционен план онова, от което най-много страда българската хуманитаристика, в това число и медиевистиката, е сегрегацията на структурите. Това лишава нейните представители от пълнокръвни институционни контакти със сродните дисциплини, а самата дисциплина е осъдена на затваряне в изградени от самата нея научни звена, чиято ефикасност често е твърде съмнителна. Нито т. нар. „институтска“, нито т. нар. „университетска“ наука все още са намерили подходящи механизми за пълноценно функциониране. И в това отношение обаче се появиха и развиха благоприятни явления. От 1986 г. в структурата на Софийския университет съществува самостоятелен Научен център за славяно-византийски проучвания, наречен на името на покойния български медиевист акад. Иван Дуйчев. Той възникна на базата на библиотеката на покойния учен, обогатена с библиотеката на американския византолог от гръцки произход Питър Харанис, както и на ръкописна колекция от византийски и славянски ръкописи. Под ръководството на проф. Аксиния Джурова Центърът функционира успешно като комплексно научно звено, чиито сътрудници са посветили училията си на проучване на византийската и славянската палеография и кодикология, история и изкуство, и осъществява интензивни научни контакти със сродни центрове в Европа и в света.

Настоятщото кратко изложение естествено не е в състояние да обхване медиевистичната историография от последните петнадесет години в нейната пълнота. Това не е и неговата задача. На основата на систематизация на основните публикации по средновековна история на България то ще си постави за цел да очертае основните тематични кръгове, новите явления и перспективите на медиевистичните изследвания в България.

Общата либерализация на обществения климат естествено премахна темите „табу“ и разшири тематичната пъстрота в проучванията. Учените-медиевисти своевременно откликнаха на обществения интерес към справочни издания и на бял свят се появи компендиум върху личностите в Българското средновековие[2]. През този период видяха бял свят няколко общи курса по история на средновековна България. От тях представителни са основно два: „История на средновековна България“ на издателство „Анубис“ (автори В. Гюзелев и Ив. Божилов)[3] и „История на българите“ (под редакцията

на Г. Бакалов) от 11-членен колектив[4]. Според мен те отново сблъскаха две отколе съществуващи концепции в българската наука за Средновековието: едната, която поставя в центъра на вниманието българската средновековна държавност (условно бих я нарекъл „концепция Златарски"), и другата, която акцентира на българската средновековна общност („концепция Иречек – Мутафчиев"). Проличаха и различията за края на Българското средновековие: краят на държавността или краят на т. нар. „класически" османски период. Впрочем този въпрос се нуждае от специална дискусия, предвид падането на идеологемите за обществените формации. Очевиден израз на формационен атавизъм е Българското средновековие да се отнася към края на XVII в., както е в някои от сега разпространените учебници по *История и цивилизация*[5].

В учебниците по история Българското средновековие също е добре застъпено. Като имам предвид циркулиращите в нашата просветна система учебници по *История на България (История и цивилизация)*, мога с увереност да констатирам, че е преодоляна тенденцията към скучновато и стандартизирано представяне на материала. На страниците на учебните пособия намериха място нови теми и сюжети: всекидневието, историческата пикантерия, дипломацията, Църквата и др. В много по-голяма степен отпреди учениците се запознават с нови исторически тези и проучвания. Историческият извор също стана част от обучението по средновековна история [6].

Потокът на медиевистичните монографии бе достатъчно пълноводен. Важно е да се отбележи, че в историята на българската медиевистика не се прекъсна традицията да се прави византология отделно от средновековната българистика[7]. Своето достойно място в проучванията зае и средновековната историческа балканистика[8]. През последните десетина години израсна ново поколение български византолози. Те разработиха темите за Света гора като религиозно и културно средоточие на „Византийската общност"[9], проблемите на ранна Византия[10], отношенията между Византия и Запада през XIV и XV в.[11] и иконоборството[12], византийската религиозно-културна политика през третата четвърт на IX в. и отношенията с България и с Папството[13], историята на франкска Морея в периода 1205–1262 г.[14] Показателно за „отварянето" на българската византология към света е обстоятелството, че някои от основните монографии са публикувани на английски език и от чуждестранни издателства. Много от водещите ни медиевисти продължиха и задълбочиха проучванията си върху българската средновековна диаспора и българската средновековна култура[15]. Започна да се проучва средновековното ежедневие на българите[16]. Продължи интересът към темата за средновековния български владетел[17], обогатена със свеж поглед върху властта и авторитета в ранносредновековна България[18]. Появиха се солидни публикации върху ранната история на прабългарите[19]. Обнародван бе обобщаващ труд

върху българската средновековна историопис[20]. Разработиха се нови теми като българската дипломация[21], образът на средновековния българин[22], отражения на Българското средновековие във фолклора[23], българите, Балканите и кръстоносните походи[24], Българската църква и нейните институции[25], историческата география на Тракия[26] и др. Трайният и традиционен интерес на българската медиевистика към съдбата на Българския югозапад в края на X и в началото на XI в. намери подобаващо продължение[27]. Заслужено внимание получи историята и общественото развитие на българските средновековни региони с по-особена съдба: Българският североизток[28], Българският югозапад[29] и Българският северозапад, предимно с оглед на българо-унгарските средновековни отношения[30]. Традиционно висок е интересът на българските медиевисти и към Родопската област[31]. Демонстриран бе добър пример за историко-филологическо проучване на пророческата книжнина[32]. Появи се обобщаващ труд върху българските държавни институции през XII–XIV в.[33] Публикувана бе и монография върху проявите на центробежни и центростремителни сили в ранносредновековна България[34]. Представители на българската медиевистика се отзоваха по подобаващ начин на засиления интерес на българското общество към проблемите на монархията[35].

Историческата периодика претърпя известни промени. Някои списания изчезнаха, появиха се нови. Повечето от тях поддържат средновековни рубрики и дават поле за изява на нетрадиционни мнения. Пред лицето на настъпващите обществени промени най-неповратлив се оказа доайенът „Исторически преглед". Редколегита му дълго време игнорираше промяната в българското общество и едва към средата на 1991 г. отправи апел за скъсване с идеологемите и с класово-партийния подход. Въпреки това медиевистичните публикации в списанието продължават да дават тон за новите изследователски теми и сюжети: опити за преосмисляне на началото на средновековна България[36], призиви за създаване на пълен просопографски каталог на Българското средновековие или на обширен историко-географски корпус от типа на известния „Tabula Imperii Byzantini", първи опити да се осъществяват модерните напоследък gender studies и др. „Исторически преглед" си остана най-престижното издание, в което чрез свои статии българските медиевисти заявяват желанието и волята да проучват нови медиевистични теми[37]. Свежи медиевистични повеи в българската историческа периодика има и лично аз ги виждам в следните посоки:

На много високо професионално ниво се поде отново въпросът за произхода, прародината и ролята на прабългарите в ранната българска история. Доста убедително бе показано, предимно чрез археологически сведения, че първата столица на езическа България се е намирала в Девненската низина и е била наречена с ирано-българската дума Варна. Някои от проучванията имат историко-културологичен характер. Правят се опити по нов начин да се

изследва началото и същността на българската народност. Постави се въпросът за държавната типология на езическа България. Появиха се оригинални изследвания върху Самуилова България, регионализма в Българското средновековие, отношенията с отделни недържавни общности, напр. куманите. Зародиха се медиевистични gender studies, появиха се елементи на културна антропология, предимно в проучванията за образа на българина в очите на византийците. Постави се под съмнение трафарета на българския упадък при управлението на цар Петър I. Повиши се интересът към сведенията за българите в творчеството на Теофилакт Охридски. Окончателно бе развенчан митът за царуването на татарина Чака в Търново през 1299 г. Постави се под съмнение точната година на падане на българските земи под османска власт, като се дава предпочитания на различни години от началото на XV в.

През разглеждания период бяхме свидетели на целенасочен опит да се направят преоценки на развитието на средновековна България. Имам предвид кн. 5.–6. на поредицата „Българска вечност", издание на Фондация Тангра–ТанНакРа[38]. Основните преоценки тук са свързани с прабългарите и с ролята и традициите на християнството в Българското средновековие. Ограниченият обхват на „преоцененитe" исторически явления показва, че българската медиевистика още не е готова или може би смята за ненужно да осъществи нов прочит на средновековната ни история.

Българската медиевистика очевидно изживява нов период на прабългарски романтизъм[39], като тези, които го спонсорират, държат особено на три неща: да се докаже, че прабългарите не са тюрки, че доминират в създаването на държавата и че не са номади. С първото бих се съгласил категорично – в основата си те са източни иранци, с второто бих се съгласил частично, защото помня какво бе казал П. Мутафчиев за ролята на славянския фактор в кризисните за езическа България десетилетия, и категорично бих оспорил третото, тъй като номадизмът не е символ на диващина, а е основен тип общество, особено през Ранното средновековие.

В средата на второто десетилетие от демократичните промени в България българската медиевистика продължава да се развива бурно, но и да среща определени проблеми. Техният анализ би бил безсмислен, ако не доведе до изграждането на определени концепции за бъдещето. Към края на разглеждания период от печат излезе монографията на нашия водещ медиевист Васил Гюзелев „Апология на Средновековието" (С., 2004). В нея авторът е отделил специална глава на перспективите и задачите на медиевистичните изследвания в България. Тук бих си позволил да приведа дословно неговите виждания, тъй като ми се струва, че никой към настоящия момент не би бил в състояние да ги очертае по-добре от него.

В. Гюзелев споделя мнението на П. Ников, изказано още след Първата световна война в неговата встъпителна лекция, че основната задача на бъл-

гарската медиевистика трябва да е издирването, систематизирането и издаването на писмени и веществени извори за Българското средновековие. При изпълнението на тази стратегическа задача би трябвало:

– да се работи интензивно в европейски архиви и ръкописни сбирки;

– да се довърши издаването на поредицата с латински и гръцки извори за българската история;

– да се издадат цялостно и критично съчиненията на старобългарската книжовност, на документалните и епиграфските паметници;

– издаване на пълен и подробен каталог на средновековните български ръкописи у нас и в чужбина;

– да се поддържа интензивността на мащабните археологически разкопки, системно и качествено да се публикуват резултатите от тях, да се издават също така археологически паметници въз основата на колекционен принцип;

– да се привлекат данни от антропологията, дендрологията, сеизмографията. На друго място в книгата си В. Гюзелев не изключва използването на математика, астрономия, демография, геология, палеолонтология в медиевистичните проучвания. Тук бих си позволил да разширя този списък, като прибавя още климатология и епидемиология, или най-общо казано – изразявам пожеланието историята на околната среда да стане част от историческите проучвания върху Българското средновековие;

– да се превеждат цялостно съчинения на византийски, западни и славянски автори, които да повишат интереса към Средновековието сред обществото. В. Гюзелев с пълно основание смята, че този нараснал интерес и по-високото ниво на обществена осведоменост ще издигнат качеството на проучванията[40].

Като изразявам пълна солидарност с тази широкомащабна програма, бих искал да прпибавя и пожеланието издирването и обнародването на материали за Българското средновековие да не пречи и да не става за сметка на осмислянето на ключови събития и явления от него. Съвременната историческа наука в никакъв случай не може да се откаже от концептуалността. Струва ми се, че тъкмо тук българската медиевистика изостава от световните тенденции, зародили се още в началото на XX в., ако не и по-рано. Все още не се наблюдават опити за създаване на национални школи или направления. Всъщност необходимостта от привличането на нови instrumenta studiorum не означава, че историческата медиевистика трябва да стои на нивото на класическия позитивизъм и да пренебрегва достиженията, та дори и лутанията на съвременната историческа наука.

В изпълнение на стратегическата задача за развитието на българската медиевистика В. Гюзелев препоръчва следното:

– да се издадат регести на средновековното Българско царство по подо-

бие на прочутите „Regesten der Kaiserurkunden des Oestroemischen Reiches von 565–1453“, публикувани в пет тома;

– да се изработи просопографски компендиум за всички известни българи от Средновековието. Тук В. Гюзелев вероятно е имал предвид нещо подобно на австрийското издание „Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit“. Към това, според него, трябва да се прибави и просопографски справочник за българите от средновековната диаспора;

– да се създаде реперториум на старобългарските археологически и художествени паметници с кратко описание;

– да се изработи компендиум по историческа география на средновековна България по подобие на известната австрийска „Tabula Imperii Byzantini“;

– да се поощрява работата върху структурно-тематични обобщаващи трудове по средновековна българска история, литература, изкуство и др.;

– да се поощрява задълбоченото проучване на бита и всекидневието на средновековните българи, на техния манталитет и духовност;

– да не се пренебрегва проучването на икономическия и обществения живот, поизоставено в последните години заради естествената реакция срещу прекомерната „икономизация“ и „социологизация“ в периода на господство на марксистко-ленинската философия[41].

Струва ми се, че по този начин В. Гюзелев е начертал амбициозна програма за българската медиевистика, която е съобразена със световните научни постижения и тенденции. Принципно тя е по силите на българската медиевистична колегия. Основният проблем при нейната реализация обаче ще бъде институционното състояние на българската медиевистика към настоящия момент.

БЕЛЕЖКИ

[1] Най-активен в издаването на извори през разглеждания период бе Васил Гюзелев. Вж. *Гюзелев, В.* Извори за средновековната история на България (VII–XV век) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. С., 1994; Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV век. Архивите говорят. Кн. 18. С., 2001.

[2] *Андреев, Й., И. Лазаров, П. Павлов.* Кой кой е в средновековна България. С., 1994.

[3] *Божилов, И., В. Гюзелев.* История на Средонвековна България VII–XIV в. С., 1999.

[4] История на българите. От Древността до края на XVI век. Под ред. на проф. *Г. Бакалов.* С., Труд и Знание, 2003.

[5] Вж. напр. История и цивилизация за единайсети клас. Задължителна подготовка. С., Просвета, 2001.

[6] Вж. анализа на учебниците по *История и цивилизация* у *Матанов, Х.* История и ци-

вилизация. Справочник и помагало за зрелостници и кандидат-студенти. Тангра – ТанНакРа ИК. С., 2005.

[7] *Бакалов, Г.* Византия. Културно-исторически очерци. С., 1995 с последвали преиздания.

[8] *Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, П. Павлов.* Хронологическа енциклопедия на света. Т. 6. Велико Търново (без година на издаване); *Матанов, Х.* Средновековните Балкани. Исторически очерци. С., 2002; Балкански хоризонти. История, общества, личности. С., 2004.

[9] Тук особено внимание заслужават публикациите на Кирил Павликянов. Вж напр. *Pavlikianov, K.* The Medieval Aristocracy on Mount Athos. S., 2001; Slavoi monachoi sto Hagion Oros apo ton 10 mechri ton 17 aiona. Thessaloniki, 2002.

[10] *Вачкова, В.* Традиции на Свещената война в Ранна Византия. С., 2004.

[11] Имам предвид публикациите на Ивайла Попова. Вж. *Попова, И.* Византия – Италия. Аспекти на културните взаимодействия през XIV–XV век. С., 2004; Византийската дипломация и Западът (1391–1425). Просопографско изследване. Изд. Фабер. 2005.

[12] *Димитров, Д.* Езичници и християни през IV в.: модели на поведение. Велико Търново, 2000.

[13] *Simeonova, L.* Diplomacy of the Letter and the Cross. Photios, Bulgaria and the Papacy, 860s–880s. Amsterdam, 1998.

[14] *Ilieva, A.* Frankish Morea. Socio-cultural Interaction between the Franks and the Local Population. Athens, 1991.

[15] *Божилов, И.* Българите във византийската империя. С., 1995; Културата на средновековна България. С., 1996; Седем етюда по средновековна история. С., 1995.

[16] *Андреев, Й.* Всекидневието на българите XII–XIV век. С., 1992.

[17] *Бакалов, Г.* Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. С., 1995.

[18] *Степанов, Цв.* Власт и авторитет в ранносредновековна България: VII – средата на IXвек. С., 1999.

[19] *Рашев, Р.* Прабългарите през V–VII век. 2. доп, изд. С., 2004; *Станилов, С.* Славяните в Първото царство. 2. доп. и прераб. изд. С., 2002.

[20] *Каймакамова, М.* Българската средновековна историопис. От края на VII до първата четвърт на XV век. С., 1990; „Именник на българските ханове"– начало на българското летописно творчество. – Родина, 1997, № 1–2, 7–44.

[21] *Ангелов, П.* Средновековната българска дипломация. С., 2004.

[22] *Ангелов, П.* България и българите в представите на византийците VII–XIV век. С., 1999.

[23] *Ангелов, Д.* Душевността на българите в песенния фолклор. Състав. П. Ангелов. С., 2002.

[24] *Гагова, К.* Кръстоносните походи и средновековна България. С., 2004; *Койчева, Е.* Първите кръстоносни походи и Балканите. С., 2004.

[25] *Николова, Б.* Устройство и управление на Българската православна църква IX–XIV век. С., 1997; Православните църкви през Българското средновековие. IX–XIV век. С., 2002.

[26] *Гагова, К.* Тракия през Българското средновековие. 2. изд. С., 2002.

[27] *Павлов, П.* Залезът на Първото българско царство (1015–1018 г.), С., 1999; Княз Пресиан II – последният владетел на Първото българско царство и претендент за византийската корона (996/7–1060/61). Велико Търново–Стара Загора, 1993.

[28] *Гюзелев, В.* Очерци върху историята на Българския североизток и Черноморието: края на XII – началото на XV век. С., 1995.

[29] Матанов, Х. Княжеството на Драгаши. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха. С., 1997.

[30] *Димитров, Х.* Българо-унгарски отношения през Средновековието. С., 1998.

[31] *Чешмеджиев, Д.* Доспат. Страници от миналото. Пловдив, 2001; *Каймакамова, М,*

Териториалните съдбнни на Родопската област през Средновековието 1–2. – Rhodopica, I, 1998, No 1, 107–116; II, 1998, No 2, 111–130; Владетелите на Родопската област. Към въпроса за сепаратизма на Балканите през Средновековието. – Пак там, III, 2002, № 1–2, 303–334.

[32] *Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.* Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в Средновековна България. С., 1996.

[33] *Билярски, И.* Институциите на средновековна България. Второ българско царство XII–XIV век. С., 1998.

[34] *Николов, Г.* Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България: края на VII – началото на XI век. С., 2005.

[35] Вж. дискусията в ИПр, 2002, № 1–2, под заглавие: „Монархията и републиката в историята". Вж. и монографията на *Станилов, С.* Българската монархия през Средновековието. 2. доп. и прераб. изд. С., 2003.

[36] *Божилов, И.* Раждането на средновековна България. Нова интерпретация. – ИПр, 1992, № 1–2, 3–34.

[37] Като пример за това бих дал статията на *И. Илиев* върху Теофилакт Охридски, вж. ИПр, 1991, № 4, 3–18.

[38] История на българите. Потребност от нов подход. Преоценки. С., Тангра–ТанНакРа, 1998.

[39] През разглеждания период все пак се появи и монография върху ранната история на славяните от т. нар. българска група. Вж. *Станилов, С.* Славяните в Първото царство. 2. доп. и прераб. изд. С., 2002.

[40] *Гюзелев, В.* Апология на Средновековието. С., 2004, с. 138.

[41] Пак там, 139–140

ИЗСЛЕДВАНИЯТА ПО ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПРЕЗ РАННИТЕ СТОЛЕТИЯ НА ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО В ХОДА НА ПОРЕДНИЯ БЪЛГАРСКИ ПРЕХОД (1989–2004)

ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА

Предварителната уговорка, която съм задължена да направя е, че моето изложение е посветено на публикациите по история на българския народ в ранните столетия на османското владичество, т. е. през XV–XVII в. Разграничавам се от популярното в българската историческа общност название *османистика*, което според мен, а и не само според мен, е обобщително наименование на комлексната наука, която обединава историята, езика, културата и т. н. на Османската империя и на османското общество, подобно на романистиката, славистиката, балканистиката и т. н. Миналото на българите във вековете на османската власт е тясно преплетено с това на империята, но едновременно е и неделима част от общия ход на българската история като неин обособен дял. Налагането на термина „османистика" в нашите исторически среди вероятно се дължи на широкото използване на османски извори при историографските проучвания на този дълъг период, които обаче далеч не изчерпват изворовата база. Ще напомня, че нито в българската, нито в чуждата историография времето на византийската власт в българското пространство през XI–XII в. не се назовава „византинистика", въпреки че при изследването на този период се използват предимно византийски извори. За мен историята и на двете империи е общата рамка, в която тече историята на българите в условията на политическата им власт, но и като ход на събитията и процесите, и като историографска проблематика тя е преди всичко неразривна част от миналото на народа ни, от историографския разказ и изследователските интерпретации на това минало. Казаното дотук не означава, че ограничавам приносите на българските специалисти към изясняване, разширяване и допълване на проблеми от османската история, култура и езикознание, но изрично подчертавам, че обект на моето експозе са темите, насоките, тенденциите в българистичната проблематика.

Втората ми уговорка е, че изложението, което предлагам на вашето внимание, не съдържа и не може да съдържа анализ и констатации за достижения, слабости и оценки на изследванията и преподаванията по история на българския народ в ранните столетия на османското владичество[1]. То няма

претенции за точност и дори за коректност на посочените данни, особено когато те са в цифри. Не е и историографски преглед, а още по-малко оценъчен синтез. Представям ви моите наблюдения и размисли за станалото и ставащото в научното поле, в което работя от позицията на участник, позиция, обща за всички, които сме се събрали в тази зала. Вторият основен акцент в моето експозе е преди всичко върху насоките и тенденциите, които очертават интересите на изследователите. Третият акцент, който според мен има важно значение и за историческата колегия, и за българското общество, е тяхното отражение в публичното пространство, вкл. и в сферата на образованието.

За нас, професионалните историци, е ясно, че хронологическата рамка на продължаващата промяна остава отворена в посоката на своя край, поради което аз предпочитам да използвам термина „преход", и то в неговия антроположки смисъл – двустепенен обществен процес, който деструктурира реда в хаос и структурира хаоса в нов ред. Фактът, че сме се събрали в тази зала на 10 ноември 2004 г. очевадно свързва началото на процесите, които текат в сферата на историческото знание и образование чрез изследователските теми и публичния интерес към миналото с политическа промяна, която предизвика и обусловя дълбоките и всестранни изменения, преживявани от всички българи. Те определиха и определят не само насоките и тенденциите в историографските дирения, но и позициите, и обществения статут на професионалната ни общност. За нас, историците, датите жалони са необходимият инструмент за научните ни реконструкции, но ние прекрасно знаем, че всяка дата, която и да е тя, е само помощно средство. Датите маркират, но не се покриват напълно нито с началото, нито с края на какъвто и да е процес, а особено на такива, в които се осъществяват дълбоки и разнопосочни промени, които квалифицираме като преход. В този смисъл трябва да се има предвид, че когато се говори за развоя на историческите дирения в хода на съвременния български преход политическият маркер само бележи създаване на нови условия, които обуславят промяната в публичните нагласи и реакции. Ако от тази обща постановка преминем към конкретните проблеми на историята на българския народ в периода на османското владичество, безспорно е, че тази видима промяна започна през есента на 1992 г., когато излязоха от печат т. нар. *Записки по история на България*[2] и по-точно след като в. „Дума" обяви, че българските учители по история протестират срещу „османското присъствие" – обобщаващ термин, еталонно понятие, магическа формула или Господ знае какво, използвано, според вестника, в това учебно помагало. В него учителите открили драстично доказателство за неверен и главно опасен прочит на родното ни минало, който фалшифицирал българската история изобщо. В *Записките* подобен термин няма. С изключение на Х. Матанов и Р. Михнева в колективната им монография „От

Галиполи до Лепанто", чието първо издание бе в 1988 г.[3], тази неясна формула не бе и досега не е употребена от нито един от българските историци. По-късно аз бях принудена да обясня в учебника по история на България за XI кл. на издателство „Булвест 2000" какво се разбира в науката под словосъчетанието „османско присъствие", използвано от С. Шоу при неговото изследване за Османски Египет, и защо то не е приложимо за българските територии и и за Балканите изобщо[4].

Обяснението, разбира се, остана без последствие и поддържаното от медиите възмущение срещу „посегателството" върху българската история придоби всенароден размах. За неговия смисъл, фатален за българите, писаха и говориха поети, писатели, художници, коментираха го журналисти и политици. Срещу него публично протестираха учители, родители и ученици. Никой не си направи труда да посочи реален текст, в който „османското присъствие" се използва изобщо, камо ли като обратна интерпретация на традиционната формула „турско робство". При тогавашната политическа ситуация това всенародно възмущение беше истински успех на стратегическия център на БСП, който откри в това неясно, неизползвано от никой, но „фатално" в скритото си съдържание словосъчетание изключително действен код за стабилизиране на своя електорат. То се оказа ефектен инструмент за манипулация на обществото, което, преживявайки срива на икономиката и драстичното си обедняване, бе убедено, че главната опасност не е случващото се в личния живот на всеки българин, а неверният нов прочит на историята от продажни историци, които, служейки на вражески интереси, ограбват от българския народ собствената му идентичност. Висшата цел „да съхраним българската нация" от предателите историци бе твърде удобна, за да не бъде използвана и от други политически сили.

От гледна точка на обществената позиция на историческото знание и историческите дирения това „мероприятие" бе пълен срив. То се превърна в голямото доказателство, че науката „история е слугиня на политиката", а историците – продажници, търгуващи с българското минало, което означавало, че продават и неговото бъдеще. Резултатът бе, че в своята огромна част историческото познание и изследванията на историческата колегия изчезнаха от публичното пространство. Постепенно техните обществени функции бяха „приватизирани" от няколко колеги, които влязоха в ролята на италианските ерудити от XIV–XV в. Те отговаряха и отговарят и днес уверено, но невинаги компетентно на още по-некомпетентни журналистически питания при отбелязването в публичното пространство на задължителните юбилейни честванията. В медиите се утвърдиха няколко магазинни предавания със силно подчертан националистически уклон. В тях последователно се изгражда представа за великия нявга български народ, мразен, мамен и докаран до настоящото си мизерно състояние от близки и далечни, открити или латент-

ни негови врагове. В публичното пространство изчезна не само уважението към историците и историографските изследвания. Изчезна уважението към историческите факти. След деснадесетте години на прехода широко се популяризират невероятни „четения" и интерпретации на добре познати исторически извори. Поднасяни като демистификации на националния исторически разказ, те пренареждат реконструкциите на миналото ни, изграждани и популяризарани в проучванията на вече пет поколения професионални български историци. Резултатът е, че многобройни „исторически публикации", чието съдържание е нещо средно между митологичен преразказ на изворите и криминале, се радват на изключителен читателски успех. „Чалгата в историята", както ги определи проф. Ив. Илчев, подкрепяна от медиите, засега „води по точки" пред историческата наука.[5] При създалата се ситуация историческата гилдия загуби своя статут на познавач и интерпретатор на миналото, а неговото научно коментиране и анализиране с оглед на настоящето и бъдещето бе преотстъпено на социолози, политолози, културолози и т. н.

Може да се заключи, че при променените обществени нагласи научните изследвания по история изобщо и тези по история на България в частност се оказаха компонент на елитарното ниво на българската култура, което остава извън интересите, а вероятно и извън интелектуалния капацитет на новите елити. Тази констатация важи с особена сила за изследванията върху историята на българите през ранните векове на османското владичество. След атаката, на която бяха публично подложени, изследователският интерес би трябвало рязко да спаднете поради загубеното обществено доверие. Сега с увереност може да се каже, че ситуацията се оказва абсолютно обратна. Оказали се в позиция „зад кадър", извън витрината на публичния живот, те се развиват с впечатляваща динамичност. Вероятно като поредната парадоксална реакция в хода на прехода „кризата на историята" ни най-малко не се отрази негативно на интересите и изследователските усилия на колегията български историци, които се занимават професионално с тази обществено недолюбвана, а и недооценявана проблематика. Доказателство за моето твърдение са общи цифри, с които се представя тяхната продукция след 1989 г.: над 10 монографии[6]; около 12 тома извори и описи на извори (предимно османотурски, но и български, дубровнишки, италиански и др.)[7]; 15 тематични сборника или юбилейни такива, посветени на видни представители на българската историография, включващи предимно изследвания, които пряко или чрез изворовата си база са посветени на проблеми на историята ни в условията на османската власт[8]; около 100 студии, статии и съобщения, публикувани в специализирани издания и в историческата периодика[9]. Три са цялостни изложения върху историята на българите в периода на османското владичество, поместени в общи *Истории* на България[10]. В този впечатляваш списък не включвам различните енциклопедични издания, които

обикновено имат високи научни качества. Трябва да кажа, че посочените цифри на публикациите са минималният възможен брой, тъй като включват само тези, които се намират в личната ми библиотека, в която неизбежно има и пропуски. Количествените показатели сами по себе си свидетелстват, че в едно кратко изложение не може да се направи дори най-обща оценка на тази впечатляваща научна продукция. Нещо повече. Не могат да се изброят само заглавията на монографиите, сборниците и публикациите на извори, но тези цифрови данни са категорично доказателство за засиления научен интерес към вековете, кфалифицирани като „черни", и за оцененото им значение за българското минало, а и настояще от историците специалисти.

Като ориентир за посоките на изследователския интерес ще се опитам да очертая неговите основни теми и проблемни акценти:

1. Статут и институции на българите под османска власт, в които се изследват и изясняват аспекти на юридическата рамка, в която тече животът на българското, а и на цялото балканско население на Османската империя в качеството им на зимми, немюсюлмански поданици на османски владетел. Като една от съществените теми в този проблемен кръг са относително многобройните самостоятелни или включени в по-общи трудове проучвания върху юридическото и житейското положение на различните категории българско население, участващо в различни форми на османската военна организация (войнуци, мартолоси, власи, дервентджии, доганджии) или в обособени професионални групи поради специфичните производства, с които се занимава (оризари, солари, маданджии, джелепкешани и др.)[11].

2. Османските институции в българските земи са вторият голям проблемен кръг, в който се наблюдава засилен интерес върху две основни теми. Първата е административното управление на българското пространство от османската власт. Тя се наложи поради разширението на изворовата база, което предизвика съществени промени в познанията ни за административната организация и обусловената от нея система на управление на българските територии и тяхното население. Другата голяма тема са османските юридически институции и главно кадийския съд като изпълнител на шериатските законови норми, но и като основен компонент на османската управленска система, осъществяващ връзката между централната власт и локалното управление на българските региони. В този аспект няколко изследвания акцентират върху неговата роля на своеобразен регулатор на отношенията на центъра към християнското население, а и техните отношения с мюсюлманските им съседи. Третата голяма тема е вакъфът, който се изследва и като аграрна институция, но преди всичко като важен фактор в градската икономика, в религиозния и културния живот на мюсюлманите, а в немалка степен и на християните[12].

3. Градът и градският живот в българското пространство е традиционна проблематика в българските изследвания за периода на османското владичество. В последните години се наблюдава засилен интерес преди всичко към различните етнически и релгиозни общности в градския живот за сметка на проучванията върху неговата икономика. И в тях основният акцент е организацията и отношенията с властта на малките общности, но и техните взаимни контакти и противопоставяния[13].

4. Демографските проучвания остават основен проблемен кръг, като разширяват своя обхват и излизат от утвърдената си функция на доказателствен материал за човешките загуби на българския етнос в резултат на османската власт. Наред с локалните изследвания върху жителския състав на българските селища и региони, в отделни хронологически отсечки се третират, макар и плахо, въпросите, свързани с естествените демографски процеси като раждаемост, брачност, смъртност, мащабите и резултатите от големите чумни епидемии[14].

5. Православната църква и християнската вяра на българите в условията на османската власт се утвърди като важен научен проблем. Църковната организация, функциите и ролята на манастирите, духовенството и неговата йерархия са основни въпроси, които привличат немалко историци. Проблематиката, посветена на енориите и енорийските свещеници, култовете към провославните светци, вярванията, ритуалите и религиозните практики, произтичащи от народното християнство, обединяват тези проучвания с темата за вътрешния живот на българската общност, препредаването на традицията и механизмите на регулация на социалната структура на българското общество. Изследването на взаимоотношенията и противоречията между православното мнозинство и другите християнски общности е един от обектите на траен интерес[15].

6. Българската култура през XV–XVII в. остава притегателен център както за специалистите историци, така и за учените, които се занимават с историята на българската литература, езикознание, живопис и т. н. Изследванията им включват преди всичко нови интерпретации на извори, които най-общо доказват, че през вековете, традиционно определяни като „тъмни", културните процеси търпят своеобразна трансформация, при която т. нар. висока културна традиция се приближава плътно до народната култура, препредавайки ѝ част от своя информационен и каноничен потенциал[16].

7. Мюсюлманската култура в българските земи е проблемен кръг, който преживява истински бум. Вероятно това се дължи на дългото дистанциране на българските специалисти от него и на многократно разширената изворова база. Изследванията се движат в широкия диапазон от проучване на народната култура и главно тази на различните мюсюлмански секти до книжовните паметници, библиотеките, архитектурата, образователните институции и др.[17]

8. Ислямизацията и ислямизационните процеси е единствената тема, която е обект на публична научна дискусия. Спорът се оказа неизбежен след дългото ѝ преекспониране в годините на т. нар. възродителен процес. Както в научната общност, така и в по-широките обществени среди той доста странно се концентрира върху достоверността или митологичността на т. нар. Летописен разказ на поп Методий Драгинов. Фактически дискусията е за обхвата, мащабите и методите на ислямизацията не само над планинското население в Родопите, но и на целите Балкани. Следвайки традиционната теза за насилието като целенасочена политика на османската власт, в резултат на която голяма част от местното християнско население сменя вяра и приема исляма, „защитниците" на реалния или имагинерен свещеник от с. Корова откриват в съмненията за достоверността на „Летописния разказ" гибелни последствия за съвременната българска нация. Опитите да се потърсят причините за ислямизацията в икономическите интереси на селското и градското население, в пропагандата на дервишките ордени или в слабостта на Православната църква, т. е. извън пряката намеса на османската власт, те установяват като „предателство на националните интереси". В тази дискусия спорещите нерядко смесват научните аргументи с тежки морални обвинения или професионална некомпетентност, което я извежда извън академичните норми. Очевидно е, че проблемите около ислямизационните процеси в цялото им разнообразие продължават да травмират както специалистите, така и обществеността и вероятно тази дискусия ще продължи. Убедена съм, че тя би била по-резултатна, ако в нея научните доказателства превалират над личните емоции[18].

Тематичният списък на изследванията върху историята ни в ранните столетия на османската власт може да бъде и удължен, и детайлизиран, но и в този обобщен вид той показва две основни тенденции в сравнение с предходните периоди: първата е чувствително разширение на историческата тематика. Втората е рязко количествено нараствене на броя на изследванията, зад което се крие разширяващият се кръг на учените, които се ангажират с тази проблематика. Като трета тенденция се наблюдава спад в интереса към социално-икономическата история, вероятно поради многогодишното ѝ преекспониране, съобразено с каноните на историческия материализъм. В тази насока изследователските дирения се преориентират към формите и организацията на стопанското овладяване на българското пространство чрез селищната мрежа и към спецификите на местното аграрно производство[19]. Ограничен остава интересът към проявите и формите на антиосманската съпротива, тема, която ангажира вниманието на изследователите предимно по повод на юбилейни честания.

Без да правя тематични или индивидуални оценки след казаното дотук, не мога да избягна обобщението за действително плодотворните и резултат-

ни усилия на българските историци, работещи в този труден период. Надявам се, че в хода на времето те ще достигнат до българското общество, въпреки почти прекъснатите информационни канали. Една от тежките последици от прехода е минимизирането или почти изчезването на библиографските центрове, които разпространяваха информация за историографските публикации изобщо. Засега широките обществени кръгове научават за трудовете на български и небългарски историци предимно от малките карета за новоизлезли книги в някои от вестниците.

Далеч съм от мисълта да представя изследователите на българската история в ранните векове на османската власт като героични защитници на своята професионална крепост, които, въпреки обществената незаинтересованост, продължават да доказват нейната значимост и необходимостта от широкото ѝ познаване. Безспорно увеличаващият се екип от специалисти и многобройните изследвания върху тази проблематика свидетелстват, че тя индуцира засилена лична мотивация у представители на всички съвременни генерации. Този факт, както и тематичното разширяване в сравнение с предходните периоди са моето основание да твърдя, че в хода на все още незавършилия преход изследванията по история на българския народ през периода на османското владичество преживяват истински бум, от което следва въпросът за предизвикалите го обективно причини.

Много бих искала да кажа, че той се дължи на интереса на българското общество, стимулиран от една държавническа политика след провала на т. нар. възродителен процес, но това би било просто лъжа. Според мен за рязко увеличения научен интерес към вековете на османската власт действените фактори са предимно външни: подобряването на отношенията с република Турция, в резултат на което българската наука се снабди с огромен брой нови документи, достъпът на български специалисти до архивите в Истанбул и Анкара, проведените над 10 научни конференции в София, Шумен, Истанбул и Анкара. В резултат на активизираните контакти между двете страни вече няколко български учени четат лекции в престижни турски университети, но още не ми е известен случай турски специалист да чете лекции в български университет. В тази насока със стимулиращ ефект бе решението на Академичния съвет Софийският университет „Св. Климент Охридски“ да присъди титлата „доктор хонорис кауза“ на проф. Х. Иналджък, световно признат за най-добър специалист по история на Османската империя в настоящето.

Вторият важен фактор за изследовтелския бум в тази научна сфера е силно повишеният интерес към балканската тематика изобщо и към балканската история в частност в световен мащаб. Политическото напрежение и войните в Западните Балкани наложиха не толкова нов прочит, колкото преоткриване на балканската историческа проблематика, при което се разкри голямата

тема за османското наследство. В нейните интерпретации българската история е един от неизбежните ѝ компоненти. Резултатът е, че в последните години на българския книжен пазар се появиха повече от петнадесет преводни книги по история на Османската империя и на балканските народи, вкл. и на българския[20]. В тях историческият разказ и неговото осмисляне понякога чувствително, но често добре аргументирано се различават от доскорошни традиционни тези в българската историография. Това обстоятелство стимулира и тематично, и проблемно мнозина от българските специалисти, независимо от личната им критична или възприемаща позиция по отношение на чуждите концепции.

Като важен външен фактор за активизиране на изследванията върху историята на българите под османска власт не може да се пренебрегне политиката на европейската общност за демократизиране на източноевропейския свят, включваща и интегрирането на научната ни общност. Резултатът е популяризирането в изследователската проблематика на теми като образа на Другия, колективната памет и нейните носители, историята на всекидневието, широката джендър тематика и др. Множеството научни конференции по темите от Серизи, както ги наричат френските колеги, стимулираха вниманието към тези проблеми и тяхното разработване отчетливо се откроява в научната продукция на поколението български историци, които доскоро наричахме „младите“ и които сега са в ход да оглавят изследователския процес. Участието в проекти с различни международни институции им осигури достъп до европейски и неевропейски научни и архивни средища и ги включи много активно в работата на международната османистична и балканистична колегия. Въпреки това, засега малцина са българските специалисти, които имат смелостта да публикуват своите изследвания в реномирани чужди списания. Броят се на пръсти монографиите, отпечатани извън България[21]. Публикациите извън страната са предимно в сборници със статии или доклади от симпозиуми и конференции. Това е обща слабост на нашата историческа колегия, резултат от затвореността ни във времето на Студената война. За изследователите на българското минало в ранните векове на османското владичество обаче тя не би могла да бъде основание за извинение, защото по силата на професионалната си квалификация те по принцип имат добра езикова подготовка и защото наследиха от предходните генерации трайни контакти с балканските, европейските, турските, американските и дори японските колеги. Нерядко на международни научни срещи се оказва, че чуждите специалисти изобщо не познават изследванията на нашата колегия, публикувани предимно на български език. Неизбежните конфузии, които настъпват в тези случаи, стават все по-редки, а в последно време се появяват сериозни признаци, че тази своеобразна „научна скромност“ е на път да бъде преодоляна[22].

Вероятно тези позитивни стимули в известна степен имат значение за привличането на немалко млади учени от други сфери на историческото знание в полето на диренията върху миналото ни под османска власт. В Института по фолклор при БАН се формира група, която се занимава с проблемите на мюсюлманската култура. В Института по етнография расте броят на младите специалисти, които, изследвайки различните малцинствени общности, често навлизат в дълбоките води на историческата проблематика.

Обективни външни фактори обаче биха били много по-малко резултатни, ако не се съчетаваха и с вътрешни такива, продуцирани в българската научна среда. Именно в хода на прехода историческата колегия трайно наложи изучаването на ранните векове на османската власт като задължителен елемент на образователната ни система по история. Във всички български университети тази проблематика присъства в бакалавърските, а често и в магистърските програми. Нивото на четенията засега не е равностойно и особено в младите университети или там, където специалността „История" е нова, те често се поверяват на неспециалисти. Тази практика крие немалко опасности, тъй като особености на периода изискват от преподавателите много широк набор от специфични познания и умения. Липсата на конкретни знания е лесно заменима с псевдопатриотични или елементарно романтични „факти" и „обяснения" от фолклорен тип. Може би подобни непрофесионални лекции в нароилите се университети, ако не създават, то поне пренасочват обществените нагласи от историческите реалности към романтичните митове. При всичките си възможни недостатъци университетските четения осигуряват перспективност при изучаването на историята на българите под османска власт, както показва досегашният опит на Софийския и на Великотърновския университет. Не бива да се пропуска и фактът, че този период от историята ни трайно присъства и в сферата на средното образование, въпреки че реалното му изваждане от кандидатстудентските конспекти силно намалява интереса към него и на учители, и на ученици.

Следващият важен вътрешен фактор за посочения изследователски бум е оценката на историческата гилдия за изследователската и преподавателската дейност на отделните нейни представители, отразена в тяхната научна кариера. През изминалите 15 години трима от тях са получили научната степен „доктор на науките", трима са станали професори, девет са избрани за доценти и старши научни сътрудници II степен. На този фон защитените докторски дисертации в тази област са по-малко от пет, което вероятно е резултат на общата криза, която задълго маргинализира историческата наука изобщо. Последните конкурси за докторанти показват повишен интерес към тази последна и най-висока степен на висшето образование, но спадът от изминалите години вероятно ще действа негативно и в близкото бъдеще.

Обективният вътрешен стимул и позитивната оценка на труда на спе-

циалистите, които работят в период за османското владичество, е подкрепата, оказвана им при организирането на специализирани международни, национални и регионални конференции от историческите факултети при Софийския, Търновския и Шуменския университет, Института по балканистика при БАН и особено активността на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий". Лично аз, а според мен и всички, които се занимаваме в различен аспект в това историографско поле сме дълбоко благодарни на Центъра по изучаване на малцинствата и културните взаимодействия, който издаде или подпомогна издаването на повече от две трети от посочената в доклада научна продукция, поддържайки публикуването на няколко поредици от тематични сборници и монографии. Той неизменно участва пряко или косвено при организирането на всички научни семинари, симпозиуми и конференции по проблемите на българската и балканската история в османските времена.

В хода на личната ми промяна от пряк участник в образован наблюдател на изследователския и преподавателския процес ще си позволя да прогнозирам развитието на някои тенденции, които могат да доведат до изследователски и структурни промени при бъдещите проучвания. Първата от тях е все по-плътното преплитане на българската с османистичната и главно с балканистичната проблематика, разликите между които видимо се размиват. Позитивите на този процес са безспорни. Информацията се разширява и анализите се задълбочават поради мащабността на темите и проблемите. От това би последвало не толкова преоценка на миналото, колкото преоценка на отношението към това минало. Подобна промяна би могла да разграничи историческото знание от псевдопатриотичните му профанации и да възвърне авторитета на историческата наука и на историческата колегия. Едновременно с това тази тенденция може да превърне българските специалисти, и не само тях, в снабдители с конкретна информация, а българската история – в илюстративен материал при интерпретирането на обобщаващата тематика. За съвременната активна генерация, която се занимава с миналото ни през XV–XVII в., изследователският ключ „Le petie est jolie" е удобен и добре овладян инструмент, но той може да се окаже препятствие при обособяването на българското присъствие в Османската империя изобщо и по-специално в големите теми за нейната икономика, политическа система, съвместяване и противопоставяне на християнския и мюсюлманския цивилизационен модел.

Считам за свой дълг да посоча като много опасна една тенденция, заложена в сегашното състояние на обучението по османотурски език. Както е известно, то е едно от базовите условия за изследване на българската история през XV–XIX в. Фактически повече от две десетилетия това обучение се осъществява от един човек. Ст. н. с. II ст. Мария Калицин води преподава-

нията по османотурски език на Софийския, Великотърновския и Шуменския университет. Дотук аз не споменах нито едно име, защото в това кратко изложение всяко име би могло да бъде тълкувано като оценъчно предимство, което аз не мога и не искам да правя. Би било повече от несправедливо обаче да не се изтъкне преподавателската дейност на М. Калицин, защото тя изпълнява функцията на цяла образователна институция. Вече втора генерация международно утвърдени български специалисти са ѝ лично задължени ученици. Нейната компетентност и всеотдайност се оказват безгранични. Ако тази ситуация в общата образователна схема не се промени в предвидимото бъдеще, младите учени, които ще се занимават с историята ни в периода на османската власт, вероятно ще трябва да осигуряват езиковата си подготовка извън България. Приносите на утвърдената българска школа ще избледнеят, а богатият ни архив в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" постепенно ще стане практически „недостъпен" за българските историци. Поставям проблема пред конференция на историческата общност, защото, макар и в ресора на филологичните науки, за неговото решение са необходими настояванията и усилията на нашата професионална гилдия, която е главен консуматор и интерпретатор на информацията в огромния масив османотурски извори, с които страната ни разполага.

Завършвайки своето кратко изложение, аз бих искала да обърна внимание на още една изследователска перспектива, която често се формулира в политическите дискусии, но остава встрани от погледа на мнозинството от българските историци. Става въпрос за т. нар. български етнически модел. Неговото начало е родено в сблъсъка на две цивилизации, ако използваме речника на С. Хънтигтън, преди повече от шест века, но той се е развил във времената, които са обектът на нашите научни интереси. В тези столетия чрез конфликти и компромиси много генерации българи и турци, християни и мюсюлмани, споделящи общо време в общо пространство, са градили механизмите, параметрите и границите на взаимоотношенията си в своя съвместен живот. Резулатът е, че, въпреки променливите политически конюнктури, всяка една от тези общности съхранява своята идентичност, живеейки в общ свят с другите, различните, които познава и разбира. Българският етнически модел има своята стабилна основа в многовековната система на комшулука, която създава правилата и духа на взаимната толерантност. Тя не означава полиетнична и поликонфесионална Аркадия, но създава предпоставките за преживяване и преодоляване на изключително тежки кризи и предизвиканите от тях дълбоки травми. Формирането на този свят, който противопоставя, но и съвместява християнски и мюсюлмански цивилизационни модели, е погълнало усилията и енергията на много поколения наши предходници. Цената на тези усилия е висока и по правило с нея обясняваме своята историческа роля на „страж" на Европа или своята изостаналост в

сравнение със същата Европа. В променящия се съвременен свят тези усилия и тази енергия трябва да бъдат разгледани под нов ъгъл. Известно е, че днес в Европейския съюз по официални данни живеят около 10% мюсюлмани, при които коефициентът на раждаемост е 3,1 към 0,78 при християнското мнозинство. Перспективата Турция да стане пълноправен член на този съюз вече не изглежда амбициозна илюзия на нейния политически елит, което още повече ще промени съотношението между представителите на християнската и мюсюлманската цивилизация. При тази ситуация историческият опит, натрупан в българското, а и в цялото балканско пространство, трябва да бъде преоценен не само като полезен, но и като необходим. Бих искала да вярвам, че ние, историците, ще успеем да го популяризираме с всичките му минуси и плюсове, а политиците ще успеят да го разберат. Уверена съм, че съвременните генерации български учени имат сили и възможност да решат тази предстояща задача. Основанията ми са споделените с вас мои наблюдения върху настоящото състояние на научната област, в която работя. В деструктивната фаза на недовършения ни преход българските историци, които се занимават с историята ни във вековете на османската власт, се оказаха една от тези професионални групи, които зад витрината на публичния живот настойчиво конструират съществени елементи на новия ред. Завършвайки, ще си позволя да припомня една от тезите, която си пробива път сред съвременните антрополози. Мнозина от тях твърдят, че голямото предимство на общностите, определяни като догонващи и понякога квалифицирани като маргинални, е в осмислянето и използването на собствения им исторически опит в средата, към която се адаптират.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Грозданова, Е.* Българската османистика на границата между две столетия – приемственост и обновление. – ИПр, 2005, № 2–3, 98–159, където е направен обстоен и оценъчен преглед на историографските, културологичните и филологичните изследвания на български специалисти, отнасящи се до историята на Османската империя и до тази на българите в периода на османското владичество.

[2] *Бакалов, Г., П. Ангелов, Ц. Георгиева, Д. Цанев.* Записки по история на България VII–XIX в. С., 1992.

[3] *Матанов, Х., Р. Михнева.* От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571. С., 1988, с. 53.

[4] *Бакалов, Г., П. Ангелов, Ц. Георгиева* и др. История на България за гимназиалната степен на общообразователните и професионалните училища. С., 1993, с.193.

[5] *Илчев, И.* За чалгата в историята.– Сега, № 8 (2193), 7 ян. 2005.

[6] *Желязкова, А.* Разпространение на исляма в Западно балканските земи под османска власт (XV–XVIII в.) С., 1990; *Харбова, М.* Градоустройство и архитектура в българските земи през XV–XVIII в. С., 1991; *Андреев, С., Е. Грозданова.* Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV–XIX в. С., 1993; *Радушев, Е.* Аграрните институции в

Османската империя през XVII–XVIII в. С., 1995; *Тодорова, О.* Православната църква и българите. XV–XVII в. С., 1997; Жените в Централните Балкани през османската епоха. С., 2004; *Ковачев, Р.* Самоков и Самоковската каза през XVI в. според описи на Истанбулския османски архив. С., 2001; *Гроздановa, Е., С. Андреев.* Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVII в. С., 1998; *Георгиева, Ц.* Пространство и пространства на българите през XV–XVII в., С., 1999; *Матанов, Х.* Възникване и облик на Кюстендилския санджак през XV–XVI в. С., 2000; *Събев, О.* Османски училища в българските земи XV–XVIII в. С., 2001; *Мутафова, К.* Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина (XV–XVI в.). Велико Търново, 2002 и др.

[7] Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI–XIX в.). Превод *А. Велков, Е. Радушев и др.* С., 1990; *Калицин, М.* Писание за верските битки на султан Мурад, син на Мехмед хан. С., 1992; Корона на историите на ходжа Садеддин. Ч. I. Превод от османотурски език, студия и коментар. Велико Търново, 2000; Опис на османотурски документи за занаяти и търговия, запазени в Ориент. отдел на НБКМ. Съставители *А. Велков, П. Груевски, С. Иванова* и др. С., 1993; *Ковачев, Р.* Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. Превод и коментар на новооткрит тимарски опис от последната четвърт на XV в., съхраняван в Ориент. отд. на НБКМ. С., 1997; *Калицин, М., К. Мутафова.* Подбрани османски документи за Търново и Търновската каза. Отг. редактор *С. Андреев.* Велико Търново, 2004; Дубровнишки извори за българската история. Състав. и коментар *Й. Списаревска.* С., 2000; *Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.* Бележки на българските книжовници X–XVIII в. Т. 2. XV–XVIII в. С., 2004; *Сярова, Н.* Един италианец в двора на султан Джовани Антонио Менавино. Пет книги за нравите обичаите и живота на турците. С., 2004. *Radushev, E., S. Ivanova, R. Kovachev.* Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf preserved in Oriental Departament at the St St Cyryl and Methodius Nationa Library. Part 1 – Registers. S., 2003.

[8] Българското общество през XV–XVIII в. С., 1999; Религия и църква в България. Социални и културни измерения на православието и неговата специфика в българските земи. С., 1999; Контрасти и конфликти „зад кадър" в българското общество през XV–XVIII в., С., 2003; Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). С., 2003; Изследвания в чест на проф. Стр. Димитров. С., 2001; Проучвания в чест на проф. В. Мутафчиева. С., 2001. Наред с тематичните и юбилейните сборници някои институции и фондации публикуваха няколко тематични поредици от сборници, които съдържат развити доклади от научни конференции. Сред тях не могат да бъдат пропуснати изданията на НБКМ „Св. св. Кирил и Методий": Българският петнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV в. С., 1993; Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. С., 1996. Утвърден издател на специализирани изследвания е Фондацията „Център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия", която поддържа поредицата *Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите.* На проблемите на българската история са посветени: Т. 2. Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. С., 1998; Т. 4. Ислям и култура. Изследвания. С., 1999; Т. 8. История на мюсюлманската култура в българските земи. С., 2001 и др. Институтът по изследване на интеграцията издава поредицата *Балкански идентичности* като от излезлите досега четири тома на интересуващата ни историческа проблематика специално е посветен т. 3. С., 2003 и др.

[9] Поради много големия брой студии и статии не е възможно да бъдат отбелязани в справочния апарат. Някои от тях ще бъдат посочени при осветляване на основните тематични направления.

[10] *Мутафчиева, В.* Българските земи в османската държава. – Във: История на България през погледа на историците *И. Божилов, В. Мутафчиева, К. Косев* и др. С., 1993; *Георгиева, Ц.* България през XV–XVII в. – Във: История на България в 3 тома. Т. 2. С., 2004; *Гроздановa, Е.* История на България. Късно Средновековие и Възраждане. Т. 2. С., 2004.

[11] *Грозданова, Е., С. Андреев.* Категории население със специални задължения и статут – правна норма през XVI в. и реална практика. – Във: Българският шестнадесети век..., 29–48; *Димитров, С.* Примикюрите в Родопите през XVI в. – Rhodopica, 1998, № 1, 123– 132; *Радушев, Е.* Османската гранична периферия (серхад) в Никополския вилает през първата половина на XVI в. – Във: Българският шестнадесети век..., 187–214; *Първева, С.* Българи на служба в османската армия: военни и военнопомощни задължения на градското население в Никопол и Силистра през XVII в. – Във: Контрасти и конфликти „зад кадър" ..., 226–254 и др.

[12] *Радушев, Е.* Османската управленческа номенклатура през XVI–XVII в. (Монопол на девширметата върху властта – първи и втори етап). – Историческо бъдеще, 1999, № 1–2, 3–44; *Градева, Р.* Административна система и провинциално управление в българските земи през XV в. – Във: Българският петнадесети век..., 39–52; За правните компетенции на кадийския съд през XVII в. – ИПр 1993, № 2, 99–120; *Ivanova, S.* Introduction. – In: Inventory..., p.11–55; *Ковачев, Р.* Никополският санджак пред XV–XVI век. Административно териториално деление. – ИПр, 1995, № 3, 162–177;

[13] *Иванова, С.* Градовете в българските земи през XV в. – Във: Българският петнадесети век..., 53–65; Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в.– Във: Българският шеснадесети век ..., 49–82; Градският живот (XV – първата половина на XVII в.). – Във: Българското общество..., 106–161.

[14] *Първева, С.* Поселищна мрежа и гъстота на населението в части на Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII в. – ИПр, 1993, № 8–9, 32–50; *Ковачев, Р.* Населението на Габрово от средата на XV до края на XVII в. Демографски аспекти и именна система. – ИПр, 1991, № 9, 52–62; *Мутафова, К.* Старопрестолният Търнов..., 26–38; *Бойков, Г.* Етнорелигиозният облик на османския град Филибе – краят на XV – началото на XVI в. – Във: Балкански идентичности, 3, 130–151 и др.

[15] *Тодорова. О.* Православната църква и българите...; *Кацунов, В.* Православието и българите през XVI в. – Във: Българският шестнадесети век..., 81–101; *Мутафова, К.* Отношения между православните духовници и католици в българските земи през втората половина на XVII в. – ИПр, 1993, № 6, 101–115; The Paulicians – „Diferent" for All. – Etudes Balkaniques, 1993, No 4, 29–38; *Бур, М.* Католицизмът в европейските владения на Османската империя през XVII в. – Във: Изследвания в чест на чл.-кор. Стр. Димитров..., 286–302.

[16] *Петканова, Д.* Народното четиво през XVI–XVII в. С., 1990; *Христова, Б.* Българската книжнина през XV в. – Литературна мисъл, 1991, № 2, 184–194; *Тютюнджиев, И.* Българската анонимна хроника от XV в. Велико Търново. 1992; *Милтенова, А.* Тенденции към стабилизиране на книжовния процес през XVI в. – Във: Българският шеснадесети век..., 261–189; *Каменова, Т.* Стенописите от XVI в. по българските земи в българската изкуствоведческа литературa. – Във: Българският шеснадесети век ..., 557–572 и др.

[17] *Градева, Р., С. Иванова.* Въведение. Изследване на историята и съвременното състояние на мюсюлманската култура в българските земи – народен и висок пласт. – Във: Мюсюлманската култура в българските земи. 2. С., 1998, 9–52; *Кендерова, С.* Големите обществени (вакъфски) библиотеки по българските земи в светлината на нови извори. – Във: Сборник в чест на проф. Ани Гергова. Историята на книгата – начин на живот. С., 2002, 115–151; *Събев, О.* Османски училища в българските земи. С., 2001; *Граматикова, Н.* Житието на Демир баба и създаването на ръкописи от мюсюлманите от хетеродоксните течения на исляма в Североизточна България (извор за културната и религиозната им история). – Във: Мюсюлманската култура..., 3, 400–434; *Антонов, А.* Възникване и развитие на османските архитектурни комплекси по Диагоналния път в българските земи през XVII–XVIII в. – Във: История на мюсюлманската култура ..., 7, 2001, 503–537; *Първева, С.* Завието „Кавак Баба" и църквата „Св. Четирдесет мъченици" в реалния и въображаемия свят на търновци в периода на османското владичество.– Във: История на мюсюлманската култура..., 7, 324–408 и др.

[18] *Димитров, С.* Ще имаме ли научни позиции по проблемите на ислямизацията и съдбините на българските мюсюлмани? – Rhodopica, 1999, No 1, 131–146; *Грозданова, Е., С. Андреев.* Фалшификат ли е летописният разказ на поп Методий Драгинов? – ИПр, 1993, № 2, 146–157; За и против хрониката на поп Методий Драгинов – без пристрастие и предубеденост. – Rhodopica, 2002, No 1–2, 465–482; *Радушев, Е.* Смисълът на историографските митове за ислямизацията.– Във: Балкански идентичности, 3, 152–196; *Тодорова, М.* Ислямизацията като мотив в българската историография, литература и кино.– Във: Изследвания в чест на чл.-кор. Стр. Димитров..., 369–391 и др.

[19] *Георгиева, Ц.* Природна среда и модел на селищната мрежа в българското пространство през XV–XVII в. – ИПр, 1996, № 2, 31–56; *Първева, С.* Структура на аграрното и социално пространство в селото на Балканите през втората половина на XVII в.: районът на Одрин в 1699 г. – ИПр, 2000, № 1–2, 22–82; Овладяване и организация на аграрното пространство в града през XVII в. –В: Контрасти и конфликти..., 257–337 и др.

[20] История на Османската империя. Под редакцията на *Р. Мантран.* С., 1999; *Садулов, А.* История на Османската империя. С., 2000; *Иналджък, Х.* Османската империя. Класическият период 1300–1600. С., 2002; *Люис, Б.* Възникване на съвременна Турция. С.,2003; *Хьош, Е.* История на Балканските страни. С., 1998; *Шугар. П.* Югоизточна Европа под османско владичество 1354–1804. С., 2003; *Кил, М.* Изкуство и общество в България през турския период. С., 2002; *Мазовер, М.* Балкани. С., 2005 и др.

[21] *Тодорова, М.* Балканите. Балканизъм. С., 1999; Балканското семейство. С., 2003.

М. Тодорова публикува по правило своите трудове извън България. От обемистата ѝ продукция, в която българската проблематика е вплетена в широката тъкан на балканската история, посочвам само монографиите ѝ, преведени на български език.

22 *Gradeva, R.* Rumeli under the Ottomans XVth–XVIIIth Centuries: Institutions and Communities. Istanbul, 2004; *Kenderova. S.* Bibliotheques et livres musulmans dans les territoires balkaniques de l'Empire Ottoman. (Le cas de Samokov XVIII–eme – premiere moitie du XIX–eme siecle). Presses Universitaires du Septentrion, 2002.

ЕВРОПЕЙСКИЯТ ОСЕМНАДЕСЕТИ ВЕК В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ 15 ГОДИНИ

ТАМАРА СТОИЛОВА

Това, което отличава *европейският осемнадесети век* и го оформя като значима историческа проблематика, е новата мисловна нагласа и новото възприемане на света, новото отношение към миналото и новата представа за бъдещето. Нищо обаче не се променя изведнъж и преходът към Новото време е бавен, изпълнен с противоречия, препятствия, революционна категоричност. Политическата карта на Европа се променя многократно, но основен принцип в международните отношения остава равновесието на силите.

През XVIII в. са заложени много от съвременните представи за обществените и политическите отношения. В частност: градежът и разпадането на империите. XVIII в. дава обяснение и на имперското мислене, и на първичната страст към терора, и на стремежа към демокрация, и на „модерния национализъм“[1]. Дори само това е достатъчна причина за неговото изучаване. Но той е преди всичко едно цялостно културно явление.

Българската историческа наука обаче избягва сериозните изследвания върху европейската (и световната) история през XVIII в. Има, за щастие, отделни автори, които вече са дали своя принос в тази насока (Андрей Пантев, Борислав Гаврилов, Росица Ташева) или са направили заявка за предстоящи проучвания по темата (Ростислав Ботев). Не трябва да се изключват и авторите, които засягат проблема покрай изследването на балканската и българската история през XVIII в. (Иван Първев, Рая Заимова, Надя Данова). Такъв е и случаят със създаденото преди 12 години Българско общество за проучване на XVIII век.

И така, конкретните проблеми от историята на *европейския осемнадесети век*, които са разработени от българската историография през последните 15 години.

Ще започна с определението на проф. Андрей Пантев за началото на Новото време, което представя и неговата философска същност: Новото време започва от момента, в който „Човекът престава да бъде божий инструмент на земята, а пряк, самостоятелен деец на историята, дори и когато качествата му на творец и герой се обясняват единствено с надареност от божи произход или изключителност само благодарение на особената божия милост.

Оттам нататък започва Новото време и никакви други данни за търговия, книгопечатане, леене на чугун, стомана и дължина на ж. п. мрежа не могат да преодолеят тази аргументация. Защото тъкмо тя отрича многовековната теза за индивидуалната воля като божи дар, а целият свят като за универсална хармония, започваща и свършваща с Бога. Когато и където свършва този императивен духовен монопол, започва възходът на Човека и началото на т. нар. Ново време, защото то наистина е истински ново във всички отношения."[2]

Установяването на новата представа за „дееца на историята" и за историята като наука става бавно, в борба с остарелите нагласи за възприемане на света и с неефективните вече методи за изследване на миналото. На тази тема са посветени статиите на Пенка Данова[3] и Рая Заимова[4].

Философската теория на Джамбатиста Вико и схващането му за историята като „проява на една вечна, идеална история, на божествената хармония" П. Данова представя и обяснява чрез основните идеи на времето, в което живее Вико. В тях доминират философията на Рене Декарт и интересът към науките за природата. Основен за Вико и за мислителите от неговото време става проблемът за метода на научно изследване: „[...] истинско познание не може да се постигне чрез абстрактни мисловни конструкции и дедукция, а чрез установяване на общите закономерности на общественото развитие в многообразието му от форми и проявления."

Във време, когато френските историци и ерудити дискутират въпроса за достоверността на изворите, а италианецът Лудовико Антонио Муратори си поставя въпроса за условията, при които историята може да стане наука, приема опита на френските ерудити и се насочва към архивни проучвания и критика на изворите, Вико се връща към идеята за сравняване на обществото с човешки организъм. Като отчита изменяемостта на човешката природа в историята, връзката на човека с неговата среда, с големи човешки общности, той предлага схема, изградена върху цикличността и „кръговрата" в общественото развитие[5].

Емоционалното заключение на П. Данова има своето основание и отговаря на въпроса за значимостта на *европейския XVIII век* като цялостно културно явление и като век на философско преосмисляне на идеите за същността на човека и на човешката история: „Д. Б. Вико принадлежи най-вече на историята на философията, но един негов съвременен прочит безспорно заразява с ентусиазма на дирене на изгубеното единство на познанието, с невероятните връзки между философия и история, между история и език. И ако единството на език и мислене е белег, по който се разпознава великият автор, при Вико това единство е мерило за неговата величина в историята на научното познание."[6]

Р. Заимова изследва разбирането на Волтер за човека и неговото място в

историята. Вместо да следва хронологията на събитията според управлението на императорите в Източната и Западната Римска империя и според реда на папите в Рим, Волтер извежда на преден план проблемите, които проследява хронологически[7]. Основната част от статията разкрива „балканската проблематика" в труда на Волтер „Essai sur les mœurs", което Р. Заимова определя като историографска творба, „плод на дългогодишните усилия на автора да съчетае и обясни историко-политическите и културно-нравствените особености на народите по света. Волтер разчупва традиционната ренесансова форма в историографията на Европа, лансирайки рационалистичното си мислене. Като показва критичност към изворите в търсене на *„истината"* в историята, Волтер дава превес на новото време. Ако предходниците му и някои негови съвременници изцяло излагат в положителна светлина античното и средновековното минало, то просвещенецът неволно го резюмира и набляга на положителния му ефект в османската реалност – реалност, носителка на една нова култура и манталитет, чиято безспорна последица и връзка християни – мюсюлмани дава плод за размисъл, за отчитане на положителния и отрицателния ефект от нея".

Следват обобщения, в които идеите на Волтер в разглежданото съчинение са основа за разсъждения върху същността на *европейския осемнадесети век*: „Ясно е, че Волтер със замах изчиства световната история от Провидението и притчите: *„Да се отървем от притчите, че Константин Велики е построил Цариград за турците, така както много векове преди това Ромул поставил основите на Капитолия за папите на католическата църква."* И за да ни убеди, че историята не е движена по Божията воля, я разстила пред нас, показвайки и плюсовете, и минусите ѝ като следствие от човешкия нрав и природа. Просвещенецът не успява да стигне докрай, да направи изводи за човешките общества. Но съществено е, че, изнасяйки на световната сцена и малки, и големи народи, княжества и империи, Волтер разчупва концепцията за световната история, издигайки на преден план своето време. Това е неговото време, в което е съсредоточено търсенето на човешката природа, на възможностите на човека да преосмисли света, да се отърве от закостенели предразсъдъци и институции, да потърси своята човешка същност, защото единствено *„моралът вдъхва навсякъде съгласие"*[8].

Европейската историография от XV–XVIII в. за България и българите е проблем, към който Р. Заимова се връща постоянно. Времето на Луи XIV, видяно през отношението, което във Франция имат към писмените паметници на миналото (в конкретния случай – ръкописите на Изтока) – събиране (независимо от начина, по който това става – покупка или присвояване) на ръкописи, специални „археологически мисии", инструкции от финансовия министър Колбер за характера на ръкописите, които да се издирват, „за да може начетени книжовници и богослови да оборват протестантството и

едновременно с това да се потърси обоснована връзка между имперската идея на Византия и абсолютната монархия на Луи XIV". Това отношение към миналото Р. Заимова разглежда като израз на новото мислене и новата представа за света: в центъра са делата на човека – монарха, но и народите. Ориенталските езици стават повод за развиване на преводаческа дейност, която се увеличава особено много през XVIII в. и е израз на разширяващите се връзки с други страни. Така във Франция стават известни не само арабски и еврейски писмени паметници, но и ръкописи на църковнославянски, руски, полски език[9].

„Извън обсега на френските интереси за световна монархия на ниво управници, на ниво книжнина се натъкваме на една нова – просвещенска – концепция за народите на Изтока, които са представени като част от общочовешкия процес на развитие. Страхът и омразата към друговерeца отстъпват място на позицията на учения." Но това съвсем не означава равнопоставеност. Изводът на Рая Заимова, макар и отнесен към „българския случай", е показателен: „[...] паметта на Европа директно или индиректно – е избирателно пресята, за да продължаваме да смятаме, не по просвещенски, че всичко извън границите на континента е по-долната и изостанала цивилизация."[10]

Темата е заложена като идея и в конференцията, посветена на *300-годишнината от рождението на Волтер*, организирана през 1994 г. от Българското общество за проучване на XVIII в. Докладите, изнесени по време на конференцията, са показателни за степента на интерес и за формулирането на изследователските проблеми по темата „Просвещение". Българските историци като че ли предпочитат да „приспособят" идеите *на европейския XVIII век* към българските и балканските дадености от това време или да представят *българския и балканския XIX век* като проекция на *европейския XVIII*[11]. Макар че тези опити са разбираеми, имат своето основание и своите положителни страни, те трудно биха могли да бъдат отнесени към проблемите, засягащи *европейския XVIII век*. Начинът, по който Просвещението, неговите философски идеи и представи за развитие на обществото, както и приспособяването на европейските абсолютни монарси към тях (явление, известно като „просветен абсолютизъм") са представени в обобщаващите трудове и най-вече липсата на конкретни изследвания[12] са показателни за слабия интерес на българската историческа наука към богатата проблематика, с която *европейският осемнадесети век* е наситен.

В тематичната книжка на сп. „Исторически преглед", посветена на неотделимостта на българската от европейската история, приоритет има „преосмислянето" на българската история, която „предлага богата информация за мястото на България в европейската система през вековете, за взаимното им проникване и раздалечаване, за сходствата с общите тенденции и спе-

цификите в българската еволюция. Осветляването на темата ще позволи съвременната социална промяна да се възприема повече като дълбока трансформация, при която прилагането на позитивното от опита на „другите" ще се съчетава със собствените исторически традиции"[13]. Подобна постановка предполага най-малкото „европейски фон" при изследването на българската история и не би трябвало да изключва изследването и „преосмислянето" и на европейската история (като цяло, не само на нейния XVIII в.). За съжаление в заявените граници: „Късното средновековие" – края на XX в., липсва не само „европейският", но и „българският", и „балканският" XVIII в. Не бих искала да тълкувам този факт като неразбиране на значимостта на периода и неговата европейска проблематика. Но той е показателен за слабия изследователски интерес към тях в момента.

До подобен извод водят и конференциите, организирани в последните години от Българското общество за проучване на XVIII в. Въпреки значителните усилия за популяризиране на *проблема XVIII век*[14], докладите, посветени на него в конференциите „Модерността – вчера и днес" (2002 г.), „Пари, думи, памет" (2003 г.), „Просветеният смях" (2004 г.), са незначителна част. Обяснението може би е в *големия обхват* на проблемите, който не предполага ограничения в историческото време. Но дали това не е и специалната цел – да се излезе от рамките на XVIII в. Ако е така, въпросът „Защо?" може да има различни отговори. Липсата на възможност за достатъчно доклади върху XVIII в. е единият от тях.

В общите работи по история на Европа и международните отношения[15] *европейският осемнадесети век* е представен с основните характеристики за държавността, политиката, идейните течения и промени в обществото, впоследствие и в политическото устройство на континента.

Принципът на равновесие между водещите европейски държави е често споменавана, а в отделни работи и сериозно изследвана особеност в политическия живот на континента. Надя Бояджиева поставя акцента върху връзката на равновесната система на отношения с възхода на меркантилизма[16], докато Ростислав Ботев го обвързва с династизма[17], а Иван Първев – с възникването на Източния въпрос.

Дипломацията е важна част от цялостния облик на XVIII в. Тя отразява новите идеи за отношенията между държавите и практическото прилагане на новите правни норми в тях. В българската историография този проблем най-често се обвързва с отношенията между водещите европейски държави, Русия и Османската империя.

Хабсбургската монархия и политиката ѝ спрямо Балканите през XVII–XVIII в. е проблем, върху който работи Иван Първев. Поредица от статии[18] и монографията „Балканите между две империи"[19] представят не само конкретната политика на австрийските Хабсбурги, но и различни общоевропейс-

ки проблеми. Основни обекти на изследване са политиката на баланс, следвана от европейските сили и свързания с нея Източен въпрос, който концентрира отношенията им спрямо Османската империя. Иван Първев приема за негово начало конгреса в Немиров (1737 г.). Възникването, съществуването и периодизацията му съвсем основателно представя като резултат от политиката на големите европейски държави. Съперничеството между тях става съюзник на Османската империя. То облекчава османското установяване на Балканите преди, а след 1737 г. в „по-различна плоскост и с друг знак, ще забави видимо деосманизационните процеси на Балканите“[20]. „Отслабването на Хабсбургския политически натиск на Балканите след 1739 г. допринася за постепенното трансформиране, при това без сериозни сътресения за султаните, на „асиметричноблоковата биполярна система“, каквато е по същество европейско-османската политическа структура до края на XVIII в., в друг тип междудържавно взаимодействие. То вече е доминирано от реалния държавен интерес, а религиозният фактор в него отстъпва определено на по-заден план. Тези десетилетия на преход дават и един шанс на Османската империя да запази все пак някакво политическо влияние в Европа, а също и значително териториално присъствие на континента. Възможност, от която, както показват последвалите събития, държавниците на Босфора не пропускат да се възползват.“[21] Според Ив. Първев Източният въпрос обхваща османските владения не само в Югоизточна Европа. Като проблем в отношенията на европейските сили и Османската империя през XVIII–XIX в. той включва също азиатските и африканските владения на султана. В по-тесните географски рамки, т. е. като има предвид само неговата европейска част, Ив. Първев предлага два етапа в развитието му: анексионен (1737–1829) и генеративен (1829 г. – Първа световна война)[22].

Различни аспекти от проблема за Балканите в политиката на Хабсбургите през XVIII в. разработват М. Йовевска, Р. Михнева, Ив. Мерджанов[23]. На проблеми, засягащи дипломатическите и международните правни отношения през XVIII в., са посветени няколко статии на Снежка Панова[24]. В нейните изследвания върху търговията през XVIII в. връзките, които търговците от пределите на Османската империя имат с австрийските пазари, са представени на фона на цялостното състояние на търговския процес и неговата организация в Австрия[25]. Сравнителният анализ в книгата „Евреите между толерантността и правото на народите в Османската империя. Стопанската дейност на евреите в Османската империя (Югоизточноевропейските земи) от XV до XVIII век“[26] често съизмерва стопанския живот в Османската империя и Европа, за да докаже и наличие на прилики, но и значителните разлики между Изтока и Запада.

Отделен „блок“ оформят изследванията за Русия. Макар и вече неразделна част от европейските политически, идейни и културни процеси през

XVIII в., Русия все пак остава по-различна – дори само заради нейната православна религия, която предопределя разлики в ценностната система и в културната традиция. Освен това, разположена на два континента, Русия все така упорито носи белезите от съприкосновението с азиатските си съседи. Заедно с това обаче тя има принос в развитието на европейските отношения – не само като военна сила, която променя статуквото на Изток, но и като част от новата дипломация. Тези проблеми и други, свързани или произтичащи от тях, са основен обект на изследване в работите на Румяна Михнева[27] и Тамара Стоилова[28], но те присъстват и в трудовете, посветени на общи проблеми, както и в отделни статии[29]. Оригиналните архивни и публикувани документи, с които работят Р. Михнева и Т. Стоилова, са основа за богата и много често нова фактология, която дава възможност за задълбочен анализ на събитията. Той пък от своя страна води до обобщения и изводи относно ролята и мястото на Руската империя в изграждането на *европейския осемнадесети век*.

„Старият режим" е проблем, който естествено се налага като основен в европейското историческо развитие през XVIII в. На него са посветени немалко страници в изследванията от общ характер. Важността на проблема се доказва в работите на Борислав Гаврилов, който проявява специален интерес към него[30] и към Франция – „класическата страна на развитието на абсолютизма и Стария режим": „В тези сто и четиридесет години европейското общество изживява една цяла историческа епоха, епохата на абсолютната кралска власт, на централизираната бюрократична държава и ускорената социална диференциация. Затова нашият интерес бе привлечен именно от проблемите, свързани с развитието на държавата като административен механизъм и на обществото като сложен и динамично развиващ се организъм. Особен интерес заслужава проблемът за връзката между държавата и обществото като фактор за развитието и статуса на съответната страна."[31]

И във „Векът на абсолютизма", и в „Пътят на модерния свят", както и в „Сир, това е революция!" *европейският XVIII век* е представен разностранно, при това не само като фактология и идея, но и като възможност за размисъл върху същността на проблемите, които го правят цялостно историческо преживяване.

Все по темата за политическата история на XVIII в. са статиите на Ростислав Ботев в сп. „Минало". Предпочитаният от него „поглед върху историята през призмата на династизма" е възможност фактите да се видят в детайли, които представят „един много по-различен начин на мислене, присъщ на монарсите и дипломатите от отминали времена"[32].

Темата за Френската революция, макар и водеща в цялостната представа за *европейския XVIII век*, всъщност е сравнително слабо застъпена в българската историография през последните 15 години. След поредицата издания

около 200-годишнината от революцията[33] изследванията през последвалите години намаляват, но се засилва тенденцията за преосмисляне на революцията като явление в историята и на Френската революция в частност[34].

По тази тема на първо място трябва да се отбележи направеното от проф. А. Пантев. Книгите, издадени в съавторство с Б. Гаврилов – „Пътят на модерния свят" и „Сир, това е революция!", отделят място и на фактологията, разбира се, но повече като основа за анализ и обобщение[35]. Съвсем основателно авторите вписват в историята на Европа през XVIII в. и Американската революция.

Кризата на „Стария режим" във Франция и провалените опити за реформи са изведени като първопричина за нарастващото недоволство. Щурмът на Бастилията и последвалото насилие като радикализиращи обстановката, етапите в развитието на революцията са очертани от позицията на общите закономерности. На тях изцяло е посветена книгата „Сир, това е революция!". Веднага трябва да отбележа, че това не е книга за Френската революция. В нея са концентрирани разсъждения, породени от сравнителния анализ на различните фази в Английската, Американската и Френската революция: 1) Меденият месец на революцията; 2) Управление на „умерените" революционери; 3) Триумфът на екстремистите; 4) Термидор; 5) Наполеон и революцията. Всъщност книгата е разширен и обогатен със сравнителен анализ и обобщения вариант на гл. IV от „Пътят на модерния свят". Не е необходимо да я представям подробно – тя е достатъчно малка и любопитна, за да бъде прочетена от тези, които се интересуват от проблемите, разгледани в нея. Ще отбележа само няколко основни извода на авторите: „С инерцията на своите стереотипи ние сме готови да мислим за изучаваните от нас революции като за едно катаклизмично скъсване с миналото, при което революцията недвусмислено поставя началото на една нова ера, скъсвайки категорично със злоупотребите на стария режим. От друга страна, битува (най-вече сред разочарованите либерали) мнението, че всъщност революциите не променят нищо важно (освен ако не е за по-лошо) и са едни неприятни и ненужни прекъсвания в естествения ход на историята. Дали е така?

Нашето проучване определено показва, че в хода на Английската, Американската и Френската революция се извършват определени, при това дълбоки промени на институции, закони и дори нормални човешки навици. В политически план революцията слага точка на най-лошите злоупотреби и недостатъци на стария режим и поне на първо време успешно решава проблема за двойния суверенитет. Очевидно е, че управленската машина в периода след революцията работи много по-добре и по-ефективно, отколкото в периода непосредствено преди нея. Този факт е най-очевиден във Франция, но може да бъде наблюдаван и в Англия [...]"[36].

По темата за Френската революция работи и Росица Ташева. През

1992 г. излиза книгата ѝ „Френската революция в текстове и документи“, която представя Франция преди и по време на революцията с документални материали, подбрани главно от официални френски издания с документи [37]. Специално искам да отбележа раздел VII „Революцията и Европа“, в който са включени документи за отгласа на революцията в различни европейски страни. За съжаление всички те са взети от френските издания. Това не е критика към автора-съставител, а поредна констатация за скромните възможности на нашите библиотеки[38].

Във връзка с проблема за Френската революция в българската историография през последните 15 години е и представянето на един от нейните най-известни изследователи – Алексис дьо Токвил[39]. Б. Гаврилов го представя като „единственият автор, който гледа на „бившия режим“ като на социологически феномен. Разглеждайки административната централизация като основна даденост в историята на Франция, той фокусира погледа си върху нейната колизия с развитието на обществото като цяло“. Така той „открива скритата връзка между „феномена на революцията“ и „административната централизирана държава“. Не го интересува смисъла на Френската революция. Този смисъл се вписва в една закономерност, която е много по-обща и много по-важна, шествието на новото време към равенството на условията. Амбицията на Токвил е да обясни не толкова основанията на Френската революция, колкото нейния характер, защото в неговите очи историята означава да познаваш свойствата на явлението и да реконструираш разнообразните пътища, по които то се материализира“[40].

Най-новото издание за Френската революция е отпреди няколко месеца[41]. По замисъл и изпълнение е енциклопедия за началото на революцията и всичко, свързано с нея. Авторът Владимир Владов определя целта на книгата си: да се придържа към фактологията, „без да обременява читателя с философски разсъждения и анализи или да натрапва определени изводи“, да представи най-значимите политически и военни събития във Франция и Европа от началото на 1789 г. до разпускането на Националната конституционна асамблея на 30 септември 1791 г. Няма обяснение за избора на точно този отрязък от време[42]. Първи том е богато илюстриран и със сигурност ще привлече широка читателска аудитория.

След прегледа на научните исторически списания и отделните издания, които включват проблема за *европейския XVIII век*, бих могла да направя малко по-оптимистичен извод за интереса на българската историография към проблема, но и да напомня, че изучаването на държавното устройство и главоломните промени в обществено-политическите отношения и икономиката в съвременната ни история не може да мине без XVIII в. – той е богат не просто с примери от това естество, той е векът, в който Европа утвърждава ценностната система на Новото време и формите, в които тя се проя-

вява. Промените, настъпили през следващите два века и продължаващи в момента, не могат да бъдат обяснени без познаване на тяхната основа. Затова *европейският осемнадесети век* е намерил своето място в световната историография и заслужава повишеното внимание на българската историческа наука. Има още една причина за специален интерес към него: българите, макар и в Европа, не го преживяват. Тази липса може да бъде в някаква степен запълнена със знание за него.

БЕЛЕЖКИ

[1] В обобщаващите си трудове по тези проблеми А. Пантев разглежда XVIII в. като част от процеса, в който се ражда съвременната демокрация. И макар че в началото на нейната историческа генеалогия поставя Англия, на „вечно променящите нещо" французи признава заслугата за нейното разпространение, утвърждаване и мащабност. Като неразделна част от историята на XVIII в. и нейната връзка със следващите векове А. Пантев представя „модерния национализъм", който „възниква върху един нов тип индивидуализъм, основан повече на прагматичен разум, отколкото на духовна вяра". – *Пантев, А.* Историческата еволюция на политическата демокрация. С., 1997, с. 63; Рицар или чудовище. Из историческите пътища на модерния национализъм. С., 1993, с. 37.

[2] *Пантев, А.* „Новата" нова обща история. – История, 1993, № 3, с. 2. Внимание заслужава и следващият абзац, който определя значението и мястото на Новата обща история „в обществено-политическото осмисляне и ефективност на науката история изобщо. Именно в нейното хронологическо пространство са създадени, подобрени или изменени онези институционални решения, органи на властта, норми на поведение и технологически рецепти, които функционират и днес в напредналите държави, и които изостаналите райони отчаяно се опитват да адаптират и продължат. Разбирането на произхода на тези институции като ембрион, еволюция и резултат може да помогне извънредно много при тази ентусиазирана адаптация, в която ние още не знаем кои пътища са вече затворени за нас в политическата демократизация и стопанската модернизация, която осъществяваме изцяло по имитационен метод на процеси и решения, осъществени и изпробвани там в продължение на столетия. Да разбираш историята на „другите", особено когато им подражаваш, означава да разбереш какво можеш и какво не можеш в конкретните динамични обстоятелства, а също и да направиш онова, което можеш по такъв убедителен начин, който да изключва пасиви, реверси и най-вече познатите ни в историята мъчителни реставрации, някои от които са опасно продължителни!" Тази статия е публикувана и като предговор на „История на новото време" (автори: А. Пантев, Хр. Глушков, Р. Мишев). Велико Търново, 1994, 5–12).

[3] *Данова, П.* Джамбатиста Вико и неговата теория за обществено развитие в контекста на идеологическите спорове на епохата. – Минало, 1997, № 3–4, 91–96.

[4] *Заимова, Р.* Из Волтеровата концепция за „новото време". – Studia Balcanica 23: Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. Т. 1. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов", 2001, 303–310.

[5] *Данова, П.* Цит. съч., 94–96.

[6] Пак там, с. 96. За Дж. Вико като значима фигура в процеса, който променя представата за историята, вж. и *Данова, Н.* Константин Георгиев Фотинов в културното и

идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век. С., 1994 (Първа глава, § 1. Общи и характерни белези на Просвещението в Европа и на Балканите), 29–30.

[7] *Заимова, Р.* Цит. съч., 303–304.

[8] Пак там, 308–309. Според Волтер историята трябва „да даде отговора на въпросите на съвременността, тъй като историческото минало не е безвъзвратно отминало, а съдържа опита на поколенията и е неразривно свързано със съвременния живот". За повишения интерес към историята през XVIII в. и за значението на историка, за неговото задължение да открие на основата на опита от миналото „законите и причините за измененията, като най-главното е да успее да обоснове неизбежността на промените в живота на обществото и относителността на всичко съществуващо" вж. *Данова, Н.* Цит. съч., с. 25.

[9] На разширения кръг от исторически извори и на изискването да се проверява тяхната достоверност се спира и *Данова, Н.* Цит. съч., с. 27.

[10] *Заимова, Р.* Паметта на Европа – Българският случай. – Във: Пари, думи, памет. Интердисциплинарна научна конференция, 3–4 април 2003 г. – http://c18.slovar.org/; вж. също: Кръстоносната идея – памет и реалност. – ИПр, 1998, № 3–4, 77–82; Byzance – Bulgarie et l'historiographie européenne (XVe – XVIIIe s.). – ЕВ, 1994, No 2, 117–120. Пътят на „Шехерезада" – Във: Проблемът Изток – Запад. Историческа перспектива. С., 2003, 140–145. Всички тези проблеми, обогатени с факти и анализ, са представени в книгата на Р. Заимова „Пътят към „другата" Европа. Из френско-османските културни общувания XVI–XVIII век". (С., Изд. „Кралица Маб", 2004). Книгата е добре илюстрирана с репродукции на картини, факсимилета и текстове от изворите, които са в основата на изследването.

[11] Voltaire, les sociétés slaves et balkaniques. – ЕВ, 1995, No 2, 3–4. Конференцията е представена от Пенка Данова: Волтер, балканските и славянските общества. – ЕВ, 1995, No 2, 154–156. В същото време Румяна Радкова основателно избягва обвързването на нравствеността през Ранното българско възраждане с нравствените норми на европейското общество от този период. Водена от разбирането за специфичните стойностни елементи в нормите на „буржоазния морал", зависими от конкретните условия на историческо развитие във всяка страна, Р. Радкова сравнява българския възрожденски процес през XVIII в. с Европейския ренесанс (именно Ренесанс, а не Просвещение – Т. С.) само в най-общото: култ към знанието и самопознанието, чрез които „се сочи и пътят към добродетелта и човешкото щастие". – *Радкова, Р.* Интелигенцията и нравствеността през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX в.). С., 1995, с. 7, 232.

[12] С някои изключения, например: *Боева, Л.* Проблемы российского вольтерианства. – ЕВ, 1995, No 2, 41–46.

[13] България в Европа и Европа в България: страници от историята. Встъпителни думи. – ИПр, 2000, № 5–6, с. 3.

[14] Освен организирането на конференции (1993 – *Книги, книгоиздатели и книгопечатане през 18 и 19 в.;* 1994 – споменатата конференция, посветена на Волтер; 1998 – *Културните пространства през XVIII и XIX век*; 1999 – *Българският XVIII век*; 2000 – *Да мислим другото – образи, стереотипи, кризи (XVIII–XX век)*; 2002 – *Модерността – вчера и днес*; 2003 – *Пари, думи, памет*; 2004 – *Просветеният смях*), Обществото поддържа интернет страница, която представя неговите цели и дейност, докладите от конференциите и публикуваните по темата книги (издателство „Кралица Маб") – вж. http//:c18.slovar.org/

[15] *Александров, В.* Европейската идея. С., Военно издателство, 2000; *Глушков, Х.* История на страните в Европа и Северна Америка 1640–1870. Велико Търново, Веста, 1993; *Александров, Е.* История на международните отношения. Въведение към университетския курс. С., Интела, 2000; *Бояджиева, Н.* История на международните отношения (XVII–XX в.). Исторически и правни аспекти. С., Албатрос, 2002; *Петков, П.* Поглед към Новото време. Европа през XVI–XVIII век. С., Унив. изд. „Св. Климент Охридски", 1996; 2. изд., С., 2001; *Младенов, Б., И. Дамянов.* Политическа история на Европа. Ч. 1. Записки от лекции. С., 1997.

[16] *Бояджиева, Н.* Цит. съч., с. 44.

[17] *Ботев, Р.* Европа в епохата на династизма. – Минало, 2001, № 3, 40–49; Средновековни и модерни аспекти във френската външнополитическа доктрина при Луи XIV. – Пак там, 2002, № 2, 31–42.

[18] *Parvev, I.* Die bulgarischen und die griechischen länder in der balkanpolitik der Habsburger, Ende des 17.–18. Jh. – EB, 1992, No 2, 59–66; *Първев, И.* Хабсбургите и Османската империя в края на XVII век – конфликтът от 1683–1699 година. – ИПр, 1993, № 1, 3–20; Източният въпрос – определение и начало. – Минало, 1994, № 1, 27–38; „Източен въпрос" и „Балкански полуостров" (Между традиция и историческа прецизност). – Във: Модерният историк. С., 1999, 251–268 и др.

[19] *Първев, И.* Балканите между две империи: Хабсбургската монархия и Османската държава (1683–1739). С., 1997.

[20] Пак там, с. 305.

[21] Пак там, с. 330.

[22] *Първев, И.* „Източен въпрос" и „Балкански полуостров"..., 254–259.

[23] *Йовевска, М.* Балканските провинции на Хабсбургската държава. Граници и административно управление от края на X в. до 1918 г. Велико Търново, 1999; *Михнева, Р.* Един епизод от съдбата на Босна или Балканите между империите (1739–1741). – ИПр, 1994–1995, № 5, 58–73; *Merdhanov, I.* Die Habsburgermonarchie und die katholischen Missionen in den bulgarischen Länden im 18.–19. Jh. – BHR, 1994, No 2, 31–59.

[24] *Панова, С.* Пиратство/корсарство във взаимоотношенията между Великите сили и Османската империя през XVIII век. – ИБ, 1999, 1–2, 45–63; Западната дипломация в Константинопол (XVIII век). – Пак там, 2002, 1–2, 102–125; Османската империя и международното право в началото на XVIII век – влияние и последици. – Във: Проблемът Изток – Запад. Историческа перспектива. С., 2003, 195–210.

[25] *Панова, С.* Български търговски компанин на австрийския пазар през XVIII в. С., Унив. Изд. „Св. Климент Охридски, 1996; Монетите в търговията между Виена и Константинопол през XVIII в. – ИПр, 1991, № 10, 3–20.

[26] *Panova, S.* Die Juden zwischen Toleranz und Völkerrecht im Osmanischen Reich. Die Wirtschaftstätigkeit der Juden im Osmanischen Reich (die Südosteuropaländer) vom 15. zum 18 Jahrhundert. Frankfurt am Main: Europäische Verlag der Wissenschaften „Peter Lang", 1997. Книгата е труднодостъпна – за нея вж. рецензията на Т. Стоилова в: ИБ, 1998, № 2, 219–223.

[27] *Михнева, Р.* Земята извън „времето" (Русия и Османската империя. Антропология на промяната – края на XVI – началото на XVIII в.) Варна, Славена, 2003; *Mihneva,R.* The Muscovite Tsardom, the Ottoman Empire and the European diplomacy, end of 16th – beginning of 18th century. (On the „centre", „periphery" and „Europe" in the transition to Modern Times). Part 2. – Etudes balkaniques, 2000, No 3, 41–54 (Part 1 – EB 1998, 3–4); Les „grecs" et le commerce entre les Balkans et la Russie (milieu XVIIe – milieu XVIIIe s.). Des privilèges à la crise. – EB, 1990, No 1, 80–99.

[28] *Стоилова, Т.* Ябълката на раздора в руско-турските отношения през 60-те години на XVIII век. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов", 1995; Третият Рим. Мирните решения на руската имперска политика в Югоизточна Европа през XVIII век. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов", 2001; Средиземноморска хроника за събитията по суша и море от времето на първата война, която руската императрица Екатерина II води срещу турците. С., 2001.

[29] *Parvev, I.* Russia, Orthodoxy in Ottoman Empire and the Peace of Kuchuk Kainardja 1774. – BHR, 1990, No 1, 20–30; *Боева, Л.* Цит. съч. и др.

[30] *Гаврилов, Б.* Векът на абсолютизма 1648–1788. С., 1999; Държавата – това съм аз. Франция в епохата на Краля Слънце 1638–1715. С., 2002; Пътят на модерния свят (в съавторство с А. Пантев). С., 1994; Сир, това е революция! (в съавторство с А. Пантев). С., 2001; Абсолютизмът в епохата на „стария режим". – История, 1997, № 1–2, 1–10; Обществото в

епохата на Стария режим (Аристократи и буржоа във века на абсолютизма). – Във: Модерният историк – въображение, информираност, поколения. С., 1999, 85–103.

[31] *Гаврилов, Б.* Векът на абсолютизма, с. 7.

[32] *Ботев, Р.* Династизъм в частност: въпросът за испанското наследство. – Минало, 2003, № 2, с. 29.

[33] Великата френска буржоазна революция. Избрани документи. Подбор, превод и коментар Елена Жекова. Изд. БАН, С., 1989; *Глушков, Х.* Френската революция 1789–1799. С., Народна просвета, 1989; *Ташева, Р.* Якобинците във Френската революция 1789–1794. С., Унив. изд. „Климент Охридски", 1989; *Пантев, А.* Революции и реформи в Западна Европа и Северна Америка XVII–XVIII век. С., Унив. изд. „Климент Охридски", 1988. Тази книга е преиздадена без промени, но не защото няма какво да се допълни, преработи и уточни в изложението. От края на 1986 г., когато книгата е написана, науката е изминала още път, но през 1992 г., според автора, допълненията и преработката биха се възприели като приспособяване, а „в тази книга няма какво да се променя в този дух". – *Пантев, А.* Революции и реформи в Западна Европа и Северна Америка XVII–XVIII век. С., 1993, предговор, 5–8; Европа между две революции. 1799–1848. Сходности, паралели, различия. С., Наука и изкуство, 1989, гл. първа: Еволюция на революцията, 7–69; водещите исторически списания отбелязват годишнината с поредица от статии.

[34] На Френската революция и нейното влияние в Югоизточна Европа е посветена кн. 1/1991 на *Etudes Balkaniques.*

[35] *Пантев, А., Б. Гаврилов.* Пътят на модерния свят, гл. IV. Революционната епоха, 257–313; *Пантев, А., Б. Гаврилов.* Сир, това е революция! С., 2001.

[36] *Пантев, А., Б. Гаврилов.* Сир, това е революция! 183–184.

[37] *Ташева, Р.* Френската революция в текстове и документи 1789–1799. С., Унив. Издателство „Св. Климент Охридски", с. 6; вж. списъка на с. 220–221.

[38] Р. Ташева разработва и други теми от периода на революцията. – вж. *Ташева, Р.* Периодичният печат и свободата на словото в годините на Френската революция (1789–1799). – Във: Модерният историк, 161–170.

[39] Неговата книга „Бившият режим и революцията" е публикувана на български през 1992 г., издателска къща „Избор".

[40] *Гаврилов, Б.* За един революционер без революция. – История, 1993, № 5, 63–64.

[41] *Владов, В.* Хроника на Великата френска революция и военнополитическите събития в Европа в края на XVIII век. Том 1. Щурмът на Бастилията (януари 1787 – юли 1789 г.). С., ИВРАЙ, 2004.

[42] Пак там, предговор, с. 7.

БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
(ИСТОРИОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ)

ПЛАМЕН МИТЕВ

За историята 15 години са твърде кратък период от време. Неслучайно промените в българското общество след 1989 г. са обект на научен интерес по-скоро на социолози и политолози, отколкото на историци, които търпеливо изчакват да дойде техния ред, за да изложат своето професионално мнение за случващото се през годините на т. нар. преход. За историографията – като специфичен дял от историческото познание, обаче 15 години са предостатъчни, за да може да се очертае днешното състояние на българската историопис, да се открояят новите методологически тенденции, да се набележат новите тематични проблеми, да се изявят дори и някои от по-новите лица сред представителите на нашата научна гилдия. Точно това ми дава и основание, без да претендирам за изчерпателност и всеобхватност, да се опитам да изложа някои по-общи наблюдения и констатации върху развитието на проучванията за Българското възраждане след ноември 1989 г.

Изминалите 15 години бяха наситени с драматизъм и конфронтация, с динамични обрати и крайности, които оставиха своя видим отпечатък върху историческата наука и университетското образование по история. Ако се вгледаме обаче безпристрастно в онова, което се случваше с нас и около нас, не можем да не признаем, че големите изпитания пред професионалната ни гилдия дойдоха не толкова от неизбежните институционални и организационни сътресения, съпътстващи радикалната промяна на политическата система в България, колкото от морално-етичните предизвикателства, пред които 90-те години на отминалия XX в. неочаквано ни изправиха. С особена сила това се отнася за нас – изследователите на доосвобожденската ни история, защото т. нар. деидеологизация, която се превърна в емблема на промяната в областта на хуманитарните науки, не засегна съществено възрожденската историография, и то не поради някаква съпротива от страна на средното или по-възрастното поколение, а защото в навечерието на 10 ноември 1989 г. белезите на „идеологизацията“ в проучванията, посветени на възрожденската епоха, бяха вече твърде малко в сравнение с по-новите периоди от българската история. Заслужава да се подчертае, че поколението на нашите учители още през 60-те и 70-те години на XX в. последователно и научно аргументирано успя да тушира и да сведе до минимум идеологичес-

ките недомислици и крайности, типични за периода непосредствено след края на Втората световна война. Да си припомним, че много преди Десети ноември бяха отхвърлени смехотворните тези за предателската роля на възрожденската буржоазия и на чорбаджийското съсловие, за кърджалийството като проява на масовата антифеодална борба на българското селячество срещу турските спахии, за грабителската политика на западните Велики сили спрямо Османската империя и т. н., и т. н. Преди 1989 г. в научната книжнина свободно се дискутираха такива проблеми като значението на буржоазните ценности и на националната идея за духовната еманципация на подвластното християнско население, положителната роля на външните фактори в Българското възраждане, драматичната съдба на българските колонии в Бесарабия, Украйна и Крим, за някои негативни аспекти от политиката на Русия спрямо българите и др. п.

Не твърдя, разбира се, че до 10 ноември 1989 г. всичко за възрожденската епоха можеше да бъде написано. Някои изследвания така и не можаха да бъдат издадени, други бяха неофициално инкриминирани, върху трети тегнеше неписано идеологическо табу. Подобни практики действително съществуваха и в този именно смисъл общият процес на деидеологизация на историята позволи в началото на 90-те години да се направи преоценка на редица наложени в предходните десетилетия трактовки за отделни събития и личности от епохата на Възраждането. Канонизирането на революционно-демократичното направление в българското националноосвободително движение като еманация на духовното и политическото ни възраждане отстъпи например място на по-трезвото и по-обективно представяне на еволюционистките и просветителските възгледи. Идейната пъстрота в средите на емиграцията ни започна да се възприема не като слабост, а като белег за политическа модернизация на българското възрожденско общество[1]. Просветното дело, църковната борба и културната обнова излязоха най-сетне изпод сянката на националната революция и заеха подобаващото им се място в многоликия процес на интегриране на българите към ценностите на Новото време[2]. Все повече специалисти, особено представителите на по-младото поколение изследователи, насочиха интереса си към нови за възрожденската ни историография теми като ежедневието[3], рецепцията на чуждото[4], „Ние и Другите“[5], историческата демография[6], микроисторията[7]. Възприемани до 1989 г. като проява на научна екстравагантност или пък като своеобразно научно дисидентство, днес проучванията на такива проблеми като за жената в Османската империя[8], за брака и за семейството[9], за рекламите[10], за обявите и за некролозите[11], за чумата[12], за смеха и за алтернативата, за обществените дебати, за измеренията на бедността и богатството и т. н., и т. н. чертаят нови изследователски полета и разкриват нови възможности за осмисляне на историческото битие на българите през XVIII и XIX в.

Безспорен успех за изследователите на Българското възраждане е, че въпреки изключително тежките материални условия, в които изпаднаха историческата наука и университетското образование след 1989 г., издирването, обработката и обнародването на извори за XVIII и XIX в. продължи да се възприема от професионалната гилдия като приоритетна и постоянна задача. Преодолявайки множество трудности и влагайки неимоверни усилия, отделни колеги и колективи успяха да издадат грижливо подготвените от тях документални сборници и така предоставиха за използване много нов и недостъпен за всички специалисти автентичен материал за възрожденската епоха. Внимание в това отношение заслужават двата тома с чуждестранни документи за националноревюлюционното движение, съставени под научното ръководство на проф. Крумка Шарова[13], трите тома „Македония през погледа на австрийски консули 1851–1877/78", подготвени от проф. Виржиния Паскалева и издадени от Македонския научен институт[14], сборниците с документи за Добруджа[15] и за българите в Румъния[16], поредните два тома, отразяващи политиката на Русия спрямо освободителните борби на българския народ[17], документалните издания, посветени на църковното движение[18] и Руско-турската освободителна война[19], анотираният опис на османотурски документи за социално-икономическото развитие на българските земи[20], многотомното издание с документалното наследство на Стефан Стамболов[21] и т. н.

Специално бих искал да отбележа и заслужаващите искрена адмирация упоритост и професионализъм, с които Надя Данова и Илия Тодев издадоха личните архиви на Константин Фотинов[22] и Стоян Чомаков[23]. Благодарение настойчивостта на ръководството на Общобългарския комитет „Васил Левски" пък, както и на вещината на проф. Крумка Шарова и ст.н.с. Цветолюб Нушев днес ние разполагаме и с пълното факсимилно издание на документалното наследство на Васил Левски[24]. Интересни и не по-малко полезни единични публикации на документи от фондовете на НБКМ – БИА, ЦДА, областните държавни архиви и регионалните музеи бяха направени и по страниците на специализираната научна периодика и в различни юбилейни и тематични сборници.

Показателни за общото състояние на изследванията, посветени на Българското възраждане, са и данните за публикациите в най-авторитетното научно списание в областта на историята у нас – „Исторически преглед". От 1991 до 1996 г. например на страниците му са отпечатани 95 материала, свързани с различни аспекти на българската история през последните две столетия на османското владичество, което представлява приблизително около 20% от съдържанието на списанието за същия този период. Интересно е да се отбележи, че най-голям дял сред текстовете за възрожденската епоха заемат тези, отнасящи се до проблемите на националноосвободителното

движение, църковното и просветното дело, а най-слаб интерес е демонстриран към проблемите на социалното, стопанското и към етнодемографското развитие на подвластното християнско население.

В същата посока любопитство представлява и обстоятелството, че от 10 ноември 1989 г. до лятото на 2004 г. в Специализирания научен съвет по нова и най-нова история при ВАК са защитени 279 „малки" и „големи" докторски дисертации. От тях само 33 (т. е. около 11,83%) третират проблеми на възрожденската история, като тематично 9 дисертации са из областта на политическото ни възраждане, 7 – на възрожденската икономика, 5 – на просветното дело, 5 са посветени на възрожденски личности (Константин Фотинов, Гаврил Кръстевич, Марко Балабанов, Васил Друмев, Стоян Чомаков) и т. н.

През изминалите 15 години активният научен живот на специалистите в областта на Българското възраждане намери конкретен израз и в множеството тематични и юбилейни конференции на национално и регионално ниво, в които бяха дискутирани различни проблеми от социално-икономическото, културното и политическото развитие на българите през XVIII и XIX в. Огромна заслуга в това отношение има Общобългарският комитет „Васил Левски" и неговите местни сруктури. В условията на всеобщо безпаричие и безхаберие на държавата и държавните институции към културно-историческото ни наследство Общобългарският комитет „Васил Левски" успя да спечели доверието на общинските ръководства на десетки по-малки и по-големи селища из страната и с тяхна помощ ежегодно бяха организирани научни конференции, кръгли маси, семинари, представяне на нови книги и документални издания, изложби, музейни експозиции. Достатъчно е да се отбележат националните конференции в Карлово, Панагюрище, Копривщица, Ловеч, Котел, Русе, Велико Търново, Плевен, Дряново, Пловдив, София, посветени на различни юбилейни годишнини от рождението на Васил Левски, Любен Каравелов, Христо Ботев, Георги Раковски, Кольо Фичето, на кръгли годишнини от Априлското въстание, Освобождението на България, написването на Паисиевата история, създаването на БРЦК, откриването на българското училище в Букурещ и т. н., и т. н[25].

Специално внимание с оглед на своята научна значимост заслужават двете национални конференции през 1995 и 1999 г. в Сливен[26], конференцията в Плевен през 1999 г., посветена на 130-годишнината от създаването на БРЦК[27], конференциите в Ловеч през 2001 и 2002 г.[28], в Карлово през 1997 г. и 2002 г., посветени съответно на 160- и на 165- годишнината от рождението на Васил Левски[29], в София през 1996 г. по повод на 175-годишнината от рождението на Георги Раковски, в Чирпан през 1996 г., посветена на 150- годишнината от рождението на Георги Данчов Зографина, в Панагюрище през 1996 г. на тема „Априлското въстание и Източната криза от 1875–1876 г.", в Пловдив през 1998 г., посветена на 150-годишнината от рождението на

Христо Ботев, в Карлово през 1992 г., посветена на делото и живота на Христо и Евлоги Георгиеви и др.

С риск да пропусна и други не по-маловажни по своята научна значимост прояви бих искал да подчертая, че след саморазпускането на Българското историческо дружество организираните от Общобългарския комитет „Васил Левски" през последните години конференции и кръгли маси се оказаха една от малкото реални възможности за срещи на историци от различни поколения и, което е още по-важно – за поддържане на ползотворни контакти между специалисти от различни институции (централни и регионални музеи и архиви), университетски преподаватели, изследователи от институтите на БАН и Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий".

Направените дотук констатации, отразяващи състоянието на изследванията, посветени на възрожденската епоха, не означават, че развитието на българската историография след 10 ноември 1989 г. минава единствено под знака на успехите и „благотворното" влияние на новите идейни повеи. Постигнатото, разбира се, не трябва да се омаловажава, но обективният анализ налага да се отбележат и някои слабости и видими проблеми.

„Новото време" не доведе например до преодоляване на един отколешен недъг на родната ни историография – липсата на обективна научна критика. Показателен е фактът, че единственият през годините след 1989 г. сериозен опит за преценка на направеното в областта на възрожденската ни история – великолепната и прелюбопитна книга на Румен Даскалов[30], е всъщност дело на колега културолог, за когото доосвобожденското ни минало е имало досега периферен изследователски интерес. Що се отнася до жанра „рецензия" и преди, и след 10 ноември той си остава слабо застъпен в специализираната историческа периодика. И ако все пак подобна рубрика се поддържа във всички авторитетни научни списания, то преобладаващата част от включените в тази рубрика материали имат по-скоро характер на хвалебствени отзиви или пък на обширни и неутрални резюмета. Изготвяни най-често от по-младите и начинаещи колеги, в тези т. нар. рецензии липсва ясно изразено авторово отношение не само към реалните постижения, но и към евентуалните пропуски, грешки, скудоумие в представения труд. Аз лично отдавна съм надживял ентусиазирания и критикарски романтизъм на първите си асистентски години, но продължавам убедено да вярвам, че ако научната критика в нашите среди стане факт, истинският професионален диалог ще даде силен импулс на новаторското и необременено от каквито и да било конюнктурни сметки осмисляне на родната ни история. Дай Боже, поколението, което днес се формира в аудиториите на Алма матер, да остане имунизирано срещу страха от чиновниците и авторитетите в науката. Дай Боже, представителите на това поколение да съхранят студентската си прямота и да продължат да изказват открито мнението си. За съжаление моето

поколение се предаде на конформизма и малцина са тези, които отстояват своята лична научна позиция, без да се съобразяват с евентуалните проблеми в професионалната си кариера.

В годините на прехода се възроди и добре познатата ни отпреди 10 ноември политическа автоцензура. Много скоро след като първата вълна на демократичната еуфория ни поотмина, в средите ни се пръкнаха нови „сини", „червени", „жълти" и всякакви други по-големи и по-малки фактори и величия, които решиха да съдят учените не по тяхната компетентност и продукция, а по партийната им принадлежност, не по способностите им, а по миналото им. Тези нови идеологически ментори започнаха да разпределят пари от научни фондове и проекти, да раздават наляво и надясно присъди, да лансират едни и да заклеймяват други. Всичко това неминуемо се отрази върху атмосферата в академичните и университетските среди и в известен смисъл затрудни навременното осъществяване на един действително спокоен, трезв и разумен дебат за състоянието и перспективите за развитие на проучванията върху възрожденската епоха. Някои колеги бяха подложени на своеобразен „научен остракизъм", други предпочетоха сами да се оттеглят, а имената и трудовете на трети незаслужено изпаднаха в забвение.

Разбира се, промяна в българската историография, включително по проблемите на Българското възраждане, трябваше да се направи. Тази промяна не можеше да се осъществи и без преосмисляне на заслугите и постиженията на отделните специалисти, творили през целия XX в. Но придобилият през последното десетилетие популярност „нов прочит" на родната ни история означава ли пълно отрицание на вече натрупаните знания и опит? Още повече че, докато се опитваме да си преподредим ценностите и критериите в собствената професионална гилдия, се нароиха всезнайковци от различни фондации и неправителствени организации, както и пишман историци, които по електронните медии (радиа, национални и кабелни телевизии), в интернет, по страниците на „жълтите", но и на сериозните вестници и седмични издания дават разяснения и тълкувания по всички въпроси на възрожденската епоха. Някои дори дълбокомислено доказват, че Българско възраждане няма, че възрожденската епоха е измислица на кабинетни и склерозирали университетски преподаватели и институтски учени. И бедата не е в самото явление, а в неговите последици. Защото все по-често и по-често написаното и казаното от професионалните историци остава достояние на ограничен кръг от специалисти, а изреченото от наречените за родни корифеи на модерността в историописта се приема за истина от висша инстанция. Проблемът е и в това, че докато възрожденците сме обект на неаргументирани атаки (понякога дори и на присмех), другата част от колегията предпочита да запази мълчание и да ни гледа отстрани сеира. И за да не бъда голословен, ще дам няколко показателни в това отношение примера.

Вече повече от четвърт век сериозните изследователи на Паисий Хилендарски и неговото дело приемат за безспорно доказано, че авторът на „История славянобългарска“ умира през лятото на 1773 г. в Амбелино, в района на дн. Асеновград. Въпреки това в популярната преса периодично се появяват публикации, а по БНТ беше пуснат дори и специален документален филм, в които се твърди, че Паисий Хилендарски умира в Самоков през 1796 г. Все в същата посока би трябвало да се разглеждат и масово тиражираните бомбастични заглавия за това, че Георги Бенковски е бил руски шпионин, че Левски бил масон, че Любен Каравелов предал Апостола или пък че т. нар. Кърваво писмо от 1876 г. е следосвобожденски фалшификат. Подобни медийни изяви на иначе уважавани публични личности доведоха и до все по-широкото разпространение през последните години на твърдението, че залавянето на Васил Левски се дължи на неговата собствена небрежност и депресираност, а поп Кръстю Никифоров е национален герой.

Симптоматичното във всички отбелязани случаи е, че историците се обвиняват в манипулиране на общественото мнение, във фалшифициране на историческата истина. Атаките срещу професионалната ни гилдия са и илюстрация за неумението, а защо не и за нежеланието на научната колегия да се защити и да отстоява собствения си авторитет. Тъкмо това ни нежелание (някои биха казали академично високомерие) да отреагираме адекватно и навременно на засиления обществен интерес към определени теми и въпроси ни прави още по-уязвими. Защото, вместо сериозно да обсъдим и да постигнем, макар и временно, консенсусно обяснение на част от множеството щекотливи проблеми, завещани ни от епохата на Възраждането, ние продължаваме да се ровичкаме, всеки за себе си, в някакви си свои „бели“ полета и оставяме на другите, на неспециалистите да ни вършат работата. Прочее, напълно основателна е критиката на по-младите колеги, че ако има някакви дискусии в областта на възрожденската история, то те продължават да се въртят около едни и същи теми: кога започва Възраждането, къде е роден Паисий, кой предаде Левски, кога се създава БРЦК, има ли Старозагорско въстание или не, кой е руски или турски агент и пр. Като че ли възрожденските историци избягахме през последните десетилетия от сериозните дебати по същностните проблеми на българската история от XVIII и XIX в., а такива, повече от очевидно, са наложителни.

В началото на новото хилядолетие сме изправени и пред още едно голямо предизвикателство – глобалната информационна мрежа. Днес електронното пространство бъка от нескопосано написани текстове, в които грубите грешки обезсмислят усилията на няколко поколения историци. Електронни енциклопедии и учебни пособия, сайтове на официални държавни институции и всякакви други продукти на съвременната интернет мрежа представят личностите и събитията от възрожденската епоха непълно, тенденциозно, дори

изопачено. За разлика от нашенския непукизъм (нихилизъм) обаче, съседите ни – гърци, сърби, румънци, македонци, дори украинци и руснаци, методично и безапелационно налагат своите трактовки по множеството допирни точки в историята на балканските народи. Става дума за един изключително сериозен, национално значим проблем, за решаването на който институтите към БАН и историческите факултети в София, Търново, Благоевград, Шумен би трябвало да обединят усилия и настоятелно да поискат от МС и МОН вземане на дългосрочни и адекватни мерки. Защото малцина от младите българи ще посегнат към дебелите и скучноватите ни монографии, докато и при най-малка нужда те черпят с лекота необходимата им информация за родното ни минало от глобалната информационна мрежа или пък от всякакви други помощни електронни издания (речници, енциклопедии и т. н.).

При един по-пространен анализ на състоянието на изследванията по Българско възраждане могат да се открояят и други предизвикателства, пред които ни изправи промяната на 10 ноември 1989 г. Аз обаче съм оптимист. И основание за оптимизма си намирам в обстоятелството, че през последните 15 години в историческата наука навлезе едно ново поколение. Представителите на това поколение са високообразовани, енергични и мотивирани. Израснали в една съвършено различна обществена среда, те имат всички шансове да избягнат нашите собствени грешки, угризения и лутания. Желая им го искрено!

БЕЛЕЖКИ

[1] Особен принос за по-критичното осмисляне на историята на политическото ни възраждане имат проф. Крумка Шарова, проф. Константин Косев, проф. Дойно Дойнов, Иван Стоянов, Илия Тодев, Христо Темелски, по-младите колеги Вера Бонева, Петко Петков, Пламен Божинов, Антоанета Кирилова. В поредица от статии и студии, публикувани по страниците на „Исторически преглед", „Известия на Държавните архиви" и различни тематични сборници, проф. Крумка Шарова например предложи оригинални и нови решения на спорни или недоизяснени въпроси, отнасящи се до събития и личности от т. нар. „комитетско десетилетие" – вж. *Шарова, К.* Българският революционен комитет 1875 г. – Във: Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 1. С., 1994, 42–128; Любен Каравелов и Джузепе Мацини. (Към въпроса за европейските измерения на българското революционно движение). – Във: Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. Сб. в чест на 60-годишнината на проф. Андрей Пантев. С., 1999, 171–197; Любен Каравелов и Христо Георгиев. (Каравеловата повест „Хаджи Ничо" като исторически извор и политически диспут). – ИПр, 1994–1995, № 5, 3–33; Новото в незавършената книга на Александър Бурмов „Образуване и начална дейност на БРЦК". – Пак там, 1997, № 3, 97–138; Революционното течение в българското освободително движение през 1869 г. (Към постановката на въпроса за създаването на БРЦК). – Във: Европа и България. Сборник в памет на проф. Христо Гандев. С., 2000, 234–287 и др.

[2] *Генчев, Н.* Българска възрожденска интелигенция. С., 1991; Българо-руски културни общувания през Възраждането. С., 2002; *Грънчаров, М.* Учебното дело в Плевен и Плевенския край през Възраждането. Плевен, 1993; Чорбаджийството и българското общество през Възраждането. С., 1999; *Даскалова, К.* Българският учител през Възраждането. С., 1997; *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991; Възрожденският учител и книжовник Райко Блъсков. С., 2001; *Плетньов, Г.* Чорбаджиите и българската национална революция. Велико Търново, 1993; *Радкова, Р.* Интелигенцията и нравствеността през Възраждането. С., 1995; *Русев, И.* Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. Велико Търново, 1996; *Събев, О.* Османски училища в българските земи XV–XVIII в. С., 2001; *Темелски, Х.* Българската светиня на Златния рог. Велико Търново, 1998; Из църковното ни минало. С., 2001; *Тодорова, О.* Православната църква и българите (XV–XVIII в.). С., 1997; Българската църква през вековете. С., 2003; В търсене на истината. (Юбилейно издание по случай 70-годишнината от рождението на професор Николай Генчев). С., 2002; Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI–началото на XX в.). С., 2003; Дойно Дойнов. 75 години наука, мъдрост и достойнство, събрани в един живот. С., 2004; Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. – Studia Balcanica, 23, I–II, 2001; Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков. – Пак там, 24, 2003; Мюсюлманската култура по българските земи. С., 2001; Създаване и развитие на модерни институции в българското възрожденско общество. С., 1996 и др.

[3] *Гаврилова, Р.* Колелото на живота. С., 1999; *Дамянова, Р.* Писмата в културата на Българското възраждане. Шумен, 1995; *Михова, Л.* Модерните потреби на Възраждането. С., 2001; *Налбантова, Е.* Възрожденският човек – утопии и реалност. С., 2001; *Станева, К.* Гласове на Възраждането. С., 2001.

[4] *Андреева, Н.* Немската литература в Българското възраждане. С., 2001; *Аретов, Н.* Българското Възраждане и Европа. С., 1995; Преводната белетристика от първата половина на XIX в. Развитие, връзки с оригиналната книжнина, проблеми на рецепцията. С., 1990 и др.

[5] *Заимова, Р.* Пътят към „другата" Европа. Из френско-османските културни общувания XVI–XVIII век. С., 2004; *Лилова, Д.* Възрожденските значения на националното име. С., 2003; Балканските идентичности в българската култура. С., 2003; Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. С., 1998; Да мислим Другото – образи, стереотипи, кризи XVIII–XIX в. С., 2001; Другият в историята. Кюстендил, 1996.

[6] *Петрова, Д.* Цариградските българи. С., 2000.

[7] *Бонева, В.* Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения. Велико Търново, 2002; *Гиневски, Х.* Родопската интелигенция през Възраждането. Смолян, 2001; *Манолова-Николова, Н., П. Желева.* Летописни бележки от Средна Западна България. С., 1999, *Рандева, Б.* Страници от миналото на Пазарджик. Пазарджик, 1995; *Темелски, Х.* Самоков през Възраждането. С., 2000; *Тонев, В.* Котел през Възраждането. С., 1993; Личността в историческото развитие. Алтернативата в историята. С., 1995 и др.

[8] *Тодорова, О.* Жените от Централните Балкани през османската епоха (XV–XVII век). С., 2004; *Чолакова, М.* Българското женско движение през Възраждането. С., 1994.

[9] *Иванова, С.* Брак и развод в българските земи (XVI–XIX в.). – Изв. на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий", 22, 1996, 159–193; Мюсюлманки и християнки пред кадийския съд в Румелия през XVIII в.: Брачни проблеми. – ИПр, 1992, № 10, 76–87.

[10] *Илчев, И.* Рекламата през Възраждането. С., 1995.

[11] *Радкова, Р.* Посмъртни материали за български възрожденски дейци. С., 2003.

[12] *Манолова-Николова, Н.* Чумавите времена (1700–1850). С., 2004.

[13] Българското националноревюционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 1–2. С., 1992.

[14] Македония през погледа на австрийски консули 1851–1877/78. Т. 1–3. С., 1994 – 2001.

[15] Извори за историята на Добруджа (1853–1878). Т. 3. С., 2001.

[16] Българите в Румъния. Документи и материали (XVII–XX в.). Състав. *М. Младенов, Н. Жечев и Б. Нягулов.* С., 1994.

[17] Русия и българското националноосвободително движение 1856–1876 г. Документи и материали. Т. 2. С., 1990; Т. 3 – Архивите говорят. Т. 21. С., 2002.

[18] Българската Екзархия. Документи от архивните фондове на Народна библиотека „Иван Вазов". Пловдив, 2003; Борбите на българите от Варненска и Преславска епархия за църковна независимост (1840–1879). Варна, 2002; Църковно-народният събор 1871 г. – Във: Архивите говорят. Т. 15. С., 2001; Църковно-националното движение. Христоматия по история на Българското възраждане. Състав. *В. Бонева.* Шумен, 2002; Екзарх Йосиф I в спомените на съвременници. Състав. *Х. Темелски.* С., 1995; Митрополит Григорий Доростолски и Червенски (1872–1898). Русе, 1998 и др.

[19] Руско-турската война (1877–1878). Дневници, спомени, записки, кореспондеиция. – Във: Архивите говорят. Т. 2. С., 1998.

[20] Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI–XIX в.). С., 1993.

[21] До момента са излезли 18 тома – Стефан Стамболов. Личен архив. Т. 1–18. Състав. *Милен Куманов.* С., 1997–2004.

[22] *Данова, Н.* Архив на Константин Георгиев Фотинов. Т. 1. Гръцка кореспонденция. С., 2004.

[23] *Тодев, И.* Д-р Стоян Чомаков (1819–1893). Живот, дело, потомци. Ч. 2. С., 2003.

[24] Васил Левски. Документи. Автографи, диктувани текстове, документи, съставени с участието на Левски, преписи, фотокопия, публикации и снимки. Т. 1. С., 2000.

[25] Вж. По пътя на безсмъртието. От Кькрина до София. Велико Търново, 1993. Материали от споменатите конференции са публикувани и в единственото специализирано у нас издание по проблеми на възрожденската история – Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 1–6. С., 1995–2004.

[26] През 1995 г. темата на конференцията беше „Култура, църква, революция през Възраждането и взаимодействието между тях", а през 1999 г. – „Ролята на възрожденската емиграция за напредъка на българската нация". Материалите от конференциите бяха отпечатани в самостоятелни сборници – вж. Култура, църква и революция през Възраждането. Сливен, 1998 и Българската емиграция през Възраждането. Сливен, 2003.

[27] Вж. Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869 г. С., 2000.

[28] Материалите от двете конференции бяха публикувани в: БРЦК в историческата съдба на българския народ. Велико Търново, 2003.

[29] Вж. Националната революция, делото на Васил Левски и Освобождението на България. С., 1998; Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 5. С., 2003.

[30] *Даскалов, Р.* Как да мислим Българското възраждане. С., 2003.

БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ В ТЕРМИНОЛОГИЧНАТА СРЕДА НА СЛЕДДЕСЕТОНОЕМВРИЙСКАТА ИСТОРИОПИС

ВЕРА БОНЕВА

1. Терминологичният апарат на българската историопис, ангажирана с проблемите на Възраждането, се формира в края на XIX и първата половина на XX в. Няма съмнение, че в пределите на този относително пространен хронологически период националната ни хуманитаристика намира и уплътнява със смисли думите, с които обозначава водещите тенденции, единичните факти и част от детайлите, присъщи и до днес на говоренето и писането, посветено на Паисиевата епоха, на националноосвободителното движение, на църковните борби, на просветителските начинания, на Априлското въстание и на всички други ниски и високи компоненти на порядъка от събития, назоваван с популярната метафора *Възраждане*. Откроим принос към динамичната и понякога твърде емоционална „биография" на споменатия процес имат вещи интерпретатори на колективното ни минало като Захари Стоянов и Димитър Страшимиров, Иван Шишманов и Михаил Арнаудов, Боян Пенев и Петър Ников. В случая обаче не бива да се пренебрегва и (съ)участието в изковаването на терминологията, свързана с възрожденската епоха, на многобройни мемоаристи и публицисти, краеведи и извороведи, учебникари и вестникари. Със своето неизтощимо народолюбие и с необозримото си многообемие техните популяризаторски текстове за Възраждането обговарят събитията и феномените до степен, при която терминологията се вкоренява в масовото съзнание почти необратимо. *Почти необратимо* в случая означава това, че дори и новият идеологически ред, въдворен през следдеветосептемврийските десетилетия, не успява да обнови из основи както лексикона, така и жаргона, присъщ на книжовните реконструкции на предосвобожденското ни развитие до средата на XX в.

2. Привеждането на историческото знание за Възраждането в съответствие с правилата на новите властващи идеологеми, осъществено през втората половина на 40-те и началото на 50-те години, намира израз и в интензивното навлизане на термини, присъщи на официозното „обществознание". *Производителни сили, производствени отношения, начин на производство, капитал, класи, класови отношения, наемничество* – това са само част от

водещите марксистки термини, придобили ключова роля в хода на споменатия процес. Наред с тях се разширява тълкувателната сила на абстрактни категории от рода на *народни маси, революционери-демократи, буржоазно-демократична революция*[1]. Свързани в първопоявата си с интерпретацията на небългарски и небалкански явления и феномени, споменатите термини поставят много от добросъвестните български учени в логически нонсенс и в изследователски дискомфорт.

Изкуственото привнасяне на комунистическата терминология в историческата наука е съпроводено с налагане на нова тълкувателна система по отношение на всички съществени факти и направления на българското обществено развитие през XVIII и XIX в. Отдаден е изключителен приоритет на въоръжените освободителни движения над всички останали форми на обществен живот сред българите. Поставен е акцент върху проучване на социално-икономическата проблематика, като упорито се издирват „материалните предпоставки" и „движещите сили" на политическите борби. Всички нерадикални освободителни инициативи са поставени в групата на „съглашателските", ако не и на „предателските" фактори на националното ни развитие. Загърбени са проучванията на църковното движение, възрожденското ежедневие, възрожденското изкуство, новобългарската образователна система. Като обобщаващ етикет на промените в обществото е възведен терминът *национална революция.* С него се обозначават практически всички елементи на модернизацията. При това положение се стига до една очевидна логическа несъстоятелност. От една страна, цялата възрожденска динамика на обновителните процеси се окачествява със споменатия термин, който има категорична положителна оценъчна конотация. Вътре в същата тази национална революция се включват и еволюционистките прояви на освободителното движение, които в пределите на конкретни проучвания се характеризират като задържащи процесите на политическото обособяване или направо като ретроградни.

Тук трябва да се отбележи, че от края на 60-те до края на 80-те години на XX в. се осъществява видимо „размразяване" на идеологическата среда, в която се развива историческото знание за Възраждането. Значима част от учените, утвърдили се през споменатия период, съумяват умело да се приплъзнат между каноните на идеологията, представяйки в конкретни и креативни историописни обзори фактите от предосвобожденското ни развитие в порядък, подвластен по-скоро на обективисткия позитивизъм, отколкото на марксисткия догматизъм. Пак през този период определено намаляват употребите на изброените по-горе клишета. Нещо повече – на научни форуми, дискусии или по страниците на историческия печат упорито се прокрадват тези и текстове, свидетелстващи за частичното надмогване на наложения следдеветосептемврийски историописен модел.

В интерес на истината обаче, ще си позволя да отбележа, че практически до десетоноемврийските промени официозната част от текстовете за Възраждането подчертано се движи в пределите на продиктуваните от *класово-партийния подход* и *социалистическия интернационализъм* правила. Ето го и примерът. При паралелния прочит на два представителни за времето си историописни пасажа (един от края на 60-те и един от края на 80-те години) може по безспорен начин да се установи, че между тях не съществуват коренни разлики в оценъчните подходи, в терминологичните предпочитания, в критичните оценки и в хвалебствените квалификации.

„От казаното става ясно, че проучването на френската политика спрямо нашето националноосвободително движение не е самоцел. То ни помага днес да видим по-добре кои са били наши приятели и истински доброжелатели в дългата и героична борба на българския народ за извоюване на политическа независимост. За даден период от време (главно през периода на втората империя, т. е. от 1852 до 1870 г.) Франция, заедно с Англия и Австро-Унгария, се очертала като една от главните сили, възпрепятстващи освободителното движение в България. Нейните усилия обаче отишли напразно. Това още веднъж потвърждава величието на подвига, извършен от българския народ, който не преклони глава пред единния фронт на европейската реакция, и на братска Русия, която не пожали живота на хиляди свои синове, за да бъде извоювана нашата свобода."

Дамянов, С. Франция и българската национална революция. С., БАН, 1968, с. 229.

„Победата на руското оръжие с цената на много жертви и масов героизъм увенчава най-сетне с успех делото на българското освобождение. В този смисъл се изтъква съдбоносното значение на Руско-турската война, в резултат на която българският народ отново възкръсна от пепелищата на султанското мракобесие, заемайки своето място върху европейската политическа карта. Все тук се посочва ролята на Сан-Стефанския мирен договор, който обединява почти изцяло българския народ, както и на последвалия го Берлински договор, плод на егоистичната политика на западните сили. Под техен натиск България е разкъсана, като голяма част от народа отново е върната под властта на феодалната султанско-деспотична система."

История на България. Т. 6. Българско възраждане 1856–1878. С., БАН, 1987, с. 21.

Няма съмнение, че в пределите на приведения пример оценките са политически (пред)определени от принадлежността на тогавашна България към съветската система. Доколко обаче и днес подобни оценки се радват на обществена популярност и доколко в началото на XXI в. историческата ни колегия е скъсала с формираната в следдеветосептемврийските десетилетия готовност да се съобразява с властови фактори и политически конюнктури

– това са теми за по-пространни проучвания. Проучвания, на които (надявам се) биха послужили и споделените по-нататък наблюдения върху промяната в терминологичния апарат на историческото знание за Възраждането, присъщи на научните текстове за епохата, появили се през последното десетилетие[2].

3. Хронологически първата отчетлива следдесетоноемврийска промяна в професионалното историческо писане и говорене за Възраждането е свързана с *разноезичието,* обсебило споменатата изследователска област. В рамките на няколко години неголемият ни колегиум заприлича на Вазовите чичовци, които в ежедневните си прения по *възточния въпрос* не само отстояват политически несъвместими позиции, но и нямат единомислие за словесните правила на своите свръхнапрегнати спорове. И макар че видимо разделение на *волтерианци* и *елинисти* така и не се състоя, комуникативната среда на историописанието за Възраждането постепенно се освободи от най-паразитните идеологически клишета. Дори и повърхностният преглед на статиите и съобщенията, публикувани на страниците на научните издания, показва, че до средата на 90-те години бяха надмогнати повечето марксистки термини, нямащи съществено отношение към тълкуването на българския обществен живот през XVIII и XIX в. – *класи, класова борба, начин на производство, производителни сили, производствени отношения, обществена база, обществена надстройка и др.* Нещо повече, част от авторите от средното и младото поколение[3] започнаха да боравят внимателно дори и с термини, надхвърлящи в известна степен марксистката парадигма, като *феодализъм* и *капитализъм.* Абстрактната постановка за Възраждането като епоха на преход от Средновековието към Новото време в някои проучвания вече е дублирана и с подвластния на историческата антропология подход, представящ трансформацията в българската етнокултурна общност през споменатите столетия като преход от *традиционно* към *модерно* общество (Р. Гаврилова).

Видими промени настъпват и при употребите на някои термини, които не са свързани пряко с комунистическата идеология, но са имали относително силно присъствие в додесетоноемврийските писания за Възраждането. Практически отпадна квалификацията *робство,* давана (под влияние на Каравеловата и Ботевата публицистика) на обществения режим, при който са живели българите под османска власт. Широко използваната категория *национална революция* напоследък се среща все по-рядко. Наложилият се по-конкретен подход при анализа на освободителните борби общо взето се движи в предпочетеното от Огняна Маждракова-Чавдарова и Крумка Шарова терминологично разделение – *националноревюлюционни борби* и *легални освободителни движения.* По отношение обобщаващата характеристика за процесите, свързани с политическите измерения на националното обособяване,

голяма част от съвременните автори предпочитат да работят със сполучливата категория *движение за национален суверенитет* (Ил. Тодев, Пл. Митев, Ст. Грънчаров, П. Ст. Петков). Тази категория описва както радикалните, така и умерените прояви на въпросното явление. Тя дава възможност за конкретизация на отделните възгледи и инициативи – автономистки или дуалистични, федералистки или унитарни, републикански или монархически и т. н. При по-широко тълкуване, в обхвата ѝ, наред с еднозначно политическите по своята форма инициативи, се включват и значима част от проявите на църковните борби, от начинанията в образователната област, от действията, свързани с утвърждаване на светското начало в културния живот.

Подчертано конструктивен характер има и тенденцията да се избягва характеризирането на водещите лидери на радикалните възрожденски политически движения като *революционери-демократи.* Тази, заимствана от руската и съветска хуманитаристика лексемна конструкция, освен че е заредена с вътрешно противоречие, не дава никаква допълнителна информация за и без това сложните и уникални личности, възприети и от историческата наука, и от общественото мнение като символи на предосвобожденския бунтарски дух.

Като своеобразна компенсация на освобождаването на научното писане за Възраждането от определен кръг термини набира сила постъпателното възвръщане към думи, извлечени от лексиката на самата епоха. В много от съвременните аналитични текстове, посветени на конкретни или по-общи проблеми от предосвобожденското ни развитие, могат да се срещнат лексеми като *хъш, комита, книжовник, даскал, бунтовник, будител, повествование, обявление, забвение* и др. (Р. Радкова, Р. Гаврилова, Ив. Илчев, Ил. Тодев и др.). Все в този словесен порядък може да се отчете и възвръщането на някои автори към очертаното през 60-те години на XIX в. разделение на политическата ни емиграция на *млади* и *стари* (Пл. Митев, П. Ст. Петков, Г. Якимов). Разделение, ненадмогнато във фактическия смисъл досами Освобождението и ненамерило в езиковата среда на целия отминал XX в. по-точен словесен израз от предпочетената от възрожденците поколенческа антонимия.

4. Категоричен знак за промяна се съдържа и във все по-настойчивото навлизане на термини от лексикона на западноевропейските социални науки. Тук трябва да отбележим, че голяма част от категориите, за които ще стане дума по-долу, функционират под различни форми и в додесетоноемврийската историческа книжнина. Тяхната смислова натовареност обаче там е коренно различна. В повечето случаи тези термини са обвързани с негативна тълкувателна сила. Поставени в контекста на идеологемата за „обществения прогрес", те служеха за обозначаване на задържащи или ретроградни тенденции. В случая става дума най-вече за термините *либерализъм* и *национализъм.*

В обновяващата се смислова среда на следдесетоноемврийската историопис с термина *либерализъм* вече се обозначават онези идеологии и практики, които са непосредствено свързани с осигуряването гаранции за гражданските свободи на отделните личности и с възможности за свободна изява на интересите на обособените социални групи. В този тълкувателен модус функционира и терминът *национализъм*. Чрез него относително еднозначно се описват градивните тенденции за идейно и етнокултурно обособяване на българската нация в пряка успоредица с аналогичните балкански и общоевропейски процеси (Ст. Грънчаров, А. Пантев, Ил. Тодев и др.). В конструктивен терминологичен диалог със споменатите две политологически категории в съвременната историопис, свързана с Възраждането, постъпателно намират своите точни смислови еквиваленти и два други утвърдени термина – *конституционализъм* и *иредентизъм*.

Терминът *конституционализъм* представя по сполучлив начин развихрилата се през втората и третата четвърт на XIX в. общонационална страст за съставяне и утвърждаване на писани училищни, читалищни, дружествени и революционни устави, правилници, наредби и други параконституционни документи, в които красноречиво се отлага готовността на българите да устроят своето обществено битие по нормите на модерното публично право[4]. *Иредентизмът*, от своя страна, представлява точен словесен израз на амбицията на българската нация да обхване в географските предели на своя протодържавен суверенитет всички реални части от територията, върху която доминира българският етнокултурен елемент. Доколко това е възможно на Балканите (през XVIII и XIX, а и през XX и XXI в.), това е друга тема.

Сред терминологичните новости в текстовете, посветени на Възраждането, се открояват и някои словесни категории, заимствани от западноевропейската хуманитаристика и съдържащи относително висок креативен потенциал по отношение настоящи и бъдещи реконструкции и анализи на нашенски феномени. Няма съмнение, че боравенето с термините *протоиндустрия* (Св. Янева), *манталитет* (Р. Гаврилова), *модерност* (Ил. Тодев), *суверенитет* (П. Ст. Петков, Ст. Грънчаров, Г. Якимов) създава добри предпоставки не само за описването на конкретни факти и обстоятелства, но и за по-абстрактното очертаване на някои от линиите на възрожденския политически и културен развой.

По логиката на споменатите тенденции прави добро впечатление и по-прецизното боравене през последните години с претоварената от идеологеми терминологична двойка *революция – еволюция*. Дори и на популяризаторско ниво (учебници, вестникарски материали, изяви по електронните медии) професионалните историци на Възраждането все по-често пишат и говорят за т. нар. *революционни* изяви без излишен венцехвален патос, а за т. нар. *еволюционисти* – без прекомерно псевдоисторическо високомерие. Определено

се стесни обемът на понятието, стоящо зад предлено клишираните думи *революция, революционно, революционери.* Зад тези думи в повечето текстове от последните години стоят факти и личности, свързани с въоръжените радикални прояви на освободителното ни движение. В чисто политическата област с все по-голяма честотност се среща и двойката термини *умерени* и *крайни.*

Еволюционистката алтернатива на възрожденския политически живот придобива определено по-конкретни очертания и осезаемо по-плътен образ чрез убедителните историописни въплъщения на личности от мащабите на Пандели Кисимов и Стоян Чомаков (Г. Якимов, Ил. Тодев), на легални прояви и дипломатически инициативи (Ог. Маждракова-Чавдарова, Пл. Божинов), на влиятелни архиереи и културни феномени (Л. Любенова, М. Куюмджиева, Р. Радкова, Ив. Илчев, Св. Страшимирова). При все това мисля, че и към момента боравенето с терминологичната антиномия *революция – еволюция* все още е натоварено както с голяма доза неоднозначие, така и със значим потенциал за скрити политически внушения. Затова и ще си позволя да споделя собствения си мисловен подход, прилаган при разграничаването на двете категории.

По мое мнение термините *революция* и *еволюция* имат отношение не толкова към същността, колкото към динамиката на протичането на обществените процеси през Възраждането. Това ще рече, че когато даден процес е свързан с бързи и резки промени в съответния сектор на публичността (книжовност, изкуство, образователни практики, политика), той може да се окачествти като революционен. Безспорен пример за събитие от този порядък е отпечатването и разпространението на учебния комплект „Славянобългарско детеводство" през 1835 г. Както е известно, този комплект (ведно с примера на Габровското взаимно училище) стои в основата на привеждането на образователната ни система в съответствие с правилата на културната и институционалната модерност. А ще постави ли някой професионален историк под съмнение революционния характер на Великденската акция от 1860 г.? Примерите за радикални промени в областта на политическия живот са известни всекиму. Известни са и примерите за фактите и феномените от еволюционистки порядък, създали предпоставки чрез постъпателни действия и легални инициативи възрожденската публичност не само да съгради устоите на своите преддържавни конструкции, но и да натрупа достатъчно вещина, енергия и воля за рязко и необратимо скъсване с традициите и условностите на османската обществено-политическа система.

Но да се върнем на темата за присъщите на съвременната историопис маниери на говорене и писане за Възраждането.

5. Успоредно с динамичните терминологични промени, присъщи на професионалните писания за Възраждането от последните години, се открояват

и някои по-общи черти на съответните исторически обзори. В повечето от тях все по-откроимо присъства самостойната авторова позиция. Част от учените предпочитат да представят съжденията си в присъщата на съвременната европейска хуманитаристика аз-форма. При някои от изследователите освободеният от идеологически клишета и догматични трафарети език се обогатява с изискани метафори и сполучливи метонимии. Засиленият интерес към теми от бита, ежедневието, регионалното развитие и изобщо към хоризонталните структури на обществото обогатява знанието за епохата с любопитни детайли и релефни реконструкции. Определено по-проникновени са вглежданията в психологическия облик на историческите личности. Подчертано по-комплексен е подходът към неоднозначните фигури и разноредовите събития. Привържениците на концепта за възможността да се постигне „цялата историческа истина" намаляват видимо за сметка на постъпателно увеличаващия се брой автори, които са склонни открито да споделят част от колебанията си по отношение оценката на едно или друго събитие. Все по-често срещащите се уговорки като „може би" и „по всяка вероятност" свидетелстват не толкова за авторско презастраховане, колкото за присъщата на интелигентния човек склонност да не страда от самосъзнание за вездесъщие.

Макар и в порядъка на единичния пример, направеният по-долу паралел между два откъса, посветени на изхода от руско-турската война 1877/78 г., свидетелства категорично не само за съдържателните аспекти, но и за текстологичните особености на променените начини на говорене и писане за Възраждането през последните години. Успоредният прочит на двата пасажа показва, че авторът на втория откъс, формиран като специалист през 60-те и 70-те години, е скъсал с преддесетоноемврийските историописни тези и изразни средства. Задавайки параметрите на една конструктивна промяна по отношение бъдещата съдба на историческото знание за Възраждането, този факт представлява своеобразна провокация спрямо младото поколение историци. Провокация, която, ведно с всички систематизирани по-горе обстоятелства, подсказва, че съвременната българска историопис все по-настойчиво се приближава към същинския си познавателен статус – да представлява преди всичко правдоподобен разказ за миналото.

„Победата на руското оръжие с цената на много жертви и масов героизъм увенчава най-сетне с успех делото на българското освобождение. В този смисъл се изтъква съдбоносното значение на Руско-турската война, в резултат на която българският народ отново възкръсна от пепелищата на султанското мракобесие, заемайки своето място върху европейската политическа карта. Все тук се посочва ролята на Санстефанския мирен договор, който обединява почти изцяло българския народ, както и на последвалия го Берлински договор, плод на егоистичната политика на западните сили. Под техен натиск България е разкъсана, като голяма част от народа отново е върната под властта на феодалната султанско-деспотична система."

История на България. Т. 6. Българско възраждане 1856–1878. С., 1987, с. 21.

„Като имаме предвид действащите принципи и механизми в сферата на голямата политика по онова време, очевидно се налага една по-балансирана преценка за събитията, свързани с Освобождението. В този смисъл определено може да се каже, че възкресението на българската държава след петвековно забвение е най-крупното постижение на новата ни история. Това постижение е реален факт, чиято импозантност понякога сякаш остава в сянката на Санстефанския мираж. А всъщност тъкмо това постижение може да се смята за истинско чудо. Благодарение на Освободителната война българската освободителна кауза най-после щастливо се измъква от бездънното тресавище на Източния въпрос и преминавайки буквално през иглени уши, осъществява своята заветна цел – българска национална държава <...>."

Косев, К. Кратка история на Българското възраждане. С., 2001, с. 173.

6. Терминологичните трансформации, присъщи на съвременната историопис, обвързана с тематиката на Възраждането, до известна степен наподобяват на промените в езиковата ситуация в българското общество през втората и третата четвърт на XIX в. Тогава, както и сега, книжовният език постъпателно се освобождава от овехтели лексеми и неадекватни на новата комуникативна среда стилистични похвати. Тогава, както и сега, пишещите хора търсят и предлагат нови езикови еквиваленти за обновени или наскоро обособили се понятия. Тогава, както и сега, голяма част от думите се заимстват от чужди езикови системи. Сега процесите се катализират от могъщия информационен поток, наречен INTERNET. Тогава правилата до голяма степен се диктуват от персонални авторитети и властни ваятели на словото. Да се вслушаме в препоръките на един от тях. „Да пишем само със съществующите в язикът ни думи – отбелязва през 1871 г. Петко Р. Славейков – е невъзможно, а кога[то] ще внесем нови, били те или тъй, или инак произведени и сглобени, [тези думи] все ще бъдат нови за онез, които не ги знаят, и тъй, и инак – те все ще ги учат; най-умното прочее в такъв случай е да ся избират и внасят думи по-общи и с определено вече значение, които да могат всички да ги приемат и употребят." (*Читалище,* кн. 21, 1 авг. 1871, с. 653).

Днес не подлежи на съмнение фактът, че в устоите на съвременния български език стои както Славейковото слово, така и Славейковото послание за прагматична толерантност към чуждоезиковите заемки. Любопитното в случая е, че без да следва предписани отвън правила, съвременното знание за Възраждането до голяма степен следва Славейковия принцип на възприемчивост към по-общите и вече наложили се с определен смисъл термини. А по отношение обозначаването на конкретните исторически събития и феномени проявява разумен консерватизъм, отдавайки предпочитание на словесния подбор, осъществен от поствъзрожденското поколение хуманитаристи.

ЛИТЕРАТУРА*

Гаврилова, Р. Векът на Българското духовно възраждане. С., 1993.

Гаврилова, Р. Колелото на живота. Всекидневието на българския възрожденски град. С., 1999.

Генчев, Н, И. Унджиев, М. Велева, К. Косев. Основни моменти в развитието на българската историография върху Възраждането. – Във: Първи конгрес на Българското историческо дружество. Т. 2. С., 1972.

Генчев, Н. Българско възраждане. С., 1978; 2. изд., 1981; 3. изд., 1988; 4. изд., 1995.

Грънчаров, С. Балканският свят: Идеи за държавност, национализми и развития от началото на XIX в. до края на Първата световна война. Съпоставителен разказ. С., 2001.

Даскалов, Р. Как се мисли Българското възраждане. С.; 2002.

Илчев, И. Рекламата през Възраждането. С., 1995.

История на България. Т. 1. С., 1954.

История на България. Т. 5. Българско възраждане XVIII – средата на XIX в. С., 1985.

История на България. Т. 6. Българско възраждане 1856–1878. С., 1987.

Косев, Д. Лекции по нова българска история. С., 1951.

Куюмджиева, М. Интелектуалният елит през Възраждането. С., 1997.

Маждракова-Чавдарова, О. Националноревюлюционни борби на българския народ 1828–1878. С., 1998.

---

* Обзорният характер на настоящия текст в повечето случаи не предполага конкретни позовавания върху отделни автори и изследвания под формата на общоприетите *Бележки*. Това обстоятелство предопредели решението ми да съпроводя статията с настоящия списък от заглавия на изследвания. В списъка са включени част от историографските проучвания, които служат като основа за някои от тезите ми, както и по-красноречиви историописни съчинения, чието съдържание илюстрира различните терминологични подходи към Възраждането през различните периоди. С цел облекчаване на паратекстовата част на материала, в хода на изложението в скоби посочвам имената на автори, на чиито съчинения са присъщи определени терминологични подходи. Не от излишна скромност, а с цел избягване рискованата процедура на саморефлексията, тук по правило избягвам да се позовавам на собствени текстове.

Маждракова-Чавдарова, О. Предпоставки и начало на легалната политическа борба на българския народ през Възраждането. – *ИПр,* 1993, № 2, № 4.

Митев, П. Българският революционен комитет 1875 г. С., 1998.

Митев, П. Българското възраждане. Лекционен курс. С., 1999.

Петков, П. С. Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г. Велико Търново, 2003.

Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973.

Радкова, Р. Интелигенцията и нравствеността през Възраждането. С., 1995.

Страшимирова, С. Българинът пред прага на Новото време. Ориентири на възрожденския светоглед. С., 1992.

Тодев, И. Към друго минало или пренебрегвани аспекти на Българското национално възраждане. С., 1999

Тодев, И. Д-р Стоян Чомаков (1819–1893). Живот, дело, потомци. Част първа: Изследване. С., 2003

Шарова, К. Взаимодействие на движенията за национална култура, църква и политическо освобождение през Възраждането. – Във: Култура, църква и революция през Възраждането. Сливен, 1995.

Якимов, Г. Пантелей Кисимов. Живот и дейност. (Принос към изследването на идеята за българо-турския дуализъм през Възраждането). С., 2003

БЕЛЕЖКИ

[1] Пак през споменатия период в историописна употреба навлизат и много термини, заимствани от военния жаргон – *фронт* („научен фронт", „исторически фронт" и т. н.), *въоръжение* („взимам на въоръжение дадена идея", „въоръжен с правилна методология" и т. н.), *атака* („идеологическа атака", „вражеска атака" и т. н.); *извоювам* („извоювам свобода", „извоювано надмощие" и т. н.). Всички тези думи и словосъчетания навлизат от съветската историопис. Те са пределно любопитни и подлежат на специален анализ, но не и в пределите на настоящия обзор.

[2] Казвам последното десетилетие, защото истински видимите промени в българската историопис настъпват няколко години след 10 ноември 1989 г. Причините за това относително забавяне са както социалнопсихологически, така и технологични. В първите една-две години след промяната на политическия режим само най-отявлените волнодумци промениха рязко маниерите си на говорене и писане за Възраждането. От друга страна, печатането на книги, статии и списания се движи поне година след появата на съответния текст в завършен вид. Така че промените, които в случая ни интересуват, могат да бъдат регистрирани най-отчетливо в проучвания, отпечатани през последните 10 години.

[3] Употребата на категориите *средно* и *младо поколение историци* е свързана с разпространената представа, че поколенията се сменят през две десетилетия. В този порядък на мисли може да се твърди, че в националната ни историопис, свързана с тематиката на Възраждането, в момента работят три поколения специалисти: 1) *старо поколение* – специалисти, формирани и утвърдили се през 50-те и 60-те години; 2) *средно поколение* – специалисти, формирани и утвърдили се през 70-те и 80-те години; 3) *младо поколение* – специалисти, формирани и утвърдили се през последните 15 години. Колкото и условно да изглежда, това поколенче-

ско разделение е базирано върху три относително обособени периода на съвременната ни историопис. Представеното обстоятелство безспорно е сложило своя отпечатък както върху творческата биография, така и върху манталитета на всеки един специалист от съответната генерация.

[4] Провокирана от градивната сила и откроимото обществено присъствие на споменатите процеси, през 1999 си позволих да дам свое абстрактно наименование на споменатия сектор от възрожденската публичност – *държавност преди държавата.* Доколко това име е сполучливо или не – все още е трудно да се установи, но за мен е изключително съществен фактът, че точно тази квалификация се превърна в заглавие на монография, посветена на някои компоненти от развоя на възрожденската публицистика. Вж. *Бонева. В.* Българският XIX в. – една неосъществена среща на институциите. – *Култура,* № 21, 28 май 1999; *Константинова, З.* Държавност преди държавата. Свръхфункции на българската възрожденска журналистика. С., 2000.

ВЕЛЧОВАТА ЗАВЕРА (1835 Г.) В ОГЛЕДАЛОТО НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОПИС

ВАНЯ РАЧЕВА

Проучванията за Велчовата завера в българската историопис след 1989 г. са логично следствие от натрупаното в продължение на повече от век, затова ще направя бегъл преглед на постигнатото. Статията не може да претендира за изчерпателност по тема, по която са написани стотици страници. Изложението само ще рамкира някои проблеми и акценти в изследванията на основни автори и по-важни публикации, без да разглежда детайлно достъпната към днешна дата изворова база за самото историческо събитие[1].

I. Уверено може да се констатира, че Велчовата завера от 1835 г. предизвиква интерес още през Възраждането. В 1857 г. пръв от възрожденците Георги Раковски оценява и популяризира в публичното пространство това събитие, несъмнено повлиян пряко и косвено от авторитета на своя вуйчо Георги Мамарчев. Само година по-късно друг българин – Христо Даскалов, но вече в руския периодичен печат, публикува своя версия, съобразена с духа на разгарящата се църковно-национална борба на българите. Той пребивава известно време в Търново и вероятно е черпил сведения от народната мълва за Велчовата завера.

Следващите възрожденци, завещали ни свои мемоари за това събитие, въз основа на лично преживяване или по-често – на споделено от близки роднини (съвременници на събитието), са не само професионално, но и емоционално свързани с Търново и околността. Едни от тях са родени и отраснали там, втори са прекарали целия си живот, а трети само временно са се подвизавали, но са оставили трайни следи в обществено-политическата действителност на града. Ето имената на някои от тях:

Пандели Кисимов още през 1868 г. помества кратка информация за Велчовата завера във в. „Дунавска зора". Политически активна личност през втората половина на XIX в., Кисимов нерядко мисли с категориите на „четническото време" на Раковски и вероятно неволно съотнася тези представи към Велчовата завера. По-късно, в следосвобожденска България, той ще попълва фактологически една от първите в историографията ни обстойни версии за съзаклятието, на основата на малкото познати му автентични документи, ще дооформя стилово и ще тиражира главно по-късни свидетелства, попили мълвата, и спомени от втора ръка. Следващият автор, който може би

пръв през 1886 г. публично кръщава неуспялото въстание Велчова завера, е д-р Васил Ст. Берон (в своите „Археологически и исторически изследвания"). При една историографска оценка на неговата версия е възможно да се отчете и фактът, че той е женен за една от сестрите на Пандели Кисимов – Мариола.

Мемоари и родови предания за Велчовата завера записва и оставя по различно време и майсторът на словесните внушения Петко Рачов Славейков. Някои изследователи приемат, че в заверата взема участие баща му Рачо Казанджията, а Велчо бил негов кръстник. Самият Славейков, навярно за да подскаже част от първоизточниците на сведенията си, споделя, че неговият кръстник – Петко Бейката, бил зет на Велчо Атанасов-Джамджията, женен за дъщеря от първия му брак, Тодорица Петкова Медникарова. Емоционално свързан с Търново и с Велчовата завера поради роднински връзки е и Георги Тулешков, син на Анастасия, сестра на П. Р. Славейков. Неговите спомени доста по-късно пресъздава Киро Тулешков, като неколкократно редактира и поправя собствения си текст, съхранен днес в Българския исторически архив. Те бяха издадени едва през 1996 г.

Съществено значение за популяризиране особената роля на еленските чорбаджии в разглежданото събитие имат и мемоарните текстове на родения през 1825 г. в еленските колиби възрожденски учител Юрдан Ненов.

II. Следващият възлов момент, оказал влияние върху изследванията, посветени на Велчовата завера, е през 1935 г. във връзка с юбилейното честване на 100-годишнината от събитието. Ключът за разгадаване на огромната популярност, която натрупва тогава това неуспяло за българите от XIX в. въстание, се крие може би в духа на епохата от 30-те години на XX в., обобщен накратко с думите „национализъм" и „патриотизъм". Събитието заслужава внимание не само с невероятната си организация, подкрепена от държавата, но и като показателно за механизмите, които дооформят народната памет за едно емблематично историческо събитие, каквото е разглежданото тук. Механизми, към които историците също са съпричастни.

Под патронажа на двореца и лично на Н. В. Цар Борис III се създава специален Български народен комитет за честване 100-годишнината на Велчовата завера. Почетен председател на комитета е министър-председателят и министър на войната генерал-лейтенант Пенчо Златев, а реалната координация на всички инициативи се извършва от председателя на комитета генерал-майор Рашко Атанасов. В Българския народен комитет са включени и ангажирани с патронаж и подготовка на честванията изявени университетски преподаватели, популярни стопански, обществени и църковни деятели. Програмата на организаторите предвижда и успява за кратко време в цялата страна да подпомогне дейността по събиране на извори, основно домашни, записване на народни песни, спомени на останали живи съвре-

менници на възрожденската епоха и информация за родословието на някои от ръководителите. А също – написване и издаване на поселищни проучвания. Осъществена е широка агитация и дейност по набиране на средства за издигане на паметник във Велико Търново, устройване на тържествени църковни молебени и събрания в училища и военни поделения. Наистина впечатлява с размерите си осъществената пропагандаторска дейност за популяризиране на събитието, определяно като първи опит за самостоятелно въстание за политическо освобождение, чрез публикации в разнообразна периодика. Плод на тези усилия е и издаването на Юбилеен сборник с документи и материали, останал и до днес актуален, макар и библиографска рядкост. Изработеният след проведен конкурс паметник е открит във Велико Търново по време на тридневни общонародни чествания, състояли се на 4, 5 и 6 май 1935 г. Освен старопрестолния град и столицата, център на всенародно веселие около Гергьовден се превръща и Плаковския манастир „Св. Илия". Българските железници също дават своя принос за празника, като поемат част от сумите за билети на пътниците, желаещи да посетят местата на честванията. Пуснати са в обръщение и две юбилейни марки (всяка в тираж от 500 000), „за да се документира пред историята официално честването на заслужилите народни борци от признателните поколения"[2].

III. През 1975 и 1985 г., макар далеч не така помпозни, са честванията съответно на 140-ата и 150-ата годишнина от събитието. И сега отбелязването му заслужава внимание. Отново център е Велико Търново вероятно и във връзка с популяризираната тогава от високо партийно и държавно ниво идея за превръщането на града във втора културна столица на България. Особен привкус на атмосферата дава и 1300-годишният юбилей на българската държава. Повечето публикувани тогава работи извеждат на преден план в организацията на готвеното въстание личности, свързани с Търново, особено Велчо Атанасов, като допускат ролята на Георги Мамарчев да е била второстепенна и свързана основно с военната тактика поради специфичния му опит в тази област.

Интересно е да се отбележи, че и тогава са положени усилия събитието да се популяризира не само сред научните среди и в академична аудитория. Израз на това са гастролите из страната с няколко театрални постановки на тази тема, осъществени от театри в различни окръжни градове, за които се появяват рецензии и отзиви, обикновено критични от гледна точка достоверност и правилна историческа интерпретация на събитието, например в списание като „Исторически преглед".

С оглед историографския анализ върху проучванията на българските историци за Велчовата завера нарочно внимание заслужават дългогодишните дирения на проф. Николай Жечев. Неговите публикации през юбилейните 1975 и 1985 са опит за научно обобщение на написаното до момента и при-

миряване на някои противоречиви тези, за изясняване на празноти по отношение на организацията, тактиката и целите на готвеното въстание.

Специално отбелязване заслужава кратката публикация на Николай Червенков и Иван Грек в списание „Векове“ от 1985 г. Те изнасят допълнителна информация за Велчовата завера от руските архиви, свързана както със сочения за един от главните инициатори и организатори на събитието Георги Мамарчев, така и по отношение целите и тактиката на замисляното въстание. Авторите отпечатват и интерпретират три от откритите от тях документи. Там за първи път ясно се прокрадва една останала и до днес непопулярна версия за идването на Мамарчев в Търново. Накратко тя може да се обобщи така: при разпит той твърди пред руския посланик, че Търновската община в лицето на определени представители решила да се възползва от неговото предстоящо пътуване до Цариград за измолване в руското посолство възстановяване на разходите за издръжката на доброволческия му батальон по време на наскоро отминалата руско-турска война (1828–1829). Затова те го поканили да се отбие в Търново и да им помогне да поднесат на султана жалби срещу насилията, вършени както от техните воевода и митрополит, така и от някой си хаджи Йордан, старейшина на с. Елена.

IV. След 1989 г. уверено може да се констатира, че събитие като Велчовата завера от 1835 г. отново се радва на висока популярност сред българските историци и литератори. Удачно е да се направи един кратък преглед на отделни стари или нови тези и проблеми, свързани със замисъла, организацията и последвалата трагична развръзка. Може да се уточни, че всички посочени по-долу автори акцентират на приликите с балканските етеристки движения от първата половина на XIX в., но същевременно разглеждат българската завера единодушно като опит за първо самостоятелно въстание за постигане на политическо освобождение. Няма съгласие обаче по въпроса дали след избухването на въстанието ще се разчита на помощ от страна на Русия или на Сърбия и Гърция. Почти всички изследователи говорят за продължителна, масова и тайна подготовка на населението от района на Търновско, като повечето приемат за начална датировка 1834 г., макар да не липсват опити да се актуализира тезата на Стоян Романски от 30-те години на XX в., според когото подготовката на въстанието започва още от 1831 г. Повечето автори поставят на „равна нога“ като инициатори Велчо Атанасов-Джамджията и Георги Мамарчев. В една от цитираните по-долу публикации се застъпва и мотивира логически тезата за ръководната роля на Георги Мамарчев, която е особено популярна и по време на честването на 100-годишнината на Велчовата завера. Няма спор също така, че има предателство и то е извършено от еленския чорбаджия Йордан Кисьов, но и към днешна дата без окончателен отговор остава повдигнатият още от възрожденците въпрос за ролята на Търновския митрополит, небезизвестният и противоречиво оценяван грък Иларион Критски.

И накрая, почти всички автори пропускат лансираната от капитан Мамарчев при разпитите в руското посолство версия за подготвяне и подаване на жалба до султана. Тези, които я цитират, я сочат като тактическа стъпка от негова страна, която няма реална историческа основа.

За по-детайлен анализ биха могли да се използват няколко публикации, макар и не единствени, отпечатани след 1989 г. За яснота относно избора ми ги споменавам условно в следните три групи:

1. Първо бих цитирала *Христо Темелски* (Великотърновските манастири в националноосвободителната борба. (Исторически очерци). С., 1992) и *Иван Радев* (Търновска хроника. 1800–1835. Велико Търново, 1993; История на Велико Търново. XVIII–XIX в. Велико Търново, 2002). Основната причина да обединя тези произведения е, че техните автори отделят специално внимание на Велчовата завера в не една статия или монография преди и след 1989 г. и активно допринасят за формулирането и популяризирането на определени тези. Заслуга особено на Иван Радев е това събитие да се асоциира успешно в последното десетилетие основно с възрожденската история на град Велико Търново. Авторът, както сам се изразява, „иска да види" колкото се може повече от видните обществено-политически или стопански дейци на Търново от средата на 30-те години като пряко ангажирани в подготовката на замислената завера. Цитираните изследователи имат отношение към представянето и въвеждането повторно в оборот на познатата и към момента документална база, на чиято основа българската историопис гради своите представи за Велчовата завера. Освен това в своето изследване за манастирите и тяхното участие в събитието Христо Темелски представя една доста пълна и подробна библиография на отпечатаното до 1992 г., която успешно може да се ползва като база за по-нататъшни дирения.

2. Следващата група автори и изследвания, които бих отбелязала в хронологически порядък, във връзка с темата са *Огняна Маждракова-Чавдарова* (Националноревюционни борби на българския народ 1828–1878 г. С., 1997), *Пламен Митев* (Българското възраждане. Лекционен курс. С., 1999), *Евгения Давидова* и *Жана Колева*, авторки на биографичните справки, съответно за Велчо Атанасов и Георги Мамарчев, в енциклопедично издание, дело на екип от Института по история при БАН (Кой кой е сред българите XV–XIX в. С., 2000) и *Петър Чолов* (Българските въоръжени чети и отряди през XIX в. С., 2003). Обединявам тези автори и посочените издания като показателни в една или друга посока за представянето на Велчовата завера на по-общ фон и в контекста на цялостното развитие на българското националноосвободително движение. Именно и поради това в техните тези няма големи разминавания относно характера на Велчовата завера, основните организатори и участници, обхвата на готвеното въстание и последиците от преждевременното му разкриване. В някои от тях се хвърля светлина и вър-

ху политиката на Сърбия спрямо българите с цел да се открои мястото на Велчовата завера в общия балкански контекст.

3. И накрая целенасочено отделям последната известна ми публикация за Велчовата завера – тази на *Петко Ст. Петков* (Капитан Георги Мамарчев и българската завера от 1835 г.). Статията е публикувана в електронното издание "Liternet.bg", № 4 от месец април 2004 г., което е свободно достъпно в интернет, особено за по-младата аудитория. Заслужава пълна подкрепа идеята на автора да представи своите научни тези за Велчовата завера в електронната мрежа – новаторство, което има своите пионери, но което все още трудно си пробива път в българската историография.

При едно по-подробно проучване на написаното за Велчовата завера след 1989 г. е възможно да се направи следната по-обща констатация относно изворовата база: всички автори без изключение основателно отбелязват, че документите, на основата на които днес познаваме и интерпретираме това събитие, не са достатъчни, а голяма част от тях са несигурни поради мемоарния си или публицистичния си характер. Но ги използват активно в изследванията си, понякога без необходимия критичен и съпоставителен анализ. Тук ще посоча приноса на Иван Радев, който през 2000 г. отпечатва посветения на 165-ата годишнина от Велчовата завера сборник от материали и документи, озаглавен „Българското въстание от 1835 г. (Велчовата завера)". В него са събрани всички влезли досега в обръщение документи, повечето от които са публикувани за първи път в издания, които са библиографска рядкост. Групирани са в следните раздели: *1. Спомените. 2. Документите. 3. Личностите. 4. Отглас във фолклора и поезията*. Съставителят на сборника е включил в него и свои подбрани петнадесет биографични очерци за лица, свързани както с идеята за самостоятелно българско въстание, така и с последвалото предателство и реакцията на местните власти.

За съжаление не може да се констатира въвеждане в оборот на нови извори. А такива вероятно могат да се открият в османските документи на местната и централната власт, още повече че има свидетелства за водена оживена преписка поне около арестуването и съдбата на Георги Мамарчев и допусканата от Високата порта евентуална руска намеса в готвеното въстание. Още едно основание дава увереност, че архивен материал относно фактологията на Велчовата завера, както и за изясняване избраната тактика от страна на организаторите, се съдържа в турските архиви – богати, вече достъпни и все още слабо познати на историците, интерпретиращи възрожденската проблематика. Това основание е свързано с реформите, започнати от Портата в началото на 30-те години и довели поетапно до отмяна на т. нар. спахийска система, която, както е известно, е имала освен военни и стопански, така и редица административни функции и механизми за управление по места. Макар все още откъслечни, има данни и за подготвяна през 1834 г. ад-

министративна реформа в балканските провинции на Османската империя и пряко отнасяща се към т. нар. мухтарска (кметска) институция. Много е вероятно тя да е предвиждала промени в посока разширяване самоуправлението на общините по места и частична ревизия на длъжностите, изпълняващи представителни за раята функции. Затова не трябва да се отминават с пренебрежение податките, че организаторите на Велчовата завера са подготвяли и писмена жалба или молба до султана.

Цитираната по-горе публикация на Червенков – Грек идва да подскаже също, че не всичко и от руските архиви е станало известно и достъпно на българските изследователи.

Вероятно информация за Велчовата завера, ако не пряка, то косвена, може да се открие и в сръбските архиви от средата на 30-те години, доколкото са съхранени. Основание за такова предположение ми дават не само отдавнашните мнения за връзки на Георги Мамарчев и други от организаторите със сръбския княз Милош Обренович. А и едно пренебрегвано досега събитие, което, допускам, може да съдържа частично отговор на въпроса защо местният съд в Търново панически бързо осъжда и обесва петима от водачите на бунт, който не се е състоял. Събитието, за което иде реч, е осъщественото през юли и ноември 1835 г. помпозно пътуване на сръбския княз през българските земи на отиване и връщане от политическата му визита в Цариград, където гостува почти три месеца на своя сюзерен султан Махмуд II. На Петровден 1835 г. Милош Обренович официално оповестява дълго подготвяното си заминаване и сред основните цели на предстоящото пътуване посочва и тази: всички съседи на Сърбия да оценят авторитета ѝ и да погледнат с друго око на нея. Маршрутът му е шумно рекламиран в сръбските вестници и на отиване следва линията: Видин – Лом-паланка – Оряхово – Никопол – Свищов – Русчук – Шумен – Варна – Цариград, а на връщане Силиврия – Люле-Бургас – Одрин – Карабунар – Стара Загора – Казанлък – Шипка – Габрово – Ловеч – Плевен и Видин. А през 30-те години на XIX в., както е известно, примерът на автономна Сърбия и нейния княз са популярни и заразителни за българите.

Всеки от изследователите подхваща темата за Велчовата завера с идеята, че „съвременната представа за този първи опит за организирана и самостоятелна въоръжена борба“ трябва „да се доближи максимално до“ историческата истина. В този дух, когато се търси отговор на въпроса за представите на организаторите за бъдещото устройство на освободената територия, за техните политически цели и намерения, трябва да се работи с понятията от епохата и тяхната смислова натовареност относно степен на автономия, самостоятелност или независимост. Вече имах възможност да изложа писмено свое виждане по този въпрос[3].

Нахвърляното тук, колкото и непълно да е, навежда на нерадостен за

родната ни историопис извод и той е, че повече от век не са променяни методите за изследване на Велчовата завера. Ако в началото, поради късата дистанция на времето, логично е действал „властния възрожденски феномен, свързан с култовото отношение към първостта“[4], то този подход днес не задоволява. Сама по себе си политическата активност на българите, отразена във Велчовата завера от 1835 г., е резултат от едно достатъчно героично събитие. Тя не се нуждае от разкрасяване с трудно доказуеми революционни щрихи, съпоставящи я с четническата тактика на Георги Раковски и дори с Вътрешната революционна организация на Васил Левски. Нито от привнесен с късна дата мемоарен патриотизъм.

Вероятно вече е дошло времето Велчовата завера като историческо събитие да се изследва отделно от проблеми като тези за промените в историческата и колективна памет на възрожденските и днешните българи за това събитие.

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ*

Раковски 1857: *Раковски, Г.* Горский пътник. Нови Сад.

Даскалов 1858: *Даскалов, Х.* Возрождение болгар или реакция в европейской Турции. – Русская беседа, III, 1858, кн. 10. – Във: Български автори в руския периодичен печат 1854–1864. Статии, дописки, очерци, бележки. Състав. *Ц. Унджиева.* Т. 1. С., 1982, 73–116.

Кисимов 1868: [*Кисимов, П.*] Черти от военен дух у съвременните българи. – Дунавска зора, (Браила), II, № 7, 13.

Ненов 1883: *Юрдан Ненов* разказва на семейството си за родословието, живота и делата на своите предци... БИА, ф. 396, а. е. 1, л. 1–70.

Славейков 1885: *Славейков, П. Р.* Епизодът. (Положението ми). – ПСп, кн. XVI, Средец. – Във: Съчинения. Т. 3. Автобиографични творби, биографични и исторически очерци. Състав. и ред. *С. Баева.* С., 1979. вж. в същото издание и с. 505–506, 541.

Стоянов-Берон 1886: *Берон, В. С.* Археологически и исторически изследвания. Велико Търново.

Ненов, 1896: *Ненов, Ю.* Автобиография. – СбНУНК, Т. XIII.

Тулешков 1900: Спомени на Киро хаджи Пенков Тулешков. НБКМ – БИА, ф. 4, а. е. 2.

* Библиографията е представена хронологично.

Попгеоргиев 1907: *Попгеоргиев, Й.* Два съседни манастира. I. Къпиновски манастир „Св. Никола". – ПСп, кн. 18, 301–305.

Романски 1921: *Романски, С.* Георги Мамарчов и доброволческата му команда от 1828–1829 г. – Сп БАН, кн. XXII, № 12, 175–207.

Стоилов 1923: *Стоилов, А.* Краят на Велчовата завера от 1835 г. – Сп БАН, кн. 26.

Грънчаров 1925: *Грънчаров, Ю.* Произход и епоха на еленските чорбаджии. Елена.

Кършовски, Йорданова, Островърхов 1935: *Кършовски, П., Б. Йорданова, С. Островърхов.* Велчовата завера по случай стогодишнината ѝ 1835–1935. Елена.

Крусев, Цонев 1935: *Крусев, П., З. Цонев.* Стогодишнината на Велчовата завера 1835–1935. Исторически очерк. Велико Търново.

Сборникъ 1935: *Сборникъ* по случай на стогодишнината на Заверата от 1835 г. С.

Романски 1935: *Романски, С.* Въстанически начинания на Георги Мамарчев Буюклу. С.

Марковски 1935: *Марковски, Г.* Нови сведения за Велчовата завера (из летописната книга на даскал Денко поп Николов Куция от Дряново). – Янтра (Велико Търново), № 11, 4 май 1935.

Арнаудов 1935: *Арнаудов, М.* Георги Мамарчев и Велчовата завера от 1835 г. – Училищен преглед, XXXIV, кн. 4, 481–495.

Каранешев 1935: *Каранешев, Н.* Нови данни за Велчовата завера. – Янтра, № 3.

Джамджиев 1936: *Джамджиев, Г. П.* Домогвания против истината по Велчовата завера. С.

Цонев 1940: *Цонев, З.* Подготовката на Велчовата завера. С.

Станев 1942: *Станев, Н.* История на Търновската подбалканска котловина. Велико Търново, 59–61.

Нестор 1959: *Архим. Нестор.* Нови сведения за Велчовата завера. – Църковен вестник, № 41 5 дек. 1959.

Михайлова-Мръвкарова 1968: *Михайлова-Мръвкарова, М.* Турски документи за град Елена. – Във: Еленски сборник. С., 453–454.

Начев 1974: *Начев, В.* Зотик. С.

Жечев 1975: *Жечев, Н.* Велчовата завера. – ИПр, № 3, 63–80.

Бояджиев 1978: *Бояджиев, И.* Един от ръководителите на Велчовата завера (А. Никопит). – ИПр, № 6, 99–102.

Жечев 1985: *Жечев, Н.* Велчовата завера 1835. Исторически очерк. С.

Темелски 1985: *Темелски, Х.* Велчовата завера. – ВИСб, № 6, 3–21.

Грек, Червенков 1985: *Грек, И., Н. Червенков.* Към историята на въоръженото въстание в България през първата половина на тридесетте години на

XIX в. – Векове, № 1, 41–49.

Възвъзова 1986: *Възвъзова, К.* Капитан Георги Мамарчев. – Във: Сб. Бележити българи. Т. 2. С., 97–106.

Темелски 1992: *Темелски, Х.* Велчовата завера от 1835 г. – Във: Великотърновските манастири в националноосвободителната борба. (Исторически очерци). С., УИ „Св. Климент Охридски", 84–124.

Радев 1993: *Радев, И.* Търновска хроника. 1800–1835. Велико Търново.

Маждракова-Чавдарова 1997: *Маждракова-Чавдарова, О.* Национално-революционни борби на българския народ 1828–1878 г. С., Абагар.

Тулешков 1997: *Тулешков, К.* Моето чиракуване в живота. Състав. *Е. Налбантова.* Велико Търново, Абагар, 32–36.

Кисимов 1998: *Кисимов, П.* Кратък очерк на въстанията на българите за освобождение през последните четири века до Освободителната война в 1877. Състав. *В. Бонева, Н. Проданов.* Шумен.

Митев 1999: *Митев, П.* Българското възраждане. Лекционен курс. С., Полис, 43–45.

Давидова 2000: *Давидова, Е.* Велчо Атанасов Джамджията. – Във: Кой кой е сред българите XV–XIX в. 501 имена от епохата на османското владичество. Ред. *И. Тодев.* С., Анубис. с. 26.

Колева 2000: *Колева, Ж.* Георги Стойков Мамарчев. – Във: Кой кой е сред българите XV–XIX в. 501 имена от епохата на османското владичество. Ред. *И. Тодев.* С., Анубис, 157–158.

Радев 2000: Българското въстание от 1835 г. (Велчовата завера). Материали и документи. Състав. *И. Радев.* Велико Търново, Слово.

Радев 2002: *Радев, И.* История на Велико Търново. XVIII–XIX в. Велико Търново.

Чолов 2003: *Чолов, П.* Българските въоръжени чети и отряди през XIX в. С., АИ „Марин Дринов".

Петков 2004: *Петков, П. Ст.* Капитан Георги Мамарчев и българската завера от 1835 г. LiterNet, 23.04.2004, № , № 4 (53) http://liternet.bg/publish11/petko_petkov/gmamarchev.htm.

БЕЛЕЖКИ

[1] Преди отпечатването на материалите от Националната научна конференция „Предизвикателствата на промяната. Българската историческа наука след 1989 г." имах удоволствието да присъствам на поредното юбилейно честване на събитие, свързано с Велчовата завера от 1835 г. Инициативен Комитет на признателните потомци на Велчо Атанасов-Джамджията организира по своя инициатива и без държавна подкрепа тържествено възпоменание по повод 175 години от обесването на Велчо Атанасов. То бе проведено

на 28 април 2005 г. с любезното съдействие и домакинство на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий". Събитието бе съпътствано от изложба на архивни материали, свързани с Организационния комитет за честване 100-годишнината от Велчовата завера, съхранявани отскоро в Българския исторически архив към Народната библиотека в София. На тържественото събрание слово за Велчовата завера произнесе доц. д-р Пламен Митев. Успях да разширя материала си с информация и за това събитие, за което благодаря на редакторите на сборника.

[2] Имах възможност да науча скорошната история на едно ново попълнение на сбирките в Българския исторически архив към Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий", за която информация благодаря на колегата Цветолюб Нушев. Става дума за архивни материали от необработен фонд № 884 (Български народен комитет за честването на 100-годишнината на Велчовата завера), предадени в БИА от наследници на акад. Ал. Т. Балан.

[3] *Рачева, В.* Към въпроса за политическата култура на възрожденския българин от втората четвърт на XIX в. – История, XI, 2003, № 3–4, 50–60.

[4] *Бонева, В.* Възрожденски първосказания. – Литературна мисъл, 2000, № 1, 5–10.

ЕПОХАТА НА ТАНЗИМАТА И БЪЛГАРИТЕ В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИОГРАФИЯ

МИЛЕНА ТАФРОВА

Мнозина са изследователите, изкушени от тематичното богатство и разнообразие, което предлага Османската империя. Спецификата на политическия, стопанския и културния живот в държавата на султаните, както и мястото ѝ в европейската и средиземноморската действителност обясняват интереса към нея. Сред многобройната литература, посветена на общото развитие на империята, специално внимание се обръща и на реформената политика на централната власт, тема, актуална и до днес с оглед на трансформациите и модернизацията, които съпътстват всички сфери на обществения живот в съвременния свят. Така за малко повече от век и половина от началото на Танзимата[1] е натрупана значителна по обем историческа книжнина, в която разните аспекти на опитите за обнова са сравнително добре проучени. Скромен принос в това отношение има и българската историография.

Как са представени танзиматските реформи и тяхното отражение върху живота на българското население в съвременната ни родна историопис? В следващите страници, без претенции за пълнота и изчерпателност, ще се опитам да потърся отговор именно на този въпрос. Обзорът върху историографската картина от недалечното ни минало ще позволи да се открояят по-ясно новите тенденции и постижения.

Следва да се отбележи, че в световен план големият интерес към процесите на обновление и модернизация на империята се изявява след края на Втората световна война и нараства през 60-те – 70-те години на миналия век. Що се отнася до българската историография, тези проблеми се поставят на по-широко проучване едва към средата на втората половина на XX в. Дотогава те присъстват незначително в обобщаващи трудове по история на Българското възраждане[2], а отделни въпроси са разработени под формата на студии или статии[3]. Заляга тезата за половинчатия характер на реформите, прокламирани с Гюлханския хатишериф (1839 г.), същевременно се отбелязва положителното им значение за българите. Те дават силен тласък на църковно-националното движение и се явяват съществено условие за въстанията от 1841 и 1850 г. в северозападните български земи[4]. Тази теза, доразвита и конкретизирана, властва безапелационно и в по-сетнешните изследвания.

И най-беглият преглед на родната ни историография би отчел повиша-

ване на научния интерес след 60-те – 70-те години на XX в. към политиката на реформи, провеждана от Портата. Конкретни аспекти на темата като поземления режим и острите аграрни противоречия[5], развитието на поземленото законодателство[6], административно-стопанската политика на турската власт[7], състава на османския управленски елит и управниците в българските земи[8], отношението на българската буржоазия към реформите[9] и т. н. занимават българските историци. Въпреки това обаче литературата, посветена на разглеждания въпрос, е крайно ограничена, а изследванията са предимно студии и статии.

От вниманието на читателя не може да убегне засиленият интерес към проблемите на икономическата история[10]. В многобройните проучвания върху стопанското ни минало обаче въпросът за Танзимата и българите се засяга съвсем бегло. Реформените актове се споменават накратко измежду другите предпоставки за икономическо обновление, а стопанският подем се отдава по-скоро на закономерно развитие.

Значението най-вече на двата танзиматски акта – Гюлханският хатишериф (1839 г.) и Хатихумаюнът (1856 г.), е изтъкнато в литературата, посветена на двете големи национални движения – за новобългарска просвета[11] и за църковна независимост[12]. Изследователите са единодушни в оценката, че посочените султански укази служат като формални основания за обосноваване на легалните искания на българите. Подобен извод прави и Огняна Маждракова-Чавдарова в статия, която хвърля известна светлина върху отношението на българската възрожденска буржоазия към Хатихумаюна[13].

Първият и единствен опит до момента на родната ни историопис за поцялостно представяне на движението за реформи е направен в том V и VI на академичното издание на „История на България“[14]. Там посоченият проблем е разгледан в хронологическите рамки от средата на 20-те до 70-те години на XIX в. Заляга тезата, че приетите закони и проведените мероприятия не засегнали основите на съществуващата система, а голяма част от предвидените реформи не били приложени на практика. Наред с това се изтъква, че действията на централната власт са насочени срещу разрастването на националноосвободителните движения на подвластните народи, но ефектът е тъкмо обратният. Обявените реформи послужили като основание за различни национални инициативи.

Единствената и до днес монографична разработка върху развитието на реформеното движение до Кримската война (1853–1856) и външнополитическите влияния принадлежи на Мария Тодорова[15]. В нея реформите се разглеждат като специфична проява на процеса на европеизация и се изтъква тяхната приемственост от началото на XVIII в. насетне. Проследявайки позициите на две от Великите сили – Англия и Русия, авторката прави извода, че докато първата от тях поставя идеята за реформиране на Османската им-

перия в центъра на външнополитическата си линия, то втората не проявява толкова активно отношение. М. Тодорова отхвърля твърдението за голямото значение на външнополитическия фактор в развитието на реформите. В изложението не е отделено специално внимание на отражението на Танзимата върху подвластното население.

Казаното дотук недвусмислено показва, че в периода след Втората световна война до политическите промени от 10 ноември 1989 г. темата за Танзимата и българите не заема подобаващо място в българската историография. Смело можем да твърдим, че редица аспекти на разглежданата тема са убягнали от вниманието на нашите историци или са проучени незадоволително в българската историография. Не са разработени монографично важни въпроси, свързани с този кръг от проблеми. Утвърждава се тезата за половинчатия характер и неприложимост на реформите, без да се отчитат специфичните условия, при които се въвеждат, или пък значението на изпълнителите на разпоредбите на централната власт. Същевременно се отбелязва ролята на нововъведенията като важен фактор за по-активното проявление на българите, тъй като в тях се съдържат формални основания за разгръщане на легалните политическите борби на нашия народ.

Политическите промени в България след 1989 г. откриха възможност за по-свободно, широко и задълбочено проучване на посочената проблематика. По мое мнение обаче тази възможност не е оползотворена. Това би се потвърдило и от прегледа на историографската картина – литературата, посветена пряко на Танзимата и българите, е крайно оскъдна.

Крумка Шарова обогатява репертоара от теми, като обръща съществено внимание на поведението на турските управляващи кръгове спрямо българското революционно движение през 1872 г.[16] Тема, пропускана или засягана мимоходом в досегашните изследвания. Авторката разглежда конкретно политиката на големия турски реформатор Мидхат паша към българите, политика, подчинена на идеята за сливане на всички народности в империята в една османска нация. В този контекст Кр. Шарова отбелязва проекта му за обединяване на българските и турските училища. Поради конкретното съдържание на темата авторката не се спира подробно на него, както и на дейността на Мидхат паша като дунавски валия.

Принос в изясняването на голямата активност на българското възрожденско общество в легалната сфера е статията на О. Маждракова-Чавдарова за предпоставките и началото на легалните политически борби на нашия народ през епохата на Възраждането[17]. Преди това този кръг от проблеми не е поставян за самостоятелно проучване. В посоченото изследване са набелязани главните насоки на легалните усилия на българите – борба срещу Цариградската патриаршия, колективни постъпки за извоюване „граждан-

ски права“ в културно-просветната област, стопанско-производствената и търговската дейност и прояви в защита и укрепване на органите на самоуправление. Основните танзиматски актове – Гюлханският хатишериф и Хатихумаюнът, са оценени като пробив в идеологията на мюсюлманското общество и законодателна основа за легални политически действия от страна на подвластното население. Противоречивата и непоследователна реформаторска политика на Портата обаче, според О. Маждракова-Чавдарова, създава трудно преодолими препятствия и прави условна констатацията, че към средата на 40-те години на XIX в. са налице вътрешнополитически условия за такива действия.

Част от голямата тема за танзиматските реформи и тяхното отражение върху живота на българите е личността и делото на Мидхат паша, обект на проучване в специална монографична разработка, чийто автор е Георги Плетньов[18]. Изложението на посоченото изследване обхваща годините, в които големият турски реформатор заема поста дунавски валия (1864–1868). В дейността му като такъв са очертани два главни аспекта. Първият от тях е реорганизация на административния апарат, съдебната, данъчната система и образованието, а вторият – смазване националноосвободителното движение на българския народ. Провежданите от Мидхат паша реформи дават дълбоко отражение върху социалното и материалното положение на българите. Постигнатите резултати са плод на неговия размах и управленски качества. Той обаче не успял да осигури широка обществена опора, за да обезпечи успеха и продължението на своето дело. Именно в това Г. Плетньов сочи „трагизма на османския реформатор“.

Конкретен аспект на въпроса за административните реформи в Османската империя разглежда Теодора Бакърджиева[19]. Предмет на изследването са контактите на Русенската градска община с официалната турска власт след реформите от 30-те години на XIX в. Авторката прави извода, че след провъзгласяване на Танзимата българската община засилва своето присъствие в структурите на местната администрация и разширява сферата на държавната регламентация. Нейните членове успяват да постигнат това, опирайки се на широко прокламираните в Гюлханския хатишериф и Хатихумаюна права.

На същата авторка принадлежи историко-демографско проучване върху българската общност в Русе през 60-те години на XIX в., в което е приведен значителен архивен материал[20]. Заедно със Стоян Йорданов Т. Бакърджиева е автор и на изследване на териториално-градоустройствения и архитектурно-строителен облик на град Русе от края на XVI в. до 70-те години на XIX в. В книгата са приложени голям брой фотоизображения и богат картен материал. Акцентът в изложението и на двете изследвания е поставен върху

различни страни от обществения живот в града. В този контекст предприетите от централната власт реформи се сочат като важен фактор за нарастване социалната активност на българите.

Епохата на Танзимата заема определено място и в съвременните лекционни курсове по история на Българското възраждане[21]. Освен двата основни танзиматски акта са отбелязани и по-важните преобразования и се изтъква значението на новата политика на турското правителство за всички възрожденски процеси.

Въз основа на направения историографски обзор може да се заключи, че и в периода след 10 ноември 1989 г. проблемите, свързани с опитите за обнова на централната власт и положението на българите, не се радват на голяма популярност сред изследователите. Българските историци почти не се занимават с политическата история на Османската империя през XIX в. и с политиката на Портата спрямо българите. Няма съмнение, че такива изследвания са необходими и важни за по-пълното осветляване на редица моменти от нашата история. Все още например не е компенсирана липсата в родната ни историопис на цялостно и задълбочено монографично проучване върху развитието на реформеното движение в империята. В същото време се забелязва подчертан интерес към значението на реформите за развоя на възрожденските процеси. Конкретните проучвания по темата обаче са ограничен брой и предимно статии. Потвърждава се изводът, че въпреки ограничения и противоречив характер на преобразованията, те дават тласък в развитието на всички сфери на обществения живот. Всичко това идва да покаже, че кръгът от проблеми, свързани с Танзимата и българите, е перспективна задача за изследователите.

БЕЛЕЖКИ

[1] В общия контекст на движението за реформи в Османската империя епохата на Танзимата се отделя в хронологически рамки, чиято долна граница е провъзгласяването на Гюлханския хатишернф (3 ноември 1839 г.).

[2] Вж. *Натан, Ж.* Българското възраждане. 5 изд. С., 1950; *Косев, Д.* Лекции по нова българска история. С., 1951.

[3] *Димитров, С.* Към въпроса за отменяването на спахийската система в нашите земи. – ИПр, 1956, № 6; *Косев, Д.* Въстанието на селяните в Северозападна България през 1850 и неговите причини. – ИПр, 1949–1950, № 4–5; *Тодоров, Н.* Нови данни за аграрните отношения у нас през 60-те години на XIX в. – ИПр,1958, № 5.

[4] *Натан, Ж.* Цит. съч., с. 106, 131; Косев, Д. Лекции по..., с. 91, 101, 147.

[5] *Димитров, С.* Въстанието от 1850 година в България. С., 1972; *Милкова, Ф.* Поземлената собственост в българските земи през XIX в. С., 1970.

[6] *Милкова, Ф.* Развитие и характер на османското поземлено законодателство от 1839 до 1878 г. – ИПр, 1965, № 5.

[7] *Плетньов, Г.* Административно-стопанската политика на турската власт в Дунавския вилает (1864–1868). – Трудове на ВТУ, 13, 3, 1967.

[8] *Стайнова, М.* Османска интелигенция и управници в българските земи в края на XVIII и XIX в. (Постановка на въпроса). – Във: Проблеми на балканската история и култура. С., 1979.

[9] *Маждракова-Чавдарова, О.* За отношението на българската буржоазия към Хатихумаюна от 1856 г. – ИПр, 1977, № 5–6.

[10] *Косев, К.* За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968; *Беров, Л.* Икономическото развитие на България през вековете. С., 1974; Стопанска история на България 681–1981. С., 1981; *Христов, Х.* Аграрните отношения в Македония през XIX и в началото на XX в. С., 1964; Аграрният въпрос в българската национална революция. С., 1976; Прилагане на капиталистически начин на производство в българското селско стопанство през 60-те и 70-те години на XIX в. – ИПр, 1964, № 1; *Паскалева, В.* За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. – ИПр, 1960, № 5; Руско-българските търговски връзки през 50-те – 70-те години на XIX в. – Във: Българското възраждане и Русия. С., 1981; *Глушков, Х.* Търговията на Англия с българските земи от 30-те годнни на XIX в. до Освобождението. – Трудове на ВТУ, 9, 2, 1973.

[11] *Димитров, А.* Училището, прогресът и националната революция. С., 1987.

[12] *Ников, П.* Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. 2. изд. С., 1971; *Маркова, З.* Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976; Българската екзархия. 1870–1879. С., 1989.

[13] *Маждракова-Чавдарова, О.* Цит. съч.

[14] История на България. Т. 5. С., 1985; т. 6. С., 1987.

[15] *Тодорова, М.* Англия, Русия и Танзиматът. С., 1980.

[16] *Шарова, К.* Мидхат паша и българското революционно движение през 1872 г. – ИПр, 1991, № 6; № 7.

[17] *Маждракова-Чавдарова, О.* Предпоставки и начало на легалната борба на българския народ през Възраждането. – ИПр, 1992, № 7.

[18] *Плетньов, Г.* Мидхат паша и управлението на Дунавския вилает. Велико Търново, 1994.

[19] *Бакърджиева, Т.* Взаимоотношенията между Русенската градска община и османската администрация. – Във: Алманах за историята на Русе. Т. 1. Русе, 1996.

[20] *Бакърджиева, Т.* Българската общност в Русе през 60-те години на XIX в. С., 1996

[21] *Митев, П.* Българското възраждане. С., 1999; *Стоянов, И.* История на Българското възраждане. Велико Търново, 1999; *Спасов, Л.* Проблеми на новата българска история. Ч. 1. Българско възраждане. Пловдив, 2001.

ИЗВЕСТНИТЕ И НЕПОЗНАТИ БОГОРИДИ
ОБЗОР НА ИСТОРИОГРАФИЯТА ЗА ЕДНА НЕНАПИСАНА ИСТОРИЯ

ЙОРДАН ЖЕЛЕВ

Популярността на княжеската фамилия Богориди в българското общество и интересът към именитите потомци на Врачанския епископ Софроний (1739–1813) датират още от тяхното съвремие. Котленският произход и българската идентичност на този авторитетен род са общоизвестни, но биографиите и историческата роля на неговите видни представители д-р Атанас Богориди (1788–1826), князете Стефан (1775–1859), Никола (1821–1863), Александър (1822–1910) и Емануил Богориди (1847–1935) са все още енигматични. Илюзията за познатост е последица от факта, че политическата кариера, обществената и културната активност на Богоридиевци още приживе стават обект на полемични оценки от техни симпатизанти и противници, отразени от периодичния печат през XIX в. и в мемоарната литература от втората половина на XIX и първата четвърт на XX в., откъдето са усвоявани – в повечето случаи без нужния критичен анализ – от историографията през целия XX в. Това подхранва колебанието между позитивното и негативното отношение към тях както в научната, така и в художествената книжнина. В съвременното общество те са почти неизвестни, макар че името *Богориди* звучи познато всекиму.

Идеята да се проучи историята и генеалогията на фамилията Богориди датира от втората четвърт на XIX в. Интерес към нея проявяват видни представители на българския интелектуален елит и преди, и след 1878 г., но отправяните апели и предприетите начинания неизменно завършват без успех. Желание да изследва рода на Стефан Богориди пръв има Васил Априлов – емигрант в Одеса и меценат на новобългарското образование, който възнамерява да публикува биографиите на княза, на неговия брат д-р Ат. Богориди и техния дядо – епископ Софроний, в издавания от Брокхауз в Лайпциг „Съвременен енциклопедичен речник“ (Konversations Lexicon der Gegenwart)[1]. През 40-те години на XIX в. архимандрит Неофит Бозвели пише памфлет, насочен срещу Ст. Богориди, в който изнася кратки и не съвсем точни генеалогични данни за княза и семейството му, но и поставя началото на политическата критика към неговата персона[2]. По повод смъртта на Стефанаки бей (1 август 1859 г.) се появяват, под формата на „посмъртни слова“, първите

по-конкретни спомени за личността и потеклото му[3]: от Георги С. Раковски – бивш негов възпитаник[4], Гаврил Кръстевич – най-приближеният на цялата фамилия българин[5], Александър Екзарх – политически съперник на Богориди[6], и епископ Иларион Макариополски – един от любимците на стария княз[7]. Г. С. Раковски отправя към Кръстевич и покана да напише история на рода Богориди[8], а през 1861 г. самият той в своя в. „Дунавски лебед“[9] за пръв път публикува автобиография на Софроний Врачански в рубриката „Драгоценни памятници за българская нова история“.

През май 1865 г., във връзка с кончината на митрополит Авксентий Велешки (2 февруари) и на д-р Никола С. Пиколо (16 март) в. „Турция“ изтъква нуждата от съхраняване на паметта за родното минало и отправя апел към българската интелигенция да проучи обществените заслуги на видните възрожденци от XVIII и първата половина на XIX в.: атонският монах Паисий Хилендарски, Врачанският епископ Софроний, княз Стефан Богориди и неговият брат д-р Атанас Богориди, Васил Априлов, Авксентий Велешки, Иван Денкоглу, Сава Филаретов и др.[10] Същата година Васил Д. Стоянов обнародва на чешки език в сп. „Лумир“ („Lumír“) кратка биография на Софроний Врачански по сведения, извлечени основно от неговото „Житие и страдание“[11], а през 1872 г. я препубликува в „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“, придружена с ново издание на „Житието“[12].

По-съществени сведения за Софрониевия род, за кариерата на Богоридиевци в Османската държава и ролята им в Българското възраждане пръв издирва чешкият историк Константин Иречек и ги обобщава в своя труд „История на българите“ (1876 г.), а по-късно и в „Княжество България“ (1899 г.)[13]. Отбелязвайки липсата на съсловия и потомствено благородство в българското общество, авторът приравнява историческата роля на възрожденските фамилии, генерирали модерния национален елит, с тази на болярството в Дунавските княжества и на гръцката фанариотска аристокрация. Иречек обръща специално внимание на рода Богориди, представяйки го като изключение от социалния модел на българската нация, но и като показател, че в своето, макар и закъсняло национално изграждане тя излъчва – по аналог на Сърбия и нейните династии Обренович и Караджорджевич – титулувана фамилия с принос в историческото развитие на българите, в историята на Османската империя и на Балканите. Под влияние на К. Иречек, котленецът д-р Васил х. Ст. Берон събира и излага в своите „Археологически и исторически изследования“ (1886 г.) отделни биографични сведения и изтъква част от патриотичните заслуги на Врачанския епископ Софроний, на князете Стефан и Никола Богориди[14].

След учредяването на БКД в Браила (1869 г.) и приемането на Г. Кръстевич за негов почетен член, дружествените деловодители Васил Д. Стоянов

и Тодор Пеев отправят към него настоятелни призиви да напише биография на княз Богориди[15]. След Освобождението В. Д. Стоянов отново приканва Кръстевич да напише история на рода, но до смъртта си (1898 г.) последният остава длъжник на своя покровител[16]. Информация за Богоридиевци Г. Кръстевич дава най-вече в своите писма до Марко Балабанов от 30 октомври 1871 г. и 10 септември 1889 г., публикувани от последния и по-късно използвани в книгата му „Гаврил Кръстевич" (1914 г.), чиято втора глава, озаглавена „Стефан Богориди", е пръв опит за цялостен портрет на най-именития представител на фамилията[17]. Богатият личен архив на Кръстевич е наследен от съпругата му Ефросина Софиану и сина му Стефан Кръстевич, които през 1899 г. даряват по-голямата част от него на Народното събрание в София. Документите – „44 връзки" (сред които вторият и третият том на „История българска"), са изпратени в България с посредничеството на Екзархията и Българското дипломатическо агентство в Цариград, а Министерството на външните работи и на изповеданията ги предава на Министерството на народното просвещение, което от своя страна ги изпраща в Библиотеката на Софийския университет. Оттогава следите им се губят[18]. Усилията на Велико Йорданов през 1914 г. да ги издири, както и по-късно, вече в качеството си на директор на Народната библиотека, да прибере в България архива и библиотеката на Стефан Г. Кръстевич (починал през 1922 г. в Париж), сред които най-вероятно е имало документи и от неговия баща, не срещат съдействие от българските държавни институции и остават без резултат[19].

През 70-те години на XIX в. утвърденият писател, общественик и политик Петко Р. Славейков, силно впечатлен от личността на Стефан Богориди, с когото се среща в последните години от живота му (1858–1859), също се заема с написването на негова биография и с очерци за останалите видни представители на рода, но събраните до 1876 г. материали в Цариград и Котел, както и библиотеката му изгарят в пожара при освобождението на Стара Загора (1877 г.). След преврата на 27 април 1881 г. и емигрирането си в Източна Румелия, Славейков отново посещава Котел (1883 г.), където събира сведения за епископ Софроний, Стефан и Атанас Богориди, неоднократно се обръща за информация и към източнорумелийския губернатор княз Ал. Богориди[20]. През 1885 г. неговият ръкопис е завършен. По това време синът му Иван Славейков писмено уведомява В. Д. Стоянов: „Баща ми има готов целият ръкопис", което подсказва, че трудът вероятно е предложен за издаване на БКД[21]. Оттук нататък съдбата на това съчинение остава загадка. То не фигурира в издателския архив на книжовното дружество, а Рачо П. Славейков счита, че „вероятно се изгуби измежду ненапечатаните ръкописи на някое от тогавашните наши списания"[22]. През 1901 г. Григор Начович записва интересна информация, споделена му от Димитър Тончев, – че Александър Богориди навремето дава на Славейков много документи и хонорар

от 200 лири, за да напише история на фамилията Богориди. След смъртта на писателя (1896 г.) княз Богориди (пак чрез Д. Тончев) прави опит да получи обратно поне документите, но синовете на Славейков заявяват, че у тях няма подобни материали[23]. Запазените работни варианти (черновите) на неговия труд са обнародвани от Соня Баева – най-добрият изследовател на литературното му творчество, чак през 1968 г.[24] В коментара към очерците тя твърди, че внучката на Славейков – Светослава Славейкова, „пазеше завършеният ръкопис на биографиите. Не ни е известно обаче какво стана с тях след смъртта ѝ"[25]. В личния архивен фонд на Св. Славейкова подобни материали не фигурират[26].

Към края на своя живот Петър Карапетров („Черновежд") – дълги години печатар и книгоиздател в Цариград (1858–1877)[27], публикува от позициите на „съвременник" няколко статии за княз Ст. Богориди и за неговите наследници[28]. Достоверността на тяхната информация, събрана изцяло от втора ръка и съчетаваща безкритично доказуемите факти с мълвата, е твърде съмнителна, което предпоставя задължителна проверка на всеки техен детайл с други източници.

На 15 юли 1894 г. в Котел избухва пожар, който заличава почти изцяло възрожденския му архитектурен облик, а впечатлилият дори К. Иречек богат общински архив, както и сбирката от книги и документи на храма „Св. св. Петър и Павел" са унищожени, без да бъдат научно оползотворени[29]. Бедствието обаче провокира траен научен интерес към селището и през XX в. неговото минало изчерпателно е реконструирано[30]. В краеведските съчинения родът на Софроний Врачански неизменно се изтъква като една от най-значимите котленски фамилии в модерната българска история, но за неговите представители се преповтаря общо взето оскъдна и еднотипна информация, като задължително се отбелязва нуждата от изчерпателното му научно-критично изследване.

В 1907 г. Иван Евстр. Гешов – финансист и политик, познаващ добре Ал. Богориди още от Източна Румелия, издига идея за изследване на княжески род Богориди. В качеството си на председател на БКД (от 1911 г. – БАН) той лансира сред годишните му приоритети за 1908 г. финансирането, написването и издаването на „обстойна история на Богоридиевата фамилия, в която да се изтъкнат всички заслуги на тая фамилия към българския народ". На 18 януари 1908 г. Управителният съвет на БКД (Димитър Моллов, Марко Балабанов, проф. Любомир Милетич, проф. Васил Златарски, Стоян Аргиров и Иван Пеев) единодушно утвърждава проекта[31]. Със събирането на изворите и написването на труда е натоварен Д. Тончев – частен адвокат на княз Ал. Богориди[32]. Последният, както и племенникът му княз Еманоил Богориди, са уведомени официално и обещават съдействие[33]. Две години по-късно обаче 87-годишният Ал. Богориди умира (1910 г.) и проектът про-

пада. Князът не оставя свои мемоари. Някои ценни, но твърде кратки негови спомени, записани по инициатива на Тончев през 1900 г. и публикувани от Никола Йонков-Владикин на следната, 1901 г., остават единственото му мемоарно наследство[34]. През 1909 г. д-р Любомир Золотович – български дипломатически представител във Франция, информира Министерството на външните работи и на изповеданията, че след емигрирането на Ал. Богориди от Османската империя (1887 г.), неговата богата библиотека (по-рано притежание на баща му) остава в семейния дворец в Арнауткьой, собственост на сестра му – княгиня Ана Богориди, по брак Мусурос[35]. Същата година Петър Димитров – съветник в Министерството на външните работи, се допитва до Д. Тончев, който обаче заявява, че „не знае нищо за съществуването на тая библиотека". Въпреки това П. Димитров препоръчва на пълномощния министър в Париж Димитър Станчов незабавно да посети княз Богориди и да му „внуши по деликатен начин да я подари още сега приживе, като заповяда да се пренесе от Цариград в София"[36]. Други сведения за развитието на случая, както и за съдбата на княжеската библиотека няма, но днес със сигурност тя не е в България.

На почина на БКД от 1908 г. се отзовава единствено княз Еманоил Богориди[37], който през 1909 г. изпраща на Ив. Евстр. Гешов очерк за своя дядо Ст. Богориди. Френскоезичният ръкопис е преведен на български и през 1910 г. е публикуван в „Периодическо списание"[38]. Написан с резонна потомствена гордост, увлекателно, но и исторически издържано, той е първият за българската историография емпиричен принос в изучаването на княжеската фамилия Богориди.

През 20-те години на XX в. Никола Начов – автор на няколко публикации за българската общност в Цариград през Възраждането[39], спира своето внимание върху най-видната българска фамилия в османската столица – Богориди. Добросъвестно събраният документален и мемоарен материал за рода е структуриран като биография на най-именития му представител – княз Стефан Богориди, и е отпечатан през 1929 г. в Сборника на БАН[40]. По същество тя е повече богато „градиво", отколкото академично изследване, но като единственото по-цялостно съчинение за княз Богориди отдавна е в пълноценно научно обръщение. Нейната информация, както и допуснатите от Н. Начов неточности, могат да се открият многократно прецитирани в научните и художествените съчинения.

Историята на рода Богориди привлича вниманието и на проф. Васил Златарски – утвърден авторитет по история на средновековна България, но с трайни интереси и приносни изследвания и в областта на Българското възраждане. В личния му архив са запазени множество системно събирани материали (ръкописни преписи на документи, на статии във възрожденската преса, изрезки на документални и мемоарни публикации из периодичния

печат след 1878 г., бележки и извадки от научни изследвания) за княз Стефан Богориди и неговите потомци, както и за храма „Св. Стефан" в кв. „Фенер". За съжаление събраният документален и историографски материал не е станал предмет на по-нататъшна обработка и на публикация от В. Златарски[41].

Идея да напише биография на княз Ст. Богориди има и българският дипломат и историк Симеон Радев. През 20-те години на XX в. той събира материали из европейските архиви и проектира обстоен труд на тема „Княз Стефан Богориди и историята на нашите съседи"[42]. В интервю с Христо Бръзицов през 1929 г. той споделя: „[...] изучаването живота на Богориди ми откри, че той е бил една личност, много по-голяма, отколкото у нас се мисли. Ние го познаваме главно по ролята му в нашето Възраждане, но ролята, която той е играл в историята на Румъния, Гърция, Сърбия, Турция, не е по-малко важна"[43]. През 1928–1929 г. С. Радев води и преписка със Страшимир Славчев – издателят на „Българска историческа библиотека", за предварително публикуване на части от биографията, но начинанието остава без резултат, а цялостният труд – нереализиран[44], макар че интересът към темата не го напуска до края на неговия живот. При срещите си с Радев през 60-те години Здравко Петров става участник в чести разговори за Богоридиевци – „любимата тема" на писателя и на възмущението му „как опростено се пише за една такава личност като Ст. Богориди"[45].

От първата половина на XX в. датира и осезателното нарастване на научния интерес към личността на Софроний Врачански. Александър Теодоров-Балан пише първата научно издържана негова биография[46], д-р Павел Орешков прави критично издание на „Житие и страдание грешнаго Софрония"[47], Васил Златарски анализира в обемна студия политическото му кредо[48], а Боян Пенев[49] и Михаил Арнаудов[50] изследват детайлно книжовното творчество и просвещенските му идеи. Концентрираният върху биографията на Врачанския епископ академичен интерес, следван от историографията и след 1944 г., налага траен дисбаланс в познанието за неговата личност и за неговия род и наследници – Богоридиевци[51]. Още повече че Софроний единствен от преките представители на фамилията е включен в организираните обществени чествания на видни възрожденски личности на национално ниво. Като учител, книжовник и просветител той е приобщен към „народните будители", чиито ден през 1925–1954 г. се отбелязва ежегодно на 1 ноември[52]. Към Богоридиевци юбилейна почит е демонстрирана за пръв и единствен път, и то само на местно ниво, на 30 юни 1933 г. Тогава епископите Софроний Врачански и Поликарп Патароликийски, князете Стефан, Никола и Александър Богориди са причислени към „видните котленски възрожденци", чието официално честване в Котел е организирано от Софийската дружба „Котленски край" и Комитета „Г. С. Раковски" съвместно с Министерството на народното просвещение[53]. Под влияние на събитието, три години по-късно, в кни-

гата си „Трем на Българското възраждане“ Асен Василиев включва кратки статии за епископ Софроний, княз Ст. Богориди и епископ Поликарп[54].

В адресираните към българското общество трудове на „историците-популяризатори“ от първата половина на XX в. – Димитър Мишев[55], Янко Сакъзов[56], Никола Станев[57], Иван Кепов[58], Христо Станишев[59], Иван Пастухов[60] и Иван Орманджиев[61], на видните представители на рода Богориди – епископ Софроний и князете Стефан, Никола и Александър Богориди, е отделено подобаващо внимание, но повърхностният синтез на факти и характеристики, заимствани основно от мемоарната литература от XIX в., очерка на Ем. Богориди (1910 г.) и студията на Н. Начов (1929 г.), води до преповтаряне на ред генеалогични и биографични неточности. Извън това те изграждат една обобщаваща, но твърде декларативна и малко реалистична представа за Богоридиевци.

Между 1926–1941 г. от страниците на популярните софийски вестници „Зора“, „Мир“ и „Камбана“ Никола Трайков[62], Владимир Тодоров-Хиндалов[63], Петър х. Матеев[64] и др.[65] правят обществено достояние ред непознати документи и факти от биографиите на Богоридиевци и любопитни сведения за фамилните им връзки в Гърция, Румъния, Русия и Западна Европа. Характерът на тези статии е повече публицистичен и сензационен и вероятно затова изнесената в тях информация не преминава в историографията и потъва в забрава. През 1941 г. в кратко съобщение, поместено в сп. „Родина“, Христо Гандев известява и за един малко известен клон в семейството на Врачанския епископ – на неговия природен брат Люцкан, но становището му остава без прием в научната литература от втората половина на XX в.[66]

Марксистко-ленинската идеология, наложена в българската историография след 1946 г., променя изцяло научната и обществената нагласа към националната идея и националния елит през Възраждането[67]. Утвърждавайки концепцията за класовото деление на обществото, тя отрича първостепенната историческа роля на възрожденския елит, набеден за ретрограден и именуван „чорбаджийски“ или „буржоазен“[68]. По отношение на Богоридиевци на преден план са изведени кариерата им в Османската империя, интеграцията им в балканската и европейската аристокрация и „отчуждаването им от народа“, а техният разностранен принос в българската история през XIX в. по презумпция е омаловажен или игнориран. Националната им идентичност не се отрича, но фамилията е причислена към „едрата буржоазия“, на която е иманентно присъщ „консерватизма“. Д-р Ат. Богориди е характеризиран като „гърцизиран (елинизиран) българин“[69], княз Ст. Богориди е представян за „краен туркофил и реакционер“[70], княз Н. Богориди е „политически авантюрист“[71], а княз Ал. Богориди – „турски паша“ и „османски чиновник“[72]. Шаблоните битуват десетилетия из академичната книжнина, откъдето механично се пренасят в енциклопедиите и историческите справочници[73] и трай-

но насаждат деформирани представи. Опитите на Тончо Жечев[74], Георги Ст. Георгиев[75] и Здравко Петров[76] да реабилитират научния, а и обществения интерес към темата „Богориди“ през 70-те години на XX в. срещат безкомпромисно неразбиране, съпътствано с дирижирани акции за морално отрицание[77].

Из периодичния печат от 80-те и 90-те години, а и до днес – в търсене на сензацията – се появяват съобщения за отделни потомци на Софроний Врачански и Ст. Богориди, в които всъщност се преповтарят факти, изнесени още през 30-те години от Н. Трайков във в. „Зора“[78]. В сянката на „софрониеведението“ неизменно остават и опитите за съставяне на цялостна генеалогия на рода – от инж. Панайот Дончев (Маждраков)[79], Маргарита Харбова[80], Петър Чолов[81] и Михаил Колибаров[82]. Всички те ситуират личността на Софроний Врачански като централна фигура в родословното дърво на фамилията или като основател на „Софрониевия род“, и проследяват неговите предци, преките и съребрените му наследници, с което представят патрилинеарната родова линия като „клон“ или „разклонение“. Подобен подход е крайно неуместен както генеалогически, така и исторически. Врачанският епископ е само един (макар и най-видният през XVIII в.) от преките представители на фамилията, която на следния, XIX в. излъчва не по-малко видни преки представители – князете Богориди.

През последната четвърт на XX в. родът Богориди е предмет на инцидентни изследвания, често без нужното взаимопознаване, продукт на периферен или на юбилеен интерес. Показателен в това отношение е сборникът „Княз Стефан Богориди“ (1994 г.), съставен от литературоведа акад. Иван Радев с цел да разкрие портрета на княза, „оставен от неговите съвременници възрожденци“[83]. Всъщност малката по обем книжка съдържа само част от доосвобожденските спомени за Стефанаки бей. Включени са и статиите на П. Карапетров, който не е съвременник на княз Богориди, както и очеркът на Ем. Богориди и студията на Н. Начов, които по своя характер не са мемоарни творби. Изданието няма научно-критичен характер и съвременен справочен апарат, а материалите в него са възпроизведени с всички печатни неточности и пропуски от старите им издания.

Неотдавна родът бе характеризиран от Павлина Йосифова като „късна фанариотска фамилия в Османската империя“, а във фамилната диаспора, политическия манталитет и обществената роля на Богоридиевци бе открит „типично фанариотски характер“[84], без да се отчита семантиката на термините „фанариот“ и „фанариотизъм“ и хронологическите граници на „фанариотската епоха“ в историята на Османската империя и на Дунавските княжества (средата на XVII в. – 1821/1822 г.)[85]. Противоположна тенденция, последователно застъпвана от други автори (Румяна Радкова[86], Николай Генчев[87], Миглена Куюмджиева[88], Велко Тонев[89], Маргарита Харбова[90]

и Иван Радев[91]), приобщава князете Богориди изцяло към политическия и интелектуалния елит на българското възрожденско общество, но с това рамкира възприемането им единствено в контекста на националната история и омаловажава тяхната реална популярност, авторитет и историческа роля в историята на Османската империя и на Балканите.

Обобщено: в българската историография все още липсва документално обоснована, фактологично коректна, цялостна представа за този единствен български род. Поредицата от неуспешни опити да се напише история на фамилията Богориди в продължение на век и половина се съпровождат с натрупването на значително количество различни по жанр и по приноси писания, в които са формулирани най-разнообразни и дори взаимно изключващи се оценки. Безспорната празнота в научната литература към днешна дата проличава най-добре от факта, че в повечето обобщаващи информации, изнасяни за рода или за отделни негови представители в научни статии[92], лекционни курсове[93], популяризаторски очерци[94] и енциклопедии[95], се пренасят и преповтарят еднотипни, повърхностни и остарели характеристики, направени извън контекста както на историческата епоха, така и на достиженията на модерната историография[96]. Всичко това оставя значимостта на фамилия Богориди в българската, балканската и османската история все още неясна, двусмислена или оспорима. За князете Богориди, а и не само за тях, все още звучи актуално наблюдението на проф. Иван Шишманов от вече далечната 1926 г.: „[...] почти за всички наши мъже на Възраждането [...] са се образували често абсурдни легенди, които днес е мъчно да се разбиват, защото, колкото времето минава, толкова повече измислиците се внедряват чрез училището и повърхната биографична литература [...] ето защо са необходими документални архивни изследвания на отделни по-малки периоди и даже на отделни епизоди и моменти в живота на нашите по-стари дейци.“[97] А лично според мен тази необходимост остава основно предизвикателство и най-съществена задача пред професионалните изследователи на домодерната и модерната епоха в българската история и през настоящия, XXI в.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Априлов, В.* Денница новоболгарскаго образования. Ч. 1. Одесса, 1841, 99–100; Писмо от В. Априлов до Иларион Стоянов (Одеса, 25 окт. 1841). – НБКМ – БИА, ф. 134, II В 1026 (публ. от *Костов, Д.* Пет писма на В. Априлов до Иларион Стоянов. – ИНЕМ, II, 1922, № 1–2, 27–28 и в *Априлов, В.* Събрани съчинения. Под ред. на *М. Арнаудов*. С., 1940, с. 417).

[2] *Н. Бозвели.* Разобличение на Ст. Вогориди. – НА – БАН, ф. 144к, оп. 1, а. е. 1036. Вж. и *Таринска, С.* Софроний Врачански и Неофит Бозвели (Въпроси на литературната традиция). – Във: Софроний Врачански. Сб. изследвания. С., 2004, с. 138. Съчинението на Бозвели нас-

коро претърпя две независими една от друга публикации, но и в двете с доста повърхностен исторически коментар. Вж. *Пенева, И.* Неизвестна биография на Стефан Богориди от Неофит Хилендарски (Бозвели). – Във: Изследвания в чест на проф. В. Мутафчиева. С., 2001, 293–300; *Стойчев, В.* Наследниците на Софроний Врачански (нов документ в подкрепа на една отхвърлена версия). – Във: Софроний Врачански. Сб. изследвания. С., 2004, 285–303.

[3] За стойността и слабостите на посмъртните слова от епохата на Възраждането вж. *Налбантова, Е., А. Велкова-Гайдарджиева.* Посмъртното слово като феномен на българската култура. Велико Търново, 2000; *Радкова, Р.* Посмъртните материали и промените в социалната и професионалната структура на възрожденското общество. – StB, XXIV, 2003, 78–86; Посмъртни материали за български възрожденски дейци. Т. 1. С., 2003.

[4] *Г. С. Р[аковски].* Княз Вогориди. – Цариград. вестник, IX, № 445, 22 авг. 1859. Статията е подписана „Г.Р.С.", но в следващия, № 446 от 29 авг. 1859 г. редакцията на вестника се извинява на читателите за допуснатата печатна грешка и сочи, че правилното съкращение на имената на автора е „Г.С.Р.".

[5] *Кръстевич, Г.* Българите имаха случай да се ожалят твърде много. – Бълг. книжици, г. II, ч. II, авг. 1859, кн. 1, 283–291.

[6] *[Екзарх, А.]* Смерт и жизнеописание покойнаго княза Ст. Вогориди. – Цариград. вестник, IX, № 443, 8 авг. 1859. В началото на своята статия той изрично отбелязва, че фактите в нея са „според както много пъти от устата истаго покойнаго сме слушали и запомнили".

[7] *Макариополски, И.* Слово, казано в Българската Ц[ариградска] черква на службата за девятините покойнаго Княза Ст. Вогориди [9 авг. 1859]. – Бълг. книжици, II, ч. II, авг. 1859, кн. 2, 515–519.

[8] Цариград. вестник, IX, № 445, 22 авг. 1859.

[9] Дунавски лебед, II, № 55–62, 17 окт. – 24 дек. 1861 (*Раковски, Г. С.* Съчинения. Т. 3. Историография. С., 1984, 280–284). Житието на Софроний попада в сбирката на руския славист проф. М. П. Погодин в Москва. През 1861 г. неговият колега В. И. Григорович – професор в Казанския университет, снема препис от автографа, който изпраща на Раковски в Белград.

[10] Турция, I, № 44, 22 май 1865.

[11] Lumir (Praha), No 14, 6.IV.1865, 218–222; No 15, 13.IV.1865, 234–236; No 17, 27.IV.1865, 265–268; No 18, 4.V.1865, 282–283; No 19, 11.V.1865, 297–299 (*Стоянов, В. Д.* Съчинения. Състав. *Д. Леков, В. Бехиньова.* Т. 1. С., 2001, 182–192).

[12] *[Стоянов, В. Д.]* Ст. Владиславов/Софроний (Животоописание). – ПСпБКД (Браила), I, 1872, кн. 5 и 6, 3–103. Вж. и *Тодорова, Цв.* Исторически науки. – В: Из историята на БКД 1869–1911 г. С., 1994, с. 34, бел. № 27; *Стоянов, В. Д.* Съчинения. Т. I, с. 17, 30. Доскоро авторството на тази анонимна статия неоснователно бе приписвано на Васил Друмев (митрополит Климент Търновски). Вж. *Стоянов, М.* БВК. Т. 1. С., 1957, 92 (№ 1859), с. 453 (№ 8846); *Друмев, В.* Съчинения. Т. 2. Критика, публицистика, речи, писма. Под ред. на *Д. Леков* и *Ив. Сестримски.* С., 1968, 201–293.

[13] *Иречек, К.* История на българите. С поправки и добавки от самия автор. С., 1978, с. 397, 405, 558, 573–575; Княжество България. Ч. 1. Българската държава. Прев. *Ек. Каравелова.* Пловдив, 1899, с. 162, 343–346; Пътувания по България. Прев. от чешки *Ст. Аргиров.* Под ред. на *Евл. Бужашки* и *В. Велков.* С., 1974, с. 209, 791–792.

[14] *Берон, В. х. С.* Археологически и исторически изследования. Търново, 1886.

[15] Писмо от В. Д. Стоянов до Г. Кръстевич (Браила, 16 ноем. 1871). – Във: Документи за историята на БКД. Т. 1. 1868–1876 г. Подбрали и подг. за печат *П. Миятев, Г. Димов.* С., 1958, 226–227 (№ 163); Писмо от Т. Пеев до Г. Кръстевич (Браила, 4 дек. 1873). – Пак там, 377–378 (№ 266).

[16] *Стоянов, В. Д.* Исторически материяли по нововъзраждането на български народ. – ПСпБКД, III, 1882, с. 150.

[17] НБКМ – БИА, ф. 386, а. е. 75, л. 3–8; *Балабанов, М.* По народното пробуждане. – ПСпБКД, LXV, 1904, св. 7–8, 577–598; Г. Кръстевич. Народен деец, книжовник, съдия, управител. С., 1914, 54–94. В архива на М. Балабанов (НБКМ – БИА, ф. 386, а. е. 135, л. 1–3; НА–БАН, ф. 26к, оп. 1, а. е. 103, л. 1–4) се пазят и две писма от котленеца П. х. Матеев до Кръстевич (от 9 и 21 окт. 1890 г.), които съдържат бегла информация за Ст. Богориди, Р. Попович и д-р П. Берон. Те са ползвани частично от Балабанов, но in extenso все още не са публикувани. Непознати, но съдържащи информация за Стефанаки бей, са и две писма на Г. Кръстевич от 4 дек. 1844 г. (ЦДА, ф. 368б, оп. 2, а. е. 48, л. 4–5) и от 20 юли 1859 г. (НБКМ – БИА, ф. 145, II В 9919).

[18] ЦДА, ф. 173к, оп. 1, а. е. 1134, л. 5; ф. 176к, оп. 1, а. е. 1311, л. 1–15; *Пандев, К.* Спомени на А. Димитров. – ИИИ, XXVI, 1983, 285–286; *Бонева, В.* Г. Кръстевич като историк. – ИПр, 1993, № 4–5, с. 187, бел. № 28; Възрожденецът Г. Кръстевич. Шумен, 2000, с. 80, бел. № 125. Днес в обработената част от личния фонд на Кръстевич в НБКМ – БИА (ф. 145) се пазят само няколко инцидентно постъпили негови писма. Необработената част на фонда съдържа неиздадените части на „История българска“, но всички онези „44 връзки“ с документи липсват, а сред тях особено ценна би била неговата кореспонденция.

[19] НА–БАН, ф. 26к, оп. 1, а. е. 27, л. 1; ЦДА, ф. 176к, оп. 5, а. е. 1333, л. 292–295.

[20] Писма от П. Р. Славейков до П. Матеев (Пловдив, 26 февр. и 3 март 1882). – Във: *Славейков, П. Р.* Съчинения. Т. 8. Писма. С., 1982, 385–386 (№ 235–236); Писмо от П. Р. Славейков до Сп. Вацов (Пловдив, 26 март 1884). – Пак там, 354–355 (№ 219); Последното ми ходяние в София. – Във: Съчинения. Т. 7. Публицистика. С., 1981, с. 439. Срв. *Славейкова, С.* Петко Р. Славейков. Биографичен очерк. С., 1959, 199–200.

[21] Писмо от Иван Славейков до В. Д. Стоянов (Б.м., Б.д.). – Във: Документи за историята на БКД. Т. 2. 1878–1911 г. С., 1966, с. 93 (№ 60); срв. писмото от П. Р. Славейков до княз Ем. Богориди (София, края на 1887). – Във: Литературен архив. Т. 1. П. Р. Славейков. Под ред. на *П. Динеков, Г. Димов, С. Баева.* С., 1959, 367–369 (№ 146).

[22] *Славейков, Р.* Петко Р. Славейков. 1827–1895–1927 г. Очерк на живота му и спомени за него. С., 1927, с. 62.

[23] НБКМ – БИА, ф. 14, а. е. 4596, л. 16. В архивния фонд на Иван П. Славейков (НБКМ – БИА, ф. 141) подобни материали не фигурират.

[24] *Баева, С.* Софроний Богориди – епископ Врачански и неговите наследници. Биографични бележки от П. Р. Славейков. – ИДА, XV, 1968, 177–207.

[25] Пак там, с. 180. В книгата на *Славейкова, Св.* Петко Р. Славейков. Биографичен очерк. С., 1959 липсва каквато и да е информация по този въпрос.

[26] Вж. НБКМ – БИА, ф. 601, а. е. 1–50.

[27] За него вж. *Бобчев, С. С.* Автобиографията на П. Карапетров. – БСб, XI, 1904, кн. 5, 272–274; *Тилева, В.* Българското печатарско дружество „Промишление“ в Цариград (1870–1885). С., 1985.

[28] *Карапетров, П.* Бележки за някои стари дейци и дела. – БСб, I, 1894, кн. 7, 546–551; Алеко Богориди. – Свободна дума, I, № 133, 31 дек. 1901; Княз Ст. Богориди в народно-черковният въпрос. – БСб, IX, 1902, кн. 3, 177–182; Княз Ст. Богориди и неговата челяд. – Пак там, кн. 1, 37–42; Княз Ст. Богориди по съграждането българската черква в Цариград. – Пак там, кн. 2, 109–113; Едно обяснение. – ПСпБКД, LXIII (XIV), 1903, 310–312.

[29] Изгарят общо 1360 къщи, над 300 дюкяни, воденици и дараци, двете църкви, общината, читалището и три от училищата. Оцеляват не повече от 400 къщи по периферията на града, най-вече в махалата „Галата“. Вж. БСб, I, 1894, кн. 8, 657–658; *Иречек, К.* Пътувания..., с. 787, 789; Княжество България. Ч. 1, с. 313.

[30] Вж. *Драганов, М.* Спомени за изгорелия гр. Котел или исторически, географически, етнографически и др. бележки. Варна, 1898; *Киров, Г.* Летописът на Женда Вичов от Котел. – СбНУНК, XII, 1895, 359–378; Материал за историята на Котленското училище. – Пак там,

XXII–XXIII, (Н. р., кн. IV–V), I, Дял и.-ф. и фолкл., 1906–1907, 1–64; *Арнаудов, М.* Из миналото на Котел. Заселване, бележити личности, стопански живот, фолклор. – ГСУ. ИФФ, XXVII/1, 1930–1931 (1931), 3–100; *Несторов, Ю.* Гр. Котел. С., 1933; *Караджова, Д.* Котленският книжовен център през XVIII век. Пловдив, 1994; *Тонев, В.* Котел през Възраждането. С., 1993; Котленски родове. Състав. *Пл. Мерджанов.* Котел, 1996; *Русев, И.* „Сие да се знае..." (Приписките и църковните текстове като извори за възрожденската история. По новооткрити материали от храмовете на Котленския край). Сливен, 1999; *Радева, С., В. Таскова, В. Калева, Р. Събева, М. Николов.* Котел – град на великани. Котел, 2002.

[31] Летопис на БКД в София – 1908 г. С., 1909, 39–40.

[32] Писмо от БКД до Д. Тончев (София, 16 септ. 1908). – Във: Документи за историята на БКД. Т. 2, с. 315 (№ 208). Срв. НА – БАН, ф. 57к, оп. 1, а. е. 93, л. 1–2. От 1898 г. Тончев е дописен, а от 1900 г. – действителен член на БКД. За него вж. *Кацарова, Р.* Д. Тончев – опит за политически портрет. – ИПр, 1998, № 3–4, 119–139.

[33] Писмо от Ал. Богориди до БКД (Париж, 5 ноем. 1908). – Във: Документи за историята на БКД. Т. 2, 318–319 (№ 211). Срв. НА – БАН, ф. 57к, оп. 1, а. е. 178, л. 1–3 и бележките на Ив. Евстр. Гешов в ЦДА, ф. 568к, оп. 1, а. е. 134, л. 1–6.

[34] НА – БАН, ф. 57к, оп. 1, а. е. 22, л. 17–18, 20–27, 95; *Йонков-Владикин, Н.* Нещо за Богоридевци. – ПСпБКД, LXII, 1901, св. 8–9, 803–809.

[35] Писмо от д-р Л. Золотович до министъра на външните работи ген. Ст. Паприков (София, 10 март 1909 г.). – ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а. е. 2848, л. 13–14. За обема и богатството на тази библиотека можем да съдим и по факта, че при посещението си в дома на Ст. Богориди в Арнаутköй (1851) султан Абдул Меджид специално отделя време, за да я разгледа (Цариград. вестник, г. В, число 65, 15 дек. 1851).

[36] Докладна записка от П. Димитров до Д. Станчов (София, март 1909). – ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а. е. 2848, л. 15–19.

[37] Писмо от Ем. Богориди до Ив. Евстр. Гешов (Париж, 14 окт. 1909). – ЦДА, ф. 568к, оп. 1, а. е. 135, л. 1–2 (Документи за историята на БКД. Т. 2, 325–326, № 216).

[38] *Богориди, Е.* Един българин из миналите времена – княз Ст. Богориди. – ПСпБКД, LXXI (XXII), 1909, св. 7–8, 471–488. Публикуваният в „Периодическо списание" български превод на оригиналния ръкопис на френски език (ЦДА, ф. 568к, оп. 1, а. е. 135, л. 5–43) страда от редица неточности, особено при транскрибирането на личните и фамилните имена и при датировките.

[39] *Начов, Н.* Цариград и Българското възраждане. – Във: Иларион Макариополски, митрополит Търновски (1812–1875). С., 1925, 113–167; Цариград като културен център на българите до 1877 г. – СбБАН, XIX, 1925, 1–206.

[40] *Начов, Н.* Княз Ст. Богориди (Биографични бележки). – СбБАН, XXIV, кл. и. ф. и ф.-о., 14, 1931, 3–74.

[41] НА – БАН, ф. 9к, оп. 1, а. е. 622, л. 1–2; а. е. 627, л. 1–36; а. е. 628, л. 1–56; а. е. 629, л. 1–2.

[42] *Радев, С.* Ранни спомени. С., 1969, 22–23.

[43] Сб. Ал. Балабанов. С. Радев в спомените на съвременниците си. С., 1986, 253–254.

[44] ЦДА, ф. 1858к, оп. 1, а. е. 23, л. 3–10 (публ. от *Билярски, Ц.* Из кореспонденцията на С. Радев. – ИДА, 57, 1989, 101–108 (№ 23, 26, 27–29). Кратки биографични данни и своя преценка за княз Богориди писателят изнася само в книгата си: La Macedoine et la renaissance bulgare au XIX-e s. Sofia, 1918, 121–123, 133, 226, 266.

[45] Литературен фронт, XXXII, № 32, 5 авг. 1976; Сб. Ал. Балабановл С. Радев в спомените..., с. 348. Вж. и *Василев, Й.* С. Радев след „Строителите" (Библиографско напомняне). – Във: Сб. в чест на 80-годишнината на проф Т. Боров. С., 1984, 91–99.

[46] *Теодоров-Балан, А.* Софроний Врачански. За 100-годишнината на новата българска печатна книга (1806–1906). С., 1906.

[47] *Орешков, П.* Автобиография на Софрони Врачански. С., 1914.

[48] *Златарски, В.* Политическата роля на Софрония Врачански през Руско-турската война (1806–1812). – ГСУ. ИФФ, XIX, 1923, 1–86.

[49] *Пенев, Б.* Автобиографията на Софрони Врачански. – Във: Сб. в чест и в памет на Луи Леже 1843–1923 г. С., 1925, 145–157; История на новата българска литература. Т. 2. Българската литература през първата половина на XIX век. С., 1977, 209–262.

[50] *Арнаудов, М.* Софроний Врачански (1739–1813). С., 1941.

[51] „Софрониеведението" в България през втората половина на XX век е обобщено в Софроний Врачански 1739–1813 г. Биобиблиографски указател. Състав. *Н. Вутова*. С., 1989, в който фигурират 668 заглавия на научни, популярни и юбилейни публикации. Вж. също: Софроний Врачански и проблемите на възрожденската ни култура (1739–1989). Велико Търново, 1990; Софроний Врачански. Сб. изследвания. Състав. *Д. Караджова* и *Ст. Таринска*. С., 2004.

[52] Всъщност, въпреки приоритетите за популяризиране на Възраждането (семантично най-натоварената епоха) в масовата историческа култура, през втората четвърт на XX в. българските институции остават без единна концепция за състава и характера на възрожденския пантеон. Вж. *Тодоракова, М.* Денят на народните будители. – ИДА, 79, 2001, 92–134. Тази зависимост се запазва трайно и през втората половина на XX в. Вж. напр. *Топалов, К.* Възрожденци. С., 1999, 31–45; *Семов, М., Г. Бакалов, Д. Дойнов.* Будители народни. Пловдив, 2002, 78–83.

[53] ЦДА, ф. 186б, оп. 1, а. е. 137, л. 43–44, 104; *Радева-Стефанова, Св.* Ръкотворни паметници на Раковски в Котел. – Във: Българско възраждане. Идеи – личности – събития. Т. 4. С., 2002, 378–380.

[54] *Василиев, А.* Трем на Българското възраждане. С., 1936, с. 3, 7, 9.

[55] *Мишев, Д.* България в миналото. (Страници из българската културна история). С., 1916, 266–267, 293–294, 306–308, 367, 375, 415.

[56] *Сакъзов, Я.* Българите в своята история. С., 1922[3], с. 182, 225, 270–271.

[57] *Станев, Н.* Борба на българите за духовна свобода. С., 1920; България под иго. Възраждане и Освобождение 1393–1878 г. С., 1928, 215–216, 286, 312, 321; Най-нова история на България. Кн. 1. 1878–1912 г. С., 1925, 49–53; История на нова България 1878–1942 г. С., 1943[3], 45–47.

[58] *Кепов, И.* История на Княжество България. С., 1933, 62–63, 67–73.

[59] *Станишев, Х.* Кратка история на българите от най-стари времена до днес. С., 1942, с. 173, 175, 209.

[60] *Пастухов, И.* Българска история. Т. 2. Уредба на Второто царство. Турска власт. Възраждане. С., 1943, 591–609, 666, 741.

[61] *Орманджиев, И.* Нова и най-нова история на българския народ. С., 1945, с. 256, 282–283, 426–429.

[62] *Трайков, Н.* Нови данни за Софроний Врачански. – Знаме, № 39, 24 апр. 1929; Неиздадени документи от нашето минало. Мария, дъщерята на Софроний Врачански. – Зора, XIII, № 3607, 12 юли 1931; Една потомка на Софроний Врачански във Франция. – Зора, XIII, № 3613, 19 юли 1931; Биографията на д-р Ат. Богориди от Котел, внук на Софроний Врачански. – Зора, XIV, № 3914, 23 юли 1932; Една неизвестна гръцка история на българския народ. – Родина, I, 1939, № 3, 163–165.

[63] *Тодоров [Хиндалов], В.* Ст. Богориди и неговото участие в църковния въпрос. – Мир, XXXII, № 7691, 15 февр. 1926; Княз Богориди. Македонските българи и църковният въпрос. (Из архивата на Хр. П. Тъпчилещов). – Пак там, XXXV, № 9179, 13 февр. 1931.

[64] *Матеев, П.* Още няколко думи за княз Ст. Богориди. Неговият живот, заслуги и достойнства. – Камбана, XIX, № 5, 27 ян. 1930; Петимата Богоридовци. – Нива, II, 30, 22 май 1930; Два исторически документа. – Независимост, № 2795, 24 септ. 1930; Два документа от

потомци на поп Стойко, сетне епископ Софроний Врачански. – МПр, X, 1936, № 3–4, 101–107; Исторически документ. Екатерина поп Стойкова, епископ Софрониева. – Мир, XLIII, № 10958, 29 ян. 1937.

[65] *Маджаров, А. п.* Канцлер Горчаков – български зет. – Мир, XLI, № 10610, 30 ноем. 1935; *Имуков, Р.* Роднинството между княз М. Стурдза и княз Ст. Богориди. – Добруджански глас, № 71, 28 авг. 1935.

[66] *Гандев, Х.* Ново известие за рода на С. Врачански. – Родина, III, 1941, № 4, с. 148.

[67] Вж. Стенограмата от заседанието на историческата колегия в България, организирано от КНИК за обсъждане състоянието на историческа наука (1948). – Във: Съдът над историците. Българската историческа наука. 1944–1950 г. Т. 1. С., 1995, 203–386; срв. и *Косев, К.* Тоталитарният режим и обучението по история. – ИПр, 1998, № 3–4, 186–191.

[68] Вж. *Натан, Ж.* Класи и класови отношения в епохата на Българското възраждане. – ИПр, 1945, № 1, 34–48; *Зарев, П.* Българското възраждане. С., 1946; *Державин, Н. С.* История Болгарии. Т. 4. Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца XVIII в. до 1877 г.). М. – Л., 1948; История Болгарии. Т. 1. М., 1954.

[69] *Стоянов, М.* Книги от българи на чужди езици до Освобождението. – Във: В чест на акад. Н. Михов. С., 1959, 283–291; Стари гръцки книги в България. С., 1978, 455–456; Българи, работили в гръцката книжнина през XIX век. – Във: България в света от Древността до наши дни. Т. 1. С., 1979, 450–460.

[70] *Зарев, П.* Българското възраждане. С., 1950, с. 84; *Косев, Д.* Лекции по нова българска история. С., 1951, с. 93, 283; *Митев, Й.* Кратка история на българския народ. С., 1951, с. 285; История на България. Т. 1. С., 1954, 345–346 (С., 1961[2], 381–382); Т. 2. С., 1955, с. 25, 68–69 (С., 1962[2], 19–20); *Арнаудов, М.* Г. С. Раковски. Живот – дело – идеи. С., 1969, с. 14, 69; Неофит Хилендарски Бозвели (1785–1848). Живот – дело – епоха. Т. 1. С., 1971[2], с. 453 сл., 521 сл.; *Атанасов, Ж.* Неофит Бозвели. Биография. С., 1974, 186–189.

[71] *Трайков, В.* Г. С. Раковски. Биография. С., 1974, с. 59 сл., 240 сл.

[72] *Стоянов, М.* Когато Пловдив беше столица. С., 1973, с. 25 сл.; История на България. Т. V. Българско възраждане (началото на XVIII – средата на XIX век). С., 1985, с. 496; *Димитров, И.* Епоха 1885 г. С., 1987, 35–36.

[73] Кратка българска енциклопедия. Т. 1. С., 1963, с. 257; Енциклопедия „България". Т. 1. С., 1978, 323–324; *Николова, В., М. Куманов.* Кратък исторически справочник. Т. 3. България. С., 1983, 64–65.

[74] *Жечев, Т.* Българският Великден или страстите български. С., 2000[7], 30–49.

[75] *Георгиев, Г.* Княз Ст. Богориди (200 г. от рождението му). – ДК, LV, 1975, № 10, 8–25. Вж. и ЦДА, ф. 1620к, оп. 1, а. е. 105, 106, 132, 152 и 193.

[76] *Петров, З.* Моят Ст. Богориди. – Литературен фронт, XXXII, № 32, 5 авг. 1976; № 33, 13 авг. 1976; Реставрация не означава реабилитация. – Пак там, № 50, 9 дек. 1976 (препубл. в кн. му Историята като безумие. С., 1997, 24–50); Възрожденци. С., 1987, 123, 127–129.

[77] Вж. напр. *Германов, А.* Кой е Ст. Богориди? – Литературен фронт, XXXII, № 49, 2 дек. 1976.

[78] *Симов, Й.* Възторжен певец на човешката душевност – френската поетеса А. дьо Ноай е правнучка на Софроний Врачански. – Отечествен глас, № 25, 30 ян. 1985; *Колев, Н.* Графиня дьо Ноай – потомка на Софроний Врачански. – Отечествен фронт, XLI, № 11684, 19 авг. 1983; *Чолов, П.* Родът на Софроний Врачански. – Котленски край, № 19–22, 2 юни 1989; *Миланов, Б.* Родът на френска аристократка иде от Софроний Врачански. – Седмичен труд, X, № 15, 13–19 апр. 2000.

[79] *Дончев, П.* За родословието на Софроний Врачански. – Спектър'69. С., 1969, 169–174.

[80] *Харбова, М.* Наследници на Софроний Врачански. – ИПр, 1986, № 11, 57–66.

[81] *Чолов, П.* Родът на Софроний Врачански. – Във: Софроний Врачански. Сб. изследвания. С., 2004, 267–284.

[82] *Колибаров, М.* Принос към рода Софониев (поп Стойко Владиславов). Котел, 2002. В това единствено по-цялостно проучване авторът – котленски краевед любител – си поставя за цел съставяне на изчерпателна генеалогия на „Софониевия род", от неговия най-рано засвидетелстван представител до съвремието ни, но също го проследява в три обособени глави – предци на Софроний Врачански, потомци по права линия (родът Богориди) и сребрени потомци. Ограниченият брой страници, посветени на князете Богориди (с. 51–75), има за изворова и историографска основа съчиненията на Ем. Богориди, Н. Начов и М. Харбова, преповтаряйки със съкращения тяхната информация, както и всички техни генеалогични и фактографски неточности.

[83] *Радев, И.* Предговор. – Във: Княз Ст. Богориди. Състав. и предг. *И. Радев.* Велико Търново, 1994, с. 5 (Библиотечна поредица „Проглас").

[84] *Йосифова, П.* Една късна фанариотска фамилия в Османската империя – Богориди. Дипл. работа (СУ. ИФ). С., 1986, 1–101; Родът Богориди. – Във: II международен конгрес по българистика. Доклади. Т. XXIII. Млади българисти. С., 1989, 512–524; Един българин-фанариот във висшата политика на Османската империя (княз Ст. Богориди). – ГодВСУ, III, 1997, № 1, 271–285. Подобна оценка използва и *Тодев, И.* Д-р Ст. Чомаков или от освободителен към имперски национализъм. – Във: Към друго минало. С., 1999, 155–156; Д-р Ст. Чомаков (1819–1893). Живот, дело, потомци. Ч. 1. Изследване. С., 2003, с. 111.

[85] Вж. *Stourdza, A.* L'Europe orientale et le rôle historique des Maurocordato 1660–1830. Paris, 1913, 82–88; *Pippidi, A.* Phanar, Phanariote, phanariotisme. – RESEE, XIII, 1975, No 2, 231–2390; Hommes et idées du Sud-Est européen a l'aube de l'âge moderne. Bucureşti – Paris, 1980; *Данова, Н.* Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век. С., 1980, 244–245; *Contogeorgis, G.* Histoire de la Gréce. Turin, 1992, 254–255, 265–266, 284–286, 297, 327–328; История на Османската империя. Под ред. на *Р. Мантран.* С., 1999, 325–329; *Tabaki, A.* Au carrefour des civilisations: Phanar et Phanariotes. – EB, 2002, No 1, 96–109.

[86] *Радкова, Р.* Българската интелигенция през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX век). С., 1986, 262–266.

[87] *Генчев, Н.* Българска възрожденска интелигенция. С., 1991, с. 122, 254.

[88] *Куюмджиева, М.* Интелектуалният елит на българското общество през Възраждането. С., 1995, с. 44, 72, 126, 145, 197, 238, 267.

[89] *Тонев, В.* Котел..., 138–139, 154–155, 166–179, 283, 288.

[90] *Харбова, М.* Съзнанието за приемственост в рода на Софроний Врачански. – Във: Котленски родове. Котел, 1996, 75–93.

[91] *Радев, И.* Софроний Врачански и „софониевците" във възрожденския живот. – Във: История и култура на Карнобатския край. (Сб. научни материали). Т. 2. С., 1992, 7–15.

[92] *Бонева, В.* Княз Ст. Богориди – един българин от другата страна на Високата порта. – История, 1997, № 3–4, 72–78; Възрожденецът Г. Кръстевич..., 23–26 сл.; *Радева, С.* Богоридите. – Във: Котел – град на великани. С., 2002, 63–73.

[93] *Macdermoth, M.* A History of Bulgaria 1393–1885. London, 1962, 97–102, 115, 149, 153, 183, 318, 335–337; *Генчев, Н.* Българско възраждане. С., 1988[3], 203, 205–206; *Игнатовски, Д.* Лекции по история на България. Възраждане. Трета българска държава. Шумен, 1994, с. 71, 141, 159–164; *Митев, П.* Българското възраждане. Лекционен курс. С., 1999, с. 59, 68, 80, 97–99.

[94] *Марков, Г.* Българската история вкратце. С., 1992, с. 132, 136, 187–188; *Любенова, Л.* Ал. Богориди. – Във: Личности от Третото българско царство. Ред. *Ел. Стателова.* С., 2000, 24–28.

[95] Съвременна българска енциклопедия. Т. 1. С., 1994, с. 338; Кой кой е сред българите XV–XIX век. Координатор и ред. на текста *И. Тодев.* С., 2000, 44–46, 305; *Куманов,*

М., К. Исова. България. Историческа енциклопедия. С., 2003, 43–44; Трето българско царство (1879–1946). Историческа енциклопедия. Състав. *А. Тошкин, А. Рабаджийска, М. Куманов.* С., 2003, с. 48.

[96] Вж. и преценката на *Даскалов, Р.* Как се мисли Българското възраждане. Историографско проучване. С., 2002, с. 246.

[97] *Шишманов, И.* Нови студии из областта на Българското възраждане. I. В. Е. Априлов, Н. Рилски, Н. Бозвели. – СбБАН, XXI, кл. и.-ф. и ф.-о., XIII, 1926, с. 3.

НОВ ПОДХОД КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРОЖДЕНСКО ЕТНОЛОЖКО ЗНАНИЕ

МАРИЯ ГАЛАНОВА

Два са основните въпроса, които би трябвало да си зададе всеки изследовател, имал шанса да живее в преходен исторически период, характеризиращ се – покрай всичко друго, и със смяна на парадигмата в онази научна област, в чието лоно той, изследователят, се осъществява като такъв: 1) кои са точките на съприкосновение между новия, актуалния модел на научно-изследователска дейност и стандартите на проучване, жалонирали до неотдавна насоките и равнищата на развитието на моята научна дисциплина; 2) какво е мястото на изследователските насоки и методи, свойствени на недеформираната от тоталитарни политически режими наука, в моята собствена досегашна научна продукция? Едва след като уточни отговорите на тези питания, всеки един от нас – посветилите творческите си усилия на изграждането на научното знание от сферата на историко-хуманитарния цикъл, би могъл да си зададе и третия въпрос: „А сега, накъде?“. Тоест, би могъл да се оттласне от спасителния и сравнително безопасен постамент, на който стъпиха повечето от колегите историци през последните 15 години – нова преценка на познати исторически факти или пък вкарване в научно обръщение на известни, но поради някаква конюнктурна причина неизползвани исторически документи.

Всъщност доколко е нова парадигмата, която, поне според науковедската книжнина[1], заема мястото на образеца, по чийто пример бяха построявани научните изследвания в областта на българската историческа наука от времето на социализма? Направлението "Нова историческа наука", променило методологията, обяснителните модели, някои от основните понятия и акцентите на проучванията в сферата на историческото знание, възниква през XX в., в годините между двете световни войни. На хегелианския (в частност – и на марксическия) панлогизъм (визия, съгласно която светът е устроен логично, напълно познаваем е и човешката мисъл е в състояние да изгради изчерпателна, адекватна представа за всеки негов аспект) новата историческа концепция противопоставя Кантовото становище за ограничените възможности на човешкия разум и схващането му за битието като нещо, добиващо смисъл само в качеството си на обект на познание – в сми-

сял, че то бива виждано така, както е в състояние да го възприеме познаващият субект; към тази постановка се добавя тезата на неокантианското философско течение за „идеалния тип“ (или „изследователската утопия“ – т. е. обяснителният модел), в съответствие с който ученият осъществява своите познавателни исторически реконструкции. На такава основа се изгражда виждането за принципните различия между неизбежно обременения с ценностни ориентации т. нар. идеографически метод на науките за културата, от една страна, а от друга – т. нар. законополагащ метод, свойствен на природните науки. В крайна сметка на марксическата концепция за историческия процес, разбиран като монокаузално развитие, изразяващо се в смяната на т. нар. социално-икономически формации, се противопоставя визия за по-друг тип предметна област на историческата наука – за процеса на реалния, ежедневния човешки живот, в който, наред с политикономическите механизми и социалногруповите интереси (в т. ч. и класовите), действат различни други подбуди, емоции, типове манталитет, културни и религиозни традиции и специфични възгледи, формирани под въздействието на характерната за всяка човешка общност картина на света, функционираща на равнището на всекидневното съзнание. Така изследователският интерес се заостря не толкова върху обективните обстоятелства, в условията на които съществува определена социална група, а върху индивида, числящ се едновременно към различни видове общности и консумиращ своята жизнедейност в рамките на конкретни исторически обстоятелства. Това налага да бъдат ползвани т. нар. многофакторни обяснителни модели с цел изучаване на историческите промени, извършващи се в човешкото общество. Подобен изследователски подстъп има за свой логичен резултат не само очертаната дотук философска и методологическа постановка, но и разработвана посредством полидисциплинарен подход тематика, различна от марксистко-хегелианската, както и източниковедска концепция, различаваща се от позитивистката. Историческото знание придобива профил на „наука за културата“, а постиганата посредством него реконструкция на миналото се осмисля като постановка на изследователя, изградена съобразно неговото виждане за аспектите на историческото развитие; избраният от учения изследователски проблем се изявява като своеобразен канал за диалог с хора от отминала епоха; историческият паметник „проговорва“ в зависимост от това, какви въпроси му се „задават“ в хода на научното изследване и в какъв контекст биват тълкувани неговите „отговори“, за да придобият те, по този начин, статут на установени исторически факти[2]. Особена методологична стойност в изследователския инструментариум на историка придобива същностното типологизиране на характерните за културологията подходи на проучване „отвън“ (чрез понятийния апарат на учения) и „отвътре“ (т. е. посредством опит да се уточни гледната точка на носителите на изучавана-

та култура); като вид „чужда“ култура се осмисля културата на миналото, а историческият анализ цели да разгадае нейния специфичен „език“ и да го направи разбираем за боравещите с понятийно-категориалния апарат, актуален за епохата на проучвателя.

Всички тези „новости“ в областта на историческото познание, осъществявано от западните учени през втората и третата третина на XX в. и изтъквани като препоръчителни за източноевропейските изследователи в наше време, имат някои аналози в похватите, свойствени на българската етнология от втората половина на миналото столетие: стремежът да се изследва етническата специфика на всички страни на човешката жизнедейност; опитите за разшифроване на „езика“ на традиционната народна култура; търсенето на историческия контекст, формирал всяко едно от изучаваните явления; задължителният въпрос „Защо?“, задаван при теренните проучвания, след като осведомителят е отговорил на уточняващите питания „Какво?“ и „Как?“, а след това повтаряне на същата схема от въпроси от страна на изследователя към самия себе си в процеса на осъществяването на същинския научен анализ[3]; реконструирането на характерната за всекидневното съзнание, някогашна „картина на света“, посредством ясно разграничаване на подходите „отвън“ и „отвътре“.

По какво се различават нашите етноложки постижения, реализирани през социалистическия период, от оформилото се в годините след Първата световна война и развиващо се до днес антропологически ориентирано историческо знание? Задължителната марксистка концепция за същината на историческия процес, акцентираща върху политикономическата рамка на условията, при които съществува и се развива етническата общност, а също и за безспорната адекватност на тези условия с представата за тях, изградена с помощта на същата тази философска концепция, наложи обяснителни модели, в които не бе предвидено достойно място за индивида – етнофор като обект на научно изследване. Явленията, подлагани на етноложки анализи, се осмисляха като продукти на условията на съществуването на етноса, а не като следствия от етноспецифична човешка активност – т. е. едва на второ място се поставяше едно определено качество на изучавания предмет: същността му на даденост, родена благодарение на човешко, етнически обагрено индивидуално или колективно поведение. Некоректно би било обаче да се отричат реалните постижения в областта на проблематиката, засягаща въпросите за възникването на етничността. Също така е редно да бъде отбелязано, че се осъществяваха иманентно вплетени в анализите, макар и неизтъквани като водеща изследователска цел, опити за съгласуване на знанията относно историческото развитие на икономиката, обществените структури и духовния живот, за да бъде постигната научна рефлексия относно етническия аспект на съвместното функциониране на тези различни страни от

социалното битие. Тоест, можем да говорим за начинание, адекватно с главната цел на едно от двете направления, формирали се от 60-те години на XX в. насетне, в лоното на дейността на учените, обединени около школата „Анали" (другото название на т. нар. „Нова историческа наука") – осъществяване на „исторически синтез", преодоляващ радикалното разграничаване на икономическата история от проучванията, посветени на историческото развитие на духовността.

Най-същественото различие по отношение на насоките на научната дейност на „аналистите" – от една страна, а от друга – на българските историци, в частност и на българските етнолози през втората половина на XX в., е почти пълното отсъствие, у нас, на опити да се работи в сферата на историята на менталността.

В настоящата статия не се отделя място за сравняване, анализ и преценка на становищата на Кант и Хегел относно човешките познавателни способности. Според нас подобна съпоставка би имала качеството на философска антиномия, подходяща за предмет на друг вид научен труд. Тук ще отделим внимание – с отпратки към днешната българска етнология, на някои от тезите на водещи западноевропейски философи, психолози, социолози и културолози от втората половина на XIX и XX в. – те упражняват силно, формиращо въздействие върху съвременното обществознание и имат пряко отношение към някои от областите на етноложката проблематика, но именно в този им аспект (като идеи, докосващи предмета на народознанието) не са специално откроени в обобщаващите науковедски обзори, посветени на особеностите на кризисното състояние на историческото познание в наше време, а също и на различията между марксистко-хегелианския и кантианския подход в научноизследователската дейност и в частност – в сферата на историописта. Също така тук не се занимаваме със специална критика на задължителния допреди десетилетие и половина икономико-социологически изследователски метод, подценяващ, а твърде често дори елиминиращ човешкото ежедневие от предметната област на историческите науки. Ние считаме, че този подстъп към проучването на миналото не е изначално и тотално погрешен – той би могъл да бъде набеден единствено в едностранчивост, и то само тогава, когато бива тоталитарно налаган като единствено допустим. Освен това предметът на изследователската работа на българските етнолози винаги е обхващал повечето от аспектите на традиционното и съвременното ежедневие, макар и без да постига изчерпателност. В този смисъл може да се твърди, че у нас е постигнат значителен напредък в насока, идентична с една от целите на съвременните „аналисти", споделящи визия, според която предмет на историческата наука е процесът на живота на хора и общества (вкл. и етнически общности) в неговата всекидневна конкретика: изграждане на познавателна реконструкция на миналото, отговаряща на определението „етнологическа история".

Постигането на именно такава познавателна рефлексия относно миналото, която да има характер на „етнологическа история“, изисква ясна концепция за онова, което Едмунд Хусерл (немски философ) обозначава с понятието „жизнен свят“ – т. е. универсумът на човешкия опит, определящ възможностите за жизнедейност на индивида или на групата. Корените на идеята за това концептуално построение трябва да се потърсят в постановката на друг немски философ и историк на културата – Вилхелм Дилтай, централно понятие в чиито трудове е „живот“, разбиран като „културно-историческа реалност“ и „начин на човешко битие“; като способ за изучаване на осмисленото по такъв начин битие той прилага т. нар. „разбиращ“ метод и му дава названието „херменевтика“ в случаите, при които се касае за проучване на културата на миналото; относно „разбирането“ на „другостта“ пък Дилтай препоръчва похвата на „вчувстването“ („вживяването“) в „чуждия“ свят. Испанският философ Хосе Ортега-и-Гасет интерпретира „жизнения свят“ от екзистенциално феноменологични позиции – като възможност за избор и начин на осъществяване на свобода, използвайки тази своя философска конструкция като аргумент за защита на тезата за нов тип онтология. Френският философ и социолог Филип Ариес пък, развивайки концепцията си относно задължителното прилагане на психоаналитичната методология при тълкуването на исторически извори, лансира понятието „форми на живота“ (въведено най-напред от немския философ Е. Шпрангер) и го доразработва, влагайки в него смисъл и на „ценностни ориентации“, и на „културни протофеномени“, специфични за всяка отделна културна общност, а също и на „етапи от биологичната история на човека“; по-късно това понятие се използва широко в словесния инструментариум на т. нар. аналитична философия, особено в случаите на защита на тезата за социокултурна относителност, прилагана при изучаването на чужди култури. Немският философ и социолог Юрген Хабермас разработва визията за „жизнения свят“ като за едно от двете равнища (социокултурното) на „двустепенно“ устроеното съвременно общество, противопоставено на другото ниво – „системата“ (административно-управленската сфера); най-стойностният сегмент от тази концепция е Хабермасовата теория за т. нар. „комуникативно поведение“ (противопоставено на „стратегичното“ такова), посредством което се конституира нормативна среда и се градят устойчиви личностови типове; с помощта на понятието „комуникативно поведение“ (за чието поле на осъществяване се посочва „жизненият свят“) се търси възможност за добиване на знание относно т. нар. „алтернативни структури“, лишени от институционално статукво в зрелия модерен и в постмодерния период. Понятието „жизнен свят“ има ключова позиция и в теоретичните построения на т. нар. феноменологична социология (напр. постановката на австрийския философ и социолог Алфред Щутц за смисловия строеж на социалния свят).

Въпреки наличието на огромен масив от натрупан емпиричен материал и немалък брой изследвания върху опциите, изграждащи универсума на българите в миналото и днес, понятието „жизнен свят“ – в смисъла, даден му от западноевропейското обществознание, не присъства в аналитичните начинания и методологичните построения на нашата етноложка наука. Въпреки проучвателския интерес, заявен през последните 15 години по отношение на етничните измерения на „другостите“, методът на „вживяването“ в чуждата култура до днес не е възприет от българските етнолози. Многократно облекченият достъп до информация относно чуждестранните научни постижения не предизвика чувствителни промени в методологията, свойствена на нашата етнология през последните 60 години. Известни успехи в областта на тълкуването на „езика“ на чужди култури, а също и на артефакти от традициите на собствения ни народ, не могат да бъдат отречени – те бяха факт и в годините на тоталитарния период. Домораслата ни херменевтика обаче остана твърде далеч от методологичните спорове и от приложението на утвърдените постановки в областта на „тълкуващите“ изследователски похвати, а също и от всичко, което се случи в продължение на почти цяло столетие в лоното на едно от главните направления в западната философия и култура – феноменологията, съсредоточила усилията си върху проблемите на отражението, познанието, смислообразуването и стойностите на последното в качеството му на градиво на човешкото битие, на културен фактор, а също и на действие, с помощта на което е възможно да бъде изградена концепция за същността на понятието „време“.

В методологичните конструкции на нашата етнология не намери място неприемливата от хегелианско гледища, но все пак логично необорена неокантианска постановка относно познанието като „чисто понятийно конструиране на предмета“. Съчетаването на тази визия с тезата на Хусерл за същността на съзнанието като „смислово съединяване с предмета“, а също и за спецификата на феноменологичния метод като изграждащ знание относно полето на смислова връзка между предметния свят и съзнанието – поле, което не съдържа непрозрачност по отношение на съставящите го значения, позволява да се помисли за концепция относно уникалния жизнен свят на всеки етнос[4], а също и за психичните феномени (по смисъла на Хусерл) като обект на изследване с цел сътворяване на история на българската менталност. Съвършено непознато за нашата етнология остана учението на френския философ Пол Рикьор, според което осмислянето на херменевтиката единствено като интерпретация на символи е твърде ограничено, а като препоръчително се изтъква въвеждането на дейностния принцип за основа на херменевтичния анализ, изследването на индивидуалната личност – като място на раждането на знанията, либидната енергия – като способ за изтръгването на човека от сферата на биологията в света на културните значения, които пък се разглеж-

дат като форми на сублимация на „изначалните импулси“ на човешкото Аз; културното творчество се счита от Рикьор за дело, създаващо „втори свят“, а също и за единствен начин за реализиране на връзка между времената, като същевременно този философ прави опит да обоснове този свой възглед с помощта на Августиновото схващане за времето като „състояние на душата“. Някои български етноложки анализи се родеят с някои от тезите на Ханс-Георг Гадамер – за обективната действителност, която, от гледна точка на познаващия субект, е винаги проинтерпретирана, т. е. „усвоена по определен начин“ и за принципната неотделимост на разбирането на културовите текстове от саморазбирането на интерпретиращия ги, възприемащ субект. Никоя наша научна инициатива обаче не е отразила етноложко гледище относно важна концепция на друг немски философ – Мартин Хайдегер, споделяна и от други учени-херменевтици и феноменолози. Имам предвид опита да се отнемат от херменевтиката, чрез тази концепция, нейните методологични функции (да проучва процеса на смислообразуването) и да ѝ се вмени статут на онтология (да изучава екзистенциалиите на човешкото битие, към които се причислява и тълкуването – т. е. херменевтиката се оказва осмислена като феноменология на това битие, с аргумента, че в неговото лоно, в качеството на модус, се осъществява разбирането).

Казано с други думи, българската етнология не оказа прием на т. нар. философска херменевтика, а предпочете прилагането на херменевтични способи в изследователската си практика. Този тип начинания обаче рядко напускаха обсега на експлоатирането на теорията за бриколажа, за бинарните опозиции, структуриращи митологичното мислене, без да се отделя внимание на съдържащия се в нея аисторизъм (което пък противоречеше на задължително заявяваната диалектико-материалистична методологична постановка). Това усърдно следовничество на принципите на Клод Леви-Строс, демонстрирано от страна на някои учени, се осъществи в рамките на онзи период, през който в Западна Европа и САЩ се формира и приложи т. нар. постструктуралистичен подход в сферата на социохуманитарните науки и във философията. Неговата цел бе да постигне познавателна рефлексия по отношение на всичко „неструктурно“, на културовите текстове, окачествявани като „преодолели дихотомния принцип“. Нашата етноложка наука не прояви интерес към т. нар. „опако на структурата“, станало предмет на постструктуралистичните изследвания.

Обобщеното дотук внушава извода, че освен компесаторното втурване към нови теми и обекти на проучване, което е отличителна черта на българската етнология през последните 15 години, е необходимо да бъдат изграждани и солидни философски основи, аргументиращи избора на методологията и насоките на проучвателската дейност. Когато е налице заимстване на актуални идеи и същевременно – пренебрегване или дори непознаване на

философската им обосновка, се стига понякога до неудобни и дори комични ситуации. Например каква част от нашите учени са информирани относно типовете философски интерпретации, ползвани като доказателно средство, при защита на идеята за създаването на Европейската общност? Имам предвид феноменологичната концепция за „другия", за времевото и смисловото измерение на всяка „общност от монади", въз основа на което се конституира схващането на Хусерл за същината на историчността, на чиято база пък се изтъква становището относно телеологичната специфика на европейската култура, „призвана" да постигне „свръхнационалност" в качеството ѝ на цивилизационен тип. Колко често се отчита формиращото въздействие на постановки от сферата на феноменологичната психиатрия и екзистенциалния психоанализ върху концепциите за същността на „другостта"? И изобщо, отдели ли се внимание на етноложките измерения на тезите и хипотезите, възникнали от средата на XX в. насетне вследствие колосалните интелектуални усилия на Западния свят да се намери връзката между типовете „безумие" и междуличностните отношения, основаващи се на „разбирането" (т. е. на „прозрачността" на културовите текстове), а също и между психотичността и загубата на понятна знакова среда, притежаваща характерни групови фантазии (в т. ч. и митове)?

Именно изграждането на ясна философска постановка е онзи изследователски похват, който лишава от еклектичност заимстването на различни идеи, вече защитени от чужди учени и прилагането на вече използвани от тях проучвателски способи. Не е необходимо подобна постановка да бъде задължителна за всички изследователи, съставящи една научна колегия. Непротиворечивостта на философската теза е условието, гарантиращо нейното легитимно място в изследователската методология.

* * *

След като съпостави развитието на родната ни етнология през втората половина на XX в. с водещите философски и обществоведски тенденции в социохуманитарното знание през същото столетие и, в частност, с насоките в изграждането на вече близо 80-годишната „Нова историческа наука", пишещата тези редове се чувства морално задължена да приложи същия компаративен критерий в оценката на собствената си скромна творческа продукция и по-точно – в окачествяването на публикациите, отразяващи водещите научни интереси на авторката – етнопсихология и историография на българското възрожденско етнопсихологическо познание.

Първите две стъпки в тези области имат методологичен характер и по същността си са сходни с извороведската концепция на школа „Анали". Най-напред, в една почти юношеска статия, написана през 1979 г. за сборник, излязъл от печат чак през 1991 г., бе формулирана позиция за преценка на

източниците, годни да предоставят сведения за народната душевност и за условията на нейното формиране[5]. В следващите няколко години бе оформен подход с цел „задаване на въпроси“ на нетрадиционен извор – в разрез с дотогавашната практика, според която началото на българското етноложко знание се търсеше в специално замислените начинания на автори с народоведски интереси: за обект на проучване бе определена цялата наша възрожденска книжнина (без художествената литература) – в резултат на това се откроi наличие на завидно за онази епоха по обема и качеството си теоретично етноложко познание, отразено най-вече на страниците на тогавашните ни вестници[6] (докъм средата на 80-те години на XX в. у нас се популяризираше невярното твърдение, че през Възраждането само в литературното наследство на отделни български автори могат да бъдат установени наченки на проявен, но неразвит в сериозни резултати интерес спрямо теоретичната етнопроблематика).

След приключването на събирателската работа и аналитичните изследвания върху огромния масив от публикации, отразили нашето възрожденско етнопсихологическо знание, стана възможно този емпиричен материал да бъде използван и като тип изворова база за реконструиране на особеностите на тогавашната българска менталност, но не от позитивистични позиции на безкритично приемане на твърденията, почерпани от книжовните паметници от миналото, а чрез полидисциплинарен подход, свойствен на т. нар. „Нова историческа наука“. За илюстрация на резултатите, получени вследствие прилагането на този подход, ще посоча онова, което бе систематизирано след приключването на три урбанистични изследвания и отразено в три публикации: две студии – „Нетрадиционно по някои традиционни проблеми“[7] и „Градската тема в българската възрожденска книжнина“[8], а също и една малка статия под наслов „Българска възрожденска урбанистика. Етнополитологически аспекти“[9]. Двете студии, първата – изцяло, а втората – отчасти, са посветени на аналитични урбанистични проучвания, целящи постигането на изводи с актуално значение, например: дълбинно изследване на живи до днес стереотипни представи; установяване на съществували в миналото огнища на психично напрежение, достатъчно мощни, за да се предположи наличието на изградени под тяхно влияние конституционално предразполагащи фактори, а също и реактивни феномени, съответстващи на определени типове „отключващи“ явления (т. е. идентифициране на резултатите от интензивни влияния на околната среда, предизвикали относително устойчиви специфични особености на реактивността и функционалните свойства на етнопсихиката). Изключително благодатен източник на изворов емпиричен материал за такова изследване е възрожденската книжнина, разкриваща града като особено социално пространство – като поле на криза на установени в предишни епохи форми на социално общуване. Същевременно

градът е и среда, генерираща урбанитет, т. е. специфичен градски начин на живот, а един от аспектите на урбанитета е т. нар. „конфликтна интеграция" – или интеграция, започваща с особен тип обществено сепариране, чийто резултат е не сегрегация, а обединяване върху качествено нова основа, въплътена в нова социална идентичност.

За да се достигне до дълбинните слоеве на съзнанието на хората от миналото, бе конституиран полидисциплинарен подход, съчетаващ изследователския поглед „отвън" и погледа „отвътре", отразяващ позициите на различни слоеве и отделни личности от българското възрожденско общество. Погледът „отвън" по необходимост се основава не само на методологията на съвременната етнология, но и на днешната психология, психиатрия, социология, социална антропология, урбанистика, изворознание и филология. Погледът „отвътре" бе базиран преди всичко на етноложки данни относно традиционни стереотипни представи, а също и на почерпаните от книжнината сведения за възгледите на възрожденските ни автори с етнопсихологически и урбанистични интереси, чрез чиято дейност по онова време са формирани различни страни от възгледите на българската общност и присъщата ѝ картина на света.

Чрез такава изследователска методология бяха формулирани въпросите, задочно „задавани" на хората от миналото. Въз основа на техните „отговори", условно казано, се създаде възможност да бъдат осъществени анализи в три тематични кръга. **Първият** от тях, съвършено чужд на досегашната ни етнология, разглежда проблема за психичното здраве на възрожденския българин и на възрожденското ни общество като цяло; като резултат бяха установени доказателства за наличие на шизоидни феномени, възникнали в процеса на формирането на идентичността на тогавашния ни градски жител. Също така обект на внимание се оказаха откроилите се в хода на анализа конституирани в тогавашната ни културна среда специфични „буферни механизми" за противодействие на породените от нейните характерни особености патогенни стресови състояния. Стана възможно да се открои ясно етиологичната страна на идентифицираните явления и да се класифицират свойствените на тогавашното ни общество неврози като типологично най-близки до описаните от Адлер невротични състояния, които преди малко повече от един век са характерни за средноевропейската средна и дребна буржоазия и представляват интернализиран образ на екзогенни конфликти, свързани с ориентацията към социално преуспяване. Съвременните изследвачи на града считат това психично разстройство за отличителен белег на урбанитета, а пък през XIX в. същият феномен се окачествява от Бард като „генуинно социогенно заболяване", свойствено на Модерната епоха. Друг аспект на проучване от същия тематичен кръг се предоставя от богатия изворов материал за ретроспективно изследване на тогавашния патогенен ро-

дител, а също и на патопластичните фактори в семейството по отношение на девиантното развитие на юношеските характери. И накрая, в хода на изследването стана ясно, че вследствие своеобразния методологичен похват за „задаване на въпроси", на които да отговори литературният паметник, е възможно разглежданият социално-психиатричен тематичен кръг да бъде допълнен с изводи от нозокомиално и психовалеологично естество – т. е. със заключения относно количеството и качеството на душевното здраве на българското общество през онази епоха, също и за способностите на българската етническа среда да осигури различни аспекти на психиатрична помощ, както и относно готовността на психично страдащите да приемат подобна помощ.

Вторият тематичен кръг на анализи, на базата на същите изворови материали, е този на дълбиннопсихологическите проучвания. Съвсем накратко обобщавам по този въпрос: след анализи по линия на психологическия и логическия аспект на явлението „означаване", след тълкуване на различни семантични казуси и в двата от посочените аспекти и вследствие съпоставянето на постигнатите от съвременната урбанистика констатации относно многопластовостта на символиката на града, от една страна, а от друга – установената от етнологичната наука способност на съзнанието на хората от традиционното общество да пренася функционално-семантичната натовареност на различни митични прототипи върху отделни лица и групи, стана възможно да се направи извод, че на дълбинно равнище в съзнанието на българската общност представата за градския човек е била натоварена с допълнителни констатации, заети от стереотипните виждания за демонизирания медиатор, за „своя чужд", който е способен да преминава границата между световете и да донася в „своето" пространство блага или беди, произхождащи от Отвъдното.

На базата на този извод, а също и на някои други, почерпани чрез все същите методологични похвати, бе осъществен и **трети** тематичен кръг анализи с цел да се установят типично български индикатори на „градската" психика, характерна за периода на формирането на нейния съвременен вариант, и да се потърси отговор на въпроса защо българинът се явява вечен потенциален кандидат-гражданин и същевременно – вечен „градомразец".

Относно изброените дотук аналитични начинания трябва да се добави още и това, че всички те се осъществиха през призмата на проблема за човешката самоличност – индивидуална и групова, проблем, около който гравитират изследователските интереси на повечето обществоведи-урбанисти. Освен това понятието „социално-икономическа формация" не бе оспорвано в качеството му на обозначение на атрибутивно присъща на човешкото общество характеристика. В представяните тук изследвания обаче, тази характеристика на човешкото общество бе разглеждана не като основа, а като

рамка на изучаваните явления. Статут на основа тук бе даден на особеното социално пространство – урбанистичното, и на градския начин на живот, относно който се прогнозира, че в бъдеще ще се видоизмени от модус в атрибут на човешкото общество.

Възрожденската книжнина, съдържаща сведения за битието на градския човек, засяга проблеми, свързани с конституирането и функционирането на онези институции и организационни структури, посредством които се осъществява движението за национална еманципация на българите. Констативните и прескриптивните цели на авторите на тези материали са ангажирани с установяването и оптимизирането на институционалната и цивилизационна зрелост на българите по онова време. Затова, с прийомите на политологията, в този род източници бе потърсено началото на българското етнополитологическо познание. В резултат се достигна до изводи, според които на страниците на нашия възрожденски печат се е разсъждавало по групи въпроси, считани за основни проблемни кръгове на науката политология, а именно: политически теории, политическа култура, политическо поведение.

Основна тема на онова, което би могло да се оцени като наше възрожденско знание по **първия кръг проблеми**, са разсъжденията относно причините за създаването на партиите и заключения относно съществуването им сред българите. Посредством методите на политологията и психологията бе възможно да се формулира извод, че по онова време в българския печат се защитават концепции, психологизиращи обществения живот, други автори пък внасят знания, свойствени на класическия консерватизъм – за съществуването на два вида партии – народни, а редом с тях и такива, които обслужват лични интереси. Пак чрез същите методи бе възможно да се констатира, че в същия род книжнина се отразява началото на формиране на онова, което политологията определя като „партийна система“, а също и развитието на политически процеси и идентифицирането на политически проблеми, „кризи на легитимност“, „кризи в интегритета“ и „кризи в участието“. Изграждането на **политическа култура** у тогавашните българи се постига и посредством разясняване същността на реалности, определяни от съвременната политология чрез обозначенията „власт“, „влияние“, „манипулация“, „достъп до качествена информация“, „автономност на обектите на политическо влияние“, „възможности за избор от страна на управлявания“.

Изключително интересни са онези материали с етнополитологическа насоченост, които се занимават с типично българското поведение в сферата на обществените институции, като в някои от тях се правят опити дори и за класифицирането му. Този тип анализ, както и опитите за политическо ректориране, т. е. за определяне на достойни политически водачи на нацията, показват не само завидна степен на зрелост на разсъждения в сферата на

политическото поведение, но също така дават възможност да бъдат направени изводи относно ясно очертала се в онази епоха „политическа култура на елита“ и „политическа култура на масите“.

Така, посредством прилагане на нетрадиционна за доскорошната ни етнографска наука методология, стана възможно да се постигне една от целите на „новата“ историческа наука, а именно: от тривиални и добре познати паметници да се получи нова по тип информация.

След тази равносметка е възможно да се отговори на третия от формулираните в уводната част на статията въпроси. Стана ясно че съществува достатъчно материал, за да бъде разработена история на българската менталност и дори бяха предприети допълнителни стъпки в тази насока: чрез съпоставяне на обобщен материал от фолклорни източници и подобен, почерпан от възрожденската книжнина, се оказа възможно да се открои чисто конструктивисткия подход, посредством който през втората и трета четвърт на XIX в. е било оказвано въздействие върху формирането на българските стереотипни и автостереотипни представи[10]. Посредством прилагане на психоаналитични способи стана възможно изследването на дълбиннопсихологични пластове от съзнанието на живеещите през XX в. българи и по-специално на онези негови измерения, които конституират актуални етностереотипни визии[11].

БЕЛЕЖКИ

[1] *Гуревич, А. Я.* О кризисе современной исторической науки. – Вопросы истории, 1991, № 2–3, 21–36.

[2] Пак там, с. 26.

[3] Пак там, с. 22.

[4] Подобна разработка бе предложена от български социолог (*Фотев, Г.* Другият етнос. С., 1994).

[5] *Галанова, М.* Извори за етнопсихологическите изследвания. – Във: Помощни исторически дисциплини. Т. 5. С., 1991, 230–241.

[6] *Галанова, М.* Българско теоретично етнологично познание. Началото. – Във: Сборник в памет на Татяна Колева. С., 1998, 20–26.

[7] *Галанова, М.* Нетрадиционно по някои традиционни проблеми. – Във: Проблеми на българската градска култура. Възрожденският град. С., 1998, 98–159.

[8] *Галанова, М.* Градската тема в българската възрожденска книжнина. – Българска етнография, 1994, № 1, 26–47.

[9] *Галанова, М.* Българска възрожденска урбанистика. Етнополитологически аспекти. – Год. на Етнографския музей – Пловдив. Пловдив, 1998, 30–35.

[10] *Галанова, М.* Български възрожденски етностереотипни представи. 1. Балканите. – Във: Лице за идентичност. С., 1999, 103–123.

[11] *Галанова, М.* Руската белоемиграция в представите на българите. Етнопсихоаналитичен аспект. – Във: Бялата емиграция в България. С., 2001, 221–226.

ВЪПРОСЪТ ЗА ПЕРИОДИЗАЦИЯТА НА НОВАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ В ИСТОРИЧЕСКАТА ЛИТЕРАТУРА СЛЕД 1989 Г.

ПЕТКО СТ. ПЕТКОВ

Едно от предизвикателствата на започналото XXI столетие и ново, трето хилядолетие след Рождество Христово, колкото и неочаквано да се струва на мнозина, ще бъде отношението към огромния исторически товар, който човечеството носи със себе си и който (за жалост на ентусиазираните експериментатори) не може просто да бъде изхвърлен някъде по пътя. Напоследък стана като че ли мода (всъщност проява на не особено висока просветеност) да се говори, най-вече от чуждустранни „експерти“ и гастролиращи чиновници глобалисти, че Балканите (значи и България) са излишно обременени от история. Не знам доколко е истина, но от сигурен източник научих, че една от причините основният спомоществовател да преустанови финансовата си подкрепа за полезните и приятни ежегодни срещи на историци и хуманитаристи в Приморско е свързана с неудовлетворението му от общата насоченост на дискусиите там – те „връщали България към миналото, към отживелия национализъм [...]“. Следвайки същата странна, но днес модерна логика, новите учебници по история (която до неотдавна се зовеше дори „отечествена“) вече се наричат „История и цивилизация“, т. е. ние и другите или ние сред другите. Сигурно съществуват куп сериозни аргументи за такъв подход и аз вероятно ще се чувствам неудобно при една директна дискусия по темата с широко скроените, високообразовани и стопроцентово евро-атлантически ориентирани специалисти – висши администратори, родили след дълги размисли въпросната формулировка. Няма спор, че трябва да познаваме световната история и да търсим себе си на историческия фон на общоевропейското и световното. Но дали в този оправдан стремеж неоправдано и необосновано не подценяваме и пренебрегваме сериозното отношение към отечествената ни история и към цивилизационните ценности, които ние сме създали, опазили и разпространили? Следващите размишления идат да илюстрират и аргументират разбирането ми, че съществуват важни и принципни въпроси, свързани с недалечното ни минало, които са решени еднозначно и по-скоро са наложени или традиционно възприети, отколкото научно аргументирани.

Един от тези принципни въпроси е този за периодизацията на новата

българска история. През последните три-четири десетилетия на XX в. беше възприета периодизация, която най-общо следва схемата: начало на прехода към Новото време – първите години на XVIII в.[1] (макар че и до днес някои, и то не само литературни историци, продължават да периодизират по маридриновски от Паисий, т. е. от средата на XVIII в.[2]); край на прехода, който почти всички романтично обозначават като Българско възраждане[3], и начало на следосвобожденската нова история – 1878 г. за българските земи, получили самостоятелност по договорите от 1878 г.; важна междинна, но не крайна хронологическа граница на новата история – краят на войните за национално обединение (1912–1918 г.)[4]; последен период от новата история на България – 1919–1944 г. Естествено не всички историци и не без уговорки и отклонения се придържат към тази периодизация. Но на нея са подчинени основните и частните изследвания, научнопопулярната и учебникарската историческа литература и до, и след „Голямата промяна" на 10 ноември 1989 г.

Настоящото изложение има няколко конкретни цели: 1) да посочи слабостите и най-вече липсата на ясни и постоянно следвани научни критерии на наложената досега периодизация на новата българска история; 2) да аргументира авторовото мнение по повдигнатите въпроси; 3) да предизвика научна дискусия по темата, и то не с цел постигане на общо и „правилно" становище на историческата наука в началото на XXI в., а за да се представят и да бъдат популяризирани различни аргументирани гледища по въпросите на периодизацията, изградени на основата на предварително заявени и научно защитими критерии. Така поставените задачи разширяват обекта на настоящото изложение от строго фиксираните 15 години (1989–2004) към последните поне две-три десетилетия, доколкото по темата за периодизацията на новата ни история 1989 г. в никакъв случай не е етапна историографска граница.

1. ЗА НАЧАЛОТО И КРАЯ НА Т. НАР. БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ

В някои съвременни историографски обзори с основание се напомня факта, че периодизацията на т. нар. Българско възраждане „изглежда различно в зависимост от наблюдаваната област"[5]. Но от друга страна, историческата наука винаги се е стремяла към една обща, макар и условна периодизация на епохата, позволяваща подреждането и осмислянето на историческите процеси. Според възприетата днес периодизация долната хронологическа граница на Българското възраждане, т. е. на новата българска история, се поставя условно в началото на XVIII в., а горната се свързва с възстановяването на българската държава в резултат на руско-турската война 1877–1878 г. и сключените след нея два международни договора – Санстефанският и

Берлинският[6]. Тази периодизация е възприета както в научната литература, така и в научнопопулярната, тя е наложена и в учебниците по история на България.

Така например авторите на том шести от многотомната „История на България" подчертават „съдбоносното историческо значение на Руско-турската освободителна война 1877–1878 г., в резултат на която българската държава отново възкръсва от пепелищата на султанското мракобесие, заемайки своето място на европейската политическа карта"[7]. Според акад. Хр. Христов, написал частта „Руско-турската война и освобождението на България", Санстефанският договор „осигурявал политическо освобождение на България, а чрез това и премахване на господстващата феодална система", докато Берлинския той определя като „реакционен мирен договор, с чиито постановления българският и другите балкански народи не са могли да се примирят"[8]. Следователно като историческо събитие, определящо горната граница на Възраждането, се визира Освободителната война и по-конкретно Санстефанският прелиминарен договор от 19 февруари/3 март 1878 г. Независимо от това, че войната от 1877–1878 г. се отнася към последната фаза на Възраждането, а с нейния „победоносен завършек [...] започва нов период в историята на България", том седми от многотомния академичен труд начева с изложение за т. нар. Временно руско управление (1877–1879), т. е. отново се разглеждат проблеми, свързани с войната[9].

Един от най-авторитетните изследователи на възрожденската епоха – проф. Н. Генчев, също се придържа към изложената по-горе периодизация. Като прави критичен преглед на различните мнения в българската историческа литература относно началната и крайната граница на Българското възраждане, Н. Генчев аргументира своето становище по този важен въпрос. Според него „долната граница на Българското възраждане условно би могла да бъде отнесена към *началото на XVIII в.*, време, когато се проявява отчетливо цялата съвкупност от исторически явления и процеси, достатъчни по своята качествено нова социална същност да обозначат един нов период в българската история, различен от предходния". Определянето на горната граница на Българското възраждане според същия автор „е сравнително по-лесно, тъй като тя се обозначава от едно събитие, което има силата на обществен преврат [...] *освобождението на България през 1878 г.*". Прави се уточнението, че „Възраждането завършва през 1878 г. само за земите, които бяха освободени от турска власт. Възрожденските процеси (стопански, социални, а особено и специално националните, политическите и културно-духовните) продължават да се развиват или доразвиват в една или друга степен в онези български земи (Македония, Източна и Егейска Тракия, Северна Добруджа и Западните покрайнини), които останаха под чужда власт"[10]. Позовавам се на това издание, не само защото е едно от най-популярните, но

и затова, че неговото съдържание без промени е включено в новата тритомна „История на България“[11]. Очевидно е, макар досега да не е изтъквано, че за определянето на долната граница на Възраждането се има предвид **българската обществена активност** – икономическа, политическа, културна, а не **чуждата спрямо българите**, докато за горна граница се визира едно конкретно събитие – руско-турската война 1877–1878 г., в която българите в най-добрия случай са съучастници и потърпевши.

В края на 80-те и през 90-те години на XX в. тезата, че Българското възраждане завършва с „освобождението на България през 1878 г.“, стана общоприета от историческата наука, независимо от различните критерии: при определянето на долната хронологическа граница – **българската активност**, а при фиксирането на горната – **решенията на Великите сили по българския въпрос**, отразени в Санстефанския и Берлинския договор. Ето няколко конкретни примера.

В последната част на книгата си „Векът на българското духовно възраждане“ Р. Гаврилова заключава, че „през 1878 г. българите са освободени от османското владичество. Българската държава се възстановява, макар и с условия, макар и не в цялата си етническа територия. Българската нация намира не само своята самоличност в своята държава, но и международно признание за равностойност. Тя вече не трябва да доказва своето право на съществуване. От тази гледна точка Българското възраждане като процес на национално утвърждаване е приключен“[12].

Проф. К. Косев застъпва същата теза в обнародваната през 1993 г. едноотомна „История на България“. В последния параграф на частта, разглеждаща българската история през Възраждането, озаглавен „Възстановяване на българската държава“, той приема за крайна граница на Възраждането 1878 г., тъй като „на 3 март 1878 г. е подписан Санстефанският мирен договор, според който се възстановява българската държава“[13]. Интересното в това издание е, че следващият дял „Голямото начало на малкото княжество“, написан от проф. А. Пантев, започва също с параграф за руско-турската война от 1877–1878 г. Според автора повратното събитие също е Санстефанският договор, който освен че създава нова държава, представлява „приблизително сливане на двете области, формулирани по етнически и езиков признак още на конференцията през 1876 г.“[14] А. Пантев приема, че като „държавнотериториална формация“ Санстефанска България съществува само няколко месеца. Временното руско управление, според него, е „съзидателно, а в някои отношения и спасително управление на руската администрация в България“. Направено е важното уточнение, че „от времената на април 1876 г. нататък никога българската държавно-политическа съдба не е зависела толкова пряко и много от самите българи, както на дебатите на учредителите в Търново на онзи паметен ден на 10 февруари 1879 г.“[15].

В популярната „Кратка история на българския народ“ от Ив. Лазаров, Пл. Павлов, Ив. Тютюнджиев и М. Палангурски напълно е възприета тезата, залегнала в „Българско възраждане“ на Н. Генчев. За горна граница на възрожденската епоха се приема „руско-турската освободителна война 1877–1878 г.“ и по-конкретно „Санстефанският мирен договор“, с който, според авторите, се възстановява българската държава. Твърди се, че „освобождението на България било постигнато чрез Руско-турската война. След близо петвековно национално, религиозно, икономическо и културно потисничество се възстановила българската държава“[16]. Следващият дял от историята на България, определен като „България в новото време (1878–1944)“, започва с параграф за „Временно руско управление“, последван от друг за „Берлинския конгрес“, т. е. все събития и процеси, свързани с войната от 1877–1878 г.[17]

По-различна е периодизацията на новата българска история в книгата на Пл. Цветков „България и Балканите от най-стари времена до наши дни“. Неслучайно вторият том започва с част, озаглавена „Възраждане на българската държава“, която хронологически обхваща периода от създаването на Българската екзархия през 1870 г. насетне. Пл. Цветков категорично не подкрепя тезата, че „освобождението на България“ е ознаменувано със Санстефанския договор. За него край на Възраждането и начало на новата (възстановената) българска държавност поставя Берлинският договор[18]. Според автора „свикването на Учредителното събрание в Търново на 22 февруари 1879 г. е в същината си възвръщане на върховната власт в ръцете на българите. С други думи, крайно ограничената политическа автономия в лицето на Българската екзархия се издига до равнището на национален суверенитет, осъществяван от специално упълномощени представители на българския народ“[19].

Споделяйки в общи линии гледището на Н. Генчев, авторът на лекционния курс „Българското възраждане“ П. Митев приема за горна граница на епохата „Освободителната война“: за земите, включени в Княжество България – Берлинският договор от 1/13 юли 1878 г., „Съединението – за Източна Румелия“, „Балканските войни от 1912–1913 г. – за Македония и Източна Тракия“[20].

В своята „История на Българското възраждане“ Ив. Стоянов уточнява, че различията в мненията на историците за крайната граница на Българското възраждане произлизат най-вече от „различното съдържание, което изследователите влагат в понятието възраждане“. Авторът се солидаризира напълно с гледната точка на Н. Генчев по този въпрос. Според него крайна граница на Възраждането е руско-турската война от 1877–1878 г., „но това се отнася само за освободените земи; възрожденските процеси продължават да се развиват, макар и с различна интензивност, в останалите под чуждо

владичество български територии – Северна Добруджа, Нишко, Пиротско и Вранско, Македония, Западна и Източна Тракия, чак до края на Първата световна война“[21].

Тезата, че Българското възраждане завършва с договорите, подписани след руско-турската война 1877–1878 г., е възприета и в най-новите учебници по история на България за горния училищен курс.

В учебника по история за XI клас на средните общообразователни училища на издателство „Анубис“ Р. Гаврилова аргументира своето мнение относно крайната граница на възрожденската епоха: „Подписаният в Сан Стефано предварителен мирен договор надхвърлил и най-смелите мечти на българите. Той признавал създаването на българска държава в нейните етнически граници. Макар и зависими от Турция, българите получавали свое правителство и право на собствена войска [...] Всички територии, населени от българи, ставали свободни. Този успех на руската политика и създаването на силна славянска държава в центъра на Балканския полуостров обаче предизвикали единодушното недоволство както на Западните сили, така и на балканските съседи [...] Германският канцлер Бисмарк поканил спорещите страни в Берлин за намиране на изход от положението.“[22] За разлика от повечето други издания, тук следващият дял – V, озаглавен „Новата българска история“, започва с урок „Полагането на основите“ в който първа точка е „Берлинският договор“[23].

В учебника по история за XI клас на издателство „Просвета“ има обособен раздел „Периодизация на българската история“, в който К. Косев отбелязва: „Българското възраждане е един от най-светлите периоди в нашето минало – преход от средновековието към новото време. Първите признаци на възрожденския процес се забелязват още към края на XVII в. главно в сферата на стопанския живот [...] В историографията почти единодушно за долна граница на възрожденската епоха се приема началото на XVIII в. Тази граница не се свързва с конкретни събития, поради което има до голяма степен условен характер и само маркира една нова тенденция в историческия процес [...] За горна граница на Възраждането обикновено се приема Освобождението и възстановяването на българската национална държава през 1878 г. Според някои историци обаче възрожденският процес продължава и след това – чак до Балканската война през 1912 г., но обхваща българските етнически територии извън пределите на възстановената държава (Тракия, Родопската област и Македония). Руско-турската война 1877–1878 г. поставя нова разграничителна линия в историческия живот на българската нация и се разглежда като начална точка на свободното държавно развитие – в политически, икономически и културен план. Войната е същият водораздел и в историята на другите балкански народи и държави.“[24] К. Косев е категоричен, че „независимо от всичките му условности и оспорвания

Санстефанският договор бележи началото на нова епоха в българската история. След петвековно забвение българската държава възкръсва из пепелищата на султанското мракобесие, за да заеме отново своето място върху политическата карта на Европа. Руско-турската война увенчава с победа делото на българската национална революция, поради което основателно се преценява като освободителна". Признава се, че „Санстефанският договор не е окончателен, а прелиминарен, т. е. предварителен или временен. За да получи официално международно признание, той трябвало да бъде съгласуван с другите заинтересовани велики сили и одобрен от тях"[25]. И тук следващият дял „България в ново и най-ново време" започва с Временното руско управление (с. 269).

Не е по-различна периодизацията на възрожденската епоха и в другия широко разпространен учебник по история на България за XI клас. Според П. Митев „с началото на XVIII в. настъпва нова епоха в историческото развитие на българите – Българското възраждане. Нейната същност е българският преход от Средновековието към Новото време [...] През 1878 г. България се възражда за държавен живот в един нов свят – отишлата далеч напред в модерното си развитие Европа"[26]. Авторът също поддържа тезата, че горната хронологическа граница на Възраждането е свързана с руско-турския прелиминарен мирен договор от 19 февруари/3 март 1878 г., тъй като „по силата на Санстефанския договор Турция [...] приемала създаването на трибутарно българско княжество. Границите на бъдещата българска държава съвпадали с признатите от Цариградската посланическа конференция етнически граници на българската възрожденска нация. Заради участието си във войната Румъния получавала Северна Добруджа, а Сърбия – Нишко, Пиротско и Вранско"[27]. По-нататък П. Митев разглежда накратко работата на Берлинския конгрес. Обоснован е изводът, че „решенията на великите сили в Берлин всъщност обезсмислили дълголетните политически борби на българския народ и заложили нови, твърде болезнени противоречия"[28]. И в тази „История на България" следва урок за Временното руско управление, в който има обособени части „Руско-турската освободителна война и българският въпрос" и отново „Санстефански мирен договор" и „Берлински конгрес", в които Ст. Трифонов по-точно е посочил териториите, преминали към съседни държави по силата на двата договора[29]. По отношение на горната граница на Възраждането се открива известно противоречие: веднъж се приема, че ролята на такава изиграва Санстефанският договор, а в следващия дял се твърди, че това е Берлинският договор – „този важен международен акт санкционира и утвърждава появата на българската държава" (с. 275).

По-скоро като изключение, потвърждаващо правилото, трябва да се разглежда опитът да се разчупи периодизационната схема в един от най-новите учебници по история и цивилизация за XI клас, издаден от ИК „Кръгозор"

през 2002 г. Макар и тук да е възприето принципното разделяне на новата история до руско-турската освободителна война 1877–1878 г. и след това, в последните урочни единици на частта, посветена на доосвобожденската история (наречена тук „Начало на Новата история на България"), ясно се казва, че „също като Санстефанския, и договорът от 1/13 юли 1878 г. предоставя на българския народ правото сам да си избере княз (чл. 3) и да изработи основен закон – Органически устав (чл. 4), с което ***сам да постави началото на държавната си нова история***"[30].

Направеният кратък преглед на съвременната историческа литература по въпроса за горната граница на Българското възраждане показва, че повечето автори посочват като такава годината 1878, защото тогава, според тях, се възстановява българската държава. Някои приемат като разграничаващо събитие Санстефанския договор, други – Берлинския. Но тук възниква важният и принципен въпрос: *как и кога се възстановява държавност*? Когато външни сили постановят създаването и признаят новата държава или когато тя сама се конституира и започне да се самоуправлява (аналогичен е въпросът за основаването на българската държава през VII в.). *Въпросът е има ли българска държава през 1878 г.? И този проблем е колкото теоретико-методологически, толкова и конкретно-исторически.*

Според мен Временното руско окупационно управление (ВРОУ) не е българска държавност, **тя започва едва с Учредителното събрание (февруари – април 1879 г.) и с избора и встъпването в длъжност на първия княз на България Александър I след полагането на клетва пред I Велико народно събрание на 26 юни 1879 г.**[31] Неслучайно в заседанието на Учредителното събрание от 26 март 1879 г. д-р К. Стоилов заявява: „Този трактат (Берлинският – б. м., П. Ст. П.) казва, че Българското княжество влиза в упражнението на своята автономия след избирането на княза; *то ще да каже, че догде да си изберем княз, ние се считаме още като една турска провинция, окупирана от една победоносна войска* (к. м. – П. Ст. П.). Искаме ли да захванем нашата автономия, то ние трябва да прибързаме да си изберем княз, до толкози повече като по този същия трактат на 3 май нашите освободители трябва да оставят отечеството ни."[32]

Годината 1879 в същия смисъл е етапна историческа граница и за Източна Румелия: приет е Органически устав, назначен е първият генерал-губернатор, избрано е Областно събрание, доказан е българският характер на автономната област и управлението ѝ е поето предимно от българи[33].

1879 година е повратна и за Северна Добруджа, предадена от Русия на Румъния по Санстефанския договор, и то не заради участието на Румъния във войната, а като компенсация за отнетата в полза на Русия бивша румънска територия Южна Бесарабия[34]. До 1879 г. се запазва българското църковно управление в областта, но на 12 октомври 1879 г. Доростоло-Червенският

екзархийски митрополит Григорий е принуден да отправи последното си пастирско послание до „свещениците и населението на Тулча и цяла Добруджа", след което е установена румънска духовна власт в Северна Добруджа[35]. За българските области Нишко и Пиротско, признати за неразделна част от Българската екзархия със султанския ферман от 27 февруари 1870 г., 1879 г. също е повратна, а в Македония именно през пролетта на 1879 г. приключва с неуспех опитът за освобождение и присъединяване към свободните български земи – Кресненско-Разложкото въстание[36].

Първата част от Новата история на България (т. нар. Възраждане) приключва преждевременно и окончателно след 1878–1879 г. в земите, населени с българи, които попадат в границите на Румъния и Сърбия. Там българщината (ако на Възраждането се гледа като на националноутвърждаващ процес) през следващите години е грубо потъпкана, тя тлее, докато не е заличена почти напълно под целенасочения многогодишен натиск на новите им власти и пред разочарованите, но пасивни погледи на управляващите в Княжество България. В този смисъл е недостатъчно аргументирано твърдението на някои автори, че възрожденските процеси продължават да се развиват и след 1878 г. в Северна Добруджа, Нишко и Пиротско. Логичен е въпросът: след като до 1918 г. продължават възрожденските процеси в Северна Добруджа, макар и под румънска власт, защо те не продължават и след 1918 г.? Точно в тази година ли (и то при положение, че по време на Първата световна война Добруджа е освободена от българската армия) веднага с повторното навлизане на румънски войски и администрация възрожденските процеси там изведнъж замират, изчезват?

Възражението ми срещу поставянето на горната граница на Възраждането в 1878 г. (независимо дали се има предвид Санстефанския или Берлинския договор) е обосновано с научната непригодност на критерия, който се прилага. Вместо периодизацията на отечествената ни история да изхожда от промените в българското общество и от активността на самите българи, в този конкретен случай очевидно се имат предвид, макар и важни за българите, решения на чужди държави и сили. Съгласно избрания от мен критерий – **българската активност, а не чуждата спрямо българите** – след провалянето на Цариградската конференция 1876 г. (провокирана в значителна степен от българското въстание през пролетта на 1876 г.) до Учредителното събрание (1879 г.) българската активност не само, че не е водеща и определяща за хода на историческото развитие, но в значителна степен е подчинена на редица външни фактори. Голямата самостоятелна намеса на българите е веднъж през 1876 г. (и то не само чрез въстанието, но и с политическата активност след него[37]) и втори път – през учредителната за новата българска държавност 1879 г.[38]

В противен случай, т. е. ако продължаваме да твърдим, че краят на

Възраждането е договорът, подписан от Великите сили в Берлин през юли 1878 г., или предварителният руско-турски мир от 19 февруари 1878 г., ще трябва да приемем, че краят на един дълъг период от българската история, започнал в началото на XVIII в. като всестранно обновление от самите българи, е отбелязан от вездесъщите Велики сили с едно политическо по характера си решение по българския въпрос. Ако продължим да поставяме Временното руско окупационно управление (1877–1879) в началото на следващия период от българската история, то това ще означава, че приемаме за истинно твърдението, че външни сили (все едно с какви мотиви и цели) са възстановявали българската държавност след почти пет века прекъсване. Двете твърдения (първо – че краят на Българското възраждане е един от двата международни договора от 1878 г., в които българската страна не е представена, и второ – че началото на следващия голям исторически период в българската история започва с ВРОУ), възприети от българската историография, водят до неудобното, но аргументирано заключение, че както финалът на Българското възраждане, така и началото на следващия период са поставили не българите, а Великите сили; учреденото от тях Княжество България, т. е. възстановената българска държава е функция и резултат повече от развитието на международните отношения по Източния въпрос, отколкото от държавосъзидателната воля на самите българи. Този извод обективно следва отсега възприетата периодизация, но подобно внушение не би било възможно, ако критерият за определянето на горната граница на възрожденската епоха беше свързан с българската държавоучредителна активност. При това самите Велики сили, вземайки политическото решение за създаване на самостоятелна българска държава, все пак са предоставили значителни права на българския народ за нейното конституиране, гарантирайки категорично възможността му да изработи самостоятелно Основния закон на Княжеството (чл. 4. от Берлинския договор) и да си избере княз, т. е. държавен глава (чл. 3.), както и става в хода на Учредителното и I Велико народно събрание 1879 г.

2. ЗА ГОРНАТА ГРАНИЦА НА НОВАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ И ЗА НАЧАЛОТО НА НАЙ-НОВАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

Това безспорно е дискусионен въпрос, но дебатирането по него отново трябва да е предшествано от уточняване на критерия (критериите) за периодизиране.

Според мен горната граница на новата българска история трябва да се свърже с края на войните за национално обединение 1918/1919 г., а като основни аргументи в подкрепа на тази теза могат да се посочат: крахът на усилията за постигане на национално обединение и за осъществяване на

възрожденския обществен идеал[39], продължителната икономическа и политическа следвоенна криза, появата на нови политически сили с крайно радикални леви и десни идеологии, смяната на държавния глава, новите идеи и експерименти както в икономиката – например в управлението на стопанството (все по-активната намеса на държавата), така и в развитието на политическите идеи (появата на авторитарни и тоталитарни идеи и организации), започналата промяна в политическата система на страната.

Съществуват аргументи, позволяващи да се оспорва научната обоснованост на сега възприетата (впрочем също наложена) горна граница на новата българска история – 1944 г. Ако се приложи не партийнополитически мотивиран, а научен критерий, и най-вече, ако се освободим от идеологически и други предубеждения, ще видим, че през 1944 г. не се случват исторически факти и не започват исторически процеси, които да дават сериозни основания именно тази година да бъде обявена за начало на нова епоха в българската история. Много от „новите" исторически явления след 1944 г. се появяват още в периода между двете световни войни – държавната намеса в икономиката, кооперирането в селското стопанство, масовата идеологизация и създаването на казионни организации и много други[40]. Безспорен факт е, че 1944 г. е вътрешна периодизационна граница в българската история, но началото на най-новата история на България трябва да се отнесе доста порано от датата на поредната външна окупация на България от чужди войски и последвалата я радикална вътрешнополитическа промяна (впрочем външна военна окупация и свързаните с нея ограничения на националния суверенитет България е принудена да преживее и след Първата световна война по силата на тайните текстове на Солунското примирие 1918 г.[41]). Ако критериите за периодизиране са по-сериозни и визират например смяната на политическата система, то именно след 1918–1919 г. и особено след 1934 г. политическата система започва качествено да се различава от довоенната и дори от тази по време на войните 1912–1918 г. Същият извод се налага при прилагането на един нагледен частен критерий – смяната на поколенията политици и управници – новото поколение идва именно след края на Първата световна война и в личността на монарха, и в повечето партии и нови политически формирования.

Има и още нещо, което винаги ме е карало да мисля, че след 1919 г. България и българското общество вече не са същите, че започва съществена и дълбока промяна – това е огромният духовен срив, последвал крушението на националните идеали и пропиляването на колосалните усилия на народа и войската за постигането им с цената на големи и трудно прежалими жертви. Ако погледнем от тази конкретна гледна точка – какви перспективи за бъдещо развитие формулира самото българско общество (а не другите за него), - ще видим, че през 1919 г. покрусата и неверието в скорошно подобрение

са много по-големи и всеобхватни, отколкото през 1944 г. Докато промяната през 1944 г. се приема от непреобладаващата част на българското общество с надеждата, че икономическият живот и политическата система се променят за добро, то последствията от крушенията във войните през 1918–1919 и през следващите години се възприемат от значителна част на българското общество като начало на нов, съществено различен и очаквано тежък период.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Паскалева, В.* Предпоставки и наченки на Ранното българско възраждане. – ИПр, 1978, № 2, 83–98; *Генчев Н.* Българско възраждане. 3 изд. С., 1988, с. 7.

[2] *Грънчаров, С.* Балканският свят. С., 2001, 533–540.

[3] За приложимостта на понятието „Българско възраждане" и други терминологични и принципни уточнения у: *Петков, П. Ст.* За горната хронологическа граница и за понятието „Българско възраждане". – История, 2001, № 2–3, 55–67; Фило-фобският комплекс или за главното и второстепенното в българската външнополитическа ориентация през XIX в. – Участие, 1996, № 3–4, 7–9; За „демократизма" на българите. – Епохи, 1999, № 1–2, 85–104; Отново по въпроса за партиите в България след Освобождението. – Във: Другият в историята. Сборник материали от научна конференция 7–9 май 1992. Под ред. на проф. *П. Ангелов* и проф. *М. Лалков*. Кюстендил, 1996, 82–98; За ползата от историята днес. – Наука, XI, 2001, № 6, 51–54.

[4] История на България. БАН. Т. 8. България 1903–1918. Културно развитие 1878–1918. С., 1999.

[5] *Даскалов, Р.* Как се мисли Българското възраждане. С., 2002, 159–160.

[6] *Петков, П. Ст.* За горната хронологическа граница..., 55–67.

[7] История на България. Т. 6. С., БАН, 1987, с. 21.

[8] Пак там, с. 467, 476.

[9] История на България. Т. 7. С., БАН, 1991, с. 13, 23 сл.

[10] *Генчев, Н.* Цит. съч., 7–8.

[11] История на България в три тома. Т. 2. С., 1999, 293–295.

[12] *Гаврилова, Р.* Векът на българското духовно възраждане. С., 1992, с. 94.

[13] История на България през погледа на историците Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Константин Косев, Андрей Пантев, Стойчо Грънчаров. С., 1993, 380–381.

[14] Пак там, с. 387, 403.

[15] Пак там, с. 408, 410, 412.

[16] *Лазаров, И., П. Павлов, И. Тютюнджиев, М. Палангурски.* Кратка история на българския народ. С., 1993, 177–178.

[17] Пак там, 179–181.

[18] *Цветков, П.* България и Балканите от най-стари времена до наши дни. Т. 2. Съвременна България. С., 1996, 39–45.

[19] Пак там, с. 48.

[20] *Митев, П.* Българското възраждане. Лекционен курс. С., 1999, 9–10.

[21] *Стоянов, И.* История на Българското възраждане. Велико Търново, 1999, с. 45.

[22] История на България за 11 клас на средните общообразователни училища. С., Анубис, 1999, с. 240.

[23] Пак там, с. 252.

[24] История на България за 11 клас на средните общообразователни училища. С., Просвета, 1999, 10–11.

[25] Пак там, с. 267.

[26] История на България за 11 клас на средните общообразователни училища. С., Отворено общество, 1996; С., Планета 3, 1999, 6–7.

[27] Пак там, с. 252.

[28] Пак там, с. 253.

[29] Пак там, 272–275.

[30] История и цивилизация. Учебник за задължителна и профилирана подготовка за единайсети клас. С., Кръгозор, 2002, с. 234 (автор на урок № 41 „Възстановяване на българската държава. Руско-турската война 1877–1878 г." е Петко Ст. Петков).

[31] *Петков, П. Ст.* Българският проект за конституция от 1879 година. (Към историята на идеите за идеите за политическо управление през 70-те години на XIX в.). – ИПр, 2000, № 3–4, 56–77.

[32] Дневници на Народното събрание. Търново, 1879, с. 91.

[33] *Стателова, Е.* Източна Румелия (1879–1885). Икономика, политика, култура. С., 1983.

[34] Извори за историята на Добруджа 1878–1919. Т. 1. Състав. *Ж. Попов, К. Пенчиков, П. Тодоров*. С., 1992, док. № 10 (Из Санстефанския прелиминарен мирен договор, чл. 19 а), 20–21.

[35] *Петков, П. Ст.* Българската православна църква и откъсването на Северна Добруджа от диоцеза на Екзархията (1877–1879 г.). – Във: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 7. Велико Търново, 2000, 343–356.

[36] *Дойнов, Д.* Кресненско-Разложкото въстание 1878–1879. С., БАН, 1979.

[37] Неслучайно в емигрантските вестници от 1876–1877 г. се прокарва идеята за „начало на българското възраждане" заради превръщането на българския въпрос в централен за Великите сили и предстоящото начало на руско-турска война. – Български глас, № 46, 30 апр. 1877; II, № 9, 13 авг. 1877. *Петков, П. Ст.* Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г. Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий". Велико Търново, 2003, 75–89.

[38] Тук ще отделя няколко реда на заядливата бележка в иначе интересната книга на Р. Даскалов „Как се мисли Българското възраждане" (С , 2002, с. 155, 163), издаваща неоправданото високомерно-пренебрежително отношение на автора към тезата ми за горната хронологическа граница на преддържавната нова история, която той неаргументирано заклеймява като „формалистичен опит". Вместо да коментира принципния въпрос, поставен от мен, Р. Даскалов го обявява за „дреболия" и ярко демонстрира нежеланието си да прочете и осмисли целия текст – той пламенно ме критикува, задето съм пледирал горната граница да е свързана с „възцаряването на Батенберг", с което показва, че не познава и не разбира идеята ми, а и пренебрегва много съществени подробности от българската история (например тази, че български княз Батенберг няма, първият княз на България е Александър I). В същата част от книгата си той, за жалост, показва, че не познава или поне не цитира коректно творчеството на проф. Н. Генчев, на чиято памет е посветил изследването си: на с. 156. Р. Даскалов твърди, че „някои (напр. Н. Генчев) правят уговорката, че в останалата извън пределите на новообразуваната държава област Македония Възраждането продължило до Първата световна война...", а на цитираните от него с. 7.–8. от „Българско възраждане" Н. Генчев изброява много повече области – „Македония, Източна и Егейска Тракия, Северна Добруджа и Западните покрайнини" – вж. тук бел. № 10.

[39] *Петков, П. Ст.* Съдбата на българския възрожденски идеал. – Във: Двадесетият век. Опит за равносметка. Сборник с доклади от българо-германска конференция, проведена на 3–4 март 2000 г. С., 2003, 127–138.

[40] *Цветков, П., Н. Поппетров.* Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години. – ИПр, 1990, № 2, 63–78.

[41] Твърде смущаващо е, че три периодизационни начала в новата и най-новата история на България по сега действащата периодизационна схема са поставени в зависимост от чужди военни окупации на България: началото на новата история е свързано с руско-турската война 1877–1878 г. и последвалата я руска окупация на българските земи, неточно и неясно наричана „временно руско управление"; началото на един от вътрешните етапи в новата българска история е свързано с края на участието на България в Първата световна война, фактически настъпил със Солунското примирие от септември 1918 г., предвиждащо чужда военна окупация на страната; началото на най-новата история на България – есента на 1944 г. – също е свързано с външна военна окупация, все едно как е представена и как се посреща в обществото. В този смисъл изглежда закономерно, макар и да е необосновано (и в конкретно-исторически, и в сравнителен план), че в последния, том 8. от многотомната академична „История на България" изложението приключва със Солунското примирие – септември 1918 г., и нито дума не се споменава за окончателния документ, регламентиращ края на войната – Ньойският договор от 27 ноември 1919 г. – История на България. БАН. Т. 8, 325–328. Ако се приложи аналогичен критерий, краят на Възраждането трябва да се свърже с Одринското примирие 19/31 януари 1878 г., а не със Санстефанския (виртуален) или с Берлинския (окончателен) мирен договор. Впрочем именно по силата на Одринското примирие за първи път Османската империя приема предстоящото създаване на Княжество България в граници, не по-малки от начертаните на Цариградската конференция на Великите сили от 1876 г. – *Петков, П. Ст.* Съдбата на българския възрожденски идеал, 136–138.

ТЕНДЕНЦИИ В ИЗСЛЕДВАНИЯТА ВЪРХУ СТОПАНСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ЗА ПЕРИОДА ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО 1944 Г.

ДАНИЕЛ ВАЧКОВ

Специализираното проучване на икономическите явления, като част от представянето на миналото на дадено общество, се появява сравнително късно в развитието на световната историография. Едва в епохата на Просвещението все по-осезаемо се забелязват проявленията на един нарастващ интерес към изследване и обясняване на еволюцията на отделни страни от производствените процеси, търговската и финансовата дейност. Тази тенденция най-силно е изразена в съчиненията на френските физиократи от втората половина на XVIII в. и малко по-късно от представители на английската класическа икономическа школа[1]. Макар разработките да имат предимно теоретичен характер и да не е възможно да бъдат отделени от икономическия анализ, от гледна точка на това, че разглеждат някои конкретни примери от развитието на европейските икономики, те могат да бъдат определени и като исторически стопански трактати. Научният интерес е предизвикан не само от динамичните промени в техническите нововъведения и в парично-пазарните отношения, които се осъществяват в Западна Европа и Северна Америка още от края на XVIII в., но и от чувството за огромното място на стопанската дейност в живота на хората, даваща отговор на дори изцяло религиозни проблеми, какъвто е този за спасението на душата – корелация, дълбоко залегнала в протестантския мироглед.

Независимо от различията сред научните школи през XIX в., все по-категорично се налага идеята, че за да се разбере и анализира успешно състоянието на обществата в определен етап от развитието им, както и да се очертаят перспективите пред тяхното бъдеще, е необходимо да се отчита ролята и влиянието на икономическите фактори. С основание през последното столетие сред критериите за определяне доколко историческата наука на една нация е модерна и всеобхватна се включват и достиженията на стопанските изследвания.

В България след Освобождението и най-вече в периода между двете световни войни се правят много сериозни стъпки в проучването на всички дейности на стопанския живот. Макар да се изследват процеси, чието действие

тогава все още не е приключило, дълбочината на анализите и обобщенията е впечатляваща. В представеното изложение не е възможно да се изброят всички видни изследователи на българското стопанство, затова ще се споменат само част от тях: Кирил Попов, Георги Данаилов, Асен Чакалов, Асен Христофоров, Стоян Бочев, Никола Стоянов[2]. Най-съществено значение за поставянето на научна основа на стопанската история има основаното в края на XIX в. Българско икономическо дружество.

От втората половина на 40-те години на XX в., подобно на останалите области от историческата наука, стопанските проучвания попадат под тежкия надзор на партийната цензура и са вкарани в сивото и безалтернативно русло на официалната идеология. В него дори се включват, създавайки нискостойностни произведения, и иначе компетентни и коректни изследователи от предишната епоха като Асен Чакалов и Станчо Чолаков[3]. Така освен да се отчете количественото увеличаване на публикациите, друга положителна констатация за този период трудно може да се изтъкне. Едва в последните години на комунистическото управление се появяват трудове с по-задълбочен и обективен анализ[4]. Макар и малко на брой, те до голяма степен подготвят по отношение на методика и проблематика прехода към една адекватна и полезна за обществото стопанска история.

Разбира се, преодоляването на идеологическите оценки за икономическото развитие на България след Освобождението става напълно възможно едва след 1989 г. вследствие бързо наложилата се свобода на изказване и защитаване на научни тези. Именно отправянето на един по-обективен поглед към недалечното минало, както и по-нюансираното осмисляне на стопанските процеси, отчитащо всички въздействащи на тях фактори – външни и вътрешни, се определят като основна цел на стопанските изследователи на този период. Освен необходимостта от преразглеждане на наложените от предишния режим становища, значението на икономическите изследвания след 1989 г. нараства и от актуалността на проблемите, които те разглеждат. Възвръщането на свободата на частната инициатива, установяването на пазарни отношения, прекратяването на административно-политическата намеса и възприемането на икономически механизми в банковото дело, във вътрешната и външната търговия, в управлението на държавните финанси засилват интереса към изучаването на принципно сходни стопански явления, макар и съществували половин век по-рано. Така че анализите и изводите от проучването на стопанското развитие на България до 1944 г. дават смислени обяснения, а често и преки отговори на въпроси от днешния ден.

Наред с по-задълбочените и разнообразни коментари, съвременните изследвания значително разширяват периметрите и тематиката на научните търсения. Естествено сред темите, предизвикващи най-голям интерес, е тази за определянето и провеждането на стопанската политика на българските

правителства и управляващите политически сили[5]. На анализ са подложени държавните мерки по стимулиране развитието на индустрията, селското стопанство, търговията. Обект на изследване са усилията на българската власт за преодоляване на финансовите и производствените кризи в България. При оценяването на правителствената политика е преодолян старият подход априорно тя да бъде осъждана като „неефективна, експлоататорска и антинародна", а напротив, отбелязват се успешните действия, безпристрастно се проследяват стопанските и социалните последици. Сега погрешните управленски ходове намират своите конкретни обяснения като следствия на неподходящи решения, взети след неправилно преценяване на стопанската конюнктура поради даване предимство на политически и партийни съображения или под влиянието на лобистки натиск и лични интереси. Съществен принос в работата на стопанските историците през последните години е проучването на мотивите и икономическите ефекти от политиката на протекционизъм, а в по-широк план, на общата държавна намеса[6].

Доразвити и обогатени бяха изследванията на контактите на България с международните финансови среди[7]. Този път вниманието е насочено основно за периода между двете световни войни и анализира сложните отношения с Междусъюзническата комисия, Финансовия комитет към Съвета на ОН, Комитетите на носителите на български ценни книжа, управителите на големите централни и инвестиционни банки[8]. В резултат напълно е преосмислена старата теза за капитулантското поведение на българските правителства в тези преговори, за неотстъпчивото и дори екзекуторско отношение към България на международните институции. Всъщност очертаващите се изводи са, че българските представители, въпреки многобройните трудности, успяват да защитят държавните интереси, като издействат много съществени облекчения по външните плащания, понякога и с цената на понасяне на лични унижения и в крайна сметка осигуряват благоприятни условия за възстановяването на българската икономика и финанси. От друга страна, налаганите от финансовите кръгове бюджетни ограничения и дисциплина имат като цяло оздравяващ стопански ефект. Изследванията в тази област осветляват важни страни не само от стопанската, но и от дипломатическата история на България.

Продължават проучванията на външнотърговските отношения на България с европейските страни[9]. Изучаването на тази тема позволява да се направят съществени заключения относно цялостното стопанско развитие на страната, общия потенциал на националната икономика, перспективите ѝ да участва в световния стокообмен. Външната търговия в сравнително най-неподправен вид отразява доколко са ефективни структурни промени и каква е реалната модернизация на българското стопанство. Освен това мерките за разширяването на външната търговия са сред най-важните елементи

от икономическата политика на всяко правителство и резултатите от тях са достатъчно надежден критерий за оценяването на успехите на дадено управление. Изследванията в тази област с основание анализират не само стопанските проблеми, но отделят необходимото място и на политическите мотиви и намерения във външноикономическите отношения на България с нейните съседи или с доминиращите европейски държави. Като цяло и тук се налага един по-безпристрастен и обективен подход, отчитащ взаимните интереси в търговската дейност.

Появата и бързото разрастване на частните банки в България, както и последвалата сериозна криза в средата на 90-те години на XX в. придават особена актуалност на проучванията, посветени на банковата дейност от следосвобожденския период. Естествено централно място заемат трудовете за БНБ[10]. Историята на емисионната банка до голяма степен представлява история на финансовата система в България. Важно значение за допълване на картината на банковото дело имат монографичните проучвания и за кооперативните и частните търговски банки[11]. В тази област стопанската история даде балансирани оценки за ролята на българските банки в цялостния икономически живот на страната, отбелязвайки, от една страна, стимулиращия ефект на банковия кредит за модернизирането на производството и търговията и за решаването на някои важни социални проблеми и, от друга страна, често разхищаващото отношение на държавните, а понякога и на частните банки към инвестициите, липсата на финансова дисциплина, грубата намеса на властите в банковата система[12].

Не по-малко актуално значение имат и изследванията, посветени на външните инвестиции в България за периода от Освобождението до 1944 г. Основно те разглеждат притока на капитали по линията на външните облигационни заеми и отпуснатите кредитни линии[13]. Макар все още в недостатъчна степен, вниманието на стопанските историци се насочва и към навлизането на преки инвестиции в българското производство чрез създаването на предприятия с чужд или смесен капитал[14]. Непроучена остава темата за мястото в стопанския процес на краткосрочните инвестиции, представляващи значителна част от портфейла на чуждестранните търговски банки в България[15]. Въпреки че тази важна сфера на обществените финанси и на икономическите отношения на България с останалите страни тепърва предстои да бъде подробно изследвана, вече е възприет подходът да се оценяват многостранно резултатите, стопанският и политическият ефект за България от чуждите инвестиции. Наред с положителните моменти, свързани с ръста на индустриалното производство, увеличаване на бюджетните приходи, осигуряване на достъп на български стоки до международните пазари, се отбелязват и отрицателните страни, изразяващи се често в безразборно използване на природните богатства, неспазване на българското законодателство или концесионерни

договори и др.[16] Но като цяло напълно е преодоляна идеологизираната оценка, защитавана в периода до 1989 г. за пагубната, грабителска и разоряваща българското стопанство дейност на чуждестранния капитал[17].

Стремежът на следосвобожденското българско общество и държава да изградят модерни икономически и финансови структури намира израз и в приемането на специални закони, изграждане на държавни институции по примера на развитите западноевропейски държави, прилагане на доказани и ефективни стопански механизми. Проучванията в областта на въвеждането и използването на чуждите модели в българското стопанство[18] също представят проблеми, сходни на днешните, отнасящи се до създаването на необходимите условия за икономическото приобщаване на България към Европейския съюз. Под влиянието на преки външни заемки се развива и българската икономическа мисъл за времето до 1944 г.[19] Водещите български финансисти, икономисти, университетски преподаватели по политикономия споделят най-модерните за първата половина на XX в. стопански теории, доразвиват ги с научните си публикации, съобразяват ги с българската стопанска действителност, а когато участват във властта, се опитват и да ги прилагат. В последните години и в тези изследвания българската историческа наука направи по-трезв и обективен анализ на най-разпространените икономически учения в България, като отхвърли старите идеологизирани определения и квалификации.

Не на последно място по значение трябва да се отбележат и проучванията на икономическото развитие на отделни български райони и градове, чиито автори най-често са колеги историци от научните центрове извън столицата. С този тип проучвания не само се допълва общата представа за икономическото развитие на страната, но се отчитат въздействията на редица фактори от местно значение, които несъмнено са важни, но невинаги могат да бъдат уловени и анализирани на макроравнище. Освен това са включени и значителен обем нови документални източници[20].

Важно значение за развитието на стопанските изследвания има фактът, че в огромната си част те са продукт на учени с историческо образование и по-малко на такива със специализирано икономическо. Тази особеност привнася един определен стил на изложенията и метод в анализирането на стопанските явления. Дори при разглеждането на само икономически процеси авторите историци отделят подобаващо място на политическата обстановка вътре и вън от страната, взаимоотношенията между управляващи партии и опозиция, влиянията на фактори от най-различно естество – политически, социални и културни. За разлика от характерните за собствено икономическите изследвания, където широко се използват диаграми, схеми, таблици и в голяма степен проблемите се представят главно статистически, то при историческото изследване преобладава наративният маниер на пи-

сане. Личното ми мнение е, че в повечето случаи този подход не размива икономическия анализ, а напротив, дава една по-комплексна и многостранна система на обяснения на проучваната тематика.

За въвеждането на нови концепции и оценки за финансово-икономическото развитие на България от Освобождението до 1944 г. освен отпадането на ограниченията, налагани от официалната идеология, и по-лесния достъп до архивните фондове и специализираната научна литература допринася и фактът, че повечето от изследователите са млади учени, които започват и осъществяват своите професионални занимания главно в годините след 1989, като по този начин не са обременени и морално ангажирани с отстояването на изказвани от тях становища от предходния период и не им се налага неудобството радикално да променят научните си позиции.

Въз основа на защитаваните концепции и утвърждаваните изводи, макар и твърде условно, могат да се разграничат няколко направления в стопанските изследвания след 1989 г. Като най-широко застъпено се очертава течението, което в общи линии оценява позитивно стопанското и финансовото развитие на страната в периода след Освобождението[21]. Без да подценява недостатъците и неразвитостта на българската икономика, грешките в политиката на отделни правителства, както и дълбочината на кризисните процеси, то отбелязва, че все пак се извършва видима стопанска модернизация, че страната се отваря за световната търговия и е постигнат сериозен напредък както по отношение на времето непосредствено след Руско-турската война, така и в сравнение с останалите балкански държави, намиращи се на сходна степен на развитие. На преден план се изтъква, че през отделни периоди (първото десетилетие на XX и втората половина на 20-те и 30-те години) протичат благоприятни процеси на натрупване в българското стопанство, за жалост прекъснати от войните, а положителните им резултати – изчерпени от огромните държавни разходи и от последиците на международните кризи.

Другото голямо направление в стопанската историография като цяло оценява за неуспешно икономическото развитие до 1944 г. Отстояваната в него теза е, че въпреки усилията, българската икономика не променя радикално изостаналата си структура и в края на периода страната си остава една от най-слаборазвитите държави в Европа. Дори и в най-благоприятните години в следосвобожденската си история стопанството не преминава в качествено нов стадий на развитие. При определянето на процесите се използва характеристиката, дадена от британския учен Ал. Гершенкрон – „растеж без развитие". Стопанските историци от това течение извеждат причините за общия неуспех в неразвитите пазарни отношения, в стагниращия и изкривяващ ефект от държавната намеса в стопанския живот и в постоянните ограничения пред капитала и пред естествените икономически закони свободно да действат в България[22].

В стопанските проучвания се проявява и направление, което продължава да отстоява изследователските подходи и оценките, характерни за предходния на 1989 г. период. То приема, че трудностите и кризите в стопанското развитие на страната се коренят главно в капиталистическия начин на производство, на невъзможността на буржоазната държава да разреши стопанските проблеми на България, на ограничената ѝ класова политика, целяща единствено експлоатацията на трудещите среди на българското общество[23].

Оформянето и отстояването на различни гледни точки, предлагането на алтернативни анализи и коментари върху икономическото развитие на страната след Освобождението несъмнено представляват съществени стъпки в модернизирането и напредъка на стопанските изследвания у нас. Но наред с успешните промени през изминалите петнадесет години, очертават се и редица проблеми и слабости в изучаването на стопанското ни минало. Впечатляващ е все още сравнително малкият брой публикации (статии и особено монографии) в тази област. Количественият спад се проявява не само по отношение на изданията от предходния период, но и в сравнение с историческите изследвания в другите сфери – политическата и културната. Като се изключат някои учебници за студенти, досега не е създадено цялостно, подробно и систематизирано представяне на развитието на българската икономика и финанси от 1878 до 1944 г.[24] Липсва осъществяването на съвместни изследователски проекти с участието на по-голям брой стопански историци, които да проследят българските процеси в един по-широк контекст – балкански и европейски. Продължава да се работи понякога по сравнително дребни въпроси и теми, без да се направят опити за по-обобщаващи проучвания. Макар да се проведоха някои конференции, посветени на изучаването на стопанските проблеми, като цяло не се осъществява достатъчно активен обмен на мнения и становища, не се провеждат дискусии между представителите на различните направления по важни и спорни моменти от икономическата ни история.

Причините за съществуващите проблеми могат да се търсят в различни посоки. Като се започне от трудностите, породени от особеностите при изучаването на толкова специализирана материя, каквато са икономиката и финансите, от невъзможността този дял на историята да предизвика по-голям интерес сред широка читателска публика, както например политическата или военната история, а оттам и да се създадат условия за по-засилена издателска дейност и се стигне накрая до почти пълната липса на подкрепа и интерес от самите държавни институции, които именно могат да се ползват от подобен вид изследвания. Но независимо от често проявяваното пренебрежение към труда им от страната на официалните власти, стопанските историци трябва да възприемат по-активно поведение както в професионалната си дейност, така и в общественото пространство, да интензифицират

контактите си в рамките на научната общност, сами да поемат инициативата за организирането и провеждането на дискусии и изследователски проекти. В крайна сметка многобройните съществуващи проблеми не могат да омаловажат най-значимото достижение за периода след 1989 г., а именно – свободата за изследователска дейност, отсъствието на идеологическа цензура, където единствен ориентир за изследователите могат да бъдат тяхната професионалната подготвеност и лична добросъвестност. Наличието на творческа свобода остава най-важното условие за развитието на всяка наука, в това число и на стопанската история.

БЕЛЕЖКИ

[1] В тази група могат да бъдат включени произведенията на френските икономисти Франсоа Кене, Мирабо, Пиер-Пол Мерсие дьо ла Ривие, Пиер Дюпон и на британските автори Джеймс Стюарт и Адам Смит. По подробно вж. *Шумпетер, Й.* История на икономическия анализ. Т. 1. От Античността до 1790. С., б. г., 308–322, 375–377.

[2] Не е възможно в това изложение да се представят дори само част от трудовете на споменатите икономисти, затова ще бъдат отбелязани само най-значимите: *Попов, К.* Стопанска България. С., 1916; *Danailov, G.* Les Effets de la Guerre en Bulgarie. Paris, 1932; *Чакалов, А.* Националният доход и разход на България 1924–1945. С., 1946; *Христофоров, А.*Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934–1939. С., 1940; *Бочев, С.* Акционерното дело в България. С., 1925; *Стоянов, Н.* Репарации и междусъюзнически дългове. Български държавни дългове. С., 1933.

[3] *Чолаков, С., А. Чакалов.* и др. История на финансовата и кредитната система в България. Т. 2. От Освобождението до 9 септември 1944. Варна, 1983; *Чакалов, А.* Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България 1878–1944. С., 1962.

[4] *Беров, Л.* Резултатност на политиката на индустриален протекционизъм в балканските страни между двете световни войни. – Във: Протекционизъм и конкуренция на Балканите през XX в. С., 1989; *Кацаркова, В.* Икономическите отношения на България с балканските държави в периода между двете световни войни (1919–1941). С., 1989.

[5] Засилено е научното внимание върху политиката на правителствата по време на кризисни периоди: *Кьосева, Н.* История на паричните кризи в България 1879–1912 г. С., 2000; *Иванов, М.* Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход. С., 2001; *Коен, Д.* Военновременната икономика на България 1939–1944. С., 2002; *Вачков, Д.* Антиинфлационната политика на БЗНС в периода на самостоятелното му управление. – История, 2003, № 1–2; *Vatchkov, D.* Des essais de rétablissement financier et économique de la Bulgarie après la Première guerre mondiale (1920–1923). – Bulgarian historical review (BHR), 2000, No 1–2. Интерес се проявява и към стопанските мерки и програми на режимите, управлявали при периоди на икономически подем: *Мигев, В.* Към въпроса за стопанската политика на кабинетите на Г. Кьосеиванов (ноември 1935–септември 1939). – Във: Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България. С., 1992; *Първанова, Р.* Сговористкото управление и насърчението на българската индустрия 1923–1931. Традиции и приемственост, проблеми и постижения (под печат); *Иванов, М.* Българското стопанство през второто „златно десетилетие" 1935–1939 г. – ИПр, 2004, № 1–2; *Саздов, Д.* Икономическото развитие на Княжество България и Източна Румелия в програмите и програмните документи

на политическите партии (1879–1885). – Във: Проблеми на стопанската история. С., 2000; *Стоянова, Р.* Държавната политика към земеделските кооперации (в края на XIX – 1944 г.). – ИПр, 1993, № 1; *Коен, D.* Bulgaria's Wartime Revenue (1939–1944). – BHR, 1995, No 2.

[6] В тази връзка интересни размисли и обяснения могат да се открият в публикациите на *Аврамов, Р.* Стопанският XX век на България. С., 2002; Неосъществеият консервативен манифест в България. [Предговор]. – Във: *Бочев, С.* Капитализмът в България. 1998. Прибягвайки често до сравнения с актуалните икономически и финансови проблеми на страната, авторът представя цялостната си концепция за икономическото развитие на България през последните повече от 100 години.

[7] Още преди 1989 г. тази тема беше сравнително изчерпателно изследвана за периода до войните: *Тодорова, Ц.* Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912. С., 1972; *Дамянов, С.* България във френската политика 1878–1918. С., 1980. Но времето след Първата световна война почти не беше разглеждано в специализирани проучвания – единствено *Леонидов, А.* Чуждите кредитори на България след Първата световна война. – ИПр, 1969, № 6 и *Панайотов, П.* Борбата на самостоятелното правителство на БЗНС за по-справедливо разрешаване на материалните и финансовите санкции на Ньойския мирен договор (1920–1923). – Във: Проблемът за мира в международните отношения 1919–1980. С., 1987.

[8] *Вачков, Д.* Проблемът за натуралните контрибуции, наложени на България след Първата световна война. – Минало, 2002, № 1, с. 55, 57; Контактите на деветнадесетомайския режим с международните финансови среди. – Пак там, 1998, № 3; Отношенията на България с международните финансови среди през втората половина на 30 те години на XX в. – Известия на държавните архиви, 73, 1999; *Първанова, Р.* Отношенията между България, Дисконтогезелшафт и Междусъюзническата комисия (1919–1929). – ИПр, 1999, № 1–2.

[9] *Стоянов, И.* Търговските връзки между България и Русия в първите години след Освобождението. – ИПр, 1990, № 7; *Венев, К.* Българо-сръбските митнически и търговски връзки (1879–1885). – Пак там, 1997, № 1–2; *Кацаркова, В.* За англо-германската търговска политика спрямо Балканите през 30-те години на XX в. – Във: Проблеми на стопанската история. С., 2000; *Ivanov, M.* Foreign Trade in the Economic Policy of the Popular Bloc in Bulgaria (1931–1934). – BHR, 2000, No 1–2; *Димитров, М.* Външнотърговската политика на правителството на деветнадесетомайци (1934–1935). – Във: Проблеми на стопанската история; *Коен, Д.* Внешнеторговые договоры Болгарии (1939–1944). – BHR, 1998, No 3–4;

[10] 120 години Българска народна банка 1879–1999. С., 1994. Макар по-голямата част от изследването на Н. Лазаров да е създадено преди разглеждания период, трудът е публикуван през 1997 г. и с безпристрастния си и обективен стил напълно се вписва в новия историографския дух: *Лазаров, Н.* История на Българската народна банка и банковото дело в България. С., 1997. Освен научнте монографии, важно значение за осветляването дейността на Централната банка и функционирането на финансовата система в страната имат и богатите документалните сборници от поредицата „Архивите говорят": Българска народна банка. Т. 1–4. Състав. *Р. Аврамов* и *Х. Яновски.*

[11] *Кьосева, Н.* Геула – историята на една еврейска банка в България. С., 2001. *М. Иванов* подготвя монографично изследване върху история на Българска търговска банка.

[12] *Аврамов, Р.* Държавата и банковата система в България. – Във: 120 години изпълнителна власт в България. С., 1999; Преструктуриране и приватизация на банковата система – поуки от миналото. – Във: Банки, инвестиции, пари. С., 1995.

[13] *Тодорова, Ц.* Външният дълг през Първата световна война. – ИПр, 2002, № 1–2; *Вачков, Д.* Българският стабилизационен заем от 1928 г. – Пак там; *Parvanova, R.* The Democratic Accord and the Stabilization Loan. – BHR, 1998, No 1–2; *Петров, Л.* Военната икономика на България 1919–1945. С., 1999.

[14] *Костов, А.* Швейцария и балканските държави. Икономически връзки 1830–1914 г.

С., 2001; *Тодорова, Ц.* Германското „голямо икономическо пространство" и България след Първата, до и през Втората световна война. – Във: Проблеми на стопанската история.

[15] Частично този въпрос е разгледан за времето на Голямата депресия и по-специално оттеглянето на западните капиталовложения през 1931–1932 г. – *Вачков, Д.* Българският външен дълг в периода на Голямата икономическа криза (1929–1934). – ИПр, 1998, № 5–6; *Иванов, М.* Външните държавни дългове в годините на Голямата депресия (1931–1934). – Минало, 1998, № 1.

[16] *Първанова, Р.* Родопската и Странджанската горска концесия. – ИПр, 2001, № 3–4.

[17] *Чакалов, А.* Формн, размер и дейност на чуждия капитал..., *Беров, Л.* Външната търговия между България и Германия между двете световни войни (1919–1939). – Във: Българско-германски отношения и връзки. Т. 1. С., 1972; *Леонидов, А.* Репарационната политика на Второто сговористко правителство и грабителските домогвания на международния империализъм (1926–1931). – ИПр, 1966, № 2. Днес подобни твърдения продължава да отстоява Д. Коен за германския капитал в България по време на Втората световна война – *Коен, D.* Budget Financing of the Wartime Economy (1939–1944). – BHR, 1994, No 1; Money Circulation and Prices in Bulgaria (1939–1944). – Пак там, 1996, № 2.

[18] *Пеев, Г.* Европейската икономическа мисъл и български политически и държавни дейци (през първото десетилетие след Освобождението). – Във: Проблеми на стопанската история; Организиране на финансовата система на Българското княжество. – ИПр, 1994–1995, № 1.

[19] *Грънчаров, С.* Размисли за българската икономическа мисъл 1878–1915. – ИПр, 1998, № 3–4; Размисли за българската икономическа мисъл 1915–1944. – Пак там, 1999, № 5–6; *Колев, В.* Трансформациите на българския елит – случаят „Александър Цанков". – Във: Елит и общество. С., 1998.

[20] *Тодорова, Ц.* Индустриализацията на столичното стопанство 1900–1918. Динамика почти две десетилетия. – ИПр, 1999, № 3–4; *Колев, Й.* Новозагорска околия в икономическо и социално отношение (1901–1915). – Минало, 1998, № 4; *Цонева, Д.* Търговски връзки на Габрово с Одеса през XIX в. – Пак там; *Иванова, Е.* Индустрията за храни и питиета в Стара Загора (1879–1947). – Във: Проблеми на стопанската история; Икономиката на Стара Загора и околията в годините на сговористкото управление (1923–1929). – Минало, 1999, № 3.

[21] Към тази група изследователи могат да се причислят Цв. Тодорова, Н. Кьосева, Р. Първанова, Д. Вачков, Ст. Грънчаров, Л. Петров и др.

[22] Най-типичен представител на това направление е Р. Аврамов, като близки до неговите тези поддържат в своите публикации още М. Иванов, М. Георгиева и др. *Георгиева, М.* Към въпроса за неуспешното „догонващо" развитие на „периферните" държави в Югоизточна Европа през междувоенния период по примера на България. – Във: Проблеми на стопанската история; От модернизация към глобализъм? Икономическото развитие на балканските страни през XX век по примера на България. – Във: Двадесетият век. Опит за равносметка. С., 2003.

[23] В най-чист вид тези идеи се изказват от Д. Коен в неговите студии и монография за икономическото развитие на България в периода на Втората световна война. Странно е, че в изследванията си авторът изключва последната година от войната, въпреки че тогава кризисните явления във фиансовия и реалния сектор са най-силни.

[24] Тук е мястото да отбележим колективния труд на преподавателите от УНСС – *Саздов, Д., Л. Спасов, В. Кацаркова, Е. Костов* и др. История на националното и световното стопанство. С., 2002, както и *Беров, Л.* Икономиката на света от Древността до наши дни. С., 1996.

БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ СЛЕД 1989 Г. ЗА РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

РУМЯНА ПЪРВАНОВА

Целта на настоящата работа е да се направи обзор на научните публикации и други трудове, обнародвани през последните 15 години на прехода, които са посветени или се докосват до проблеми, свързани с междувоенната история на България и са показателни за тенденциите в българската научна литература.

Преди историографския преглед е необходимо да се кажат няколко думи за периода – предмет на изследователските интереси на българските историци. Годините между подписването на Ньойския договор (27 ноември 1919 г.) и Тристранния пакт (1 март 1941 г.) са динамичен и драматичен период от историята на България. Като победена в Първата световна война, България губи Южна Добруджа, Западна Тракия с нейния излаз на Егейско море. Държавата се лишава от територии по западната граница със Сърбия. България е задължена да изплати огромни репарации и да сведе армията си до 30 хиляди души. Само за две десетилетия страната преживява окупация на войските на победителите от Съглашението, тежка следвоенна криза, два военни преврата, вътрешни сблъсъци, довели до немалко човешки жертви, подложена е и на ударите на Великата депресия в световната икономика. Кризисните явления на междувоенното време са превръщат в катализатор на включването на масите в политиката, на крайни настроения в обществото – национален нихилизъм, национализъм, симпатии към идеите на комунизма, фашизма, националсоциализма. Усилено се търсят нови идеи, които да отговарят адекватно на променените следвоенни условия. В много отношения историята на България кореспондира с историята на други страни в Европа.

Прегледът на заглавията на научните публикации показва, че в българската историография и след промените от 1989 г. преобладават изследванията по политическа история, но се появяват и нови теми.

Междувоенното политическо развитие се интерпретира поновому. Разбива се старата схема, доминирала в продължение на 40 години, че в политическия живот на България две революционни кризи (следвоенната и тази от времето на световната икономическа криза) са последвани от два фашистки преврата (от 9 юни 1923 и 19 май 1934 г.), че след 1923 г. преобладава

фашистката тенденция в държавнополитическото развитие. Първите опити за корекция на тезата за господството на фашизма като управляващ фактор през по-голямата част от междувоенния период се появяват обаче още през втората половина на 80-те години[1]. В годините на прехода се налага ново схващане, че не фашизма, а авторитаризмът е постепенно налагащата се тенденция в политическия живот на България особено през втората половина на 80-те години. До това разбиране се стига след като в началото на 90-те години Николай Поппетров и Пламен Цветков правят съпоставка на системата на управление в България през 30-те години и държавнополитическите системи на Италия и Германия през същия период. Западни типологии на авторитарните и тоталитарни режими и организации се прилагат и към българската историческа действителност[2].

През 1993 г. е публикуван първият след началото на прехода нов цялостен труд за историята на България, видяна през погледа на няколко известни историци. Достойнството на изложението за междувоенния период, написано от Стойчо Грънчаров, е сполучливият опит да се постави развитието на България в неговия европейски контекст. Отчитат се и постиженията на западната историография за периодизацията на европейската история, като се изоставя напълно предишното ѝ разделяне, наложено в историческата наука от коминтерновски оценки[3]. А публикуваната преди 5 години обобщаваща „История на нова България 1878–1944“ от Елена Стателова и Стойчо Грънчаров е подчинена на виждането, че и след Първата световна война българските управляващи са водили борба за отстояване на независимостта, самостоятелното съществуване и модернизацията на българската държава при много по-трудни условия, отколкото преди войните[4].

Нов момент е появата на плурализъм в мненията при характеристиката на политиката на различните правителства. За разлика отпреди, левият радикализъм на правителството на Българския народен земеделски съюз (БЗНС), управлявало 1920–1923 г., вече се оценява неоднозначно от историците. Някои автори се придържат към старата оценка и изтъкват демократичния характер на реформите на Земеделския съюз (Димитрина Петрова, Стайко Трифонов). Други – точно обратното – са на мнение, че управлението на земеделците е антипод на демокрацията и парламентаризма. Те приемат, че през 1923 г. БЗНС постепенно тръгва по пътя на тоталитарната диктатура (Георги Марков, Стойчо Грънчаров, Тодор Галунов)[5].

Българските историци са отрицателно настроени към двата преврата като антиконституционни, насилствени актове. Негативно е и отношението им към вътрешната политика на правителството на Александър Цанков (1923–1925), наречено дори „военно сговористка диктатура“ или „време на остри вътрешни сблъсъци и политически крайности“. Същевременно някои автори се стремят да изяснят социалната политика на Цанковото правителство[6].

По-адекватни на историческата реалност и по-умерени в сравнение с предишните характеристики „фашистка диктатура с парламентарна мантия“ и безсмислицата „пробив във фашистката диктатура“ са новите оценки на политиката на второто сговористко правителство (1926–1931) и на Народния блок (1931–1934). Приема се, че водеща тенденция е демократизацията на политическия живот. Без да си затварят очите пред някои отрицателни явления, историците приемат, че управлението на правителствата на Андрей Ляпчев, Александър Малинов и Никола Мушанов са най-демократичното време в междувоенната история на България, при което и парламентът играе видна роля[7]. Но и в най-новите разработки се отчитат антидемократичните прояви във вътрешната политика на Народния блок – партийнополитическите пристрастия, клиентелизмът и дезорганизацията в блоковото управление.

Нови елементи се прокрадват и при оценките на политическите организации. Предишната казионна апологетика към историята на БЗНС отстъпва място на критичното отношение към идеологията на съюза, към дейността на неговата политическа емиграция. В общите трудове оценките за дейността на Българската комунистическа партия (БКП) са крайно негативни[8]. Напълно замрял е интересът към историята на българските социалдемократи.

Подчертано внимание се проявява към десните и центристките политически формации. От наричаните преди „буржоазни“, а сега „традиционни“ партии, изповядващи идеите на парламентаризма и демокрацията, вниманието към Демократическата партия е най-голямо – специална монография на Росица Стоянова, работите на Пламен Цветков[9]. Обяснението на този факт се крие в спецификата на историческото и съвременното развитие на тази партия. Преди няколко години фондация „Ханс Зайдел“ даде своята подкрепа за осветляване на важни моменти от историята на Демократическата партия и Земеделския съюз.

Историята на друга интересна и сложна дясна партия – Демократическият сговор, управлявал страната от 1923 до 1931 г., също е предмет на специално проучване[10]. С тези изследвания се запълват „белите петна“ в предишната историография, в която липсват трудове за управляващите демократични партии в междувоенния период.

Приносен характер имат и редица публикации от времето на прехода, занимаващи се с различни страни от дейността на организации, своеобразни антиподи на политическите партии, противници на парламентарната демокрация, изявяващи предпочитания към идеите на авторитаризма, фашизма и националсоциализма. За такива формации като съюзите „Кубрат“, „Родна защита“, „Български национални легиони“, Национал социалното движение на Ал. Цанков и др. са публикувани конкретни изследвания, изказват се нови

съждения[11]. Напоследък се подчертава техният патриотизъм за разлика от преди, когато се пише за национализъм.

Два са заслужаващите внимание факта в областта на историографията на външната политика през преходния период. Както преди, така и след промяната се приема, че основната цел на българската външна политика през 20-те и 30-те години е мирната ревизия на Ньойския договор. Но сега вече може да се добави и обединението на българския народ в една държава. Промяната от края на 80-те години направи възможно и публикуването на труда за външната политика на България на един българин емигрант – Панайот Панайотов, завършен още през 1986 г. в Отава. Въпреки че не е дело на професионален историк, изложението за външната политика на България между двете световни войни е издържано в дух на обективност[12]. Съвсем наскоро излезе от печат „История на българската дипломация от древността до наши дни", в която между другото е изготвено от Людмил Спасов цялостно изложение на външната политика на България между двете световни войни. Едно от достойнствата на текста е предложената от автора характеристика на институциите, в чиято компетентност е воденето на външната политика – нещо, което досега липсва в научната литература. А излязлата в средата на 90-те години монография от Димитър Косев за външната политика на правителството на Андрей Ляпчев (1926–1931) може да се приеме като запълване на едно от „белите полета" в изследванията за външната политика[13]. В годините на прехода се наблюдава осезаемо намаляване на интереса на изследователите към двустранните дипломатически и други контакти на България с други държави, така характерни за 70-те и 80-те години, когато са издадени специални трудове, посветени на българо-италианските, българо-полските, българо-унгарските и други отношения[14]. Няколко научни форума, проведени в периода на прехода, поддържат интереса към някои аспекти от историята на връзките между България и Съветска Русия в междувоенния период[15]. Подчертан интерес се проявява обаче към българо-турските междудържавни и други контакти в посочения период, които са обект на внимание в една обемиста документална публикация и няколко други по-малки работи. В сборника „М. К. Ататюрк и българо-турските отношения в документи (1913–1938)" са включени важни договори, споразумения, дипломатическа кореспонденция, документи, свидетелстващи за културните връзки между България и Турция. Хронологически сборникът обхваща времето, от което основателят на модерната турска държава е военен аташе в София до неговата смърт. Публикацията е двуезична и е плод на сътрудничеството между българските и турските държавни архиви и е посветена на Мустафа Кемал като държавник, стремил се към добросъседски отношения с България. С проблемите на българо-турските отношения – териториални, малцинствени, финансови и военни, от 1931 до 1941 г. се занимава монографията на

Людмил Петров. На базата на много факти се проследява низходящото развитие на двустранните отношения [16].

Бягство от старата догма е появата на книги, занимателни за широката аудитория, но написани от професионални историци, за политически атентати, убийства, за тайните организации на офицерите, за най-големите афери в Третата българска държава[17]. Множеството публикации в периодичния печат и обнародването на книги от някои журналисти, литератори и други автори в периода на прехода на подобни теми създават остра конкурентна среда за историците при разработването на такива сюжети.

Какви нови теми занимават изследователите след 10 ноември 1989 г.? Публикуването на мемоарите на интересни, забравени и „забранени" политически личности, екзекутирани след преврата на 9 септември 1944 г. или живели в емиграция, като Константин Кацаров, Николай П. Николаев, Александър Цанков, Васил Митаков (дневник), Атанас Москов, Константин Муравиев и др. стимулира обществения интерес към ролята на отделната личност в историята и многозначното възприемане на историческите процеси[18]. Публикувани са материали за живота и дейността на деветимата министър-председатели и други видни личности, управлявали България в периода между двете световни войни, но стореното досега е далече от сериозните им политически биографии[19]. Най-големи метаморфози в сравнение с времето преди 1989 г. претърпяват оценките на три исторически личности – Александър Стамболийски, Георги Димитров и цар Борис III. В годините на прехода първите двама са подложени на дегероизация. Ал. Стамболийски от „самороден талант", „голям демократ" и „хуманист" се превръща в „неопитомен глиган" и държавник с диктаторски наклонности[20]. А Георги Димитров, който преди 1989 г. е „вожд и учител на българския народ", в настоящия момент се трансформира в общественото съзнание в „послушна пионка в ръцете на Сталин". Впрочем обнародването на дневника на Георги Димитров предоставя възможност на всеки историк да направи своя оценка за него[21]. За разлика от тях на цар Борис III, митологизиран приживе, отричан напълно преди 10 ноември 1989 г., е дадена по-задълбочена оценка като личност, политик и държавник в биографията, написана от Недю Недев[22].

В годините на прехода се появяват нови акценти в разработките по стопанска история. В началото на 90-те проф. Любен Беров публикува обемист труд, посветен на историята на световното стопанство от древността до наши дни. Частта на книгата, занимаваща се с историята на икономиката на междувоенна България, дава възможност за създаване на представа за мястото на страната в световното стопанство. Стимулиращо въздействие върху изследователите оказва публикуването (повторно) на трудовете на Стоян Бочев. Оригиналната гледна точка на автора, вдъхновена от протестантския прагматизъм, „хваща" много точно характерните черти на българския капитализъм.

Публикуването на трудовете на Стоян Бочев се оказва особено актуално в периода на прехода, тъй като в тях към стопанските проблеми на България, вкл. и в периода между двете световни войни, се прилагат критериите на стопанския либерализъм и свободното пазарно стопанство. По пътя на осмислянето на философията на българското икономическо развитие като особено духовно поле върви и друг автор – Румен Аврамов. По-младите изследователи проявяват засилен интерес към историята на стопанската и финансовата политика на българската държава. Разработват се проблемите на външния дълг, взаимоотношенията на българските правителства с международните и частните западни финансови институции. На високо професионално ниво са всички публикации, свързани с историята на Българската народна банка като институция и финансово учреждение, което води своя политика в областта на паричните отношения[23].

Известно обновление се наблюдава при разработките по стопанска история на отделни населени места – София, Русе, Варна, Ловеч, Стара Загора, на района на Родопите. Съвсем спорадично напоследък се проучват отделни отрасли на българското стопанство като историята на производството на електрическа енергия. Напоследък се появи книга, посветена на произвеждането на мебели в България[24]. Освободени от предишните идеологически догми са публикациите, в които обект на внимание е историята на българската икономическа мисъл. Търси се нейното място в историята на европейската мисъл и практика[25]. Периодът на прехода вдигна предишните ограничения и задължителните преди негативни нюанси при представянето на редица видни стопански дейци, но в някои публикации се проявява тенденция на идеализация на личните им качества и заслуги[26].

Продължава да се разработва историята на българския национален въпрос в неговите два аспекта – съдбата на българите бежанци от съседни държави, преселили се в България вследствие на водените войни на Балканите от 1912 до 1919 г., а така също и историята на живота на българите, населявали в двете междувоенни десетилетия съседни на България държави. Според един от изследователите в десетилетията между двете войни българите в съседните страни наброяват около 2 милиона души[27]. Публикувани са трудове (ще спомена по-големите), за дейността на техните организации във Вардарска, Пиринска и Егейска Македония, в Тракия, в Добруджа и териториите, преминали към Кралството на сърбите, хърватите и словенците след Първата световна война. Изследователите се занимават не само с историята на легалните, но и на нелегалните организации на тези българи като например македонските[28]. Документални сборници обогатяват познанията за участта на българите в Македония и Добруджа. Една от най-обемистите от тях позволява на широката аудитория да се запознае с документи, които до 1989 г. са били на специален режим и ползването им е било силно огра-

ничено. Те са свързани с болшевишката доктрина по националния въпрос и отношението на БКП към него; в това число влиза генезисът на термини като „македонска нация", „език", „държавност"[29].

Демократичните промени в България през 90-те години подтикват някои изследователи да се заемат с разработване на историко-юридически теми, които преди въобще не са били обект на внимание, но които имат отношение към политиката, провеждана от Третата българска държава. В научната литература се систематизират такива въпроси като регламентацията на избирателните права на гражданите в конституцията и избирателните закони, направен е и преглед в исторически аспект на законодателната уредба на парламентарните избори и на прилаганите избирателни системи. Използваният материал позволява да се изведат определени тенденции в областта на избирателните права в периода между двете световни войни. Отговорността на представителите на висшата изпълнителна власт – министър-председателите и министрите – пред законодателната в лицето на парламента също занимават историците, защото тя има значение за установяване на вината за водените от 1913 до 1919 г. войни и засяга политическата съдба на премиери като Васил Радославов, Иван Гешов, Стоян Данев, Александър Малинов и други видни политици[30]. В най-новата историография се прави и опит за систематизирано, освободено от предишната едностранчивост и идеологизация, изложение на историята на българската полиция, в това число и извършените реформи и модернизация на тази институция през 20-те и 30-те години[31].

За разлика отпреди 1989 г., когато вниманието в историографията се фокусира само и почти единствено върху проявите на комунистите в общините в периода между двете световни войни, в годините на прехода се изясняват много по-съществени въпроси от историята на местното самоуправление, макар публикуваното да не е голямо по обем. Такива са отношенията между централната изпълнителна власт в лицето на Министерството на вътрешните работи и местната общинска власт, платформите на различни политически партии за изборите за органи за местно самоуправление през 20-те години[32]. Публикуват се и трудове, в които се изнасят конкретни факти за дейността на отделни общини, в това число и в междувоенния период, за политическите борби в тях, за дейността им по социално подпомагане, подкрепата им за здравното дело, образованието, културата[33].

В годините на прехода се появяват и трудове, в които частично се засягат различни моменти от съдбата на българите, емигрирали в различни периоди от историята в съседни държави и по-далечни страни като Унгария, Чехия, Словакия, САЩ, Канада. В две неголеми публикации се третират въпроси, свързани с живота на българите – християни и мюсюлмани – в Турция като тяхната численост, причините за емиграцията от България, възможностите

на българите християни да упражняват религиозните си и други права[34].

Промените от края на 80-те години на миналия век откриват възможности за изследване на проблематиката, свързана с историята на религиозните и етнически малцинства в България. От религиозните малцинства най-сериозно са проучени българите католици. Изследванията на Светлозар Елдъров предлагат цялостно изложение в исторически аспект за българите католици – тема, която в течение на няколко десетилетия е табу в българската историография. Издаден е и документален сборник за живота и делото на Евгений Босилков, провъзгласен от папа Йоан Павел II за блажен. В научните публикации се хвърля светлина и върху политиката на българската държава към българите католици между двете световни войни[35].

Периодът на прехода отбелязва определен напредък и по отношение на проучването на историята на българите, изповядващи исляма. Засега няколко статии и един по-голям изследователски труд на Йорданка Карагеурова – „Политиката на българската държава към българите мюсюлмани (1919–1944)“ (докторска дисертация) третират политиката на управляващите към това религиозно малцинство, а така също и разпространението на идеите на Мустафа Кемал сред българите мюсюлмани през 20-те и 30-те години[36].

Излизат и публикации, занимаващи се с проблемите на развитието на турското население в България. Те дават представа за политиката на различните български правителства в периода между двете световни войни към турската общност в страната, за печатните издания на турски език в България и въпросите на образованието на българските турци[37]. Интеграцията в българското общество на 30-те хиляди руснаци, заселили се в България след болшевишката революция, също привлича вниманието на изследователите, които проучват спецификата на руската емиграция в България и политиката на българската държава спрямо нея[38].

Промените подтикват някои изследователи да се заемат и с друга пренебрегвана преди тема, като събират данни и факти за лица, фондове и фондации, които са се занимавали с благотворителност, в това число и чуждестранни[39].

В периода на прехода твърде малко се пише за историята на Българската православна църква като институция. Недостатък на историографията е и липсата на изследвания по социална история, история на българската жена и женските организации, каквито в периода между войните е имало, историята на ежедневния живот на българина.

Обзорът на трудовете, в които се засяга развитието на България през 20-те и 30-те години, няма да бъде достатъчен, ако не се посочат и няколко книги, посветени на видни журналисти и на печата. Промяната стимулира интереса към законодателната регламентация на свободата на печата в България, представена в специален документален сборник. Читателите

имат възможност да се запознаят с творческия и житейския път на известни в миналото, забравени или съзнателно пренебрегвани преди издатели и журналисти като Стефан Танев, Данаил Крапчев, Григор Василев. Показва се многообразната дейност на Григор Василев като политик, държавник и покровител на изкуствата. Налице са и опити да се пише по нов начин за българската култура[40].

Необходимо е да се отбележи, че в периода на прехода се утвърждават и сериозни промени във финансирането на издаването на трудовете по история. Държавното финансиране загубва предишния си приоритет са сметка на осигуряване на средства от български и чуждестранни изследователски центрове и фондации.

Накрая трябва да изтъкнем, че българската историография в периода на прехода се стреми към многостранно осветляване на историческия процес във времето между двете световни войни.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Poppetrov, N.* Die bulgarische Geschick tswissenschaftüber die Probleme des bulgarischen Faschismus. – In: Bulgarian historical review (BHR), 1986, No 3 , 78–92; *Цветков, П.* „Оригиналност" и имитация в българските тоталитарни доктрини и организации (1918–1939). – Във: Втори международен конгрес по българистика. Т. 2. С., 1989, 582–601.

[2] *Мигев, В.* Политическата система на България от 9 юни 1923 до 9 септември 1944. – ИПр,1990, № 9, 77–90; Авторитарни и фашистки тенденции в българското общество между двете световни войни. – Във: Проблеми на новата и най-нова история на България. С., 1991, 228–253; По някои проблеми на българския фашизъм (1919–1944). – Демократически преглед (ДПр), 1996, № 4–5, 398–408; За някои погрешни схващания за българската история в периода между двете световни войни. – История, 1998, № 6, 42–48; Фашизмът и формирането на авторитарен модел на българската държава през втората половина на 30-те години на XX в. – Във: Двадесетият век. Опит за равносметка. Състав. *П. Петков.* С., 2003, 26–36; *Попетров, Н.* Болгарский фашизм в балканском и европейском контексте. (Краткое историографическое обозрение и опит построения модели). – BHR, 1993, No 1, 146–174; Типология на основните политически потоци в българското общество (1918–1944). – Епохи, 1994, № 3, 13–26, Възможността за диалог или „дискусията" за българския фашизъм. – ДПр, 1996, № 4–5, 382–388; Авторитаризъм – фашизъм. Модел на политическото развитие на България (1981–1944). – ИПр, 1997, № 2, 25–48; *Семков, М.* Фашизъм – фашизми: митове и историческа истина. – ДПр, 1990, № 2, 63–77; *Цветков, П., Н. Поппетров.* Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години. – ИПр, 1990, № 2, 63–77; *Цветков, П.* Авторитаризмът между двете световни войни. – Векове, 1991, № 1–2, 24–49; Болшевизъм, националсоциализъм, фашизъм (1919–1939). С., 1992; Анкета „Имало ли е фашизъм в България?". – ДПр, 1996, № 4–5, 368–381.

[3] История на България през погледа на историците: Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Константин Косев, Андрей Пантев, Стойчо Грънчаров. С., 1993, 552–694;

[4] *Стателова, Е., С. Грънчаров.* История на нова България (1878–1944). С., 1999, 341–673.

[5] *Трифонов, С.* История на България (Учебник). С., 1991); *Марков, Г.* Българската история вкратце. С., 1992; *Галунов, Т.* Поземлената собственост и законодателството на БЗНС. – Епохи, 1995, № 3–4, 77–88; Аграрната реформа и законодателството на БЗНС. – История, 1998 № 2–3, 70–87.

[6] *Стоянов, В., В. Тепавичаров.* Политическата алтернатива юни 1923 – 4 януари 1926. С., 1992, 173–269, 289–329, 330–443; *Kolev, V.* La question du ravitillement en Bulgarie lors du government de l'Alleance démocratique (1923–1931). – BHR, 1993, No 1, 94–115.

[7] *Попетров, Н.* Болгарский фашизм в балканском и европейском контексте..., с. 165; *Първанова, Р.* Демократическият сговор и неговото управление (1923–1931). – ИПр, 1994/1995, № 3, 19–49; *Методиев, В., Н. Поппетров, П. Цветков.* Дискусия „Фашизмите в България и по света". – ДПр, 1996, № 4–5, 370–377; *Стоянова, Р.* Под знака на конфронтацията. Демократическата партия и политическите борби в България (1924–1934). Велико Търново, 2003, 209–324.

[8] *Радев, В.* Отровни мигове. С., 1994; *Колев, В.* БКП и превратът на 9 юни 1923. – История, 1996, № 1, 42–47; *Грънчаров, С.* Управленският стил на Ал. Стамболийски. – Във: 120 години от рождението на Ал. Стамболийски. С., 1999, 28–38.

[9] Вж.: 100 години Демократическа партия. Копривщица, 1996, 8–53; *Цветков, П.* Демократическата партия. Исторически очерк. С., 1996; *Стоянова, Р.* Под знака на конфронтацията..., 5–530.

[10] *Първанова, Р.* Цит. съч.

[11] *Петрова, Д.* НСД и превратът от 19 май 1934 г. – Минало, 1994/1995, № 4, 60–71; Създаването на НСД. – ИПр, 1994/1995, № 1, 33–60; НСД на Ал. Цанков и СССР (1932–1944). – Във: България и Русия през XX в. С., 2000; *Величкова, Г.* Пропаганда на фашизма в България (1922–1934). С., 2002; *Алтънков, Н.* Нарекоха ги фашисти. Легионери, отецпаисиевци, ратници, бранници, родозащитници, кубратисти. С., 2004; *Поппетров, Н.* Водачески схващания в българския десен политически поток 30-те – 40-те години. – ИПр, 1992, № 1–2, 130–146; Идейно-политически схващания на Съюза „Българска родна защита" и Ратници за защита на българщината. – Пак там, 1991, № 6, 53–67.

[12] *Панайотов, П.* Външната политика на България. – Във: Моят житейски път. Мисли за България. С., 2002, 139–208.

[13] *Косев, Д.* Външната политика на България при управлението на А. Ляпчев (1926–1931). С., 1995; История на българите. Т. 4. Българската дипломация от древността до наши дни. Ред. *Е. Александров.* С., 2003; *Пенчиков, К.* Германия и Югоизточна Европа (1919–1939). С, 1993; *Кишкилова, П.* България и Румъния (1879–2000). Сборник от двустранни договори, спогодби, конвенции, споразумения. С., 2003.

[14] Вж.: *Гюров, А.* За 8-те десетилетия на българско-унгарските дипломатически отношения. – Във: Българи и унгарци 1000 години заедно. Будапеща, 2002, 190–211.

[15] Българо-съветски политически и военни отношения (1917–1941). Статии и доклади. Ред. *В. Тошкова.* С., 1998; България и Русия през XX в. С., 2000.

[16] Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения в документи (1913–1938) Ред. *Дж. Хаков.* Анкара, 2002; *Хаков, Дж.* Мустафа Кемал Ататюрк и българо-турските отношения (1923–1938). – Etudes balkaniqes, (2000), No 4, 3–10; *Пеева, К.* Българо–турски договори и споразумения в регулирането на двустранните отношения в периода 1908–1938. – Във: Изследвания в чест на член-кореспондент Страшимир Димитров. Т. 2. С., 2001, 690–699, 700 –714; *Петров, Л.* България и Турция (1931–1941). С., 2001.

[17] *Даскалов, Д.* Политическите убийства в новата история на България. С., 1999; *Марков, Г.* Парола „Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз (1919–1936). С., 1992; Нашумелите международни афери на Третото българско царство. С., 1998; Покушения, насилие и политика в България (1878–1947). С., 2003.

[18] *Цанков, А.* България в бурно време. С., 1999; Моето време. Мемоари. С., 2002;

Москов, А. Спомени. Възходи и падини. Т. 1. С., 1997; *Филова, Е.* Дневник. Май 1935 – 15 август 1944. С., 1994; *Димитров, Г. М.* Спомени. С., 1993; *Тодоров, К.* Изповедта на една буйна балканска глава. С., 1994; *Кацаров, К.* 60 години живяна история. С., 1993; *Муравиев, К.* Договорът за мир в Ньой. С., 1992; Събития и хора. С., 2004; *Найденов, Н.* Спомени с Багрянов. С., 2002; *Мушанов, Н.* Спомени. Дневник. С., 1992; *Николаев, Н. П.* Фрагменти от мемоари. С., 2003; *Пешев, П.* Спомени. С., 2004; *Костурков, С.* Спомени и размисли. С., 2004; *Митаков, В.* Дневник на правосъдния министър в правителствата на Георги Кьосеиванов и Богдан Филов. С., 2001; *Куманов, М., И. Петров.* Интервюта с Иван Дочев. Т. 1. Шумен, 2002.

[19] Български държавници и политици. Ред. *М. Радева.* С., 2000; *Наумов, Г.* Александър Цанков и Андрей Ляпчев в политиката и държавното управление. С., 2004; *Златкова, М.* Германският период от живота на Богдан Филов. – Минало, 2003, № 4, 33–41; *Куманов, М.* Александър Малинов – познатият и непознатият. С., 1993; *Цветков, Ж.* Атанас Буров. Живот за България. С., 1992; *Кузманов, П.* Един живот в служба на социалдемокрацията. С., 1998; *Първанова, Р.* Андрей Ляпчев в спомени на съвременниците. – Минало, 1994, № 3, 57–67; *Александров, В.* Атанас Буров. Банкер, политик, дипломат. С., 1992; *Колев, В.* Професор Ал. Цанков – между академичната катедра и политическата кариера. – История, 1996, № 5–6, 73–83.

[20] *Петрова, Д.* Ал. Стамболийски – хуманист и демократ; *Грънчаров, С.* Управленският стил на Ал. Стамболнйски... – Във: 120 години от рождението иа Ал. Стамболийски., 21–27, 28–38.

[21] *Димитров, Г.* Дневник (9 март 1933 – 6 февруари 1949). С., 1997; Дневник. Март 1933 – февруари 1949. Избрано. С., 2003; *Баева, И.* Г. Димитров – поглед от началото на XXI в. – Във: Георги Димитров между възхвалата и отрицанието. С., 2003, с. 159.

[22] *Даскалов, Д.* Цар Борис III – познатият и непознатият. С., 2001; *Недев, Н.* Цар Борис III. Биография. С., 2004; *Попетров, Н.* Образът на цар Борис III в дневния ред на българското общество (1981 –1943). – ИПр, 2002, № 1–2, 44–74; *Вълков, В.* Царят и неговият съветник. Книга за цар Борис III и неговия съветник Любомир Лулчев. С., 1993.

[23] Вж.: Българската народна банка. Сборник документи. Т. 3 (1915–1929). С., 2001; Т. 4 (1930–1947). С., 2004; *Вачков, Д.* Българският стабилизационен заем от 1928 г. – ИПр, 1994/1995, № 5, 25–52; Българският външен държавен дълг в периода на голямата икономическа криза (1929–1934). – ИПр, 1998, № 5–6, 78–108; Отношенията на България с международните финансови среди през втората половина на 30-те години на XX в. – Известия на държавните архиви (ИДА). Т. 73, 1999, 3–18; Антиинфлационната политика на БЗНС (1920–1923). – История, 2003, № 1–2, 102–109 *Никова, Г.* Стопанската интеграция между България и Германия през 30–те години на XX в. – In: Collegium Germania. T. 3. S., 2000, 160–193; *Беров, Л.* Стопанска история. Икономическото развитие на света от древността до наши дни. С., 1994; История на националното и световното стопанство. Ред. *Д. Саздов*, С., 2002; *Спасов, Л.* Стопанска и социална политика на сговористките правителства (1923–1931); *Мигев, В.* Към въпроса за стопанската политика на кабинетите на Г. Кьосеиванов (1935–1939). – Във: Проблеми на новата и най–нова стопанска и културна история на България, Ред. *Д. Саздов.* С., 1992, 160–197; 198–216; *Иванов, М.* Политическите игри с външния дълг. Български сюжети за стопански кризи и възход (1929–1934). С., 2003; *Stojanova, R.* The Democratic Party and the Economic Policy of the People Block (1931–1934). – BHR, 1998, No 3, 174–214; *Аврамов, Р.* Данъчната и банковата система в България. – Във: 120 години изпълнителна власт в България. С., 1999, 47–64; Стопанският XX век на България. С., 2001; *Parvanova, R.* The Democratic Accord and the Stabilization Loan. – BHR, 1998, No 1–2, 197–217; The Stabilization Loan to Bulgaria of 1928. – Пак там, 1999, No 1–2, 72–96; Отношенията между България, Дисконтогезелшафт и Междусъюзническата комисия (1919–1929). – ИПр, 1999, № 1–2, 23–45; *Бочев, С.* Капитализмът в България Исторически текстове (1911 –1935) и лични спомени. Състав. *Р. Аврамов.*

С., 1998; *Тодорова, Ц.* Германското „голямо" икономическо пространство и България между двете световни войни. – ДПр, 1996/1997, № 10, 406–416.

[24] *Джалева-Чанкова, А., Е. Костов, М. Филипова, В. Харизанова.* История на железниците в България. С., 1997; *Първанов, К.* История на българските мебели. С., 2005; *Златев, Л.* Тенденции в стопанското развитие на Русе между двете световни войни. – Във: Алманах за историята на Русе. Т. 4. Русе, 2002, 136–194; *Спиров, М., Ат. Георгиев, М. Цонев.* Електрификацията в България. Кратка история. С., 1998, 354–418.

[25] *Грозев, К.* Българските икономисти на кръстопътя между европейската и балканската практика (1919–1939). – Във: Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. състав. *К. Грозев, Т. Попнеделев.* С., 1999, 65–70; *Грънчаров, С.* Размисли за българската икономическа мисъл (1915–1945). – ИПр,1999, № 5–6, 160–189.

[26] Вж.: Алманах на българските индустриалци (1878–1947). С., 1995; *Fičorov, I.* The Union of the Bulgarian Industrialists. Structure, Functions and Relations with the State (1903–1944). – BHR, 1993, No 2–3, 125 –150; *Тодоров, Т. Н.* Приносът на Бурови и Губиделникови за оползотворяването на черното злато на Балкана. Русе, 2002.

[27] *Палешутски, К.* Българският национален въпрос между двете световни войни. – Във: 681–1948. Из историята на българския народ и държава. Изследвания, анализи, преценки. С., 1993.

[28] *Гребенаров, А.* Тайни структури на македонските българи (1919–1941). С., 1998; *Добринов, Д.* Последният цар на планините. Биографичен очерк за Тодор Александров (1881–1924). С., 1992; *Тюлеков Д.* Дейността на ВМРО в Петрички окръг (1922–1934). – Във: 100 години ВМРО. С., 1994; *Даскалов, Г.* Участта на българите в Егейска Македония 1934–1946. С., 1999; *Панайотов, Л., К. Палешутски, Д. Мичев.* Македонският въпрос и българо-югославските отношения. С., 1991; *Палешутски, К.* Македонското освободително движение (1918–1924). С., 1993; Македонското освободително движение (1924–1934). С., 1998; *Петров, М.* Националноосвободителното движение в Западните покрайнини (1919–1941). С., 1995; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. Т. 4. Освободителните борби след Първата световна война (1919–1944). Ред. *Д. Мичев, Г. Марков, Д. Дойнов, В. Трайков, Д. Гоцев, С. Германов.* С., 2003; *Тодоров, П.* Освободителните борби на Добруджанската революционна организация (1925–1940). С., 1992; *Анчов, С.* Добруджанският въпрос в политическия живот на България 1918–1923. Свищов, 1996; *Шивачев, С.* Тракийската организация в Пловдив. Пловдив, 1997; *Милачков, В.* Създаването на ВДРО и Съюза „Добруджа". – Във: Военноисторически сборник, 1997, № 2, 188–206; Отношението на Съюза „Добруджа" към политиката на българската държава (1919–1936). – Год. „Център по военна история". Военноисторически сборник. С., 2002, 218–246.

[29] Българите в Румъния XVII–XX в. Документи и материали. С., 1994; Извори за историята на Добруджа (1919–1941). Т. 2. Силистра, 1993; БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917–1946). Състав. *Ц. Билярски, И. Бурилкова.* Т. 1. С., 1998; Т. 2. С., 1999.

[30] *Гешева, Й.* Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност (1884–1923). С., 2003; *Аврамов, Л.* Избирателно право и законодателство за избиране на парламент в България (1879–2001).Исторически аспекти. Варна, 2002; *Първанова, Р.* Война и помирение в българското общество – по примера на политическите амнистии през 20-те години на XX в. – Във: Двадесетият век. Опит за равносметка..., 218–228; *Галунов, Т.* Втората национална катастрофа. Процесът. Виновниците. Велико Търново, 1998; Избирателната система в България (1879–1939). Велико Търново, 2002; *Колев, В.* Зестрата на властта през 20-те и 30-те години. – История, 2000, № 2, 50–53.

[31] *Симеонов, С.* Полицията в България (1878–1944). Политическо-правни и управленски аспекти. С., 2003.

[32] *Колев, В.* Ликвидиране на общинското самоуправление от правителството на Демократическия сговор. – Във: Модерният историк. Въображение, информираност, поколения...,

122–131; Общинското управление и изпълнителната власт (1879–1939). – Във: 120 години изпълнителна власт в България..., 169–177; Борбата на Демократическия сговор с опозицията за управление на общините (1926–1931). – ГСУ. ИФ. Т. 89–90, 2000, 185–242.

[33] София – 120 години столица. Юбилейна книга. Ред. *Е. Дроснева, К. Бояджиев*,1999, 207–236, 319 –463; *Радков, И., Л. Златев.* Русенската община (1878–1949). Русе, 2003; *Стоянов, П.* Варна между двете световни войни. (1919–1939). Варна, 2003.

[34] *Нягулов, Б.* Банатските българи. С., 1999; *Гюзелев, Б.* Българите мохамедани в Турция. - ИПр, 1990, № 10, 17–32; *Гърдев, К.* Българската емиграция в Канада. С., 1994; Българските общности в Чехия и Словакия. Минало и настояще. С., 2003; *Митев, Т.* Българската емиграция в Америка и българският комитет в САЩ (1918 –1919). С., 1992; Българската емиграция в Америка и борбите за освобождението на Македония (1919–1945). С., 1993; *Стоянова, В.* Българите в Турция (1913–1925). – Във: 90 години от разорението на тракийските българи. Хасково, 2003, 31–42.

[35] Евгений Босилков (1900–1952). Документи от архивите на България и Франция Ред. и състав. *Г. Пиндикова, И. Георгиева, Л. Ванова.* С., 2002; *Еленков, И.* Католическата църква от източен обред в България. С., 2000; *Елдъров, С.* Униатството в съдбата на България. С., 1994; Католиците в България (1878–1998).Историческо изследване. С., 2002.

[36] *Карагеурова, Й.* Два погледа към българите мюсюлмани през 1934 г. – Изв. на Тракийския институт, 3, 2002, 75–89; *Груев, М.* Българите мюсюлмани и кемалисткото движение в Родопите (1919 –1939). – Във: Модерният историк. Въображение, информираност поколения..., 218–225; За разпространението на хетеродоксния ислям сред българските мюсюлмани. – Минало, 2000, № 2, 35 –43; *Велинов, А.* Аспекти на българската политика спрямо българомохамеданите (1912–1944). – ИПр, 2000, № 1–2, 134–150.

[37] *Калинова, Е.* Насилието в политиката на българската държава към българските турци 30-те – 80-те години на XX в. – История, 2004, № 3, 52–64; *Ялъмов, И.* История на турската общност в България. С., 2002; Влиянието на кемалисткия модернизъм върху турското малцинство в България. – Във: Изследвания в чест на Дженгиз Хаков. С., 2003; *Манчев, К., М. Дойчинова.* Мюсюлманското население в Североизточна България в българската и турската политика (1919–1939). – ИПр, 1991, № 5, 57–73; *Стоянов, В.* Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998.

[38] *Даскалов, Д.* Бялата емиграция в България. С., 1997; *Спасов, Л.* Врангеловата армия в България (1919–1923). С., 1999; *Кьосева, Ц.* България и руската емиграция 20-те – 50-те години на XX в. С., 2003.

[39] *Величков, А.* Американската благотворителност в България между двете световни войни. С., 1994; Енциклопедия. Дарителството. Дарителски фондове и фондации в България (1878–1957). Състав. *В. Николова, Р. Стоянова.* Т. 1. С., 2000; Т. 2. С., 2002; *Лечев, Д.* Златна книга на дарителството в Шуменския край. Шумен, 1998.

[40] *Василев, Г.* Един вдъхновен българин. Избрани произведения. С., 1994; Един живот в писма. Из архива на Гр. Василев. Състав. *Ц. Билярски.* С., 2000; *Крапчев, Д.* Изминатият път. Избрани статии. С., 1992; *Еленков, И.* Родно и дясно. (Приноси към несбъднатия „десен проект" в България от времето между двете световни войни). С., 1998; *Танев, С.* Отворени писма: спомени и изповеди на главния редактор на вестник „Утро", писани в Централния затвор. С., 1994; Свободата на печата в България (1879 –1947). Сборник документи. Състав. *В. Танкова.* С., 1992.

ВМРО И ИВАН МИХАЙЛОВ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИОГРАФИЯ

ВОЙН БОЖИНОВ

Политическите трансформации в България, настъпили след 10 ноември 1989 г., дадоха тласък на редица промени в обществения живот на страната. Появиха се нови ценности, други бяха преосмислени, а трети – пратени в забвение. Колко правилно е било това ще преценят идващите поколения.

Като наука, определяща редица обществени нагласи, историята също преживя своя катарзис. На бял свят се появиха низ от спомени на съвременници, живели в различни епохи, обнародваха се голям брой документи, бяха издадени научни изследвания, показващи различни гледни точки за много от събитията в новата българска история. Чрез тях едни личности и техните дела бяха реабилитирани, а други – подложени на критика и ново тълкуване.

Последното с особена сила важи за историята на националноосвободителното движение на македонските българи след края на Първата световна война – проблем, безспорно интересен и сложен, чието по-пълно и задълбочено изследване в миналото е срещало редица пречки – къде обективни, къде не[1].

След 1989 г. темата ВМРО под водачеството на Ив. Михайлов стана изключително притегателна за историците и не само за тях[2]. Обществено достояние станаха факти, приглушавани в недалечното минало, а именно че Ив. Михайлов винаги е посочвал българския характер на голямата част от населението в Македония, стремял се е българите край Вардар и Егейско море да не загубят националната си идентичност, точно е определял сръбските и гръцките власти в областта като окупатори, стремящи се да смачкат всичко българско и т. н.

Подчертавайки тези безспорни приноси на Ив. Михайлов към българската нация, някои обществеици спомогнаха за него да се изгради един почти митологичен образ сред част от българската общественост[3]. Това донякъде повлия върху оценката на съвременната българска историография за водача на ВМРО, макар в нея да се забелязват ясно открояващи се нюанси.

С желанието съвсем накратко да илюстрирам представата, която създават най-добрите познавачи на историята на Вътрешната организация за Ив. Михайлов, ще се спра върху написаното от тях за две ключови събития

от миналото на ВМРО. Става дума за убийството на Тодор Александров през 1924 г. и ликвидирането на ген. Александър Протогеров, станало четири години по-късно. И двата атентата са тясно свързани с името на Ив. Михайлов и ролята му във Вътрешната организация.

Д. Гоцев извежда на преден план бързата реакция на Ив. Михайлов, последвала атентата срещу Т. Александров, като подчертава, че със заповяданите от личния секретар на последния наказания на Алеко Василев, Георги Атанасов и основните техни поддръжници ВМРО запазва самостоятелността си и не се поддава на левия уклон, прокламиран в Майския манифест. По този начин начело на Вътрешната организация застават „най-безкомпромисните в идейно и национално отношение дейци". Светкавичното издигане на българина от Щипско в редовете на ВМРО Д. Гоцев обяснява с нуждата от помощ в организационната работа, изпитвана от ген. Протогеров (друг е въпросът дали някой е питал генерала има ли той нужда от помощ). В синхрон с историческата истина авторът подчертава, че светкавичното издигане на Ив. Михайлов във ВМРО става „в разрез с устава и правилника"[4].

К. Палешутски също акцентира върху инициативността на Ив. Михайлов след убийството на царя на Пирина. Все още неизвестният никому по онова време секретар на убития войвода е характеризиран от историка като амбициозен и стремящ се към водачество, като и тук се подчертава, че Ив. Михайлов застава в първите редици на ВМРО в нарушение на Устава и Правилника. Като разглежда събитията от есента на 1924 г., К. Палешутски изтъква, че по онова време Ив. Михайлов, имащ познания само по воденето на архивата на ВМРО, „все още не е смятан за главен претендент за първото място в организацията". Авторът отбелязва, че младият революционер няма опит като войвода и че нито един път не е влизал в поробена територия[5].

Д. Тюлеков посочва, че поради „организаторския си и конспиративен талант, като естествен негов водач (на ВМРО – б. м., В. Б.) се налага Ив. Михайлов, избраник и ученик в революционното дело на убития Т. Александров [...] В помощ на Ал. Протогеров, макар и в разрез с правилника и устава, Ив. Михайлов е назначен за секретар на ЦК"[6].

Прави впечатление, че докато мненията на Д. Гоцев и Д. Тюлеков за началото на бурната кариера на Ив. Михайлов като лидер на ВМРО отчасти се препокриват, К. Палешутски запазва по-различно становище за главоломното издигане на младия революционер във Вътрешната организация. Подобна разлика се наблюдава и в оценките на историците относно убийството на ген. Ал. Протогеров и мотивите на Ив. Михайлов за премахването на стария деец.

Д. Гоцев посочва, че страхувайки се да изпадне в изолация, Ив. Михайлов решава да ликвидира ген. Протогеров с аргумента, че така е изпълнил решението от VI конгрес на ВМРО да се накажат всички виновни за убийството

на Т. Александров. Авторът отбелязва, че с екзекуцията на генерала настъпва объркване сред българското общество по отношение на националноосвободително движение в Македония[7].

К. Палешутски набляга върху лидерските амбиции на Ив. Михайлов, в името на които последният заповядва да бъде убит ген. Протогеров, като е очевидна злоупотребата. Историкът подчертава, че след екзекуцията на генерала „Ив. Михайлов и приближените му въвеждат практиката да убиват неприятелите си и неудобните и след това да мотивират тяхното премахване“[8].

Д. Тюлеков пише за властолюбието, обхванало „Михайлов, който не умее вече да крие желанието си за безспорно водачество във ВМРО“ и затова нарежда да бъде убит ген. Протогеров. Сега, за разлика от събитията около убийството на Т. Александров, където дава положителна оценка на Ив. Михайлов, Д. Тюлеков говори подчертано рязко за постъпката на амбициозния водач, като заключава: „Убийството на Ал. Протогеров, наредено от Ив. Михайлов, е престъпно деяние не само защото грубо е погазен член 222 от Правилника на ВМРО, според който членове на ЦК и ЗП се съдят и наказват от общия конгрес. Заповяданото смъртоносно отстраняване е в противоречие със здравия разум и общочовешките морални ценности“[9].

Както се вижда от краткия преглед, характеристиката на Ив. Михайлов, дадена от тримата учени, не е еднозначна. В посочените изследвания ясно се посочва, че бързото напредване на младия революционен деец в ръководството на Вътрешната организация става в нарушение на Правилника и Устава на ВМРО, струва живота на много български патриоти и компрометира освободителното движение на македонските българи сред обществото.

Все пак в историческо отношение най-толерантен към Ив. Михайлов остава Д. Гоцев. Той изтъква приносите на първия към Вътрешната организация – новите методи на борба чрез въвеждането на „тройки“ и „петорки“, затягането на финансовата дисциплина, успехите на културния фронт на националноосвободителното движение и т. н.[10] Д. Тюлеков поставя ВМРО на преден план, като отделя от нея изпълнения с „вождистка амбиция“ Ив. Михайлов и прецизно представя отговорността му за раздорите във Вътрешната организация (поне аз така разбирам изследването му)[11]. К. Палешутски също набляга, че във взаимноизтребителната война обвиненията „в ренегатство и предателство стават патент на Михайлов и неговите привърженици“ и това е една от причините, довели до абсурда от началото на 1933 г. ВМРО да обвинява официална София в „сърбоманство“[12].

От цитираните оценки се добива представа, че съвременната българска историография още не е в състояние да даде единна и обективна оценка на дейността на Ив. Михайлов. А това едва ли е и необходимо – от предлага-

ните в повече на брой и различни гледни точки винаги се оформя по-пълна картина за даден човек или събитие.

Истината има много лица. Но тя има и едно прекрасно свойство – рано или късно да излиза наяве. Казвам това, тъй като по мое мнение най-точният и пълен образ на Ив. Михайлов е поднесен от Ал. Гребенаров. В своя труд[13], правейки уговорката, че Ив. Михайлов е „страстен радетел на българщината" в Македония, на базата на огромен документален материал Ал. Гребенаров илюстрира болната амбиция на войводата, злоупотребата с българското име, която той взема на въоръжение в борбата си за лидерство във ВМРО, нечистите му способи за отстраняване на неудобните, арогантността му при вземане на решение за екзекутирането на даден човек и т. н. Авторът е категоричен, че приведените от него данни „доказват вината на Ив. Михайлов за разкола в освободителното движение. Неговата болезнена амбиция и изострено чувство за власт са важен фактор за породените смущения в редиците на революционната организация"[14]. За съжаление изследването на Ал. Гребенаров остава в сянката на по-обемните и издадени в отделно книжно тяло исторически дирения и е известно само на тесен кръг специалисти. Оставам с надеждата, че той ще продължи своята работа над личността на Ив. Михайлов и един ден на бял свят да излезе цялостна биография на революциония деец, представяща го в истинската му светлина, с неговите активи и пасиви. От това ще спечели както българската историческа наука, така и нашето общество.

Накрая не мога да не изкажа и своето мнение относно Ив. Михайлов и групата му. За нас, българите, Македония винаги ще остане отворена рана. Съзнавам, че за мнозина българи, останали извън границите на майката-родина, Ив. Михайлов е герой и символ на надеждата, че българщината ще просъществува. Но е време ние, историците, да се отърсим от прекомерната емоция и трезво да преценим фактите. Само адмирации предизвиква у мен патриотизмът на Ив. Михайлов, но не и методите му на действие във ВМРО и намесата му в политическия живот на България. Това, че той е българин и постоянно говори истината за произхода на населението в Македония, не му дава исторически имунитет. Група около Ив. Михайлов и лично той са вършели престъпления, които не трябва да бъдат скривани. В този акспект считам, че последиците от преврата на 19 май 1934 г. трябва да бъдат преразгледани, защото с ликвидирането на Вътрешната организация начело с Ив. Михайлов българите от Пиринския край си поемат глътка въздух.

Нужно е да опознаем миналото си всестранно и, за да не останат в него черни дупки, ние трябва постоянно да говорим и за тъмните страни от историята ни, а не да ги прикриваме. Аргументите, че с показването на истинското лице на Ив. Михайлов ще се налее вода в скопската воденица, намирам за неуместни. По-добре е да се знае истината, колкото и болезнена да е тя,

отколкото да се живее в лъжа и заблуда, предизвикващи объркване и лутане из историческата ни идентичност – признаци, характерни за историческата наука на една съседна нам страна, имаща открити претенции над българското минало.

БЕЛЕЖКИ

[1] От 60-те години на миналия век българската историческа наука постепенно се освобождава от наложените ѝ неправилни и погрешни схващания по обширния македонски въпрос, особено за същността му след края на първия световен военен конфликт, когато комунистическите идеи осезаемо навлизат в него. През следващите две десетилетия нашата историография постига значителни успехи в изучаването на борбата на българите от Македония за свобода след тежкия Ньойски договор. В историческите съчинения от онова време се отделя и значително място на Ив. Михайлов. Ще посоча само някои от по-значимите трудове, даващи представа за разбиранията на българските историци по материята отпреди двайсетина години. *Палешутски, К.* Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941. С., 1983; Югославската комунистическа партия и македонския въпрос 1919–1945. С., 1985; *Мичева, Ц.* Убийството на Ал. Протогеров. – ИПр, 1984, № 2; *Василев, В.* Българската комунистическа партия и македонският въпрос 1919–1934. – Във: Българският национален въпрос след Берлинския конгрес 1878–1944. С., 1986; *Гоцев, Д.* Младежките националноосвободителни организации на македонските българи 1919–1941. С., 1988; *Галкин, П.* Политическите борби в Пиринския край 1923–1939. С., 1989., и др.

[2] *Гребенаров, А.* Иван Михайлов и националноосвободителното движение на македонските българи 1925–1928. – ИИВИ–ГЩ, 50, 1990; *Стаменов, М.* Атентатът в Марсилия. Владо Черноземски. Живот, отдаден на Македония. С., 1993; *Каракачанов, К.* ВМРО. 100 г. борба за Македония. С., 1996. Македония. История и политическа съдба. Т. 2. 1912–1941. С., 1998. Първото издание на труда е от 1996 г., а частта в него за историята на ВМРО след 1924 г. е написана от Д. Гоцев. *Мичев, Д., Д. Гоцев., Т. Митев.* Иван Михайлов и националноосвободителното движение на македонските българи (100 години от рождението му). – МПр, 1996, № 3. Дейността на родения в Щипско лидер на Вътрешната организация отново е представена от Д. Гоцев. *Палешутски, К.* Македонското освободително движение 1924–1934. С., 1998. *Тюлеков, Д.* Обречено родолюбие. ВМРО в Пиринско 1919–1934. Благоевград, 2001 и др.

[3] Тук най-вече имам предвид интервюто на К. Кеворкян с Ив. Михайлов, дадено няколко месеца преди смъртта на последния. По този повод Копринка Червенкова, човек с доказано независимо мнение, оценено не от кой да е, а от френския президент Франсоа Митеран, ще напише, че К. Кеворкян „възкреси“ и други спорни фигури от българската история, между които главореза Ванче Михайлов“. Култура, № 19–20, 11 окт. 2002 (Кеворкян и Всяка неделя – края на един дълъг сюжет).

[4] Македония. История и..., с. 133, 139.

[5] *Палешутски, К.* Македонското освободително..., 8–15.

[6] *Тюлеков, Д.* Цит. съч., с. 67.

[7] Македония. История и..., с. 193–195.

[8] *Палешутски, К.* Македонското освободително..., 138–140.

[9] *Тюлеков, Д.* Цит. съч., 162–163.

[10] Македония. История и..., с. 163 сл.

[11] *Тюлеков, Д.* Цит. съч., 251–253.

[12] *Палешутски, К.* Македонското освободително..., 354–355.

[13] Томът, в който е обнародвано изследването на Ал. Гребенаров, излиза от печат през 1991 г. Като имам предвид бавната процедура по публикуването на трудове в историческата периодика, имам основание да предположа, че основата на научното си дирене авторът полага около 1989 г. Считам, че поднесеното от Ал. Гребенаров има всички белези на модерно историческо изследване, в което авторът абсолютно свободно изразява мнението си, затова и обръщам внимание върху студията.

[14] *Гребенаров, А.* Цит. съч., с. 185.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ: НОВИ ПОДХОДИ

АННА КОЧАНКОВА

Използваме случая, за да свържем темата на националната конференция с проблемите, които откриването на новата специалност „Архивистика и документалистика" в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски" през учебната 2002–2003 г. поставя пред преподаването и изследването по история на българските институции.

Изучаването на институциите е традиционно – то е сред класическите дисциплини, включени в специалното образование по архивистика от момента на неговото възникване, а същевременно област, интегрално участваща в изследователската и приложната работа в архивните институции. Дисциплината е органично свързана с образователните традиции на най-старите архивни школи в Европа и заема подобаващо място в съвременните международни стандарти в областта на архивното образование. Намираме я в учебната програма на Ecole des chartes в Париж в началото на XX в. Тя се изучава наред с дисциплини като археология, право, дипломатика, критическо изучаване на източниците на историята на Франция и др.[1] Институционалните изследвания вграждат своя принос в развиващата се архивна теория. Съществено място в техния образователен и изследователски модел имат историческите подходи и задълбоченият поглед към историческото развитие, характерни за духовния и академичния живот на европейския континент през XIX и XX в.

От началото на 80-те години на XX в. проблемите на подготовката на архивисти и документалисти заемат важно място в дейността на международните професионални среди, което поражда идеята за създаването на международен стандарт в тази област. Целта не е да се унифицира изцяло професионалното образование; всъщност тази идея е проява както на общи, така и на частни проблеми, възникващи при подготовката на кадри във всички страни, независимо в каква образователна степен.

В Справочника за учебните центрове по професионална подготовка на архивисти, съставен по препоръка на Комитета на Международния архивен съвет, курсове с подобно предназначение и съдържание се срещат под наименования като: „История на учрежденията и архивните източници на новото време" (Национална школа на хартите в Париж), „История на учрежденията"

(Архивна школа в Марбург), „История на местните австрийски учреждения“ (Институт за научни изследвания по история на Австрия), „Обществени и държавни учреждения в България“ (Софийски университет „Св. Климент Охридски“)[2]. Присъствието на дисциплини, изучаващи историческото развитие на институциите в национален или регионален план, в съвременните програми за обучение на архивисти и документалисти в различни държави показва развитието на една методологическа концепция, която проявява устойчивост и консерватизъм.

В съответствие с научната традиция в България първоначално дисциплината се преподава от юристи (например доц. Ив. Дерменджиев), а по-късно – от историци, първият измежду които многоуважаваният акад. И. Димитров. Така през предходните десетилетия в преподаването се създава опит, обвързан със съществуващия образователен модел – специализация в рамките на Историческия факултет.

Създаването на самостоятелна специалност „Архивистика и документалистика“ поставя нови изисквания към изследването и преподаването. Знанията по история на институциите се считат за фундаментални от гледна точка на тяхната приложна стойност. Изследването на институциите е неразделна част от работата на архивния специалист[3]. Това изисква преди всичко по-голяма обвързаност със специфичното архивно знание.

Историческото развитие на държавната организация и на отношението между държавните институции и българското общество определят структурата на архивите в национален мащаб. Принципите, на които се изгражда тяхното управление, при всички случаи отразяват историческото развитие на обществата. Имайки за предмет изучаването на структурата и функционирането на системата от учреждения в историческа перспектива, както и историята на отделните учреждения[4], историята на институциите фактически изучава структурата на фондообразуването. Следователно институциите се разглеждат преди всико като познавателен източник за архивното отлагане както в държавния, така и в гражданския сектор, а едновременно с това – и като история на управленската дейност, доколкото тя илюстрира по един класически начин проблемите на фондообразуването.

Преподаването на дисциплината е сложно и проблемно, което е отбелязано и в международния опит. Историческата ретроспекция предполага подход, водещ към синтез на исторически, политически и управленски аспекти. Освен това обаче, преподаването изисква специфични знания не само върху историята на държавната организация и гражданското сдружаване, но също предполага познаване на цялостни архивни фондове и илюстриране на характерни случаи и решения при тяхното формиране и обработка.

Поглед към традицията. Преподаването и изследването по история на институциите се ръководи както от развитието на институционалната среда

в България, така и от съвременните задачи пред българската архивна система. То следва широк исторически контекст. Ретроспекцията води към началото на модерната българска държавност и се налага поради ведомствения характер на българските архиви до създаването на ДАФ в началото на 50-те години на XX в. Превратностите в българската история довеждат до няколко дълбоки промени в идеите за държавността и в институционалната организация в България.

Погледът към съвремието от своя страна показва, че развитието на научноизследователската и научноинформационната дейност в българските архиви през последните десетилетия утвърждават архивната институция в България като център на научен живот, който организира съхранението и използването на социална информация и в същото време е важна част от системата за изследване на обществото и експониране на българската история. Архивната институция в България, която днес е подчинена на демократични правила, създава социална видимост. Със своята популяризаторска дейност архивните центрове в страната продължават да поддържат българската национална памет. В унисон с тази важна функция през 1997 г. е открита изложбена зала „Архиви" при Главно управление на архивите, която бързо се превръща в средище на активна историческа и културна комуникация[5].

Съвременното архивно дело в България е наследило широк интерес към всички сфери на обществена дейност, който, независимо от настъпилите големи промени след 1989 г., предстои да бъде адаптиран и доразвит. В България архивът като институция и държавна функция се ражда в условията на ускорено национално изграждане. Той е натоварен да „открие, сътвори и съхрани" националната история и този стремеж оправдава интереса към архивни документи, които са плод на обществена дейност. Правилниците за организация на Архивния отдел при НБКМ ясно разкриват този интерес[6]. След 1951 г. документите на обществените организации в България също стават обект на комплектуване от държавните архиви. Интерес представлява фактът, че дадената в началото на 90-те години на XX в. възможност за реституция на архивна собственост не се състоя поради липсата на заинтересовани.

Ето защо изучаването и изследването на институциите не се ограничава само в областта на държавната организация. Интерес представляват както институциите на държавната инфраструктура (президентство, парламент, правителство, органи на местно самоуправление), така и тези на модерната социална организация в България, независимо от степента на тяхната обвързаност с държавата. Стремежът е различните форми на институционална организираност да бъдат проследени в развитие, в контекста на исторически установени обществени отношения.

В българската историография изключително предимство получава

политическата история. Политическите режими, отделните компоненти в институционалната структура, факторите, които повлияват политическите процеси, се ползват с висока степен на предпочитание. Следва да отбележим съществуването на редица общи научни трудове, разглеждащи отделни аспекти в системата на управление през различни хронологични отрязъци и нейните институции: парламент, политически партии, органи на централна власт и местно самоуправление[7]. Частично проучвани са формирането и дейността на някои от политическите партии[8]. „Запазено" място като специфичен модел на тяхното изследване чрез еднотипни партийни документи и официални издания има студията на В. Николова върху програмите и уставите на българските политически партии по границите на XIX и XX столетие и монографичното изследване на Е. Стателова върху партийните издания в навечерието на Балканските войни[9]. Няколкото монографии за отделни политически партии следват установения в българската историография класически модел – изследване на техния социален състав, програмни възгледи и организационно изграждане[10].

В по-голямата си част проучванията се характеризират с фрагментарност както по отношение на изследваните периоди, така и на обхванатите проблеми. Най-важното, което следва да отбележим, е, че институционалната политика на българските правителства не е била обект на самостоятелно проучване. Панорамен изглед към това състояние е тритомникът „България 1300. Институции и държавна традиция". Дори непретенциозният поглед върху заглавията на публикациите потвърждава тезата за отсъствието на задълбочени системни изследвания и голямата хронологическа и тематична фрагментарност при изследване на българските институции, липсата на методологическа рамка[11].

Политическите промени в страната събудиха интерес към демократичната традиция в България, вкл. към историята на българските институции. Плод на този интерес са изследователските приноси на В. Колев в областта на общинското самоуправление в дългосрочни периоди[12]. През последните години бяха направени първите стъпки в областта на едно по-цялостно изследване на институционалната структура на гражданското общество в България[13]. В позитивен план следва да се отбележи и тенденцията към по-цялостно или дългосрочно представяне на политическата система в България или на отделни институции на изпълнителната власт[14].

Независимо от това обаче, изследването на институциите все още не бележи достатъчен ръст. Ако допреди петнадесет години можехме да се оправдаем с прагове от идеологическо естество, в настоящия момент следва да отчетем голямата сложност на институционалните изследвания като интердисциплинарни по своята природа, което означава преди всичко трудността, дори невъзможността да се създадат „типизирани" методологически схеми

и изисква комплексни познания. Обяснимо е, че изследователски ресурси се влагат предимно в изследването на институции с устойчива организация и функции[15].

Традиционният подход е описателен. В историческите изследвания по история на институциите по правило не се правят опити за извеждане на теоретични знания или изучаване на тяхната история от гледна точка на доминиращите обществени идеологии. Това е характерен пасив, наред с фрагментаростта и отсъствието на методология на тези проучвания. Преди всичко те са източник на емпирични данни, което, разбира се, съвсем не е маловажно.

Като специфична област историята на българските институции бележи традиционно присъствие в специализираните архивни издания. Създаването на Държавния архивен фонд в началото на 50-те години на XX в. дава тласък на тези проувания, макар че ги ограничава до една строго прагматична схема. Това се налага както от обективните нужди, така и по идеологически съображения. През 1952 г. от МВР, в чиято структура е тогавашното Архивно управление, изискват по административен път да бъде възложено на Института за история и на Института за история на държавата проучване на структурата на българските държавни институции и станалите в тях изменения[16]. Поредица от отчети на отдел „Комплектуване" при Архивното управление констатира незадоволителното състояние на проучванията. Личат и идеологически мотиви при подбора на ръководител на работата, документирани в преписката между МВР и БАН, създадена по този повод. От БАН предлагат за ръководител Бобчев, но той е отхвърлен като „неблагонадежден" и въпросът е отнесен до Т. Павлов, една от най-силните идеологически фигури[17]. Случаят документира характерни тенденции в управлението на науката и мощните механизми на нейното индоктриниране. В същото време той показва, че историята на българските институции е важен проблем за идеологията на тогавашното българско общество.

Публикациите по история на институциите на страниците на специализираната архивна периодика са многобройни, затова ще посочим само някои типични сред тях[18]. Те се отличават с емпиричен характер, фрагментарност, липса на системен подход, т. е. носят като родово петно отбелязаните недостатъци на българската историография. Същевременно обаче те утвърждават структурния подход при описване на изследваните учреждения и организации, като необходим в редица аспекти за практическата работа в архива[19]. Той е описателен, много трудоемък и в същото време – тясно ограничен. Утвърждаването на този подход дава живот на едно сравнително цялостно проучване върху институционалната организация в Източна Румелия[20]. Този тип изследване преобладава и в сборника „История на държавните институции", издание на ГУА при МС[21]. Направени бяха и опити за дефинирането на методологически проблеми при изучаването на българските институции.

Те обаче останаха в полето на умозрителните предположения и не бяха подкрепени с конкретни изследвания от техните автори[22]. В крайна сметка този тип проучвания на институциите бяха дисквалифицирани и като история, и като специализирано архивно изследване, което им отреди незаслужено място извън областите на научен просперитет. Подобен тип структурна история беше разработена напоследък в по-широк исторически и специализиран аспект от Ст. Симеонов, което е стъпка към утвърждаването ѝ чрез сериозни монографични изследвания[23]. Напоследък се утвърждава тенденцията институциите да бъдат представяни чрез публикуването на техни документи[24]. Това поставя още един акцент върху знанието за българските институции и необходимостта от развитието на методология в тази област.

Ще припомним класическото схващане, че, за да разберем архива, е необходимо да познаваме организацията, която го е създала. Структурата на държавния апарат и историята на управленската дейност са първостепенни аспекти в тази насока. Много важно обаче е ценностното отношение към създаваните от нея документи като влияещо върху структурата на архивното отлагане и много пряко върху принципите на дългосрочното съхранение на документите. Смятаме, че разбирането за работата с документи само в технологичен аспект е непълно, макар и да е водещо. Културната традиция на европейския континент, в това число и българската, отчита необходимостта от извороведска и историческа ерудираност, проникване в духа на времето и неговата колективна менталност.

В обобщение ще отчетем някои водещи насоки в изследването и преподаването. Структурата на правителствените архиви следват структурата на държавния апарат. Следователно предмет на дисциплината е развитието на системата от държавни учреждения и режимът на тяхното функциониране. В тази насока може да се отчете известно натрупване. Предстоящите насоки са свързани преди всичко с т. нар. нови институционални подходи, т. е. с изследване на институциите като носители на културни кодове и ценности. Например съхранението на документите, от гледна точка на тяхното използване в управлението или като носител на легитимност или права (колективни или индивидуални) е вид ценностна натовареност. С течение на времето тя угасва и се трансформира в отношението към документите като към източник на историческо познание. Ценностното отношение в крайна сметка е много съществен фактор при дългосрочното съхранение на документите. Публикуването на документи по управлението е също проблем на политическа и обществена култура.

Да се изучават българските институции и като история, и като метод на изследване е много съществено. В българската специализираната литература историята на институциите се представя като подпомагаща, съпътстваща област, което не е напълно справедливо, поне що се отнася до неразривната

връзка между историята на всяко едно учреждение и органично свързаната с нея структура на неговите документи. Старостин изтъква, че формите на класификация на документите като в огледало отразяват еволюцията на държавния апарат и политическите институции, с присъщото им многообразие и административни функции. Класификацията според произхода отразява адекватно историко-културната и функционалната характеристика на документите и тяхното органично образуване[25]. На всяко ниво архивната класификация отразява историческите особености на държавния апарат и настъпвалите изменения в неговата структура.

Представянето на класификацията като общонаучен метод, използван в архивознанието, има основания, но също и специфични особености[26]. Докато в редица области на научното познание класификацията се гради върху умозрителни, теоретични схеми, класическата архивна класификация е органически свързана с историята на учреждението – фондообразувател. Тя започва в процеса на всекидневната дейност и следва (или поне би трябвало да бъде) най-удобното организиране на тази дейност. Действително архивната теория е извела няколко основни принципа на класификация на документите, но самото им прилагане извън заварения, съществуващ, естествено установен ред при управлението на документите нарушава основни постулати в архивната теория, каквито са принципът на произхода, на приемствеността между документалния и архивния фонд на учреждението и т. н. Във връзка с това в съвременното руско архивознание се изтъква, че изследването на институциите чрез техните системи от документи може да доведе до среща с факти и явления, които могат да внесат сериозни корективи в архивното знание, свързани например с класификацията на архивните документи, тяхното съхранение и издаване[27].

Изследването на модерните български институции в процеса на тяхното създаване и развитие дава възможност да се свържат теоретичните познания с един емпирично изследван процес на архивно отлагане.

* * *

В по-широк план изследването на институциите чрез техните документи дава нов поглед към българската държавност. Например в зората на нейното първоначално изграждане и установяване това спомага да се разбере по-добре системата от ценности, които започва да усвоява българското общество чрез прилагането на конституционните принципи. Необходими са характерни примери, за да не звучи това твърдение твърде абстрактно. Направените проучвания показват класическо отношение към документите, върху които се гради държавната организация и дейност. Например въвеждането на задължителни форми за публикация и регистрация на законите и въвеждането на Регистъра за държавния печат води към образуването на специфичен ар-

хив в правосъдното министерство по най-високите управленски документи. През посочения период се извършва начална консолидация на държавната собственост и нейната експлоатация в полза на фиска. Министерство на финансите се очертава като главен център на тази документация.

Изобщо класическото отношение към документите с правно значение има водещо място при формиране на ведомствените архиви. Тази стойностна натовареност се откроява на две нива. Най-напред – в отлагането на документи от висок ранг, които съставляват нормативната основа в дейността на учрежденията. Втори пласт са документите, доказващи лични права: собственост, служебен статус и др. Интегриращ фактор е философията на правовата държава. С откроряването на тези два пласта фактически абстрахирахме общи принципи, които „структурират" архива, независимо от специфичната дейност, извършвана в различните институции. Установената стойностна натовареност позволява да се идентифицират еднотипни серии от документи, образци от които днес се съхраняват в архивните фондове на министерствата.

Този план дава и нов поглед към процесите на модернизация и радикална промяна в едно традиционно общество като българското, в което към 1878 г. отсъства частнособственическа философия от западен тип, развита писмена комуникация при регулиране на обществените отношения, изразена професионална стратификация. Формирането на министерствата като документационни центрове, всеки от които със своя специфика, определена от неговите (изграждащи се) функции, може да се разглежда като показател за приспособяване на модерната управленска практика.

Периодично повтарящите се в българската история процеси на адаптация към бързо и радикално променяща се международна среда поражда един от феномените на българската модернизация: раздалечените едно от друго нива на висока, развита законодателна материя и на бавно адаптираща се към нея обществена практика. Материална следа от този процес на „сработване" са архивните документи: техният обем и постепенно включване в процеса на управление са един от параметрите на осъществената или неосъществената рецепция в различните области. Друго характерно направление е изучаването на обществени процеси, например на законодателната рецепция в България след 1878 г., посредством структурата и дейността на държавната администрация, чрез създадените от нея документи. Това са процеси, които трудно се поддават на сигурни обобщения и в тяхното изучаване анализът на законодателния процес не е достатъчен компонент, а самите закони не са сигурни исторически източници. Досегашните ни проучвания показват, че изследването на структурното развитие на министерствата дават опора в изследването на рецепцията. Тя навлиза в много интензивна фаза към средата на 90-те години на XIX в., което може да бъде отчетено в процеса на учредя-

ването, характеристиките на състава и дейността на съвещателни тела в министерствата, напр. Висш учебен съвет при Министерството на народното просвещение, Висш медицински съвет при Санитарната дирекция (по-късно Дирекция на народното здраве) в Министерството на вътрешните работи, Търговски съвет в Министерството на търговията и земеделието и др. Това са органи, които подработват нормативната основа на формиращите се отрасли на управление, вкл. т. нар. приспособление на законите.

Изследването на институциите среща характерни трудности, които произтичат от естеството на прилаганата реконструкция.

Най-напред ще посочим редуцираната събитийност. Историческият разказ проследява дългосрочните линии на развитието. Проучват се широки сектори в дългосрочен план. Традиционното изследване чрез събитийността и анализа на отделни архивни документи в случая е неефективно. Едно от затрудненията произтича от факта, че въпреки появата на редица заглавия, институционалната политика на българските правителства е все още слабо разработена тема, особено за по-продължителни периоди от време.

Разминаването между официална идеология и всекидневие в живота на институциите, отделянето на конюнктурните пластове от „дългата" структура създава усета за двоен стандарт. Това е старо и съвременно. Ще цитираме записаното от Гр. Начович в качеството му на бивш министър на земеделието и търговията през септември 1896. г.: „Министерството на труда и земеделието представлява нещо особено за България. Неговите органи съставляват един вид съдружие, целта на което не е човеколюбието, а само любезно, взаимно осигуряване. В тая каста влизат не само висши чиновници, но всички, които са били в близко съприкосновение с това министерство [...] Почва се с училището. Който е учил в едно училище, подведомствено на това министерство, става член на тая каста и се поддържа от кастата. Като излезе от училището, изпраща се в странство за специализиране, като се върне от странство, създава се в бюджета служба за него [...] Паралелно с това върви гонението на външни лица. Тежко на оня, който е бил назначен на служба, ако не излиза от кастата. Ще му правят всякакви възможни шикали и ако сам не си отиде, ще му създадат всевъзможни скандали [...] да го направят невъзможен и министъра да се принуди да го изгони. Паралелно с това вървят и гешефтите [...] в които цялата каста е съдружник"[28].

Така изглеждат нещата за един очевидно огорчен човек. Имало го е. Докато в дългосрочен план институцията има важно значение за промените в българското общество, в неговата икономическа структура, дори професионална стратификация. Неслучайно в предложението за създаването на Държавен архив през 1911 г. архивите на това министерство са отнесени към предвиждания културен отдел. От днешна гледна точка подобна класификация изглежда неприемлива. Обаче през 1911 г., когато по ресора на

Министерството на търговията и земеделието преобладава частната собственост, а централизацията – като сфера на намеса на държавата, а и като административен механизъм, е слаборазвита, философията, определила структурата и функциите на министерството, е съвършено различна. То трябва да участва при създаването на нормативната основа за управлението в границите на своята компетентност, да осъществява контрол върху нейното прилагане в практиката, но също така – да подобри структурата и културата на селскостопанския поминък по пътя на една характерна и много развита образователна стратегия, каквато е системата на земеделското образование в България. В този смисъл съвременниците приемат, че министерството има преди всичко културна мисия. Този възглед е изразен категорично и в други официални документи.

„Оттласкването" от наслоени представи също представлява изпитание за изследователя. Необходима е значителна доза упоритост, тъй като традиционно връзката между институции и официална идеология е много силна. Това е обусловено от факта, че в Софийския университет, който поддържа силата на тази връзка, научната дискусия и разгръщането на социалното познание не получават такива мащаби, както в други европейски центрове. Авторите са предимно юристи и акцентират върху правната основа на дейността на българските институции. Едновременно с това са участници и в политическия дебат по тази тема, който с различна интензивност протича през целия период на действие на Търновската конституция. Следователно темата „институции" е твърде обвързана с утилитарни цели. Ще видим авторите на теоретични съчинения и университетски компендиуми, и съставители на конституционни проекти (Ст. Киров, Ст. Баламезов).

От края на 40-те години на XX в., когато институционалната среда в България коренно се променя с включването ѝ в съветската зона, а сетне – в Източния блок, историята на българските институции продължава да бъде приоритет на идеология, заела непознато до момента място във всички сфери на живота, идеологическият характер на това познание е много силен. Институционалните изследвания в България се появиха сравнително късно в историческата наука, а впоследствие изостанаха, не отвоюваха собствено поле и дългосрочни периоди за изследване. Освен това интерпретации върху държавността в обществознанието до началото на 90-те години на миналия век бяха едни от най-идеологизираните области. Те оставаха в сянката на представите за социалистическата държава и мощната идеологическа критика към всичко предхождащо я. Тези представи бяха екстраполирани върху исторически модели, които не само времево, но и същностно са много отдалечени.

Традиционната политическа хронология в редица случаи е неподходяща. Структурното развитие на централната и местната администрация

може да бъде много показателно при изследване на дългосрочните процеси. Очертава се поглед, различен от отразяването на политическата конюнктура, събитийността и фактите с кратко значение. Това, което изследването на кратки исторически отрязъци по тясно определени теми замъглява, в редица случаи деформира.

В заключение ще отбележим, че стартирането на специалност „Архивистика и документалистика" поставя нови изисквания към изследването на българските институции. Традиционното изучаване на институциите чрез конюнктурната политическа събитийност и анализ на отделни архивни документи в случая е неефективно. Това изисква то да се обвърже в по-голяма степен със своите специални задачи, но също и този подход да получи подкрепа.

БЕЛЕЖКИ

[1] Известия за командировките на Министерството на народното просвещение, № 2, 1905.

[2] Справочник учебных заведений по професиональной подготовке архивистов. М., 1984.

[3] *Петкова, С.* Увод в архивознанието. Велико Търново. 1994, с. 21.

[4] *Петкова, С.* За научноизследователската и научно-приложната дейност на архивите в България. – ИДА, 46, 1983, с. 14.

[5] Зала „Архиви" – прозорец към миналото. – Историческо бъдеще,1997, № 2, с. 244.

[6] *Кузманова, М.* История на архивите и организация на архивното дело в България. С., 1966, 80–82.

[7] Заглавията са твърде много и са подбрани репрезентативно. *Попов, Р.* Монархическият институт, буржоазните партии и проблемата за конституционното управление на България в началото на XX в. – Във: Първи международен конгрес по българистика. Т. 1. Българската държава през епохата на капитализма, доклади. С., 1982; *Стателова, Е.* Дипломацията на Княжество България 1879–1886. С., 1979; *Стателова, Е., Р Попов, В. Танкова.* История на българската дипломация. 1897–1913. С., 1994; *Тодорова, Ц.* Отново за „преврата" през 1881 г. и режима на пълномощията. – ИБИД, 35, 1983, 81–124; *Димитров, И.* Князът, конституцията и народът. С., 1972; *Тодоров, Г.* Временно отменяване и възстановяване на конституцията на Княжество България (1881–1883). С., 1991; *Колев, В.* Ликвидиране на общинското самоуправление от правителството на Демократическия сговор (юни 1923 – май 1924). – Във: Модерният историк. С., 1999, 122–133.

[8] *Пантев, А., Р. Попов, Е. Стателова, К. Шарова, Ц. Тодорова.* Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914). – ИИИ, 23, 1974; *Грънчаров, С.* Политическите сили и монархическият институт в България. 1886–1894. С., 1984.

[9] Програми и устави на буржоазните партии в България в края на XIX и началото на XX в. – Във: Вътрешната политика на България през капитализма. 1878–1914. С., 1980; *Стателова, Е.* Политика, партии, печат на българската буржоазия 1909–1912. С., 1973.

[10] *Стателова, Е.* Политическите партии в Източна Румелия (1879–1885). – ИБИД, XXVI, 1983, 151–182; *Саздов, Д.* Демократическата партия в България 1887–1908. С., 1987.

[11] България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1–3. С., 1981–1983.

[12] *Колев, В.* Временните общински управи (1878–1934). – История и обществознание,

1990, № 5–6, 64–70; Общинското самоуправление и изпълнителната власт 1879–1939. – Във: 120 години изпълнителна власт в България. С., 1999, 188–201; Статутът на столичната община 1878–1998. – Във: София – 120 години столица. Юбилейна книга. С., 2000, 207–215.

[13] *Гаврилова, Р., И. Еленков.* Към историята на гражданския сектор в България. С., 1998.

[14] *Колев, В.* Партии и парламентаризъм в България 1879–1948. – Във: Очерци по българска история (1878–1948). С., 1992, 5–52; Летопис на просветното министерство 1879–1995. С., 1995.

[15] *Методиев, В.* Министерският съвет в България. Началото 1879–1886. С., 1999; *Гешева, Й.* Държавната институция Велико народно събрание 1879 – 1911. Исторически аспекти. С., 2001.

[16] ЦДА, ф. 540, а. е. 40, оп. 1, л. 20.

[17] Пак там, а. е. 137, л. 40.

[18] *Логодашка, С.* Създаване, организация и дейност на Висшия учебен съвет в София до 9 септември 1944 г. – ИДА, 29, 1975, 253–259; *Чупренска, Л.* Историята на Видинското градско общинско управление (1878–1944). – Архивен преглед, 1984, № 3, 34–42; *Методиев, В.* Създаване и начална дейност на Министерството на външните работи 1878–1879. – Пак там, 1980; *Вапцарова, Г.* Зараждане и развитие на българската държавна институция за статистически изследвания. – ИДА, 80, 2000, 223–250; *Керелски, Г.* Обещаващо начало в трудни времена. 125 години читалище „Братство" – гр. Кюстендил. – Архивен преглед, 1994, № 3–4, 29–36.

[19] Ст. Петкова изтъква голямото значение на „История на институциите" за архивната теория, методика и практика. За архивознанието тя е изключително ценен източник на фактологична информация, необходима при определяне фондовата принадлежност на документите, границите на архивните фондове, разпределението на фондовете по мрежата от архиви, вътрешната организация на фондовете и съставянето на подходящ научно-справочен апарат към тях. Увод в архивознанието. Велико Търново, 1994, с. 20, 21.

[20] *Симеонов, С.* Състав и функции на учрежденията в Източна Румелия. Пловдив, 1979.

[21] История на държавните институции. С., 1985.

[22] *Стоянов, Л.* История на институциите като научна дисциплина – състояние и перспективи. – Във: История на държавните институции. С., 1985. 23–38.

[23] *Симеонов, С.* Полицията в България (1879–1944). С., 2003.

[24] *Пискова, М.* Из документалното наследство на Фондация „Българско дело" – ИДА, 80, 90–205; *Анчова, К., М. Тодоракова.* Към историята на Народния комитет „В. Левски" 1923–1950. – ИДА, 78, 93–187.

[25] *Старостин, Е. В.* Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии. М., 1997, с. 61.

[26] *Петкова, С.* Увод в архивознанието, с. 26.

[27] *Козлов, В. П.* Архивная реформа: вопросы научного и методического обезпечения. Отечественные архивы, 1994, № 1, с. 10.

[28] НБКМ – БИА, ф. 14, а. е. 3982, л. 109.

ИСТОРИЧЕСКАТА НАУКА ЗА СЛЕДВОЕННА БЪЛГАРИЯ – В ТЪРСЕНЕ НА МОДЕЛА

ИСКРА БАЕВА

Едва ли има историк, който няма да се съгласи, че промените, започнали с оставката точно преди 15 години на един човек, но не кой да е, а олицетворяващият държавната и еднопартийната власт Тодор Живков, засегнаха най-пряко изследването и интерпретирането на следвоенната българска история. И не би могло да бъде другояче, защото според идеологическия императив, господстващ в целия период от 9 септември 1944 г. до 10 ноември 1989 г., целта на историческите изследвания върху следвоенния период можеше да се формулира така: да обяснява, легализира и олицетворява новата еднопартийна власт на БКП. Но съществуваше и обратна връзка – властта на свой ред пряко и стриктно контролираше историческата интерпретация на собственото си развитие и управление с много по-голямо внимание, отколкото правеше това с останалите дялове от историческа наука.

Все пак не бива да забравяме, че историята на съвременната епоха винаги и навсякъде е предизвиквала, предизвиква и ще предизвиква интереса на политиците, защото им дава възможност да се огледат в огледалото на бъдещето и ги изкушава да се погрижат за най-благоприятната интерпретация на действията си. В епохата на държавния социализъм това изкушение се превръща в лесно постижима реалност, описана хиперболизирано от Джордж Оруел в класическия му роман-антиутопия „1984“[1]. С особена сила важеше правилото политиците пряко да се месят и налагат своите оценки в идеологизираното общество, в което живеехме допреди 15 години. А свободата на българските историци през почти целия следвоенен период се свеждаше до възможността или да се съобразяват с налаганите от политическия център формулировки, или да се посветят на по-странични от политиката теми и проблеми, и то предимно за краткия период от 1944 до 1948 г., когато все още се е водила политическа борба, линията на разделение (макар и променлива) е била доста ясна, документите бяха относително по-достъпни, а и повечето от участниците в събитията вече не бяха живи или поне не участваха в оперативната власт[2].

Разбира се, в опита си да очертая обща панорамна картина на написаното в областта на съвременната българска история нямам намерение да следвам появилата се в началото на българския преход тенденция на пълното

отрицание. Тогава беше обявено, че до 1989 г. историците на съвременността не са направили нищо, че всичко трябва да бъде отново „на чисто“ и че от нас (младите историци) за пореден път започва истинската наука[3]. Аз не мисля така, даже напротив. Според мен съвсем не са малко историците, някои от които вече за съжаление не са между нас, но други продължават да работят и дори присъстват тук, които със заслужаващо уважение професионално умение поставиха трудното начало на изследванията по съвременна българска история и имат значими постижения, особено за периода от втората половина на 40-те години, за етапа на т. нар. народна демокрация[4]. Искам да припомня, че ограниченията в изследванията по съвременна българска история създаваха още една негативна последица: непривлекателността им за младите историци, които предпочитаха да се занимават с много по-свободните и изглеждащи по-интересни проблеми от по-далечната във времето или пространството история.

Голямата политическа промяна в България беше последвана от не толкова внезапни, но дълбоки изменения в условията за работа на историците, които са имали куража и упоритостта да се посветят на съвременната и в частност на съвременната българска история. Най-неочаквано те се оказаха облагодетелствани от времето, защото, за разлика от изследователите на предишните епохи, нашият обект на изследване не само се разтвори за нови идеи и изследователски възможности, но и открито демонстрира и способността си да се разраства с всеки изминал ден[5]. Най-внезапната промяна беше демонстрирана от превръщането на следвоенния период от най-ограничения като достъп до първична историческа документация (архиви и документация) и като възможност да се правят исторически изводи (заради идеологическия императив) в най-отворения за нови идейни и методологически интерпретации и концепции. Разбира се, свободата винаги е била трудно занятие, особено когато е съпроводена и с наистина осъзнато задължение да бъде отговорна пред истината. Но за това малко по-късно.

Първата голяма положителна промяна в реализацията на нашия исторически занаят настъпи почти едновременно или с много малко забавяне във времето след политическите промени. И стриктно ги следваше. Това беше плурализмът на мненията и интерпретациите, които вече не трябваше да се съобразяват с единната еднопартийна линия. Големият въпрос обаче беше и си остава и до днес вътрешната нагласа на историците: дали те трябва да продължават да се съобразяват с някакви външни политически позиции, независимо дали ще бъдат излъчвани от останалата все пак в политиката, а в някои моменти и във властта наследничка на БКП, или с нововъзникналите твърде разнообразни и различни нови партийнополитически линии (най-общо могат да се определят като про-СДС)? Това е въпрос, на който историческата колегия през първите години, а в някои случаи и до ден днешен

не даде задоволителен отговор и който, надявам се, все още предстои[6]. Ясно е онова, което е било валидно винаги и при всякакви условия и системи: че всеки историк в някакви граници сам прави своя избор на тема, теза, начин и подход в изследователската си работа и при нейната реализация в слово (публикации) и звук (популяризацията в преподаването и медиите).

Отвързването от идеологическия контрол на БКП само по себе си беше достатъчно голяма и позитивна стъпка, за да могат историците да обявят изводите, до които вече бяха достигали в своите изследвания, а не да ги разпространяват апокрифно, както бяха принудени да правят преди това[7]. Откритостта позволява тезите да бъдат и открито дискутирани, и дори оспорвани, а не както по-рано приемани просто на доверие заради ореола им на забранени. И тук е моментът да кажа няколко думи за един съвсем не нов, но интерпретиран по нов начин проблем: въпросът за съществуването и упражняването на научната критика. В първите години на прехода, а се страхувам, че тази тенденция съществува и досега, много историци и редколегии на списания продължават да се опасяват от различните проявления на политическата цензура, което води до неясно разграничаване между понятията „цензура“ и „критика“. Тези нагласи пречат на осъществяването и поощряването на сериозната научна историческа критика, която на практика почти не се упражнява[8].

Втората във времето, но първа по значение промяна беше свързана с най-важното условие за работата на професионалния историк на съвременността – достъпът до първостепенните исторически извори, до архивите. Днешните млади историци може би трудно ще разберат значението на нашата дългогодишна борба за достъп до каквито и да било архивни документи[9] и радостта, с която посрещнахме постепенното отваряне на архивите, първо място между които заемаше „святая светих“ за нашия период – Централният партиен архив (ЦПА), съхраняващ най-важните за онова време политически документи. Ще припомня, че постепенното отваряне на архивите започна през 1991–1992 г. и стана реалност с решението от 1993 г., с което целият документален масив на ЦПА беше предаден като фонд към ЦДА[10]. Това беше само първата, макар и много важна крачка в борбата за регламентиран достъп до архивите. Значението ѝ се определяше от факта, че ЦПА съдържа информация за това, как са били обсъждани и вземани решенията в социалистическа България – такава се съдържа в протоколите от заседанията на ръководните органи на партията-държава БКП, които впоследствие се трансформират в държавни решения.

Споменатата първа стъпка беше последвана от следващи: разширяване на възможностите за работа и в другите архиви – на министерствата на вътрешните, на външните работи, на отбраната и др. Във всички тях достъпът беше и си остана ограничен, защото предлаганият многократно за обсъж-

дане проектозакон за държавните архиви все не може да си пробие път до парламентарната зала, за разлика от политически мотивирания закон за конфискация на имуществото на БКП (благодарение на който стана достояние на историците и ЦПА). Следващата крачка беше направена в края на 90-те години, когато с решение на ГУА беше определена времевата граница от 25 години, след която всички поверителни административни документи стават достъпни за историците. Пак благодарение на закон, мотивиран от политически интереси и външнополитически мотиви – този за класифицираната информация – на 19 април 2002 г. (секретността неслучайно беше наименувана по американски „класифицираната информация") беше постигнато новото облекчаване на достъпа до архивите. Длъжна съм да уточня, че и преди, и след 1989 г. българските архиви не са били единственият източник на информация за българските историци. Информация за съвременната българска история може да се открие и в много други страни, най-важната сред които безспорно е Русия (докато е СССР), но и в останалите европейски държави – западни и източни, както и в САЩ. Тази информация е използвана, но тя дава по-скоро странични сведения (с изключение на съветските архиви, които обаче са и най-труднодостъпни) главно по външната политика и икономиката на България[11].

Разбира се, давам си ясна сметка, че отварянето на архивите е не толкова заслуга на историците, колкото резултат от желанието на обществото (най-вече на част от политическите партии) да знае повече за миналото си. Но независимо от това, разширяването на достъпа до архивите за всички български граждани е един от добрите примери как успешно могат да се съчетаят професионалните интереси на историците с желанието на обществото, което има благоприятни последици за всички.

Важна роля за разширяване на хоризонтите на историческото познание играят и свидетелствата за миналото, направени от първо лице. Става дума, разбира се, за спомените от епохата на социализма (за определенията за тази епоха и тяхното съдържание по-долу) на ръководните дейци, участниците в политическите борби или просто гражданите. Тази документация по определение е субективна, представяща само една лична или групова гледна точка, но едновременно с това тя е изключително важна, тъй като прави историята по-малко официална и по-хуманистична, съобразяваща се със съдбата на обикновените хора, не толкова в традицията на голямата макроистория, колкото на индивидуалната микроистория. Тази мемоарна литература с всяка изминала година нараства, което обогатява и изворовата база на съвременните историци. Никак не е случайно, че важна част от опознаването на най-близкото минало станаха и историците, и то не само като изследователи, а и като дейци (политици)[12], и като документиращи преживяванията си исторически свидетели[13].

Новоразкритият достъп до политическите документи естествено постави в центъра на вниманието на историците политическата история. Така началото на прехода даде нов и силен стимул на и без това господстващата традиция историците да обръщат най-голямо внимание на политическата история. Засилването на позициите на класическата политическа история в началото на прехода има своето обективно обяснение и оправдание. То е в характера на преобладаващата до 1989 г. историография. Историческото познание за следвоенния период беше до такава степен обвеяно с митове и легенди, с фалшиви оценки – положителни и отрицателни – за основните действащи лица, плод на липсата на информация или на замяната ѝ със спонтанни и масови слухове и съзнателни измислици, че предполагаше да се започне неговата незабавна преоценка[14]. Благодарение на направеното през последните години вече знаем доста точно как, при какви условия, от кои вътрешни и външни играчи е била създавана и утвърждавана политическата система[15], в която българският народ заедно с други източноевропейски народи живя в продължение на четири десетилетия и половина след Втората световна война.

Като естествен отговор на засиления обществен интерес към онова, което е било скривано и забранявано, трябва да се приеме и вълната от публикации, пряко свързани с политическата система – политическите репресии, техният обхват, характер и форми. Длъжна съм да започна не с емоционалните публикации на пряко пострадалите или засегнатите по някакъв начин, а с едно стриктно документално и професионално историческо изследване, което за съжаление остана в сянката на политическите страсти, тъй като се появи през 1991 г. Любопитното е, че книгата „Политически опасни лица – въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г. " е подготвена в отговор на политическа поръчка, но направена не от дисидентските кръгове или от антикомунистическите сили, а от ЦК на БКП, която възлага на подчинения си Институт по история на БКП да направи пълно архивно-документално проучване на репресиите, осъществени от властта (сиреч от самата БКП)) след 9 септември 1944 г. Намеренията са едни – съобразени по-скоро с духа на „перестройката", но резултатът поставя начало на нова тенденция в българската историография, защото това е пълното сериозно изследване по силно политизираната тема за репресиите в следвоенна България[16].

Тенденцията се оказва плодотворна, защото тя даде възможност към емоционалните разкази на бившите лагерници, на осъдените по многобройните политически процеси или на просто почувствалите се онеправдани да се добавят и сериозни документални изследвания[17]. Но не може да се отрече и това, че и сред тези професионални исторически изследвания често се среща политизираният стил, характерен за пропагандните публикации с по-

добна проблематика от комунистическия период (разбира се, с обратен знак, може би и защото авторите понякога са едни и същи).

Свободният достъп до архивите – за партийния изцяло, а за другите поне до 1975 г., даде възможност на историците на съвременността да се насочат и към неполитическите обществени сфери. Монографиите, посветени на неполитическа история, са резултат от усилията на стари и нови историци. Сред първите са такива, които са започнали своите изследвания още в социалистическия период, но в новите условия са получили възможност да работят с нови документи и да представят изводите си много по-свободно. Докато вторите са представители на цяло поколение нови млади историци, които са получили образованието си в годините на прехода (което означава, че не са били обучавани да се съобразяват с идеологическите ограничения) и които или съзнателно са били насочвани от своите научни ръководители към нови изследователски полета, или сами са правили такъв избор. Благодарение на това и на работата в годините на прехода вече могат да се очертаят основните тенденции в социалното и икономическото развитие[18], задкулисието на културните събития[19], механизмите за вземане на решения в образованието и такива важни днес проблеми като етническите взаимоотношения или живота на обособени групи и общности в българското общество[20]. Сред успехите на съвременната историография през последното десетилетие и половина трябва да се отбележат и първите индивидуални изследвания на много млади историци (техни дисертации) в областта на социалната, икономическата или демографската проблематика.

През последните 15 години се оформи още една забележителна тенденция. Отварянето на българското общество и на образователната система към външния свят позволи на много колеги да специализират в чужди университети, да работят в различни изследователски центрове, да се запознаят с нови методи и подходи. Преодоляването на различните бариери засили контактите между българските и чуждестранните историци (които съществуваха и по-рано, но бяха сравнително редки и спорадични що се отнася до съвременната българската история), работата по общи проекти, смесените научни срещи и конференции. Най-радващото при това е ефективното двустранно използване на взаимните постижения – чрез тях българската историография се превръща в част от световната и се вписва в световното изучаване на източноевропейския социализъм от съветски тип. Преодоляването на частичния провинциализъм е голямо постижение дори и от гледна точка на това, че вече е много по-трудно да се злоупотребява с постиженията на чуждата историография за едни или други цели. Светът и за историците става единен, макар за щастие още да не се е превърнал в световно село. Заслугата за това е на новите средства за комуникация, чиято роля заслужава и ще получи специално внимание и на днешната конференция.

Новопридобитата свобода за обобщения не означава, че през последните години бяха изоставени конкретно историческите и емпиричните изследвания. Напротив, те продължават да бъдат неотменна част от работата ни, преди всичко защото в следвоенния период има още твърде много бели, неизследвани петна и огромно количество необработена информация. Но вече с увереност може да се каже, че тази част от българската история е излязла от периода на събирателството, на чистата фактология и е в етапа на осмислянето на историческия процес.

От казаното дотук може да се остане с погрешното впечатление, че българската историография за следвоенния период „отчита" само успехи. Ще ви успокоя, това не е така, не ни застрашава подобно „главозамайване от успехите" (да си послужа с една от знаменателните за Източна Европа фрази на XX в.). И в тази сфера, както и в повечето социални дейности в годините на прехода, се появиха множество нови проблеми. Ще маркирам само два от тях, без да се опитвам да давам преждевременни и категорични оценки, а само ще заявя личното си мнение.

Първият проблем е за периодизацията. При това не толкова за началото на нашата част от историята или за структурирането на периода, колкото за това, къде трябва да сложим точката на историческите си занимания със съвременността. Ще припомня, че през последните 15 години се чуха много ограничения – да не се занимаваме със събития, станали след като сме се родили (Веселин Методиев в качеството си на министър на образованието); да изчакаме да отминат между 20 и 50 години от събитията, преди да започнем да ги изследваме; да изследваме дейността само на починали политици и др. под. Преди да изложа своето мнение по въпроса, ще дам само един пример от миналото – напр. този с Тукидид, за когото такива ограничения не са съществували, затова той е поставил началото на професионалната история с анализ на събития, които не само е наблюдавал сам, но е и участвал в тях. Според мен проблемът не е във времевото разстояние от събитията, а в начина, по който като историци, а не като политици или като представители на други хуманитарни науки трябва да интерпретираме нашата съвременност[21].

Вторият и може би най-болезнен проблем е фиксиран в заглавието на моя текст – става дума за това, дали трябва да търсим характеристиките на модела на българското следвоенно развитие. Вариантите са два: или да се посветим само на емпирически изследвания и да не се грижим за начините, по които фактите се подреждат в система, като оставим тези усилия на социолози, философи, политолози и т. н., или да се опитаме да участваме в дискусията по въпроса в какво общество живяха българите между 1944 и 1989 г.

Страхувам се, че все още се намираме под силното влияние на незабравеното минало, когато политически форуми даваха теоретичните оценки за

миналото, а на историците се предоставяше „честта“ да ги обосноват. Поскоро така съм склонна да възприема бързите и категорични оценки за целия следвоенен период като тоталитарна комунистическа система (Николай Генчев)[22], съветски сталински тоталитарен модел (Владимир Мигев)[23], комунистически тоталитаризъм (Ангел Димитров)[24], сталински тоталитаризъм (Стоян Михайлов)[25], утопичен експеримент[26]. В тези определения прозира една обща характеристика, свързана с понятието „тоталитаризъм“. То обаче е остатък от епохата на Студената война, когато е използвано като оръжие в идеологическата война между двете система – на определението „тоталитарна“ т. нар. социалистическа система отговаряше с обвинението в империализъм. За чисто политическата употреба на понятието „тоталитаризъм“ говори и честата му употреба от „перестроечните“ дейци в тогавашния Съветски съюз и България (в устата на Андрей Луканов тя звучеше като „тоталитарно-административна“[27]). Всичко това ме кара да възприема определението *тоталитаризъм* като политическа или силно политизирана оценка за обществото в следвоенна България, която противоречи на много моменти, сфери и етапи от общия исторически процес в следвоенна Източна Европа[28].

Опасенията ми от подобен род заимствани от политиката наименования са свързани с нагласите към добре познатата ни от миналото предпоставеност, чиято задача е да докаже политическата теза, а не на основата на конкретното изследване да стигне до логичния извод и обобщенията. Всъщност искам да изразя своите опасения от историческото мислене и действия в рамките на един предварително зададен модел. То е много лесно, към него се придържат повечето историци от по-възрастното и средното поколение, подчинявайки се на рефлексите да се търси готов модел, но и немалко от младите, възпитани по този начин или предпочели безкритично да приемат отвън теоретичната основа за по-нататъшните си изследвания. Проблемът е в това, че предпоставеният модел може да се окаже не само неефективен, но и да доведе до погрешни изводи. Не толкова заради лошия ни опит от миналото, там нещата бяха значително по-ясни, а защото предпоставените тези ограничават познанието и за пореден път поставят историята в ролята на дейност, обслужваща политиката.

Призивът ми е да не се бърза с приемането на готови модели, а да се търси познанието на основата на историческия анализ на документите и на процесите, осъществявани в продължение на всичките 45 години, а не само в рамките на съзнателно избран отрязък. Професионалната свобода беше и е едно от най-ценните ни постижения през последните 15 години, но трябва да я пазим и борбата за нея не е останала в миналото, тя е вечен спътник на съвременната история.

БЕЛЕЖКИ

[1] Неслучайно за пръв път на български най-известната книга на Джордж Оруел беше издадена едва през 1989 г. под влияние на съветската „гласност". *Оруел, Дж.* 1984. С., 1989.

[2] За изследването на следвоенния период са създадени структурни звена в повечето исторически институти и висши училища, макар че някъде те са част от по-общото изследване на българската история след Освобождението през 1878 г. Отделна секция е изградена в Института за история при БАН, която с помощта на аспирантурата (днес докторантура) създава кръг от млади историци, посветили се на съвременната история.

[3] Без да правя пълна аналогия, искам да обърна внимание върху факта, че подобен стил на мислене господства и в първите следвоенни години, когато напълно е отречено създаденото от първите поколения професионални български историци. За характера на т. нар. историческа критика свидетелства документалният сборник „Съдът над историците. Българската историческа наука. Документи и дискусии 1944–1950" (Т. 1. Състав. *В. Мутафчиева, В. Чичовска, Д. Илиева, Е. Нончева, З. Николова, Ц. Величкова.* С., 1995.).

[4] На първо място сред историците, посветили професионалните си усилия на следвоенния период, трябва да се постави Мито Исусов, който е и най-добрият познавач на трудно-достъпните по онова време архиви. Разбира се, този достъп, а и публикуваните изследвания са платени с политическа цена, както личи и от публикациите на Исусов след 1989 г. Сред най-важните обобщаващи изследвания, макар и да не се отнасят до темата, но пък показват началното равнище за новата историография, трябва да се изброят: *Божинов, В., Б. Матеев, З. Златев, В. Мигев.* Социалистическа България. С., 1974; *Исусов, М.* Политическите партии в България 1944–1948. С., 1978; БКП и революционният процес в България 1944–1948. С., 1983; *Огнянов, Л.* Априлската политика на БКП 1956–1980. С., 1981; Деветосептемврийската социалистическа революция. С., 1984.

[5] Макар и трудно, но консерватизмът по отношение на времевите ограничения за историческите изследвания постепенно започна да се изживява, свидетелство за което са новите рубрики в престижните исторически списания (напр. „Исторически преглед"), посветени на т. нар. текуща история. Спорът за това, къде завършва съвременната история, още не е приключил, но поне се води. Тази тема беше дискутирана на два университетски семинара: „Понятия, време и ценности в историческото образование. (Дидактически проблеми на историческата реконструкция)" (Варна, юни – юли 1998 г.) и „Периодизацията в историята" (Китен, юни 2002 г.).

[6] В случая имам предвид първите опити за „пренаписване" на историята, които бяха поръчани и реализирани по политическата поръчка и правителството на СДС (Министерството на образованието и науката) – „Записките" по история, най-вече „Записки по съвременна история" на Милен Семков, издадени през 1992 г. По-различна трябва да бъде оценката за историческите очерци и публикации в периодиката на СДС от първите му години: вестниците „Демокрация", „Свободен народ", „Анти", „Преди и сега", „Знаме", „Литературен форум". Те са плод на естествена реакция на политическата цензура от годините на държавния социализъм и отговарят и предизвикват подобни публикации в посткомунистическия печат.

[7] Първо място в това отношение – неголямата „апокрифна" историческа литература в България да излезе на бял свят и да бъде публикувана официално, заема проф. Николай Генчев. Поредица от негови текстове години преди това се разпространяват от ръка на ръка, а други се ширят в устна форма като вицове и „лафове". Скоро след началото на прехода е публикувана, макар и под псевдонима Николай Веранов, неговата „Краткосмешна история на България" (С., 1990). Другите, не апокрифни, а сериозни научни изводи, които обаче влизат в противоречие с официалната позиция, се появяват първо в централната историческа периодика: „Исторически преглед", „Векове" и др.

[8] Повечето от големите исторически списания запазват рубриките си, посветени на научната критика, но в тях продължава да се проявява старата традиция да се пишат и публикуват по-скоро приятелски отзиви, отколкото истински рецензии. Но едно от новите списания – „Минало" (което в средата на 90-те години заема мястото на престаналото да излиза издание на БИД „Векове"), дори обявява, че няма да публикува рецензии за исторически книги.

[9] Достъпът до архивите до 1989 г. беше стриктно и неясно контролиран не само с оглед на характера на архивните документи, но и на личността на искащия да ги ползва. Така например на младите историци – аспиранти, асистенти (да не говорим за студенти), се даваше само най-общата и не особено полезна и показателна за историческия процес документация, докато на по-старшите или пишещите голям докторат се позволяваше по-широк достъп до архивите – някъде дори и до част от поверителните материали. Широко разпространен беше и личният подход – сиреч, достъпът зависеше от личното отношение към историка или от неговите индивидуални възможности да извоюва такъв достъп чрез т. нар. връзки или познанства с важни политически лнчности. Ярък пример в това отношение е най-изтъкнатият изследовател на социализма Мито Исусов: той имаше много по-широк достъп до партийните архиви от останалите историци (до голяма степен и благодарение на това, че е един от авторите на официалната биография на Тодор Живков). Пак благодарение на „политическата поръчка" – подготовка на многотомна история на БКП, по-широк достъп до архивите получиха в годините на „преустройството" друга група партийни и граждански историци.

[10] Пълното предаване на ЦПА в системата на държавните архиви се осъществи в резултат на гласувания от 36 НС на 12 декември 1991 г. Закон за конфискация на имуществото на БКП, БЗНС, ОФ, ДКМС и останалите тоталитарни организации. Състоянието на ЦПА беше дискутирано дълго, преди в резултат на договореност той да бъде предаден с решение от 1993 г.

[11] Пример за успешно използване на чуждестранни архиви дават повечето от изследванията, посветени на следвоенната външна политика, сред които могат да се изброят: *Тошкова, В.* България и Третият райх (1941–1944). С., 1975; България в балканската политика на САЩ 1939–1944. С., 1985; *Пинтев, С.* България в британската дипломация 1944–1947. С., 1998; *Калинова, Е.* Победителите и България 1939–1945. С., 2004; *Котев, Н.* Война без правила. Британското разузнаване в България (1939–1945). С., 1994; *Шопов, П.* САЩ и България. Политически отношения 1939–1944. С., 1990. Особено важни за българските историци са документалните сборници, в които са събрани чужди документи: България – непризнатият противник на Третия райх. Документи. С., 1995; България – своенравният съюзник на Третия райх. Сб. документи. С., 1992; Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953. Т. 1, 1944–1948. М., 1997; Т. 2, 1949–1953. М., 1998.

[12] Роля в българската политика винаги са играли и историци, особено многобройни са те в заключителните десетилетия на държавния социализъм. В годините на прехода няколко историци също влизат в политиката, и то в различни политически посоки и играят определена роля. Тук мога да изброя специалистите по нова и съвременна история Илчо Димитров, Димитър Луджев, Драгомир Драганов, Веселин Методиев, Георги Първанов, Игор Дамянов.

[13] В ролята на свидетелите влизат някои от най-изтъкнатите български историци, но в повечето случаи техните професионални интереси са обърнати към други периоди от българската история: *Димитров, И.* Всичко тече... Спомени. С., 2000; Превратът и една година по-късно. С., 1998; *Генчев, Н.* Спомени. С., 2005; *Ангелов, Д.* Спомени. С., 2004.

[14] В годините на прехода историческата наука като цяло се опита да изследва механизмите и функциите на историческите митове, сред които сравнително малко място заеха митовете, свързани със социализма. Вж. История и митове. С., 1999.

[15] По отношение на политическата система на социализма заслужава да се отбележат следните изследвания: *Исусов, М.* Последната година на Трайчо Костов. С., 1990; Сталин и България. С., 1991; *Огнянов, Л.* Държавно-политическата система на България 1944–1948. С., 1993; *Минчев, М.* България отново на кръстопът (1942–1946). С., 1999; Второто правителство

на ОФ. Велико Търново, 2001; *Калинова, Е.* Победителите и България 1939–1945. С., 2004.

[16] *Стоянова, П., Е. Илиев.* Политически опасни лица – въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г. С., 1991.

[17] На първо място тук ще поставя сборниците с документи, посветени на репресиите, и издадени от ГУА: Борби и чистки в БКП (1948–1953). Документи и материали. С., 2001; Горяните. Т. 1 (1944–1949). С., 2001; *Василев, В. Т.* Нищо измислено, нищо случайно. Народният съд... някъде в България. С., 1999; *Мешкова, П., Д. Шарланов.* Българската гилотина. Тайните механизми на народния съд. С., 1994; Коварната игра. Процесите „Легионерски център", 1946; „Легионерски център", 1948. С., 1995; *Семерджиев, П.* Народният съд в България 1944–1945. Македония прес, 1998; Съдебният процес срещу Никола Петков 1947 г. С., 1990; *Цветков, Ж.* Разпятието. Съдебната разправа с дейци на католическата църква в България през 1952 г. С., 1994; Съдът над опозиционните лидери. С., 1991; Черната книга на комунизма. Под ред. на *С. Куртоа.* Ч. 2. История и памет за комунизма в Източна Европа. С., 2004 (българската част е написана от Любомир Огнянов, Диню Шарланов и Пламен Цветков).

[18] Немалка част от публикациите по икономическа история са плод на усилията на икономисти, а не на историци. *Петров, Г.* Крахът на тоталитарната икономика. С., 1990; *Биков, Р., М. Мицев, Н. Начев.* Икономическата криза в България. Причиии и последици. С., 1992; *Беров, Л.* Икономиката на България и бившите социалистически страни десетилетие по-късно. 1989–1999. С., 1999; *Мигев, В.* Колективизацията иа българското село (1948–1958 г.). С., 1995; Проблеми на аграрното развитие на България (1944–1960). С., 1998; *Марчева, И.* Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964 г. С. (2000); *Луджев, Д.* Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX в. С., 2005.

[19] Разбира се и по отношение на културното развитие трябва да се направи уговорката, че изследванията често са резултат от усилията не непременно на класически историци, а на представители на различните видове изкуство. Но са част от историческото познание за следвоенното общество. *Чичовска, В.* Международна културна дейност на България 1944–1948. С., 1990; Политиката срещу просветната традиция. С., 1995; *Аврамов, Д.* Летопис на едно драматично десетилетие. С., 1994; *Христова, Н.* Българският скандал „Солженицин", 1970–1974. Исторически етюд с документално приложение. С., 2000; *Мигев, В.* Българските писатели и политическият живот в България 1944–1970. С., 2001; *Пешева, М.* Дворецът на Дедал. Телевизионният лабиринт. Опит за история на Българската телевизия. Враца, 1995; *Славов, А.* Българската литература на размразяването. С., 1994; *Трайкова, Е.* Българските литературни полемики. С., 2001; *Хлебаров, И.* Най-новата българска музикална култура. Митове и реалност. 1944–1989. С., 1997.

[20] *Василева, Б.* Евреите в България 1944–1952. С., 1992; *Асенов, Б.* Възродителният процес и Държавна сигурност. С., 1996; *Гочева, П.* През Босфора към възродителния процес. С., 1994; Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция. С., 1998; *Стоянов, В.* Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998.

[21] По-подробно тази теза развих в доклада „Хуманитаристиката в съвременната история и съвременната история в хуманитаристиката", изнесен на семинара „Интердисциплинарната история" (Варна, юни – юли 1999).

[22] *Генчев, Н.* „Реформата и бъдещето (СУ „Св. Климент Охридски" в края на XX в. Проблеми и перспективи) ", доклад, произнесен на 17 юни 1992 г., с. 41.

[23] *Мигев, В.* Политическият режим в България през 60-те години на XX в. – ИДА, 84, с. 55. Последното наименование, което този автор използва, е „система на сталинския модел". Пражката пролет '68 и България. С., 2005, с. 140.

[24] Терминът беше употребен в доклада на Ангел Димитров на конференцията „Следвоенна България между Изтока и Запада", проведена на 27–28 февруари 2004 г. в Хасково.

[25] Той използва термина като основополагащ и по тази причина той фигурира и в заглавието на книгата му. *Михайлов, С.* Сталинският тоталитаризъм. С., 2000.

[26] Макар че тази оценка не е дадена от историци или хуманитаристи, но понеже фигурира като официален текст в Декларация на 39 НС от 9 септември 1944 г., заслужава да се спомене. Държавен вестник, № 81, 2004.

[27] По този начин определи системата Андрей Луканов на 6 декември 1989 г. по време на срещата си със студенти в най-голямата, 272 аудитория на Софийския университет. (Личен запис.)

[28] Следвайки не само европейската практика („тоталитаризмът", както и назоваването на източноевропейския социализъм „комунизъм" идват от САЩ), а и собствените си изследвания, една немалка група историци отдавна сме приели, че най-адекватното поне засега наименование за периода и системата е „държавен социализъм". Теоретична обосновка на това понятие на български може да се намери у Васил Проданов. *Проданов, В.* В какво общество живяхме до 1989 г.? – Във: Отвъд прехода – модернизацията. С., 2000; Глобалните промени и съдбата на България. С., 1999; „Понятието за тоталитаризъм е деструктивна идеологема". – Ново време, 2002, № 11, 96–127.

ИСТОРИЧЕСКА НАУКА И ОБЩЕСТВО – АСПЕКТИ НА КОНФИГУРАЦИЯТА: МЕДИИ – ОБЩЕСТВО – ИЗТОЧНИК НА ИСТОРИЧЕСКИ ЗНАНИЯ

НИКОЛАЙ ПОППЕТРОВ

В годините на прехода (условно прието 1989–2004 г.) сред историческата колегия се забелязват разочарование и неудовлетворение от съвременния ѝ статус, от ролята на историка и на историческата наука в обществото. Това настроение е изразявано главно в приватни разговори и оттам – почти не е фиксирано писмено, но като съвременници не можем да не констатираме наличието на такава нагласа. Детайлните ми наблюдения например и неформално общуване с историци от различни поколения ме убеждават в съществуването на отношение на колегията към обществото, което варира в диапазона от обида до пренебрежително загърбване на общественото мнение и обществените тенденции. Историкът, ако се опитваме да систематизираме белезите на неговото настроение, се чувства:

– лишен от стимул (вкл. зле заплатен);

– непотребен и нетърсен за мнение / становище;

– пренебрегнат и подминат (от политици, обществено мнение, медии и т. н.).

Впрочем подобни нагласи маркира твърде скоро след водоразделния ноември 1989 г. Илия Тодев[1]. Не ще и дума, ситуацията за историческата колегия и историческата наука е значително променена оттогава насетне. В двойната релация *историческа наука – общество* са настъпили съществени трансформации. Отношението на обществото към историческата колегия, към професионалните историци, към историческите знания е сложна величина, която изразява процеси и тенденции от идеологически, стопански и социален характер, поява на мощни ориентации, нови парадигми, господство на фундаментални теми на дневния ред, в който в повечето случаи историята като идентификационен елемент и съответно като сфера на научна дейност няма място. Изясняването на релациите *общество* (вкл. обществено мнение) и *история* (разбирай: колегия, наука, знания за миналото) е от значение, доколкото позволява:

а) да се даде моментна снимка на ценностите в новия обществен дневен ред след 1989 г.;

б) улеснява очертаването на трайни тенденции на отношение, на зони на интереси, на представи и нагласи, свързани със съответните групи (публики)[2], т. е. дава възможност да се разбере актуалната ситуация и да се отговори на група въпроси, между които най-съществени са:

1. Каква потребност от исторически знания има обществото?
2. На какви езици си говорят историческата колегия и обществото?
3. Кой формулира обществената историческа култура?
4. Кой формулира становищата по отношение на миналото, изразявани като обществени оценки/нагласи?

Всеки разговор за петнадесетилетието на прехода, дори такъв в монологичната форма на конференция, изисква поставяне на въпроса за мястото на колегията и ролята на продуцираните от нея знания в системата на обществените ценности. Обговарянето на институциите и изданията, свързани с производството и разпространяването на съответната продукция (научни знания), на което се съсредоточава внимание по различни поводи или без поводи[3] е полезно, но по същността си не е нещо повече от обикалянето по орбитата на дескриптивните подходи към допиращите до историческата наука проблеми. Нужен е, колкото и дразнещо да звучи за всички, свикнали с каноните на наративното мислене, *социологически подход* към проблемите. Само той би могъл да включи аспекти като променящата се роля на историческото знание в обществения живот, причините за спадането на тиражите на историческите публикации (както научните, така и популярните) и би дал отговор на въпроса актуална ли е постановката за „историка – гражданин и учен“[4].

За прегледност ще въведа няколко *ограничаващи уточнения*. Първото е за съдържанието на понятието *общество*. Съвсем очевидно е, че не може да става дума за безграничното му разширение до особено скъпата на повечето хуманитаристи идентификация с аморфното понятие народ. Същото се отнася до друга крайност, също битуваща в представите на историци, свеждаща го до сегмента на интелигенцията. Не изчерпва съдържанието му и групата депутати и едри бизнесмени, случайни спонсори на конференции или издания. Без социологически проучвания върху отделните сегменти на обществото (професионално, възраството и т. н. диференцирани групи) – анкети, наблюдения и пр., не е възможно да се реконструира картината на отношението на обществото към историческата наука, историческото минало и съответно – към колегията. Доколкото такива проучвания нито са правени, нито има изгледи да се извършат в обозримо време, налага се въвеждането на други критерии, респективно обекти за оценка. Коректно би било да говорим не за отношение на обществото, а за отношение на общественото мнение, а оттук да въведем факторите *създатели* и *носители* на общественото мнение. Независимо от тяхната взаимосвързаност (те се препокриват на моменти, но

и се разминават на други), тези фактори дават възможност да работим с конкретен, подлежащ на верифициране материал. В случая, не само за удобство, а и поради реалната им роля в обществото, приемам медиите като условен изразител на общественото мнение.

Второто ограничение се отнася до *разглежданото време на прехода*. Най-общо става дума за нова ситуация, нова не само по отношение на българското общество, но и в световен мащаб. Тенденциите на глобализъм съвпадат със сложни социалнопсихологически и етносоциални промени, водещи към изменение в нагласи и отпадането (което е важно да се подчертае с оглед на някои настроения сред българските историци и българското общество) на някои традиционни схващания и опорни точки (например за нацията и национализма). Осъществява се мощен тренд, при който (в международен план) на историческата наука се отрежда друга, различна от самоусещането на историците, роля. С всичката си уклончивост новата представа е формулирана от Джон Брокман така: „[...] не искам да кажа, че изучаването на историята е губене на време – историята хвърля светлина върху нашия произход и ни предпазва от преоткриване на колелото."[5] Подобни схващания нито отразяват нещо драстично ново, нито нещо неочаквано и моментно. Доста години по-рано Милс със скептицизъм и ирония отбелязва: „[...] изучаването на историята ни е необходимо, за да я преодолеем."[6] Трябва тогава много ясно да се посочи, че преоценка на обществената роля на историята е започната в международен мащаб отдавна, една тенденция, с която българската историческа колегия е задължена да се съобразява. Процесът накратко се изразява в следното:

а) опити за формулиране ролята на историческата наука;

б) дълбоки изменения в изследователските подходи, методи и тематика.

Българският преход при широкото отваряне към заобикалящия страната свят (особено този на Запад) неминуемо търпи влияние от променените представи за историческата наука (и за ролята на историята спрямо обществото) и на основните изследователски парадигми от Запад. Променените представи за значението на историята като фактор в обществото кореспондират с развитието на нови направления в историческата наука като микроисторията и психоисторията, историческата антропология, експанзията на направления като Oral History и Gender Studies, разцвета на социалната история като цяло, на ролята на историческата наука за демитологизирането на устойчиви представи, образи и модели и т. н.

Без да навлизам в сферата на социалната психология, нито да прибягвам до примери от областта на политическата култура или да се аргументирам с реално съществуващи нагласи, които бихме могли да обозначим като делнично или повседневно съзнание, ще обобщя твърдението, че още непосредствено след Първата световна война набират сила виждания, които остават

много малко място за историята в индивидуалното и колективното съзнание. Публицисти, есеисти, писатели, други хора на перото, обществени и политици формират една хомоцентристка нагласа, чиято основна ценност е може би най-ясно изразена преди средата на XX в. от един френски писател: „Само събитието, което е в ход има цена."[7] Тези думи са и своеобразно дефиниране на обществената ценност, в която актуалното има доминиращо значение.

Третото уточнение е свързано с наличието на специфична и по мое мнение крайно деформирана *представа на историка за самия него*. Не може да се отрече фактът, че историкът (взет абстрактно като събирателен образ) се чувства по-особено, някак различен, осенен, своеобразен познавач на истината и неин пазител, същевременно философски резигниран, самовглъбен, примирен с товара на познанието си, скромен. Че събирателната самопредстава не е плод на моя екстраполация, свидетелстват десетки самооценки на историци, от които напосоки ще цитирам само две. Според първата: „Историците за разлика от литераторите съвсем не обичаме да говорим за себе си и за занаята си, после се сърдим, че другите не ни разбират..."[8] От своя страна едно от емблематичните имена сред интелигенцията констатира, че „историците по правило биват мрачни, натъжава ги професията им"[9].

Мрачни, скромни и тъжни, така се оглеждат в собствените си очи представителите на колегията. Но ако това съставлява, така да се каже, психологическата подплата на самопредставата и самооценката, то тя има и своя друга страна, според която историкът е натоварен с една основна функция: на пазител на историческата истина. Става дума за широко разпространено самомнение на историка, даващо и обяснение за неговата важна функция в обществото, самооценка, която мнозина изповядват като ненарушимо кредо, но само един има доблестта да го изрази – Елка Дроснева, с перифразирането от мен твърдение, че историкът е пазител на истината[10]. Такива самооценки подтикват вероятно Иван Еленков да твърди, че съществува „измамно чувство за обществена свръхзначимост на професията на българския историк"[11].

Аз лично не съм особено фасциниран нито от самооценката на историка, нито от нейното разобличаване. Струва ми се, че ако си зададем въпроса има ли историкът мисия, по-лесно ще стигнем до някакви приемливи и крайни резултати. И така, ако приложим някои от следните подходи:

а) прагматичен – историкът има професия, тя е на пазара...;

б) етичен (сакрализиращ) – историкът служи на истината, на великата правда, на вечните ценности...;

в) педагогически – историкът е възпитател...,

ще видим три функционални плоскости, където трябва да дирим приложение на енергията на изследователя на миналото.

За жалост с оглед на водещите парадигми на глобалното постиндустриално информационно общество нито етичния, нито педагогическия вариант са възможни. Нещо повече, те дори навяват някаква приглушено зловеща алюзия с омразното за всеки милеещ за демокрацията индивид тоталитарно минало. Инак етичният и педагогическият подход аргументират ласкаещо честолюбието усещане, че историкът се занимава с наука за благото на обществото. Колкото и да е лишен от романтика, прагматичният подход обаче е единствено реален. И тъкмо чрез него може да се обясни защо се (не се) купува историческата продукция – в буквалния и в преносния смисъл.

Съзнателно пропуснах възможен четвърти вариант (подход) – историкът като водител, защото от времето на Петър Мутафчиев такъв, независимо от разнообразни амбиции и претенции, не се е появил, а и условията не са позволявали.

* * *

Всъщност историческата наука (представяна от историка, респективно колегията) е изправена пред две пречки в релацията си с обществото. Те се изразяват в непознаване на две елементарни дадености. Първата е свързана с формирането на *дневен ред на обществото*, а втората – с *мястото* на историческото знание, историята като наука и историкът като неин представител *в този дневен ред*.

Съвременната епоха се характеризира с огромната мощ на медиите. Те – печатни и електронни, са факторът, задаващ обществения дневен ред. Така наречената Agenda Setting функция на медиите се изразява в определяне на теми за дневния ред и разпределянето им по места в него[12]. Медиите са изразител на общественото мнение и ретранслатор на информация до обществото. Те стоят между него и всички обособени групи (в случая историческата колегия) в ролята на филтър, ретранслатор и говорител. За да се разбере същността им, трябва да се вникне в тяхната двойна функция: *първо*, да транспортират знания и, *второ*, да задават значение.

Спрямо историческата колегия медиите са центрове, съществуващи извън нея, които:

1) дават интерпретация на събития / факти / явления;

2) използват историческа аргументация при обяснение на въпроси на политическата култура или интеркултурални релации, или във връзка с актуални обществени проблеми.

Медиите предопределят историческия дискурс. Същевременно те изразяват глобални тенденции, битуващи в притежаващи огромен управленски и/или манипулативен ресурс среди (лидери на обществено мнение, управляващи елити, елити в сянка и т. н.). На моменти те отразяват и оценки, наложили се от улицата.

Мястото на историята (историческата наука, историческата колегия) в дневния ред, налаган от медиите, е твърде скромно и несигурно. Съществува парадокс, ясно изразен от Г. Лозанов, че „науката не отсъства от медиите, а слабо влияе дори когато присъства“[13].

Същността му е в *разминаването* между две самопредстави. Първата е на историка като пазител на истината, а втората – открито заявяваната претенция на медиите за ролята им на четвърта власт и за функцията им на регулатор, трибуна за изразяване на мнения и търсач на истината. Действително, ако се вярва на Райнхард Козелек: „Историците са такава инстанция в дискусиите за истината, която не може и не бива да бъде поставяна под въпрос от никого, каквото и да създават като свой продукт споменът и паметта“[14]. Факт обаче в нашата действителност е, че думите на припознатия даже от българските медии като световен капацитет германски учен нямат особена стойност или поне не описват съществуващата ситуация. Защото реалността показва, че в дискусията за истината историците имат много малко място, а други – от политици до войнстващи телевизионни водещи, определят дебата за миналото и смисловата му натовареност.

Съвременната ситуация, както споменах, е белязана с парадокс. У Г. Лозанов можем да откроим два от елементите му. От една страна, „проблемът на науката“ в българските медии може да се сведе, според автора, до „слабото ѝ влияние върху тяхната (на медиите – б. м., Н. П.) ценностна ориентация“, до битката за йерархията на информацията, която българската наука губи. От друга: „Журналистиката [...] е направо обречена на интерес към знанието и особено към хуманитарното, към политологията, историята [...]“[15].

Можем да аргументираме горното с още много примери: с болезнения интерес към миналото, вкл.от сферата на разследващата журналистика – специалното отношение към личности, екстремални случки (атентати, политически убийства, шпионски афери), към бележити фамилии и т. н. (Съзнателно се ограничавам извън примери на друг интерес – с еротичен привкус, на търсене на исторически случки за различни омаскарявания и т. н.). Немалко исторически книги се появяват на специализираните за целта страници на вестници като „Труд“, „24 часа“, „Сега“, „Стандарт“, „Дума“. По систематичното ми наблюдение от 2004 г. историческата книга редовно е отразявана, вкл. и преводни заглавия, сред които солидни академични общи исторически изложения или специализирани монографии. Същевременно недостоверни факти, крайно деформирани картини на събития или процеси, буквално фалшифицирани твърдения, откровено абсурдни хипотези редом с осъвременителски или с примитивен политически привкус акценти изпълват мемоарни текстове, етюди, бележки за книги и много други журналистически материали.

Причините за това състояние могат да се обособят така:

1. Сравнително ниска историческа култура на журналистите (отделни изключения само потвърждават правилото).

2. Предпочитаният ракурс на изложение по дадена тема (търсене на сензационното, осъвременителското, политически адекватното на моментна парадигма).

3. Подредбата на темите, мястото на историческия акцент в дневния ред.

4. Слабият редакционен контрол върху написаното от външни автори и напълно липсващия върху текстовете от редакционни щатни сътрудници.

5. Влиянието на конкретни лица, лобита и т. н. върху формирането на историческата тематика, респективно историческите тези в отделните издания.

6. Общата парадигма, в контекста на която отделни събития получават еднозначни, категорични и ненарушими оценки.

7. Самата политика на дадени медии, недопускащи никакви външни автори освен тези, които са поканени, и с това пресичат всякаква възможност за уж присъщия им плурализъм на мненията.

Че медиите се влияят както от общи парадигми, така и от нелепи стереотипи (последните битуващи в значителен по обхвата си журналистически кръг) показват два примера. С малки изключения самостоятелното управление на БЗНС (не на последно място с услужливото суфлиране на някои историци) в годините на прехода получава медийна интерпретация в крайно негативен дух, а земеделският лидер Стамболийски е обичайно изобразяван в предимно дискредитираща го светлина. Тъкмо обратното, ред личности, само по силата на факта, че са пострадали от комунистическия режим, придобиват не само позитивна, но и дори недостоверно суперлативна биография (вкл. лица с крайни расистки възгледи или организатори на политически убийства). Няма да се спирам на още по-драстични случаи на налагането на недостоверни представи за личности (Атанас Буров като най-големия финансист на България, Никола Гешев – като полицейски гений от световен мащаб и т. н.).

При всички слабости, които притежава медийното интерпретиране на историята, не може да не се признае, че медиите имат и много ясна политика към миналото. Сумирано тя притежава следните белези:

– интерес към миналото (не сам по себе си), а в контекста на вълнуващи момента нагласи, съответно извеждане на теми, имащи значение за актуалното светоусещане и кръг от интереси на аудиторията;

– търсене на съпоставителния момент – т. е. на процеси и факти, имащи аналог в актуалния момент;

– извеждане на генерални аспекти, актуални за времето на прехода – на-

родопсихологически ракурси, проблеми на политическата култура, на корупцията и др.;

– много силно внимание към историческите извори (и подчертан интерес към мемоаристиката);

– присъствието на исторически книги (български и преводни) в специализираните страници на печатните медии, съответно в обзорни рубрики по телевизиите и радиостанциите;

– стремеж за разкриване на „бели петна" и осветляването им;

– внимание към сензационни теми, имащи едновременно и важно научно историческо значение (убит ли е Георги Димитров; какви са древните корени на първобългарите и т. н.).

Същевременно, въпреки ревнивостта си към автори историци (и толерирането на исторически опуси от непрофесионалисти или от собствени, на отделните медии щатни автори), много от медиите работят с обществено известни имена на историческата колегия и/или заемащи високи административни постове, и/или притежаващи внушаващи респект степени и звания. Някои – Драгомир Драганов, Иван Илчев, Георги Марков, Искра Баева, се радват на постоянно участие на страниците на едно или повече издания, други – Божидар Димитров – може да се говори, че практически разполагат с общонационална трибуна по теми, обхващащи почти 2000-годишен диапазон.

Приведените примери показват, че независимо от своята сравнителна недостъпност и капсулираност както към отделните индивиди историци, така и към интерпретации, които не влизат в представите на журналистическата колегия за миналото, медиите далеч не са само единственият виновник за тягостната картина, рисуваща се в представите на мнозина от историческата колегия.

Ситуацията след 1989 г. оставя малко място за вглеждане към миналото. Позоваването на него не е от значение с оглед водещите парадигми на развитието, на вътрешнополитическите и международните приоритети на страната/обществото. Факторите, които са определяли голямото значение на знанията за миналото и присъствието на историята в съответната съвременност (а оттам и самочувствието на историка), са изгубили в годините на прехода значение или са престанали да съществуват. Не съществува „национален въпрос" (приоритет за времето от 1918 г. до началото на 40-те години), няма необходимост от легитимиране на нов режим (основна задача от есента на 1944 г. насетне), а възникват прагматични делнични задачи, сред които дори имагинерното приобщаване към Европа не се нуждае от историческа аргументация. Защото – какво общо например има Симеоновият век с необходимостта да се синхронизира законодателството ни с това на страните от Европейския съюз?

За да се очертаят тенденциите, определили за дълго време ролята на

историческото знание, трябва да се тръгне от времето на втората половина на 20-те години на XX в. насетне. „Юбилеят на царуването на Симеона" – хилядагодишнината от смъртта му в 1927 г. условно е своеобразния начален пункт на продължила близо 65 години симбиоза между историческа наука/исторически знания и общество/ политика[16]. Време, в което историците изпълняват преднамерено или спонтанно важни обществени функции: на ментори, възпитатели, пропагандисти, т. е. на онова, което обобщено някои в края на века си представят като пазителство на истината.

До 1944 г. историческите знания са впрегнати в утвърждаване на култ към дедите, възпитаване в героизъм, дълг към отечеството и национализъм и в санкциониране на митове. Същото, макар и с някои променени акценти и параметри, продължава и след 1944 г. На първо време действително има рязка промяна, но възпитаването в героизъм, култът към предците (само че избрани предци – борци за свобода и против фашизма и капитализма) и санкционирането на митове (разбира се, коренно противоположни на тези до преломната есен от средата на века, поне на първо време) продължават да са най-важните функции на историческата наука, съответно – на историческата колегия. Ако до 1944 г. цялата насоченост на историческите знания е подчинена на една цел: мобилизиране на българското общество, постигането на неговото единство и осъществяването на националните идеали, оттам насетне целта е друга: създаване на модел на миналото, който да санкционира легитимността на установения комунистически режим и даде историзирана, сакрална основа на комунистическото настояще. Като паралелна конкретна задача трябва да се посочи формирането на новия човек, строител на комунизма, наследник на най-добрите достояния на националното минало, и съответно предан на идеите на партията, нейната ръководна роля и кредото на интернационилзма. С времето нещата се променят до точката, при която българската комунистическа историография започва да преоткрива националния въпрос и да застава на позиции, които не я отличават в някои пунктове от първоначално горещо отричаната буржоазна историография.

Характерна и за двата периода – 1927–1944 г. и 1944–1989 г., обаче е ясната обособеност на полета на дейност. Такива са строгата наука, популяризацията и публицистиката на историческа тематика, историческата художествена литература. Свободните прояви на лаици, изкушени от историята през целия този 65-годишен период, са гледани винаги с неприкрит скептицизъм и остро критично от колегията.

Очертаната картина притежава нюанси, откроряващи диапазона на функции на историците при транслиране на историческо знание (информация за миналото и интерпретацията му). Така до 1989 г. функцията на своеобразни „четци" на историята е предоставена на публицистите и преди всичко на пи-

сателите. Независимо от активността на историческата колегия и на санкционирането на нейната възпитаваща функция (при комунизма), художественото историческо четиво формира представи и изпълнява определени пропагандни, възпитателни или транслиращи знания функции. Такава роля играят както наивните, предназначени за ученици, книжки от библиотека „Древна България", така и носещите претенция за сериозна литература заглавия от поредицата „Български исторически романи". За социалистическия период можем да се задоволим с посочване прозата на Д. Талев, В. Мутафчиева, Д. Мантов[17]. След 1989 г. менторска информационна роля за историческото знание играят вече журналистите.

Ако до 1944 г. професионалните историци са достатъчно малко на брой, за да имат време и желание да се занимават с оценка на публицистика и проза с историческо съдържание, в годините на комунизма забелязваме отделни случаи на внимание и критичност към интерпретацията на историята в художествената литература и публицистиката[18]. След 1989 г. многообразието на интерпретации публицистични, хроникално документални, художествени, като цяло не занимава колегията.

Годините на прехода показват, че историците нямат монопол над миналото, а историята се оказва ненужна за обезпечаване на някаква общонационална концепция (идеология); тенденция, свързана и с пренагласата в историческото съзнание на обществото, фиксирана още в началото на 90-те години[19]. Два извода оттогава очертават противоречивата позиция на историците по проблемите на историческото съзнание на българина. „Липсата на ясна оценка по националните въпроси, гарнирана с традиционна непоследователност, става постоянен спътник на историческото образование" е достоверно съждение, което се размива в констатацията, че: „Съвременното историческо образование утвърждава принципи на национално историческо възпитание, в чиято основа стои разбирането за нова политическа култура."[20]

От гледна точка на релациите *историческа колегия/наука – общество,* картината в годините на прехода притежава следните характеристики:

– нарушена комуникация на историческата колегия с обществото;

– неясен имидж на историческите институции, на колегията като цяло и на отделния историк;

– капсулиране на колегията, изразено нежелание да се дискутира и взима становище по интерпретацията на историята в публичното пространство.

Отношението общество – източник на исторически знания по същество е комуникационен процес с ясно изразена роля на посредник (медиите). Като всеки комуникационен процес, той притежава неотделими елементи и обуславящи го фактори. Сред тях, с оглед на поставения тук въпрос, от основна важност са ролята на шума (затрудняващ, деформиращ и напълно

възпрепятстващ комуникацията), както и огромното влияние на обратната връзка върху ефекта от комуникацията.

Върху имиджа и комуникацията на историците с обществото влияят и корпоративни проблеми, прояви на „килийна обстановка" (парафраза по Горан Тодоров)[21], случаи на „неоконюнктура" (по определението на Андрей Пантев)[22], липса на корпоративна яснота и утвърдени принципи за оценка на научни прояви и исторически разработки и отсъствие на развита научна критика. Капсулиране и гилдийно високомерие характеризират и отношението към временни или трайни изследователски тенденции, стоящи извън сферата на академичната наука, но които създават трайни модели на миналото, формират исторически знания и историческо съзнание в обществото. „Пътят на България" на Димитър Съсълов все още не е подложен на аргументиран анализ; пренебрегват се тезисите на Петър Добрев и Слави Дончев; няма адекватно становище по популярните през годините на прехода схващания на Никола М. Николов, Петър Константинов, Панайот Панайотов, по нашумелите опуси на Петър Япов и разказите на Петър Величков из живота на Третото българско царство, по тезата на Милчо Спасов, че в България е нямало фашизъм и т. н. Могат ли да се обиждат тогава представителите на колегията, когато в един от най-четените и авторитетни ежедневници се твърди, че „историци изтезават ученици"[23].

Новите приоритети пред обществото проличават не само по най-активно обговаряните теми от дневния ред, но и чрез такива на пръв поглед второстепенни казуси като разминаването между подрастващите и историческата тематика и текст (по мои системни наблюдения от 1999 до 2004 г.). Очертава се отсъствието на професионалните историци при експонирането на миналото за различни, масови и непрофесионални аудитории. Забелязва се нежелание (неумение?) да се подходи към една по-слабо подготвена, по-некомпетентна аудитория. Подлежи на уточняване дали в българския случай е приложим основният принцип за популяризиране на знания: „В науката има много закони, но нито един от тях не гласи, че тя трябва да е скучна."[24]

Капсулиране и липса на комуникация съществува и по отношение на хуманитаристки изследователски направления/среди, които особено интензивно интерпретират историческа проблематика в годините на прехода (впрочем и тези среди имат сходното поведение по отношение на историческата колегия). Типичен пример е разминаването с инициативите на *Дома на науките за човека и обществото* и персоналната активност на Ивайло Знеполски. Нещо повече, съществува паралелен, с международен престиж изследователски център около Знеполски, между който и дневния ред на историческата колегия почти няма допирни точки[25].

Отношението към медиите, към различните широко разпространени в публичното пространство интерпретации на събития и личности очевидно

свидетелства за липса на пренагласа у историка. Изживяването, че е ключар, осветител или пророк, е присъщо и илюстрира (съгласно Гофман, 1959 г.) изразяването на „Аз-а“ във всекидневието[26]. Правилата на ситуацията обаче не се диктуват от историците, а това поставя съвършено други изисквания пред тяхната роля. Неадекватността на ролята, която историците играят, определя и невъзможността да се проведе диалог между тях, медиите и обществото.

* * *

Можем да обобщим:

– мястото на историка е заето от писателя и журналиста. С уточнението, че до 1989 г. историкът е припознаван от обществото и от ръководещите страната фактори като сведущ по въпросите на историята;

– исторически знания и представи за миналото се добиват / усвояват от TV програми, преса, популярни текстове, устни разкази;

– в сянка за науката *история* остават текстове със солидна фактологическа основа, мозаечни реконструкции (например за делничния живот на Третото българско царство) или стройни необичайни концепции (например за произхода, писмеността, религията и културата на прабългарите). Предстои усложняване на ситуацията чрез включването на интерпретации, плуващи в мрежата;

– историческата колегия като цяло не проявява нагласи за участие в дебати; няма желание да се вземе отношение към популяризации, изследвания на непрофесионалисти, интерпретации на историята от политици[27];

– съществува пренебрежение и подценяване към медийните интерпретации на историята, нагласа, присъща на всички поколения активно работещи в годините на прехода историци;

– на историческата наука в България, погледната през призмата на годините на прехода, ѝ липсва вътрешнонаучен дебат[28]: за нейните постижения, и проблеми, за критериите на вътрешнонаучен живот, за отношението към аудиторията на историческите изследвания, към обществото и неговия дневен ред.

С други думи: нужна е цялостна анамнеза на състоянието и тенденциите в сферата на науката *история* през годините на прехода. Без да се подценява нюансът, че става дума за наука, която тъкмо като такава трябва да определя мястото си в обществото. В противен случай – няма защо историкът да е тъжен, да се оплаква или да очаква похвали и поощрения.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Тодев, И.* Култът към миналото не е култ към историята – Свободен народ, № 5, 7 март 1990.

[2] Вж. поподробно: *Gerhards, J., F. Neidhardt.* Strukturen und Funktionen modernen Oeffentlichkeiten. Berlin, 1990.

[3] Напр. подобен е патосът и акцентът при *Preschlenova, R.* Freiheit als Verantwortung. Die Historiographie in Bulgarien nach dem Wende. – Oesterreichische Osthefte, 44, 2002, No 1–2, 473–486.

[4] По заглавието на сборника: Историкът – гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров. С., 2001.

[5] *Брокмън, Дж.* Третата култура. – Наука, 13, 2003, № 3, с. 19.

[6] Цит. по: *Милс, Ч. Р.* Социологическое воображение. М., 1998, с. 177 (1. ориг. изд., 1959).

[7] *Екзюпери, А. дьо Сент.* Избрани творби. С., 1980, с. 155 (повестта *Нощен полет* от 1931 г.).

[8] *Дроснева, Е.* Урок по история и урок по достойнство. – Във: Историкът – гражданин и учен, с. 48.

[9] *Мутафчиева, В.* Бивалици. Кн. 3. С., 2003, с. 42.

[10] *Дроснева, Е.* Историкът и другите. – Във: Другият в историята. Кюстендил, 1996, 174–183.

[11] *Еленков, И.* Непубликуван доклад пред Центъра по академични изследвания, София, 2004. (С благодарност за разрешението да го цитирам!)

[12] Вж. двете ранни, но фундаментални и станали класически работи: *McCombs, M. E., D. L. Shaw.* The Agenda-Setting Function of the Mass Media. – Public opinion Quarterly 36/1972, 176–187; срв. с *Shaw, D. L., M. E. McCombs.* The Emergence of American Political issues : The Agenda-Setting Funktion of the Press. St. Poul, etc., 1977. От друг ракурс към темата за „дневния ред" вж. *Поппетров, Н.* Книгата в дневния ред на българското общество (систематизирани аспекти) – Във: Библиотеки, четене, комуникации. Велико Търново, 2004, 169–175.

[13] *Лозанов, Г.* Наука и медии. – *Наука*, 9, 1999, № 1–2, с. 23.

[14] *Козелек, Р.* Съществува ли колективна памет. – Във: Около Пиер Нора. Места на памет и конструиране на настоящето. С., 2004, с. 41.

[15] *Лозанов, Г.* Цит. съч., с. 22.

[16] Втората половина на 20-те години е време на систематично вглеждане в националното минало, белязано и с разработването на историческата проблематика в периодични издания и поредици като сп. „Отец Паисий" (1927–1947), „Художествена библиотека „Древна България" (1926–1943), „Българска историческа библиотека" (1928–1933).

[17] Като илюстрация ще посоча тиражите от 70-те и 80-те години на три книги, формирали знания за миналото в широки обществени среди: *Жечев, Т.* Българският Великден или страстите български – 4 издания в 74 хил. бройки; *Йовков, И.* Кобургът – 3 издания със 120 хил. екземпляра, и *Пауновски, И.* Възмездието – 3 издания и 135-хиляден тираж.

[18] Ще посоча само два примера – за публикации по повод 90-годишнината от рождението на Г. Димитров – *Семков, М.* Историческа правда или художествена измислица. (Размисли след юбилея). – Векове, 1973, № 2, 52–56, и за концепцията на Н. Хайтов за гроба на В. Левски; *Косев, Д.* Н. Хайтов. Гробът на Левски... – ИПр, 1987, № 10, 73–80.

[19] *Бояджиев, Г.* Актуални проблеми на националното историческо съзнание на българина. – Наука, 3, 1993, № 3, 24–26.

[20] Пак там, цитати от с. 26; срв. от същия автор. Болно ли е историческото съзнание – Наука, 1, 1991, № 4, 22–23.

[21] НА – БАН, ф. 88, оп. 2, а. е. 74, л. 80 (Второ национално съвещание на историците, 1964 г., стенограма)

[22] Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. Сборник по случай 60-годишнината на професор Андрей Пантев. С., 1999, с. 384.

[23] *Янова, М.* Историци изтезават ученици – 24 часа, 7 февр. 2002.

[24] *Арнолд, Н.* Гадното храносмилане. С., 2005, с. 7.

[25] Допирните точки и различия проличават отчетливо при запознаване със сборника История, разказ, памет. Състав. *И. Знеполски.* С., 2001.

[26] Вж. *Гофман, Ъ.* Представянето на аз-а във всекидневието. С., 2000.

[27] Симптоматичен пример как може да се деформира дебатът за романната интерпретация на миналото вж. отзива (обзора?) на *Величкова-Гайдарджиева, А.* Девети: или за опита да се живее с истините за девети. – Света гора, 2004, 317–323 (за романа на А. Калоянов „Девети").

[28] Добра основа за дебат дават следните два текста: *Hoepken, W.* Kontinuitet „im Wandel" Historiographie in Bulgarien seit der Wende. – Oesterreichische Osthefte, 44, 2002, No 1/2, 487–498; *Elenkov, I., D. Koleva.* Did „the Change" happen? Postsocialist Historiography in Bulgaria. - *Brunbauer, U.* (ed.). (Re)Writting History. Historiography in Southeast Europe after Socialism. Muenster, 2004, 94–128.

ИЗУЧАВАНЕТО НА ПЕРИОДА НА 60-ТЕ – 80-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК ОТ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРИЯ

ВЛАДИМИР МИГЕВ

Времето, което е обект на нашето внимание, е твърде слабо проучено. Причините за това са няколко. На първо място, съществува предубеждението, че това все още си е политика и обективни научни изследвания за него е трудно да се правят. Има и друго предубеждение, че в този период всичко е ясно, че нищо съществено не се е случило, че това е скука и еднообразие – с това ще си обясним факта, че много често младите дипломанти и докторанти нямат интерес към този период. Между впрочем, това е една съвършено невярна теза. Оказва може би известно влияние и наложената от някои публицисти в началото на 90-те години представа, че репресивният облик на режима, характерен за първите години след 9 септември 1944 г., е една неотменна черта за целия период на социализма. Постепенно обаче тази постановка започва да се изживява – прави впечатление, например, как в последните години книгата на Георги Марков „Задочни репортажи за България" все повече намалява стойността си като важен, основен изворов материал за този период.

Поради недостатъчната изученост на това време, в общите очерци за история на България на него се отделя много малко място, нещата се свеждат до фрагментарност[1].

Сравнително най-добре е изследвана политическата история на периода, и то най-вече за 60-те години. Освен в посочените по-горе произведения, тя е отразена в две статии на Евгения Калинова, в монографията на Илияна Марчава „Живков – пътят към властта" и в студията на Владимир Мигев за режима в България през-60-те години. На първо място всички автори разкриват настъпилата либерализация на политическата система у нас от края на 50-те до пролетта на 1963 г., както и затягането през 1963–1964 г.

Вл. Мигев посочва, че от края на 1964 г. започва нов процес на либерализация. От втората половина на 1966 г. е налице тенденция за неговото ограничаване и тя достига своя апогей в периода 1968–1970 г. във връзка с „Пражката пролет" в Чехословакия. Все пак отбелязва се, че в този период няма крайности в затягането, няма връщане назад, някои елементи „на либерализирането" продължават да се развиват. За това съдим по изявяването на

редица опозиционни тенденции в художественото творчество и в научните среди. Освен това в основни линии смекчаването на режима в политическата сфера, започнало от края на 50-те години – известно ограничаване на дейността на Държавна сигурност, намалената репресивност на съдебната власт и промените в законодателството в тази насока, важи за целия период на 60-те – 80-те години.

Голям интерес представлява солидното изследване на Ил. Марчева за утвърждаването на господството на Т. Живков в началото на 60-те години, разправата с политическите му противници, подменянето на голяма част от политическия елит в това число и с включването в него на много професионалисти, пълното дезавуиране на В. Червенков и създаването на една пресилена, негативна представа за т. нар. период на култа към личността. Този период е продължен съзнателно и в противовес с историческата истина до Априлския пленум на ЦК на БКП – 1956 г.

Искра Баева правилно подчертава, че живковизмът в българския политически живот се утвърждава през 1962 г.

Всички изследователи отделят място на групата на Куфарджиев през 1960 г. като първото сериозно опозиционно формирование, създало цялостна концепция за ревизия на съществуващата политическа и икономическа система на страната.

В своите две статии Евгения Калинова акцентира на усилията на управляващите през 1962 г. да окажат натиск върху интелигенцията. Без да отричаме наличието на такъв натиск, струва ни се, че главната цел на политическите форуми от пролетта на тази година бяха усилията за утвърждаването на античервенковската линия и скъсването с редица стари схващания, наслоени през 50-те години. По това време се създава и пресилената и едностранчива оценка за „Случая „Тютюн". На тази основа на споменатите форуми се допускат и някои опозиционни изказвания, влизащи в противоречие с постановките на управляващите.

Вл. Мигев прави опит да изясни наложената от официалната пропаганда теза за ролята на маоизма в нашия политически живот през 60-те години. Той смята, че обвинените като маоисти са всъщност представители на дясната, ретроградна опозиция, на режима с чисто български корени и облик, при което идеите на тогавашното китайско ръководство бяха само един фон. Управляващите съзнателно квалифицираха своите противници като маоисти с оглед на тяхното дискредитиране[2].

Що се отнася до изменилата се обстановка в България след свалянето на Н. С. Хрушчов – октомври 1964 г., интересна е оценката на Ил. Марчева в спомената монография, че Т. Живков запазва властта си благодарение на подкрепата, която получава от новото съветско ръководство – причината за това е, че в този момент България се оказа единствения сигурен съюзник на

СССР на Балканите. В „Българските преходи... “ е отбелязан заговорът за свалянето на Т. Живков в края на 1964 и началото на 1965 г. В своята статия за общественото мнение за българската армия Вл. Мигев посочва еднотипността на двата заговора срещу Живков – споменатият от 1965 и следващият от 1967–1968 г. Участниците и в двата заговора са оценени като ретроградии, които желаят връщането на класическия вариант на сталинския модел. Посочени са обаче и различията в двата заговора.

В спомената вече студия за политическия режим през 60-те години същият автор подчертава, че в стремежа да укрепи властта си управляващият екип се насочва от края на 1964 г. нататък към разгръщане на либерализацията и търсенето на опора в свободомислещата интелигенция. Заедно с това е засилена и антикултовската линия както в пропагандата, така и в художественото творчество. Ето защо режимът допуска и някои силно изобличителни произведения като появилият се по-късно роман на Ивайло Петров „Хайка за вълци“. На тази основа е взето отношение и към стартиралата от средата на 60-те години, под влиянието на процесите в СССР, бавна и умерена ресталинизация. За разлика от Съветския съюз обаче, у нас се запазват атаките срещу В. Червенков и за периода на „култа към личността“, докато за личността на Сталин се преминава към премълчаване на престъпленията. Ил. Марчева отбелязва интересния ход на Т. Живков в духа на ресталинизацията на IX конгрес на БКП – ноември 1966 г.: изваждането на дотогавашния секретар по идеологическите въпроси Митко Григоров от Политбюро и включването там на двама представители на „старата гвардия“ – Цола Драгойчева и Тодор Павлов.

Важно място в изследване отражението на „Пражката пролет“ (1968 г.) в България заемат двете статии на Искра Баева и на Наталия Христова. В тях е разкрита засилената стагнация, наложена от управляващите с решенията на Политбюро от 26 март и на пленума на ЦК от 29 март. В своя статия по този въпрос Вл. Мигев отбелязва, че влиянието на положителните процеси в чехословашкото общество върху българската интелигенция започва още от средата на 60-те години. Така например на нашата общественост прави силно впечатление значително по-последователно провежданата икономическа реформа с по-цялостното разгръщане на пазарните механизми в народното стопанство в сравнение с България, по-голямата свобода на медиите, засилената опозиционност на художественотворческата и научната интелигенция и особено „чешкото чудо“ в киното. Разкрити са и симпатиите сред българската общественост към „Пражката пролет“, както и протестът срещу бруталното ѝ ликвидиране.

Заедно с това е очертан и опитът на управляващите да отговорят на предизвикателствата, които събитията в Чехословакия поставят – това е направено на Юлския пленум на ЦК (1968 г.) с критичния анализ на редица

негативни явления в българското общество и усилията за тяхното ограничаване[3].

Без всякакви уговорки можем да заключим, че периодът на 70-те и първата половина на 80-те години не е разработен в нашата историография. Отделните фрагменти в „Българските преходи" и в споменатия общ очерк на Вл. Мигев не могат да бъдат оценени като цялостни научни разработки. И в двата труда е разкрито утвърждаването в този период на култа към Т. Живков, който добива вече уродливи форми, особено с лансирането в голямата политика на децата му: първоначално на Людмила, а след нейната смърт и на Владко. Показани са някои от методите на действие на Живков – така например в кадровата му политика е налице друго уродливо явление – издигането на дейци по тяснокорпоративен признак – с чавдарски и ботевградски произход. Вл. Мигев отбелязва, че кризисните процеси в този период водят до някои мерки за затягане на дисциплината в икономическия живот, които временно засягат дори и средното ниво на номенклатурата.

Смятаме за неоправдано значителното внимание, което Искра Баева и Господинка Никова отделят на новата конституция от 1971 г., тъй като това е един напълно формален акт. На първо място, както се изтъква в документ на Политбюро от 1988 г., дадените права на гражданите с тази конституция не са потвърдени след това със съответните юридически актове и затова представляват голи декларации. Напълно формално е и даденото право на законодателна инициатива на масовите организации – та нали всяко свое действие ръководствата на тези организации съгласуват (т. е. искат разрешение) от ЦК на БКП! Формално звено е и новосъздаденият Държавен съвет, който ние оценяваме като един оперетен орган.

Значително по-добре са обследвани процесите през втората половина на 80-те години. Водещ изследовател на този период е безспорно И. Баева. Тя прави интересния извод, че кризата в българското общество започва с възродителния процес от края на 1984 и началото на 1985 г. Главното внимание на авторката е насочено към отражението на съветската „перестройка" в България. Според Баева българските управници търсят пътища за най-безболезненото възприемане на новите веяния, идващи от СССР. Съвсем справедливо тя акцентира върху Юлската концепция на БКП от 1987 г., като подчертава, че много от нейните постановки отиват по-напред от идеите на Горбачов и звучат твърде революционно – например за изключването на комунистическата партия от етажите на властта.

Според нас обаче, авторката не е отделила достатъчно внимание за разкриване на голямата доза формализъм в прилагането на тези постановки, тяхното бързо „забравяне" или открито осуетяване. Ние посочваме в свои изследвания някои факти в това отношение: например, че в изборите за местни органи на властта през февруари 1988 г. номенклатурата не позволи да се

реализира прокламираната идея за издигането на повече от един кандидат за едно място на съветник. Някои от постановките бяха твърде доктринерски и се провалиха – например за предаването на социалистическата собственост на трудовите колективи. Що се отнася до идеята за ограничаването на ръководната роля на БКП върху другите структури на политическата система, това въобще не бе приложено на практика. Значителна промяна в положителна посока по това време настъпи главно в медиите.

Въпросът за дисидентството в България е разработен най-добре от Баева. Тя разкрива обстойно причините за ограниченото влияние на това движение у нас, подчертава двата основни негови потока: от една страна, формированията на идейните противници на режима, които нямаха тежест сред обществото, и от друга, двете формирования на членове на БКП, намиращи се под влияние на съветската перестройка. Те добиват известност в страната чрез подробното отразяване на тяхната дейност от западните радиостанции[4].

От всички изследвания, в които се прави опит да се отрази превратът на 10 ноември 1989 г., най-сериозен труд, според нас, е монографията на Недю Недев. В нея се разкрива обстойно подготовката за вътрешнопартийния преврат, започнала още от април 1989 г., ролята на съветската дипломация в тази подготовка, поддържането на връзка от „превратаджиите" с Горбачов, с американския посланик в София, а през втората половина на октомври информирането и на френския президент Франсоа Митеран[5].

Налице са трудове и върху някои самостоятелни процеси в българското общество. На първо място ще отбележим т. нар. възродителен процес. Сред немалкото на брой работи по тази тема се открояват тези на Валери Стоянов и на Стоян Михайлов. Не можем да не отбележим обаче и статията на Евгения Калинова, в която се посочва, че насилията срещу изповядващите исляма у нас започват още от 60-те години като продължение на една линия от предишни десетилетия. Заедно с това обаче тя изтъква като фактори, оказали влияние върху интензификацията на процеса, и нелегалната дейност на някои турски формирования в страната, както и националистическата пропаганда, идваща от южната ни съседка[6].

Редица интересни изследвания за профсъюзите правят историците от научната група на КНСБ. На първо място бихме отбелязали статията на Ал. Пеков и Хр. Атанасов, посветена на усилията на ръководителите на БПС през 1959–1960 г. да възстановят традициите на българското синдикално движение от времето преди 19 май 1934 г. за активна и реална защита интересите на трудовите хора. Този опит обаче е посрещнат много остро от управляващите и през 1961 г. цялото дотогавашно ръководство на профсъюзите е подменено. В други две изследвания е разкрита дейността на профсъюзите през 80-те години за създаването и прилагането на новия Кодекс на труда и за реализирането на икономическия механизъм. Изтъква се, че под

влиянието на „Пражката пролет“ и на събитията в Полша 1980–1981 г. управляващите полагат усилия за издигане ролята и тежестта на профсъюзите у нас. Въпреки това и в този период продължава тенденцията за тяхното обезличаване, която е неизбежна при наличната политическа система в страната. Заедно с това авторите отхвърлят съвсем справедливо тезите на редица публицисти и историци, които отричат изцяло каквито и да било постижения на профсъюзите в осъществяването на техните защитни функции[7].

Излязоха две работи, засягащи мястото на българската армия в политическия живот на страната. В споменатия вече труд на Вл. Мигев се подчертава, че общо взето мнозинството от висшия и старшия състав на българското офицерство по това време е сред ретроградните елементи в обществото. Показано е и как офицерите ретроградни оказват натиск върху управляващите. Обратно на това, сред младшите чинове има доста хора, изповядващи свободомислие, пледиращи за едно сериозно демократизиране на политическата система на страната. В студията си за военноморската база – Варна Владимир Павлов разкрива изявата на опозиционните настроения сред флотските офицери в периода на българската „перестройка“ 1987–1989 г.[8]

В редица изследвания е подчертано, че и в този период управляващите у нас поддържат традиционната линия за следване на съветската политика, повтарят актовете на съветските държавници – например приемането на 20-годишната програма („Генералната перспектива“) през 1962 г. за строителството на комунизма, както и тезата от средата на 60-те години за изграждането на развития социализъм. За разлика от унгарците и поляците българските управници продължават да изтъкват и през този период в своите документи историческата роля на СССР за соцлагера. Що се отнася до прилагането на съветския опит вече се подхожда по-гъвкаво, като се действа селективно – в сферите, в които българското общество е по-напред от съветското, съветският опит не се прилага, както това беше в предишните периоди[9].

Според Вл. Мигев през 60-те и 70-те години на XX в. е налице процес на износване на редица компоненти на политическата система, намаляване влиянието и тежестта на низовите структури на БКП, обезличаване на ОФ и ДКМС, спадане на ефективността и на обхвата на идеологическата дейност и пр. Според Мигев вече от втората половина на 60-те години са налице тенденции на известно избледняване на тоталитарните характеристики на режима[10].

* * *

Що се отнася до проблемите на икономическото развитие на България са налице усилия за цялостен обобщаващ поглед по този въпрос. Най-сполучливо според нас това е представено от Г. Никова. Друга авторка – Ил. Марчева, прави интересен опит да разгледа икономическото развитие на България

паралелно с общите икономически тенденции в европейските страни, като подчертава, че процесите в нашата страна са били обвързани и зависими от тях. Авторката също така критикува редица неверни обобщения на западни автори за България, плод на недостатъчно добро познаване на реалната действителност. В разработките на Никова и Марчева се разкриват редица положителни моменти и постижения в българската икономика – например специализацията на България, започнала още през първата половина на 60-те години в рамките на СИВ в машиностроенето. Според Марчева това става чрез кооперирането със Съветския съюз. Тя подчертава, че въобще развитието на модерните отрасли на българската икономика е било възможно благодарение на суровинното и на енергийното обезпечаване от СССР. Заедно с това обаче Г. Никова преодолява утвърдената от години схема за изцяло положителните последици за България от икономическото ни сътрудничество със СССР. Тя посочва и редица негативни моменти в това отношение и отбелязва специално отрицателните резултати от промяната на икономическата политика на СССР по времето на М. С. Горбачов към сателитите на Съветския съюз.

Г. Никова подчертава някои смели стъпки на управляващите у нас за усвояването на високи технологии на базата на сътрудничеството с Япония, както и създадената възможност български специалисти да участват в съвместни проекти със западните инженери и учени. И двете авторки изтъкват заслугите на Т. Живков в това отношение, като се има предвид, че всичко това става извън орбитата на СИВ[11].

Значително място в разработките на И. Баева и Евгения Калинова („Българските преходи“), на Ил. Марчева и на Г. Никова заемат проблемите за изработването на цялостния икономически механизъм за ръководството на народното стопанство. Най-добре това е извършено от Ил. Марчева в нейната статия за сборника „120 години изпълнителна власт в България“, тъй като единствено тя проследява всички етапи в развитието на икономическия механизъм от 1963 до 1989 г. Всички изброени авторки подчертават ограничеността и непоследователността в прилагането на механизма: стесненото използване на пазарните принципи и ограничената самостоятелност на икономическите единици, недопускането на прогласената възможност за фалити на предприятия, запазването на съществената роля на държавата в ръководството на народното стопанство и др. С това ще си обясним и непрекъснатите промени и разработването на все нови и нови варианти на механизма и най-накрая признанието на Т. Живков праз 1987–1988 г., че в тази насока „се провалихме“.

И все пак, доколкото споменатите авторки не използват достатъчно първоизточниците, а много често пишат по тези въпроси само по литература, те допускат и някои слабости – така например учудващ е акцентът в „Българските

преходи“ върху първоначалните експерименти в периода 1963–1967 г. – та това все още са лутания, докато решаващата крачка в изработването на първия вариант на икономически механизъм е направена на Юлския пленум на ЦК (1968 г.). Що се отнася до Г. Никова, тя пренебрегва целия период от 1963 до 1979 г., като посочва че: „От началото на 1979 г. започват да се разработват основните икономически механизми за управление на производството, които **поставят началото** на процеса на децентрализация... “[12]

Ил. Марчева и Вл. Мигев отбелязват развитието на частния сектор и тенденцията за непрекъснатото нарастване на неговите мащаби през 70-те и 80-те години. Причината за това се вижда в необходимостта от преодоляването на дефицита от хранителни стоки и бавното и крайно недостатъчно разгръщане сферата на услугите. Според Марчева тласък за това дават и събитията в Полша през 1980–1981 г., тъй като българските управници полагат енергични усилия да ликвидират редица остри проблеми, които биха могли да доведат до разрастването на социалното недоволство сред населението. Вл. Мигев разглежда най-високата точка в политиката за поощряване на частния сектор в селското стопанство – утвърждаването през 1977 г. на системата за самозадоволяване с основните хранителни продукти.

По отношение на социалната политика на режима Ил. Марчева подчертава нейния стабилен характер, което проличава особено добре в приетата през декември 1972 г. национална програма. Вл. Мигев изтъква, че през целия период, обект на нашето внимание, не се решават редица важни въпроси: перманентният стоков дефицит, нередовното снабдяване понякога дори с основни стоки от първа необходимост, острите проблеми на големите градове – осигуряването с жилища, градският транспорт, търговската мрежа и мрежата за услуги, телефонизацията и пр., и пр. – проблеми, отдавна забравени в развитите страни.

По отношение на конкретното развитие на страната трябва да отбележим два важни момента у Марчева: на първо място, изводът, че „големият скок“ (1958–1960) довежда да рязко забавяне темповете за подобряване на жизненото равнище на трудещите се и поради това за Четвъртата петилетка (1961–1965) са заложени едни по-нормални темпове за растеж на икономиката. На второ място, авторката дава интересна оценка, че ако погледнем от съвременна гледна точка на двадесетгодишната програма (1961–1980), тя има за цел формирането на масово консумативно общество.

Марчева проследява етапите на развитие на системата за управление на селското стопанство през 70-те и 80-те години – изграждането на Аграрно-промишлените комплекси (АПК), а след това и на Националния аграрно-промишлен съюз (НАПС), разкрупняването на АПК и най-накрая – преминаването към още по-малки от бившите ТКЗС формирования. Самият факт за разкрупняването на АПК илюстрира добре нейния извод за вредните пос-

ледици от гигантоманията. Все пак бихме искали да добавим, че провалът в селското стопанство дойде не само и бихме казали не толкова от гигантоманията, колкото от рязкото намаляване на инвестициите на държавата за селското стопанство от края на 70-те години.

Ил. Марчева и И. Баева разкриват причините, характера и облика на икономическата криза в България през втората половина на 80-те години. Най-добре според нас това е направил икономистът проф. Георги Петров в своята монография, въпреки някои моменти на едностранчивост в подходите под влияние на времето, в която тази книга е писана[13].

Всички автори отделят място за преминаването към фирмената организация в икономиката на страната от началото на 1989 г. Най-добре това е направено от Г. Никова в споменатата вече нейна статия.

* * *

Културното развитие на България в разглеждания период е доста по-слабо разработено в сравнение с проблемите на политиката и икономиката. Затова не само в общите обзори, но и в конкретните трудове е налице известна фрагментарност – друго на този етап не би могло и да се очаква. И все пак не може да не се отбележи, че в „Българските преходи" Евг. Калинова е направила първия опит за един общ поглед върху културното развитие и това представлява значителна ценност като ориентир за бъдещите изследвания. Тя, както и Н. Христова, и Вл. Мигев, очертава и отделните етапи на това развитие, което до голяма степен съвпада с етапите на общото политическо развитие на българското общество.

Много ценна е характеристиката на Н. Христова за отделните групи сред художественотворческата интелигенция по отношение на тяхната позиция към властта. Общо взето те могат да бъдат разделени на две групи – опозиционери и „откровени" конформисти. Сред опозиционерите авторката откроява два типа, или по-скоро две позиции: на авторите на творби с опозиционна насоченост и автори, които бойкотират усилията на властта за приобщаване на творците. Може би тук става въпрос за две форми на опозиционност, които условно можем да оценим като активна и пасивна.

Много интересна е и оценката на авторката за трета група творци, при това водещи сред художественотворческата интелигенция: тяхното гражданско поведение е конформистко, но в произведенията е налице силна социална заостреност. В тази група авторката поставя Иван Радоев, Емилиян Станев, Павел Вежинов – ние бихме добавили и Камен Зидаров. Христова подчертава, че към откровените конформисти принадлежи мнозинството от българската интелигенция. В „Българските преходи" Калинова посочва ярки примери на блюдолизничество, редица творби за възхвала на Т. Живков, които за съжаление създават и водещи представители на художественотворческата интелигенция.

В своята монография Вл. Мигев допълва тази характеристика, че значителна част от конформистите са и ветропоказатели и че те са подчертано активни в публицистиката – в периодите на разведряване те атакуват схематизма и догматизма, а в периодите на стагнация – черногледството и антипартийността.

Както вече подчертахме, Н. Христова е авторът, които най-добре очертава основните опозиционни прояви сред художественотворческата интелигенция. Много интересна е нейната оценка, че в привидно тясно специфичните по своя характер дискусии в писателските среди за свободния стих, за селската и за градската поезия, за структурализма и пр. всъщност е налице стремеж на младото поколение творци за по-голяма свобода. Същото проличава и в творчеството на по-младото поколение художници и във възприемането на Брехтовата естетика от младите режисьори. Най-добре опозиционността намира изява в сатирата: като поезия, пиеси, киносценарии и др. Вече през 80-те години се появяват и някои по-ярки произведения с опозиционна насоченост – романът „Лице" на Блага Димитрова, филмът „Една жена на 33", имащи значителен обществен резонанс. Отразени са и всички играли филми, недопуснати до екран, както и пиеси, които са спрени.

Значително събитие е монографията на Н. Христова „Българският скандал „Солженицин" (1970–1974)", в която е отразена една от най-ярките прояви на протест срещу политиката на управляващите и на ръководствата на творческите съюзи.

Всички автори отразяват случая „Люти чушки" като първи опит за опозиционност още през 1968 г. с голямо отражение сред обществото. Както подчертава Н. Христова, след този случай Радой Ралин става легенда, превръща се в „ходещата будна съвест на нацията".

Авторите отделят значително място на политиката на управляващите към художественотворческата интелигенция. Калинова определя тази политика като политика на „камшика и захарчето". Отбелязани са специално и усилията на Т. Живков за привличане на водещите творци чрез приятелски кръгове, ловни дружинки и пр.

Сравнително повече е писано за международните културни връзки на България, като тук специално са отбелязани заслугите на Л. Живкова за отварянето на България към света в сферата на културата[14].

* * *

В проблематиката, посветена на външната политика на България и на нейното място в международните отношения, основен си остава въпросът за българо-съветските отношения. В изследванията се подчертава, че и в този период страната ни продължава да бъде верен съюзник на СССР, че на редица международни форуми тя издига от свое име редица постановки, пред-

варително съгласувани със съветската дипломация. Йордан Баев посочва, че тази линия се провежда и на форумите на Организацията на Варшавския договор. Не е случайно, че през 1968 г. българските ръководители заемат най-радикална позиция по отношение подходите за ликвидирането на „Пражката пролет". Подчертава се, че Т. Живков се старае България да се възползва максимално от геополитическото си положение с оглед на съветските интереси на Балканите и да търси възможно най-големи икономически облаги. И Баева, и Марчева подчертават, че с това може да се обясни българската инициатива за превръщането на България в 16-а съветска република – уточнява се, че никой нито от българска, нито от съветска страна е смятал това да се осъществи реално.

Хр. Мирчева посочва, че по отношение на балканската си политика България включва свои нюанси в дипломатическата си практика в сравнение със съветската, че тя понякога жонглира между интересите на СССР и своите желания. В това отношение се стига обаче до някои по-съществени различия: така например съветската дипломация е недоволна от активните контакти и споразумения на България с правителството на военната хунта в Гърция от края на 60-те и началото на 70-те години.

В една много интересна разработка И. Баева разглежда процеса на охлаждане на българо-съветските отношения в периода на Горбачовата „перестройка". Авторката смята, че в този период българо-съветските отношения се изменят коренно, че България се опитва да се откаже от послушното следване на съветската политика и че в основата на всичко това са променените икономически реалности.

Макар и обзорно, в редица изследвания са поставени въпросите за взаимоотношенията на България с някои развити страни и на първо място с Франция, ФРГ, Япония. Хр. Мирчева подчертава активизирането на тези връзки след Хелзинки (1975 г.). По отношение на балканската политика на България трябва да отбележим интересното изследване на Р. Тодорова за изселническия проблем в българо-турските отношения. Очертана е и личната заслуга на талантливия български дипломат Иван Башев, заемал дълго време поста министър на външните работи, както и на Т. Живков, специално за развитието на отношенията на България с ФРГ.

Изследвани са и някои от най-трудните моменти в международното положение на България с възникването на „българската следа" в покушението срещу папа Йоан Павел II през 1981 г. и силната изолация, в която изпада страната през втората половина на 80-те години поради „възродителния процес"[15].

* * *

В заключение ще отбележим, че изследванията за периода на 60-те – 80-те години от българската история се намират в своето начало, но вече е поставена известна основа. За в бъдеще този процес ще се развива и обогатява в няколко насоки: разширяването на изворовата база особено след разсекретяването на архивите на Държавна сигурност и на Министерския съвет, обогатяване с изворите от чуждестранните архиви, разширяване на проблематиката със сравнителни изследвания за развитието на страните от бившия съветски блок съвместно с колегите от тези страни, както и на световните процеси, които пряко или косвено оказват влияние върху България.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Калинова, Е., И. Баева.* Българските преходи (1939–2002). С., 2003; *Баева, И.* България при Т. Живков. – Във: История на България от древността до наши дни. С.,.1998; *Мигев, В.* България по време на комунистическия режим (1946–1989). – ИПр, 2000, № 1.

[2] Освен посочените по-горе съчинения, някои проблеми от първата половина на 60-те години са разработени от: *Марчева, И.* Т. Живков – пътят към властта. С., 2000; *Калинова, Е.* „Разрешеният" културен обмен на България със Западна Европа от средата на 50-те до средата на 60-те години. – Във: Лица на времето. Т. 2. 1997; Българският вариант на съветското размразяване в културата. – Във: България и Русия през XX в. С., 2000; *Мигев, В.* Политическият режим в България през 60-те години на XX в. – ИДА, 84, 2003.

[3] Наред с посочените по-горе трудове, проблемите на втората половина на 60-те години са отразени още и у: *Баева, И.* „Пражката пролет" и България. – Политически изследвания, 1993, № 1; *Христова, Н.* Власт и интелигенция. Българската 1968 г. – ИПр, 2000, № 5; *Мигев, В.* Общественото мнение в България за българската армия (1944–1989). – Във: Историческата наука в полза на България. С., 2004; „Пражката пролет" – 1968 и някои аспекти на нейното отражение в България. – Във: Сборник в чест на Вл. Сис (под печат).

[4] Проблемите на втората половина на 80-те години са отразени в някои от работите, които са посочени вече по-горе. Освен това ще отбележим тук: *Баева, И.*. Политическата култура на българското дисидентство. – In: Collegium Germania. T. 4. S., 2003; Из историята на българското дисидентство – Обществен комитет за екологична защита на Русе и властта. - ИДА,1998, 76.

[5] *Недев, Н.* Десети ноември. С., 1999·

[6] *Михайлов, С.* Възродителният процес в България. С., 1992; *Стоянов, В.* Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1996; *Калинова, В.* Насилието в политиката на българската държава към българските турци (30-те – 80-те години на XX в.). – История, 2004, № 3.

[7] *Даскалова, Н.* Профсъюзите при социализма – обезличаване на историческата им същност. – Във: Българското синдикално движение – минало и настояще. С., 2000; *Пеков, А., Х. Атанасов.* Опити за връщане към синдикалните традиции. – Пак там; *Михайлова, Т.* Българските профсъюзи през 80-те години – криза и опити за промени. – Пак там.

[8] *Павлов, В.* Военноморската база във Варна от 9. IX. 1944 до 1996. – Във: 100 години военноморска база във Варна. Варна, 1997.

[9] *Баева, И.* България и Съветският съюз след Втората световна война – прагматизмът на българската позиция. – Във: България и Русия през...; *Мигев, В.* Съветският опит, съветският пример в България (1948–1968). – Пак там; *Калинова, Е.* Българският вариант... – Пак там.

[10] *Мигев, В.* За кризисните процеси в българското общество през 60-те и 70-те години на XX в. – Във: Десети понтийски четения. Варна, 2004.

[11] *Никова, Г.* Живковистката икономическа реформа, „перестройката" и стартът на скритата приватизация в България. – ИПр, 2003, № 5–6; *Марчева, И.* Съветският модел в българската икономика. – Пак там, 1996, № 3; Българският път към Европа през втората половина на XX в. Социално-икономически щрихи. – Пак там, 2000, № 5–6.

[12] Към посочените по-горе трудове, в които се разработват проблемите на икономическия механизъм, ще добавим: *Марчева, И.* Опитите за икономически реформи в България през втората половина на XX век. – Във: 120 години изпълнителна власт в България. С., 1999.

[13] *Петров, Г.* Крахът на тоталитарната система. С., 1990.

[14] Освен посочените вече трудове, в които се засягат и проблеми на културното развитие, тук ще отбележим още: *Христова, Н.* Българският скандал „Солженицин" (1970–1974). С., 2000; Политическа култура и интелектуални позиции в България през втората половина на XX век. – In: Collegium Germania. T. 4; *Калинова, Е.* Културни връзки между България и Франция след Втората световна в война до края 60-те години. – ИПр, 1993, № 3–4; Власт, култура, интелигенция. – Във: История на България от древността...; *Баева, И., Е. Калинова.* Българо-италиански отношения след Втората световна война. – Пак там; *Мигев, В.* Българските писатели и политическият живот в България (1944–1970). С., 2001.

[15] Извън посочените по-горе трудове, в които се разглеждат проблеми на българската външна политика, тук ще добавим още: *Баева, И.* Сближението между България и Съветския съюз (1963–1973). – Ново време, 1993, № 1; Българо-съветските отношения в годините на „перестройката". – Във: България в сферата на съветските интереси. С., 1998; *Мирчева, Х.* Съветският фактор във външната политика на Н. Р. България през 60-те години. – Пак там; България, Съветският съюз и Хелзинкският процес. – Пак там; *Баев, Й.* Военно-политическите конфликти след Втората световна война и България. С., 1995; Изграждане на военната структура на Организацията на Варшавския договор (1955–1969). – ВИС, 1997, № 5; *Тодорова, Р.* Изселническият въпрос в българо-турските отношения (40-те – 60-те години). – ИПр, 1994–1995, № 5; *Първанов, А.* Външнополитическите отношения на Република България и българският национален въпрос. – Международни отношения, 1991, № 4; Българо-германски отношения. Традиции, приоритети, перспективи. С., 1995.

ИЗСЛЕДВАНИЯТА ПО СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ИСТОРИЯ НА СОЦИАЛИЗМА В БЪЛГАРИЯ: ОСНОВНИ ТЕМИ, ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ

ИЛИЯНА МАРЧЕВА

През последните 15 години изследванията върху социално-икономическото развитие на България по време на социализма не се различават съществено от общото състояние на проучванията върху епохата. И тази констатация се базира не само на собствените ми наблюдения, но и на историографските обзори на чужди и наши изследователи, публикувани в началото на XXI в. След радикалната политическа и идеологическа промяна в края на 80-те и през 90-те години на миналия век историците са окуражавани да „освободят" историята от реални или предполагаеми комунистически фалшификации. Заедно с това и в политическата, и в стопанската историография започва преоценка, наречена от западните изследователи десен ревизионизъм, защото е правена с оглед десните политически идеи, тъй като левите са силно дискредитирани в резултат на краха на социалистическата система. Наред с фактографски и интерпретативни иновации, стопанската историография се характеризира, както и цялата историческа книжнина за България през XX в., с подчертана тематична, методологическа и кадрова приемственост.

Ще проследя проявленията на тези тенденции в излезлите разработки по стопанска и социална история на социализма по време на прехода, като се опитам да очертая проблемите и възможните перспективи за развитие на това важно направление в историографията.

1. НАКРАТКО ЗА ПРОУЧВАНИЯТА ПО СТОПАНСКА ИСТОРИЯ ДО 1989 Г.

Историческите проучвания на социалистическата икономика в България са традиционно направление в изследванията за периода. Те започват да се провеждат по-целенасочено още от първата половина на 60-те години. Тогава редица учени (Н. Генчев, М. Димитров, П. Петков, М. Марков, М. Исусов

и др.) са допуснати до архивите на БКП, за да очертаят национализацията, създаването на системата от нови органи за ръководство и планиране на стопанската дейност, както и състоянието на работническата класа – обявена за авангард на обществото, пример за формиране на новия човек. Със създаване на секция „История на България в епохата на социализма“ в Института по история при БАН през 1972 г., както и на аналогичната секция в Института по история на БКП започва по-системното изучаване на стопанските и социалните проблеми на прехода от капитализъм към държавен социализъм, както и на органите за управление. Разделението между секциите от двата института е главно на хронологически принцип – ранните години са приоритет на Института по история, докато процесите след 1948 г. – на Института по история на БКП. До края на 80-те години се разработват проблемите на кооперирането на земята, на индустриализацията, особено през първата сталинска петилетка, на работническата класа, на реформата през 60-те години, на органите на държавен и народен контрол, профсъюзното движение. Особено внимание се отделя на външноикономическите връзки на България в СИВ и с водещия фактор – СССР. Миграционните процеси – вътрешни и външни – стават обект на самостоятелно проучване за периода на преход през 1944–1958 г. Свои приноси прави и проф. Л. Беров по отделни въпроси на материалното положение на работническата класа, на темповете на растеж в края на 40-те години и др. Други учени-икономисти разработват теоретични аспекти на актуалната стопанска политика, но често са принудени да съобразяват своите анализи с необходимостта да потвърдят нейната правилност. Освен в монографична форма, стопански изследвания се публикуват в „Известия на Института по БКП“, „Известия на Института по история“, в историческите периодични списания и годишниците на университетите.

Като цяло проучванията са подчинени на определени идеологеми, работени са главно на базата на достъпните тогава държавни и партийни документи. Затова са ценни най-вече с изнесените факти около стопанската политика и стопанското развитие в първите следвоенни години.

По време на късната „перестройка“ 1987–1989 г. заедно с попълването на „белите петна“ започва и преоценка на стопанските процеси, следващи като цяло съветската матрица. Достъпът до документи от партийния архив на БКП на по-широк кръг учени позволява да се работят пренебрегваните дотогава по политически причини въпроси на българо-съветските икономически противоречия, фокусирани в случая с Трайчо Костов.

2. СЪСТОЯНИЕТО НА ПРОУЧВАНИЯТА СЛЕД 1989 Г.

2. 1. Научни звена

И след промените се запазват основните звена за проучване на стопанската история на социализма с едно изключение – закриването на Института по история на БКП. Той от 1990 до 1993 г. се мъчи да се нагоди към новата обстановка, като насочва своите усилия към социалната история. Именно като Институт по социална история той съществува до 1993 г., когато е разформирован и превърнат в Център за политически и исторически изследвания. През същата 1993 г. се създават и други звена за изследване на социалните и стопанските въпроси като Института за пазарна икономика, ръководен от философа Красен Станчев, но неговите интереси са главно към прехода от 90-те години. Така че основните центрове за стопанска и социална история на социализма и през периода 1990–2004 г. остават на първо място секцията по „История на България след Втората световна война" към Института по история при БАН и Катедра *История на България* в Историческия факултет на Софийския университет. Други звена, в които работят учени и преподаватели с нагласи към изследване на стопанската и социалната история на социализма, са икономическите висши училища, както и Институтът по балканистика, Великотърновският университет, Институтът по социология, Центърът по демография, Етнографският институт с музей към БАН, Центърът по културология при Философския факултет на Университета и др.

Макар и за кратко време, в Софийския университет и във Великотърновския университет се четат дори магистърски курсове, посветени на проблемите на стопанската политика и външноикономическите връзки на България след Втората световна война. От учебната 2005/2006 г. магистърският курс в Софийския университет е възстановен.

В посочените звена работят както утвърдени отпреди 1989 г. стопански историци, така и по-млади техни колеги. Въпреки че тази проблематика е сама по себе си сложна и изисква по-специфични знания и нагласи, тя се радва на умерен интерес от страна и на съвсем младите учени, които сега прохождат в науката. Както и преди 1989 г., повечето посветили се на историята на социално-икономическото развитие на България при социализма са историци, а не икономисти по образование.

2.2. Теми и проблеми в стопанската история на социализма след 1989 г.

Изследванията по стопанската история се задълбочават след промените, когато учените получават достъп до всички важни документи от архива на управляващата комунистическа партия, при това от най-висшите ѝ ръководни звена. Макар по-бавно, върви разсекретяването и обработката на архивите и на държавните органи. Междувременно бивши стопански дейци започват да публикуват спомени, а политически ангажирани икономисти – да издават документи за развитието и краха на системата.

Трансформациите от централно регулирана към либерална пазарна икономика, усложнени от мораториума върху външния дълг и скритата приватизация, засилват интереса на публиката към първопричините за икономическите тежести на прехода. Ето защо съвсем закономерно – и като логичен резултат от зададеното от „перестройката" развитие на стопанските проучвания, и като отговор на обществените вълнения след 1989 г. – се забелязва връщане към теми, разкриващи радикалното икономическо преустройство през предишния преход от края на 40-те и през 50-те години на XX в. Това е времето на национализацията на промишлеността, разглеждана вече като посегателство върху едрия промишлен капитал, на аграрната реформа, оценявана като посегателство върху дребната частна собственост, репресивното икономическо законодателство срещу едрия капитал, насилственото кооперирване на земята, преустройството на външноикономическите връзки, форсираната индустриализация. Наред с откриването на нови емпирични факти, водеща в тези проучвания е тенденцията за преоценка на процесите, и то с оглед на либерализма и свободната търговия. Тези идеи не са били актуални след Втората световна война, за разлика от сега, когато са господстващи. Те водят до замяна на оценъчния знак от положителен на отрицателен и до общата констатация, че този тип преустройство на икономиката е направено по съветски образец и ни отдалечава за около половин век от западноевропейската цивилизация.

Тук допираме до другата характерна тенденция, забелязана от чуждите изследователи в българската и въобще балканските историографии по време на прехода: да се търсят исторически доказателства за европейската идентичност на народите, останали в източната част на „желязната завеса". Изследванията по социално-икономическа история на социализма в България също се вписват в тази тенденция да се възвърне подменената ни идентичност. Съветският стопански модел се оценява като нещо чуждо, наложено на националната традиция. Българо-съветските икономически отношения се разглеждат под знака на неоколониалната теория за пенетрацията. Новата за стопанската и политическата история тема за репресиите на сто-

панските кадри е представена като сталинско посегателство над суверенитета и икономическата независимост на страната. В унисон с тази тенденция са направени и изследванията за съдбата на бившето германско, а по-късно конфискувано и предадено на руснаците българско имущество.

Прави впечатление, че, въпреки че преходът свърши, не стихва интересът към началното преустройство на икономиката по време на социализма. Изследвани и преоценени през първите години на прехода, радикалните промени на социалистическия експеримент в икономиката непрекъснато провокират изследователския интерес. Така национализацията отново е тема на дисертация на докторантка от секцията „История на България след Втората световна война", в която през 1994 г. бе защитена подобна дисертация за събрата на Общия съюз на българските индустриалци. Кооперирането на земята и най-вече насилията при провеждане на това социалнополитическо мероприятие бяха осветлени в голям докторат през 1996 г., но и след това към тази тема се обръщат млади и не толкова млади учени. Началото на форсираната индустриализация през 1949–1953 г. също се радва на повторен интерес от страна на млада изследователка от Пловдивския университет.

Интересът към социално-икономическото развитие на България през следващите десетилетия, след укрепване на създадената икономическа система, е доста по-слаб. Най-вече са осветлени 50-те и началото на 60-те години, като е потърсена и е изявена връзката между политиката и икономиката. Опитите за реформи през 60-те все още чакат своя изследовател, докато тези от времето на „перестройката" през втората половина на 80-те години се радват на засилен интерес. Но като че ли все още има какво да се желае по изясняване на причините за краха на системата. Една нова тема в стопанските проучвания е темата за външния дълг на страната през епохата на социализма, както и въобще развитието на финансово-банковото дело. В тази област на стопанските проучвания предстои да се даде освободен от идеологеми и клишета исторически анализ на функционирането на пазара в условията на централизирано и планово регулирана икономика.

Независимо че липсва цялостно изследване на стопанската и социалната история на социализма в България, българската историография разполага със съчинение, в което достатъчно плътно присъства стопанската политика от 1944 до 1989 г. Има и опити за историографско и теоретично осмисляне на социалистическия експеримент на установяване на централно планирана икономика в България. Нещо повече, макар че все още е налице традиционният рефлекс на българската историческа наука да не се занимава с непосредствената история, то историята на прехода в неговите икономически измерения в съпоставителен план все повече привлича и историците. Не е пренебрегната и темата за България и европейската икономическа интеграция, както и тази за регионалното икономическо сътрудничество през 90-те

години, но очевидно изследванията в този тематичен кръг тепърва ще нарастват.

Това, което прави впечатление, е, че почти не се работят промените в големите социални групи, които се оформят в социалистическото общество, нито тяхната ерозия по време на прехода след 1989 г. Въобще социалната политика като пенсионно дело, здравеопазване, демографски нагласи и тяхното регулиране, курортно дело, туризъм и неговото развитие през втората половина на XX в. все още е встрани от интереса на стопанските историци и чака своето историческо поучаване и като емпирия, и като интерпретации.

Профсъюзите са важна част от механизмите за регулиране на социалните конфликти в социалистическото общество. През 2000 г. те са обект на голямо обобщаващо изследване на профсъюзния център към КНСБ, но проблемите на труда, взаимодействието между партията и профсъюзите остават встрани от изследователския интерес, не се разглеждат в цялата им пълнота, а само в парадигмата на насилието и натиска.

Продължават да се правят проучвания на историята на отделни отрасли като енергетиката, съобщенията, електрониката, не само в национален, но и в регионален мащаб. Прави впечатление, че именно в този тип изследвания се прилага принципът на френската школа на Аналите за „дългосрочния период“ , като процесите в тези отрасли са проследени от тяхното възникване до края на XX в.

Други иновации в стопанската и най-вече в социалната история идват от страна на етнолози, антрополози и занимаващи се с историческа социология. Урбанизацията и нейните социални последици, еманципацията, историята на ежедневието при социализма се разработват, като се използват и традиционни исторически извори, и аудио-визуални средства, и методите на oral history. В изследването на тези нови и модерни теми се прилагат иновационни подходи, споделяни от малка част от историците, занимаващи се с епохата на социализма. Повечето стопански историци използват в своите изследвания установения от времето на социализма научен канон – емпирично описателно натрупване на факти, оборващо вече отречени идеологически постановки. Докато малка част от историците и повечето социолози, етнолози, антрополози включват стопанските и социалните процеси при социализма в големия историографски наратив за модернизацията. Този подход се оценява като нещо наистина ново в българската историография за епохата на социализма като цяло и в стопанската историография в частност, защото по този начин националната история се „нормализира“, като се вписва в световната и регионалната. Струва ми се обаче, че разбирането на модернизацията в т. нар. нова, постмодерна история дава донякъде самоцелен и едностранчив отговор на основния методологически проблем в стопанската история. Тя като интердисциплинарно поле на познанието винаги е била

подвластна на две тенденции – на икономика/-ческото и политика/-ческото. Оттук и основният методологически и теоретически въпрос за оценката на явленията в социално-икономическото развитие винаги се е колебал между икономическата и политическата целесъобразност. Само един пример – аграрните реформи през 40-те и през 90-те години очевидно имат преди всичко политически смисъл, защото от гледна точка на икономическата целесъобразност са неефективни. Призивите на т. нар. нова история да се освободи „ежедневното, социално-икономическото от функционалната зависимост на политическото" всъщност на практика лишава икономическото от част от неговия смисъл. А това крие опасност стопанската история да се сведе до описание на външни белези на процесите, без да може приемливо да обяснява дори разликите в тези външни белези.

3. ПЕРСПЕКТИВИТЕ

От изложеното дотук според мен се очертават следните основни перспективи за изследване на социално-икономическото развитие на България по време на социалистическия експеримент. Те могат да се разделят на тематични и теоретико-методологически.

От първия вид се набелязва необходимостта от детайлно проучване на опитите за реформи през 60-те, 70-те и 80-те години; на социалната политика и на историята на социалните групи и тяхното ежедневие; на прехода 1987–1991 г. От втория тип нови методологически перспективи ми се струва важно изследването на стопански дейци от различните поколения като представители на различни типове манталитети в българското общество; както и прилагане на метода и подхода на „дългосрочния период", който изисква ситуиране на стопанските и социалните процеси през епохата на социализма в хронологическа ос от техния генезис до техния край. Но като се държи сметка за историческия, т. е. външно- и вътрешнополитическия контекст на стопанските и социалните процеси. Също така струва ми се важно да се съпоставят нещата в източноевропейски и въобще в европейски план.

И като цяло – повече отвореност към теоретичните направления в световната историография и повече смелост към обобщаващи трудове.

4. ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

4. 1. Извори. Спомени. Статистика

Аврамов, Л. 50 оспорвани години. Спомени.. С., 1993.

Анатомия на прехода. Стопанската политика на България от 1989 до 2004 г. С., 2004.

Биков, Р., М. Мицев, Н. Начев. Икономическата криза в България. Причини и последици. С., 1992.

Бонев, С. Времето, в което живях и хората, с които работих. С., 2001.

България и Европа през 1939 и 1989 погледнати от статистическите годишници на Царство България и Република България. Състав. инж. *И. Цветков.* С., 1994.

Вачков, Д. Интересен документ за външния дълг на България през 70-те години.– ИДА, т. 77, 63–73.

Грашнов, М. Каменният летопис на народното строителство 1944–1990. Книга първа „Пионерите". Книга втора „Майсторите". С., 2000.

Дойнов, О. Спомени. Допълнени от Зоя Димитрова. С., 2000

Дълбоков, С. Истината за социално-икономическото развитие на България през последните десетилетия. С., 1999.

Дълбоков, С. В обединението е спасението. С., 2003.

Манолова, Л. Външният дълг и 10 ноември 1989 г. в документи и тайни. С., 2002.

Младенов, Й., И. Димитров, О. Генчев, П. Тотев. Панорама на електронната промишленост на България. Факти и документи. С., 2003.

Николова, Д. Мъчно ми е за белия свят. С., 2001.

От Девети до Десети. С., 2004.

Спиров, М. Електрификацията на България и нейните строители. Т. 1. С., 1999; Т. 2. С., 2000.

Тачков, Б. Икономическа реформа в български вариант. С., 1994.

Тодоров, С. До върховете на властта. Политически мемоари. С., 1995.

Човекът, който изпревари своето време. Спомени за Георги Найденов-ГЕТО. С., 2001.

Ядков, Д. Булгартабак. Спомени. С., 2003.

4. 2. Историографски обзори

Марчева, И. Съветският модел в българската икономика. Основни проблеми, идеи и перспективи за изследване. – ИПр, 1996, № 3, 64–81.

Танев, С. Обективност и конюнктура в съвременната българска история. – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Национална

научна конференция, Шумен, 14 – 15 май 2002. Шумен, 2002, 5–11.

Brunnbauer, U. (ed). (Re) writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism. Studies on SouthEast Europe. Vol. 4, Manster: Lit, 2004; *Brunnbauer, U.* Introduction. (Re)Writing History in Southeast Europe. – Ibid., 9–10. За българската историография вж *Koleva D., I. Elenkov.* Did „the Change" Happen? Post-socialist Historiography in Bulgaria. – Ibid., 94–127.

Hoepken, W. „Kontinuität im Wandel": Historiographie in Bulgarien seit der Wende. – Oesterreichishe Osthefte, Jahrgang 44, Wien, 2002, Heft 1/2, 487 – 498.

Hoepken, W. From „Ideology" to „Hypermnesia"? Historiography and Memory in the Post-Communism Balkans". – In: Papers for the Conference „Remembering Communism", Braunschweig, 22–23.09.2003, p. 34.

Lory. B. L'Historiographie bulgare face a ses trous noirs - Les Cahiers de la paix. Paris, 1993, No 2, 81–87.

Preshlenova, R. Freiheit als Verantwortung. Die Historiographie in Bulgarien nacn dem Umbuch. – Oesterreichishe Osthefte, Jahrgang 44, Wien, 2002, Heft 1/2, 473–486.

4. 3. Монографии

Аврамов, Р. Стопанският XX в. на България. С., 2001.

Баева, И, Е. Калинова, И. Марчева. История на съобщенията в България. С., 1997.

Беров, Л. Икономиката на България и бившите социалистически страни десетилетие по-късно 1989–1999. С., 1999.

Василева, Б. Миграционни процеси в България след Втората световна война. С., 1991.

Георгиев, А., Г. Панков. Енергетиката и химията на България (кратка история). С., 2001.

Иванова, Е., С. Димитрова. История на електрификацията в Старозагорски регион. Стара Загора, 2002.

Йосифов, К. Тоталитаризмът в българското село. С., 1999.

Йосифов, К. Тоталитарното насилие в българското село (1944–1951) и последиците за България. С., 2003.

Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939–2002. С., 2002.

Константинов, Н. Социално осигуряване в България 1888–1951. С., 2001.

Марчева, И. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964. С., 2000.

Мигев, В. Колективизацията на българското село (1948–1958). С., 1995.

Мигев, В. Проблеми на аграрното развитие на България (1944–1960). С., 1998.

Никова, Е. Балканите и Европейската общност. С., 1992.

Нончев, И. Средната класа и социалните трансформации в България. С., 2000.

Савов, С. Икономикс на прехода. С., 1999.

Шопов, Д. Социалната цена на прехода към пазарна икономика. С., 2003.

4. 4. Сборници

Българското синдикално движение – минало и настояще. Конфедерация на независимите синдикати в България. С., 2000.

Защо рухна реалният социализъм. Ч. 1. С., 2001.

Икономиката на кръстопът. С., 1990.

Икономически проблеми на прехода към пазарно стопанство. Варна, 1996.

Историческа социология на социализма – тема на сп. Социологически проблеми, 2003, № 1– 2.

Проблеми на стопанската история. Изд. на УНСС. С., 2000.

Социализмът: реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. Етнографски институт при БАН. С., 2003.

4. 5. Някои основни статии

Баева, И. „Сближението“ между България и Съветския съюз (1963–1973 г.) – Ново време, 1993, № 1, 89–111.

Баева, И. Българо-съветските отношения в годините на „перестройката”. – Във: България в сферата на съветските интереси. Българо-руски научни дискусии. С., 1998, 118 – 127.

Баева, И. България и Съветският съюз след Втората световна война – прагматизмът на българската позиция. – Във: България и Русия през XX в. Българо-руски научни дискусии. С., 2000, 425–433.

Бинева, В. Национализацията на русенските промишлени предприятия от 23. XII. 1947 г. – Минало, 2004, № 1, 89–96.

Бинева, В. Стопанските кадри на национализацията от 23. XII. 1947 г. – ИПр (под печат).

Богданова, Р. Политика и стопанство (Някои аспекти от стопанската политика на ОФ септ. 1944 – септ. 1945). – ИПр, 1991, № 12, 16–27.

Дичев, И. Усядането на номадския комунизъм. Социалистическата урбанизация и кръговете на гражданството. – Социологически проблеми, 2003, № 3–4, 33–63.

Златев, З. Българо-чехословашки икономически отношения (1945–1949). – ИПр, 1992, № 4, 46–58.

Златев, З. Аграрната реформа в България (1946–1948). – ИПр, 1993, № 1, 63–70.

Златев, З. Българо-американски икономически отношения (1945–1949). – ИПр, 1994–1995, № 1, 62–78.

Златев, З. Внешняя экономическая политика Болгарии (1944–1949). – BHR, 1996, No 2, 56–92.

Калинова, Е. Победителите винаги имат право. (Съдбата на германските имущества в България и съветските претенции спрямо Германия след Втората световна война). – Във: Колегиум Германия. Т. 3. С., 2000, 201–226.

Калинова, Е. Преориентация на българската външна търговия (септ. 1944–1949). – Във: XX в. Опит за равносметка. С., 2003, 282–292.

Кандиларов, Е. Електрониката в икономическата политика на България през 60-те – 80-те години на XX в. – ГСУ. ИФ, 96–97, 2003–2004.

Константинов, Н. Надничният блок и социалното положение на работниците (1948–1950). – ИПр, 1992, № 5, 70–85.

Манолова, Н. Обединение и реорганизация на българското кооперативно движение в средата на 40-те години. – ИПр, 1990, № 9, 18–21.

Маринова, М. Индустриалната политика на първото правителство на Вълко Червенков. – Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски", 38, 2000, № 1, 683–692.

Марчева, И. Политиката на българското правителство за финансиране на индустриализацията (1949–1953). – ИПр, 1990, № 4, 3–13.

Марчева, И. Електрификацията на България (1949–1953). – Векове, 1991, № 1–2, 5–17.

Марчева, И. Идеите за индустриализация на България през 1944–1948. – ИПр, 1992, № 8–9, 77–89.

Марчева, И. Индустриалната политика в България 1944–1958. – Във: Страници от българската история. Ч. 2. С., 1993, 112–126.

Марчева, И. Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война. – Балканистичен форум, 1997, № 2, 119–130.

Марчева, И. Щрихи от политиката за индустриализация–модернизация на България през втората половина на XX в. – Във: Колегиум Германия. Т. 2. С., 1997, 229–240.

Марчева, И. Търговските преговори между България и СССР (1944–1948) – Във: България в сферата на съветските интереси. Българо-руски научни дискусии. С., 1998, 30–38.

Марчева, И. Опитите за икономически реформи в България през втората половина на XX в. – Във: 120 години изпълнителна власт в България. С., 1999, 283–299.

Марчева, И. Проблеми на стопанската политика в България – края на 40-те и началото на 50-те години. – Във: Модерна България. С., 1999, 273–291.

Марчева, И. Българският път към Европа през втората половина на XX в. Социално-икономически щрихи. – ИПр, 2000, № 5–6, 148–168.

Марчева, И. Мъжките момичета в кръговрата на промените: българката през втората половина на XX в. – Във: Граници на гражданството: европейските жени между традицията и модерността. С., 2001, 318–331.

Марчева, И. Българската икономика през 80-те години на XX в. между Изтока и Запада. – Във: Проблемът Изток – Запад. Историческа перспектива. С., 2003, 685–692.

Марчева, И. Перестойката в България в светлината на модернизацията. – Историческо бъдеще, 2003, № 1–2, 79–96.

Марчева, И. Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години. – ИПр, 2004, № 3–4, 89–114.

Мигев В. Колективизацията и развитие на българското село. – Във: История на националното и световно стопанство. Отг. ред. доц. д-р *Д. Саздов.* С., 2002, 478–487.

Мигев, В. Преустройство на промишлеността и социалистическата индустриализация на България. – Във: История на националното и световно стопанство. Отг. ред. доц. д-р *Д. Саздов.* С., 2002, 488–494.

Миланова, С. Законът за трудово-поземлената собственост от 1946 г. – позиции и алтернативи. – ИПр, 1992, № 6, 26–42.

Миланова, С. Законът за конфискуване на имущества, придобити чрез спекула и по незаконен път от 1946 г. – ИПр, 1994–1995, № 4, 53–68.

Миланова, С. Социални функции на застрахователния монопол от 1946 г. – Епохи, 1995, № 1, 41–53.

Никова, Г. Финансовите задължения на България към Великобритания, Франция, и Швейцария след Втората световна война. – ИПр, 1991, № 8, 36–50.

Никова, Г. Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945–1960). – Във: Страници от българската история. Ч. 2. С., 1993, 127–139.

Никова, Г. Планът Маршал, европейските сили и България. – ИПр, 1993, № 4–5, 56–70.

Никова, Г. Московското съглашение за примирие и преследванията в България на поданиците на Германия и нейните сателити. – ИПр, 1994–1995, № 3, 88–112.

Никова, Г. Съветското икономическо проникване в България след Втората световна война. – ИПр, 1996, № 2, 105–103.

Никова, Г. „Големият заговор" в България (1949–1953). – Във: Лица на времето. Ч. 2. С., 1997, 69–98.

Никова, Г. Българо-съветски икономически отношения след Втората световна война 1949–1960. – Във: България и Русия през XX в. С., 2000, 247–256.

Никова, Г. Българското стопанство между Германия и Съветския съюз. Ликвидиране на германското технологично влияние в България. – ИПр, 2000, № 3–4, 70–112.

Никова, Г. Разделението на европейското икономическо пространство и България. – ИПр, 2000, № 5–6, 120–147.

Никова, Г. Живковата икономическа реформа, перестройката и стартът на скритата приватизация в България. – ИПр, 2003, № 5–6, 92–125.

Никова, Г. Социално-икономически експерименти на XX в. – Във: XX век Опит за равносметка. С., 2003, 37–48.

Фичоров, И. Численост и състав на индустриалците в България в средата на 40-те години на XX в. – ИПр, 1993, № 2, 121–128.

Фичоров, И. Съдбата на българските индустриалци 1947–1951. – Минало, 1995, № 2, 79–86.

НАУЧНИ ПОДХОДИ В ИЗСЛЕДВАНИЯТА ЗА ПОЛИТИКАТА КЪМ ТУРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА 1944–1989 Г.

ЕВГЕНИЯ КАЛИНОВА

Едва ли колегите в историческата гилдия биха оспорили констатацията, че българската историография 15 години след началото на прехода все още е в дълг към научното третиране на проблема за държавната политика към българските турци. Причините съвсем не са в слабата научна значимост на този проблем, нито пък в липсата на обществен интерес към него. Напротив, именно обвързването му единствено с политически интереси в началото на прехода като че ли предопредели неговата съдба да бъде по-скоро тема за партийна и политическа консумация. В подобни ситуации търсенето на историческата истина невинаги е водещо, а това неминуемо оказва влияние върху изследователите. Те са изправени пред редица рискове. Най-малко обезпокоителен (поне според мен) е рискът историкът да си навлече откровено политически етикети от недоволните от неговите научни изводи партийни фактори. По-лошо е, ако политизирането на проблематиката задейства механизмите на автоцензурата и подборното търсене, анализиране и представяне на факти и документи.

От какво, всъщност, се определя сложността на научния подход към проблема? За мен тя е в необходимостта да се съпоставят принципите за отстояването, от една страна, на индивидуалните човешки права, а от друга – на националните интереси. Намирането на равновесие между тях е твърде деликатна работа както в реалната политика, така и в научното изследване и тук нито абстрактният хуманизъм, нито откровеният национализъм могат да бъдат правилен ориентир. Все пак какви са шансовете на професионалния историк, стремящ се обективно и непредубедено да потърси това равновесие? На първо място, това е увеличаващата се историческа дистанция, която по принцип работи в полза на обективността, а в конкретния случай е от полза за заместването на емоционалния подход с по-рационален. Шанс дава и разширеният достъп до документалната база – той е практически неограничен, що се отнася до архива на БКП, частичен – докъм средата на 70-те години, за Дипломатическия архив на МВнР, но твърде оскъден за архивите на МВР. За съжаление публикуването на документи си остава трудна, скъпа и като че ли недостатъчно ценена дейност и макар за разглежданата проб-

лематика отдавна да се носят слухове, че се готви публикуването на голям документален масив, на практика и до днес разполагаме само със скромния, но с претенциозно заглавие сборник „Истината за „възродителния процес", издаден през 2003 г. от Института за изследване на интеграцията, с двадесетина не особено професионално публикувани документа от бившия партиен архив[1]. От значение са и мемоарите и опитите за анализ на политиката към българските турци от бивши партийни ръководители (Стоян Михайлов)[2] и от хора, заемали различни висши постове в системата на МВР, Държавна сигурност и разузнаването (Димитър Стоянов, Веселин Божков, Бончо Асенов, Георги Сотиров)[3].

Преценката за това, как и доколко историците са се възползвали от посочените шансове, може да претендира за обективност само ако се основава на ясно определени критерии. Безусловно трябва да отдадем дължимото на първите историци, които професионално подходиха към проблематиката – Стайко Трифонов, който още през 1991 г. чрез страниците на в. „Поглед" подсказа на обществото правилните ориентири за изследване на политиката към българските турци[4]; Йордан Баев и Николай Котев, публикували през 1994 г. в сп. „Международни отношения" съвместно проучване на изселническия въпрос след Втората световна война[5]; Румяна Тодорова, която засяга същия въпрос на фона на българо-турските отношения до 60-те години[6]; Валери Стоянов, на когото дължим първата и засега единствена и най-пълна монография от 1998 г. за турското население в България „между полюсите на етническата политика" в продължителен хронологически отрязък[7], както и на Ибрахим Ялъмов за книгата му „История на турската общност в България", излязла през 2002 г. и интересна с погледа към проблема на човек, бил от двете страни на „барикадата" – от 1971 до 1992 г. в Института за съвременни социални теории, а след това – ректор на Висшия ислямски институт в София[8]. Много полезни като събран изворов материал, но и като анализи, са проучванията за „адаптацията и носталгията" сред изселилите се български турци, направени през 90-те години от Цветана Георгиева, Донка Димитрова, Антонина Желязкова[9] и журналистката Вера Грозева[10]. Важна стъпка към разширяване обхвата на изследванията върху българо-турските отношения на основата на богатия материал от Дипломатическия архив на Министерството на външните работи прави Йорданка Бибина[11]. Опит да погледне към различните аспекти на проблема за насилието в политиката на българската държава към българските турци прави и Евгения Калинова, проследявайки го в по-широки хронологически граници – от 30-те до 80-те години на XX в.[12] Различните етапи в политиката към българските турци са представени на фона на акцентите в българо-турските отношения и в контекста на вътрешнополитическото развитие на страната в обобщаващите книги на Е. Калинова и Искра Баева, посветени на българските преходи

1939–2002 г.[13] и първото следвоенно десетилетие на българската външна политика[14].

Въпросът е как, основавайки се на постигнатото, да продължи изследването на политиката към българските турци? Следващите думи не са поучение или рецепта. Те са по-скоро размисъл на глас за това, какъв вариант на научен подход би могъл да се приложи и къде са белите полета в досегашните публикации. На първо място, смятам за неоправдан от научна гледна точка често срещания стремеж към съсредоточаване на вниманието единствено върху т. нар. възродителен процес в периода 1984–1989 г. Несъмнено това е най-болезненият и близък до нас период, а е и най-подходящ за политическа употреба. Той обаче може да бъде осмислен и разбран само ако се разглежда като крайна фаза на дълъг исторически процес на лутания и експерименти в политиката към българските турци. Изследванията на Стайко Трифонов, Валери Стоянов, Йордан Баев и Николай Котев, донякъде и на Ибрахим Ялъмов, се опитват да разглеждат политиката към българските турци в по-широки хронологически рамки, но далеч не всички етапи в нея са достатъчно добре проучени. Работата ми в архивите ме убеди в необходимостта от сериозно изследване на тази политика в периода 1934–1939 г., останал до момента встрани от интереса на историците. А това е времето, когато се формира както българският, така и турският модел на поведение по отношение на изселването. Изселническите вълни след Втората световна война на практика повтарят в по-голяма или в по-малка степен елементите на този модел. За отбелязване е по-доброто състояние на изследванията върху политиката от този период към българите мюсюлмани, вкл. в дисертации на млади колеги от Катедра *История на България*.

Друг факт, към който бих искала да привлека вашето внимание, е този, че докато изселническите вълни от 1949–1951 г. и 1989 г. донякъде са попадали в обсега на професионалния исторически интерес, то далеч не всичко е направено за вникване и обяснение на периоди като този от 1951 докъм 1956 г., когато е кулминацията в толерирането на турската идентичност на българските турци в замяна на идеологическото им привличане към политиката на БКП, или пък на 60-те и 70-те години, когато ограниченията са в сферата на религията, но се прави опит за компенсирането им чрез засилени грижи в икономическо и социално отношение. Детайлното и обективно научно изследване би опровергало много от създадените в периода на прехода митове за непрестанно ескалиращото насилие в политиката към българските турци. Трудността в подхода към тези периоди е да се намери балансът между обективната необходимост от модернизиране и ускорено развитие на турската общност и неизбежния сблъсък с нейните формирани от исляма и дълбоко вкоренени традиции и светоусещане.

Съществен пропуск в досегашните изследвания върху политиката към

българските турци е нейното разглеждане само през българската „призма“ като процес, върху който сякаш не оказват влияние външни фактори. Всъщност състоянието на международните отношения и степента на противопоставянето Изток – Запад пряко въздействат върху поведението на двете държави и политиката им по изселническия въпрос. Най-острата фаза на Студената война прави възможна първата изселническа вълна след края на Горещата война. Вторият пик на Студената война през 80-те години, при който Западът извежда като един от своите акценти в борбата срещу Източния блок проблема за човешките права, пряко влияе върху изселническите настроения през критичната 1989 г. И обратно – постепенното разведряване в края на 60-те и началото на 70-те години прави възможно сближаването на българската и турската позиция по изселническия въпрос и уреждането му чрез сключване на нова конвенция в сила от 1968 до 1978 г. В този контекст например би могъл да се анализира интересният факт, че преименуването на българите мюсюлмани и на циганите през относително спокойните 70-те години не предизвиква остра международна реакция срещу потъпканите човешки права, за разлика от смяната на имената на българските турци в средата на кризисните 80-те години. България и Турция са сред най-верните съюзници на съответната суперсила и това прави задължително разглеждането на взаимоотношенията им, вкл. по въпроса за българските турци на фона на противопоставянето Изток – Запад.

Сериозно бяло поле в досегашните изследвания (като изключим книгата на Димитър Стоянов „Заплахата“ и продължението ѝ „Заплахата остава“ от Веселин Божков, приемани с известни резерви от историците поради ангажираността на авторите им с политиката към българските турци – първият като министър на вътрешните работи, а вторият като началник на контраразузнаването по линия на Турция през 80-те години) остава политиката на Турция към българските турци преди и след Втората световна война, както и въобще концепциите ѝ по въпроса за т. нар. външни турци и нейната дискриминационна политика към собствените ѝ малцинства. Да се разглежда положението на българските турци с презумпцията, че върху тях въздейства само политиката на българската държава, е исторически невярно и сериозно изкривява действителната картина. Действията на всяка от двете държави по отношение на българските турци неизбежно са тясно обвързани с поведението и реакцията на другата и това налага успоредното им изследване.

Към тези принципни въпроси за научния подход към проблематиката трябва да се прибави и необходимостта от по-прецизна употреба на термини като *етнически*, *религиозни* и *национални малцинства*, *приобщаване*, *интеграция*, *асимилация*, дори *геноцид*, или пък *етнически хомогенна*, *монолитна* или *единна социалистическа нация*, употребявани с различен смисъл в различните периоди. Спекулира се и с официалната и обществената реакция

в чужбина за политиката към българските турци през 80-те години и затова тя трябва да бъде внимателно проучена наред с въпросите за международноправното регламентиране на правата на малцинствата и позицията на България и Турция към него.

В заключение можем да констатираме, че българската историография е направила важни стъпки в изследването на проблема за политиката към българските турци след Втората световна война. Началото е поставено, но все още е само начало. Тази политика има различни варианти – от пълното толериране на етническата специфика на турското население до опитите за тоталното ѝ заличаване. Крайната фаза – т. нар. възродителен процес, несъмнено заслужава да бъде осъден. Но тази оценка не освобождава професионалните историци от необходимостта безпристрастно и на широка документална основа да анализират целия комплекс от вътрешни и външни фактори, които обуславят едно или друго поведение на управляващите от края на 20-те до края на 80-те години и да преценяват резултатите от него през призмата както на човешките права, така и на националната сигурност и интереси.

БЕЛЕЖКИ

[1] Истината за „възродителния процес". Документи от архива на Политбюро и ЦК на БКП. С., 2003.

[2] *Михайлов, С.* Възрожденският процес в България. С., 1992.

[3] *Стоянов, Д.* Заплахата. Великодържавният национализъм и разузнаването на Турция против България. С., 1997; *Божков, В.* Заплахата остава. Записки на контраразузнавач по турска линия. С., 2001; *Асенов, Б.* Възродителният процес и Държавна сигурност. С., 1996; *Сотиров, Г.* Турските терористи и аз, един от Шесто. С., 1991.

[4] *Трифонов, С.* Строго поверително! – Поглед, № 16–20, 22 апр. – 20 май 1991; Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944–1989). – Във: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Ч. 2. С., 1993.

[5] *Баев, Й., Н. Котев.* Изселническият въпрос в българо-турските отношения след Втората световна война. Ч. 1–2. – Международни отношения, 1994, № 1 и 2.

[6] *Тодорова, Р.* Българо-турски отношения след Втората световна война (40-те – 60-те години). – ИПр, 1994–1995, № 5.

[7] *Стоянов, В.* Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998.

[8] *Ялъмов, И.* История на турската общност в България. С., 2002.

[9] Статиите на А. Желязкова („Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция"), Цв. Георгиева („Преселническата мотивация на българските турци") и на Д. Димитрова („Българските турци преселници в Република Турция през 1989 година") са публикувани в сборника „Между адаптацията и носталгията. Българските турци в Турция" (С., 1998), издание на Международния център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия.

[10] *Грозева, В.* Кървящата носталгия. С., 2000.

[11] *Бибина, Й.* „Вятърът на промяната". Българо-турските отношения през 60-те години. – Във: Турция, Балканите и Европа. Сб. в чест на проф. Дж. Хаков. С., 2004.

[12] *Калинова, Е.* Насилието в политиката на българската държава към българските турци 30-те – 80-те години на XX век. – История, 2004, № 3.

[13] *Калинова, Е., И. Баева.* Българските преходи 1939–2002. С., 2002, 114–117, 208–216, 223–240.

[14] *Баева, И., Е. Калинова.* Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944 1955). С., 2003, 202–210.

ОБЕКТИВНАТА ИСТИНА И КОНЮНКТУРНАТА НЕИСТИНА В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

СТОЯН ТАНЕВ

Най-новата българска история е озарявана от обективната истина и ощетявана от конюнктурната неистина от 9 септември 1944 г. до края на XX в. и в началото на XXI в. – вече шест десетилетия. Тези две понятия стават тенденции и реалности в българската историческа наука и в българското обществено съзнание. Те взаимно се изключват, когато обективната истина за недалечното минало на България се възприема и утвърждава като непреходна научно образователна, социокултурна, национално духовна, морално етична и прогностична ценност, а конюнктурната неистина се отрича като порочен и вреден политически и идеологически антипод на всички елементи на позитивната ценностна система на модерното българско развитие.

Според полския историк П. Вандич обективността, към която се стреми професионалният историк, означава честно изложение на това, което ни е известно и признаване на невъзможността да се преодолее ограничеността на нашите познавателни възможности. Обективността на всеки историк в неговата изследователска дейност и в научните му публикации се свежда преди всичко до проявената добросъвестност и до чувството за постоянна неудовлетвореност от постигнатото в разкриването на научната истина. Обективността изисква още достатъчно пълен обхват на цялото изследователско поле и задълбочена интерпретация на най-важните факти, идеи и концепции. Тя предполага категорично, винаги и навсякъде отсъствие на изопачаване, манипулиране и фалшифициране на използваните извори и на научната информация в интерес на конкретни политически субекти или социални категории. Затова историкът е длъжен да излезе извън пределите на собствените си симпатии и предпочитания към тези социалнополитически реалии[1]. Френският историк Фернан Бродел също изтъква необходимостта от научна добросъвестност и морална извисеност на историка изследовател. Той изисква от всеки историк да обуздае своята страст, предизвикана „от взривовете на нашето негодуване или от пристъпите на нашия възторг" спрямо различни исторически явления, събития и личности[2].

Конюнктурната неистина при конкретни обективни ситуации е органична съставка на лъженауката, която започва да изпълнява тенденциозно ма-

нипулативни и агресивно провокативни функции. А лъженауката винаги се основава на постулати, внушения или твърдения, които не са доказани и от никого не се доказват. Във всички случаи обаче те придобиват наукообразна форма. Псевдонаучните конюнктурни идеи се създават и развиват като правило от хора, подвизаващи се в науката. Една от причините за тяхната поява са неоправданите грешки на изследователя и неговите прекомерни научни амбиции. Тези грешки възникват тогава, когато историкът изследовател като специалист в една област на историческото познание се втурва в друга специфична област на това познание, в която неговата компетентност е ограничена или липсва, а научните му претенции са необятни. В такива случаи за историка изследовател е по-добре и най-полезно поне да премълчава, отколкото да лъже или да подхвърля „полуистини". Най-лошото и най-безчестното е, когато лъжата стане негова „професионална" черта. Много съществена причина за възникването на измислени, научно необосновани теории, тези и твърдения са користните мотиви на някои изследователи историци. В стремежа си да придобият или да повишават своя научен престиж по ненаучен начин те подбират реални факти или измислят несъществуващи, а след това построяват и прокарват върху тях своите претенциозно интригуващи и сензационно подвеждащи конюнктурни неистини[3].

Обективната научна истина не би могла да постигне постоянен триумф в националната ни историография. За професионалните историци не е възможно да проникнат напълно в сложността и динамиката на съвременните български процеси, явления и събития. Развитието на съвременна България в неговата трудно измерима цялост е необхватно. Затова ние не го знаем и няма да го узнаем в собственото му богато съдържание. Най-важната онтологична характеристика на отминалото българско историческо битие през втората половина на XX в. е неговото реално съществуване в недалечното минало в качеството му на тогавашно актуално настояще и несъществуването на това отминало битие в днешното настояще. Историкът учен не е в състояние да наблюдава реалния исторически процес в неговото неизчерпаемо многообразие. Поради това за изследователя историк обект на непосредствено изучаване са историческите първоизточници, които съдържат материални и духовни следи от предишната човешка дейност в индивидуален и социален план. Мисловната реконструкция на обективните исторически реалности върху основата на запазените исторически източници и в рамките на определен концептуален подход ни дава научните исторически факти, които в една или друга степен се приближават до някогашната реална действителност и повече или по-малко я отразяват[4].

Българският исторически процес в близкото минало отминава по непов-

торим начин. Той не може да се възпроизведе от представителите на историческата наука в неговата абсолютна пълнота като детайлизирана същност и нюансирана специфика. Затова всички анализи, изводи и обобщения, направени от историка изследовател в различните области на съвременната българска история, произтичат не непосредствено от обективната историческа действителност, а от историческите първоизвори. Тъкмо това обстоятелство задължава професионалния историк да издирва, установява, изучава и обяснява огромно количество различни исторически източници, без наличието на които е невъзможно относително пълното разкриване на обективната истина за съвременната българска история[5].

Миналото на България след преломната не само за нея като държава, нация и общество 1944 г. е такова, каквото е било, а не както го описват историците. Обективната историческа истина е относителна. Съвременното българско битие е резултат от дейността на няколко поколения българи. Те са творци на българската история през втората половина на XX в., но всички я преосмислят и разбират посвоему. И многократно да се пренаписва историята на съвременна България, нейното действително минало не може да се промени[6].

Това минало обаче би трябвало да се проучва от професионалната историческа мисъл изключително добросъвестно въз основа на методологическите принципи: обективност, историзъм (конкретно исторически подход), приоритет на българските национални, социални и духовни ценности, съчетани с демократичните общочовешки и граждански добродетели. Обективността в публикуваните монографии, студии, статии и научни съобщения по проблеми на съвременната българска история е постижима в по-голяма степен при задължителното прецизно използване на инструментариума на методиката на научното изследване и строгите изисквания на научната етика.

Обективната научна истина за развитието на съвременна България в контекста на световния, европейския и балканския исторически процес е възможна за професионалния историк като главен субект в изследователската дейност при наличието на нормални политически условия и благоприятна социалнопсихологическа атмосфера. От края на 40-те години на XX в. социалистическата ни историография е лишена от това голямо предимство поради установяването и утвърждаването на авторитарна власт и тоталитарна политическа система в страната. Академичната и университетската научна историческа мисъл е подчинена на еднопартийния политически и идеологически диктат. Тя е заставена да обяснява всички промени в живота на съвременното българско общество с господстващия в цялото обществознание методологически принцип на комунистическата партийност и кла-

совия подход. Догматизираната идеология на сталинизма, сетне произволно и субективно импровизираната идеология на волунтаризма, а още по-късно и фатално-нихилистичната идеология и политика на тотално отрицание на цялото научно-историческо наследство на социалистическата историопис след 1989 г. правят обективната историческа истина лесно накърнима, силно уязвима и подвластна на пропагандната конюнктура.

В условията на държавния социализъм научната истина в областта на съвременната българска история е длъжна да се съобразява с капризите и диктата на еднопартийната конюнктура. След неговото премахване като политическа, идеологическа и стопанска система, в посттоталитарното българско време, при наличието на творческа свобода и плурализъм в научното мислене, обективната историческа мисъл отново е подвластна на многопартийната политическа и идеологическа неоконюнктура. Очевидно се налага да признаем един парадоксален факт: най-продължителната и вечно неотстранимата диктатура е диктатурата на конюнктурата.

Ако се придържаме към принципа на хронологията и се върнем към състоянието на българската историческа наука в първите години на отечественофронтовска България след 9 септември 1944 г., следва да отбележим преобладаващото наличие на описание и обяснение на протичащите в българското общество обективни процеси с положителен и отрицателен знак без необходимото задълбочено разкриване на причинно-следствените връзки, които ги обуславят. Този стил на научно мислене, съпроводен със засилващи се политически емоции и страсти в българското социално пространство, създава нагласи и предпоставки за налагане на догматично-доктринално тълкуване на историческата проблематика.

Обективната истина за съвременния български политически, икономически, социален и духовнокултурен живот до 1989 г. не е достатъчно уплътнена и поради други много съществени обстоятелства. Десетилетия наред българската историческа наука, която изследва реалните процеси и явления в България, е дистанцирана от другите социални науки. Този сериозен недостатък на отечествената ни историография не е преодолян и до днес. Мнозина нейни представители не използват постиженията на социалните науки философия, социология, политология и др. По такъв начин професионалната историческа мисъл се затваря само в собственото си изследователско поле, не използва богатия категориален апарат и концептуално теоретичните анализи, обобщения и изводи на представители на тези науки.

Като подчертавам необходимостта от по-солидно теоретично осмисляне на разнообразната емпирична информация, не подценявам голямото значение на архивно-документалните масиви за обективното, вярното и точно-

то разкриване на научната истина за съвременния български исторически процес. След политическата промяна през 1989 г. богатото документално наследство в държавните ни архиви е напълно достъпно за изследователите историци. Култът към секретността на някои документални източници в архивите е премахнат. Снети са ограниченията за ползване на публикувани трудове на западни автори, на чуждестранни историци българисти, които разработват проблеми на съвременната българска история. Налице са реални възможности за отваряне на гражданската ни история за периода след 9 септември 1944 г. както към другите социални науки, а това означава и прилагане на системно-структурния метод на изследване, така и към чуждестранната историческа българистика. По такъв начин се създават необходимите условия за утвърждаване на култа към истината.

Научният анализ и обективното представяне на втората половина на българския XX в. се затрудняват и от често повтарящите се радикални политически повърти. Българската политическа промяна в повечето случаи е социална драма. В условен смисъл България може да се определи като страна на вечните преходи, честите парадокси и учудващите света абсурди. В реален смисъл българското общество действително извършва почти 15-годишен преход от недостатъчно развит държавен капитализъм към недостатъчно модернизиран държавен социализъм с авторитарно тоталитарен режим. В края на 1989 г. този тип социализъм с присъщата му вътрешна икономическа ерозия, с неговите социални аномалии и моралната му деградация рухва и българското общество пак е в състояние на преход към нов тип криминално мафиотски капитализъм, а не към действителна демокрация и истинско пазарно стопанство.

За никого не е тайна, че сегашното посттоталитарно сложно, хаотично и смутно време слага своя отпечатък и на състоянието на българската историческа наука и особено върху изследванията по проблеми на съвременната ни история. Гигантската политическа, идеологическа, икономическа, социална и духовнокултурна трансформация на българското общество в края на XX в. и началото на XXI в. неизбежно предизвиква необходими промени в методологическите принципи, теоретичните основи, концептуалните подходи и категориалния апарат при обяснението на съвременния български исторически процес. В максимална степен се усилва политизацията и идеологизацията на понятийния апарат на историческата наука и на другите социални науки[7]. Българското общество отново е в преход към многопартийна политическа система, към качествено нов тип икономическа и социална структура и към създаване на голям брой граждански организации. Положено е трудно начало на формиране на гражданско общество в България. Такива фунда-

ментални понятия като „преход“ и „гражданско общество“, означаващи протичането на реални социални процеси, навлизат и в понятийния апарат на историческата наука. Някои нейни представители в България обаче лишават тези понятия от концептуалната им същност и яснота. Те ги превръщат в конюнктурни елементи на политическата лексика и на публицистично-медийните си изяви. Следователно категориалният апарат на социалното познание и в частност на историческото познание („преход“, „гражданско общество“ и др.) се използват в научната и в учебната литература по съвременна българска история като обикновени пропагандни клишета.

Съзнавам и признавам необходимата полза от по-конкретен поглед към обективната истина и конюнктурната неистина в различните области на съвременната българска история

Безспорен принос в обективното изследване на проблеми на политическия живот в съвременна България има в научните изследвания на професионалните историци акад. Мито Исусов[8], проф. д. и. н. Любомир Огнянов[9], доц. д-р Искра Баева[10], доц. д-р Евгения Калинова[11], доц. д-р Жоро Цветков[12], доц. д-р Минчо Минчев[13], ст. н. с. I ст. д. и. н. Владимир Мигев[14], ст. н. с. II ст. д-р Илияна Марчева[15], ст. н. с. II ст. д-р Стоян Пинтев[16], н. с. I ст. д-р Румяна Богданова[17], ст. ас. Васил Василев[18] и др. Техните анализи, преценки, обобщения и изводи са поставени на солидна и разсекретена архивна документация. Научните им публикации са отпечатани през 90-те години на XX в. и в първите години на XXI в. В някои от тези монографични трудове и научни статии обаче би могло да има по-високи нива на обективност чрез по-проникновено теоретично осмисляне на използваните извори, научни публикации, спомени и други източници, а също с използване на научни изследвания на български философи, политолози, културолози, юристи, икономисти, социолози и социални психолози.

Типичен пример за конюнктурен подход към политическите явления, процеси, събития и личности в съвременна България са преднамерените и тенденциозните оценки за тях в респектиращ със своя обем труд на проф. д.и.н. Пламен Цветков[19].

Конюнктурната неистина в неговата монография „България и Балканите от древността до наши дни“ по проблеми на съвременната българска история започва с позоваване на спомените на българските политически емигранти Георги Марков и Владимир Костов, преминава през страниците на в. „Демокрация“ и цитирането на няколко чуждестранни автори и завършва с цитат на експрезидента на Република България Петър Стоянов от в. „Стандарт“ и няколко препратки към в. „Континент“. Авторът е професионален историк с непрофесионално и пренебрежително отношение към

архивните документи и научните публикации на доказали себе си и признати от научната общност у нас и в чужбина университетски и академични историци. В книгата му няма използван нито един архивен документ, не са използвани издадените научни трудове на много авторитетни български историци[20].

Публикувани трудове без историографски обзор и анализ, какъвто е и трудът на П. Цветков, са със съмнителна научна стойност, защото е трудно, а понякога и невъзможно да се установи какво ново и оригинално се съдържа в тях. Без историографската информация, в която има научни анализи и приноси, е невъзможно съществуването на пълноценна историческа наука. Тя се игнорира напълно или частично от онези автори, за които историческото познание става полигон за „изстрелване" на техните политически и емоционални пристрастия. Тези автори нарушават най-елементарните принципни изисквания на методиката на научното изследване на обективните явления, процеси и събития. Поради това такива автори имат твърде смътна представа за времето и обстановката, в които стават тези явления, процеси и събития[21].

Във внушителния труд на Пламен Цветков на съвременната българска история след политическата промяна през 1944 г. до края на 1989 г. са посветени 215 страници с акцент върху политическото развитие на България. Разглеждайки това развитие на прага на българския XXI в., той вижда „комунистическа реставрация" и нейния контрапункт – „българската революция" в началото на 1997 г. Това лаконично конюнктурно внушение респектира обществото със заплахата от рекомунизация на България. Всъщност при новите икономически, социални и външнополитически условия тя е невъзможна. Според него смяната на правителството на Жан Виденов „с повече или по-малки насилствени средства" през януари 1997 г. следва да се определи като революция[22], а проф. Евгени Дайнов представя тези събития през същата година като внушително „национално гражданско въстание"[23].

По логиката на Пламен Цветков всяка смяна на правителство с политическо насилие е революция. Ако приемем за истина тази логика, т. е. ако за революция се признава всяка извършена с употреба на сила смяна на правителство, то в света само в периода 1946–1965 г. могат да се преброят 135 революции, а между 1900–1965 г. те ще бъдат 367. И в други страни, не само в България, някои историци все по-разпалено облепват с етикета „революция" разнообразни политически конфликти и правителствени смени[24].

Друга конюнктурна постановка с митологична характеристика е тази за тоталитаризма и всеобхватния репресивен характер на „социализма", който почти до 1989 г. не позволява никаква лична и частна свобода. Българското

общество през изминалите четири десетилетия държавен социализъм не е статично, то еволюира. Безпощадният репресивен тоталитаризъм „пасва“ изцяло за периода 1948–1953 г. Проницателният американски политолог Збигнев Бжежински съвсем обективно преценява и добросъвестно признава, че би било погрешно организираният интензивен и всеобхватен терор, използван като средство за социалистическото преобразуване на българското общество и за увековечаване на новия политически и социален ред, да се възприема като основна характеристика на обикновения всекидневен живот на милиони български граждани в тоталитарната държава. Нейната политическа система, вече установена и функционираща, се характеризира преди всичко с всепроникваща дребнава и засилваща се бюрократичност. Освен това сталинският период е твърде кратък, за да изкорени напълно от съзнанието на българското общество напластената в неговото вековно развитие етнонационална и духовнокултурна идентичност. Десталинизацията и относителната либерализация на обществения живот през 60-те, 70-те и 80-те години на XX в. опровергават този мит. Сгъстяването на черните краски около неотдавнашното ни минало се прави със субективно користни и прагматични съображения – да се открои положителното в посттоталитарното българско общество (за жалост все още преобладава негативното), да изпъкнат заслугите на онези, които извършват промените, на днешния нов политически елит (от всички политически партии без изключение). Следователно тази негативна митологизация на социализма отново придобива характер на тенденциозна политическа митология. Тя е насочена не към истинско познание за близкото минало, а към сегашните и предстоящите конюнктурни цели и задачи на днешни и утрешни политици[25].

Важни проблеми на стопанската история на съвременна България също са в центъра на вниманието на мнозина български историци. Траен научен интерес към българската аграрна икономика в периода 1944–1960 г., към трансформационните процеси в нея, към социалистическата ѝ модернизация проявява ст. н. с. I ст. д. и. н. Владимир Мигев. Радикалните промени в поземлените отношения в нашата страна са проучени от него с професионална вещина и обективен анализ в поредица от публикации и особено в научните му монографии „Колективизацията на българското село (1944–1958)“, труд, издаден през 1995 г., и „Проблеми на аграрното развитие на България (1944–1960)“, книга, отпечатана през 1998 г. На фона на тези фундаментални изследвания, които се отличават с несъмнени приноси в аграрната ни история, се откроява тенденциозният опит на друг автор – Калин Йосифов, да представи с конюнктурни съображения в абсолютно негативен план държавната политика за кооперране на земята в България и приобщаването на селяните към колективните стопанства само чрез насилие[26].

Изключително сложна и трудна за изследване е социалната структура на съвременна България. Тази жива и променяща се в определени историко-времеви граници човешка материя, структурирана като големи и малки социални общности, е обект на проучване от акад. Мито Исусов[27], проф. д. и. н. Величко Георгиев[28], ст. н. с. II ст. д-р Димитър Луджев[29], ст. н. с. II ст. д-р Атанас Атанасов[30] и от други историци. Техните публикации съдържат обективната истина за началото на постепенните социални промени в първите следвоенни години и за динамичното преструктуриране на българския социален свят при неговия преход от аграрна към индустриална икономика в условията на утвърждаваната система на държавния социализъм. Социалната история на съвременна България също е подчинена на конюнктурата. В социалистическата историография и в другите обществени науки е натрапена идеологизираната партийнопропагандна митологема за абсолютното изостряне на класовата борба, на социалните противоречия, конфликти и сблъсъци през целия български преход от 9 септември 1944 г. до края на 50-те години на XX в. Тази сталинистка теория създава в управляващата комунистическа партия и в обществото обстановка на политическа мнителност, идеологическа подозрителност и социална нетърпимост, явления, които несъмнено засилват репресивните действия на авторитарно тоталитарната власт.

Реално съществуващата политическа стагнация в българското общество през споменатия преходен период е съпроводена с ускорени радикални промени в неговата икономическа и социална структура. Върху основата на тези обективни промени в идеологизираните обществени науки, вкл. и в историческата наука, тогава и през следващите три десетилетия е наложено и утвърждавано ортодоксално опростеното схващане за наличието на три макросоциални общности – работническата класа, селяните кооператори и социалистическата интелигенция[31].

Официалната идеологизирана конюнктурно триизмерна представа за структурата на българското общество в условията на етатисткия социализъм довежда еднопартийно теоретичната мисъл и обслужващото я „научно“ мислене до конюнктурно-пропагандната теза за „непрекъснато сближаване“ на двете дружески класи и произхождащата от тях интелигенция. По тази „логика“ социалната структура на обществото се характеризира с развитието и укрепването на социалнополитическото единство на народа. В началото на 70-те години на XX в. в научни публикации на български историци се появява „прогностичната“ идеологема, че в етапа на развития социализъм различията между обществените класи и групи намаляват дотолкова, че по своята социална структура българското общество „застава пред прага на со-

циалната еднородност“[32]. В трудове на историци, философи, социолози и на други обществоведи се появява нов идейно-политически мит за социалната хомогенност на българското общество и се отстоява преднамерената конюнктурна теза за неговата унифицирана социална структура, за постигната максимално висока степен на единство на социалните общности и групи и на равенството между тях в българския социум[33].

В тази безспорно идеологизирана ненаучна представа за социалната структура на българското общество от началото на 50-те до края на 80-те години на XX в. има съществени непълноти. В социалната стратификация на обществото не са включени селскостопанските работници в ДЗС като относително самостоятелна група. Липсват социалните микрогрупи на заетите като дребни производители и работници в сферата на услугите. Освен това групата на интелигенцията е отделена от тази на служителите, които са с висше и средно образование. Не са включени всички групи на интелигенцията и на служещите според вътрешната им структура, групите на работещите в обслужващата сфера и привилегированата група на управляващата партийно-държавна номенклатура[34]. От вниманието на българските граждани е скрита още една негативна реалност – засилването на вътрешногруповите различия по посока на нарастващо социално неравенство в микрогрупите, в подоходната стратификация. В тези по-малки социални групи се забелязва силна статусна несъвместимост между степента на образование, получаваните доходи и обществения престиж, която предизвиква чувство на неудовлетвореност и отлив от обществено необходими и престижни професии, каквато е и учителската професия[35].

Продължителният обективен процес на социалистическия тип индустриална и аграрна модернизация на България, на модернизация на нейната образователна, научна, социокултурна и битова сфера предизвиква относително нивелиране на унаследените от предишното българско общество социалнокласови, професионалностатусни, материалноимуществени, образователно-културни различия и обуславя социално интегриране на променящите се социални общности, слоеве и групи. Върху такава качествено нова икономическа и социална основа в България се формира своеобразна социалистическа средна класа. В нея се включва мнозинството от българските граждани, които постигат сравнително висок желан и приемлив за тях жизнен, образователен и културен стандарт, висока степен на трудова заетост, социална стабилност, защитеност и увереност, с оптимистични нагласи за още по-добър материален статус чрез нормативно регламентираните от държавата възможности за индивидуална производствена и друга дейност. Икономическата и социалната политика на социалистическата държава ус-

корява започналия още при капитализма процес на генериране на средна класа в България, която до 1989 г. обхваща около 80% от нейното население[36].

В някои от най-новите изследвания за средната класа в глобализиращия се свят и в България се отстоява тезата, че конкретно в българското общество от Освобождението до наши дни няма средна класа. В научен труд на Борислав Градинаров за залеза на средната класа[37] прозира субективно произволното твърдение за липсата на средна класа в България през посочения период. То се основава само на абстрактно-теоретични разсъждения с логически противоречия без използване на архивно-документални емпирични данни и на конкретни проучвания на български и чуждестранни учени-историци. Подвластен на политическа и идеологическа преднамереност, той прави абсурдни констатации, които се покриват с елементарните пропагандни измислици. Според него „селската и градската буржоазия" в България е ликвидирана от комунистическия диктаторски режим след 9 септември 1944 г. „за броени месеци". Най-многобройното селско население почти насилствено е заставено да влезе в кооперативните стопанства, а по време на култа към личността, т. е. през периода 1950–1956 г. значителна част от интелигенцията и квалифицираните кадри, наследени от предишния период, също са „ликвидирани в пряк и преносен смисъл"[38]. Б. Градинаров хиперболизира политическото, икономическото и административно-бюрократичното насилие над средните слоеве в процеса на тяхната социална трансформация при създаването на новите стопански и производствени структури в българските села и градове. „Ликвидирането" на тези слоеве, а те са многомилионна маса, за няколко месеца е логически недопустимо и практически неосъществимо. Ако допуснем все пак за възможно извършването на такъв тотален социален геноцид от комунистическия режим, този геноцид ще отслаби неговите социални позиции, за обществото това означава социална катастрофа, а за нацията – истинска трагедия. Освен това авторът абсолютизира значението на частната собственост и на свързаните с нея доходи като единствен критерий и водеща характеристика при дефинирането на понятието „средна класа" и при нейното формиране като реален социален субект[39]. Той пренебрегва факта, че българският социалностратификационен модел в условията на социалистическа България се характеризира с действително притежаване от преобладаващата средна класа на недвижима частна собственост (жилище, лични стопанства, вили, автомобили, а по-късно и фирми), сравнително високо ниво на потребление на материални блага и духовни ценности, безплатно и достъпно образование, почти пълна професионално-трудова заетост, социална стабилност и други положителни статусни критерии, някои от които се признават и от Б. Градинаров[40].

Тази обективна истина за преобладаваща средна класа в социалната структура на социалистическа България е непълна и деформирана, защото официалната историческа, философска и социологическа мисъл в условията на авторитарната власт не разкрива процеса на социално разслояване в българското общество. Едноличният режим на Тодор Живков въвежда още от 1959 г. системата на специални привилегии както за висшата партийно-държавна номенклатура, така и за активните борци против фашизма и капитализма. Възниква и нараства привилегирована прослойка, чиято алчност е забулена под „червения" и „оранжевия" тюл на българската партийнополитическа реалност. Нейната извратеност се мотивира с около 40 вида номенклатурни привилегии, които опорочават социалната стратификация на българското общество и рушат нормалните му трудови, нравствени и духови ценности[41]. Следователно наличието на привилегирован паразитен антисоциален слой в социалната структура на съвременна България предизвиква социална дезинтеграция, напрежение и недоволство в обществото, разклащане на неговата ценностно-нормативна система, негативни явления в социалните отношения, политическа нестабилност и качествено нов тип кризисно състояние на социалната структура[42].

Недостатъчно е проучена духовнокултурната история на съвременна България. Липсва панорамно обективно изследване на всички системи и подсистеми на българския духовен живот през втората половина на XX в. Позитивно и успешно начало е сложено с монографични изследвания в областта на образованието, културата, науката и изкуството[43]. За жалост и тази сложна материя, наречена духовна сфера, не е пощадена от конюнктурата в социалистическа и постсоциалистическа България.

* * *

Съдбовно-историческите промени в развитието на съвременна България имат обективен характер. Тяхното начало е заложено в извършените политически поврати през 1944 и 1989 г. под въздействието на вътрешни и могъщи външни фактори. Българската историческа наука е адекватна на тези промени и носи белезите на отминалото българско политическо и социално време. Действително научната професионална историческа мисъл отразява обективно същността и спецификата на тези промени. В историческата литература има и конюнктурни текстове с манипулативен магнетизъм, с често сменяна терминологична конфекция, които се разминават с потребностите на историческото познание и естествените обществени надежди и очаквания. Това разминаване става както по строго рамкираната писта на еднопартийната идейно-политическа конюнктура, така и по широката магистрала

на многопартийната политическа неоконюнктура. Последната е не по-малко вредна за българската историческа наука, историческото образование и етнонационалната ни общност.

Някои български професионални историци изследователи и преподаватели, разочаровани, обидени или засегнати от предишния авторитарно-тоталитарен режим, в атмосфера на всеобща еуфория след неговото премахване, стават подвластни на нестихващата партийнополитически оцветена и идеологически нюансирана конюнктурно-манипулативна, сиреч псевдонаучна пропаганда. Най-активни манипулатори на обществените настроения чрез изопачаване на обективната историческа истина за по-близкото ни минало са онези професионални историци, в качеството им на изследователи и преподаватели, които поради користни прагматични съображения желаят да заемат или вече имат високи постове в парламентарно представените политически партии или във висшите държавни органи и институции.

Обективността едва ли би могла да сломи напълно конюнктурата в българската историческа наука. Тя обаче е в състояние да я ограничи с честен, откровен и истински професионален научен диалог, чрез политически неутралитет в научния текст, с научна добросъвестност, толерантност, лоялност и почтеност към себе си и към другите, с чувство на уважение и преклонение към научната истина.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Дурачински, Э.* Польская историография новейшей истории. – Новая и новейшая история, 2002, № 3, с. 57; *Юревич, А.* Своевременное прошлое. – Вопросы психологии, 2002, № 3, с. 147; *Димитров, И.* Българската история е част от световната. – Родина. Списание за българска историческа култура, 1996, № 1, с. 8; *Грънчаров, С.* Без дресьори и укротители в преподаването по история. – ИПр, 1996, № 1, с. 115. По-подробно за обективността на историческото познание в историко-ретроспективен план и в субективно-личностна интерпретация вж. *Смоленский, Н. И.* Проблема объективности исторического познания. – Новая и новейшая история, 2004, № 6, 25–26.

[2] *Бродел, Ф.* Что такое Франция? Пространство и история. Кн. 1. М., 1994, с. 5.

[3] *Иванов, К.* Агрессивная лженаука. – Вестник Российской академии наук. Т. 72, 2002, № 1, 30, 33–34; *Марков, Г.* Встъпителни думи. – Във: История на българите. Изкривявания и фалшификации. (Сборник). Първа част. С., 2002, с. 10.

[4] *Мадиевский, С. А.* Методология и методика изучения социальных групп в исторической науке. Кишинев, 1973, 10–11; *Стоянов, Ж.* Проблемът за взаимовръзката между обективността и субективността в историческото познание. – Във: Методологически и историографски проблеми на историческата наука. С., 1990, с. 149; *Пироженко, В.* Понятие „факт" в исторической науке: методологический анализ. – Наука та наукознавство (Киев), 2001, № 1, 28–29; *Кар, Е.* Що е история? С., 2002, 118–119; *Грънчаров, С.* Цит. съч, с. 116; *Мутафчиева, В.*

Историята като човешки интерес. – Във: Историята като наука, образование и професия. С., 2002, 17–18; *Смоленский, Н. И.* Цит. съч., с. 56.

[5] *Баева, И.* За историята в сегашно време. – История, 1993, № 2, 18–21; *Пироженко, В.* Цит. съч., с. 26, 30–35; *Кар, Е.* Цит. съч., 121–122; *Левар, М. К.* История и памет: някои отправни точки. – Социологически проблеми, 1998, № 3–4, с. 9; *Щербань, Н.* Наука или политическая конъюктура? – Отечественная история, 1999, № 3, 127–130; *Косев, К.* Историческото познание като средство за формиране на обществена култура – Във: Историята като наука, образование и професия. С., 2002, с. 27; Да отворим обществените науки. Доклад на комисията „Гюлбенкян" по преструктурирането на обществените науки. С., 2002, с. 110; *Капица, С. П.* Об ускорении исторического времени. – Новая и новейшая история, 2004, № 6, с. 16.

[6] *Марков, Г.* Светът през XX век. Летониз. С., 2000, с. 386; На междата между две столетия. – Български векове, 2001, № 3, с. 3.

[7] *Щербань, Н.* Раздумья о недавнем прошлом: поиски новых подходов. – Отечественная история, 2002, № 3, с. 100.

[8] *Исусов, М.* Политическият живот в България 1944–1948. С., 2001.

[9] *Огнянов, Л.* Държавно-политическата система в България 1944–1948. С., 1993.

[10] *Баева, И.* Българският преход към демокрация след 1989 г. – революция или еволюция. – Минало, 1995, № 4, 86–89; Смяна на елита и кадрите в България и Източна Европа (1944–1948). – Във: Лица на времето. Кн. 1. С., 1996, 78–85; Международни предпоставки на първия опит за десталинизация в България (1953–1956 г.). – Пак там. Кн. 2. С., 1997, 173–200; Българските преходи 1944–1999. С., 2000 (в съавторство с *Е. Калинова*).

[11] *Калинова, Е.* България 1944–1948: години на преход. – Минало, 1995, № 4, 83–86; *Калинова, Е., И. Баева.* Българските преходи 1944 – 1999. С., 2000; *Калинова, Е.* Победителите и България 1939–1945. С., 2004.

[12] *Цветков, Ж.* Съдът над опозиционните лидери. С., 1991.

[13] *Минчев, М.* България отново на кръстопът (1942–1946). С., 1999; Второто правителство на Отечествения фронт. Велико Търново, 2002.

[14] *Мигев, В.* По въпроса за установяване на съветския модел на социализма в България (1948–1951). – ИПр, 1996, № 5, 29–46; The Bulgarian Peasants Resistance to Collectivization (1948–1958). – Bulgarian Historical Review, 1997, No 1, 53–71; България по време на комунистическия режим (1946–1989 г.). – ИПр, 2002, № 1–2; За характера и облика на комунистическия режим в България (1944–1989 г.). – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 13–18.

[15] *Марчева, И.* Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964. С., 2001.

[16] *Пинтев, С.* България в британската дипломация 1944–1947 година. С., 1998.

[17] *Богданова, Р.* Българската политическа опозиция (1945–1947). – Във: Лица на времето. Кн. 2. С., 1997, 41–68; Politische Ideen in Bulgarien in der zweiten Hälfte der 40-er Jahre (Illusionen und Realität) – In: Collegium Germania. Probleme der Entwicklung Bulgariens in der 20-er bis 90-er Jahren des 20 Jahrhunderts. T. 2. S., 1997, 21–31.

[18] *Василев, В.* Преговорите за включване на представители на опозиционните политически партии в правителството на Отечествения фронт (декември 1945 – март 1946). – Минало, 2004, № 2, 63–74; Разцеплението в БЗНС (януари – юни 1945). – История, 2004, № 3, 27–41; Участието на БЗНС – Никола Петков в изборите за Велико народно събрание през 1946 г. – ИПр, 2004, № 3–4, 69–88.

[19] *Цветков, П.* България и Балканите от древността до наши дни. Варна, 1998.

[20] Пак там, с. 798.

[21] *Рокитянский, Я. Г.* Без историографии нет исторической науки. – Вестник Российской академии наук, 73, 2003, № 9, 848–849.

[22] *Цветков, П.* Цит. съч., с. 766.

[23] *Дайнов, Е.* Политическият дебат и преходът в България. С., 2000, с. 663.

[24] *Тополски, Й.* Митът за революцията в писаната история. – История, 1993, № 3, с. 21.

[25] *Баева, И.* Стари и нови митове за „социализма". – Във: История и митове. С., 1999, 151–152; по подробно вж. Източна Европа след Сталин 1953–1956. С., 1995; Насилието в България в годините на прехода 1989–2003 г. – История, 2004, № 3, с. 42; *Калинова, Е., И. Баева.* Българските преходи 1944–2002. С., 2002, 126–137; *Фотев, Г.* Криза на легитимността. С., 1996, с. 121; *Кондев, А.* 1999. Българският рубикон. Философско-исторически опит върху съвременното национално развитие. С., 1998, 54–62; *Мигев, В.* България по време на..., 141–146, 148, 153; : Утвърждаване и разгръщане на сталинския модел на социализма в България (1948–1953). – Във: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Т. 2. С., 1993, 69–70; *Драганов, Д.* Политически системи през XX в. Демокрация, тоталитаризъм, авторитаризъм. С., 1998, 119–120; *Матеев, Г.* Живот между две системи. С., 2000, с. 15; *Бжежински, З.* Големият провал. С., 1991, с. 106, 109; *Минчев, М.* Бюрократичната анархия. – Във: Истини, без които не можем . С., 1992, 59–84; *Rejman, M.* O kommunistickem totalitarismu a o tom, co s nim sosvisi. Praha, 2000, p. 100.

[26] *Йосифов, К.* Тоталитаризмът в българското село. Хроника на насилието. С., 1999; : Тоталитарното насилие в българското село 1944–1951 г. и последиците за България. С., 2003.

[27] *Исусов, М.* О социальной структуре болгарской деревне после Второй мировой войны. – Edudes historiques. Т. 5, 1970, 589–615; Работническата класа в България 1944–1947. С., 1971.

[28] *Георгиев, В.* Към характеристиката на българската работническа класа (1944–1947 г.). – Изв. на Българското историческо дружество, 25, 1967, 39–72.

[29] *Луджев, Д.* Дребната буржоазия в България 1944–1958. С., 1985.

[30] *Атанасов, А.* Работническата класа в България 1948–1958. С., 1987.

[31] *Тилкиджиев, Н.* Социалната стратификация в посткомунистическа България: дramатизъм на кристализацията. – Във: Социална стратификация и неравенство. С., 1998, с. 114, 116; Средна класа и социална стратификация. С., 2002, с. 148, 149, 154.

[32] Програма на Българската комунистическа партия. С., 1971, с. 44; История на Българската комунистическа партия. С., 1981, с. 602, 654; *Петров, К.* Социалистическа България. – Във: Кратка история на България. С., 1981, с. 464; *Василев, В.* История на България. Кратък очерк. С., 1981, с. 140; *Мигев, В.* Развернутое строительство зрелого социализма. – Във: Болгария в эпоху социализма. М., 1984; *Владимиров, Ж.* Културното наследство срещу демокрацията и пазара (България 1989–1998). С., 1999, 87–88.

[33] *Ирибаджаков, Н.* Развитото социалистическо общество. С., 1982, с. 252, 255, 280–289, 291, 300; *Иванов, В.* Развитието на социално-класовата структура и формирането на социалната еднородност на обществото. С., 1983, 42–45; *Цонев, Н.* Социалното равенство. (Тенденции и перспективи в развитото социалистическо общество). С., 1974, с. 30; Социално-класовата структура на съвременното българско общество. (Тенденции и проблеми). Под общата редакция на *Кр. Димитров.* (Сборник статии). С., 1986, с. 396.

[34] *Тилкиджиев, Н.* Социалната стратификация в ..., 116–120; *Владимиров, Ж.* Цит. съч., с. 88.

[35] *Владимиров, Ж.* Цит. съч., 88–90, с. 239; *Кабакчиева, П.* Гражданското общество срещу държавата. Българската ситуация. С., 2001, 102–106.

[36] *Utasi, A.* From the Middle Class to the Middle strata: the Hungarian version. – In: The Middle class. As a Precondition of a Sustainable Sosiety. Sofia, 1998, p. 172; *Nontchev, I.* The Middle class in Bulgaria: criteria for definition. Past, present and future. – In: The Middle class..., 431–434; Средната класа и социалните трансформации в България. С., 2000, с. 79; *Танев, Г., И. Божков.* Социалната промяна на българското общество. Агро-социологически и ветеринарномедицински аспекти. Стара Загора. 1995, с. 68; *Вейга, Ф.* Балканският капан. Една европейска криза в края на века. С., 1999, с. 137, 139, 140; *Келиян, М.* Две книги за средната

класа. – Социологически проблеми, 1999, № 1–2, 225–226; *Беров, Л.* Промени в реалните доходи на трудещите се в Н.Р. България (1944–1979 г.). – ИПр, 1982, № 3, 3–13; *Райчев, А., К. Колев, А. Бунджулов, Л. Димова.* Социалната стратификация в България. С., 2000, 59–60, 81; *Марчева, И.* Българският път към Европа през втората половина на XX век. Социално-икономически щрихи. – ИПр, 2000, № 5–6, 148–149, 160; *Тилкиджиев, Н.* Средна класа и ..., 166–169, 243–247, 254, 379; *Райчев, А., К. Стойчев.* Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989–2004. С., 2004, 62–63; *Лилов, А.* Диалогът на цивилизациите. Световният и българският преход. С., 2004, с. 611; Думи срещу думи. Дебати в „Червената къща". Състав. *Д. Гаврилова и И. Недева.* С., 2004, с. 13, 14, 22, 23; Земя, № 247 (2633), 27 дек. 2002.

[37] *Градинаров, Б.* Залезът на средната класа. Социални, икономически и философски проекции на прехода към постиндустриално общество. Велико Търново, 2004.

[38] Пак там, с. 205.

[39] Пак там, с. 206.

[40] *Мигев, В.* Частный сектор в болгарском сельском хозяйстве в период перехода от капитализма к социализму (1944–1958). – Etudes historiques. T. 11, S., 1983, 213–238; *Буюклиев, Б.* Въпроси на икономическите отношения между общественото и личното стопанство. - Икономика на селското стопанство, 1985, № 5, с. 50; *Тепавичаров, В.* Формиране на личните земеделски стопанства в България в планинските и полупланинските райони. – ГСУ. ИФ, 88, 1999, 217–222, 235, 239–242; *Райчев, А. и др.* Социалната стратификация в България ..., с. 77; *Градинаров, Б.* Цит. съч., 208–210; *Марчева, И.* Началото на края на социализма в България през първата половина на 80-те години. – ИПр, 2004, № 3–4, 108–109; Центрально-Восточная Европа во второй половине XX в. Том второй. От стабилизации к кризису 1960–1989. М., 2002, 148–150; Държавен вестник, № 1, 3 ян. 1978, 2–12. (Постановление № 76 на Министерския съвет от 5 декември 1977 г.); Сега, № 263 (2146), 11 ноем. 2004 .

[41] *Грибачев, Д.* Драмата на социализма през XX в. Пловдив, 1997, 174–186, 238–240; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 5, а. е. 391; оп. 35, а. е. 801, л. 3, 45–51. (Цит. по: *Калинова, Е., И. Баева.* Българските преходи..., с. 89, 117; *Георгиев, П.* Българската политическа култура. С., 2000, с. 263; *Тилкиджиев, Н.* Социалната стратификация в България..., 123–125; *Михайлов, С.* Живковизмът през призмата на една лична драма. С., 1993, с. 61; Сталинисткият тоталитаризъм. С., 2000, с. 324; *Цачевски, В.* Българският комунизъм. С., 1993, с. 234; *Кацарски, И.* Тоталитарният социализъм. С., 1994, 234–236; *Яхиел, Н.* Тодор Живков и личната власт. Спомени. Документи. Анализи. С., 1997, с. 85, 397; *Димитров, И.* Всичко тече... Спомени. С., 2000, 160–163; *Чакъров, К.* От втория етаж към нашествието на демократите. С., 2001, с. 53; Култура, № 40–41 (2342–2343), 29 окт. 2004.

[42] *Генов, Н.* Промени в социалната структура и нови социални проблеми. – Във: Защо рухна реалният социализъм. С., 2001, с. 256; *Фотев, Г.* Цит. съч., с. 189.

[43] *Чичовска, В.* Международната културна дейност на България 1944–1948. С., 1990; Политиката срещу просветната традиция. С., 1995; *Ганев, С.* Култура, културни процеси и управление. С., 2001; *Стефанов, И.* Алтернативи на интелектуалното поведение. С., 2000 и др.

ИСТОРИОГРАФСКИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ НА ПРОБЛЕМА „БЪЛГАРСКО ДИСИДЕНТСТВО“

НАТАЛИЯ ХРИСТОВА

Темата „дисидентство“ е една от малкото, която влезе в масова употреба и стана предмет на научно изследване в България едва след промените от края на 1989 г. Не че преди това в определени интелигентски кръгове, сред личности и групи, които проявяват скрит или в известен смисъл явен антикомунизъм, сред българските емигранти и във висшите ешелони на властта тя не се споменава и обсъжда, но публичността е ограничена в рамките предимно на художествената и хуманитарната научна интелигенция. През 1977 г. сред писателите и службите за сигурност се вдига шум около едно интервю на Блага Димитрова, дадено пред френската журналистка Ани Добентон. Дискусията започва всъщност след интервюто. Ани Добентон тълкува изказването на Блага Димитрова за изразеното обществено мнение от българските интелектуалци като наличие на „дисидентска“ организация. Превратно тълкува думите ѝ и българската Държавна сигурност (ДС), която ги превежда като „подривна обществена дейност“[1].

През същата 1977 г. – на 2 декември – в словото, което Тодор Живков произнася на срещата на Секретариата на ЦК на БКП с участниците в Третата национална конференция на младите литературни творци, състояла се в резиденция „Бояна“ – под надслов „Борбата на народа за свобода, прогрес и социализъм – костната система на българската художествена литература“ накрая казва: „Последният въпрос е за дисидентството.“[2] Именно в този момент генералният секретар на БКП и председател на Държавния съвет за пръв път говори публично за „дисидентството“. Това, разбира се, не е случайно избран момент. В Прага вече е подписана Харта 77, западните средства за пропаганда, след съвещанието в Хелзинки от 1975 г. активно интерпретират темата за правата на човека, която е и основен акцент в дейността на „дисидентите“. Реакцията на Тодор Живков, трябва да признаем, е своевременна. Този пункт в речта му започва с въпроса, който, както казва той, често му задават западни дипломати и политически дейци: „Защо в България няма дисиденти?“. Този въпрос се задава в онези години и от немалко българи, този въпрос се задава и след падането на Берлинската стена, този въпрос е в известен смисъл актуален и днес. Но ако за Т. Живков е нормално да формулира въпросът за „дисидентството“ предимно като отсъствие, още по-

вече че под „дисидентство“ той и висшата партийна номенклатура в другите страни от съветския блок, както и Западът, разбират открита легална или нелегална антисоциалистическа дейност, то днес вглеждането в този проблем би трябвало да става твърде внимателно с необходимата доза съмнение в подобна интерпретация.

Това съдържание на термина автоматично се пренесе и възприе както от масовата публика, така и от изследователите след краха на социализма. Не се проведе сериозен научен дебат по неговото съдържание. Нещо повече. Преобладаващата част от проучвателите на проблема „българско дисидентство“ в подхода си към темата не намираха за необходимо да разкрият своята представа за „дисидентството“. Не се постави по същество и въпросът за неговото начало, отговорът на който е пряко свързан със съдържанието на термина. И точно тези факти предопределиха и доминиращите тези и различните интерпретации върху българското „дисидентство“.

Основните въпроси, които изследователите поставят, са:

Има ли „дисидентство“ в България?

Доколко то е пълноценно и доколко недостатъчно в сравнение с това в СССР и другите източноевропейски държави?

Каква е неговата специфика?

Какво влияние е оказало и какво не върху българското общество като цяло естествено в посока на засилване на неговия критицизъм и гражданска активност?

Доколко характерът на „българското дисидентство“ предопределя характера на българския преход към демокрация?

Как всъщност се развиде дебатът през последното десетилетие на XX в.?

В началото бяха многобройните „дисидентски“ себелегитимации, проява по същество на комплексирано вглеждане в собствените позиции от годините на социализма и на стремеж за създаване на нови биографии, които да позволят активно участие и вземане на властови позиции в годините на прехода. Това роди и конфронтацията между новите публични личности, представени предимно от репресираните опозиционни дейци през 40-те години и политическите затворници от следващите десетилетия и най-активните дейци на неформалните организации от 1988–1989 г. Започна и противопоставянето между самите участници в тези движения и особено между членовете на БКП и безпартийните в тях. Появи се тезата за внедрени агенти на Държавна сигурност сред „дисидентите“, заговори се за операция „Клин“[3].

В най-неизгодно положение и най-крайни позиции – на пълно дистанциране, на категоричен отказ да се свързват имената им с термина „дисидент” заеха част от интелектуалците, членове на БКП, които през всичките години след средата на 50-те до края на 80-те на XX в. бяха безспорни културни и нравствени авторитети както сред интелигентските среди, така и сред не-

малка част от българите. Те именно бяха не просто забравени, а и изключени от общественото и изследователското внимание, когато се дискутира темата „дисидентство“[4].

В такава ситуация се появи немалко количество мемоарна литература, визираща конкретна „дисидентска“ нагласа и действия на авторите ѝ[5], появиха се публикации на хора от бившата Държавна сигурност, особено на служители на политическата полиция, организирана през 1968 г. в VI отдел на VI управление на тази структура[6], появиха се многобройни и разнопосочни публикации в пресата, появиха се и документални издания[7].

Официално дебатът беше открит през 1997 г. в кн. 10. на сп. „Демократически преглед“[8], издание на дружество „Гражданин“, чийто главен редактор е Михаил Неделчев. Под рубриката „Дисидентският опит: живот не–в–лъжата“ бяха публикувани два негови материала: „Участта да си дисидент в България“[9] и „Речник на дисидентите“. Международен изследователски проект[10].

Както става ясно от представянето на проекта, участието в изследователската група и контактът трябва да се осъществяват от неправителствена организация. Именно поради това М. Неделчев с още няколко свои колеги от дружество „Гражданин“ конституират такава структура – Център за изследване на антикомунистическата съпротива и на дисидентството в България – с председател Силвия Борисова.

Включването на българската група в общите усилия на изследователите по проблема „дисидентство“ в цяла Източна Европа, присъединяването към подобен екип е един от най-сполучливите начини България да заеме полагащото ѝ се място, българското инакомислие да бъде представено като част от общата картина на противодействие и несъгласие на групи и личности с действащите норми и ценности в годините на социализма.

Фактът, че официално българският дебат за дисидентството започва именно във връзка с тази международна инициатива, е повече от положителен. Той бе предпоставка проблемът „дисидентство“ да се представи научно-обективно и в източноевропейски контекст. Публичната рефлексия обаче беше в обратната посока. Започна се емоционален спор и почти комична надпревара кой да бъде и кой да не бъде включен в списъка...

Основна вина за характера на обществената дискусия има преди всичко групата, работеща по „Речника“, поради твърде агресивния тон, който имаха изказванията ѝ, правени по българските медии. Не допринесе за намаляване остротата на дебата и обстоятелството, че още в първия материал, представящ проекта, са отбелязани няколко общи момента, които да се имат предвид и от работещите по него, и от заинтересованите личности и групи:

Първо. Определени са хронологическите рамки – „Речникът“ ще обхваща времето от 1956 до 1989 г. – т. е. времето след окончателното установява-

не и първите опити за корекции на социализма в цяла Източна Европа.

Второ. Речникът ще се състави по отделни страни, като въвеждащата част ще включва: „[...] описание на най-важните етапи от развитието и спецификата на дисидентските движения в дадена страна или регион, кратка характеристика на основните дисидентски формирования и взаимоотношенията им, както и обяснение на специалните термини и съкращения, употребени в раздела." Тук ясно се предполага наличието на специфични прояви във всяка отделна страна, което изисква изследване на българската специфика.

Трето. Еднаква структура на биограмите.

Четвърто (и едно от най-важните уточнения, което, струва ми се, добре би било да предшества конкретната работа по издирване, а не да се отлага напред във времето) – това са принципите за подбор на личностите. Тук българските участници са счели за нужно да направят уговорката, че: „Този въпрос изисква интензивно методологическо обсъждане, защото самият термин „дисидент" е неясен. Засега предложението е за дисиденти да бъдат смятани хората, които:

– са се борили активно срещу комунистическата система, в защита на човешките права и основните демократични свободи;

– с мислите и действията си са станали препоръчителни за важните меродавни среди с опозиционен характер в европейските страни, управлявани от комунисти;

– с дейността си не са разчитали на краткотраен ефект и тя не е била осъществявана насилствено, а при спазване на демократичните правила в един недемократичен свят. "[11]

Успява ли обаче екипът по „Речника", съобразявайки се с тези общи изисквания, да даде една обективна или поне своя субективна представа за „дисидентството", успява ли да определи специфично-българското „дисидентско" поведение? Като дадем дължимото на немалката по обем събирателска работа, на написаните и публикувани биограми[12], както и на поместените по страниците на „Демократически преглед" в рубриката „Дисидентският опит: живот не–в–лъжата" интервюта с руски дисиденти[13], отговорът е по-скоро отрицателен. Това личи особено ясно във финалната публикация на М. Неделчев от 2002 г. под заглавие „Дисидентството в България в контекста на общата антикомунистическа съпротива и на многобройните форми на несъгласие с комунистическата система", която фактически е и официалният уводен материал към българската част на международния „Речник на дисидентите"[14].

Както се вижда от самото заглавие, има определена промяна през изминалите пет години в представите на водещата фигура в българската част на международния проект „Речник на дисидентите". Ако през 1997 г. материалът е назован „Участта да си дисидент в България", то сега проблемът не

само е разширен, а и до известна степен нюансиран. Директното внушение вече не е само, че „дисидентството" е антисоциалистическа и антикомунистическа дейност, а е и „многобройни прояви на несъгласие с комунистическата система".

Кои са новите моменти ?

Първо. Като един от основните източници за „дисидентството" М. Неделчев определя архивите на ДС.

Второ. Твърде интересна и определено важна е формулировката за двете култури: „[...] култура на стоическата нормалност и на истерическата комунистическа приповдигнатост" (понятието „култура" е употребено в най-широк смисъл – като бит, манталитет, всекидневно общуване, ценности). Изводът е за наличието почти през всичките години на социализма на „битовистки опозиционен бит".

Трето. Проследена е съпротивата срещу властта в България в периода септември 1944 – ноември 1989 г. Включени са репресираните по Народния съд, въдворените по лагери и лежалите в затвори с политически присъди личности през 40-те, 50-те и 60-те години, горянското движение, недоволството сред етническите малцинства, реакциите във връзка с Пражката пролет от 1968 г., съдените за разпространение на емигрантска и самиздатска литература през 70-те години, опитите за подписване на българска „Харта 78", първите неформални организации и печатни издания от 1988–1989 г., действията на популярни български емигранти. Определено нов момент е включването към „дисидентските" прояви на санкционирани произведения: „Люти чушки" на Радой Ралин и Борис Димовски" (1968 г.), романът „Лице" на Блага Димитрова и монографията „Фашизмът" на Ж. Желев (1982 г.). Разказани са действията на различните неформални организации през месеците октомври и ноември на 1989 г.

М. Неделчев завършва очерка си по следния начин: „И до днес в България няма единни становища по историческия смисъл и значение на хода на антикомунистическата съпротива, за мястото на отделните личности. Тази история все още не е разказана цялостно."[15]

Съгласявайки се с тази констатация, ще отбележа лансираните до момента основни изследователски тези по проблема „българско дисидентство":

Първа теза. В България няма „дисиденти", има „вътрешно дисидентство", което е нещо различно от същинското, твърди Марко Семов в книгата си „Народопсихология българска. Размисли върху това какви сме били и какви сме днес"[16]. Авторът аргументира мнението си с констатираната липса на ярки личностни или масови антикомунистически прояви.

Втора теза. В България има „дисидентство", но то е закъсняло и в някаква степен недостатъчно в сравнение с това в СССР, Унгария, Чехословакия и Полша. Основен изразител на тази теза е Искра Баева. Като един от най-

изявените специалисти по съвременна история на източноевропейските държави, тя познава добре основните „дисидентски" прояви в тях и това ѝ позволява убедително да аргументира мнението си. Същата авторка изследва прецизно и задълбочено – по архивни документи, мемоарна литература и лични интервюта – историята на двете най-известни неформални организации от 1988–1989 г. – Обществеият комитет за екологична защита на Русе[17] и Клубът за подкрепа на гласността и преустройството[18]. И. Баева, в друга своя работа, разглежда политическата култура на българското „дисидентство"[19]. Темата е интепретирана и в статията „Николай Генчев – интелектуалецът в българския преход"[20], и в книгата „Българските преходи 1939–2002"[21] и в учебник за 11 клас, в специален урок, озаглавен „Българското дисидентство"[22].

Макар да не отрича ролята на известните интелектуалци и тяхното критично творчество за разкрепостяване мисленето на мнозинството българи, тя изключва тяхната принадлежност към „дисидентството" главно поради факта, че те в една или друга степен са свързани с официалните структури. И. Баева приема буквално посочените пет критерия за „дисидентска" принадлежност от В. Хавел в есето му „Силата на безсилните". Трябва да се има предвид обаче, че известният чешки „дисидент" формулира тези критерии, като преди това разсъждава върху причините за избора на термина от западната журналистика и започва изброяването им с "*изглежда* (к. м. – Н. Х.), че тази титла са заслужили преди всички онези граждани на съветския блок, които са решили да живеят в истината [...]"[23]. Струва ми се, че не бива да се забравя и фактът, че през 60-те години самият Хавел е свързан с официалните структури – редактор е в сп. „Тварж" и е член на Съюза на чехословашките писатели, като активно и добросъвестно участва в неговата дейност[24].

Трета теза. „Дисидентството" е път. То започва с индивидуална съпротива, преминава през естествено формиране на приятелски групи от съмишленици и във финалната си фаза стига до създаване на организации. Началото на българското инакомислие, подобно на това в СССР и другите източноевропейски държави, е в средата на 50-те и продължава до края на 80-те на XX в. Определено закъсняла, в сравнение с Чехословакия, Полша и Унгария, е появата на „дисидентски" организации, което у нас става през 1988–1989 г.

„Дисидентите" са предимно интелектуалци, поради което и първите критични прояви са в областта на културата. „Дисидентството" е в сферата на пред-политическото, в полето на морално-ценностното. То е коративно творчество и дейност в рамките на социализма, има конкретна антивластова насоченост, но не е антикомунизъм, нито обявява като основна цел събарянето на социализма и замяната му с друга система. То не е опозиционна партия, която се бори за власт, а гражданско движение, стремящо се чрез

творчество и публични изяви да съдейства за спазване на законите и тяхното обновление с цел осигуряване по-добър живот на хората „тук“ и „сега“. „Дисидентите“ са същинските морални авторитети за гражданите в собствените им държави, те служат за пример и оказват сериозно въздействие върху обществото в посока на освобождаване от страха и събуждане на гражданската му активност.

Автор на тази теза, в нейния общ вид, е В. Хавел и тя подробно е развита в емблематичното му есе „Силата на безсилните“[25]. Към нея се придържат едни от най-известните руски и източноевропейски „дисиденти“[26].

Тя се споделя до известна степен и от Евгения Иванова, която в предговора на книгата си с интервюта с български инакомислещи казва: „[...] дисидентството е нравствена, а не политическа категория.“ И още: „И – тъй като никога не съм се страхувала от парадоксите – ще се осмеля да нарека дисидентството *нравствен егоизъм* (к. м. – Н. Х.). Дисидентството е начин да спасиш себе си – като съхраниш за собственото си „его“ една желана представа. Дисидентството е невъзможност да живееш в лъжа, както казват Солженицин и след него Хавел. Дисидентството е необходимост.

[...] Струва ми се, че смисълът на онова, което определяме като дисидентство, беше един-единствен – народът да проговори.

И той проговори.

Останалото няма значение.“[27]

Въз основа на проучването на българската художествена култура, на отношенията власт – интелигенция и на отстояваните различни интелектуални позиции в годините след Втората световна война тезата за наличието както на общи тенденции, така и на специфични прояви на „българското дисидентство“, разглеждано като коригирано-нравствено противопоставяне на реално-политическото в годините на социализма, се отстоява и от Наталия Христова[28].

Донякъде към тази теза гравитира и Владимир Мигев, който индиректно свързва проблема „българско дисидентство“, без да използва това понятие, с действията на т. нар. от него „свободомислещи писатели“[29].

Ясно е, че по темата „българско дисидентство“ е направено немалко, но предстои и още работа, основно по прецизното документално проучване на периода на социализма в неговата цялост и многообразие. Необходим е конкретен анализ на критичната художествената култура от този период, на мемоарната литература, както и провеждането на интервюта с онези представители на духовния елит, които през всичките десетилетия след Втората световна война оказват морално-ценностно въздействие както в интелигентските, така и сред по-широките обществени среди. Добре е краят на дебата за „българското дисидентство“ да компенсира ненаправеното в неговото начало, а именно – задълбочено проучване на цялата налична световна и

българска теоретична литература с цел изясняване и уточняване на съдържанието на термина „дисидентство“.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Славов, А.* Българска литература на размразяването. С., 1994, 185–187.

[2] Тодор Живков. За литературата. С., 1981, 411–476.

[3] *Иванова, Е.* Българското дисидентство 1988–1989. С., 1997, 154–162.

[4] Тук могат да бъдат посочени имената на сценариста Христо Ганев и режисьорката Бинка Желязкова, на поетите Валери Петров и Константин Павлов, на поета и драматурга Иван Радоев, на писателя-драматург Станислав Стратиев, на режисьорите Дучо Мундров, Рангел Вълчанов, Вело Радев, Гриша Островски и още десетки други творчески личности, проявявали през всичките годинн от средата на 50-те до края на 80-те на XX в., а и след това, критична гражданска позиция.

[5] *Костов, К.* Затворник К–89. С., 1992; *Янчев,* И. Дисидент. Л., 1993; *Огойски, П.* Записки за българските страдания 1944–1989. Кн. 1–2. С., 1995; *Симеонов, П.* Голямата промяна 1989–1990. Опит за документ. С., 1996; *Иванова, Е.* Цит. съч. ч.I; Първата вълна или шизофренията на прехода. 24 интервюта с 19 политици. С., 1997; *Барух, Е.* Споделеното и премълчаното. 10 интервюта 10 години след 10 ноември. С., 2000; *Стефанова, Н.* Авантюри. Опит за автобиография. С., 2001; *Василев, Й.* Патила и радости. С., 2002. Преобладаващо мемоарен характер имат и: *Спасов, М.* Създаването на СДС 1988–1991. С., 2001; *Иванов, Б.* Бунтът на професорите. С., 2002; *Гаджев, И.* Непримиримият Илия Минев. С., 2003.

[6] *Асенов, Б.* От Шесто за Шесто. С., 1994; *Мусаков, А.* Шесто. С., 1991; *Иванов, Д.* Противопоставянето 1956–1989. С., 1994; Шести отдел. С., 2004.

[7] Шесто управление срещу неформалните организации в България 1988–1989 г. С., 1999.

[8] Демократически преглед, № 10, 1996 – пролет 1997.

[9] Пак там, 317–321.

[10] Пак там, 322–323.

[11] Пак там, 322–323.

[12] *Борисова, С.* Блага Димитрова; . Днмитър Петков; Ив. Спасов. Теодосий Беляковски – Демократически преглед, 1999, кн. 39/40 II, с. 696, 700, 702; *Спасов, И.* Радой Ралин; Едуард Генов; *Русинов, А.* Стефан Маринов (и стихове от него). – Пак там, 1999, кн. 41/42, с. 666, 674; *Радева, С.* Илия Минев; *Г. Савов.* Любомир Собаджиев; *Спасов, И.* Йосиф Петров. – Пак там, 2000, кн. 43, с. 310, 313, 316; *Спасов, И.* Лазар Цветков; *Христов, Х.* Борис Арсов. – Пак там, 2000, кн. 44, с. 452, 456; *Неделчев, М.* Атанас Славов; *Савов, Г.* „Псевдоним Елтимир“ (за Ангел Грънчаров). – Пак там, 2000, кн. 45, с. 326, 329; *Неделчев, М.* Георги Марков; Асен Игнатов – Пак там, 2001, кн. 46, с. 255, 258; *Радева, С.* Желю Желев; *Неделчев, М.* Румяна Узунова. – Пак там, 2001, кн. 47, с. 146, 150.

[13] *Николов, Т.* „Ние бяхме нормалните хора в едно ненормално общество“ (разговор с Наталия Горбаневска); *Лукашук, А.* „Животът е най-великият Божи дар, няма нищо над Живота“ (разговор с Васил Биков); *Алексеев, Л.* „Трябва да спасим Русия не за години – за месеци, седмици“ (интервю с Александър Солженицин). – Пак там, 2000, кн. 45, с. 312, 329 и 2001, кн. 47, с. 152.

[14] Пак там, 2002, кн. 49, с. 196.

[15] Пак там, с. 200.

[16] *Семов, М.* С., 1999, 422–429.

[17] Известия на държавните архиви (ИДА), 76, 1998, 33–52.

[18] Пак там, 87, 2004, 3–32.

[19] *Баева, И.* Политическата култура на българското дисидентство. – In: Collegium Germania. Т. 4. С., 2003, 278–294.

[20] Във: В търсене на истината. Юбилейно издание по случай 70-годишнината от рождението на проф. Николай Генчев. С., 2002, 41–51.

[21] *Калинова, Е., И. Баева.* Българските преходи 1939–2002. С., 2002, 233–241.

[22] История и цивилизации. Профилирана подготовка. С., 2002, 174–179.

[23] *Хавел, В.* Силата на безсилните. С., 1994, с. 54.

[24] *Хавел, В.* Задочен разпит. С., 1992, 107–123.

[25] *Хавел, В.* Силата на безсилните.

[26] Вж. цитираните интервюта в сп. „Демократически преглед", книгата на *Попов, А.* Чешкият интелектуалец през 90-те години на XX в.: изкушения и неволи. С., 2001 и изследването на *Вайль, П., А. Генис.* 60-те. Мир советского человека. М., 1998, 176–190.

[27] *Иванова, Е.* Цит. съч., с. 13.

[28] *Христова, Н.* Власт и художествена интелигенция в България 1956–1958 година. – Проблеми на изкуството, 2000, № 3, 31–59; Власт и интелигенция. Българската 1968 г. – ИПр, 2000, № 5–6, 205–225; Власт и интелигенция. Българският скандал „Солженицин" 1970–1974. С., 2000; Българският художествен елит през втората половина на XX в.– между идеите и идеологията. – Във: Двадесетият век. Опит за равносметка. С., 2003, 58–67; Политическа култура и интелектуални позиции в България през втората половина на XX в. – In: Collegium Germania. Т. 4, 295–309; Специфика на българското „дисидентство". – ИПр, 2004, № 3–4, 115–141; Западната легитимация на късното българско „дисидентство". – Във: България след Втората световна война между Изтока и Запада (под печат), „Езоповият език" и неговите „преводачи". – Във: Просветеният смях (под печат); Културата като опозиция: скандалът „Лице" на Блага Димитрова от 1982 г. (под печат) и монографията „Българското „дисидентство" – мит и употреба" (под печат).

[29] *Мигев, В.* Българските писатели и политическият живот в България 1944–1970. С., 2001.

ЛИЧНОСТИ, СЪБИТИЯ И ИСТОРИЧЕСКИ ФАКТИ, ИЗВАДЕНИ ОТ ЗАБРАВАТА

ПЛАМЕН СТЕФАНОВ

Развитието на България след ноември 1989 г. е свързано с дълбоки промени в политическите, икономическите, социалните и духовнокултурните реалности. Тези промени са неразривно свързани с прехода към демокрация, плурализъм и изграждане основите на гражданското общество в страната ни. Паралелно с това те дават възможности за преосмисляне на цели периоди от историческото развитие на България; на ролята и мястото на отделни личности и проблеми; на исторически факти и събития, които са били „табу" или съзнателно са отбягвани от историческата наука и за налагането на обективността, а не на конюнктурата в българската история. Защото днес, повече от всякога българската историческа наука в национален, регионален и местен мащаб е призвана да даде обективна оценка на съдбовно-историческите промени в развитието на съвременна България.

В началото на своето изследване искам да отбележа, че то не може да претендира за изчерпателност и всеобхватност, тъй като написаните през изминалите 15 години, след ноември 1989 г. статии, научни съобщения, изследвания, брошури, краеведски монографии и книги са над 100. Целите на това съобщение е да се направи преглед на най-значимите от тях, които да дадат възможност за популяризирането на различни мнения и гледни точки, на събития, факти и личности от историческото, политическото, икономическото и културното развитие на Казанлък и района в новото и най-новото време и да се доближи то до историческата истина. Историографският преглед на написаното през годините има за цел да популяризира изказаните различни мнения от отделни учени. Авторът на това научно съобщение не си поставя за цел да критикува, оборва или отхвърля техните мнения и тези, това ще направят времето и историческата наука, които ще потвърдят или опровергаят гледните точки, изразените мнения и преценки.

Политическите промени след 10 ноември 1989 г. и премахването на диктата на еднопартийната конюнктура доведоха до излизането на бял свят на редица публикации в пресата, спомени, дневници и др. за опозицията, опозиционни дейци, за лагерите и репресиите на комунистическия режим срещу неговите противници. В тази връзка трябва да отбележим проучванията на Пламен Стефанов от ИМ „Искра", свързани с възстановяването и дейността

на опозиционните партии в Казанлък и района, борбите и противоборството с БРП (к) в периода на действие на многопартийната система в страната[1]. Значително място в неговите проучвания е отделено и на възстановяването и дейността на ЗМС (о), както и на анархокомунистическата федерация в Казанлък и района в периода 1944–1947 г.[2] В контекста на тази тематика трябва да отбележим и спомените на стария земеделски деец на БЗНС „Никола Петков" Костадин Пътников „Един земеделец си спомня..." от около 150 страници ръкопис[3], които, за съжаление, поради внезапната смърт на техния автор не станаха достояние на широката общественост[4].

Значително място в книги и изследвания бе отделено на личности, които имат своята роля и заемат важно място в живота и историята на страната ни, но едновременно с това са тясно свързани с град Казанлък и района: писателят Димитър Чорбаджийски – Чудомир, ген. Иван Вълков, родът на Стайнови.

През 1994 г. Фондация „Чудомир" издаде „Дневник (1947–1967 г.)" на писателя Димитър Чорбаджийски – Чудомир[5]. Самият факт, че той излиза пред широката общественост повече от четвърт век след неговото завършване, е показателен. В продължение на дълги години стоеше заключен във фондовете на къщата музей „Чудомир", защото в „Дневник"-а Чудомир пише за своето време, отбелязва реално съществуващи факти и хора. Той показва промените в съзнанието и поведението на хората. Дълбоко се вълнува от бездарието на отделни личности, облечени във власт и заемащи място в партийната йерархия. За него е изключително важно да се покаже морала и престореността на много общественици и интелектуалци, взели места в служебните кабинети и канцеларии и нехаещи за тревогите и живота на обикновените хора. За тях той пише в „Дневник"-а с огромно възмущение. За Чудомир е много важно да не прави компромис със съвестта си, затова в него той иронизира и порицава мнимите величия и фалша, обсебил дори душите на близките му колеги: „17 юни 1947 г. Сава Боновски, Ячо Кабаивански и Владимир Трендафилов пътуват по литературни четения из фабриките. Конферансие им е Буко Давидов. Ячо е слаб писател. Владимир Трендафилов се представя пред публиката като засл. артист на републиката. Ах, вий шмекери и приспособленци! Партията трябва най-много от вас да се пази... Снощи дойдоха и художници. На „Копринка" сега са Марио Жеков – маринист (в Тунджа няма вода и за жабите) и П. Младенов – акварелист. Що щете тук на Копринка вий, драги художникари, като не можете да нарисувате една човешка фигура? От писателския съюз е изпратен Ботьо Савов. И това е едно недоразумение."[6]

Особено язвителен е Чудомир срещу партийната партизанщина и стремежа към власт и постове. В „Дневника"-а на 22 септември 1947 г. той е записал: „У нас има два вида политици. Тези, които са на власт, са „народни

избранници", „спасители на отечеството", а тези, които са в опозиция, „хайдути", „разбойници" и „предатели". Така е било, така е и сега."[7] Пак в тази връзка на 17 март 1948 г. той записва: „Казаха ми снощи, че на едно събрание комунистите протестирали, загдето съм избран за общински съветник. Дружил съм с фашисти, не съм се интересувал от тяхната партия, идеология и прочие. Никога не съм молил да ме избират за какъвто и да е. Аз обаче не се натрапвам никому, особено на управляващи и „главни"[8].

Ежедневието и грижите на обикновените хора, гладът, мизерията, опашките, недоимъкът намират ярко отражение на страниците на „Дневника"-а: 3 август 1948 г. „Уж реколтата добра, уж уреждаме все повече и повече живота си, а опашките стават все по-дълги и по-редовни. Липсва зарзават в града. Няма ни лук, ни картофи. Сега селяните вършеят, но маслото е 1300 лв., а сиренето 600 лв. килограм[9]. Един заклал завчера (6 август) крава и я разпродал масово на съседи. Арестували и него и тези, които са се облажили. Законът е строг. Да, но отколко време не сте дали месо на населението, другари, и има ли други продукти за ядене в изобилие? Кога ще можем да си купим картофи, например?"[10]. 15 ноември 1948 г. „Сняг и студено, а има нареждане от властта да не се палят печки в учрежденията, за да се икономисва топливо. За отоплението се грижи организацията „Топливо", която аз кръстих „Студиво"... Правят се икономии и на осветлението. Понякога има светлина до 8 ч. вечер, а понякога до 10 ч. Във вестниците писаха, че се ограничават до минимум превозите с автомобили и камиони. Ние сме много бедна страна... Населението се увеличава, а строежи почти никакви няма поради липса на материали (желязо, цимент, дървен материал). От това пък се явява жилищна криза. Хората са натъпкани по 5–6 души в стая".[11]

В „Дневник"-а има още много факти и събития, както оценки и характеристики на известни хора и личности за периода до 1967 г. Много от тях може и да са субективни и противоречиви, но безспорен е фактът, че дневникът на Чудомир представлява сам по себе си широка панорама на живота и развитието на Казанлък и страната ни в продължение на две десетилетия от 1947 до 1967 г. И в това е неговата сила.

През 1996 г. Галина Минчева събра и издаде в книга „Нашенци за Чудомир"[12]. В нея 23 художници, писатели, културни дейци разказват за своите срещи и спомени с писателя, художника, музейния деятел и човека – Димитър Чорбаджийски – Чудомир. В тези разкази се прокрадва тревогата от загубените морални стойности в нашия живот, атмосферата, в която хората са живели. Едновременно с това от тях лъха и отношението към човека, писателя и художника Чудомир, начинът му на мислене, вижданията му по достиженията на нашето и европейското културно наследство. В тези кратки спомени личи любовта на Чудомир към музейното дело, към историята на родния край, неговата работа като писател и журналист. Като цяло сбор-

никът е ярка илюстрация на човешки съдби и на хора, по-голямата част от които не са вече между живите, както и човека, за когото те пишат и си спомнят – Чудомир!

През 1997 г. излезе от печат книгата на литератора краевед Атанас Гърков „Генералът от пехотата Иван Вълков“[13]. Писана в продължение на няколко години на основата на документи, спомени, писма и кореспонденция, тя представлява хронологически разказ за живота на ген. Иван Вълков, участието му в драматичните събития от нашата история, с които завинаги свързва своето име и дейност. В неговия живот има много забележителни моменти, които ще накарат непредубедените хора да погледнат с други очи на този бележит държавен и военен ръководител. Целия си живот, своята неуморна дейност и дело той посвещава на България, на борбата за нейното обединение и добруване. В книгата се отделя значително място на големите заслуги на ген. Иван Вълков за развитието и укрепването на българската армия. Той се явява един от първите строители на българските въоръжени сили и е един от тези военни дейци и ръководители, които написаха вълнуващи страници в нашата военна история.

Името на ген. Иван Вълков преди промените от 1989 г. беше табу за българската история. Образът, който бе наследен в съзнанието на българите, е на народен враг, потопил ръцете си в кръв, убиец на комунисти и демократи. Авторът се опитва да надникне значително по-дълбоко в личността на човека Иван Вълков, да даде нова оценка на определени исторически събития и личности, като едновременно с това показва и драмата на един български офицер, останал верен на своята войнишка клетва и на своето отечество, понесъл на плещите си величието и трагизма на своя народ през първата половина на XX в.

Особено ярко в книгата е подчертано участието на ген. Иван Вълков в превратa на 9 юни 1923 г., в събитията от септември 1923 г. и след атентата в църквата „Св. Неделя“ – 1925 г.

Значително място е отделено и на ролята и значението на родния град Казанлък в жизнения му път. Ярко е показана любовта на неговите съграждани и авторитетът му сред населението от Казанлъшкия край. След 1924 г. с активното съдействие на Иван Вълков Военната работилница – Арсенала е преместена от София в Казанлък и преименувана от Народното събрание във Военна фабрика. Въпреки съпротивата на определени политически и икономически кръгове, по инициатива на ген. Вълков на голяма площ край град Казанлък се построява цяло военно градче от цехове, работилници, жилища, училище, болница. Преместването на Военната фабрика трае повече от две години – от 1925 до 1927 г. По този начин той помага на бедстващото население да има работа и стабилен поминък, а Военната фабрика да се превърне с годините в един от най-големите военни заводи на Балканите.

За големите заслуги към града и района през 1928 г. Общинският съвет в Казанлък обявява ген. Иван Вълков за „почетен гражданин на града". В приветствието по този повод са заявява: „Никой син на Казанлък не е изпълнил толкова достойно своя дълг както нашия пръв гражданин генерал Вълков. Когато Казанлък загиваше и населението масово емигрираше, той му отвори път за стопански прогрес."[14]

По-нататък в книгата се проследява житейският път на ген. Вълков през годините – пълномощен представител в Рим, кризата във Военния съюз, несъгласията с неговото ръководство и изпращането му в оставка на 13 май 1934 г., за да завърши с голготата на родолюбеца и патриота, преминала през килиите на Държавна сигурност, лагера „Заград", лагерите „Ножарево" и „Белене", процесът срещу бивши военни ръководители начело с него през 1954 г., смъртната присъда, заменена по-късно с 20 години затвор в Пазарджишкия затвор от 1954 до 1960 г., в Старозагорския затвор от 1960 г. до смъртта му през 1962 г.

Генерал Иван Вълков беше и остана един от ония българи, които винаги и неизменно са водени от една кауза – любовта към родината и верността към нейните интереси. Затова той никога и по никакъв повод не е изричал думи на недоволство, хули, упрек или проклятие срещу нея. Със своята дейност, с делата си генералът от пехотата Иван Вълков се превърна в символ на всеотдайна и вярна служба на народа и Родината[15].

През 2004 г. писателят Николай Тодоров издаде книгата „Сага за Стайнови"[16]. Писана в продължение на няколко години, тя представлява задълбочено изследване на една от най-известните казанлъшки фамилии – Стайнови. Направено е проучване на историята на рода от годините на Българското възраждане до наши дни, на живота, пътищата и съдбите на най-значимите личности от този род. Особено място в книгата заема животът и дейността на няколко от най-видните представители на тази казанлъшка фамилия.

Генчо Стайнов – виден български индустриалец, ръководил една от най-големите текстилни фабрики в България по онова време „Братя Стайнови", завършил Швейцарския инженерен институт, автор на пет изобретения, свързани с измерването на водите в откритите потоци. Той е основоположник на идеята за използване водите на р. Тунджа за добиване на електричество и е сред създателите на хидрологията в България и на лабораторията по хидрологията към БАН.

Петко Стайнов – юристът, активен член на НС „Звено", народен представител няколко последователни мандата, външен министър на България в първото правителство на ОФ. За него в книгата се споменават неизвестни и премълчавани с години факти: действията му срещу експатрирането на 20 000 евреи от Егейска Тракия и Македония, както и за спасяването на евреите в пределите на старите български граници; срещу обявената от На-

родното събрание война на САЩ и Англия; за спасяване на осъдените на смърт седем комунисти в Старозагорския затвор; за защита на суверенитета и целостта на България по време на преговорите в Москва 1944 г. и за преодоляване на диктата в комисията на съветския представител в СКК – ген. Бирюзов, за изглаждане на противоборството между СССР, от една страта, и САЩ и Англия, от друга. Трябва да се отчете и ролята му при провеждане на преговорите за подписването на Парижкия мирен договор през 1947 г.

Академик Петко Стайнов – композитор, един от създателите на българската хорова школа, директор на Института по музика към БАН от 1948 г., създал десетки хорови творби и симфонични пиеси. Под негово ръководство в Института са съхранени за поколенията записаните над 90 000 народни песни. Паралелно с тази си работа акад. Стайнов преподава музика на своите студенти. Много време отделя за обществена дейност, за работа в Съюза на слепите в България до края на своя житейски път през юни 1972 г. За него Чудомир записва в своя дневник: „Беше ни на гости Петко Стайнов. Изнесе ни една великолепна сказка за българския музикален стил..., а после ни посвири на пиано. Петко е изключителна личност. Който го познава, не може да не се възхищава на този даровит, културен и прекрасен човек.“[17]

Промените след 1989 г. дадоха възможност да се реализира и една дългогодишна мечта на много историци, музейни работници и краеведи, а именно – да се възобнови издаването на сборника „Казанлък в миналото и днес“, трите книги на който са отпечатани през 1912–1928 г. През 1994 г. в резултат на продължителната работа на много историци, музейни специалисти, литератори и краеведи е издаден IV том на сборника „Казанлък в миналото и днес“[18]. Той запазва оригиналната корица от предишните сборници, направена от художника Иван Енчев-Видю, както и характера и срецификата на материалите в него, които имат научен и научнопопулярен характер. Засягат се и редица нови теми и естествено видни казанлъчани, живели и творили за историята на Казанлък и Казанлъшкия край през последното столетие. През 1999 г. е издаден V том на сборника „Казанлък в миналото и днес“[19], а през 2001 г. във връзка със 100 години от създаването на Историческия музей „Искра“ е отпечатан VI брой на сборника „Казанлък в миналото и днес“[20], който е най-голям по обем, изследвани теми и автори, а акцента в него е 100-годишният юбилей на музея.

През 1999 г. след продължително проучване на архивни материали и документи, събиране на спомени, снимки и публикации Пепа Пенчева и Пламен Стефанов – уредници в ИМ „Искра“, написаха книгата „23-ти Шипченски полк – кратък исторически очерк“[21], която бе издадена във връзка с честване на 110 години от създаването му. Книгата проследява най-важните моменти от историята на полка и неговия боен път, изпълнен с победи и бойна слава: при Одрин, Щип, Повиен, Китка, Струга, Кенали, Битоля, Дра-

ва и Мур. Изложението е обогатено с карти, снимков материал и списъци на загиналите офицери, подофицери и войници от полка. Написването на тази книга послужи като стимул на краеведи от района, които активно да проучват участниците от техните селища във войните и съдбата на тези, които са паднали за Родината на бойното поле. В резултат на тези изследвания бяха написани два очерка: „Героите – светци, паднали за Родината от с. Дъбово, Казанлъшко, през войните" от Васил Марков[22] и „За бащин край положили живот" от Витана Добрева[23] за загиналите във войните от с. Горно Сахране, Казанлъшко. И в двата очерка са изброени имената на всички загинали от тези села през войните, които е водила България, с кратки данни за всеки от тях. Изложението е допълнено със снимков материал.

Прегледът на публикациите през последните 15 години показва, че за пръв път в публичното пространство бе поставена темата за „горянското движение" като форма на въоръжена съпротива срещу налагането на комунистическата диктатура и съветизацията на България. През 1991 г. в сп. „Изток", издавано на български език в Париж (Франция), Н. Янтър публикува статия под заглавие „Парашутната епопея"[24]. Тя е посветена на групата горяни-анархисти, спуснати с парашути и действали в района на Павел баня (Казанлъшко) в периода септември 1953 – март 1954 г. В нея е акцентувано на саможертвата на ръководителя на групата Христо Несторов и на героичното държане пред съда на радиста на групата Милю Иванов.

В периода 1995–2000 г. Пламен Стефанов задълбочено проучи разсекретени архивни и съдебни материали, отнасящи се до проявите на въоръжената съпротива срещу налагането на комунистическата диктатура в България в периода 1944–1954 г. Едновременно с това бяха събрани спомени и документи от останали живи участници в тази съпротива (ятаци, помагачи и др.), които послужиха като база за написването на две съобщения: „Горяните анархисти в Павелбанския район 1952–1954 г."[25] и „Прояви на въоръжена съпротива в Казанлъшка околия и участници в нея срещу налагането на комунистическата диктатура 1949–1954 г."[26]. Едновременно с тези изследвания през 2001 г. в кн. 1. на сп. „Кула", издавано в град Казанлък, в раздела „Памет", озаглавен „Горяните", уредничката от Историческия музей в Сливен Веселина Янакиева публикува материала „Сформирането на първата горянска чета в Сливенско" (*участието на Семо К. Попов и Косьо Ив. Загорчев от с. Милево, Казанлъшко в нея*)[27]. Целта на тези проучвания бе да се покажат обективните конкретно-исторически реалности, довели до появата на горянското движение, да се посочат участниците в него, характерът му и причините, поради които то бе разгромено.

Историографският преглед на написаното няма да бъде пълен, ако не обърнем необходимото внимание на редица изследвания, брошури, книги и др. написани от специалисти, изследователи, литератори и краеведи. Книги-

те са по-скоро с научнопопулярен характер, като изложението е подкрепено с документи, списъци и снимков материал. Те обаче са интересни с това, че много от темите и документите в тях се публикуват за първи път. В тази връзка трябва да се отбележи книгата на лекаря и краеведа д-р Денчо Бойчев "По стъпките на здравеопазването в Казанлък (1857–1980 г.)"[28]. С нея за пръв път се прави опит за задълбочено проучване на историята и развитието на здравеопазването в Казанлък и района. Изложението е съпроводено с богат фактически материал: за демографското развитие на град Казанлък, амбулаторната и болничната помощ, епидемиите в Казанлък и района и интензивността на тяхното протичане, зъболечебната помощ и аптечното дело. Налице е и богат илюстративен справочен материал с имена, биографични данни и снимки на лекари – завеждащи отделения, старши медицински сестри и медицински работници, работили в различните дейности на болницата. В книгата е отделено място на видни лекари от Казанлък и района с национална и международна известност: д-р Христо Стамболски, д-р Георги Хаканов, д-р Георги Баев, проф. Михаил Рашев, д. м. н. Генчо Кръстинов, проф. Генко Генев и др. Цитиран е и малко познатият факт, че през 1968 г. в Казанлък и селата Копринка, Овощник и Черганово под ръководството на ВМИ – София се провежда най-масовият профилактичен преглед у нас с 95% обхват на населението, който до момента не е повторен в страната. В заключение авторът заявява, че неговият скромен принос е да извади от дълбоката анонимност имената на ония лекари и здравни работници, които дават своя принос за развитието на здравното дело в Казанлък.

През 2000 г. с помощта на дарители и спомоществователи Ганка Георгиева подготви и издаде книгата „Каракачани" – кн. 1[29]. Тя е пръв опит да се даде отговор на много въпроси, свързани с каракачаните – начин на живот, поминък, занаяти, облекло, фолклор. Книгата съдържа текстова част и 338 снимки, показващи стари каракачански семейства, поминък, облекла и носии, сватби, погребения, каракачански фамилии. Снимковият материал обхваща периода от 20-те до средата на 70-те години на XX в. Дадени са обяснения на характерните за каракачаните „колиби" – зимни и летни, видовете облекло, както на жените, така и на мъжете. Описани са традиционната каракачанска сватба и погребалните обичаи. Подчертано е, че каракачаните са източноправославни и техните обреди са свързани с православната традиция. Отбелязано е, че илюстративният материал е събран от с. Горно Сахране, с. Енина, гр. Шипка и гр. Мъглиж (всички от Казанлъшкия регион).

Внимание от страна на специалисти историци, изследователи и краеведи беше отделено на значението, ролята и мястото на Православната църква. За пръв път в годините след 1989 г. бяха публикувани няколко изследвания и проучвания за християнски храмове в Казанлък и района. През 1994 г. Лилия Димитрова написа книгата „Храм Света Троица" в Казанлък[30]. Тя представ-

лява кратък исторически обзор на построената през 1834 г. и осветена на 9 март 1834 г. църква „Света Троица“ (една от най-старите в Казанлък). В нея са изброени имената на всички свещеници, служили в църквата от основаването ѝ до наши дни, съпроводени с кратки биографични сведения за всеки от тях. В края на книгата е отделена глава за днешното състояние на храма, дейността на църковния хор с диригент Лилия Димитрова и на православното неделно училище по вероучение. През 2002 г. колектив от специалисти историци, подготви и издаде книгата „Храм-паметник „Рождество Христово“ край град Шипка: 1902–2002 г. “[31]. Написана под формата на статии от отделни специалисти, тя е посветена на 100 години от откриването на паметника костница. В нея е отделено място на архитектурата и строителството на храм-паметника, на събитията от руско-турската война 1877–1878 г. в района на Шипка – Шейново, на изработването на иконите и зографисването на храма, на откриването и освещаването му, на ролята и мястото на храм-паметника в православната традиция в Казанлък и района. В отделни глави е разгледано мястото му като туристически обект, като са цитирани мнения и впечатления на видни личности и политици, посетили храм-паметника. През 2003 г. Витана Добрева написа и издаде книгата „С нами Бог“[32], посветена на 80-годишнината на храма „Св. Рождество Богородично“ в с. Горно Сахране, Казанлъшко. В хронологична последователност е проследено строителството на храма, набирането на допълнителни средства за неговото завършване, зографисването на църквата и на иконите в нея. Изложението е съпроводено с изброяване на имена на хора от селото, допринесли за строителството на храма и за неговото окончателно завършване в края на 1923 г. В книгата са посочени църковните настоятелства и имената на свещениците, служили в него до наши дни. За всеки от тях са дадени кратки биографични данни, а на най-видните – свещеник Николай Добрев Танев и протойерей Иван Петков Мотев, са посветени отделни биографични очерци. В края има раздел за обща култура: Библията, евангелски мъдрости, Българската православна църква и духовенство, Божи гроб и хаджиите, учениците на Христос, християнския кръст.

Учители и краеведи, които в продължение на дълги години се занимаваха с историята на отделни училища и на селища в Казанлъшкия район, написаха и издадоха брошури и книги, в които представиха своите проучвания пред широката общественост. През 1997 г. учителката Петранка Ризова подготви и издаде брошурата „50 г. СПТУ по машиностроене „Арсенал“[33]. Тя е успешен опит да се разкаже историята на първото в страната училище, създадено през 1947 г., за да отговори на нуждите на тогавашната Военна фабрика от собствени кадри. Преминавайки през различни етапи, училището се развива и усъвършенства своята материално-техническа и производствена база с цел създаване на подготвени кадри за нуждите на военното произ-

водство и машиностроенето. Подчертано е, че развитието на училището е неразривно свързано с развитието на завод „Арсенал". Проследен е пътят на училището през годините и превръщането му през учебната 1966/1967 г. в СПТУ по машиностроене с тригодишен курс на обучение. В брошурата е отделено място и на производствената дейност на училището. В специални приложения са изброени директорите, зам.-директорите и учителите, както и учебните планове по специалности през различните години.

През 1999 г. инж. Васил Марков с помощта на свои съмишленици и дарители подготви и издаде написаната от него история на училището в с. Дъбово, Казанлъшко, в две части под заглавие „150 години Дъбовско училище „Св. св. Кирил и Методий" (1849–1999 г.)"[34]. В тях се проследява развитието на училището в с. Дъбово, като паралелно с това са дадени кратки бележки за историята на селото и неговото землище през отминалите хилядолетия. Акцентувано е на взаимното светско училище в селото в периода 1849–1978 г. и на възрожденските учители в него. Във втората част е проследен летописът на Дъбовското училище от 1878 г. до 1999 г. със списъци на всички директори и учители. Много подробни са и приложенията към ч. I – за старите дъбовски родове отпреди 1900 г., за загиналите от селото във всички войни, основателите и членовете на кредитна кооперация „Дружба", списък на кметовете на селото от Освобождението през 1878 г. до 1999 г.; към ч. II – брой на учениците и учителите през учебните години в периода 1849–1999 г.

През 2001 г. бяха отпечатани две книги, които представиха проучвания върху историята, миналото и настоящето на две села от Казанлъшкия район: „Кънчево: историческа съдба, бит и култура на едно българско село" от Кольо Иванов[35] и „Човекът с черните кози минава: село Черганово – история и дейци" от Николай Тодоров[36]. Книгите са опит на базата на краеведски материали да се разкаже историята, да се проследи миналото и настоящето на тези села. Авторите се докосват до родовата памет, традициите и ежедневието на хората, разкриват ролята на училищата и читалищата в тези села за тяхното развитие през годините. През 2002 г. дългогодишният учител и краевед Стойко Стойков издаде книгата „Запалня"[37]. В хронологически порядък авторът проследява историята на селото от първите исторически сведения за неговото основаване до средата на 60-те години на XX в. Книгата разказва за най-известните родове от селото, за историята на училището, църквата, кооперацията. В изложението е отделено място на политическите борби и обществено-икономическите промени в селото и хората в него. В края на книгата са посочени имената на жителите, които са напуснали селото и са се заселили в Казанлък, Стара Загора, Нова Загора, Ямбол и др., тъй като през 1965 г. при изграждането на язовир „Жребчево" селото остава в чашата на язовира и е заличено от картата на България.

* * *

Прегледът на написаното от историци, музейни работници, учители, краеведи и др. в годините след 1989 г. показва, че тематиката е разнообразна и широкообхватна. Право на всеки автор и изследовател е да изказва и популяризира различни мнения, интерпретации, гледни точки и преценки за личности, събития и теми, които са обект на проучване и изследване. Целта на всички изследвания обаче трябва да бъде насочена към това те да ни доближават до историческата истина, която с времето трябва да се отърси от идеологически и конюнктурни пристрастия. С тях трябва да се обогатят възможностите за по-обективна оценка на реалните промени в развитието на България след ноември 1989 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Стефанов, П.* Дейността на опозиционните сили в Казанлъшки район в контекста на обособяването и борбите на опозиционните партии в България (1945–1948 г.). – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 113 –124.

[2] *Стефанов, П.* Възстановяване и дейност на ЗМС (о) в Казанлъшкия край в периода 1945–1947 г. – Във: Земеделското движение в България – история, развитие, личности. Пазарджик, 2004 (под печат).

[3] *Стефанов, П.* Възстановяване и дейност на анархокомунистическата федерация в Казанлък в периода 1944–1946 г. – Във: Казанлък в миналото и днес. 1999, Кн. V, 220–222.

[4] *Пътников, К.* Един земеделец си спомня... (неиздаден ръкопис).

[5] *Чудомир.* Дневник (1947–1967 г.). Фондация „Чудомир". С., 1996.

[6] Пак там, с. 27.

[7] Пак там, с. 44.

[8] Пак там, 61–62.

[9] Пак там, с. 67.

[10] Пак там, с. 68.

[11] Пак там, с. 71.

[12] *Минчева, Г.* Нашенци за Чудомир. Спомени.. Пловдив, 1996, с. 144.

[13] *Гърков, А.* Генералът от пехотата Иван Вълков – живот, личност, дело. С., 1997, с. 151.

[14] Пак там, с. 105.

[15] Пак там, с. 6.

[16] *Тодоров, Н.* Сага за Стайнови. С., 2004, с. 147.

[17] *Чудомир.* Дневник..., 26–27.

[18] Казанлък в миналото и днес. Кн. IV. Стара Загора, 1994. 336 с.

[19] Казанлък в миналото и днес. Кн.V. Стара Загора, 1999. 312 с.

[20] Казанлък в миналото и днес. Кн. VI, Пловдив, 2001. 376 с.

[21] *Пенчева, П. ,П.Стефанов.* 23-ти пехотен Шипченски полк – кратък исторически очерк. Казанлък, 1999. 68 с.

[22] *Марков, В.* Героите-светци паднали за Родината от село Дъбово, Казанлъшко, през войните. Село Дъбово, 2001, 21 с.

[23] *Добрева, В.* За бащин край положили живот. Казанлък, 2003. 80 с.

[24] *Янтър, Н.* Парашутната епопея (разказ за Христо Несторов и неговите другари-анархисти). – Изток (Париж, Франция), 1991. 8 с.

[25] *Стефанов, П.* Горяните анархисти в Павелбанския район 1952–1954 г. Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г. Сливен, 2000, 193–199.

[26] *Стефанов, П.* Прояви на въоръжена съпротива в Казанлъшка околия и участници в нея срещу налагането на комунистическата диктатура. Следвоенна България между Изтока и Запада. Хасково, 2004 (под печат)

[27] *Янакиева, В.* Сформирането на първата горянска чета в Сливенско. – Кула (Казанлък), 2001, № 1, 86–91

[28] д-р *Бойчев, Д.* По стъпките на здравеопазването в Казанлък (1857–1980 г.) – здравеопазване, медицина, болници, лекари, епидемии. Казанлък, 2002. 255 с.

[29] *Георгиева, Г.* Каракачани. Кн. 1., Културно-просветно дружество на каракачаните, с. Горно Сахране, Казанлъшко (с илюстр.). 2000. 157 с.

[30] *Димитрова, Л.* Храм „Света Троица" – Казанлък (кратък исторически обзор). Казанлък, 1994. 52 с.

[31] *Тодоров, С., М. Добрев, М. Гочева.* Храм-паметник „Рождество Христово" край град Шипка: 1902– 2002 г. С., 2002. 182 с.

[32] *Добрева, В.* С нами Бог. Казанлък, 2003. 88 с.

[33] *Ризова, П.* 50 г. Средно професионално-техническо училище „Арсенал" – Казанлък. Ирита ООД – Казанлък, 1997. 50 с.

[34] *Марков, В.* 150 години Дъбовско училище „Св. св.Кирил и Методий" (1849–1999 г.). Стара Загора, 2000. Ч. 1. 485 с. + 48 с. приложения; Ч. 2. – 1080 с. + 17 с. приложения.

[35] *Иванов, К.* Кънчево: историческа съдба, бит и култура на едно българско село. Казанлък, 2001, 88 с.

[36] *Тодоров, Н.* Човекът с черните кози минава: село Черганово – история и дейци. С., 2001. 140 с.

[37] *Стойков, С.* Запалня. Казанлък, 2002. 224 с.

НАЙ-НОВАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ В ПУБЛИКАЦИИТЕ НА МУЗЕЙНИТЕ СПЕЦИАЛИСТИ (1990–2004)

СВЕТЛА ДИМИТРОВА, БЕТА ХАРАЛАНОВА

Избрахме именно тази тема, провокирани от две обстоятелства: засиленият в последно време интерес към регионалната проблематика и слабото познаване на изследванията, които извършват музейните специалисти в страната. Наложили сме две ограничителни рамки на изследването: 1) разглеждаме публикациите само на специалистите от извънстоличните музеи; 2) не се спираме на публикации в националните специализирани списания като *Исторически преглед, Минало* и др. Този подход не е случайна приумица. Националните и столичните музеи имат по-голям достъп до специализираните исторически списания и сборници, а те са на разположение на библиотеки и библиографи, следователно са популярни на широк кръг читатели.

Научноизследователската работа е основна част от ежедневната дейност на музейната колегия, с която тя допринася за запълване на „бели петна" в българската история. Почти във всички исторически музеи тя се извършва едновременно със събирането, съхранението и популяризирането на десетки снимки, документи и материали от различно естество. Тук е необходимо да отворим скоба, за да поясним, че с Постановление № 165 на Министерския съвет от 5 август 1958 г.[1] музеите получават статут на „научни, културно-просветни учреждения, основни хранилища на движими паметници на културата, които разпространяват научни знания [...]". Учудване и недоумение буди фактът, че в подготвяния в наши дни проектозакон за културното наследство музеите се определят единствено като „културни", но не и като научни институции, което свежда тяхната роля до събирането и популяризирането на материали от фондовете.

Проблемите на най-новата българска история са в прерогативите на отделите „Най-нова история" (на места – „Съвременна история") при музеите в страната. Създадени в началото на 50-те години като отдели „Социалистическо строителство", първоначално те имат предимно пропагандно характер. С течение на времето се оказва, че това решение дава възможност в музеите да се отлагат предмети и документи, преди да са излезли от масова употреба, което значително облекчава събирателската работа и обогатява фондовете. Днес в българските музеи се откриват ценни свидетелства на отминалите

години, които позволяват пълно да се разкрие картината не само на обществено-политическия, икономическия и културния живот, но и да се покаже бита на населението в процеса на модернизация и урбанизация.

До 10 ноември 1989 г. преобладаващата част от научните изследвания на музейните специалисти от отделите „Най-нова история" са силно повлияни от политическата конюнктура. Повечето теми са посветени на ролята на БКП за развитието на страната, кооперирането на селското стопанство, връзките със СССР, бригадирското движение, участието в Отечествената война и др. Те се определят и налагат от юбилейни чествания, тематични изложби, научни конференции. Унификацията в музейното дело води и до уеднаквяване темите на изследване. Малките различия произтичат от спецификата на отделните региони. Двойствената методическа подчиненост на музеите – към Министерството на културата по отношение на събирателската и популяризаторската работа и към съответните институти при БАН (Археологически, исторически и т. н.) по отношение на научните изследвания, затруднява установяването на по-тесни контакти между музеите и утвърдените центрове за исторически изследвания (БАН и университетите). Непознавайки лично повечето от музейните специалисти, с изключение на археолозите, научните работници от институтите се отнасят с известно снизхождение към тях и рядко ги канят на национални прояви. Създадените в края на 50-те и началото на 60-те години научни групи в някои музеи включват предимно специалисти от областта на археологията, Възраждането, новата история. Значително по-късно конкурси за научни сътрудници по най-нова история се обявяват в музеите в Шумен, Велико Търново, Стара Загора, Видин, Пловдив и др.

Възможност за публикации на свои изследвания до 1989 г. музейните специалисти от отделите „Най-нова история" намират предимно в Известията на музеите. Те са основани в годините 1975–1977 след приемане Решение на Секретариата на ЦК на БКП № 1343 от 10 декември 1974 г. за активизиране на научната дейност в музеите[2]. Оформят се четири поредици: *Годишник на музеите от Северна България* (ГМСБ), включващ музеите във Велико Търново, Шумен, Русе, Габрово, Ловеч, Разград и Търговище, *Известия на музеите от Северозападна България* (ИМСЗБ) – музеите във Видин, Враца, Михайловград (дн. Монтана) и Плевен, *Известия на музеите от Южна България* (ИМЮБ) – музеите в Пловдив, Пазарджик, Смолян и Кърджали, *Известия на музеите от Югоизточна България* (ИМЮИБ) – музеите в Бургас, Сливен, Стара Загора, Хасково и Ямбол. Музеите в Добрич и Силистра предоставят свои публикации в *Известия на Народния музей във Варна* (от т. 12. нататък), а музеите от Югозападна България – в национални издания, списания и тематични сборници[3].

Още преди 10 ноември 1989 г. редица музеи в страната организират и

свои собствени издания, но броят им нараства значително след политическата промяна. Такива са: *Известия на Историческия музей – Ловеч* (ИИМЛ)[4], *Известия на Историческия музей – Велико Търново* (ИИМВТ), *Известия на Историческия музей – Русе* (ИИМР), *Известия на Историческия музей – Шумен* (ИИМШ), *Известия на Старозагорския Исторически музей* (ИСИМ), *Известия на Историческия музей в Кюстендил* (ИИМК), *Известия на Историческия музей – Хасково* (ИИМХ), *Известия на Историческия музей – Благоевград* (ИИМБ). Някои директори, без да се допитат до колективите (Стара Загора[5] и Видин[6]), еднолично отказват по-нататъшно участие в създадените по „тоталитарно време" издания, с което лишават музеите от още една възможност за публикуване. Музеите в Силистра и Добрич от 1990 г. започват да предоставят своите материали в периодичното издание Добруджа. През 1994 г. в Казанлък е възстановена традицията да се издават сборници, свързани с историята на града, под името *Казанлък в миналото и днес* (КМД)[7]. Подобни издания се реализират в Омуртаг[8], Попово[9] и др. Ритмичността в появата на новите издания зависи от възможността на музеите да съберат достатъчно публикации и да набавят необходимите средства за отпечатване. Тези обстоятелства невинаги са налице и понякога отделните томове се появяват през две-три години. Някои музеи използват собствените си издания, за да отпечатват материали от проведени през последните години научни конференции. Такива случаи има в Шумен (т. 11. от 2003 г. с материали от конференцията „Християнските традиции по българските земи", проведена през 2000 г.), Велико Търново (т. 19. 2004 г. с доклади и съобщения от VIII музейни четения, посветени на 120-годишнината от рождението на Тодор Н. Иванов, на тема: „Музеят – находки, събития, личности"), Кюстендил (т. 4., 1992 г. с материали от конференция, посветена на Й. Иванов), Пловдив (2001 г. с доклади от научната конференция „Европейските влияния в Пловдив VIII – средата на XX в.") и др.

В първите няколко години след последната политическа промяна музейните специалисти почти не публикуват научни статии с нова тематика. Те не могат да съберат необходимите нови архивни данни и не се чувстват уверени в своите научни изяви. Допълнителни затруднения създава и бавното решаване на въпросите, свързани с ползването на бившите окръжни партийни архиви. Публикациите са посветени предимно на възстановяване на стопанството през 1944–1948 г., дейността на Народния съд, кооперирането в селското стопанство, периодичния печат, театъра. Преустановяват се изследванията върху ролята и влиянието на БКП в различните направления на обществено-стопанския живот. От политическите партии интерес предизвиква Народният съюз „Звено", БЗНС и съдбата на някои лидери на опозиционните партии. Сериозни разработки на тази тема има В. Костова (Хасково), С. Василева (Стара Загора), Кр. Чолакова (Габрово). Значително

внимание се отделя на въпросите на културата, където политизацията не е така силна и изследванията могат да бъдат по-обективни.

Публикациите на музейните специалисти по проблеми на най-новата българска история значително се увеличават след 2000 година. Тогава се организират няколко научни конференции, които провокират изследвания, свързани с религията, дейността на опозицията, етносите в България, личности – „позабравени" или „отричани" в миналото.

Първата национална конференция с широко участие на специалисти от отдел „Най-нова история" при музеите в страната е организирана от Историческия музей в Шумен през май 2000 г. на тема: „Християнските традиции по българските земи". В нея със свои съобщения на съвременна тема участват музейни специалисти от Стара Загора, Варна, Шумен, Русе, Габрово. Интересът към религията, историята на храмовата архитектура, атеизма на българите води до организиране и на редица други конференции, също с участие на музейни специалисти от отделите „Най-нова история". Такива са „130 години Старозагорска епархия" (Стара Загора, 2001), „130 години Варненска и Преславска епархия" (Варна, 2002), „Храмова архитектура и изкуство на религиозните общности в Североизточна България" (Разград, 2004).

През 2000 г. по инициатива на музея в Сливен се провежда Национална конференция на тема: „Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954", в която участват представители на Института по история и музеите в Русе, Стара Загора, Казанлък, Габрово, Сливен, Шумен и др. Материалите от конференцията излизат в специален сборник (вж. приложение № 3). Конференцията е първият голям форум, на който се установява потясно сътрудничество и връзка между отделите „Най-нова история" и едноименната секция в Института по история при БАН. Успешната ѝ реализация подтиква музейните специалисти да инициират провеждането на национална научна конференция, посветена на историята и проблемите на България след 1944 г. С нейното организиране се ангажира музеят в Шумен, който успява с подкрепата на Министерството на културата да издаде докладите и съобщенията в самостоятелен сборник. В обем от 235 страници са обнародвани 28 публикации, които третират голямо разнообразие от проблеми в широк времеви диапазон от 1944 до 2001 г. (вж. приложение № 3). В началото на 2004 г. в Хасково се провежда трета поредна конференция с участието на научни работници от Института по история, Софийския университет и музеите в страната на тема „Следвоенна България между Изтока и Запада".

Общинското управление и неговата роля в политическия живот на страната в съвременната епоха също са обект на изследване. На тази тема са посветени две национални конференции в Пазарджик (2001 г.) и Карлово (2003 г.). Интересни съобщения четат: В. Владова (Сливен) – „За общинско-

то управление в Сливен в прехода между две политически системи 1944–1949"; н. с Б. Хараланова (Шумен) – „Взаимоотношенията на общинската власт и ОФ комитети в Шумен 1944–1946 г."; н. с. Св. Димитрова (Стара Загора) – „Именуването на улици, площади и градини в Стара Загора – морал и политика"; Д. Тодоров – „Градското самоуправление в Клисура след 9 септември 1944 г.".

Значителна част от научните разработки на музейните специалисти през последните години са посветени на музейното дело и ролята на отделни личности, участвали в неговото организиране и развитие. Повечето от тях са четени на научни конференции и публикувани в специални издания: „История на музеите и музейното дело в България" (Плевен), т. 20. на Известията на РИМ – Велико Търново, „Модерният музей – модел за адаптация" (Габрово) и др. (вж. приложение № 3) Интересът към историята на музеите е обусловен от големите кръгли годишнини, които честват музеите от началото на своето създаване (100 години на музея в Плевен, в Русе, в Габрово, в Шумен и др.)

Нов, все още непроучен въпрос в най-новата история, е този за етносите. Многообразието от етническите проблеми е наистина голямо. Това е една благодатна тема за всеки регион, където има многоетническо население. Освен провеждането на експедиции, целящи събирането на материали за различните етноси, в последните години се появяват вече и научни публикации на колеги от музейте: Тинка Бозова (РИМ – Варна) – за празниците и обичаите на циганите-бургуджии, за образованието в турските училища във Варненска област през 50-те години на XX в.; н. с. Бета Хараланова (РИМ – Шумен) – за евреите, помаците, българските турци, изселници в Турция след 1989 г., Виолета Костова (Хасково) – за евреите и т. н.

По време на националната конференция в Шумен „Първият учителски събор в Шумен през 1873 г. и новобългарското образование – история и съвременност" (2003 г.) става ясно, че доста музейни работници разработват и темата за образованието в най-новата история на България. Със съобщения по тази тема се представят В. Петрова (Силистра) – „Създаване и дейност на Силистренската околийска училищна инспекция", н. с. Светла Димитрова (Стара Загора) – „Проблеми на образованието през 40–50-те години на XX в."; Вяра Владова (Сливен) – „За просветното дело в Сливенска околия 1944–1952 г. (някои идейни аспекти)"; н. с. Невяна Бъчварова (Велико Търново) – „Т. Николов – учител и пазител на старините във Велико Търново"; Лиляна Липчева (Варна) – „В музея можем да учим, като се забавляваме"; Нина Богданова (Силистра) – „Професионалното образование в Силистра – 50–60-те на XX в."; Златка Антова (Варна) – „Атеистическото възпитание на учениците през втората половина на XX в.".

Приносен характер в областта на най-новата българска история имат книгите на н. с. Светла Димитрова и д-р Евгения Иванова (Стара Загора)

„История на елекрификацията в Старазагорски регион“, на н. с. Светла Димитрова и София Василева „40 години Съюз на учените в Стара Загора“, на н. с. Бета Хараланова и Данел Руменов (Шумен) „Алманах на шуменските кметове 1878–2002 г.“, участието на н. с. Светла Димитрова и София Василева (Стара Загора) в изследването „150 години Община Стара Загора“, на Надка Стоянова (Русе) в „125 години Русенска община 1865-1990“ и др. (приложение № 3)

Прегледът на публикациите в специализираните музейни издания и сборници (вж. приложение № 1–2) през периода 1990–2004 г. показва голямо разнообразие от теми в следната последователност, определена от броя на статиите[10]: музейно дело (29), културен живот (18), политически партии и политически живот (18), дейността на опозицията през 40–50-те години (15), личности (15), общини (10), периодичен печат (8), строителство и благоустройство (7), селско стопанство (6), религия (6), търговия (5), етноси (5), обзорни (5), международни връзки (4), демография (4), обществени организации (4), младежки организации (4), армия (2), съдебни процеси (2), образование (2), наука (2), социално дело (1), кооперативно движение (1). Налага се изводът, че голяма част от изследванията са в областта на културата, политическия живот и икономическото развитие, но вече значително внимание се отделя на религиите, етносите, общинското управление. От прегледаните 76 специализирани музейни издания[11], отпечатани в периода 1990–2004 г., в 28 тома липсват статии, свързани с най-новата българска история, а в останалите – публикациите на тази тема варират от 2 до 10%. Тези цифри дават най-обща представа за една сравнително по-слаба научноизследователска работа в отделите „Най-нова история“, съпоставена с отделите „Археология“, „История на България XV–XIX в.“ и „Нова история на България“. Причините се крият в по-трудните условия за работа с архивите на местно и национално ниво, с които се сблъскват специалистите от съвременния период, както и в голямата им натовареност със събирателска и популяризаторска дейност.

Направеният преглед на публикациите на музейните специалисти от отделите „Най-нова история“ доказва, че разнообразните проблеми на съвременната българска история все пак са на вниманието на всички колеги. Съществува обаче тенденция значителна част от разработките да се правят във връзка с предстоящи конференции. От една страна, това е добре, защото се проследява проявлението на определено събитие в различни региони. От друга страна, притиснати от времето, музейните специалисти невинаги имат възможност да направят задълбочени изследвания и да проучат всички налични архивни материали и най-вече съхраняваните в централните архиви. Но всяка научна статия (или съобщение, макар и с регионално значение), изпълнена с богат фактологичен материал от различни места в страната, доп-

ринася за допълване на националните изследвания. Обединените усилия на научните сътрудници от БАН и университетите с музейните специалисти са необходимото условие за запълването на „белите петна“ в съвременната българска история.

БЕЛЕЖКИ

[1] Известия на Президиума на Народното събрание, бр. 68, 26 август 1958.

[2] *Бонева, В.* Възрожденската проблематика в годишниците на музеите (от последната четвърт на XX век). – Във: История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003, 294–295

[3] Пак там.

[4] Първият том е отпечатан през 1995 г.

[5] По тази причина издатели на том 20. на ИМЮИБ (2003 г.) стават музеите в Бургас, Нова Загора, Сливен, Ямбол, Казанлък, Раднево, Средец, Елхово, Карнобат, Национален музей „Шипка – Бузлуджа“ и Управление „Старинен Несебър“, без музеите в Стара Загора и Хасково.

[6] Подробности по случая могат да се намерят в бележката „Необходимо пояснение“, публикувана в ИМСЗБ, т 20. Враца, 2000, 268–269.

[7] Решение за издаването на първия сборник е взето от настоятелството на казанлъшката дружба „Розова долина“ през 1925 г. Той е посветен на 50-годишнината от освобождението на града. До 1928 г. се издават три сборника. Във връзка с 90-годишнината на музей „Искра“ е издадеи т. 4. през 1999 г. – т. 5., а през 2001 г. – т. 6.

[8] Отпечатани са 4 тома.

[9] Отпечатани са 3 тома.

[10] Това разпределение дава само най-общ поглед, защото има статии, които могат да бъдат отнесени към няколко теми.

[11] Прегледани са 5 тома на *Годишник на музеите от Северна България*, 11 – на *Известия на Музеите от Северозападна България*, 5 – на *Известия на музеите от Южна България*, 8 – на *Известия на музеите от Югоизточна България*, 6 – на сборника *Добруджа*, 4 – на *Известия на Народния музей – Варна*, 12 – на *Известия на музея във Велико Търново*, 5 – на *Известия на музея в Шумен*, 5 – на *Известия на музея в Ловеч*, 7 – на *Известия на музея в Кюстендил*, по 1 – на *музеите в Пловдив и Стара Загора*, 4 – на *Казанлък в миналото и днес*, 3 – на *Известия на музея в Благоевград*

Приложение № 1

СТАТИИ НА МУЗЕЙНИ СПЕЦИАЛИСТИ ПО ПРОБЛЕМИ НА НАЙ-НОВАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ В СПЕЦИАЛИЗИРАНИ МУЗЕЙНИ ИЗДАНИЯ

1990 г.

Бонева, В., С. Димитрова. Благоустройство и обществено строителство в Стара Загора в периода 1944–1959 г. – ИМЮИБ, Пловдив, XIII, 1990, 211–219.

Илиева, Х. Вестник „Литературен подем" – начало на извънстоличната литературна периодика след 9.IX.1944 г. – ИМЮИБ, Пловдив, XIII, 1990, 219–227.

*Мачковска, Е., В. Драганова.*Приносът на РМС за възстановяване на народното стопанство във Великотърновския край 1944–1948. – ГМСБ, 16, 1990, 205–217.

Мачковски, П. Развитие на културата във Велико Търново (1965–1985). – ГМСБ, 16, 1990, 218–234.

Янчева, Й. Из дейността на народния съд в Кюстендилска околия (октомври 1944 – март 1945). – ИИМК, II, 125–134.

1991 г.

Ангелов, В. За македонския период на вестник „Пиринско дело" (1944–1948). – ИИМК, III, 1991, 193–196.

Бъчварова, Н. Промишлеността и селското стопанство в Търновски окръг през периода 1958–1960 г. – ГМСБ, 17, 1991, 193–200.

Василев, Г. Участието на СБПФ в строителството на ж. п. линията Ловеч – Троян. – ГМСБ, 17, 1991, 261–268.

Гюрова, С. Музейното дело в България (1944–1945). – ИМСЗБ, 17, 1991.

Карамузов, А. Хоровото дело в Добрич след 9.09.1944 г. до средата на 80-те. – Добруджа. Т. 8. 1991, 218–224.

Кисьова, В. Комитет за културно издигане на Пловдив (1944–1947), – ИМЮБ, Пловдив, 17, 1991, 193–200.

Костова, В. Организацията на Народен съюз „Звено" в Хасковска околия. – ИМЮИБ, XIV, 1991, 244–269.

Михов, Н. Разпределението на поземлената собственост във Варненска област по социално-икономическите сектори през 1946 г., – ИНМВ, 27 (42), 1991.

Недков, Ц. Реализирането на плана за преобразяване на Добруджа през 1952–1954. – Добруджа,Т. 8. 1991, 147–157.

Николова, П. Организациите на НС „Звено“ в Пазарджишко след 9.09.1944 г. – ИМЮБ, Пловдив, 17, 1991, 183–192.

Райкински, И. Историческият музей във Враца (1953–1969). – ИМСЗБ, 18, 1991.

Хараланова, Б. Участие на младежите в Шуменските околийски бригади 1947–1948 г. – ГМСБ, 17, 1991, 261–274.

Янчева, Й. Кооперране на селското стопанство в Кюстендилска околия (1948–1957) – необходимост и резултати. – ИИМК, III, 1991, 199–220.

1992 г.

Василев, С. Опит за изясняване целите и задачите на музейната педагогика. – ГМСБ, 18, 1992, 349–362.

Димитрова, С. Проблеми на образованието в Стара Загора през 40-те и 50-те години на 20 век. – ИМЮИБ, Стара Загора, XV, 1992, 205–225.

Райкински, И. Музейното дело във Враца до 1952 г. – ИМСЗБ, 19, 1992.

Хараланова, Б. Дейността на шуменското дружество „Съюз за закрила на децата“ 1931–1947 г. – ГМСБ, 18, 1992, 229–308.

1993 г.

Бъчварова, Н. Държавната културна политика и проблеми на музея при читалище „Надежда“ във В. Търново (1871–1945). – ИИМВТ, 8, 1993, 57–73.

Димитрова, С. Старозагорският театър (1871–1945). – ИМЮИБ, XVI, 1993, 331–356.

Нягулов, Б. Христо Капитанов – жизнен път, обществена дейност и творчество (1903–1971). – Във: Добруджа. Т. 10. 1993, 313–330.

Хараланова, Б. Нови данни за Шуменския общински театър юли – октомври 1944 г. – ИИМШ, 8, 1993, 195–208.

Хараланова, Б. Още за седмичният периодичен печат в Шумен 1878–1947 г. – ГМСБ, 19, 1993, 331–336.

1994 г.

Димитрова, С. Съюзът на литературните кръжоци в България (1945–1948 г.). – ИМЮИБ, Ямбол, XVII, 1994, 187–199.

Дончева, С. 90 години исторически музей „Искра“. – Във: Казанлък в миналото и днес. Т. 4. Стара Загора, 1994, 111–115.

1995 г.

Бъчварова, Н. Летопис на Общинския народен съвет в гр. В. Търново (1944–1989). – ИИМВТ, 10, 1995, 151–198.

Василев, Г. За някои средства и методи, неизползвани при масовото кооперране на селяните в Ловешкия регион. – ИИМЛ, 1, 1995, 117–127.

Григорова, С. Просветна работа с ученици в Историческия музей – Плевен. – ИМСЗБ, 23, 1995, 379–409.

Димитрова, С. Старозагорските читалища (1944–1956 г.). – ИМЮИБ, Ямбол, XVIII, 1995, 285–300.

Кисьова, В. Културната политика на отечественофронтовската власт в Пловдив. – ИМЮБ, Пловдив, 18, 1995, 227–238.

Костова, В. Политически партии и политически живот в Хасково (1944–1948 г.). – ИМЮИБ, Ямбол, XVIII, 1995, 271–284.

Христова, Й. Световната федерация на побратимените градове – Съвет на общините в света и Пловдив (края на 50–60-те години). – ИМЮБ, Пловдив, 21, 1995, 241–260.

1997 г.

Димитрова, В. За демографските проблеми на Видинския регион след Втората световна война (средата на 40-те – средата на 80-те години). – ИМСЗБ, Враца, 25, 1997, с. 249 сл.

1998 г.

Вълчева-Василева, С. Организацията на НС „Звено“ в Старозагорска околия 1944–1949 г. – ИМЮИБ, Стара Загора, XIX, 1998, 257–268.

Димитрова, С. Старозагорският музей 1944–1959 г. – ИМЮИБ, Стара Загора, XIX, 1998, 269–286.

Костова, В. Процеси в развитието на земеделското движение в Хасковска околия 1944–1948 г. – ИМЮИБ, Стара Загора, XIX, 1998, 243–256.

1999 г.

Бъчварова, Н. Тридесет години отдел „Най-нова история.“ – ИИМВТ, 14, 1999.

Василев, Г. Участието на младежки бригади от чужбина в строителството на ж. п. линията Ловеч – Троян. – ИИМЛ, 4, 1999, 120–131.

Димитрова, В. Изборите за Велико народно събрание на 27 октомври 1946 г. във Видинска околия. – ИМСЗБ, 26, 1999, 213–232.

Стефанов, П. Възстановяване и дейност на анархо-комунистическата федерация в Казанлък в периода 1944–1946 г. – Във: Казанлък в миналото и днес. Т. 5. Стара Загора, 1999, 220–222.

2000 г.

Антонова, Р. Изграждане и дейност на местните органи на властта в Михайловградска околия (1944–1948). – ИМСЗБ, 28, 2000, 101–118.

Цолова, И. Живот и дейност на Вацлав (1853–1933) и Венцеслав (1887–1960) Стрибърни. – ИМСЗБ, 28, 2000, 101–118.

2001 г.

Бъчварова, Н. Културна дейност в Търново (1945–1959). – ИИМВТ, 15–16, 2000–2001, 61–72.

Богданова, С. Основаване на Камерна опера в Благоевград. – ИИМБ, 2, 2001, 242–245.

Каменова, Т. Скулптурната украса на Благоевград за периода 1950–2001 г. – ИИМБ, 2, 2001, 246–252.

Кисьова, В. Българо-френските отношения в международната културна дейност на България 1944–1948 г. и тяхното отражение в живота на Пловдив. - ГИМП, Пловдив, 2001, 128–133.

Попова, К. Обществените грижи за възрастните хора в Горна Джумая 1933–1950 г.: очертания на едно бяло петно в историята на града. – ИИМБ, 2, 2001, 200–206.

Стефанов, П. Горяните-анархисти в Павелбанския район 1952–1954 г. - Във: Казанлък в миналото и днес. Т. 6. Пловдив, 2001, 336–341.

Стефанов, П. Музей „Искра“ в годините 1947–1953 г. – Във: Казанлък в миналото и днес. Т. 6. Пловдив, 2001, 44–46.

Цветкова, И. Благоевград през 60–80-те години на XX век. Ускорена индустриализация. Нови градоустройствени решения. – ИИМБ, 2, 2001, 237–241.

2002 г.

Антонова, В. Политическото дело срещу Христо Лицов. – Във: Добруджа. Т. 20. 2002.

Бъчварова, Н., В. Драганова. Дарения за театралната дейност във Велико Търново, съхранявани във фонд „Най-нова история на регионален исторически музей“. – ИРИМВТ, XVII–XVIII, 2002–2003, 401–407.

Димитрова, С. Ролята на Института по памука и твърдата пшеница в Чирпан за развитието на селското стопанство (1925–1959). – ИСИМ, Стара Загора, I, 2002, 201–211.

Занов, И. Относно ликвидирането на частната собственост на селските стопани в Силистренска околия (1945–1953). – Във: Добруджа. Т. 20. 2002.

Попов, Ж. Кюстендилското краезнание – постижения и традиции. – ИИМК, VII, 2002, 127–129.

2003 г.

Василев, Г. Развитие на музикалния живот в гр. Ловеч в периода 1944–1989 г. – ИИМЛ, 6, 2003.

Василева, С. Историческите стенописи в старозагорската църква „Св. Димитър“ (60-те години на XX в.). – ИИМШ, 11, 2003, 215–220.

Владова, В. Съдбата на офицерството в Трета пехотна дивизия 1944–1948 г. – ИМЮИБ, XX, 2003, 182–192.

Димитрова, С. Старозагорски периодични издания на църковно религиозна тематика. – ИИМШ, 11, 2003, 221–224.

Хараланова, Б. За Партията и религията в Шумен 1944 – края на 60-те. – ИИМШ, 11, 2003, 242–249.

Хараланова, Б. Позицията на Крум Славов – БРСП (о) във Великото народно събрание 1946–1947 г. – ИИМШ, 11, 2003, 145–157.

2004 г.

Димитрова, В. За демографските проблеми на Видинския регион след Втората световна война (средата на 40-те – средата на 80-те год.). – ИМСЗБ, 25, 2004.

Димитрова, С. Временните изложби – музейна дейност с много дейност. – ИРИМВТ, XIX, 2004, 518–524.

Иванова, М. Начало на организираното музейно дело в Ямбол (1952–1969). – ИРИМВТ, XIX, 2004, 442–446.

Костова, В. Щрихи от историята на хасковския периодичен печат 1893–2003. – ИИМХ, С, 2004, 273–284.

Терзиева, К. Исторически музей „Искра“ Казанлък в дневниците на Чудомир. – ИРИМВТ, XIX,, 2004, 435–441.

Хараланова, Б., И. Димитрова. Живот отвъд границата – между адаптацията и носталгията. – ИИМШ, 12, 2004, 251–228.

Приложение № 2

СТАТИИ НА МУЗЕЙНИ СПЕЦИАЛИСТИ ПО ПРОБЛЕМИ НА НАЙ-НОВАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ В СБОРНИЦИ

Аврамова, С. Митрополит Андрей. – Във: Храм „Успение Пресвятия Богородици" Търговище. Сборник доклади от Национална научна конференция, посветена на 150 години от построяването на храма в Търговище. С., 2002, 151–156.

Аврамова, С. С дипломатичност, такт и християнско усърдие. – Във: С пламъка на вярата. Сборник документи и материали. Варна, 2002, 149–165

Аврамова, С. Символи и почетни знаци на град Търговище. – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 210–222

Аврамова, С. Паметникът на Никола Симов в град Търговище. – Във: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Велико Търново, 2003, 53–60.

Аврамова, С. За БЗНС в Търговищка околия (9 септември 1944 – 12 март 1948). – Във: Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 356–363.

Аврамова, С. Изложбата на стоки за потребление „Търговище' 81" – етап от изпълнение решенията на Русенското съвещание (10 май 1980 г.) за увеличаване стоките и услугите на населението. – Във: Панаири, пазари, тържища в българските земи. Търговище, 2004, 458–469.

Ангелов, В. Съпротивата срещу комунистическия режим в Пиринска Македония 1944–1948 г. – Във: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г. Сливен, 2000, 95–112.

Ангелов, В. Малко известни факти за съпротивата на опозиционния БЗНС срещу македонистката политика на БРП (к) 1946–1947 г. – Във: Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 294–303.

Антонова, Р. Дейност на БЗНС „Никола Петков" в Михайловградска околия. 1945–1947 г. – Във: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г. Сливен, 2000, 123- 129.

Антонова, Р. Политическата дейност на Любомир Коларов. – Във: Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 410–417.

Антонова, Р. Създаване и масовизация на ТКЗС в Михайловградска околия. – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2004, 158–165.

Бозова, Т. Празници и обичаи на циганите-бургуджии (сватба и Великденски пости). – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2004, 230–233.

Бозова, Т., З. Антова. Връзките на съвременния музей с живота. – Във: Модерният музей – модели за адаптация. Габрово, 2003, 143–152.

Бозова, Т., З. Антова. Георги Трайков и земеделското движение във Варненския край 1944–1948 г. – Във: Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 424–429.

Бозова, Т., З. Антова. Съвременна Варна – панаири и изложения (1989–2003 г.). – Във: Панаири, пазари, тържища в българските земи. Търговище, 2004,

Бъчварова, Н. Музейното дело във Велико Търново през втората половина на XX век. – Във: История на музейте и музейното дело в България. Плевен, 2003, 137–144.

Василева, С. БЗНС „Никола Петков" в Старозагорска околия. Опозиция под прожекторите на властта 1945–1947 г. – Във: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г. Сливен, 2000, 162–176.

Василева, С. Опозиционният депутат от Старозагорска област Иван Копринков във Великото народно събрание 1946–1948. – Във: 40 години Съюз на учените – Стара Загора (в 5 тома). Т. 4. Хуманна медицина. Физическо и здравно възпитание. Обществени науки. Стара Загора, 2001, 184–189.

Василева, С. Формиране на опозиционните политически сили в Старозагорска област 1944–1945 г. – Във: 40 години Съюз на учените – Стара Загора (в 5 тома). Т. 4. Хуманна медицина. Физическо и здравно възпитание. Обществени науки. Стара Загора, 2001, 184–189.

Василева, С. Втората световна война и човешките съдби на командири и офицери от Старозагорска област. – Във: Втората световна война и Балканите. С., 2002, 404–410.

Василева, С. Власт и опозиция в Старозагорска област (1944–1949 г.) – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2004, 93–99.

Владова, В. Опозицията в Сливенския край 1944–1947 г. – Във: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г. Сливен, 2000, 11–21.

Владова, В. За общинското управление в Сливен в прехода между две политически системи 1944–1949 г. – Във: Българската община и местното самоуправление – възрожденските традиции. Пазарджик, 2001, 213–219.

Владова, В. За някои аспекти в политическия живот в Сливенска околия в годините на десталинизация (1953–1956 г.). – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2004,

Владова, В. Сливенската земеделска дружба (1944–1948). Единство и

разцепление. – Във: Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 349–355.

Вълчева-Василева, С. Демографски изменения в Стара Загора 1944–1956 и отражението им върху социалната структура на населението. – Във: 125 години с името Стара Загора. Стара Загора, 1996, 105–113.

Гинев, Г., А. Конаклиев. Проф. д. ист. н. Димитър Овчаров в Търговище. – Във: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 15–16.

Граматиков, Г. Историческият музей в Хасково (1927–2002). – Във: История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003, 156–173.

Грънчаров, М. От читалищен към държавен музей. Историческият музей в Плевен и музейното дело в окръга до 1959 г. – Във: История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003, 110–118.

Грънчаров, М., М. Аспарухов. Акад. Юрдан Трифонов – историкът на Плевен. – Във: Библиотека *Българско северозапад* към ИМСЗБ. Научна сесия. Академик Юрдан Трифонов (1864–1949 г.). Враца, 1996, 92–100.

Гюрова, С. Музеите в България и някои документи за развитието им (1944–1945). – Във: История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003, 94–99.

Делийска, С., М. Батева. Историческият музей в Лом (1925–2003). – Във: История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003, 174–180.

Димитрова, В. Опозицията във Видинска околия в изборите за ВНС през 1946 г. – Във: Българската опозиция и организираната съпротива в България. Сливен, 2000, 113–122.

Димитрова, В. За образователното дело във видинския ромски квартал. – Във: Циганите във Видин – традиции и настояще. Видин, 2002.

Димитрова, Е. Съвременни аспекти в самоуправлението на община Сливен (1991–1999). – Във: Българската община и местното самоуправление – възрожденските традиции. Пазарджик, 2001, 219–224.

Димитрова, Е. Земеделски организации в Сливен – участие в управлението на общината (1991–1995 г.). – Във: Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 398–404.

Димитрова, С. Гербовете на Стара Загора. – Във: 125 години с името Стара Загора. Стара Загора, 1996, 113–119.

Димитрова, С. Аязмото – парк за отдих и развлечения. – Във: Хвала митрополиту Методию. Стара Загора, 1999, 118–122.

Димитрова, С. Младежки опозиционни организации в Старозагорска област 1945–1947 г. – Във: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г. Сливен, 2000, 200–212.

Димитрова, С. Държавата и съдбата на културните институти в Стара Загора през 40-те и 50-те години на 20 век. – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 180–189.

Димитрова, С. Фронтовият печат на тунджанци. – Във: Втората световна война и Балканите. С, 2002, 410–420.

Димитрова, С. Известното и неизвестното за учредяването на литературния кръжок „Георги Бакалов" в Стара Загора през 1944 г. – Във: Научна конференция с международно участие „Стара Загора 2003", 5–6 юни 2003 г. Т. 4. Ч. 2. Обществени науки. История. Етнография. Български език и литература. Стара Загора, 2003, 203–207.

Димитрова, С. Културните процеси в Стара Загора през 40-те и 50-те години на XX век в контекста на противопоставянето Изток – Запад. – Във: Проблемът Изток – Запад. Историческа перспектива. С., 2003, 312–322.

Димитрова, С. Приносът на старозагорската музейна колегия за обогатяване на националните и международните исторически изследвания. – Във: История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003, 288–293.

Димитрова, С. „Делник" – вестник за земеделска защита и синдикализъм (1992–1995). – Във: Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 405–409.

Димитрова, С. Пазари, панаири и тържища в Стара Загора в прехода към демократично общество (1990–2003). – Във: Панаири, пазари, тържища в българските земи. Търговище, 2004, 478–489.

Димитрова, С., С. Василева. Международните контакти на Община Стара Загора с побратимените ѝ градове. – Във: Научна конференция с международно участие „Стара Загора 2002". Т. 4. Обществени науки. Педагогика. Стара Загора, 2002, 85–95.

Иванова, М. БЗНС в Ямбол след 10 ноември 1989 година (организации, коалиции, избори). – Във: Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 390–397.

Кацарова, Р. Опозиция и опозиционни прояви в Пазарджишко и парламентарните избори в България 1945–1946 г. – Във: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г. Сливен, 2000, 213–224.

Кацарова, Р. Преустройство на Отечествения фронт в единна обществено-политическа организация в Пазарджишка околия – пропаганда и реални резултати. – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 141–147.

Костова, В. Еврейската общност в Хасково. – Във: Свети места на Балканите. Благоевград, 1996, 111–117.

Костова, В. Опозицията в Хасково и околията 1945–1947 г. – Във: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г. Сливен, 2000, 155–161.

Костова, В. Изложбата „Еврейската общност в Хасково през вековете". – Годишник за история на евреите в България, XXXI, 2000/2002, 495–521.

Костова, В. Войната и печатът в Хасковски регион (1944–1945 г.). – Във: Втората световна война и Балканите. С., 2002, 390–397.

Костова, В. Партии, коалиции, избори в Хасково (1989–2001 г.). – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 203–210.

Костова, В. Организационно и политическо развитие на земеделското движение в Хасковски регион (1944–1948 г.). – Във: Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 344–348.

Костова, В. Сдружения на журналистите в Хасково. – Във: Между три века. С., 2004, 182–186.

Кръстева, М. Дарителството на Художествената галерия. – Във: Есенни четения Сборяново На ползу роду. Т. 1. 2003, 112–115.

Любенова, Т. Драгни Лазаров Гинчев и неговата роля за утвърждаване на земеделските идеи в Търговище и региона (30–40-те години на XX век). – Във: Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 418–423.

Ненов, Н. „Съветската армия" в устните разкази и колективната памет. – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 226–230.

Ненов, Н. Руснаците в Русе 1945 г. – Във: Езици на общуването. С., 2003, 203–204.

Пенков, В. Радио „Исперих" и неговата дейност на „Ползу роду". – Във: Есенни четения Сборяново На ползу роду. Т. 1. 2003, 116–119.

Петрова-Голийска, П., Е. Спасова. Музеят на народните художествени занаяти и приложните изкуства в Троян – история и съвременно състояние. – Във: История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003, 181–186.

Радков, И. Народният съд в Русе 1945. – Във: Известия на Съюза на учените, Русе, серия 2, Обществени науки, Т. 4. Русе, 107–113.

Радков, И. Промени в местното самоуправление в Русе 1944–1949 г. – Във: Алманах на историята на Русе, Т. 4. Русе, 58–71.

Радославов, Г. Водоснабдяването на гр. Перник. – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 189–194.

Райкински, И. Първан Т. Първанов (1880–1956) и приносът му за проучване миналото на Врачанския край. – Във: История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003, 216–235.

Руменов, Д. Миграционните процеси в Шуменско (1944 – 50-те години на XX век). – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 177–180.

Стефанов, П. Горяните анархисти в Павелбанския район 1952–1954 г. – Във: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г. Сливен, 2000, 193–199.

Стефанов, П. Дейността на опозиционните сили в Казанлъшки район в контекста на обособяването и борбите на опозиционните партии в България (1945–1948 г.). – Във България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 113–125.

Стефанов, П. Възстановяване и дейност на ЗМС (о) в Казанлъшкия край в периода 1945–1947 г. – Във: Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 379–385.

Стефанова, Н. Социално-икономическо развитие на Враца в периода 1948–1958. – Във: Осми зимни четения – Враца, Исторически музей, 1977.

Стоянова, К. Перущица и стремежът за опазване на историческата памет. – Във: Юбилейна конференция с международно участие. 100 години музейно дело в Карловско, 20 години археологически разкопки на средновековната крепост „Аневско кале". Карлово, 2003, 151–157.

Стоянова, Н. За дейността на Руско Попхристов като кмет на Русенска община след 09.09.1944 г. – Във: 125 години Русенска община 1865–1990. Русе.

Стоянова, Н. Политическите процеси в Русе след 1945 г. – Във България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 99–105.

Стоянова, Н. Русенското участие в изграждането на трасето Самуил – Исперих от железопътната линия Самуил – Силистра (1946). – Във: Есенни четения Сборяново На ползу роду. Т. 1. 2003, 92–98.

Събева, Р. Образователният проект – „Ученическата академия за посланници на община Котел" – другото училище. – Във: Модерният музей – модели за адаптация. Габрово, 2003, 138–142.

Тодоров, Д. Музейното дело в Клисура. – Във: Юбилейна конференция с международно участие. 100 години музейно дело в Карловско, 20 години археологически разкопки на средновековната крепост „Аневско кале". Карлово, 2003, 147–150.

Тодорова, В., М. Деянова. Сто години музейно дело в Карловско. – Във: Юбилейна конференция с международно участие. 100 години музейно дело в Карловско, 20 години археологически разкопки на средновековната крепост „Аневско кале". Карлово, 2003, 17–31.

Тошев, М. Гр. Попово и неговите жители през погледа на населението от Омуртагския край. – Във: Попово в миналото. Т. 4. Разград, 279–284.

Тошев, М. Град Омуртаг след 1950 година. (Опит за психологическа характеристика на градската среда). – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 222–226.

Тошев, М. Петър Христов Братованов (1908–1984) – създател и пръв

уредник на музея в Омуртаг. – Във: История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003, 236–242.

Хараланова, Б. Шумен – септември – декември 1944 г. (за известното и неизвестното). – Във България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 93–99.

Хараланова, Б. Комплексните експедиции – част от социомузейната дейност на РИМ, Шумен. – Във: Модерният музей – модели за адаптация. Габрово, 2003, 125–130.

Хараланова, Б. Основни етапи в развитието на музейното дело в Шумен. – Във: История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003, 119–124.

Хараланова, Б. Пазарите в Шумен през XX век. – Във: Панаири, пазари, тържища в българските земи. Търговище, 2004, 360–367.

Хараланова, Б., Р. Рачев. Д-р. Тиньо Бончев и приноса му за ветеринарното лечение в България. – Във: Трети симпозиум по история на ветеринарната медицина с международно участие. Стара Загора, 2003, 306–311.

Цонева, Н. За дейността и проблемите на околийската земеделска дружба в Павликени (1944–1948). – Във: Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 371–378.

Чолакова, К. Създаване и борба на опозицията в Габрово 1944–1954 г. - Във: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г. Сливен, 2000, 130–140.

Чолакова, К. Опит за психологически портрет на Атанас Москов. – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 198–203.

Янакиева, В. Горянското движение в Сливенския край 1950–1951. – Във: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г. Сливен, 2000, 22–44.

Янева, Й. Връзките на Шумен с побратимените градове. – Във: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 194–198.

Янчева, Й. Националните овощарски изложби в Кюстендил (1961–1969) – поуки за бъдещето. – Във: Панаири, пазари, тържища в българските земи. Търговище, 2004, 448–454.

Kostova, V. The Jewish community in Haskovo (Institutions, cultural centres, charity associations between 1920–1950). – Annual, v. XXVIII, 1995, 149–158.

Приложение № 3

СБОРНИЦИ И КНИГИ С ПУБЛИКАЦИИ НА СПЕЦИАЛИСТИ ОТ ОТДЕЛИТЕ „НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ“ ПРИ МУЗЕИТЕ В СТРАНАТА

Аврамова, С., свещ. Й. Василев. Митрополит Андрей – жизнен път и дело. – Във: Ню Йоркский митрополит Андрей. Възпоменателен сборник. Пловдив, 2002, 7–56.

България след 1944. История, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 235 с.

Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г. Сливен, 2000. 235 с.

Българската община и местното самоуправление – възрожденските традиции. Пазарджик, 2001, 213–219.

Граматиков, Г. Хасковските Минерални бани. С., 2003.

Димитрова, С., С. Василева. 40 години Съюз на учените в Стара Загора. Историческа хроника 1961–2001. Стара Загора, 2001. 64 с.

Земеделското движение в България. История, развитие, личности. Пазарджик, 2004. 430 с.

Иванова, Е., С. Димитрова. История на електрификацията на Старозагорски регион. Стара Загора, 2002. 271 с.

История на музеите и музейното дело в България. Плевен, 2003.

Костова, В., Н. Димов. Кооперативното движение в Харманлийска община 1908–1998. С., 1999.

Кънев, Н., Л. Филипова, С. Димитрова, С. Василева. 150 години Община Стара Загора. Документален летопис 1849–1999, Стара Загора, 1999. 285 с.

Модерният музей – модели за адаптация. Габрово, 2003.

Пазари, панаири, тържища в българските земи. Търговище, 2004.

Русе – портрет на века. С., 2000.

Хараланова, Б., Д. Руменов. Алманах на Шуменските кметове 1878–2002, Шумен, 2002. 11 с.

Хараланова, Б. Шуменската художествена галерия история – съвремие. Шумен, 2004. 98 с.

Юбилейна конференция с международно участие. 100 години музейно дело в Карловско, 20 години археологически разкопки на средновековната крепост „Аневско кале“. Карлово, 2003.

Приложение № 4

БИБЛИОГРАФИИ

Био-библиография на научните трудове на музейните специалисти 1907–1997. Стара Загора, 1998. 95 с.

Музеите и музейното дело в Плевен и Плевенска област 1993–2002. Библиография. Плевен, 2003. 278 с.

100 години Регионален исторически музей – Шумен. Библиография на научните издания и публикациии. Шумен, 2004.

100 години Русенски музей. Био-библиографски справочник. Русе, 2004.

НОВИТЕ ОЦЕНКИ ЗА БЗНС „НИКОЛА ПЕТКОВ“ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ СЛЕД 1989 Г.

ВАСИЛ ПАРАСКЕВОВ

Българският земеделски народен съюз „Никола Петков“ (БЗНС „Н. Петков“) винаги е представлявал интерес за българските историци. Организацията съществува сравнително кратко време – около две години през периода 1945–1947 г., но от друга страна, това е много динамичен, важен и наситен със събития период от българската история през XX в. Динамиката на политическите и икономическите промени, извършващи се в страната след 9 септември 1944 г., предизвиква недоволството на значителни социални групи от българското население. БЗНС „Н. Петков“ се превръща в главен изразител на техните политически и икономически тежнения, обявява се против коренните преобразувания в социалистически дух, които Българската работническа партия (комунисти) (БРП (к) се стреми да наложи в обществено-политическия живот на България. Опозиционният земеделски съюз формулира своя програма, в която отстоява принципите на буржоазната демокрация.

БРП (к) успява да излезе победител от този политически сблъсък и в съответствие със своите възгледи да ориентира държавното развитие, при наличието на нови международни реалности, в социалистическа посока, в сътрудничество със Съветския съюз и другите социалистически държави от Източна Европа. Посочената ориентация на страната дава дълбоко отражение върху българската историческа наука, изследваните въпроси, тезите, които се отстояват, и оценките, давани за едно или друго събитие, партия или личност. В доклада се прави опит да се разгледа сегашното състояние на историографията, която се отнася до появата, дейността и забраната на БЗНС „Н. Петков“[1], като акцентът се поставя върху изследванията, създадени след 1989 г., и преоценката, на която са подложени възловите събития, свързани със съществуването на опозиционната земеделска организация.

За известен период от време, след 1944 г., господството на класово-партийните ценности в България превръща историческата наука в средство за нанасяне на поредица от политически и идеологически удари върху противниците на Българската комунистическа партия (БКП). Въпреки че БЗНС „Н. Петков“ е забранен и привържениците му са изтласкани от политическия живот, целта на управляващата комунистическа партия да формира сред об-

ществото негативно отношение към опозицията, а и към всички, които по някакъв начин се противопоставят или биха се противопоставили на властта, намира отражение в някои исторически изследвания в периода до 1989 г.

Естественото разделяне на историографията за БЗНС „Н. Петков" откроява две големи групи трудове – първата, отнасяща се за времето до 1989 г., и втората, обхващаща появилите се исторически трудове през 90-те години на XX в. и началото на XXI в. Всяка от тези групи може да бъде разделена на още две подгрупи – на изследвания, разглеждащи пряко появата и дейността на БЗНС „Н. Петков" и на другите опозиционни партии, и на разработваеми теми, в които опозицията не заема първостепенно място, но покрай проучването на обществено-политическото развитие на България в първите години след 9 септември 1944 г. на нея се отделя важно място. Възможно е и друго разделяне на историческите съчинения – например на такива, които обслужват открито съответната политическа конюнктура, и тези, в които, въпреки превратностите, а и ограниченията, поставяни от епохата, личи подчертан стремеж събитията да бъдат подложени на един задълбочен анализ. Но понеже не се водя от стремеж да полемизирам излишно проблема, предпочитам да се спра на първия вариант.

Изследванията, появили се в нашата историческа наука до 1989 г., са обединени от една водеща идея. В съответствие с господстващата марксистко-ленинска идеология борбите между БРП (к) и БЗНС „Н. Петков" се поставят в контекста на извършващата се социалистическа революция, в която прогресивните обществени сили под ръководството на комунистическата партия неизбежно трябва да надделеят над буржоазната реакция, представлявана от опозиционния земеделски съюз. Самостоятелно проучване за БЗНС „Н. Петков" обаче не е правено. Развитието на съюза се поставя винаги в рамките на цялата опозиция, и то почти винаги в контекста на борбата на БРП (к) за нейния разгром. Забележително е как непоколебимата самоувереност на официалните правителствени и държавни кръгове след победата над своя политически противник и злобния в определени моменти тон, характерен за отечественофронтовския печат и за пленарната зала на Народното събрание през 1945–1947 г., се пренасят почти без съществени изменения в голяма част от публикациите, посветени конкретно на опозицията[2]. Те са характерни за 50-те и 60-те години и през следващите десетилетия от социалистическото развитие на страната отстъпват място на по-обобщаващи изследвания върху българската политическата действителност през периода 1944–1948 г. Без да споменавам конкретен труд за опозицията, ще се опитам да представя обобщената характеристика на БЗНС „Н. Петков", която присъства в публикуваните монографии и статии. Опозиционният земеделски съюз се представя като организация, която е център на реакционните, реставраторските и фашистките буржоазни среди. Под влиянието на

англо-американската агентура земеделците се опитват, чрез използването на стопанските трудности в страната, да се противопоставят на извършващата се социалистическа революция и преминават на контрареволюционни позиции. Основното средство, което опозицията използва в своята борба срещу народната власт, са диверсиите, лъжите и заплахите с външна намеса.

Втората подгрупа исторически публикации се характеризира с по-голяма умереност в оценките за БЗНС „Н. Петков“, но без това да води до разкриването на много неудобни истини за управляващата партия. Внимание тук определено заслужават три основни научни изследвания за съвременната българска история. Това са монографиите на Мито Исусов[3], Йордан Зарчев[4] и Димитър Тишев[5]. Книгите и на тримата автори са написани върху изключително богата документална основа – архивни документи от централните и местните архиви, публикувани документи, периодичен печат и други, като в това отношение особено силно изпъква трудът на Д. Тишев. В тези изследвания обаче въпросът за възникването и дейността на БЗНС „Н. Петков“ не е централен. Той се изяснява покрай разглеждането на други основни проблеми, свързани с развитието на политическата система след 9 септември 1944 г., идейната еволюция на БЗНС, сътрудничеството между БРП (к) и БЗНС и т. н.

Рухването на властта на БКП дава възможност историята на България след 9 септември 1944 г. да бъде подложена на преоценка и сложните проблеми на съвременното ни развитие постепенно да бъдат проучени по-задълбочено и цялостно. Условия за това се създават с разсекретяването на закрити фондове в партийните архиви, по-лесния достъп до чуждите архиви, навлизането в България на нови политически и социални идеи, непознати или забранявани от властите до 1989 г. Така доскоро господствалите едностранчиви тези и оценки претърпяват необходимите корекции.

В края на XX в. променената обществено-политическа среда в България обуславя появата на научни изследвания, в които историята на БЗНС „Н. Петков“ се разглежда по нов начин. Проучванията, посветени конкретно на опозиционната земеделска организация или на нейните лидери, през последните години започнаха да се увеличават[6]. Те са свързани основно с личността на Н. Петков и трагичната му съдба, а дейността и развитието на ръководения от него съюз рядко се поставят в центъра на професионалната историческа мисъл. Сравнително малко са и изследванията, в които се разглежда дейността на цялата опозиция[7]. Въпреки че в тях главното място е отредено на БЗНС „Н. Петков“, което е леснообяснимо с оглед на водещата роля на организацията в опозиционните среди, историята на съюза все още не е цялостно проучена и изяснена.

Първото самостоятелно изследване, в което се осветлява само част от историята на БЗНС „Н. Петков“, направи Георги Гунев. Въпреки че кни-

гата се посреща със сериозна критика[8], не трябва да забравяме, че това е едно от първите документални изследвания, с които се слага началото на разкриването на редица премълчавани до 1989 г. факти. Авторът поставя в центъра на изследването си водача на организацията Н. Петков и покрай неговата дейност са анализирани важни събития, свързани с дейността на опозиционния земеделски съюз и политическата система в България. БЗНС „Н. Петков" е представен като демократична организация, която обединява в своите редици мнозинството от „демократичните елементи" в страната в борбата им срещу установяването на тоталитарен режим от съветски тип. От използваните от Г. Гунев материали се вижда, че излизането на Н. Петков и други земеделци в опозиция се дължи главно на насилническата политика на БРП (к), която е активно подкрепяна от съветските ръководители и техните дипломатически представители в страната. Разбира се, това е вярно, но според мен е само една от причините. Авторът има основания да смята, че изборите през 1946 г. са фалшифицирани, а съдебният процес срещу Н. Петков е оценен като „абсурден триумфално шестващ парад на лъжата" (с. 127). Използването на американски архивни документи е съществен фактологичен принос в книгата. Те обаче по-скоро разкриват невъзможността на западните съюзници ефективно да подкрепят БЗНС „Н. Петков", отколкото шумно прокламирания от социалистическата историография стремеж за насилствено сваляне на властта в страната.

Някои автори в своите изследвания се спират на отделни моменти от политическия живот на Н. Петков. В тази насока определено внимание заслужават публикуваните от Веселин Стоянов писма на Н. Петков до Георги Димитров и Васил Коларов. Авторът смята, че Н. Петков е жертва на влошената международна обстановка след края на Втората световна война. Съдбата му е решена не от съда, а от ръководството на БРП (к), като решението е съгласувано със съветските ръководители. Според В. Стоянов писмата, които Н. Петков е написал по искане на Политбюро на БРП (к), са автентични и са оценени от него като „политическа капитулация" (с. 33). Те е трябвало да бъдат използвани от ръководителите на БРП (к) не за помилването на земеделския лидер, а за „разобличителни доказателства пред вътрешната и пред международната общественост" (с. 30) за неговата престъпна дейност.

Най-обстойното досега проучване на съдебния процес срещу Н. Петков е дело на Петър Семерджиев. Като се опира главно на спомените си за събитията, на които е бил пряк свидетел, авторът подробно проследява развитието на кампанията на управляващите срещу опозиционния лидер от арестуването му до неговата екзекуция през септември 1947 г. В книгата, публикувана през 1987 г. в Париж и през 1990 г. в България, П. Семерджиев представя Н. Петков в една много по-различна светлина върху фона на тогавашната българска историография. Авторът твърди, че обвиненията не са

подкрепени с материали и документи, че земеделският лидер се държи достойно пред съда, а писмото със самопризнания, което се публикува в печата след изпълнението на присъдата, не е в стила, присъщ на Н. Петков. Това рязко се разминава с представата, изградена от официалната пропаганда, и разкрива нова гледна точка по този проблем.

Със съдебната разправа, на която са подложени лидерите на БЗНС „Н. Петков" се занимава и Жоро Цветков. Той смята, че началото на процесите срещу тях се поставя с търсенето на съдебна отговорност от д-р Георги М. Димитров. Още тук авторът представя основните похвати, с които си служи следствието – неясни доказателства, голословни твърдения, насилие над задържаните, за да се изтръгнат признания. Тази практика продължава и при следващите съдебни процеси – срещу военната организация „Цар Крум", Петър Коев, Военния съюз, за които Ж. Цветков твърди, че са подготовка за нанасяне на решителния удар. А това е делото срещу Н. Петков, което Ж. Цветков преценява като престъпление срещу българския народ и демокрацията (с. 140).

През 2000 г. в Сливен се проведе национална научна конференция, посветена на опозицията в България след 1944 г. Резултатите от нея са публикувани в специален сборник, озаглавен „Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944–1954 г.". Това допринесе за проучване на развитието на БЗНС „Н. Петков" в различните региони на страната, за коригирането на редица погрешни тези и за разкриването на неизвестни факти, свързани с дейността на опозиционните земеделски среди в България.

След 1989 г. научен интерес към БЗНС „Н. Петков" се проявява и в изследванията, които разглеждат по-общи въпроси, свързани със следвоенното политическо развитие на България[9]. Важен принос в това направление направи М. Исусов. В своя труд „Сталин и България" той използва богат архивен материал и разкрива огромната роля на Сталин върху ръководството на БРП (к). От научната монография на М. Исусов става ясно, че съветите на Сталин имат определено въздействие върху българските комунисти и се използват от тях в борбата им с опозиционния земеделски съюз. Това допринася за изграждането на негативен обществен образ на БЗНС „Н. Петков", който е обвиняван от отечественофронтовската власт за вътрешнополитическите трудности. Наличните факти обаче показват, че причините за това политическо и икономическо състояние се коренят другаде.

Друг автор, който разглежда влиянието на външния фактор върху политическия живот в България и върху БЗНС „Н. Петков", е Стоян Пинтев. В неговата монография „България в британската дипломация" се проследяват сложните перипетии, през които преминават българо-британските отношения в периода 1944–1947 г. и еволюцията на британската дипломация – от непризнаване към признаване на българското правителство. Според Ст. Пин-

тев Великобритания не се ангажира достатъчно сериозно с каузата на БЗНС „Н. Петков“ и не действа активно за промяна на режима в България. Това, с което се занимават британските дипломати в страната, е да окуражават Н. Петков и други противници на властта, да дават гласност на комунистическите произволи и потъпкването на демократичния ред, но когато дойде време за решителни действия в подкрепа на опозиционния земеделски съюз, по основателното твърдение на автора, британската дипломация остава пасивна и в известна степен неефективна, както показват резултатите от съдебния процес срещу Н. Петков.

Въпросът за политическите борби между правителството и БЗНС „Н. Петков“ е разгледан от Любомир Огнянов в монографията „Държавнополитическата система на България 1944–1948“. Авторът отделя специално място на опозиционната дейност на БЗНС „Н. Петков“, на терора и насилията над неговите членове и привърженици, на съдебните процеси срещу лидерите на организацията. Това представлява много по-различен поглед към историята на БЗНС „Н. Петков“ и нейния лидер, който е оценен от Л. Огнянов като „виден български политик, авторитетен съюзен водач, последователен борец за свобода и демокрация“, който, макар и да допуска политически грешки, категорично „отрича тоталитарната система, отхвърля налагането на хегемонната роля на комунистическата партия, защищава традиционните идеи на Българския земеделски народен съюз“ (с. 183).

От направения историографски обзор се вижда, че БЗНС „Н. Петков“ е обект на противоречиви оценки в нашата историческа литература. Негативните оценки за съюза отстъпват място след 1989 г. на по-балансирани мнения, на които в по-голяма степен можем да се доверим. Те са приемливи, защото се основават на по-богата документална база и не са обременени от политическата целесъобразност да прикриват неудобни за някого факти. Видно е също, че през последните години вниманието на историците се съсредоточава предимно върху личността на Н. Петков, а не толкова върху развитието на ръководената от него организация. Най-съществената слабост на изследванията за БЗНС „Н. Петков“ е липсата на самостоятелно цялостно проучване за неговото възникване, дейност и забрана. Затова написването на обективна история на тази опозиционна политическа партия в следвоенна България е една от бъдещите задачи за българските историци.

БЕЛЕЖКИ

[1] За първи път такъв преглед на по-важните публикации за опозицията направи Румяна Тодорова. Вж. *Тодорова, Р.* Опозицията в България след 9. IX. 1944 г. в творчеството на българските историци–Във: Българската опозиция и организираната съпротива в България. Сливен, 2000, 225–233.

[2] *Ванков, В.* Укрепване на съюза между БРП (к) и БЗНС в борбата против геметовщината – Във: 15 години социалистическо строителство в НРБ. Варна, 1959; Борбата на БРП (к) и БЗНС за политическо разобличаване и разгромяване на николапетковистката опозиция 1945–1947 г. – Трудове на ВИНС „Димитър Благоев". Варна, 1960; *Аврамов, П.* Борбата на БКП против геметовщината и реставраторската опозиция, за крепък работническо-селски съюз (1944–1947). – Известия на Висшата партийна школа. 4, 1959; *Генчев, Н.* Разгромът на буржоазната опозиция в България през 1947–1948 г. – ГСУ. ИК, 56, 1962, 181–274; Политическите борби между Отечествения фронт и буржоазната опозиция около създаването на конституцията на НР България. – ИПр, 1962, № 5, 3–31; *Куков К.* Разгром на буржоазната опозиция (1944–1947). С., 1966; *Янкова, М.* Борбата на Георги Димитров за разгромяване на буржоазната опозиция (1944–1945). – Год. на НМ „Г. Димитров", № 4 1972; *Пейков, И.* Разгром на свалената от власт монархо-фашистка буржоазия в България 9. IX. 1944 – IX. 1945 г. С., 1982.

[3] *Исусов, М.* Политическите партии в България 1944–1948 г. С., 1978. Акад. М. Исусов разглежда опозиционната дейност на част от представителите на БЗНС и в други свои изследвания: Формиране на опозиционни политически сили в България (1944–1945). – ИИИ БКП, 27, 1972, 123–179; Георги Димитров и многопартийната система в България (1944–1949). – Във: Георги Димитров, работническо-селският съюз и БЗНС. С., 1982, 216–252; Комунистическата партия и революционният процес в България 1944–1948. С., 1983.

[4] *Зарчев, Й.* БЗНС и изграждането на социализма в България (1944–1962). С., 1984. Други изследвания на Й. Зарчев, в които частично се разглежда историята на БЗНС „Н. Петков", са: БЗНС (9. IX. 1944–1948). – ИИИ БКП, 32, 1975; БЗНС и борбата за укрепване на народнодемократичната власт. С., 1977.

[5] *Тишев, Д.* Сътрудничеството между БРП (к) и БЗНС (9. IX. 1944–XII. 1947). С., 1988.

[6] *Семерджиев, П.* Съдебният процес срещу Никола Петков 1947 г. С., 1990; *Стоянов, В.* Предсмъртните писма на Никола Д. Петков до Георги Димитров и Васил Коларов (19 август – 22 септември 1947). – ИПр, 1991, № 5; *Гунев, Г.* Към брега на свободата или за Никола Петков и неговото време. С., 1992; Предсмъртните писма на Никола Д. Петков до Георги Димитров и Васил Коларов (19 август – 22 септември 1947). Състав. *В. Стоянов.* С., 1992; *Огнянов, Л.* Никола Петков (1983–1947). – Във: Български държавници и политици. С., 2000, 186–201; *Христова, Н.* Трифон Кунев и пропагандно-психологическата съпротива срещу властта в България 1945–1946 г. – Във: Българската опозиция..., 72–80; *Антонова, Р.* Дейността на БЗНС „Н. Петков" в Михайловградска околия 1945–1947 г. – Пак там, 123–129; *Василева, С.* БЗНС „Н. Петков" в Старозагорска околия. Опозицията под прожекторите на властта 1945–1947 г. – Пак там, 162–176.

[7] *Цветков, Ж.* Съдът над опозиционните лидери. С., 1991; *Пинтев, С.* Англия и разгромът на антикомунистическата съпротива в България (януари – септември 1947). – ИПр, 1995, № 1, 89–109; *Богданова, Р.* Българската политическа опозиция (1945–1947 г.). – Във: Лица на времето. Т. 2. С., 1997, 41–65; *Шарланов, Д.* Тиранията: жертви и палачи. С., 1997; *Минчев, М.* България отново на кръстопът (1942–1946). С., 1999, 85–114; Българската опозиция... Отделни научни доклади за опозиционните земеделски структури в страната са публикувани в сборника: България след 1944 г. – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002.

[8] *Поппетров, Н.* Г. Гунев. Към брега на свободата или за Никола Петков и неговото време. С., 1992. (Рец.). – ИПр, 1993, № 1, 174–178.

[9] *Исусов, М.* Сталин и България. С., 1991; Политическият живот в България 1944–1948. С., 2000; *Исусова, М.* Георги Димитров и противоречията в Отечествения фронт (ноември 1944–юли 1945 г.). – ИИИ БКП, 66, 1990; *Огнянов, Л.* Държавно-политическата система на България 1944–1948. С., 1993; *Пинтев, С.* България в британската дипломация 1944–1947. С., 1998; The Outer Factor and the Political History of Bulgaria (1944–1948) – Etudes Historiques, XIV, 1990, 204–219; *Минчев, М.* Второто правителство на Отечествения фронт. Велико Търново, 2002; *Калинова, Е.* Победителите и България 1939–1945. С., 2004.

ФЕДЕРАЛИСТИТЕ И ТЯХНАТА МЕЧТА ЗА ЕДИННА ЕВРОПА НЕПОСРЕДСТВЕНО СЛЕД КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

БОРИС СТОЯНОВ

Едва преминала в историята, 1989 г. бе определена като annus mirabilis. Онова, което за мнозина тогава беше чудо, днес изглежда логическа последица от банкрута на един сгрешен социален експеримент. Точно двеста години след началото на Френската революция Европа преживя нова вълна от демократични преобразувания, сложила до 1992 г. края на поредния „стар режим" – комунистическата система. Заредена с познатия от 1919 и 1945 г. прекомерен исторически оптимизъм, тя провокира цялостна промяна в обществата, принадлежали към социалистическия лагер, изправяйки ги пред множество нови предизвикателства, които в сферата на познанието бяха най-сериозно усетени от учените-хуманитаристи. И особено много от историците.

Българската историческа наука се опита да влезе в крак с промените, но не устоя на бързото им темпо. Действително родните историци разчупиха изкуствените теоретични рамки, в които бяха поставени, и се отърваха от задължителните и водещи дотогава в работата им изходни позиции на материалистическия детерминизъм и класовия подход. Те насочиха интелектуалната си енергия към развенчаване на митове и преодоляване на златно-черната оценъчна гама (макар често пъти да се сблъскваха с обществената съпротива, отхвърляща обективните и съвременни тълкувания, засягащи надълбоко вкоренени национални стереотипи); към разкриване на нови архивни материали, преосмисляне на вече дадени заключения, поправяне на допуснатите вследствие на политизацията на историческата наука грешки. Но се увлякоха във водовъртежа на безкрайни и твърде често емоционални спорове доколко крахът на системата означава зачеркване на част или всичко от четирите десетилетия тоталитаризъм. Заети със собствените си проблеми, те се забавиха с разработването на нови и актуални в български и в световен план теми, с което „обогатиха" съвременната българска историография с редица бели петна и допуснаха проблеми като края на Студената война, тероризма, глобализацията и т. н. да се превърнат изцяло в предмет на политологията и журналистическия анализ. И понеже е известно, че най-големите манипулации с историческата истина са дело именно на теоретиците от

областта на социалните науки и на журналистите, историците трябва да се чувстват отговорни за това, че днес в обществото циркулират всякакви нелепи тези и свободни интерпретации по тези и други въпроси с изключителна важност.

Няма спор, че сред особено актуалните и важни въпроси днес е този за европейската интеграция. При все че европейският проект е в числото на сложните феномени на съвременността, за които с пълно право важи изразът, че за да бъдат обяснени и разбрани, трябва да се разкаже тяхната история, за българската историография той сякаш не съществува. И ако развитието му в последните години на миналия век все пак може да се възприеме като прекалено съвременно дори и за историците на съвременната епоха, то липсата на сериозни изследвания върху ранния етап на интеграцията е трудно извинима. Периодът от 1945 до 1957 г. е безспорно най-динамичният в процеса на изграждане на Обединена Европа преди 1992 г. и може би най-напрегнатият. Време на полагане на основите, на сблъсък на различни и противоречиви интереси, на успехи и провали в търсене на компромиса и модела, на изработване на нестандартни решения с дългосрочни последствия. Но въпреки изключителния си динамизъм и фундаментално си значение за успеха на интеграцията, той остава встрани от интереса на българските историци. Причините за едно такова незаслужено отношение трябва да се търсят както в периода преди 1989 г., така и в последните 15 години.

Марксическата школа не обръщаше подобаващо внимание на историята на европейския проект и откровено го подценяваше, намирайки го за поредния американски експеримент в хода на Студената война или по-рядко за обречен опит за еманципация на западноевропейците от влиянието и силата на Вашингтон. По такъв начин на 10 ноември родната историческа наука се оказа неподготвена да обясни едно от основните предизвикателства, пред които страната ни бе и е изправена. Отсъствието на база оказа своето отражение. По-страшното обаче е, че в следващите години не бяха положени достатъчно усилия, за да се изгради нужната основа и да се подготвят квалифицирани кадри както в отделните висши училища, така и в БАН. Професионалната гилдия просто следваше логиката на българския преход със закъснелия, колеблив и бавен темп на приближаване към евроатлантическите структури.

Дали българските историци се уплашиха от комплексния характер на проблема? Дали не видяха в него достатъчно силен конфликт в традиционния смисъл, влаган от нас в тази дума? Или не намериха връзката с българската история след 1945 г., която да ги заинтригува? Няколко въпросителни знака, след които има дълги многоточия. Такива съществуват и когато стане дума за наличните материали по проблема, защото в нашите библиотеки, с няколко изключения, продължава да липсва качествената литература, а на-

шите издателства не преведоха трудове на известни изследователи. У нас все още не могат да бъдат открити актуални документални сборници, чувства се и липсата на мемоарните съчинения на личностите, на които дължим появата на Европейския съюз.

В такива условия за българския историк процесът на изграждане на Обединена Европа остава загадка. Малцина се занимават с отделни негови аспекти, но това не е достатъчно, за да се изгради в българската историографска среда една цялостна представа за комплексния му характер. Трябва да бъдат положени още много усилия това бяло петно в нашата наука да бъде постепенно изтрито. Настоящата статия е скромен опит в тази насока. Тя търси отговор на въпроса: защо, въпреки цялата реторика на Съпротивата и наличието на вече очертан през 20-те години демократичен модел на единство, победата над Хитлерова Германия не се превръща в триумф на европейския проект? И тъй като съществуват много фактори, предотвратили появата на континенталната федерация, приведените по-долу съждения са опит за докосване само до един от тях – състоянието и слабостта на федералисткото движение – водещата сила в пропагандата на европейската идея, в малко познатия период от средата на 1945 г. до конгреса в Монтрьо през август 1947 г.

Обикновено се твърди, че процесът на изграждане на Обединена Европа е пряко следствие от Втората световна война. Твърдение, което не може да бъде отречено що се отнася до поуките, извлечени от конфликта, и равносметката за нанесените щети. Благодарение на него европейците достигат до извода, че трябва да потърсят неконфронтационния подход при разрешаването на споровете си. Да отстояват интересите си по пътя на компромиса, чрез мирни средства, а не със сила, да управляват кризите и регулират конфликтите съвместно в една общоевропейска рамка – това е урокът на войната. За мнозина автори обаче тя има и друг ефект върху идеята и практиката на единна Европа. Според тях войната спомага за интегрирането на народите на Стария континент като дискредитира концепцията за националния суверенитет и руши доверието към неспособната да защити гражданите и осигури благоденствието им държава. Печалният опит на икономическия национализъм и политическия шовинизъм, смятат те, показват нацията-държава като чудовище, от което европейските народи се отвращават[1]. Тези автори са повлияни от федералистката пропаганда през 40-те години, която с охота обявява националния суверенитет за корен на всички беди и провъзгласява края на типа континентален ред, основан на националната държава като структуроопределящ елемент. Тя работи в полза на федерирането на европейските народи, учредяването на федерални органи на управление с власт, по-голяма от тази на националните правителства, парламенти и съдилища,

провеждането на обща външна и отбранителна политика и формирането на едно икономическо цяло с общ пазар, валутна и митническа система[2].

Действително съществува подобен ефект, но, меко казано, спорно е непосредственото му и определящо влияние в периода 1945–1947 г., тъй като освобождението на народите на Стария континент от нацистката окупация не означава нищо повече от възстановяване на националните държави и възвръщане на техния суверенитет. Такава е политиката на Великите сили – победителки, такава е и волята на европейските народи, които не отхвърлят, а с радост прегръщат идеята за възроденатa свободна национална държава. Оказва се, че в очите на европейците годините на германската доминация не са разклатили основите на техните общества и не са лишили националните институции от легитимността им. Непосредствено след победата те не търсят наднационалните решения, а с охота припознават националния суверенитет като основна политическа ценност; проблемите на националното възстановяване издигат в основна политическа грижа; възраждането на силата и влиянието им в света дефинират като водещ приоритет. По такъв начин укрепването на националната държава във вътрешен и международен план се явява тяхна фундаментална цел.

Триумфът на националната държава поставя въпроса дали в условията на безпрецедентен по мащабите си политически вакуум през 1945 г. утвърждаването ѝ не става за сметка на пропускане на изключителната възможност да бъде поставено началото на демократичен модел на интеграция на европейските народи, в чиито рамки страните да запазят собствената си автономия, гарантирайки сигурност и социално добруване на своите граждани. Отговорът на федералистите безспорно е положителен. Ирония на съдбата е, че именно слабостта и разделението в техните редици допринасят съществено за провала на собствените им планове и надежди. Те се оказват безпомощни да извършат радикалната промяна, за която мечтаят.

Колкото и спонтанни да са кампаниите им за премахване на граничните знаци и активна да е пропагандата на германските зверства, която има за цел да покаже опасността от неконтролируемия и краен национализъм, федералистите не срещат особено разбиране както в европейските общества, така и сред правителствата на страните – победителки. Изграденото от дейци на Съпротивата федералистко движение се оказва без влияние на политическата сцена, за да гарантира дълготрайния ефект на тези начинания. През юни 1945 г. един от неговите лидери А. Спинели с болка отбелязва, че: „Нашето виждане за Европа, в която всички държавни структури би следвало да рухнат, а народите да са свободни да избират своето бъдеще не се материализира [...] Войските на Суперсилите окупираха победените страни и ги поставиха под своето покровителство.“[3]

За характера на това покровителство говори съгласуваният между

Великите сили общ подход към европейските народи. В Ялта Тримата големи се разбират да „ [...] напътстват освободените от нацистка Германия народи и сателитните на Оста държави в Европа, за да разрешат по демократичен път своите стопански и политически проблеми. Създаването на ред в Европа и изграждането на националните икономики трябва да бъдат постигнати чрез процес, който ще помогне на освободените народи да унищожат и последните остатъци от нацизма и фашизма и да създадат демократични институции по свой избор."[4]

Няма и дума за очаквано или замислено единство.

Сякаш за да потвърди усещането за настъпващия край на късия „сезон на надеждите"[5], през същия месец юни 1945 г. започва работата си правителството на проф. Феручо Пари. В окупирана Италия коалиционният кабинет на Пари си поставя за задача да разреши повечето проблеми, характерни за периода на прехода от война към мир, от тоталитаризъм към демокрация, и да очертае линия на поведение в международните дела под надзора на Великите сили. Доколкото самият премиер и част от министрите са членове на основаната през 1943 г. Партия на действието, в чиято програма водещ приоритет е изграждането на европейска федерация от свободни демократични държави, „отхвърлили принципа на абсолютния национален суверенитет [...] и благосклонни към създаването на една законова общност с институции и средства да установи режим на колективна сигурност"[6], от това правителство се очаква да докаже правотата на идеите на Съпротивата и да акцентира върху нуждата от континентално единство. В съгласие с тези очаквания през септември 1945 г. в емоционална реч пред Съвета на външните министри италианският първи дипломат Алчиде де Гаспери се опитва да запознае В. Молотов, Дж. Бърнс и Е. Бевин с проевропейските възгледи на своето правителство. Той говори за готовността на Италия да допринесе за общоевропейската солидарност и да участва активно в изграждането на един мирен и по-добър свят[7]. Но среща почти пълно неразбиране. Проблемът на европейското единство не влиза в дневния ред на победителите.

За краткото си шестмесечно управление Пари показва, че идеалите на Съпротивата не подлежат на директно приложение не само в Италия, но и в цяла Европа. Провалът му символизира неуспеха на федералистите с техните наивни очаквания и нерационален подход. Опитът на Партията на действието е сигурен знак за необходимостта от създаване на масово движение в подкрепа на Обединена Европа, което да направи каузата независима от решенията и политиката на големите партии, предпочитащи сигурното пространство на традиционните ценности и похвати. Задължително е то да израсне на основата на вътрешна подкрепа и сили, а не да бъде привнесено отвън[8].

Непосредствено след войната едно такова условие трудно би могло да

бъде изпълнено. Не е възможна и появата на масово наднационално движение. Както отбелязва М. Бърджис, случилото се в Италия през втората половина на 1945 г. е „не пролог към европейското единство, а епилог на една провалила се стратегия". Изследователят на феномена федерализъм се опира на този кратък епизод, за да направи своето обобщение, че за членовете на създаденото през 1943 г. Европейско движение на федералистите започва период на разочарование и отчаяние, на преоценка и равносметка, на объркване и безпомощност. Той подчертава, че в Западна Европа от периода 1945–1947 г. липсват условия за формиране на масови федералистки движения или наднационална Европейска федералистка партия, способни да осъществят европейския проект[9].

Погледнато обективно, няма основания за отхвърляне на подобни заключения. Това обаче съвсем не означава, че в лагера на федералистите се възцаряват абсолютната безпомощност и пълното бездействие. Все пак след разочарованието, което донася първата година на мира, през есента на 1946 г. в средите им се забелязва оживление и нарастваща активност както в идеен, така и в организационен план.

През септември и октомври 1946 г. в Хертенщайн и Люксембург се срещат две групи федералисти, които учредяват свои организации и изработват отделни програми, насочени към една цел – ограничаване на националния суверенитет, формиране на наднационална федеративна власт и превръщане на континента в силна и демократична федерация. В средата на декември на общо събрание в Париж, слагайки настрана различията си, те се обединяват в Европейски съюз на федералистите (ЕСФ). Новата структура е отворена за всички европейски федералистки групи и според т. 2. от своя Устав има за задача да създаде „единна Европа, която да бъде готова да влезе в една световна федерация". Анри Брюгманс е избран за временен президент, а за седалище на Съюза е посочен град Женева[10]. През следващите седем месеца до конгреса в Монтрьо през август 1947 г. в ЕСФ вече членуват 33 организации (сред които най-влиятелните на национално ниво като „Еуропа-Унион" в Германия, „Федерален съюз" във Великобритания, „Федерацията" във Франция, „Движение на европейските федералисти" в Италия) с общо над 150 000 души[11]. Цифрите безпристрастно сочат, че за твърде кратък период от време Съюзът се утвърждава като най-голямата и мощна федералистка организация, оставайки далеч след себе си редица сходни международни асоциации, възникнали през следващата, 1947 г., като: Социалистическото движение за Съединени европейски щати, окончателно структурирано през февруари 1947 г. и ръководено от лидера на британските независими лейбъристи Боб Едуардс, Християндемократическия нов международен екип, създаден през юни и оглавен от французина Раймон Бише, Лигата за европейско икономическо сътрудничество, в която Пол-Анри Спаак привлича

водещи индустриалци, банкери, икономисти и синдикалисти, Европейския парламентарен съюз, основан през септември от Р. Куденове-Калерги, обединил членове на националните парламенти с различна политическа принадлежност под ръководството на белгиеца Жорж Боий и др.[12]

В периода 1946–1947 г. повечето федералисти съсредоточават вниманието си върху възникващия „Германски въпрос" и предлагат неговото разрешаване да стане в рамките на една европейска демократична общност. Те не поставят под съмнение участието на страната в европейската федерация, понеже си дават сметка, че Германия извън съюза е Германия, насочена срещу него. Усилията им са съсредоточени към привличане на Великобритания, от която всички убедени привърженици на европейския проект очакват да поеме инициативата и ръководството в неговото осъществяване. И още към: предотвратяване на разделението на континента, търсене на „третия път" – между свободната пазарна и дирижираната планова икономика, между традиционния антагонизъм ляво – дясно, а когато става ясно, че ескалацията на конфликта Изток – Запад не може да бъде спряна – към превръщането на Западна Европа в „Третата сила". Те се ръководят от разбирането, че федерализмът се изгражда отдолу нагоре и отстоява каузата на мира, свободата, справедливостта, че той предлага нов и по-добър свят от този на съперничещите си национални държави. Свят на солидарност, плурализъм, толерантност, индивидуална сигурност, свободна инициатива, самоуправление и децентрализация. За тях в основата на Обединена Европа ще залегне едно Учредително събрание, за чиято поява започват да работят усилено през 1947 г.[13]

За привържениците на федералния модел на европейското единство континенталната федерация е своеобразна панацея на европейските проблеми. Тя е едновременно средство за: децентрализация и отхвърляне на върховенството на националния суверенитет; утвърждаване на човешкото достойнство и гарантиране на човешките права и свободи; ускоряване на процеса на икономическо възстановяване; предотвратяване на разделението на Германия и формирането на военно-политически блокове в Европа. Те виждат в нея първата стъпка към една световна федерация. Сливането в пропагандата им на социални, икономически, културни и политически мотиви, фактори и цели, без да е направено необходимото усилие за систематизирането им, обаче води до цялостно объркване и неяснота относно техните приоритети.

Картината е допълнително усложнена от наличието на изключително дълбоко разделение в техните редици. Едни до други и по-скоро едни срещу други са реалистите на Спинели и утопистите, вярващи, че Обединена Европа няма да се изгражда стъпка по стъпка, а ще придобие завършен вид за кратък период от време; онези, за които целта е една социалистическа

Европа, и другите, отхвърлящи поставянето на идеологически рамки на единството; привържениците на установяването на европейска федерация само в западната половина на континента и тези, които не желаят да се съобразят с действителността, наложена от зараждащия се нов глобален конфликт.

Към всичко това е нужно да се добави и предизвикателството, отправено от британските консерватори. Проявите на У. Чърчил от есента на 1946 г. интензифицират дебата относно бъдещето на Европа и провокират появата на алтернативна представа за процеса на образуване на европейската общност, която цели поставянето ѝ на конфедеративна основа. Тя идва в момент, когато започва организационното оформяне на федералисткото движение (съвпадайки с провеждането на конференцията в Хертенщайн) и благодарение на авторитета на изключителния британски държавник бързо се налага в европейския дискурс.

Намирайки се в опозиция, освободен от ограниченията на управляващия, Англичанина прави каузата на Обединена Европа своя водеща външнополитическа задача. Може смело да се каже, че той е първият голям политик, застъпил се за единството на европейските народи след края на войната. Още на 17 ноември 1945 г. публично говори за възможността от обединение на европейските народи „по начин непознат досега от времето на Римската империя". След това използва повода и в няколко по-съществени изявления в Хага от 9 май 1946 г. и в Мец от 14 юли с. г. включва пасажи, засягащи проблема на единството[14]. Най-голяма популярност обаче придобива речта му от 19 септември 1946 г. в университета в Цюрих, в която дава израз на своята оценка за настоящето и очертава перспективите пред бъдещето на континента.

В Швейцария Чърчил говори за трагедията на един гладуващ, потънал в мизерия и отчаяние континент, която обаче може и трябва в следващите няколко години да бъде последвана от безгранично щастие, просперитет и слава за неговите 300–400 млн. души. За целта настоява Европа да бъде обединена под формата на „някакъв вид Съединени европейски щати". Новата структура ще си сътрудничи тясно с ООН, ще бъде изградена около френско-германската ос на сътрудничество, ще загърби предразсъдъците и съперничествата от миналото и ще прилага демократичния принцип на равенството: „Сега ще кажа нещо, което може да ви изненада. Първата стъпка за възстановяването на европейското семейство трябва да бъде партньорството между Франция и Германия. Този е пътят Франция да възвърне своето морално и духовното водачество на Европа. Не би имало възраждане на Европа без една духовно велика Франция и една духовно велика Германия. Структурата на Съединените европейски щати ще бъде така устроена, че материалната мощ на всяка отделна страна да е от по-слабо значение. Малките държави

ще имат толкова тежест, колкото и големите и ще спечелят чрез своето участие в общото дело."[15]

Чърчил не пропуска да отбележи, че „старите германски държави и области, свободно обединени [...] в една федерална система", ще могат да заемат мястото си сред Съединените щати на Европа. Той подчертава, че работата по европейския проект следва да започне веднага и че тя ще бъде извършена под защитата на ядрения потенциал на приятелски настроените САЩ. В заключение Англичанина степенува приоритетите на европейците. Според него йерархията им следва този порядък: да се изгради и укрепи Световната организация, да се създаде в рамките на ООН регионална структура, обединяваща европейските народи, ръководена в политическо отношение от Съвет на Европа, да се постигне тясно френско-германско сътрудничество, като двете страни се превърнат във водачи на континенталния блок, който ще се радва на подкрепата на Великобритания и Британската общност, на Съединените щати и вероятно на Съветска Русия[16].

Последните думи на Чърчил очевидно са насочени не толкова към активистите на федералисткото движение, колкото към властващия европейски политически елит. Но ако правителствените среди обръщат по-малко внимание на тезите му, то европейските вестници широко ги отразяват. Техните коментари акцентират предимно върху предложения лек за проблемите на Стария континент и средство за осигуряването на траен мир – френско-германското помирение[17]. Трудно оспорим факт е, че отзвукът популяризира европейската идея. Ала въпреки този съществен принос на Чърчил, отношението към виждането му за Обединена Европа както тогава, така и в следващите години остава противоречиво.

За поддръжниците на Чърчил речта в Цюрих подготвя почвата за появата на федерация на некомунистическите западноевропейски демокрации, провокира търсенето на „третия път" между двете суперсили и поставя отново въпроса за учредяването на Съвет на Европа. Тя отразява един нов по-прагматичен и ерудиран подход към осъществяването на континенталното единство. За критиците му това е началото на опит да се отклонят усилията от изграждането на европейска икономическа и политическа федерация и се насочат към формирането на една немного ясна духовна общност на европейските народи. От името на федералистите А. Брюгманс посочва, че думите на Чърчил представляват истинска опасност, защото чрез тях „той иска да съживи стария ред, вместо да върви напред с нас"[18]. Десет години по-късно – през 1957 г., Спинели обобщава критиката на европейските федералисти спрямо идеите на британския държавник. Той го обвинява в опит за саботаж на процеса на интегриране и в съзнателно избягване на категорична позиция по съществените проблеми – федерация, отхвърляне на националния суверенитет и създаване на наднационални институции, които е заменил с не-

ясните и празни фрази „наследството на обща цивилизация“, „солидарност пред лицето на комунизма“, „трайно разрешаване на френско-германските противоречия“ и др.[19]

Искрен ли е Чърчил в намеренията си да подпомогне осъществяването на европейския проект? Отговорът не е еднозначен. В действителност Англичанина ни най-малко не е обсебен от идеята за европейското единство и до голяма степен я използва, за да съхрани интереса към своята личност. В същото време обаче той разбира, че тя е обещаващо начинание, което може да бъде използвано за защита на британските интереси и като средство за противопоставяне на опасността от експанзия на световния комунизъм.

Унизен от изборното поражение от лятото на 1945 г. и загубил аудиторията си на Острова, той всячески се стреми да напомни на света за себе си. За целта в рамките на няколко месеца от март до септември 1946 г. прави поредица от смели изявления, извън своята родина, по болни проблеми на съвремието, сред които е и този за Обединена Европа. От друга страна, във всяка от тези прояви се показва загрижен за мира в Европа и недопускането на нови конфликти, които да доведат европейските държави, в това число и Великобритания, до пореден кървав катаклизъм. По такъв начин Съединените европейски щати за него са гаранция едновременно за траен мир на континента и високо ниво на британската сигурност.

В речта няма и намек за участие на Великобритания в новата европейска организация. Бидейки преди всичко реалист, Чърчил не храни напразни надежди в бързото и безконфликтно осъществяване на европейския проект и предпочита да види Острова обвързан стратегически със САЩ в един съюз на силата, а не на думите, а по повелята на традицията и емоционално – с Британската общност и според даденостите на географията със Западна Европа. В рамките на тези три кръга Великобритания може да се чувства защитена от световния комунизъм[20]. Воден от нарастващите опасения за разделение на континента и потенциалната опасност за свободния свят, идваща от СССР, той разбира, че сигурността на Европа изисква промяна в отношението към Америка, за да бъде възстановен балансът на силите на континента. Ако разгледаме речта в Цюрих и тази от Фултън (5 март 1946 г.)[21] в логическа последователност, можем да разберем общия замисъл на Чърчил- Европа трябва да се защитава от комунистическата заплаха чрез двойна стратегия, в която укрепването на икономическите, политическите и военните връзки между страните от Стария континент, и то на тези от западната му половина, ще бъде подсилено от задълбочаване на сътрудничеството със САЩ и Великобритания. Той се посвещава на осъществяването на тази стратегия. За него е важно да поддържа интереса на Америка към Европа и да окуражава западноевропейците да изградят своето единство под защитата на американската мощ.

Като цяло в речта на Чърчил липсват нови моменти. Намерението му да изненада своите слушатели е чуждо на изследователя, за когото не представлява трудност да открие, че през 1925 г. в качеството си на министър на финансите той неведнъж се опитва да убеди и френския президент, и британския премиер в целесъобразността на френско-германското сближаване пред тогавашните нагласи за оздравяване на френско-британската антанта[22]. Пет години по-късно в своя статия употребява израза „Съединени европейски щати" и призовава за задълбочаване на сътрудничеството и връзките на взаимозависимостта между европейските държави. В същата статия, публикувана във в. „Сатърдей Ивнинг Пост", той твърди, че приложението на американския федерален модел е средство за разрешаване на континенталните проблеми и признава, че макар и „с Европа ние не сме част от Европа"[23]. Една теза, която отстоява през целия си живот, уверен в това, че Великобритания ще участва в процеса на изграждане на Обединена Европа единствено в качеството си на външен наблюдател и спонсор. Да не говорим за идеята за Съвет на Европа, която е негов патент от периода 1942–1943 г.

В Цюрих Чърчил демонстрира вече познатия от времето на Втората световна война стил. Блестящата му реторика казва малко за неговите истински намерения и цели. Той отново говори за единството твърде общо, избягвайки да влиза в детайли. Зад липсата на подробности личи, че у него представите за Съединени европейски щати, Съвет на Европа или френско-германско партньорство все още имат само най-общи контури. И още нещо – отказът му да бъде конкретен дава основание да се отговори отрицателно на широко коментирания впоследствие въпрос правил ли е той разлика между федеративния и конфедеративния модел на устройство на Обединена Европа.

Логично е тук да се запитаме: доколко неговите представи отразяват идеалите на федерализма и до каква степен са опит процесът на интеграция да бъде насочен в различна от тяхната посока? Речта в Цюрих трудно може да даде отговор, макар в нея да се прокрадват някои от принципите му, изначално чужди на наднационалния подход на федерализма. В следващите месеци обаче на Чърчил се налага да заеме по-ясна и точна позиция, която да отразява изчистени от съмнения и колебания идея и представи за Обединена Европа. И която не оставя съмнения в разминаването между неговите убеждения и тези на федералистите.

След 19 септември 1946 г. името на Чърчил започва да се свързва неизменно с идеята за европейско единство. Той самият се превръща в най-влиятелната фигура в лагера на европеистите през следващите две-три години. За да потвърди новото си амплоа, заедно със своя зет Дънкан Сандис учредява Движение за Обединена Европа (ДОЕ) на 14 май 1947 г. в Лондон. В него влизат видни британски общественици, учени, политици и англикански свещеници, предимно от средите на консерваторите. Те се обединяват около

целите на организацията, формулирани в програмните ѝ документи: постигане на европейско единство, пропагандиране на каузата във Великобритания, установяване на връзки с европеистите, лобиране пред правителството за политика на насърчаване на европейския проект[24].

Движението е замислено не като масова организация, а като елитен клуб. За разлика от федералистите съмишлениците на Чърчил не търсят привличане на голям брой симпатизанти, а подкрепата на значими фигури, което прави организацията им не по-малко влиятелна от федералистките асоциации. Към тази външна отлика следва да се добави и още една, свързана с принципно разминаване във виждането за характера на европейското единство.

Юнионистите, както се наричат членовете на ДОЕ, са привърженици на интегрирането на европейските народи, направлявано от техните правителства. Те възприемат функционалистки подход, основан на междуправителствените контакти и повлиян от развитието на конфликта Изток – Запад. Отрицанието на всеки опит за подкопаване на националния суверенитет подчертава приоритетното значение, което отдават на националните държави. За тях Обединена Европа всъщност е тесен съюз на няколко страни, споделящи ценностите на либералната демокрация и общата заплаха от агресивния болшевизъм. Казано с други думи, британските юнионисти се оказват привърженици на конфедеративния модел на европейското единство. Те отстояват тезите си, прибягвайки до характерните за междувоенния период реторика и мотивировка. Говорят за европейския проект като за инструмент за издигане на световния престиж на континента, справяне с тежките последици от войната, възстановяване на нарушения баланс и авторитетно противостоене на Съветския съюз. Твърде различен подход от този на федералистите, продължили традициите си от времето на войната, акцентирайки върху идеалите и ценностите, носени от европейската идея.

Въпреки различията си, юнионисти и федералисти започват да си сътрудничат в Международния координационен комитет на движенията за европейско единство. Тяхна обща цел става свикването на Европейски съвет, който в духа на своите разбирания първите виждат като съвещателен орган към правителствата на европейските демокрации, а вторите – като първа институция на наднационалната власт и авторитет, с чиито решения националните кабинети ще се съобразяват.

Възможно е да се обвиняват британските юнионисти за провала на проекта за изграждане на европейска демократична федерация или пък федералистите за прегражданe на пътя към учредяване на континентален правителствен съюз. Те не полагат достатъчно усилия да се обединят в мощно движение, поради което изпитват една обща слабост – не разполагат нито със средствата, нито с влиянието, за да принудят или убедят националните политически и стопански елити да се ангажират с интеграционния процес.

Вярно, те получават подкрепата на значими политически фигури от миналото и настоящето като П. Рейно, П. Спаак, К. Аденауер, У. Чърчил, А. Брюгманс, Де Гаспери и др., но това се оказва недостатъчно. Проведената от Куденове-Калерги анкета сред членове на парламентите на всички западноевропейски страни през 1946–1947 г. категорично посочва, че повечето от тях желаят да видят формирана в рамките на ООН една солидна европейска федерация[25]. Окуражаващите отговори обаче остават само думи, които не са подкрепени от конкретни действия.

Въпреки положените усилия, двете направления в лагера на европеистите не успяват да предотвратят налагането на националната държава като доминиращ елемент на новия континентален порядък. Нито сполучват да го организират на базата на тясно сътрудничество в един европейски съюз. Възраждането на нацията-държава и опитите за възстановяване и отстояване в икономическо и политическо отношение на нейните позиции спрямо съседните страни, в регионален или глобален план, се оказват първа и неизменна грижа на следвоенните европейски правителства. И все пак дейността им в трудните условия на следвоенния период от лятото на 1945 до лятото на 1947 г. поддържа жив интереса към европейската идея и кара все повече европейци да видят, че има и друг, освен традиционния, начин, за да гарантират своята сигурност, просперитет и демокрация.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Pinder, J.* European Community: The Building of a Union. – Oxford, 1995; *Loth, W.* Der Weg nach Europa: Geschichte der europäischen Integration, 1939–1957. Götingen, 1990; *Niess, F.* Die europäische Idee. Aus dem Geist des Widerstands. Frankfurt am Main, 2001.

[2] Огромно количество документи, съдържащи тези идеи, събира в два тома изключителният изследовател на идеята за европейското единство от първата половина на XX в. Валтер Липгенс (*Lipgens, W.* Documents on the History of European Integration. Vol. I, II. Berlin – New York, 1985, 1986). Работата му обаче следва да бъде разглеждана критично, тъй като неговият стремеж да открива навсякъде и във всичко идеи, намерения и планове за изграждане на единна и федеративна Европа е подвеждащ. Създава се погрешно впечатление, че интелектуалният климат в редовете на Съпротивата и емиграцията е доминиран от концепцията за осъществяване на европейския проект. Истината е, че това е само едно от направленията, и то не особено популярно. Много по-атрактивни се оказват идеите и призивите за национално обединение и обновление, за изграждане на мощни и просперираци национални държави, идващи от привърженици на всички политически течения.

[3] *Lipgens, W.* A History of European Integration, 1945–1947. Vol. I. Oxford, 1982, p. 117.

[4] Declaration of Liberated Europe, 11 February 1945. www.yale.edu/lawweb/avalon/wwii/yalta.htm

[5] *Wilkinson, J.* Intellectual Resistance in Europe. London, 1981, Chapter VIII.

[6] Doc. No 151 "The Action Party's 'Seven Points'", *Lipgens, W.* DHEI. Vol. I, p. 493.

[7] *Lipgens, W.* A History of European Integration, p. 256.

[8] *Willis, F. R.* Italy Chooses Europe. Oxford, 1971, p. 11; *Lipgens, W.* A History of European Integration, p. 272.

[9] *Burgess, M.* Innocents Abroad: Federalism and the Resistance between Party and Movement, 1945–1947. – In: *Stirk, P. M. R.* and *D. Willis* (eds.) European Unity and Disunity, 1945–1957. New York, 1991, p. 10, 14

[10] *Lipgens, W.* Цит. съч., с. 315. За статута на Европейския съюз на федералистите вж. в Union européenne des fédéralistes (sous la dir.). Rapport du premier congrès annuel de l'U.E.F. 27–31 août 1947 Montreux (Suisse). Genéve: Union européenne des fédéralistes, (s.d.),113–119. www,ena.lu/mce.cfm Добра колекция от документи за възникването и дейността на ЕСФ предоставя *Hick, A.* The European Union of Federalists. – In: *Lipgens, W.* and *W. Loth* (eds.) Documents on the History of European Integration. Vol. IV. Transnational Organizations of Political Parties and Pressure Groups in the Struggle for European Union, 1945–1950. Berlin–New York, 1991, 8–111.

[11] *May, A.* Europe at the Crossroads. The European Union of Federalists and the Process of European Integration, 1946–1954. South Bank European Papers No 3/1997, p. 4 www.lsbu.ac.uk/cibs/european-institute-papers/papers2/397.PDF

[12] Богат изворов материал относно тези организации може да се намери в цитираната по-горе работа под редакцията на Липгенс и Лот. Томът съдържа интересни анализи и документални сбирки, направени от Вилфрид Лот за организацията на социалистите (*Loth, W.* Mouvement Socialiste pour les Etats–Unis d'Europe, 277–318) и Х. Гиш за Християндемократическата асоциация, Лигата за икономическо сътрудничество и организацията на граф Куденове-Калерги (*Gisch, H.* The European League for Economic Cooperation, 186–276; The 'Nouvelles Equipes Internationales' of the Christian Democrats 477–540; The European Parliamentary Union, 112–185).

[13] *May, A.* Цит. съч., с. 10; *Niess, F.* Цит. съч., с. 58, 111.

[14] Текстът на тези по-малко познати речи на Чърчил вж. у: *Churchill, W. S.* His Complete Speeches, 1897–1963. Edited by Robert Rhodes James. Vol. VII. London, 1974, 7251–7253, 7318–7324, 7357–7359

[15] Пак там, с. 7381.

[16] Пак там, с. 7382.

[17] Вж.: "Les idées de M. Churchill", Le Monde. 21.09.1946, n° 544; 13e année, p. 1; *Singer, R.* "M. Churchill parle a Zurich", Le Soir. 21.09.1946, n° 262; 60e année, p. 3; *Treves, P.* "Gli Stati Uniti d'Europa unica garanzia di pace", Il nuovo Corriere della Sera. 20.09.1946, n° 115, anno 71; *Reyssig, G.*, "Positive Europäer: Zu Winston Churchills Züricher Rede", Süddeutsche Zeitung. 24.09.1946, No 77, 2. Jg, p. 1; 2

[18] *Lipgens, W.* Цит. съч., с. 599.

[19] *Niess, F.* Цит. съч., 70–71.

[20] Идеите си за трите концентрични кръга на британската сигурност и обвързаност в следвоенния свят Чърчил споделя често. Най-точно обаче той ги формулира пред Оливър Франкс (*Charlton, M.* (ed.) The Price of Victory. London, 1983, p. 58) и в речите при основаването на ДОЕ и на конференцията на Консервативната партия през октомври 1947 г. (*Churchill, W. S.* His Complete Speeches, 7483–7488; *Beloff, M.* "Churchill and Europe", *Blake, R.* and *W. R. Louis* (eds.) Churchill. New York, 1993, 449–450).

[21] Текстът на речта, произнесена в Уестминстър Колидж, Фултън, и придобила известност с фразата за спускащата се над Европа „желязна завеса", вж. у: *Churchill, W. S.* His Complete Speeches, 1897–1963: The Sinews of Peace, 5 March 1946, 7785–7793.

[22] *Gilbert, M.* A History of the Twentieth Century. Vol. I: 1900–1933. Toronto, 1997, 686–687.

[23] Saturday Evening Post, 15 February 1930, No 25, year 48.

[24] Doc. 198, *Lipgens, W.* and *W. Loth* (eds.) Documents on the History of European Integra-

tion. Vol. III. The Struggle for European Union by Political Parties and Pressure Groups in Western European Countries. 1945–1950. Berlin–New York, 1988

[25] *Gisch, H.* "The European Parliamentary Union", *Lipgens, W.* and *W. Loth* (eds.) DHEI. Vol. IV. Transnational Organizations of Political Parties and Pressure Groups in the Struggle for European Union. Berlin, 1991, p. 114. По-конкретно данните от проучването сочат, че процесът на интеграция има най-много привърженици сред депутатите на Италия (62%), Гърция (58%), Люксембург (56%), Нидерландия (53% в Долната камара и 50% в Горната), Швейцария (съотв. 50% и 45%), Франция (съотв. 50% и 35%) и Белгия (съотв. 49% и 26%). Най-слабо идеята за единството на европейските народи е подкрепена от депутатите в Скандинавските страни Дания, Норвегия и Швеция, където процентите се движат между 8 и 16. Великобритания (23%) и Ирландия (37%) заемат промеждутъчно положение. С изключение на Швейцария и Гърция така приведените резултати очертават ядрото на европейската общност, която ще започне своето съществуване десет години по-късно.

ОТ ОКУПАЦИОННА ЗОНА КЪМ БАСТИОН НА СОЦИАЛИЗМА. ГДР В СЪВЕТСКАТА ПОЛИТИКА 1949–1961 Г. – ИСТОРИОГРАФСКИ ТЕЗИ И ПРОБЛЕМИ

РАДОСТИНА ЙОТОВА

Историята на Източна Германия след Втората световна война е обект на редица преоценки през последните години. Отварянето на архивите на бившата ГДР и отчасти на съветските архиви не само не разреши, но и постави много нови въпроси и предизвика множество спорове в историографията. Мотивите и истинските намерения на Сталин по отношение на Германия и дилемата социализъм или обединение, мястото на германския въпрос в битката за властта в Кремъл след смъртта му, Хрушчов и новото лице на ГДР – „витрина на социализма" или „болното дете" на Източния блок, Втората берлинска криза и проблемът за Улбрихт като движеща сила за изграждането на Берлинската стена са обект на противоречиви, често взаимно изключващи се тълкувания. Опрени на мемоарни и документални свидетелства, редица германски и чуждестранни историци се опитват да дадат отговор на тези въпроси.

Ценен, макар и понякога твърде субективен извор за германската политика на Сталин са мемоарните свидетелства. Един от дългогодишните ръководители на съветската външна политика – Вячеслав Молотов, твърди, че социализмът е единствената възможност, която Сталин предвижда за Източна Германия[1]. Тези намерения на Сталин се потвърждават и в спомените на югославския политик Милован Джилас[2]. На обратното мнение, че единственото, което съветският лидер иска, е „единна, миролюбива и демократична Германия", е съветският дипломат Владимир Семьонов[3]. Такава вяра, макар и неподкрепена с реални факти, споделя и последният ръководител на СССР Михаил Горбачов[4]. Безспорно един от най-ценните извори за историята на Източна Германия в годините на късния сталинизъм са бележките на ветерана комунист, съпредседател на Германската единна социалистическа партия и президент на ГДР от основаването ѝ до смъртта си през 1960 г. Вилхелм Пик[5]. Съдържащите се в тези бележки акценти върху „демократизация, а не социализъм", създаване на „антифашистко-демократичен режим" и съсредоточаване на борбата върху единството на Германия дават основание на издателите им Ролф Бадщюбнер и Вилфрид Лот да заключат, че през 1945 г.

Сталин действително се е стремял към обединение на Германия и не се е отклонил от тази своя цел до смъртта си, въпреки трудностите по пътя към реализирането ѝ. Тази теза е в основата и на изследването на Вилфрид Лот за ГДР като „нежеланото дете на Сталин“[6]. Според Лот Сталин не иска нито създаването на сепаративна държава в своята окупационна зона, нито въобще социалистическа Германия. Вместо това той се стреми към обединена и неутрална Германия с парламентарно-демократичен ред, която ще предотврати опасността от възраждане на фашизма и ще осигури на СССР необходимия за икономическото му възстановяване достъп до ресурсите на Рур[7]. Неуспехът на Сталин, олицетворен в окончателното обособяване на двете германски държави през 1949 г., се дължи, според Лот, както на неразбирането и недоверието от страна на Запада, така и на неспособността на съветския апарат да прилага на практика сталинската концепция поради липсата на опит и непознаването на западните традиции и на страната, в която трябва да ги приложат. Но решаващата причина е фактическият ръководител на ГКП/ГЕСП – амбициозният Валтер Улбрихт, който под маската на привидно изпълнение на съветските директиви и с помощта на хардлайнера в съветската военна администрация в Германия Сергей Тюлпанов (ръководител на отдела за пропаганда, 1947 г. преименуван в отдел за информация на СВАГ) прокарва политика на постепенно изграждане основите на социализма. Тезата на Вилфрид Лот е подкрепена от Ролф Бадщюбнер[8] и отчасти от руския историк Алексей Филитов[9], но яростно оспорвана от редица историци. Един от най-големите противници на теорията за „наложеното“ от Улбрихт на Сталин изграждане на социализма в ГДР е друг германски историк – Герхард Ветиг[10]. Според него още с краха на надеждите за скорошно оттегляне на американските войски от Европа политиката на Сталин е насочена към изграждане в Съветската окупационна зона основите на социализма, но прикрито под формулата за „антифашистко-демократични преобразувания“. Това е породено от необходимостта от предпазливи действия спрямо Запада с оглед неблагоприятното съотношение на силите след войната и отговаря на възприетата в цяла Източна Европа терминология за изграждане на „народнодемократични режими“. За Ветиг идеята на Лот, че функционери от ранга на Улбрихт и Тюлпанов могат успешно да противодействат и саботират политиката на Сталин, е немислима в условията на строгата централизация и дисциплина в съветската система[11], а употребата на понятия като „антифашистко-демократичен ред“ и „единна, демократична и миролюбива Германия“ на езика на Кремъл всъщност означава, че все още липсват необходимите предпоставки за поемането курс към съветизация.

Интересен опит да обясни интеграцията на Съветската окупационна зона в Източния блок със синтеза между имперската логика и изискванията на съветската идеология е книгата на Ханес Адомайт[12]. Анализирайки

идеологическите и имперските принципи на съветската външна политика, той стига до извода, че разделението на Германия е процес, който възниква не в резултат на предварително планирана цел, а като поредица от непланирани процеси, некоординирани действия и липса на по-добри алтернативи. Анализирайки възможностите за постигане на сигурност от страна на Германия, Сталин в крайна сметка избира това, което му изглежда като най-малък риск, а именно – да държи здраво окупираната от Червената армия територия. Поглед към политиката на Сталин като синтез между руските имперски традиции и марксистката идеология правят и Владислав Зубок и Константин Плешаков[13]. Те също виждат концепцията за национална сигурност като крайъгълен камък на политиката на Москва, а разделението на Германия като тежко геополитическо поражение за съветския лидер, убеден, че сигурността на СССР на запад не може да бъде гарантирана от разделението на Германия, а само от превръщането ѝ в миролюбива държава, и че всяко разделение подготвя почвата за нов „Бисмарк“ и за възраждане на германския милитаризъм.

Тезата за непланираното съветизиране на Източна Германия и за многостранната съветска политика там, позволяваща смяна от една към друга възможност в зависимост от непосредствените задачи за решаване, макар и все още отхвърляна твърдо от някои[14], е споделяна от все повече изследователи[15]. Сред тях са Норман Неймарк[16] и Елке Шерстяной[17], която също е убедена, че след края на войната в Москва не съществува концепция по отношение на Германия, която започва да се изяснява едва в контекста на окупационната практика.

В споровете за намеренията на Сталин в Източна Германия голяма роля играят проблемите с репарациите[18], въпросът за валутната реформа[19] и последвалата блокада на Западен Берлин от страна на СССР (1948–1949)[20], но безспорно най-много дебати и изследвания са посветени на мотивите на Сталин, подтикнали го да изпрати нотата от 10 март 1952 г. до трите западни сили. Тя съдържа предложение за преговори и сключване на мирен договор с Германия (проект за такъв е приложен към нея), както и образуването на общогерманско правителство, което да подпише този договор. Сериозността на тези съветски предложения е един от най-дискутираните проблеми в историографията за разглеждания период[21]. Привърженик на тезата за „пропуснатия шанс“ за обединение и за готовността на Сталин през 1952 г. да „пожертва“ ГДР срещу една неутрална Германия е Вилфрид Лот[22], но тя е яростно оспорвана от Херман Грамл[23] и Герхард Ветиг[24]. Съветските предложения като пропаганден ход и „последен отчаян опит на подозрителния съветски режим да предотврати западногерманското членство в ЕОО“ разглежда и Рууд ван Дайк[25]. По-интересна е тезата на Филитов, според когото нотата в основата си съвсем не е предназначена за Запада, а е средство

за укрепване контрола в ГДР, където поради съществуващите специфични условия на отворена граница не може да се прибягва до прилаганите в останалите източноевропейски страни сталински методи на чистки и показни процеси. Чрез издигнатите в нотата предложения се цели дисциплиниране на източногерманското ръководство чрез създаване на впечатление, че в случай на нужда Сталин е готов да ги изостави[26].

Не по-малко интерес и спорове предизвиква и периодът, заключен между смъртта на Сталин през март 1953 г. и осъждането на Берия на Юлския пленум на ЦК на КПСС същата година, когато германският въпрос става един от централните въпроси в борбата за власт в Кремъл. За тези събития съществува богата мемоарна литература[27], но те също остават неизяснени поради все още непълния достъп до съветските архиви. Спомените на Громико[28], на Хрушчов[29], на Молотов[30] със задна дата рисуват почти идентична картина на готовността на Берия да замени социалистическа ГДР срещу обединена неутрална Германия, която се потвърждава и от смятаните за немного надеждни от историците мемоари на генерала от КГБ Павел Судоплатов[31]. Засега основен извор за тези събития остават протоколите от заседанията на пленума на ЦК на КПСС юли 1953 г., на който се разглеждат „престъпните антипартийни и антидържавни действия на Берия“ [32]. На пленума бившият министър на вътрешните работи е критикуван, че е предлагал „не да се поправи курса на форсирано строителство на социализма, а да се откажем от всякакъв курс на социализъм в ГДР и да се държи курс към буржоазна Германия“. Критиките стигат до крайности[33] и дават основание за съмнение, че по-голямата част от обвиненията, в това число и тези за „предателство спрямо ГДР“, са фабрикувани от противниците на Берия постфактум с цел да се оправдае неговото елиминиране от борбата за Сталиновото наследство. Проследявайки различните инициативи и документи, разработени предимно в МВнР под ръководството на Молотов и с участието на Семьонов, германската изследователка Елке Шерстяной[34] стига до извода за едно много по-дълго колебание в Кремъл каква политика трябва да се следва в ГДР, отколкото това личи в по-късните мемоарни свидетелства. Според нея едва настъпилите на 17 юни събития в ГДР, които са пълна изненада за Москва, затварят вратата към всяка съществуваща дотогава готовност за „жертване на ГДР“, дават допълнителни аргументи на противниците на Берия, за да го отстранят, и обединяват мнозинството в Кремъл по германския въпрос.

Спорове съществуват и доколко може да се говори за някакъв обрат в съветската политика спрямо Германия в месеците след смъртта на Сталин. За Ветиг[35] например не може да става въпрос изобщо за някаква промяна, доколкото не може да се говори за някаква коренно различна позиция на Берия по германския въпрос от следваната досега политика на Москва за тясно обвързване на ГДР към социалистическия лагер. Аргумент за тезата

му е, че думите на Берия, че не е важна „социалистическа", а „миролюбива" Германия, на езика на Кремъл означават, че това всъщност ще представлява една държава, обвързана в тесен политически съюз със СССР. Отново тезата за Берия като продължител на идеите на Сталин по германския въпрос, но с обратен на тезата на Ветиг знак, т. е. като продължител на сталинската идея за обединена демократична Германия, застъпва Лот[36]. Напротив, за рязък обрат в политиката на СССР по германския въпрос, породен преди всичко от съперничеството между прагматика Берия, гледащ на ГДР единствено като на средство за преговори със Запада, и догматика Молотов, убеден, че изоставянето на ГДР би имало сериозни последици за морала на комунистическите сили в цяла Източна Европа, говори Владислав Зубок[37]. За него най-важният резултат от тези събития е, че осъждайки Берия за опит за предателство на социализма в ГДР, съветското ръководство изгаря мостовете за нови преговори със Запада и се поставя в позицията на защитник на статуквото, дори когато това е в противоречие с много по-важната съветска цел да се разреши германския въпрос чрез споразумение между победителките и да се сложи край на конфронтацията в Европа. От този момент нататък подкрепата за ГДР на всяка цена става единствената възможна външнополитическа линия, а Източна Германия се превръща от „спонсор" за съветската икономика в главен получател на евтини суровини, хранителни стоки и кредити от СССР. За намерение на Берия да изтъргува обединението срещу неутрализация на Германия, породен преди всичко от прагматични мотиви – нежелание да се рискува международно напрежение или да се употребят огромни вътрешни ресурси, за да се предотврати краха на социалистическия режим в ГДР, говори и Джеймс Рихтер[38]. Той също вижда в дебатите по германския въпрос отражение на различията в Москва между технократи и догматици, а в поражението на първите предварителния провал на всякакви бъдещи опити за обединение на Германия и начало на съветския курс към двудържавното решение на германския въпрос.

По-интересна и противоречаща на установената теза за „междуцарствие на Берия" в периода от смъртта на Сталин до 26 юни 1953 г. има споменатият вече Алексей Филитов[39]. Вместо това той разглежда периода като „междуцарствие на Молотов", отхвърляйки същевременно широко застъпваната теза за съветския външен министър като твърд догматик. Сравнявайки документите по германския въпрос, разработени в МВнР с тези в ръководеното от Берия Вътрешно министерство, той стига до извода, че първото реагира на ситуацията в ГДР много по-оперативно, остро и съдържателно и, отхвърляйки версията за инициативата на Берия, смята, че именно в МВнР се изработва новият курс по германския въпрос, насочен към дълбока трансформация на режима в ГДР.

Разглеждайки версията на някои историци за саботиране на „новия курс"

от ръководството на ГЕСП, което води до въстанието от 17 юни, Филитов се съгласява с идеята, че Улбрихт и обкръжението му са готови дори да рискуват дестабилизация на режима, за да компрометират „новия курс“ и да спасят властта си. Същевременно обаче историкът отбелязва, че една такава теза твърде много преувеличава степента на самостоятелност на лидерите на ГДР. Той смята, че в лицето на Хрушчов, използвал въстанието, за да компрометира противниците си и техните „либерални“ идеи, Улбрихт намира силен покровител в Москва, който прикрива неговия „саботаж“.

Взаимоотношенията между Улбрихт и Хрушчов са централна тема и в дебатите между историците, посветени на Втората берлинска криза и построяването на Стената. Въпреки съществуващите и за тези събития мемоари на част от главните действащи лица – съветският лидер Хрушчов[40], министърът на външните работи Громико[41], практическият ръководител на мероприятията от 13 август 1961 г. Ерих Хонекер[42] – и тук много въпроси остават неизяснени, оставяйки широко място за хипотези и предположения. Все по-често историците отхвърлят възприеманото доскоро становище, че формалното решение за отделяне на Западен Берлин със стена е взето на срещата на Варшавския договор на 3–5 август[43]. Все още обаче съществуват редица несъгласия относно мотивите на Хрушчов и степента на самостоятелност на Улбрихт в хода на кризата. Хоуп Харисън[44] разрушава доста от смятаните доскоро в историографията за аксиоми представи за взаимоотношенията СССР – ГДР в годините преди и по време на кризата, описвайки ги с метафората „опашката гони кучето“ (the tail wagging the dog)[45]. В книгата си тя разкрива как ГДР се възползва от своята икономическа слабост и от функцията си на „еталон“ на социализма[46], за да оказва натиск върху СССР за все по-голяма икономическа и политическа помощ и в крайна сметка го принуждава да подкрепи строежа на стена около Западен Берлин. Харисън открива данни за растящо несъгласие между Улбрихт и Хрушчов от 1953 до 1961 г. и в частност по време на Берлинската криза, както и за голямата роля на съветско-китайския разрив в събитията, довели до решението за Стената[47]. Според нея икономическите проблеми на ГДР и връзката им с политическата стабилност на режима играят ключова роля в решението на Хрушчов да затвори границата между двете части на Берлин[48]. Михаел Лемке[49] също говори за нарастваща свобода на действие на ГДР от 1955 г., възползваща се от различни възможности, в това число и от предоставената ѝ доброволно от Хрушчов функция на „витрина“ на социализма, и за нарастващи различия във възгледите на Москва и Източен Берлин от 1955 г. по германския въпрос, засягащи предимно статута на Западен Берлин.

Решаващата роля на Улбрихт в процеса на взимане на решенията в Москва има и своите противници. Матиас Ул и Армин Вагнер смятат, че след като в крайна сметка дава съгласието си за строеж на стена около Западен

Берлин, СССР сам поема стратегическото ръководство на строежа ѝ и, въпреки че Улбрихт подтиква Хрушчов към издигане на Стената, свободата му на действие е ограничена от съгласието на Москва. Бонвеч и Филитов[50] са склонни да се доверят на съветския дипломат Валентин Фалин, който твърдо отрича ролята на Улбрихт като инициатор на решението за Стената. Според него всичко решава Хрушчов, тъй като спецификата в отношенията в социалистическия лагер просто не допуска друг да диктува на Москва.

Интерес предизвикват и мотивите, довели Хрушчов до обявяването на ултиматума до трите западни сили от 27 ноември 1958 г. С него съветският лидер настоява за превръщането на Берлин в свободен демилитаризиран град и сключването на мирен договор с обединена Германия или с двете германски държави, като заплашва, че в противен случай СССР ще сключи сепаративен мирен договор с ГДР и ще ѝ предаде контрола върху пътищата за достъп до Западен Берлин. Повечето изследователи са съгласни, че макар да избира агресивната тактика, мотивите на Хрушчов са чисто дефанзивни, породени на първо място от желанието му да укрепи ГДР, в лицето на която той вижда обезщетение за страданията и загубите на съветския народ по време на войната. Владислав Зубок[51] търси част от тези мотиви и в страха на Кремъл, че през есента на 1958 г. ФРГ планира някои драстични действия – икономически, но вероятно и военни, срещу Източния блок и на първо място срещу ГДР[52]. Според Зубок Хрушчов се страхува, че ако СССР не успее да гарантира сигурността на ГДР и останалите сателити, Полша и ЧССР могат да се обърнат към Бон, а също така от възможността ФРГ да се сдобие с ядрени оръжия.

Различна от представеното дотук е хипотезата на Герхард Ветиг[53]. Той поставя въпроса дали решението, което според него е взето едва на заседанието на Варшавския договор на 5 август 1961 г., не предвижда само временни, по-късно лесно отстраними мерки за укрепване на секторните граници, като например бодлива тел, а издигането на истинска стена е решено едва по-късно, когато непрекъснатите опити за преминаването ѝ правят необходима една по-твърда конструкция. Според него апелът на Хрушчов към партийните ръководители на Източния блок да подкрепят материално ГДР е замислен не като алтернатива, а като допълнение към затварянето на секторната граница. Едва отказът на съюзниците да жертват икономическите си интереси и недоволството им от възможността за конфронтация със Запада прави затварянето на границата в Берлин единствената мярка, с която да бъде постигнато стопанското оздравяване на ГДР. Сигурното според Ветиг е, че само Хрушчов има авторитета да предприеме една толкова крайна мярка като затваряне на секторните граници.

Издигането на Берлинската стена, наричано от мнозина „втората рождена дата на ГДР“, несъмнено е вододелно събитие в историята на източногер-

манската държава. То окончателно слага край на несигурността и страховете на нейните лидери за възможността от крах на режима или договаряне между победителките зад гърба и за сметка на ГДР, но укрепвайки я, слага край и на възможностите ѝ да използва своята вътрешна слабост като скрито оръжие в преговорите ѝ с Москва и останалите източноевропейски партньори. Стената слага край и на споровете в новата историография по германския въпрос относно спецификите и характера на системата в Източна Германия. Затварянето на единствената останала отворена граница към Запада окончателно интегрира ГДР в Източния блок, в рамките на който все по-ясно се оформя функцията ѝ на „бастион" и „еталон" на социализма.

БЕЛЕЖКИ

[1] „При него и дума не можеше да става за подобно предложение, каквото след смъртта му направи Берия. Когато беше създадена ГДР, Сталин заяви, че това е нов етап в развитието на Германия. Няма никакво съмнение – Сталин беше такъв човек, че би дал всичко за социализма и никога не би отстъпил от социалистическите завоевания." *Чуев, Ф.* Молотов си спомня. 140 беседи на Феликс Чуев с Молотов. Т. 2. С., 1999, с. 49.

[2] *Djilas, M.* Gespraeche mit Stalin. Frankfurt am Main, 1962. Разговорите на Джилас със Сталин съдържат сведения за твърдото намерение за сепаративно развитие на Източна Германия по пътя към социализъм („Западът ще си присвои Западна Германия, а ние ще направим от Източна Германия своя собствена държава." с. 195) и вяра, че германците „[...] ще се възстановят отново, и то много бързо [...] Дайте им 12 или 15 години време, и те отново ще се изправят на крака" с. 147.

[3] *Semjonow, W.* Von Stalin bis Gorbatschow. Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission 1939–1991. Berlin, 1995, S. 201. Политически съветник към Съветската военна администрация в Германия, а от 1949 г. към СКК, от 1953–1954 г. Върховен комисар в Германия, Семьонов разказва в мемоарите си за чести конфликти между него и ръководителя на отдела за информация в СВАГ Тюлпанов, както и между него и Улбрихт, които непрекъснато упражняват натиск за преминаване към строителство на социализма и диктатура на пролетариата и пренасяне опита на СССР в ГДР.

[4] „Вярвам, че Сталин беше готов до последно да плати цената за една неутрална Германия." *Gorbatschow, M.* Erinnerungen. Berlin, 1995, S. 701.

[5] *Badstuebner, R., W. Loth.* (Hg.) Wilchelm Pieck – Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945–1953. Berlin, 1994. Под формата на записки в телеграфен стил, стигащи с прекъсвания до 1953 г., те са предназначени за собствена употреба на автора и съдържат указанията, получавани от Сталин при посещенията в Москва или от неговите представители в ГДР по основните въпроси на съветската политика в Германия.

[6] *Loth, W.* Stalins ungeliebtes Kind. Warum Moskau die DDR nicht wollte. Muenchen, 1996.

[7] Интересен аргумент на Лот е, че ако Сталин действително през 1945 г. иска създаването на отделна държава в Съветската окупационна зона, той няма да настоява за преместването на западната граница на Полша до линията Одер – Ниса и откъсването на жизнено необ-

ходимата Горносилезийска индустриална област, както и няма да санкционира безконтролно ограбване на материални ресурси в края на войната (в приписваната му реплика „Грабете, колкото можете") под формата на демонтажи и репарации от индустриални съоръжения и текуща продукция.

[8] *Badstuebner, R.* Die sowjetische Deutschlandpolitik im Licht neuer Quellen. – In: *Loth, W.* (Hg.) Die deutsche Frage in der Nachkriegszeit. Berlin, 1994, 102–135.

[9] Въз основа на работа в съветските архиви той стига до извода, че към края на войната в Москва има три различни становища по бъдещата германска политика – за социалистическа цяла, а по-късно Източна Германия (застъпвано в СВАГ от Тюлпанов), за „твърд мир" (концепция, която първоначално оказва влияние в поведението на много участници в реквизициите и репарационните комисии, но скоро след края на войната изгубила значението си) и за „умерен вариант" (т. е. за буржоазио-демократична Германия, застъпвана в СВАГ от Семьонов), като споровете между първата и третата са решаващи в съветската политика спрямо Германия. В крайна сметка е предпочетена последната, но другите два варианта се запазват в междусъюзническите преговори като тактическо средство за постигане на определени цели. *Filitow, A.* Stalins Deutschlandpolitik und –politik waehrend und nach dem Zweiten Weltkrieg. – In: *Meissner, B., A. Eisfeld* (Hg.) 50 Jahre sowjetische Deutschlandpolitik sowie ihre Auswirkungen auf das gegenseitige Verhaeltnis. Berlin, 1999, 43–54.

[10] *Wettig, G.* Bereitschaft zu Einheit in Freiheit? Die sowjetische Deutschlandpolitik 1945–1955. Muenchen, 1999.

[11] Тази идея е отхвърлена и от Моника Кайзер, която твърди, че през целия период на сталинизма няма нито един въпрос от политически, икономически и социален характер, който ръководството на ГЕСП да може да реши само. *Kaiser, M.* Wechsel von sowjetischer Besatzungspolitik zu sowjetischer Kontrolle? Sowjetische Einflussnahme und ostdeutsche Handlungsspielraeume im Uebergangsjahr von der SBZ zur DDR. – In: *Lemke, M.* (Hg.) Sowjetisierung und Eigenstaendigkeit in der SBZ/DDR 1945–1953. Koeln u. a., 1999, 187–231.

[12] *Adomeit, H.* Imperial Overstretch. Germany in Soviet Policy from Stalin to Gorbachev. An Analysis Based on New Archival Evidence, Memoirs and Interviews. Baden-Baden, 1998. „Имперско свръхразширяване" Адомайт нарича експанзията на съветския контрол в области, които първоначално спомагат за възстановяването на СССР, но след това стават сериозна икономическа тежест.

[13] *Subok, W., K. Pleschakow.* Der Kreml im Kalten Krieg. Von 1945 bis zur Kubakrise. Hildesheim, 1996.

[14] Например Алтрихтер в – *Altrichter, H.* Ein– oder mehrdeutig? Ziele und Konzeptionen sowjetischer Deutschlandpolitik 1945/46. – In: *Mehringer, H.* u. a. (Hg.) Erobert oder befreit? Deutschland im internationalen Kraeftefeld und die SBZ 1945/46. Muenchen, 1999, 47–69.

[15] В хода на тази съветизация често се акцентира върху ролята на ГЕСП като катализатор на процеса и възникващите вследствие на това конфликтни ситуации между нея и КПСС. За опитите на ГЕСП да прокара собствените си интереси, насочени към възможно най-бързата интеграция на СОЗ в оформящия се социалистически лагер и противоречието с концепцията на Сталин за необходимия зигзагообразен път към социализма там вж. *Staritz, D.* Einheits und Machtkalkuele der SED (1946–1948). – In: *Scherstjanoi, E.* (Hg.) „Provisorium fuer laengstes ein Jahr". Protokoll des Kolloquiums „Die Gruendumg der DDR". Berlin, 1993, 15–31.

[16] *Naimark, N. M.* The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation 1945–1949. Cambridge, 1996. Според него СССР не окупира Германия със специфични дългосрочни цели наум, а се ръководи от редица непосредствени интереси – необходимостта от репарации, достъп до суровините на Рур, настояване да се сдобие с колкото се може повече германски научни знания, оръжия и военна технология, да се лиши Германия от възможността отново да обяви война на Съветския съюз чрез намаляване на военноиндустриалния ѝ потенциал. Той също вижда във фигурата на Тюлпанов „съветизатора" на Източна Германия,

но смята, че като цяло съветските офицери „болшевизират" зоната не защото има план да сторят това, а защото това е единственият начин, по който те знаят да организират обществото. Голямо внимание в изследването си Неймарк обръща на тъмната страна на присъствието на Червената армия в Източна Германия по време и след приключване на военните действия, следваща понякога твърде буквално призива на Иля Еренбург към съветските войници: „Ако не сте убили поне един германец на ден, значи сте пропилели деня си [...] Ако убиете един германец – убийте и друг – за нас няма нищо по-забавно от купчина германски трупове." Пак там, с. 69.

[17] *Scherstjanoi, E.* Die Deutschlandpolitischen Absichten der UdSSR 1948. – In: *Hoffmann, D., H. Wentker.* (Hg.) Das letzte Jahr des SBZ. Politische Weichenstellungen und Kontinuitaeten im Prozess der Gruendung der DDR. Muenchen, 2002, 39–54. Предпочитана опция и според нея е обединена Германия, но Москва сериозно надценява възможностите за влияние на съветската пропаганда сред западногерманското общество.

[18] За промяната в съветските концепции по отношение на репарациите от СОЗ в хода на окупационната практика. вж. *Karlsch, R., B. Ciesla.* Vom „Karthago-Frieden" zum Besatzungspragmatismus. Wandlungen der sowjetischen Reparationspolitik und ihre Umsetzung 1945/46. – In: Erobert oder befreit?, 71–92.

[19] Йохен Лауфер намира потвърждение в съветските архиви, че валутната реформа е подготвена по инициатива на СВАГ в Москва още втората половина на 1947 г., но по пропагандни причини съзнателно е изчакано Западът пръв да предприеме тази стъпка. *Laufer, J.* Von den Demontagen zur Waehrungsreform – Besatzungspolitik und Sowjetisierung Ostdeutschlands 1945–1948. – In: Sowjetisierung und Eigenstaendigkeit, 163–186.

[20] За блокадата като автогол на СССР, чийто резултат е всъщност ускоряване на процеса на образуване на сепаративна западна държава вж. *Keiderling, G.* Zur Vehikel-Funktion der Berliner Krise in der „Doppelten Staatsgruendung". – In: „Provisorium fuer laengstes ein Jahr", 48–59.

[21] Едно от основните мемоарни свидетелства са твърденията на съветския дипломат Квицински, който в послеслова на спомените на Семьонов пише, че нотата е инспирирана от Берия, но много членове на кремълското ръководство са я считали за твърде рискована. Сталин в крайна сметка дава благословията си за експеримента, но предупреждава, че при неуспех ще привлече виновните под отговорност: *Semjonow, W.* Von Stalin bis Gorbatschow, S. 392.

[22] *Loth, W.* Die Entstehung der „Stalin-Note". Dokumente aus Moskauer Archiven. – In: *Zarusky, J.* (Hg.) Die Stalin-Note vom 10. III. 1952. Neue Quellen und Analysen. Muenchen, 2002, 19–62.

[23] *Graml, H.* Eine Wichtige Quelle – aber Missverstanden. Anmerkungen zu Wilfried Loth. Die Entstehung der „Stalin-Note"... –In: Die Stalin-Note vom 10. III. 1952, 117–137.

[24] В нотата от март 1952 г. Ветиг вижда единствено пропагандна маневра, целяща да провокира „народно движение" във ФРГ и да покаже, че Западът е незаинтересован от националните проблеми на германското обединение. *Wettig, G.* Die Note vom 10 Maerz 1952 im Kontext von Stalins Deutschland-Politik seit dem Zweiten Weltkrieg. – In: Die Stalin-Note vom 10. III. 1952, 139–196.

[25] *Van Dijk, R.* The 1952 Stalin Note Debate: Myth or Missed Opportunity for German Unification? Cold war International Project, Working Paper 14, May 1996, Washington DC, 3–37.

[26] Die Stalin-Note vom 10. III. 1952. S. 15. Цит. по: *Филитов, А.* Советский союз и германский вопрос в период позднего сталинизма. – *А. О. Чубарян* (ред.) Сталин и Холодная война. М., 1998, 315–349.

[27] Основният недостатък в нея е, че тя почти напълно произхожда от лагера на противниците на Берия, като въпреки тяхното почти пълно единодушие засега не съществува нито

едно документално свидетелство, потвърждаващо обвиненията им, че той е искал да „предаде" социализма в ГДР.

[28] В тях се съдържа често цитираната позиция на Берия: „ГДР? Колко струва тя, ГДР? Та тя даже не е истинска държава. Тя се държи само благодарение на съветските войски, даже и ако я наричаме с името ГДР." *Gromyko, A.* Erinnerungen. Dusseldorf u. a., 1989, S. 440.

[29] Пълното издание на мемоарите е публикувано през 1990–1993 г. в сп. „Вопросы истории", като за периода след смъртта на Сталин вж. 1992, № 2–3, 93–102.

[30] „Берия [...] излезе със следната постановка: за какво й е на ГДР социализмът, щом тя е миролюбива страна? [...] Това ни е достатъчно, а каква ще бъде ГДР не е важно." *Чуев, Ф.* Молотов си спомня. Т. 2, 48–49. Молотов дава интересна информация и за реакцията на Берия на въстанието от 17 юни: „[...] помня, че решихме да вземем строги мерки, да не допуснем никакво въстание, да го задушим по най-безпощаден начин. [...] Когато започна да пристига информацията за събитията в ГДР, Берия беше сред първите, които казаха: „Задължително! Безпощадно! Незабавно!" Пак там, с. 65. Тази негова реакция е потвърдена и в спомените на Семьонов за телефонното обаждане на Берия на 17 юни с въпроса „Защо Семьонов пести патроните?" *Semjonow, W.* Von Stalin bis Gorbatschow, S. 295.

[31] *Судоплатов, П.* Кремъл и Люблянка. Спецоперации 1930–1950. С., 2002, 430–433. В тях той твърди, че през май 1953 г. е получил от Берия задача тайно от Молотов и МВнР да проучи възможностите за обединяване на Германия, като за ГДР се предвижда да стане автономна провинция на нова единна Германия, срещу което Западът да заплати „компенсации" на СССР. Според него един от основните мотиви е да се прекрати снабдяването на нежизнеспособната Източна Германия с евтини храни и суровини от Съветския съюз. В плъзналите и в ГДР слухове за скорошно обединение на Германия и че СССР не подкрепя вече правителството на Улбрихт той вижда и катализатора на събитията от 17 юни 1953 г. Искането на Берия за незабавна намеса с военна сила, според него, не противоречи, а се вписва в концепцията му, тъй като трябва да се докаже на Запада, че съветското присъствие в Германия не може да бъде отстранено само с предизвикване на масови безредици.

[32] Известия на ЦК КПСС 1991, № 1, 140–214, № 2, 141–208.

[33] Хрушчов, Молотов, Булганин и Каганович обявяват свалените си доскорошен сътрудник за „провокатор и агент на империалистите", „шпионин" и „враг на СССР". Пак там, № 1, 157–199.

[34] *Scherstjanoi, E.* Die Sowjetische Deutschlandpolitik nach Stalins Tod 1953. Neue Dokumente aus dem Archiv des Moskauer Aussenministeruims. – In: Vierteljahrshefte fuer Zeitgeschichte, 1998, H. 3, 497–549.

[35] *Wettig, G.* Berijas deutsche Plaene im Licht neuer Quellen. – In: *Klessman, C., B. Stoever.* (Hg.) 1953 – Krisenjahr des Kalten Krieges in Eurpoa. Koeln u. a., 1999, 49–69.

[36] *Loth, W.* Stalins ungeliebtes Kind, S. 203.

[37] *Zubok, V.* „Unverfroren und grob in der Deutschlandfrage..." Berija, der Nachfolgerstreit nach Stalins Tod und die Moskauer DDR – Debatte im April – Mai 1953. – In: 1953 – Krisenjahr des Kalten Krieges in Eurpoa, 29–48. Той вижда в поставянето под въпрос на социализма в ГДР част от един по-голям опит на Берия и Маленков да се отклонят от сталинския път на индустриализация и милитаризация, поет и от останалите страни от Източния блок. За пръв път в новите документи той намира доказателство за позицията на Маленков като привърженик на драстична промяна на курса спрямо ГДР.

[38] *Richter, J.* Reexamining Soviet Policy Towards Germany During the Beria Interregnum. - In: Cold War International History Project Working paper 3, Washington, D.C. 1992, 1–30.

[39] *Филитов, А. М.* СССР и ГДР: год 1953-й. – Вопросы истории, 2000, № 7, 123–135.

[40] Вопросы истории, 1993, № 10, 59–71.

[41] *Gromyko, A.* Erinnerungen, S. 278.

[42] *Honecker, E.* Aus meinem Leben. Berlin, 1980, S. 202.

[43] Мненията се колебаят между началото на юли (Хоуп Харисън – *Harrison, H. M.* Driving the Soviets Up the Wall. Soviet-East German Relations, 1953–1961. Princeton University Press, 2003) и непосредствено преди началото на срещата на 3 август (Матиас Ул и Армин Вагнер – *Uhl, M., A. Wagner.* (Hg.) Ulbricht, Chruschtschow und die Mauer. Eine Dokumentation. Muenchen, 2003), а срещата е необходима, за да информира останалите членове за вече взетото решение и да го представи като обща воля на Варшавския договор.

[44] *Harrison, H. M.* Driving the Soviets Up the Wall.

[45] Проследявайки цялата история на съветската германска политика, Харисън рисува фигурата на Улбрихт като централен актьор в тази политика, изиграл решаваща роля не само в решението на Сталин да създаде ГДР и да изгради социализъм в нея, в саботирането на съветския натиск за либерализация на режима в ГДР 1953–1958, но и в решението за издигането на Берлинската стена. За Харисън до голяма степен политиката в ГДР и Берлин е формулирана от Източна Германия, а не от СССР и често провеждана срещу неговите желания.

[46] Тя е резултат от специалния афинитет на Хрушчов към първата германска държава на „работници и селяни" и от твърдото му намерение да демонстрира превъзходството на социализма именно на германска почва. Но Харисън не е съгласна, че Улбрихт съзнателно се опитва да направи ГДР по-слаба, за да спечели лост за пазарлъци с Хрушчов, по-скоро той успява да трансформира слабостта на режима в лост за пазарлъци.

[47] Чрез привидно сближение с Китай Улбрихт подтиква Хрушчов да покаже, че СССР е по-надежден съюзник.

[48] Харисън цитира Квицински: „Скалата на съветската икономическа помощ за ГДР беше безпрецедентна. ГДР беше като болно дете. Ние трябваше да го храним, да го лекуваме, да му помагаме, колкото можем" (Пак там, с. 221) и разглежда издигането на Стената като начин да се ограничи това. Улбрихт обвинява не на последно място и СССР за икономическата криза, твърдейки, че докато САЩ оказва на ФРГ значителна икономическа помощ в първото десетилетие след войната, ГДР плаща репарации от съоръжения и текуща продукция и внушава, че Кремъл е длъжен да поправи предишните си икономически грешки. Но с предупреждението си на срещата с лидера на ГЕСП на 30 ноември 1960 г. „не пъхайте ръцете си в нашите джобове" и отказа си Съветският съюз да продаде злато, за да заплати дълговете на ГДР към Запада, Хрушчов показва, че има граници, в които Москва е склонна да оказва помощ. Улбрихт иска нарастваща икономическа и дипломатическа ангажираност и на източноевропейските държави за помощ при постигането на целите си. Той се опитва да постигне това не без решителната подкрепа на Хрушчов на срещите на Варшавския договор през март и особено през август 1961 г. Тогава Хрушчов оказва силен натиск върху останалите социалистически страни да помогнат на източногерманския партньор и е готов сам да даде пример за това. Според Харисън именно учтивият, но твърд отказ на останалите членки на Варшавския договор прави още по-неотложно затварянето на границата.

[49] *Lemke, M.* Die Beziehungen zwischen DDR und Sowjetunion im Vorfeld der Berlinerkrise. – In: *Hertle, H., K. H. Jarausch, C. Klessmann.* (Hg.) Mauerbau und Mauerfall. Ursachen–Verlauf–Auswirkungen. Berlin, 2002, 67–76.

[50] *Bonwetsch, B., A. Filitow.* Chruschtscow und der Mauerbau. Die Gipfelkonferenz der Warschauer-Pakt– Staaten vom 3–5 August 1961. – In: Vierleljahrshefte fuer Zeitgeschichte, 48, 2000, 155–198.

[51] *Zubok, V.* Khrushchev and the Berlin Crisis (1958–1962). – In: Cold War International History Project, Working paper 6, 1–31.

[52] Основна роля в този страх изиграва меморандумът на Валентин Фалин до Президиума на МС на СССР от декември 1956 г. за опасността от двустранна спогодба между ФРГ и Полша зад гърба на Москва. Тогава Полша вече няма да има интерес да поддържа съветски войски на територията си. След това Бон може да повдигне отново старото съветско предложение за оттегляне на всички чужди войски от германска територия и Москва ще трябва да

оттегли войските си чак до съветските граници. Фалин предупреждава и за последиците от преориентацията на полското стопанство от СССР към Западна Германия. В такъв случай Полша би се оказала пречка за военните и икономическите комуникации между СССР и ГДР и последната ще се окаже изолирана и уязвима по отношение на „диверсионни действия и саботажи отвътре".

[53] *Wettig, G.* Beweggruende fuer den Mauerbau. – In: Mauerbau und Mauerfall, 111–117.

ИНФОРМАЦИОННИТЕ ТЕХНОЛОГИИ И БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА НАУКА В ЗОРАТА НА XXI ВЕК

ИВАН ПЪРВЕВ

Съществуват мнения, според които съвременната история трябва да се дели на времето „преди“ и „след“ появата на интернет (или на световната мрежа). Дори и да не се приема подобен възглед, несъмненият прогрес в информационните технологии (ИТ) и създаването на „глобалното село“ вече променят значително хората и техните общества.

Връзката между ИТ и българската историческа наука ще бъде разгледана на следните три нива: най-напред новите технологии като личен инструмент, като оръдие на труда в ръцете на историка; после ИТ в отделните научно-преподавателски институции; и накрая – представянето на българската история в световната мрежа.

1. Компютрите в личната изследователска работа на историка

Днес в България около 16 души от всеки хиляда ползват световната мрежа, по същото време в Чехия това правят около 190, т. е. почти всеки пети жител на чешката република. Наистина това сравнение не е особено оптимистично, защото отразява равнището на две общества, които допреди 15-ина година са се намирали на горе-долу сходни позиции. Въпреки това компютризацията в България е безспорна и днес не е проблем за представителите на академичната общност да имат собствен компютър и да работят пълноценно с него. Ако претенциите са най-вече за писане (все пак историците използват изчислителните машини предимно като пишеща машина!), днес може да се купи компютърна конфигурация втора употреба за около 90 – 100 лв. Разбира се, нашият жизнен стандарт не позволява да сменяме компютрите си през година, но „първичната компютризация“, ако мога да използвам това понятие, сред професионалната историческа гилдия е на доста добро равнище. Вярно е, че все още има колеги, които пишат своите съчинения на ръка или на пишеща машина (между другото такива изключения има и в други държави), но те вече са изключението. Разбира се, от гледна точка на ИТ-познанията историците не могат да бъдат включени масово в групата на компютърните маниаци, но това не е голям проблем, защото

писането и събирането на информация е главното, което правят историците със своето оборудване. В тази връзка, а и за успокоение на колегите, които все още не смеят да сменят настройките на своите машини, защото се опасяват, че техниката може да гръмне, ми се иска да припомня един весел надпис, който видях преди доста години в един кабинет: „Онова, което не можеш да напишеш без компютър, и с най-добрия компютър пак няма да успееш да съчиниш".

Намаляването на цените на ИТ-продуктите доведе до това, че освен с домашния компютър съвременният български историк може да се сдобие със скенер, принтер, мрежова камера (напоследък и цифровият фотоапарат става част от тази група), без това да утежни кой знае колко неговия – нека си признаем – не особено щедър бюджет. (Отварям една скоба – тази констатация не се отнася до онези от нас, които активно се занимават с подготовката на кандидат-студенти!)

Ако трябва накратко да резюмираме, днешният български историк има свой компютър, както и нужната електронна периферия и може да борави с него на относително добро ниво (писане, сканиране на текстове, търсене на мрежата). За разлика от своите други европейски колеги обаче, историкът в България възприема своя компютър като много ценна вещ, поради което рядко може да се види колега да работи с преносима машина в библиотека или в архив.

2. Информационните технологии на равнище учебно-изследователски институции (достъп до интернет, вътрешна мрежа, цифрови каталози, дигитална техника и пр.)

Веднага трябва да отбележа, че навлизането на ИТ се забелязва много по-силно в историческите факултети на висшите училища, отколкото в историческите институти. Доколкото ми е известно, колегите от БАН разполагат със стари машини, сериозен проблем е ползването на световната мрежа и пр. Вероятно ограниченият бюджет в случая си е казал думата. В това отношение историческите факултети в София, Пловдив и Благоевград се намират в по-благоприятно положение и в ползването на интернет както за преподаватели, така и за студенти[1]. Що се отнася до платените хуманитарни ресурси от типа на Jstore и пр., които биха улеснили доста работата на историците, в посочените висши училища не ми е известно това да е направено. Подозирам, че в случая дори не става дума за липса на пари, колкото за неосведоменост (да не използвам по-тежката дума невежество). Именно тук се крие една от съществените слабости при институционното ползване на новите технологии – достъпът до световната мрежа е налице, но не е ясно какво и как да се използва от този огромен ресурс. Често пъти се случва специалисти в своята

област да не знаят какво има в интернет, което да е свързано с тяхната непосредствена работа. Сред част от колегите все още битува разпространената ирационална представа, че интернет е нещо неръкотворно, което е дело на някаква висша сила и пр., и пр. При такава нагласа любопитството, ровичкането и нестандартното мислене, които са задължителни за ефективната работа с интернет, отстъпват място на страхопочитанието пред новата медия.

Във факултетите обикновено има изградена вътрешна мрежа, но колегите реално не я използват (например за споделяне на документи, за дискусионни табла, за конферентни разговори и пр.). Това означава, че докато първичната компютърна грамотност вече е част от трудовия делник на историка, то „мрежовата грамотност" е все още в ембрионален стадий и тя се свежда най-вече до електронната кореспонденция. Без да съм абсолютно сигурен, но ми се струва, че има колеги, които и до ден днешен не смеят да влязат в интернет (или да ползват електронни писма), защото смятат, че това е нещо прекалено сложно, едва ли не опасно.

Не ми е известно също така някой от посочените по-горе исторически факултети да е дигитализирал своите библиотечни каталози, същото се отнася до заглавията на дипломните работи и пр. Казано иначе – компютризацията на институционно равнище (от гледна точка на пълноценно ползване, а не на технологично присъствие) се намира все още на един първичен стадий. Ако трябва да използвам една аналогия, ние разполагаме с модерна кола, пълна с електроника, но не можем все още да я караме, защото сме свикнали да управляваме магарешки каруци.

3. Българската история като актуално представяне в световната мрежа (състояние през октомври – ноември 2004 г.)

Както се казва в един виц, имаме една добра и една лоша новина. И нека, както повелява традицията, да започнем с добрите вести. Ако човек реши да зададе в една интернет търсачка (в случая това е Google[2]) ключовите думи „Bulgaria history", „Bulgarian history" „Bulgarian historical sources", се получават обнадеждаващи резултати. Искам да уточня, че най-често ползваният език в интернет е английският, затова са взети английски ключови думи. Така например за „Bulgarian history sources" имаме 74 400 попадения, докато за „албанските" се получават 62 900, за „македонските" – 43 300, за „сръбските" – 77 300, а за „австрийските" – 170 000. Това би трябвало да означава, че мрежовото представяне на „българската история" не е по-лошо от това на някои наши съседи. Разбира се, ключовата фраза „Greek history sources" събира 976 000 попадения, повече има и „Turkish history sources" (287 000), и „Ottoman history sources" (95 900), да не говорим за „German history sources" (1 560 000), „French history sources" (1 780 000) или „Russian history sources"

(1 180 000). Горе-долу сходно съотношение имаме и при другите комбинации от ключови фрази – „Bulgaria history“ и „Bulgarian history“.

Това е добрата новина. Ако обаче прехвърлим първите десет страници от намерените попадения (бъдете сигурни – никой потребител няма да търси повече; ако не намери нищо до десетата страница, той просто сменя ключовата дума или направо решава, че нищо не може да се намери по въпроса, който го интересува!), ще установим, че мнозинството от попаденията са свързани с интернетни ресурси, създадени в други държави и от чужденци. Що се отнася до „произведеното от българи“, могат да бъдат отбелязани следните места[3]:

- www.balcanica.org (СИБАЛ)
- www.ihist.bas.bg (Институт за история)
- www.archive.government.bg (Главно управление на архивите)
- www.macedoniainfo.com (Македонски научен институт)
- www.omda.bg
- www.istoria.8m.com
- www.bulgaria.com (създадена в САЩ)
- www.kirildouhalov.net (създадена в САЩ)

На тези места могат да бъдат открити само най-общи сведения за миналото на България, единствено в страницата на СИБАЛ и на ГУА могат да се открият документи за българската история (1878–1991), докато амбицията на „istoria.8m.com“ да бъде създадена Възрожденска историческа енциклопедия остава неосъществена (затова пък стои името на П. Хитов във формата „Панаьот“!). Някои от страниците са любителски (напр. macedoniainfo.com), други пък се отварят трудно (balcanica.org). Доколкото става дума за страници на исторически институции (университети и институти), те дават информация за преподаванията, преподавателите и структурата, но в тях не може да се намери нищо за историческата литература, няма извори или важни документи. Казано иначе – ако някой сънародник или чужденец търси сведения или някакви извори за българската история, то той няма да открие почти нищо в електронните ресурси на институционализираната българска историческа колегия!

Именно в това се състои лошата новина! В информационния XXI век сериозни, научни сведения за българската история, за българската историческа наука не могат да бъдат намерени в интернет. Доколкото има данни за българското минало и за дейците на нашата история, те са разпръснати, не са пълни и най-често са дело на любители.

Тъкмо тук сравнението с достиженията на по-напредналите в информационните технологии държави не е оптимистично. В Германия, например, има интернет страници или портали, където могат да се ползват основните

документи за немската история, да се четат оригинални списания от XVIII в. или старопечатни съчинения от XVI–XVII в. Във Федералната република има тематични страници, които са посветени на важни проблеми от немското минало – например Холокоста, съпротивата срещу Хитлер, германското обединение през XIX в. и пр., и пр. Всеки, който се интересува от немската история, може да получи първичните (дори основните) сведения за миналото на Германия, без да му се налага да напуска дома си! В България и за българската история това е невъзможно.

Разбира се, някой би могъл да посочи – да, но Германия е богата и могъща държава, където ИТ са много разпространени. Така е, но с това не се изчерпва целият проблем. Русия от гледна точка на ИТ-статистиката не се различава особено много от България, но руската история (и като изследвания, и като изворова база) е много добре представена в световната мрежа.

Без да бъда прекален песимист, струва ми се, че ако не се вземат бързи мерки, и то тъкмо от историческата колегия, България и българската история ще бъдат осъдени на забвение в колективната памет на човечеството – а тя вече се изгражда пред очите ни.

За да уравновеся малко тягостното впечатление, нека припомня, че българската литература и литературни изследвания имат много добър ИТ образ – достатъчно е да видим специализирания портал „www.liternet.bg“ или „www.slovo.bg“, за да се убедим, че у нас не само не липсват компютърни ентусиасти, но има и достатъчно амбициозни литератори и езиковеди, които със съвместни усилия представят родната литература по един достоен начин в интернет, т. е. положителни примери имаме и в България, а не само в чужбина.

4. Българската историческа наука и информационните технологии през XXI век. Перспективи и задачи

В сбит вид целите, които трябва да стоят пред институциите, свързани с изучаването на родната история в България, както и констатациите, които се налагат от новите технологии, могат да бъдат дефинирани по следния начин:

– цифровизация на библиотечните каталози (да се обхванат и по-малките библиотеки) и свързването им в мрежа; достъп към тях чрез интернет (по системата OPAC=Online Public Access Catalogue);

– създаване на информационни ресурси за българската история (изворова, историографска и изследователска);

– дигитализация на българската периодика (стари списания и вестници; нови периодични издания; моделът Jstore)

– основната перспектива е да се създаде „дигитален архив на българска-

та история“ (със солидна секция с преведени на английски документи!); това е една от целите и на ЕС – да има в недалечно бъдеще „цифров европейски архив“;

– дистанционното обучение е немислимо без информационни ресурси; същото се отнася и до нормалното обучение в Европа, където компютрите са част от обучението и преподаването;

– трябва да приемем, че днешният ден е част от историята, която ще изследват поколенията след нас. Това значи – да създаваме *днес* архивите на *утрешния ден*, като участваме активно в тяхното актуализиране. Казано иначе, дигитализацията на българската история да не се ограничава само и единствено до проблемите на отминалите епохи;

– да бъде създаден „Национален център за дигитализация на българската история“, който да направлява и координира усилията на факултетите, на научните институти и на всички организации, които биха имали отношение към създаването на тези цифрови ресурси. Ако до онзи ден печатаното слово е било главното средство, с което са се отстоявали гледните точки на една национална историография, то днес новите технологии и световната мрежа превръщат „дигиталното слово“ в най-важния носител на този вид информация. Разбира се, всеки един от нас би могъл сам да направи страници, свързани с нещата, които проучва (примери има много – от Германия, Австрия, САЩ, Русия и др.). Съвсем друго е, когато зад даден информационен ресурс стои научна или просветна институция.

5. Като заключение нека бъде отбелязано следното: Не трябва да има съмнение, че бъдещият век ще бъде едно информационно, мултимедиийно столетие. Ако една малка нация, каквато е българската, ако една малочислена национална историография, каквато е българската, разчита само и единствено на хартията, на традиционните архиви, на желанието на чужденците да научат български, за да ни разберат, то ние рано или късно ще потънем в огромния информационен океан и никой няма да ни забелязва или да се сеща за нас. Новите технологии, световната мрежа и нейната откритост дават огромен шанс и на „малките“ да мерят ръст с постиженията на „великите“. Никой обаче няма да дойде отвън и да свърши нашата работа – да не говорим, че редица спорни въпроси от миналото на Югоизточна Европа предполагат тъкмо обратното, т. е. „външните“ да имат голям интерес да се чува само „тяхната гледна точка“, а не българската или която и да е друга.

Тук не става дума да се използват новите технологии и световната мрежа за националистическа пропаганда, за шовинистична реторика или за каквато и да е било форма на екстремизъм (национален или религиозен). Тъкмо обратното. Добросъседството, разбирателството, както и бъдещата интеграция на Югоизточна Европа в ЕС предполага да познаваме добре историята

на съседа, но и съседът трябва да е наясно с нашето минало. Ние, заедно с нашите съседи, другите европейци, трябва да знаем какво ни обединява, но и какво ни е разделяло в миналото, а и в настоящето. Трябва да се научим да приемаме гледната точка на другия като нещо легитимно, но трябва да знаем, че нашият възглед към миналото не е по-малко легитимен от този на нациите около нас. Като направим сведенията от нашето минало леснодостъпни (чрез новите технологии и чрез техния превод на английски), другите ще започнат да ни разбират по-добре.

БЕЛЕЖКИ

[1] Историческият факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски" има проблеми с аудиториите в Ректората, което е пречка засега да се оформи отделна компютърна студентска зала за работа в интернет. Остава надеждата, че новата, по-голяма библиотека, която предстои да бъде изградена, ще позволи на студентите историци да ползват свободно капацитета на световната мрежа.

[2] http://www.google.com

[3] Утвърденото цитиране на източници в интернет изисква пълното изписване на адреса, например „http://www.uni-sofia.bg", но за по-голямо удобство няма да се дават символите за хипертекст трансферния протокол и двете наклонени черти, а само онова, което потребителят изписва.

НОВИ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЕТНОЛОГИЯ

РАЧКО ПОПОВ

През 2004 г. Етнографският институт с музей (ЕИМ) към БАН отбеляза своята 55-годишнина от създаването си (т. е. от обединяването през 1949 г. на учредения две години преди това Институт по народонаука със съществуващия вече повече от 50 години Народен етнографски музей). Изминатият от българските етнографи път включва един твърде продължителен социалистически период на развитие. Днес, 15 години след политическите промени в България, равносметката за извършеното от тях като че ли би могла да изглежда по-ясна и по-точно определима, макар че от позицията на времето тя вероятно подлежи на преоценка и носи известна доза на субективизъм. И преди да се спра на някои от новите тенденции в развитието на българската етнология след тази гранична дата, мисля, че е редно съвсем бегло да очертая някои от линиите на приемственост с предшестващия период. Тук е необходимо да направя уговорката, че в доклада си ще имам предвид в по-голяма степен работата на колегите си от Етнографския институт с музей към БАН.

Един от безспорните успехи на българските етнографи през социализма беше системното и целенасочено изучаване и документиране на регионалните проявления на традиционната народна култура на българите (предимно в селата). Макар че у много чуждестранни колеги този факт предизвикваше често изненада и недоумение, то у нас до този момент липсваха онези емпирични натрупвания, които се съдържат например в многотомния речник на немските суеверия от 30-те години на XX в., с каквито разполагаха повечето западноевропейски държави. В това отношение, и след промените, ЕИМ продължи издаването на регионалните етнографски сборници върху културата на българите от Родопите (1994 г.), Странджа (1996 г.), Сакар (2002 г.) и Ловешкия край (1999 г.), които са особено високо ценени и многократно цитирани от чуждестранни колеги, предимно балканисти и слависти. Продължи и публикуването на сборници от поредицата „Извори за българската етнография", от която към настоящия момент се подготвя седми том. Като положително наследство от социалистическия период бих окачествил и ориентирането на етнографията към областта на историческите дисциплини, за което най-голяма заслуга имаше един от предишните директори на

ЕИМ – проф. д-р Хр. Гандев. Радостен е фактът, че и днешната етнология се преподава предимно в историческите факултети на българските университети като самостоятелна научна дисциплина. Разбира се, има и изключения в тази насока, които очевидно не могат да бъдат преодолени през последните няколко години.

Демократичните промени след 1989 г. изправиха българските етнолози пред нелеката задача да се ориентират бързо в изследователските „бели полета" на родната ни етнология и да предприемат спешни мерки за наваксване на пропуснатото. В това отношение се наложиха няколко главни насоки на бъдещи изследвания:

1. *Изучаване на българската градска култура.* Трябва да си признаем, че проучванията върху традиционната и съвременната култура на градското население в България не бяха приоритет за социалистическата етнография по съвсем понятни причини. Независимо от факта, че към секция „Етнология на съвременността" още преди промяната бе сформирана проблемна група за проучване на градската култура, нейната същинска научноизследователска дейност под ръководството на ст. н. с. д.и.н. Гатя Симеонова започна през 90-те години. Групата натрупа добър опит в своите системни занимания върху издирване и публикуване на етнографски извори за градската култура. В резултат на цялостната досегашна работа бяха обнародвани три тома от поредицата „Етнографски проблеми на градската култура" (четвъртият е в процес на подготовка за издаване). Те са посветени на различни аспекти на проблема: празници и делници на градското население, стереотипи на поведение, водещи градски институции и личности.

2. *Изучаване културата на етническите общности и на българите извън днешните държавни граници на България.* През социалистическия период малцинствата и етническите, езиковите или религиозните общности на „другите", с които българите живеят столетия наред заедно, не бяха основен обект на етноложко изучаване. С много малки изключения тогава в ЕИМ бяха написани и защитени само три дисертации: върху културните традиции на каракачаните (Ж. Пимпирева), циганите (Ел. Марушиакова) и частично на ислямизираното българско население (помаци) и на турците (М. Карамихова). Затова след промяната в родната ни етнология настъпи истинският „бум" в тази насока. Предпоставка за подобен интерес бе както липсата на всякаква информация за някои от тези групи население в етнографските архиви, така и значително нарасналата възможност за субсидиране на такива проекти от страна на различни наши и международни дружества и фондации. Резултатите в тази насока бих окачествил като положителни и особено сериозни. Женя Пимпирева продължи своите изследвания върху културата на каракачаните, вследствие на което нейната монография „Каракачаните в България" претърпя две поредни издания (1995, 1998 г.). Ел. Марушиакова и

В. Попов продължиха изследванията си върху циганските групи население у нас. Те взеха участие в редица международни проекти по тази тема, изнесоха много лекции в чужбина. Публикуваха монографиите „Циганите в България“ (1993 г.), „Циганите в Османската империя“ (2000 г.) и фотоалбума „Цигани/рома от старо и от ново време“ (2000 г.) на български език у нас и на английски език в чужбина (втората и на сръбски език), също четири тома с емпирични фолклорни материали „Студии Романи” (Т. 1, 1995; Т. 2, 1996; Т. 3–4, 1997). През 2004 г. на български и английски език излезе и албумното издание на М. Дечева „Облекло на циганите/рома в България“. С циганска тематика се занимават и двама докторанти на ЕИМ, единият от които изследва процесите на евангелизация сред българските цигани, а другият (от Република Македония) групата на т. нар. *гюпти* или *егюпти*.

Продължиха изследванията върху традиционната и съвременната култура на българските турци (шиити и сунити) и на ислямизираното българско население в Родопите и в Тетевенския Балкан. Акцентът в тях падна върху мюсюлманския брачен модел, върху мюсюлманските свети места у нас (текета) и върху религиозния живот, който кипи край тях. В тази насока бих споменал монографиите на редица мои колеги: „Брачна снимка от Кърджали“ (1999 г.) и „Приказка за Осман баба“ (2002 г.) на М. Карамихова; „Демоните на Родопите“ (2003 г.) на Ев. Троева-Григорова; „Светът на българите мюсюлмани от Тетевенско. Преход към модерност“ (2004 г.) на И. Кюркчиева; наскоро защитената дисертация на М. Маева „Етнокултурна идентичност на мигрирали български турци“. През 1994 г. етнолозите се включиха масово и в научната дискусия под наслов „Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България“, подкрепена от програмата ФАР на Европейската общност[1].

В периода 1992–1997 г. Проектът за етнически взаимоотношения в Принстън (САЩ) финансира няколко колективни теренни изследвания на различни етнически групи население и подкрепи финансово публикуването на резултати от тях. Първото бе върху проблемите, свързани с мюсюлманските общности в България[2], второто изследва културата на румънски говорещото влашко население по поречието на Дунав[3], а третото бе съсредоточено върху взаимоотношенията между българи и помаци в района на градовете Девин и Якоруда в Родопите[4]. По линия на съвместните международни договори на БАН в продължение на три години колектив от етнолози изучава бита и културата на българските католици в Банат и на българската ортодоксална диаспора в селищата около Букурещ. За първи път в Архива на ЕИМ постъпиха особено ценни теренни материали за традициите на българските изселници в Румъния. През 1999 г. бе подписан и общ изследователски договор с Комратския университет за изследване културата на българските преселници в Молдова и Украйна. Колектив под ръководството на ст. н. с.

Ж. Стаменова проучва няколко години наред и културата на гагаузите в Молдова и у нас. Първоначалните резултати от неговата теренната работа бяха публикувани в специална книжка на сп. „Българска етнология“ (2000, № 1). Бесарабските и кримските българи бяха изследвани и от колеги от Катедрата по етнология към Софийския университет „Св. Климент Охридски“[5]. Етнолози и фолклористи продължават да бъдат ангажирани с теренно-събирателска и изследователска дейност върху културните особености и съвременното самоопределяне на българските колонии в Унгария и Словакия[6], както и на българите католици[7].

След промяната определен и заслужен изследователски интерес предизвика и етноложкото изучаване и на други етнически общности у нас като арменци[8], евреи[9], армъни, цинцари или куцовласи[10], татари[11], руски старообредци[12]. Част от резултатите от тази дейност и от научните анализи са публикувани в сп. „Българска етнология“ или в отделни издания (например сборниците „Общности и идентичности в България“ под съставителството на А. Кръстева (С., 1998) и „Лице за идентичност“ под съставителството на Н. Велчева (С., 1999). От 2003 г. колектив от научни работници изучава взаимоотношенията между българи и гърци в селищата по Южното Черноморие. Този, както и по-голямата част от споменатите проекти се финансират от Международния център по проблемите на малцинствата и междуетническите взаимоотношения. Тук е мястото да спомена, че самият Център субсидира дългогодишни проекти по изследване културата, бита и фолклора на малцинствените групи население в България и обнародва резултатите от тях. Като особено ценен научен принос на Центъра бих определил публикуването на осем тома с анализи и материали, посветени на историята и културата на ислямските общности в България и на Балканите и на двата тома под наслов „Спешна антропология“ на ст. н. с. д-р Антонина Желязкова, отразяващи съвременните процеси на албанизация сред населението на Сърбия и Черна гора, Македония и Гърция. В този ход на мислите не бих искал да пропусна да спомена и имената на Л. Миков, който усърдно изследва традиционната и съвременната култура на българските алиани; на Б. Алексиев, занимаващ се с народните култове към шиитските светци, и на Г. Лозанова, интерпретираща фолклорните текстове, свързани със сюжети от Корана. Техните научни резултати са публикувани в по-голямата си част в споменатите вече осем тома върху историята и културата на ислямските общности на Балканите, както и на страниците на академичните списания „Български фолклор“ и „Българска етнология“.

Тук е мястото да подчертая, че някои от проектите за изучаване на малцинствените и на други езикови и религиозни общности в България намериха своя материализиран израз в подготовката на редица изложби за тях в залите на Националния етнографски музей. Бих искал да споделя удовлет-

ворението на много музейни и институтски специалисти, които с истинска охота и ангажираност се включиха в подготовката на изложбите за „другите" – инициатива, която се пое в Музея за първи път след 1989 г. С удоволствие ще спомена някои от нашите успешни изложби: „Циганите от старо време" (гостувала в Унгария и в много градове на България); „Свещеният път на българските евреи"; „Арменците в България"; „Каракачаните в България" (показана частично и в Германия); „На гости у банатските българи". Особен интерес предизвикаха изложбите за бита на българите от Западните покрайнини („Разсеченият двор") и за носиите на български преселници от Македония и Тракия („Багри от Македония и Тракия")[13].

3. *Етноложки изследвания на съвременността.* Най-общо в тази сфера бих разграничил следните изследователски направления: *изследвания върху социалистическата и постсоциалистическата всекидневна култура; изследвания върху съвременния политически живот и промените в него; изследвания върху гурбета и днешните миграционни процеси.* Съществен тласък в процеса на етноложкото изследване на социалистическа и постсоциалистическа всекидневна култура дадоха два поредни международни договора на ЕИМ с колеги от Сръбската академия на науките. Тези съвместни проекти приключваха с организирането на двустранни научни конференции у нас и в Сърбия[14]. Ръководител на прокетите от българска страна е проф. д.ф.н. Радост Иванова. Особен интерес през лятото на 2002 г. предизвика Международната научна конференция на тема „Социализмът – реалност и илюзии. Етноложки аспекти на всекидневната култура", в която се включиха етнолози от Сърбия, Русия, Австрия и Германия. Докладите бяха публикувани в отделен сборник и по моя преценка това е първият сполучлив опит за интерпретация на редица проявления на социалистическия начин на живот от гледна точка на етнологията. На научен анализ бяха подложени интересни аспекти от социалистическото ни минало като: архитектурните прояви на властта в центъра на столицата и на работническата класа в панелните комплекси в предградията; идеалът за жената труженичка и трактористка, отразен на страниците на сп. „Жената днес" и мита за нейното равноправие; ролята и значението на бригадирското движение и на домовете за съвременен бит и празничност; анализ на ритуалните социалистически побратимявания между български и помашки селища в Родопите, на социалистическите работнически празници, както и на дейността на социалистическия другарски съд[15].

Организираната през октомври 2004 г. поредна българо-сръбска конференция на тема „Всекидневната култура на българи и сърби в постсоциалистическия период" разисква особено интересни и нови теми като влиянието на сръбската фолкмузика и на сръбската кухня върху българската чалга[16] и сръбските ресторанти у нас; върху съвременните ритуали, свързани с погре-

бения на т. нар. *мутри* и с импозантното оформление на техните гробове; върху съвременната митология, свързана с известни политически и обществени дейци; върху политическите нюанси, наслагвани върху футболните отбори и техните запалянковци; върху неоезическите неформални сдружения и тяхната дейност; върху масовата поява на екстрасенси, магове и контактьори; върху въвеждането на нови празници като Деня на св. Валентин и др.

Още в началото на 90-те години някои наши колеги задълбочено започнаха да изучават и документират политическите прояви на протеста[17] и промените в политическия живот. Научен етноложки интерес предизвикаха рисунките-графити по обществените сгради, лозунгите и скандиранията по време на политическите митинги и всички останали знаци на протеста. Монографията на Радост Иванова „Сбогом динозаври, добре дошли крокодили. Етнология на промяната" (1997 г.) бе издадена на български, английски и сръбски език. Политическите промени, свързани с прехода от тоталитаризъм към демокрация, и тяхното отражение върху ежедневието на българите с проявите на клиентелизъм и корупция, са обект на етноложки анализ в монографията на Милена Беновска-Събкова „Политически преход и всекидневна култура" (2001 г.). В сферата на политическата антропология се появиха статии, интерпретиращи символите на политическата власт на регионално и национално равнище[18].

Севсем естествено след падането на „желязната завеса" много българи потърсиха пътя на своето щастие и реализация в чужбина. Етнолозите не останаха безучастни към изучаването на това съвременно явление През последните няколко години мои колеги сформириха проблемна група „Култура на гурбета". В Зала 19 на ЕИМ те периодично изнасят лекции върху културата и начина на живот на днешните български временни или постоянни емигранти в САЩ, Австралия, Австрия, Франция, Испания и арабските страни. Част от научните резултати в сферата на етноложкото проучване на съвременната емиграция бяха публикувани в сборника „Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI в. " (2004 г.) под съставителството на М. Карамихова. В този ред на мисли бих споменал и някои частични изследвания върху съвременните нагласи на българите по отношение на тяхното личностно идентифициране като балканци и/или европейци с оглед на протичащата глобализация[19]. Очевидно е, че етноложкото изучаване на съвременността в най-широкия смисъл на думата дава особено интересни резултати и набелязва все повече изследователски хоризонти[20].

4. *Gender-проблематика* е съвсем нова за българската етнология. Тя се занимава с изследване на междуполовите взаимоотношения в традиционния и съвременния период (социалистически и постсоциалистически). Към настоящия момент ст. н. с. д-р А. Лулева[21] ръководи международен проект по темата с участието на руски колеги от Етнографския институт в Москва.

5. В областта на съвременната етноложка методология е нужно да подчертая засиленото значение и използване на *биографичния подход* в етноложкото изследване в най-ново време. По този повод през април 2004 г. Австрийският научен институт, Гьоте институт в София и ЕИМ организираха международна конференция, посветена на възможностите за прилагане на този метод в етнологията. Докладите от конференцията ще бъдат публикувани в бр. 4. на сп. „Българска етнология" за 2004 г.

Според мен съществен момент от работата на българските етнолози след промяната бе да намерят съответните пътища за излизане от състоянието на известна „затвореност" и непопулярност. Затова се наложи техните по-сериозни и интересни постижения и резултати да бъдат превеждани и публикувани на други езици и по този начин да станат достъпни за по-широк международен читателски кръг. В това отношение ЕИМ издаде два броя на сп. „Ethnologia Bulgarica" (1998, 2001 г.) на англилийски език; участва в написването на 8 книжки от поредицата „Ethnologia Balkanica" с международна редколегия и подготви редица музейни каталози и албуми на английски, френски и испански език. Голямо значение изиграха и различните съвместни международни договори по линия на БАН и на други научни и обществени институции, които засилиха научноизследователските и музейноприложните контакти с колеги от Балканите и Европа[22]. Така, струва ми се най-общо и без претенции за пълна изчерпателност, изглеждат някои от новите тенденции в развитието на българската етнология след политическата промяна от есента на 1989 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. по този повод изданието под същия наслов на Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, С., 1994.

[2] Етническата картина в България. С., 1993

[3] Власите в България. – Българска етнология. Извънреден брой, 1995.

[4] *Гребенарова, С., Е. Минчева, Г. Ризова.* Якоруда и Девин – традиция и модерност. С., 1998.

[5] Вж. *Георгиева, И.* Българите в Крим. – Във: Фолклор, традиции, култура. Сборник в чест на Ст. Стойкова. С., 2002, 231–240; Нестинарството в Крим. – Българска етнология, № 2–3, 9–29.

[6] Вж. Българите в Унгария. Ред. *Л. Пенева-Винце.* Будапеща, 1999; *Антова, С.* Българите в Словакия. Аспекти на етнокултурната идентичност. С., 2004 (дис.).

[7] Вж. публикациите на: *Елдъров, С.* Католиците в България. С., 2001; *Бончева, Ц.* Към проблема за целибата при българите католици от Пловдивско през първата половина на XIX в. – Във: Етнографски проблеми на народната култура. Т. 6. С., 2000, 124–163; Брак и семейство при българите католици от Пловдивско. С., 2002 (дис.); *Янков, А.* Календарни празници и обичаи на българските католици. С , 2003.

[8] Вж. *Мицева, Е.* Арменците в България – култура и идентичност. С., 2001.

[9] Вж. Евреите по българските земи. Състав. *Е. Барух*. С., 2000.

[10] Вж. колективното изследване *Армъните* в България. С., 1998 и публикациите на *Ракшиева, С.* Пастирите от Грамос. – Българска етнология, 1996, № 1, 53–65; Представите на номадите арумъни за усвоената територия. – Пак там, 1998, № 1–2, 59–66; Корени. Етническа принадлежност на арумъните в България. – Пак там, 2001, № 4, 29–44.

[11] *Антонов, С.* Татарите в България. С., 2004.

[12] *Анастасова, Е.* Старообредците в България. Мит, история, идентичност. С., 1998.

[13] По-подробна информация за споменатите изложби вж. у *Тенева, Н.* Националният етнографски музей на границата на две хилядолетия. – Българска етнология, 2002, № 4, 79–90.

[14] Докладите от двете поредни конференции са публикувани в сборниците: Жизненият цикъл. Доклади от Българо-сръбска научна конференция. С., 2000; Обичаји животног циклуса. Београд, 2002.

[15] Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. С., 2002. Вж. още *Пимпирева, Ж.* Другарският съд в социалистическото ежедневие. – Българска етнология, № 2–3, 2003, 96–109.

[16] Вж. по този повод и сборника Чалгата – за и против. Състав. *Г. Краев*. С., 1999.

[17] Вж. *Беновска-Събкова, М.* Знаците на протеста. – Българска етнология, 1997, № 3–4, 5–13.

[18] Срв. например *Георгиева, Ц.* Структурата на властта в традиционната общност на помаците в района на Чеч (Западни Родопи). – Във: Етническата картина в България. С., 1993; *Илиев, И.* Род и власт. – Пак там.

[19] *Кръстева-Благоева, Е.* Българинът в криза – европеец или балканец. Аспекти на колективната идентичност. – Българска етнология, 2003, № 2–3, 129–148.

[20] Вж. по този повод *Иванова, Р.* Култура на кризата, криза в културата. С., 2002.

[21] Вж. *Лулева, А.* Полов ред (gender order) и трансформация. – Българска етнология, 2003, № 2–3, 96–109 и цит. там лит.

[22] Вж. по този повод например изданията с резултатите от двустранни българо-австрийски проекти: Europaeische Ethnologie an der Wende. Aufgaben, Perspektiven, Kooperationen. Bulgarisch-Oesterreichisches Kolloquium. *Kl. Beitl, R. Johler* (Hg.). Kittsee, 2000; Vom Nutzen der Verwandten. Soziale Netzwerke in Bulgarien. *K. Kaser, U. Brunnbauer* (Hg.). Wien, Koeln, Weimar, 2001. В областта на етномузеологията българските етнографи взеха участие в трите поредни международни конференции, посветени на проблемите на етнографските музеи в Централна и Югоизточна Европа. Срв. изданията с публикуваните доклади: Neprajzi ertesitö, LXXXIII, Budapest, 2001; Die Museumssammlung – Sammlungsintention, Auswahlkriterien, Kontextualisierung. Wien, Kittsee, 2003.

ДИНАМИЧНИ ПРОЦЕСИ В БЪЛГАРСКАТА ТЕОРИЯ НА ЕТНИЧНОСТТА ПРЕЗ 90-ТЕ ГОДИНИ – ПОГЛЕД НА ЕТНОЛОГА

ЕЛЯ ЦАНЕВА

В последните години историографските обзори и дискусии върху етничността неизбежно и масово започват с две уговорки. Според първата, една съществена част от феномена, свързана с психологическите му характеристики – воля, самосъзнание, памет, е все още обект на интуитивно интерпретиране и затова трудно се поддава на научна концептуализация. Втората уговорка сочи, че ако интерпретацията на етничността е достатъчно амбициозна и достигне крайния пункт във веригата от свързани с нея понятия – до явлението национализъм и до смисъла на обозначаващия го термин, поради неговия силен политически и социален ангажимент, обратно назад към изходните термини – „етнос", „етничност", се връщат условностите и сложностите на съвременния момент и още в началото създават хаос от подходи и контексти към тяхното дефиниране и интерпретиране.

Първата уговорка не е актуална за проучванията върху етническа теория у нас. Причината е, че към оформяне на теория – т. е. на взаимосвързани логични съждения, насочени към абстрахиране от конкретните случаи на обобщени характеристики на етничността, у нас се предприеха първи опити във време, когато вече съществуваше един детайлен, обявяван за проверен и мощно налаган модел на такава теория, а това помогна да се избегне интуитивното ниво на българска почва. Но втората уговорка – за въздействието върху теоретичните постройки на осъзнатата от изследователя гражданска и политическа роля на етничния фактор, важи и за представяването на българския опит в тази насока. Подобна зависимост не може лесно да се избегне – теорията на етничността е дърво със здрав, ала неточно обяснен и непълно разбран смисъл корен (за такива са възприемани базовото понятие „етнос" и неговото производно – „етничност"), а нагоре се извиват многобройни по-дебели и по-тънки разклонения, по които се накичват десетките понятия от много удребнената етническа терминология, за да се стигне на върха до съществения в модерното и постмодерно време феномен на национализма. Политическите условности върху разбирането на етничността и в българския, както във всички други варианти, се изсипват върху нея именно поради жизнената взаимовръзка етничност–национализъм. Тази връзка

е добре уловена от масовата аудитория у нас; практиката през последните години показва, че всяко понятие от научния етнически лексикон – било то с известното си или с редефинирано съдържание; всяка категория, свързана с етническата тема – независимо новосъздадена или извадена от старата книжнина, се възприема бързо и агресивно от най-широк кръг хора с различен капацитет на разбиране и интерпретация и мълниеносно навлиза в пресата и всички форми на масовата пропаганда, но също така в законите и в официалните документи. Заниманията с етническа теория в България днес са деликатна сфера, в която изследователят трябва да съобразява научната с гражданската си позиция и да преценява точно евентуалните социални и политически импликации на тезите си. Българската практика от близкото минало и днес сочи, че учените не могат да създават и прилагат теорията на етничността единствено от интелектуален ъгъл; носители на определена етничност, самите те споделят и изразяват нейните внушения.

Тук е мястото да обърна внимание на една непрецизност в така формулираното заглавие на моето изложение, от чието поясняване може да потегли и основната проблемна линия в него: „Българска теория на етничността" – всички би трябвало да сме наясно, не съществува; такава нямаше нито през десетилетията, предшестващи Промяната, нито пък бе формулирана впоследствие. Малкото теоретични опити от 80-те и 90-те години в това отношение са откъслечни, имат фрагментарен характер и – особено ако са излезли изпод перото на етнограф или автор с близка до етнологията отправна позиция към проблемите, са останали, уви, нечути от по-широката научна аудитория, която би могла да ги апробира и прецени.

До Промяната можем да търсим зачатъчни елементи на подобна теория по три линии: първо, в опитите за критично представяне на съветската дискусия за нацията и сродните ѝ феномени – в това число, за етноса и етническото, на страниците на българската научна периодика[1]. Нито едно от тези представяния обаче не излиза от рамките на позитивно експозе, в най-добрия случай съдържащо няколко плахи и изказани без доказателство бележки около терминологията или прекомерната раздробеност на етническите производни в някои схеми. На второ място и по-интересни са няколкото малки съчинения, опитващи да адаптират тази теория върху български материал – сред тях главно теоретичният труд на покойния акад. В. Хаджиниколов и уводната глава в докторския труд на ст. н. I ст. Д. Тодоров[2]. Като трета линия, която – за чест на родната наука, откроява способността и за българско наукотворчество в етническия сюжет, за периода до промените може да се посочи монографията на проф. Ст. Генчев „Народна култура и етнография"[3]. Творческата идея в нея е тръгването към етническата йерархия през състоянието и динамиката на народната култура. Този подход също стъпва върху стадиалността и обвързаността на културата с обществено-икономи-

ческата формация, но оригиналният принос засяга хоризонталните равнища на културата – връзката между локалното, регионалното и общоетническото като три пространствени нейни нива. Авторът внушава, че общоетническото ниво е непосредствено свързано с установяване етническата специфика на културата; разглежда самостоятелното и взаимопроникващо развитие на трите категории, тяхната историко-стадиална динамика и преобладаването на една или друга от тях в различните социални условия. Тази именно логика го довежда до въпроса за йерархичността на етническата общност и нейната вътрешна структура. И понеже той в детайли разглежда хода на етническите процеси в българското общество от времето на етногенезиса (когато се формира етнически определената култура) до най-сериозния етнотрансформационен процес в българската култура – свързания с образуване на нацията, този труд може да се приеме за най-подробното творческо адаптиране на съветската теория за етноса, етническите общности и процеси в българската етнология до края на 80-те години. В него, без да е специално формулирана, се промъква идеята, че в теорията на етничността (сравнена от мен с подобие на генеалогичното дърво по-горе), като жизнеподдържащи артерии през ствола протичат две концепции: за културата и за държавността. Изходният и финалният пункт в теорията, бих добавила, т. е. етничността и национализмът, могат да бъдат разбрани единствено, като се анализира и концептуализира тяхната връзка с културата и с държавността. Една много плодотворна мисъл.

Не може да се открие изработена на българска почва етническа теория в това време и на полето на историческата наука. Тук не става дума за многото добри български историци на Средновековието и Възраждането, които разработват различни страни от формиране на народността или нацията, вкл. с оценявани като христоматийни и класически трудове; тук става дума за такива автори, които формулират комплексна етническа теория за последователното и динамично развитие на етническите формации в българското общество. До началото на 90-те години трябва да се посочи в подобен контекст трудът на Хр. Гандев върху етнографските закономерности на образуване на българската народност и нация и специфичното участие в двата процеса на народната култура[4]. Не мога да не спомена включването на българско терминологично творчество в „правенето“ на етническата теория чрез понятието „народност“, което, по признанието на самите съветски създатели на етническата йерархична теория, е уместно формулирано от български автори – става дума за Д. Ангелов и Хр. Гандев[5].

„Българска теория на етничността“ до края на 80-те години може и да няма, но има енергично и често твърде резултатно мислене по въпроси от етническата тема в българската историческа съдба. То адаптира съветската етническа теория върху български материал, прилага я върху него под фор-

мата на научен постулат, като това не е апробиране на теорията върху емпирическа канава, а напълването ѝ с доказателствен фактологичен материал с цел да я потвърди и докаже. Т. е. **за българска теория на етничността може да се говори само като за една рефлексия и адаптиране на съветския етнически теоретичен модел,** създаден в контекста на марксистко-ленинската теория на историческите процеси. Известно е, че днес водещи теоретици считат, че марксистко-ленинската етническа и национална теория си остана най-слабото място на историческия материализъм[6]. Но така експлоатираното напоследък и от наши учени клише, че тя е напълно и изцяло „прескриптивна, а не дескриптивна" (общоприето изискване за научност), не е вярно. Истината изисква да се признае, че, въпреки своите ограничения, тази теория доведе, в частност още преди промените, до съществени изследователски и теоретични постижения. Сред тях са прецизната идентификация на ранните процеси и форми на етническо групиране, както и някои устойчиви модели и причинно-следствени връзки в развиващите се динамични етнически структури на конкретни общества от миналото, вкл. и на българското. Историографските ограничения в разгръщането на националната тема, до които тя доведе в българските изследвания, можем да търсим по следните линии: изследователите не отделяха етническите феномени и процеси от етносоциалните феномени и процеси, т. е. не се правеше същностна разлика между наследените етнически формации от миналото и съвременните социално-динамични образувания. „Народността" и в българския вариант беше „залепена" за феодализма, нацията – за капитализма. Разграничение се правеше обаче между етнос и етнически процеси, от една страна, и публичните форми на съществуване и организация на етносите, от друга. Преднационалният етап на етносоциално организиране, който именно бе обозначен като „народност", по необходимост се приемаше еквивалентен на етнос, нацията също бе еквивалент на етноса, представяйки най-високата реализирана форма от ансамбъла на променливи етнически образувания[7].

Тук е мястото за важна бележка, касаеща разбирането на основния термин в теорията „етнос", който е широко и безкритично представен в популярната българска лексика. Мисля, че масови конфузии в терминологията идват от това, че интерпретирането на „етнос" от самото начало тръгва по грешен път. Според мен в идеята на създателите на съветската етническа теория етносът не е формационна категория, той не се създава и не съществува в историята на човешките съобщности. Той е специфичният ъгъл, от който теоретичната етнология гледа на народите – обект на изучаване от всички хуманитарни и обществени дисциплини. Това не е синоним на „народ", а народът от гледна точка на неговите културно-битови специфики и той е частният обект на тази наука. Затова фрази от рода на „развитие на българския етнос през вековете" и пр. не носят смисъл. През вековете съобщността на

българите има конкретно-исторически проявления (които са по по-горните клони на дървото) и те се развиват или упадат в целостта им, а не само в културно-битовата им същност, обозначавана като „етнос".

Но подходът в българската наука бе друг – разглеждане на народността и нацията като етапи в развитието на „етноса". И за този подход единствената възможна теза беше тази за примордиалните етнически черти като основен елемент на нацията и нейната идентичност – етническата устойчивост и продължителност са иманентни черти на социалната еволюция. Подобен контекст пълнеше с доказателства твърдението за съществуването до Новото време на „стабилно примордиално ядро на първоначална етничност" и изключваше идеята, че нациите са до голяма степен резултат на модерните комуникативни и интерактивни процеси, че те могат да се измислят (въобразяват) и така да се създават и насочват. Тази теза – конструктивисткият подход към нацията, разглеждането ѝ като директна рефлексия на действащите икономически и политически условия в едно твърде опростенческо тълкуване на новаторската идея на Б. Андерсън пък запълни писанията по темата през следващото десетилетие[8].

За периода на 90-те години, време на бързо ескалираща съчинителска, интерпретационна и издателска дейност по етническа теория, бих искала да обърна внимание на три конкретно-изследователски сюжета, в рамките на които се използва, анализира или създава теоретично мислене върху етничността.

Първата група са съчинения, съдържащи критична ретроспекция на изследванията върху българската нация от гледна точка на съветската етническа теория, нейните постижения и лимити; сред тях бих искала да изтъкна това, излязло изпод перото на големия познавач на националната тема Стр. Димитров през 1992 г.[9] Откроеният в неговия анализ проблем интерпретирам като пренесена на българското поле битка между примордиализма и конструктивизма в интерпретиране на националнообразователния процес. Убедена съм, че абсолютизираното противопоставяне на тези два подхода не решава битката научно коректно. За всяка конкретна историческа ситуация използването само на единия или другия подход само изкуствено би дихотомизирало изучаваното явление, като в случая би изпразнило процеса на формиране на нацията и нейната идентичност или от целта и мотива му (ако се даде превес и победа в битката на примордиалния подход), или от неговото оригинално културно съдържание и приемственост във времето (както би било при победа на еднакво небалансирания конструктивизъм). Ако Стр. Димитров бе имал възможност да приложи този дебат подробно към българския националнообразувателен процес, той сигурно би стигнал до новаторската мисъл за нуждата от комплексното им прилагане към материала като взаимнодопълващи, а не взаимноизключващи се. Това би било

български принос към теорията на етничността и нацията и за него има намек в работата, но не и концептуална яснота; сега остава този принос да бъде направен от други наши колеги.

Ако това стане, най-малко три постулата в конвенционалната българска историография за нацията ще бъдат критично предизвикани: 1) тезата за това, че българската средновековна народност, формирана в IX в., бавно „прелива" в националната форма в средата на XVIII в. (логично е да се очаква наличието на преходен етап между средновековната народност и модерната нация, която форма не е институционална, юридическа и икономическа, а именно културна общност); 2) стандартизираното твърдение, че нацията е факт в началото на 70-те години на XIX в. (в предпочитания от младите учени у нас днес конструктивистки контекст тя се създава, съществува и действа единствено, когато общността придобие контрол над лостовете и механизмите на държавната структура, т. е. в рамките на националната държава) и 3) твърдението на някои западни изследователи за съществуването на български национализъм до Освобождението (в интерпретацията на широко използваните от по-младата генерация наши учени британски експерти на темата А. Смит и Дж. Хътчинсън това може да е факт единствено в „културно сензитивния" смисъл на понятието „национализъм", който двамата автори така пространно аргументират, а вторият анализира и чрез конкретен материал).

На второ място са работите, които поднасят по модерен начин анализ на българското етническо развитие, в частност на групите с малцинствен статут в българското общество. Между тях една част засягат общностите в състава на българското съвременно гражданско общество – многобройните изследвания върху българските турци, цигани, евреи, католици, татари, гагаузи и пр., във формата на индивидуални или колективни монографии, тематични сборници със студии и статии в научната периодика. Друга част са посветените на емигрантски български групи и този именно дял нараства особено в последно време в етнологическата литература. Известните три тома върху общностите и идентичностите под редакцията и съставителството на Анна Кръстева от втората половина на 90-те години[10] съдържат, според мен, най-сериозната заявка за промяна в трактовката и изследователския модел, но преди всичко за храброто тематично отваряне на сюжета „български общности", което неминуемо води и до напредък в теоретичните постановки вече на българска почва. Повечето историографски очерци върху западната литература по темата, както в тези, така и в други подобни съчинения от периода, са дело на философи или социолози и това налага отпечатък върху центъра на интереса и логиката на анализа – стремежът е чрез аналитично представяне на чуждото мислене по въпросите на етничността, нацията и национализма да се покаже връзката на дефинициите и подходи в полити-

ката и законодателството, в обществената практика като цяло. В тази група съчинения също се очертават пристрастия към определени „нови“ за българската наука автори и творби в съзвучие с идеите за скъсване с теорията от предходния период и изграждане на нова, видяна като „модерна“: пишещите върху групите с малцинствен статут общности масово се позовават на Фр. Барт и опитват да въвлекат „теорията за границите“[11] в проблемно-методическото поле. Почти няма съчинение върху идентичността на групите българско население – вътре в страната или вън от нея, което да не тръгва от Фр. Барт. Според мнението ми не съществуват аргументи за масовизираното използване на тази теория във всички почти разработки върху аспекти на етничността и вариативността на етническата култура, но авторите им могат да бъдат разбирани: обособяването на групата е наистина отпадане и пресичане на граници както като географски ограничения, така и като ментални конструкции. Затова изследователското внимание, според съответните автори, би трябвало да се насочи към създаването и поддържането на етнични граници, а не към културните особености на отделните групи. В такъв случай подборът на културни елементи и превръщането им в етнически, т. е. гранични маркери, е не заради самата етническа група, а защото съществува група, възприемана като „различна, друга“. Ако се върви още по-нататък към теоретично обобщение, би се стигнало до въпроса за етническите стереотипи и автостереотипи, за мисленето върху етничността от страна на самите носители на етническата култура и в крайна сметка по ефекта на бумеранга – да се върне отново до базисната за етнологията опозиция „ние – те, свое – чуждо“, която и сама би свършила достатъчна работа като отправна точка. Тук е мястото да се напомни, че на българска почва се появи идеята за йерархията на локално – регионално – общоетнично (в цитирания вече труд на Ст. Генчев), която не бе развита до теория (а и да бе – нямаше да стигне популярността на тази на Барт, защото нямаше да е издадена в Лондон и написана на английски език), но в същината си тя е именно формиране и преминаване на етнически и географски граници, при това изцяло изградена върху великолепно познаване на българската народна култура и мотивирана от нея. Пътят към достигане на качествени теоретични обобщения минава не толкова през модернизирането на известна научна теория, обличането ѝ в нови дрехи и демонстрирането ѝ, а през подробното, целенасочено и многостранно изучаване на съответните общности, за което има оптимизъм поради добрата ресурсна обезпеченост на подобни интереси.

Анализирането на чуждите теории не е създаване на родна такава, но отваря път за нея. Този път е трасиран по-категорично от конкретно-историческите изследвания, включени в томовете, които издигат от емпирията въпросите за качествата на съществуващата етническа терминология и йерархия в науката и в най-добрите случаи ги тестират. Това, което не бива

да се забравя, е, че колкото и начетен и ерудиран да е изследователят, той мисли по неизбежност в категориите на историческия материализъм и ако неговият интелектуален капацитет не е достатъчен, позоваването му върху предимно западни автори прави работите еклектични и объркани. От това време е налице и масив от публикации в научната и масовата периодика, построени върху отричане достойнствата на дотогавашния историко-материалистически подход към етничността и заменяйки го с набор от несвързани цитати от западноевропейската и американската съвременна книжнина по тези въпроси според това, какъв материал е достъпен на пищещите, но този масив не заслужава внимание. Както казах по-горе, „българската теория на етничността", рефлекторно-резониращата по отношение на съветската неомарксистка теория, доведе до едно структуриране на историята ни, което допринесе тя да бъде изучавана по-достъпно и обективно, а това е и целта на всяка теоретична конструкция. Затова лозунгарското отхвърляне на тази теория е израз най-малкото на интелектуална слабост.

На трето място е ново прочитане на етническата история на българския народ от теоретичната гледна точка на съвременните западни подходи. Като пример за последната линия бих посочила общотеоретичните есета в горепосочените сборници (въпреки че не са писани от етнолози), една работа върху етническата българска тема в контекста на проблемите на сигурността в региона, дело на А. Иванов от 1996 г.[12], и събраното комплексно изложение върху теория на етноса, етничността, нацията и национализма на В. Тодоров от 2000 г.[13] с въвличане на последните тенденции в извънбългарската, предимно американската, етническа теория. В тази именно група съчинения, макар и представена от единични примери, проличава стремеж към създаване и обяснение на постмодерна българска теория на етничността в завършен или поне комплексен вид. Най-значимият принос тук е монографията на проф. Т. Ив. Живков „Етничният синдром" (1994 г.)[14]. Тази първа след промените книга по теория на етноса, писана от етнолог, не само е сериозен историографски факт, но тя отваря път – нека кажем така, на нова амбициозна линия в една консервативна интелектуална традиция, която трябва да защити и за българската теоретична етнология позицията на научно адекватна и социалнозначима дисциплина. Книгата представя разсъжденията на автора върху понятието „етническо", неговото съдържание, характеристики, механизми на съхранение и динамика, отношение със сродни социални феномени и научни категории. В нея се преплитат почерците на етнолога и фолклориста с тези на социолога и обществоведа – най-общо работата предлага един широкообхватен културологичен поглед, за който надскачането на собствено дисциплинарните граници е задължително.

Книгата не получи адекватна оценка и внимание, а представлява сериозна заявка за българско наукотворчество в сферата на етническата теория, по-

ради което я откроявам по-подробно. Авторът определя „етническото“ или „синдрома на етническото“ като „отношение към света от позициите на нашата етнична идентичност“ и с това веднага показва, че феноменът не може да се обозначи другояче освен чрез самия себе си. Той преценява и себе си, и научната традиция, в която е възпитан и която и той до голяма степен насочваше, като обекти на изследователския анализ от гледна точка на развитието на етнически натоварената наука; нещо като откроряване на етническото познание чрез самопознанието от страна на представители на групата, носители на етнически качества. В този дух християнството, старобългарската култура и държавноправното творчество са проследени в ролята им на създатели и канализатори на етническото мислене на българите, както и на етническото им себепознание. Според моето разбиране на текста три основни отношения градят авторовото виждане за етничния синдром: връзката му с общия произход, с културната обособеност; и проявата му като сравнимост при споделянето на общ социален статут (т. нар. в книгата „взаимодействие с другите, отваряне към другите, интеграция с другите“). Налице е опит да се внесе порядък в безбрежието на терминологичните и дефиниционните дискусии, като се изхожда от българския материал, а не чрез анализ на възгледи и определения.от чуждата литература. Народ, етнос, нация, самопознание, идентичност, идентификация, поведенчески модели – в тази понятийна джунгла авторът следва своята линия към по-нататъшно откроряване характеристиките на етническото: вижда го като ценност („етническата идентичност“), като историческо и културно наследство („етнически архетипи на поведението“), като форма на съсъществуване с другите етнически индивидуалности („етнична самоличност“). Той разглежда етноса като тип човешка общност, която съществува като проява на определени обществени връзки. Това му дава основание да нареди етносите в една възходяща концептуална верига семейство–родствени обединения–етноси–човечество, всички те базирани върху „синкретичното единство на общностната връзка от фундаментален и социетарен тип“. По отношение на връзките на етноса, етническото с другите форми на български организационен живот книгата е един нов прочит на редица моменти на българската етнодемография, етноономастика, социология на селото и града. Прави се опит за типологизация на националните системи като част от една по-обща типологизация на етническите общности. В някои отношения се предлага замяна на употребявани класификационни понятия с нови, без да са ясни предимствата им – напр., наместо „етнолингвистична общности“, предлага се „интеретнична общност от регионален тип“ и като пример се сочи балканската етнокултурна общност.

Размислите върху типологията на нациите и типологията на етническите общности имат характер на методически указания, завършващи с една нелесно усвоима идея за конкретна типология. Тук следва да подчертая, че

поривът към създаването на типологии е вкоренен в нашето историко-материалистическо мислене върху етническото. Въпросът е дали такава типология е нужна и дали е исторически коректно етничността и нацията да се вкарват задължително в една субординационна система като нейни последователности. Останала незабелязана от научната критика, книгата на Т. Ив. Живков е явление на полето на теоретичната етнология. Дори бих казала, че за периода на последното десетилетие на XX в. тя е българската творческа доминанта на това поле, която прецизира и усъвършенства историко-материалистическата теория на етничността от предходния период в нейния неомарксистки съветски вариант, като се позовава върху български изходен материал от историята и културата.

Времето на 90-те години е период на динамични промени в излагането и третирането на етническата тема у нас. Същностната динамика виждам в отварянето на магистрален зелен път на изучаване на общностите в конкретно-емпиричен план. Това води до натрупване на безценна фактология, която ще захрани едно обосновано теоретично творчество по тази тема и в българското обществознание, вярвам, много скоро. Като конкретни стъпки към подобно творчество бих посочила някои очертаващи се тенденции на мислене у българските изследователи върху феномена на етничността:

– без да е ясно формулирана, етничността се откроява и изследва като категория на исторически променливата културна специфика, като чувство за етническа идентичност;

– разбирана като чувство, като атрибут и определение, тя пояснява на субективно равнище понятието „етнос“ и съответно поема неговата същност като абстрактна класификационна категория, а не като социална реалия (мисля, че това е най-трудната за концептуализиране страна от т. нар. етническа номенклатура);

– в такъв случай и етносът, и етничността не могат да бъдат базисни понятия в една йерархична структура, обхващаща реално съществуващи в човешката практика формации и общности, т. е. в корена на дървото на етническата типологична генеалогия не би трябвало да стоят те, а по-скоро такива феномени като етническа общност и териториална общност. От тях в историята тръгват – по линия на културата: етническите категории и – по линия на държавността: териториално-държавните образувания. За всички тях е характерна субективната характеристика „етничност“ с многообразието на променливите си съставки.

Ще завърша с това, че началото на XXI в. зададе ново историографско предизвикателство пред теоретиците на етничността и нацията – енергично изложеният, страстно критикуван и упорито защитаван апел на водещи днес руски етнолози „Забыть о нации“, „Нация – это метафора“, „ [...] нужно забыть о нациях во имя народов, государств и культур [...]“, периодично

призовава авангарда на руската теоретична етнология Валерий Тишков от 2000-та г. насам[15]. Дали това е проява на теоретично просветление или просто на ефекта на махалото, по този въпрос предстои да вземат отношение и българските автори.

БЕЛЕЖКИ

[1] Самата дискусия бе разгърната на страниците на сп. „Вопросы истории" 1966/1968 г. (проблеми и дебати върху нацията) и сп. „Советская этнография" 1967/1972 (въпроси на етноса, етническата номенклатура и нейните характеристики). Различните гледни точки са обобщено представени на българска почва най-напред от *Георгиева, И.* Дискусия по проблемите на етноса сред съветските учени. – ИПр, 1974, № 1.

[2] *Хаджиниколов, В.* Теоретико-методологически проблеми на етнографската наука. Велико Търново, 1979; *Тодоров, Д.* Българската етнография през Възраждането. С., 1989.

[3] *Генчев, С.* Народна култура и етнография. С., 1984.

[4] *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност. С., 1971; *Гандев, Х.* Условия за образуване на българската народност. – Във: Сб. Етногенезис и културно наследство на българския народ. С., 1971; Буржоазната нация и особеностите в нейното развитие. – Във: Сб. Българската нация през Възраждането С., 1980 и мн. др.

[5] *Литаврин, Г. Г.* Формирование этнического самосознания болгарской народности 7-первой четверти 10 вв. – Във: Сб.Развитие этнического самосознания славянских народов в Раннее Средневековье. М., 1982.

[6] Срв. посочената литература у: *Tzaneva, E.* Interpreting Ethnicity. S., 2000, Chapter 1.

[7] Аналитично представяне на подобна гледна точка вж. у: *Muga, D.* Academic Sub–Cultural Theory and the Problematic of Ethnicity: A Tentative Critique. – The Journal of Ethnic Studies, V. 12, No 1, 1–51.

[8] Историографските дебати върху примордиализма и конструктивизма и техните адепти на българска почва вж. у: *Tzaneva, E.* Rethinking the Concept of Ethnicity. Historiographical Overview and Assessment of Contemporary „Primordialist" vs „Constructivist" Debates. – Ethnologia Bulgarica, 2001, V. 2.

[9] *Димитров, Стр.* Формиране на българската нация. С., 1992; Ethnoreligious and Ethnocultural Aspects of the National problem in the Balkans. – In: National Problems in the Balkans: History and Contemporary Developments. S., 1992, 58–71.

[10] *Кръстева, А., И. Кацарски, Н. Богомилова, П. Макариев.* Идентичности. С., 1995; *Кръстева, А.* (Състав. и ред.). Общности и идентичности. С., 1998; *Кръстева, А.* (Състав. и ред.). Общности и идентичности в България. С., 1998.

[11] *Barth, F.* Introduction. – In: Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Differences. (Ed. *F. Barth*). London, 1969.

[12] *Ivanov, A.* The Balkans Divided: Nationalism, Minorities and Security. Euro-Atlantic Security Studies. V. 1. 1996.

[13] *Тодоров, В.* Етнос, нация, национализъм. Аспекти на теорията и практиката. 2000.

[14] *Живков, Т. Ив.* Етничният синдром. С., 1994.

[15] Поставянето на проблема и откриването на шумна и многословна дискусия, която вече има няколкогодишна история, бе направено on-line . Но основните аргументи на инициатора бяха изложени у: *Тишков, В. А.* Этнология и политика. Научая публицистика. М., 2001.

ЕТНИЧЕСКИТЕ ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРСКИЯ ПРЕХОД

БОЯН РАДУНЧЕВ

Поради своята частична неестественост българският преход беше предварително обременен с широк спектър проблеми. Един от най-сериозните беше етническият. Едва пет години преди преломната 1989 г. над част от българските граждани от турски произход беше извършено нелогично и трудноразбираемо насилие, което вероятно ще остане в историята на съвременната българската държава със странното название „възродителен процес". Последвалият скоро след това крах на тоталитарната комунистическа система доведе до радикална промяна. Правата на живеещите в България турци бяха възстановени, а като цяло небългарските етнически общности излязоха от своята пасивност и анонимност и чрез създадените от тях организации заявиха желанието си за пълноправно участие в обществено-политическия живот на страната.

Активизирането на небългарските етнически общности поражда много въпроси и опасения от страна предимно на българското население в държавата. Те са в диапазона от „До какво ще доведе това и не се ли застрашава целостта на страната?" до „Ще изчезнат ли българите като нация и ще се дебългаризира ли държавата?"

Често разискван, особено на медийно равнище, въпрос е този за раждаемостта в България, или по-точно за отрицателния прираст на населението, съпътстван с промяна в тенденциите на раждаемостта при отделните етнически групи.

На политическо равнище дискусиите се водят от друга гледна точка – етническа, или не е дадена организация и нарушена ли е Конституцията с нейната регистрация.

Очевидно промяна в етническата ситуация у нас има и както всяка промяна тя се дължи на определени фактори, които я предизвикват. На първо място сред тези фактори е икономическият. Бавните, мудни, нерешителни, половинчати и неефективни реформи през първите осем години след 1989 г. доведоха българската икономика до смехотворно ниско равнище, което се отрази на жизнения стандарт на населението в негативен план. Това доведе до широкомащабна икономическа емиграция/миграция и рязък спад на раждаемостта (особено сред българското население).

Друго следствие от променената икномическа ситуация в страната е „изтеглянето“ на население към големите градски центрове. През последните години в България се очертаха няколко зони (около големите градове) с висока икономическа активност, които законамерно привличат хората от останалата част на страната. Това води до обезлюдяване на отделни райони в държавата. Понякога то е равносилно на обезбългаряване. Фатално ли е всичко това?

Нека да разгледаме един пример. Село Снежина се намира в североизточната част на България в близост до Провадия (ок. 20 км), Шумен (ок. 30 км) и Варна (ок. 100 км). До 9 септември 1944 г. Снежина е голямо село от няколко хиляди души – предимно българи. Основният поминък на местните жители е земеделие. След национализацията и загубата на собственост върху земята започва мигриране на българите от селото. Това, заедно с намалената раждаемост, води до постепенно обезлюдяване/обезбългаряване на селището. Последиците от този процес са факт още в средата на 70-те години на миналия век[1]. Днес, в началото на XXI в., Снежина е предимно циганско село. Останали са само няколко български къщи, в които живеят възрастни хора. Погледнато от сантиментална гледна точка, за българите това е краят на селото – особено за няколкото останали старци. Краят на техния живот ще е не само край на българско етническо присъствие в селището, но и на българската му етническа история. Къщите, в които те са се родили и от които тръгват родовете им, вече няма да са български. Вероятно същото ще се случи и със земите им на един по-късен етап. В училището (основано през 1910 г.) вече няма да учат етнически българчета. В последните петнадесетина години буквално е изчезнала дори и църквата, строена 1874 г. (демонтирана тухла по тухла за строителен материал). Тъй като циганите в селото са мюсюлмани (и се турчеят), вероятно в следващите години ще започне да се пише нова етническа история на селото. Ще се появи джамия (рано или късно), ще се наложи турският език и т. н.

Снежина е типичен пример на обезлюдяване/обезбългаряване, но надали това е единственият пример в днешна България. Всъщност, реално погледнато, изтеглянето на българите от населеното място не значи изтегляне и на българската държава от него. Снежина има кметство и училище и те продължават да действат като български институции. Например кметът на Снежина (циганин) организира честване на годишнина на училището. Издирени са бивши възпитаници (българи), които живеят в големите градове и имат успешна професионална кариера зад гърба си, за да направят дарение за тяхното бивше училище. Тези хора са поканени и на училищното тържество. Последното изглежда малко парадоксално, защото в училището днес учат деца от небългарски произход, които нямат нищо общо с онези бивши

български малчугани и настоящи възрастни мъже – нито като етнически произход, нито като спомени за селото.

Преди няколко години, когато в училището на селото има недостиг на преподаватели, кметът се обръща с молба към местен българин – пенсиониран учител, да започне да преподава на циганчетата в училището.

Случаят Снежина дава немалко поводи за размисъл. На първо място той показва, че когато процесите на освобождаване (от едни) и заемане (от други) на жизнено пространство не са съпътствани с някаква форма на насилие, то е възможно частично препредаване на културни модели и стереотипи. В такива случаи е възможно да се запази и препредаде моделът на обществено устройство, унаследен от предходните обитатели (вероятно с част от българските му характеристики). Пълно припокриване не може да има – все пак става дума за хора с различна религиозна и етническа принадлежност.

Описаното показва колко прибързано е да хиперболизираме последиците от дебългаризацията на определени региони в страната – вследствие на ниска раждаемост, икономическа емиграция или по други причини (стига да не са насилствени). Още повече че, независимо колко шум ще се вдигне, ние трябва да приемем факта, че раждаемостта на българите е ниска и по-висока трудно ще стане дори и при подобрени икономически показатели в държавата, както и че в обозримо бъдеще оттеглянето на българско население от определени райони (по икономически причини) ще продължи.

Известно е, че във всяко общество, прескочило прага на традицията и патриархалните модели, както и във всяко общество, в което урбанизационните процеси са завършени (селското население е значително по-малко от градското), раждаемостта е ниска или отрицателна[2]. Това не е типично само за нас, българите. Аналогични тенденции се наблюдават и в други европейски държави с иначе силни стимули по отношение раждането на деца. Ние трябва, приемем този факт и да съсредоточим усилията си към запазване на духа на модерност при формирането на мирогледа на небългарските етнически групи в държавата, а не да драматизираме ситуацията.

Но толкова ли е лошо демографското състояние на нацията? Според последното преброяване населението на България е 7 928 901, като българите са 6 655 210; турците – 746 664; циганите – 370 908, а след тях следват руснаци, арменци, власи, македонци и т. н., докато не се изпълни цифрата на общото насление на държавата. Това значи, че приблизително 84% от хората в държавата се определят като българи, 9,5% – турци, 5% – цигани и т. н. Това показва, че в България има един доминиращ етнос – българите, чието числено преимущество е явно. Това е достатъчно, за да се гарантира стабилността и интегритета на държавата на този етап[3].

Погледнати като религиозна принадлежност, цифрите изглеждат така:

от 7 928 901 православни – 6 555 751; мюсюлмани – 966 978; католици – 43 811, и т. н. до изпълване на цифрата на общото население на държавата. И тук виждаме, че има ясно изразена доминанта. Около 83% от хората в България се определят като православни, което гарантира определен духовен, етически, естетически и пр. облик на обществото в обозримо бъдеще (впрочем явният упадък на моралните ценности и естетическите чувства на нацията са по-скоро опровержение, а не потвърждение на християнската ценностна система, на която претендираме, че сме носители)[4].

Въпросът явно не е в цифрите, а в опасенията за бъдещето. Един от непрекъснато повтаряните медийни рефрени е: „След еди-колко си години българите ще изчезнат" – и се споменават някакви прогнозни данни с катострофичен оттенък. От друга страна, стои опасението, не че „ние" ще свършим, а че „другите" твърде много ще се увеличат – последното опасение е свързано най-вече с циганите. „Роми раждат 76% от децата у нас" информира един голям столичен всекидневник. Подзаглавието е „Топим се на 4 млн. души до 20–30 години, предупреждават левите", „все още на семейство в България се падат средно по 0,9 деца (В ромските фамилии те са 1,6, а в турските 1,1)", добавя друг не по-малко популярен. Но подобни прогнози се появяват не само във вестниците. Аналогични са коментарите и по различни радиа и телевизии[5].

Нека да приемем, че наистина има рязък спад в раждаемостта на православното българско население и тенденция към по-висока раждаемост при небългарските етноси в държавата. Какво следва от всичко това? Има ли проблем и ако има – какво е неговото решение?

В началото на миналия век на Балканите се установява трайна тенденция – съществуващите етнически проблеми да се решават чрез физическото унищожаване на „другия". Първият и за съжаление успешен опит е с арменците в Османската империя (1894–1922), следва прогонването над тракийските българи (1913 г.), гърците по Средиземноморското крайбрежие на Турция и т. н. В края на столетието действия от същото естество бяха предприемани от всички страни при войните на територията на бивша Югославия. Естествено днес и особено в България би било ужасна грешка да се разсъждава в тази посока.

Щом проблемът не може да има силово решение, значи трябва да има друго. Вярното решение е да се оставят процесите да следват своя естествен ход и да достигнат до своя естествен завършек. По-скоро рано, отколкото късно небългарските етнически общности ще се „отворят" и ще излязат от патрирархално-родовата си рамка. Тази модернизация ще доведе до спадането на високата раждаемост и манталитетно унифициране с мнозинството. В България това вече се е случвало с една наистина малобройна общност, но в крайна сметка примерът е налице.

* * *

В българското общество може да бъде посочен поне един пример за интегрираност, междуетническа толерантност и етнокултурна симбиоза, граден дълго – в продължение на столетия, и завършил с успех, при който е постигнато интегрирането на малката общност към голямата. Може би не толкова безболезнено (за малката), но успешно[6]. Отношенията българи – арменци са конкретен пример на етнически взаимоотношения, каквито рядко се срещат в повечето държави от региона, в който се намираме. Защо обаче е възможно това?

На първо място трябва да се вземат предвид *историческите причини*. Според едни автори арменските преселения в българските земи започват от V в., а според други – и по-рано[7], но това не е толкова важно. Факт е, че арменците са добре познати на местното население, което е свикнало да живее с тях в продължение на столетия.

Тежката историческа съдба на арменците и особено насилията, извършени над тях в Османската империя в началото на XX в., са причина за посъчувственото отношение към тях в България. В съзнанието на българина арменците са жертви – при това с твърде близка участ до тази на българите. Безспорно подобно отношение до голяма степен предопределя успешната интеграция на арменците в българското общество.

Друга важна причина за безпроблемното приемане на арменците от българите е *демографското състояние* на арменската общност в България – не само сега, но и в отминали периоди. Една от основните ѝ характеристики е нейната постоянна малочисленост. От последните десетилетия на XIX в. до днес българските арменци винаги са били под 1% от общото население на държавата. В следосвобожденския период от историята на България числеността им е най-висока през 1926 г., когато в страната ни са регистрирани 36 568 арменци[8]. От тази година нататък броят им постоянно намалява, за да се стигне до най-ниската стойност в преброяването от 2001 г. – 10 832[9].

Тези малочисленост на арменската диаспора в България не позволява у българите да се развие страха от „поглъщане“ – нещо, което не може да се твърди за отношението спрямо други етнически общности.

Пряко следствие от това са *смесените бракове* между българи и арменци, тъй като за последните става все по-трудно да намират подходящ брачен партньор из средите на все по-оредяващата арменска общност.

Географският фактор е друг важен компонент, който допълва посочените по-горе. Не само че малочислената арменска общност има продължително присъствие в тази част на Балканите, но между самата Армения и България никога не е имало обща граница. Това не само отнема възможността за евентуални териториални спорове, но и не допуска подозрително отношение спрямо арменците като към „пета колона“.

Религиозното сходство между арменци и българи е другият важен фактор, улесняващ интеграционните процеси между тях. Независимо че принадлежат към различни конфесии на християнството, а на догматично ниво между Арменската и Православната църква има малко, но съществени различия[10], заради не особено високата религиозна просветеност на съвременния българин (и арменец), а и поради незначителното място на религията в битието на двете общности на това не се обръща сериозно внимание. Поскоро важи опростеното „и те са като нас".

Най-накрая като фактор, спомагащ интеграционните процеси, може да се посочи *градският характер на арменската диаспора в България.* Дисбалансът градско – селско население при арменците (по обясними причини) винаги е бил в полза на градското – например през 1910 г. арменците в България са 12 932, от които 11 337 са градски жители (само 1595 негрални жители, или около 12% от общия им брой); през 1920 г. те са 11 509, от които 10 786 са градско население (723 негрални жители, или малко над 6% от общия им брой); през 1946 г. от общо 21 637 градските жители са 20 830 (807 негрални жители, или малко над 4% от общия им брой) и т. н.[11] Градският характер на арменската диаспора в България превръща българските арменци в представители на част от елита на обществото. От друга страна, градският начин на живот прави невъзможно участието им в един от изявените в земеделските общества (каквото дълго време е и българското) конфликти – този за земята.

Всичко това обяснява вписването на арменците в модерното българско общество – сравнително безпроблемен процес, който въпреки това е продължил няколко столетия, за да се стигне до днешното състояние на нещата. Това показва колко трудно е предизвикателството, наречено междуетническа интеграция, но и покава, че процесът не е невъзможен. В модела, по-който се е извършила интеграцията на арменците в българското общество, със сигурност могат да се видят схеми, които биха действали и при интеграцията на по-многобройните етнически общности у нас. Продължително съвместно съжителство и общи етнокултурни и манталитетни характеристики с българите нямат само живеещите в България арменци. И не само те имат обща историческа съдба с тази на българите. Същото е валидно и за други небългарски общности на територията на България. Не сме ли всички ние (независимо от етническия си произход и религиозната принадлежност) част от Византийско-османския изток, което в голяма степен предопределя общите ни културни и манталитетни особености? Това само по себе си е достатъчна предпоставка, ако не за интеграция, то със сигурност за разбиране и приемане на другия.

* * *

Предизвикателствата пред бъдещето на етническите взаимоотношения имат и политико-юридически характер. По Конституция България е еднонационална държава с един официален език – българският. Тази формулировка носи в себе си неточност и създава предпоставки от евентуално вътрешно напрежение в държавата в обозримо бъдеще. Проблемът очевидно идва от формулировката „еднонационална". Еднонационална държава ли е България?

Нагласите в обществото са по-скоро на този въпрос да се даде положителен отговор (особено сред българското население), но нагласите са едно, а реалностите – друго. Ако някой много иска да докаже, че България е еднонационална държава, доста ще се затрудни. Естествено, както във всяко спорно твърдение, и в това има частица истина. Ако разсъждаваме от западноевропейските критерии за това, що е нация, възможно е да докажем съществуването на една единна българска нация с вътрешни подгрупи в нея, но тук има един съществен проблем. Ние не сме западноевропейци и реалностите при нас са по-различни.

Западноевропейските общества изминават дълъг и сложен път на политическо развитие. След разпада на Римската империя настъпва периодът на териториална и политическа раздробеност в тази част на Европа. Тази раздробеност, съчетана с установяването на феодалната система, води до появата на ново общество, базирано на сложно преплетена система от васални отношения, при която всеки е във връзка и в задължение спрямо някого. Тази политическа основа на западноевропейските общества (и манталитета, който тя формира в съзнанието на отделните индивиди) вероятно улеснява съществуването и днес на странни, от наша гледна точка, национални формирования като швейцарците например. Хора с различна етническа принадлежност, сковани в една обща териториално-политическа рамка – обединени политически и законово, но различни етнически. Видно е, че на Запад особен проблем няма – добре „тренираните" от историята „западняци" се справят успешно, когато трябва да организират даден брой хора около общовалидни икономически и политико-юридически принципи. Дори да формират нации, базирани на тях, а не на усещането за кръвно-родствена общност. За разлика от тях обаче, членовете на един „източен" етнос се възпитават и изграждат като членове на една общност, независимо от това, дали живеят в етническата си територия или извън нея[12]. Водещото при самоопределението на хората от „изток" не са юридическо-политически принципи, а фактът на кръвното родство.

Тук при нас, „на изток" и особено на Балканите нещата са по-различни. Основата на нашите общества не е била и не може да бъде само политическа. Историята никога не ни е предоставяла такива шансове, които да ни

накарат да заменим принципите на кръвно-родствения произход с тези на политическата лоялност. Историята на нашите общества е етническа. Ние, българите, сме българи и като такива сме различни по цяла редица показатели от всички останали около нас, както и те от нас. И ние, и те (другите) сме силно привързани към тези наследствени кодове, които ни карат да се разпознаваме като едни или други. Нашите национални чувства определено са изцяло етнически. В защитата на етническата си идентичност не се колебаем да използваме дори отделни фрагменти от общата културна матрица на региона, които провъзгласяваме за типично гръцки, български, сръбски, турски и т. н. – а нашата културна матрица без съмнение е обща: „Твърде скоро след пристигането си на Изток, аз вече бях в състояние да отлича грька-тракиец от епиреца и от гръка островитянин отначало по чертите на лицето, по обноските, по дрехите, а по-сетне и по характер [...] Обаче за десет години аз така и не се научих да различавам грька-тракиец от българина-тракиец. Не зная дали аз съм виновен или те [...] Що се касае до градското население, до дюкянджиите, занаятчиите, лекарите, учителите и търговците, които образуват тъй наречената интелигенция у гърците и българите, то между тях няма никаква разлика. Едни и същи обичаи, едни и същи вкусове, едни и същи качества, дори едни и същи пороци.“[13] Наистина доста точни заключения на един страничен наблюдател, на когото може да се вярва.

Накратко казано, изтокът на Европа и особено нейният югоизток се „тресе“ от етничност. Прилагането на западни модели тук, особено по отношение на формулировките за нация, е трудно. Едно от най-красноречивите доказателства в тази насока са войните в бивша Югославия, която се разпадна по етнически признак, независимо че, формално погледнато, т. нар. югославяни много повече от всички други тук имаха правото на теория да се обявяват за политическа нация от западноевропейски тип.

Излиза, че от юридическа гледна точка нашата Конституция е коректна, но от гледна точка на действителността е в пълно противоречие с нея. Защото колкото сме нация ние, българите, толкова са и живеещите в България турци, примерно. В крайна сметка по език, религия, общо историческо минало, общ произход и чувство за общност те са си турци, при това идентични (по тези показатели) с турците в Турция. Български граждани (като политическа принадлежност), но част от турската нация/етнос (според предпочитанията). Границата, която ги дели, не е естествена етнографска граница, а е получена вследствие на политическо събитие (войната от 1877–1878 г.). Тази граница дели турци от турци, както нашата западна граница разделя българи от българи.

Лесно е да се позовеш на закона (Конституцията) в защитата на някакво статукво или теза. Ако обаче няма особени предпоставки за поддържане на същото това статукво, то само закон или закони не могат да го опазят.

Например според сръбските закони Косово все още е сръбско. Сръбският президент дори посети областта и сръбските анклави в нея явно с идеята да подкрепи тезата за сръбско Косово. Сръбско ли е обаче то наистина? Като историческо минало – да, но като днешна етническа реалност със сигурност – не. Колкото и да се позовават на закона (собствения) сърбите, те не могат чрез него да променят реалността. Дори международната общност да реши, че Косово ще продължи да е сръбско, надали повече сърбин ще може да се разходи спокойно из него – поне докато там има албанци. Историята впрочем познава много аналогични примери.

Твърде често спрямо небългарските етнически общности у нас се използва терминът „етническа група". Коректността на този термин също е спорна. Ако ще се ползва, то той трябва да се прилага и спрямо българското население. Безпристрастно погледнато, българите в България също са етническа група – най-голямата засега. Но, за да разберем некоректността в прилагането на термина спрямо небългарските общности, нека разгледаме няколко примера.

Американският антрополог Доналд Гелфанд определя по интересен начин възникването на етническата група[14]. Авторът очертава два основни пътя за това. В първия случай определен брой индивиди напускат своята етническа територия и се заселват на друга, а във втория случай на въпросната територия пристигат големи етнически различни групи отвън. (В България една такава небългарска етническа общност като турците например със сигурност не идва отникъде – тя си е постоянно тук през последните шест века.)

Един достатъчно популярен у нас автор – Бромлей. На стр. 19. в един от най-известните си трудове (Етнос и етнография. С., 1976) също разглежда този въпрос. В книгата си той посочва откога терминът „етнос" и производните му „етническа група", „етническо образуване" започват да се използват от „чуждестранните автори". На същата страница малко по-долу той определя въвеждането на думата „етнос" и производните ѝ като **„напълно оправдано"**, а на стр. 20. уточнява, че понятията „етнос" и „етническа общност" се срещат употребени и в смисъл на народ – **„при това обикновено се подразбират всички видове етнически общности – нации, народности, племена (или групи родствени на племената)"**. Бромлей отбелязва, че съществува мнение, че терминът „етническа общност" трябва да се прилага главно към донационални образувания, но след това мотивира много добре несъгласието си с този принцип. По-нататък, на стр. 37. той дава класическата си формулировка за етноса: **„ [...] исторически създадена съвкупност от хора, притежаващи общи, относително устойчиви особености в областта на културата (включително и езика) и на психиката, както и съзнание за своето единство и отличие от други подобни образувания"**. Ако

насложим към цитираните по-горе автори и теорията на А. Смит за етничната основа на източните нации, ще видим, че дори да определим живеещите в България турци като „етническа група", те пак са си част от турския етнос/народ или нация – според предпочитанията.

Всеки един от тези автори по свой начин обяснява защо няма разлика между определенията „етнически" и „национални" общности. Или защо при нас тук, в Европейския югоизток етническото е национално, а националното е етническо. Ето защо, ако продължим да се придържаме към „по-безопасни" класификации на небългарските общности у нас, които да ни гарантират (законово), че утре ще можем да парираме евентуални техни претенции (от позиция на същия този закон), това няма да гарантира бъдещо решение на евентуалните проблеми. Всяко решение, насочено към бъдещето, трябва да отчита факта, че днес част от небългарските общности в държавата са точно толкова национални, колкото сме ние, българите, но и трябва да допуска вероятното „национализиране" или консолидиране на общности, за които това днес не е присъщо. Ние трябва да сме готови не да дискутираме има или няма право някоя от етническите групи да развива и изявява собствената си култура, а как този процес да не засяга по някакъв начин интереса и на останалите етнически общности у нас.

Етническите процеси не зависят и не се влияят от научни теории. Те и не могат да се контролират с тяхна помощ. Етническите процеси, подобно на вулканите и земетресенията, са труднопредвидими. Също като тях те могат да бъдат главно наблюдавани и внимателно анализирани. Анализите обаче трябва да държат сметка за обективните реалности и специфики на ситуацията във всеки един момент. Другото, което не трябва да се забравя при етническите процеси, е, че това, което е било вчера, не е задължително да е същото и утре. Когато разглеждаме човека и човешките общности, не можем да търсим или отстояваме вечни модели. Историята отдавна е доказала, че вечността не е човешка характеристика нито характеристика на обществата, които човекът изгражда. Според теолозите вечен и неизменен е само Бог.

БЕЛЕЖКИ

[1] Стефан М. Василев (учител), роден и прекарал целия си живот в селото, в книгата си „Спомням си" (С., 2002), посветена на историята на Снежина, дава следните данни за учениците в училището: „1974 г. – В училището се учиха общо 46 ученика. От тях 8 българчета и 38 циганчета [...]", с. 101.

[2] Добре известна е класификацията на брачността, която прави британският изследовател Дж. Хаджнал. Според него на нашия континент се срещат два типа брачност. „Европейски" –

характерен с късно встъпване в брак, висок процент неомъжени жени в детеродна възраст и голям брой целибатни. „Неевропейски", или традиционен тип брачност – с ранно встъпване в брак и голям брой омъжени жени в детеродна възраст. Естествено високата раждаемост е факт при т. нар. „неевропейски", или традиционен модел и може да се приеме като следствие от немодерността на обществото и подчиненото положение на жената в него. Вж. *Хаджнал, Дж.* Европейский тип брачность в ретроспективе. – Във: Брачность, рождаемость, семья за три века. М., 1979, с. 26.

[3] Вж. Преброяване на населението, жилищния фонд и земеделските стопанства. Т.1. Кн. 1. Демографски и социални характеристики на населението. Национален статистически институт. С., 2004, с. 213.

[4] Пак там.

[5] 24 часа, XIV, № 140 (4575), 22 май 2004; Роми раждат 76% от децата у нас. – Труд, LXIX, № 19 (19940), 21 май 2005.

[6] Вече покойната Макрухи Хачикян Гюлева от Пловдив разказваше, че когато и тя след сестра си се оженила за българин (30-те години на миналия век), собствената ѝ баба „лежа 40 дни болна" и си повтаряла: „Пиз булгар (мръсни българи – тур.)! От турците ни опази вярата от тези и вярата няма да ни опази."

[7] *Овнанян, С.* Армено-български исторически връзки и арменските колонии в България през втората половина на XIX век. С., 1972; *Агукян, С.* Българските земи – втора родина на преселилите се арменци и родина на потомците им. – Във: Българи и арменци заедно през вековете. С., 2001.

[8] Статистически годишник на Царство България. С., 1936.

[9] Изнесените данни са: българи – 6 655 210; турци – 746 664; цигани – 370 908; арменци – 10 832; евреи – 1363 (Вж. Преброяване на населението..., с. 213.)

[10] Основна причина за разграничението между Армено-григорианството и Православието е отхвърлянето на решенията на Халкедонския събор от Арменската църква. Той е свикан през 451 г. с цел да се разреши проблемът с възникналото в началото на V в. ново еретическо учение – евтихианство, или монофизитство. Родоначалник на това ново учение е монахът Евтихий. Той стига до заключението, че Иисус Христос има само една природа – божествена, но не и човешка, защото при Боговъплъщението човешката природа е погълната от божествената. Затова (според Евтихий) Иисус Христос е единосъщен с Отца по божество, но не е единосъщен с хората по човечество.

Халкедонският събор утвърждава становището, че в личността на Иисус Христос се съдържат две природи – божествена и човешка. Арменската църква не изпраща свои представители на Четвъртия (Халкедонски) събор. Впоследствие тя не приема решенията на събора и дори го обявява за неправославен, като така излиза от лоното на Православието. Вж. по-подробно *Коев, Т.* Българската и арменската църква през вековете. – Във: Българи и арменци заедно през вековете, 146–172 и *Поснов, М.* История на християнската църква. Т. 2. С., 1993.

[11] *Бохосян, М.* Арменците в София – исторически очерк. С.,1999, с. 10.

[12] *Смит. А.* Националната идентичност. С., 2000, с. 23.

[13] *Леонтиев, К.* Византинизмът и славянството. С., 1993, 58–59.

[14] *Gelfand, D.* The Ethnic Factor. Boston, Brown and Company, 1982, p. 13.

ИСТОРИЧЕСКИЯТ КОД В ЛИЧНИТЕ ИМЕНА НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАЖДАНИ В СЪВРЕМЕННОСТТА

ПЕТЯ БАНКОВА

Всеки професионалист в дадена научна област е склонен да „лобира“ за използването на тясно специфични методики в изследователската работа. В това отношение и аз не мога да избегна своята привързаност към методиките, характерни за историческия подход при изясняване на някои аспекти на съвременната ни антропонимична система. В последните две десетилетия редица автори също са изкушени от търсенето на паралели и аналогии с миналото при „разкодирането“ на някои лични имена, преди всичко на български владетели (Добрев 1998; 1999). Техните заключения засягат до голяма степен езиковедски аспекти в именната система, а понякога остават и недотам потвърдени и спорни, от гледна точка на наличните исторически извори. Въпреки това те заслужават внимание при едно бъдещо по-широко по обхват проучване. Бидейки по образование историк, но по професионална „обремененост“ етнограф, аз предпочитам да анализирам историческите корени на дадено лично име, основавайки се на етнографската информация относно неговото битие във времето. В това отношение архивът и информаторът са определящи за моите интерпретации. Те не държат да бъдат непременно „истина от последна инстанция“, защото и в историята, и в етнографията това е трудно постижимо, но представят една възможна отправна точка.

Сведения за личните имена у **траките** получаваме от подробния им анализ, подкрепен с богат епиграфски материал, направен от В. Бешевлиев (Бешевлиев 1965: 13). Той групира четири основни начина за даване на лични имена у траките. При първата група имената не стоят във връзка с тези на родители или прадеди. Във втория вариант част от името се съдържа в името на дядото, прадядото, родителите или техните братя и сестри, или тези части само звуково си приличат. Най-голяма част са случаите, при които дядо, внук, правнук или племенник носят едно и също име. Най-рядко се срещат еднакви лични имена за баща и син. Авторът обобщава, че и четирите начина имат своето съответствие у други индоевропейски народи, което показва, че обичаите при траките за даване на лични имена са били едни и същи с тези на останалите индоевропейски народи.

Това запазване на родовата традиция е останало валидно и за настоящето. То е залегнало в *Закона за гражданската регистрация*[1], както и в *Закона*

за българското гражданство[2], където е посочено, че след личното име на индивида се записва бащиното и фамилното име.

Това важи дори за случаите на извънбрачни деца, непризнати от бащата, чието презиме и фамилия се записва според традицията, но не по бащина линия, а по майчина (презимето и фамилията на дядото по майчина линия).

Но като че ли единствено този механизъм е останал от прочутото ни тракийско наследство. Известните ни от историческите извори имена на тракийски владетели като *Терес*, *Ситалк* и *Спарадок*, *Садок*, *Севт*, *Медок* (*Амасок*), *Месад*, *Котис*, *Керсеблепт* напълно са изключени от именната ни система. Това може да се обясни, от една страна, с факта, че те са малко известни сред широката общественост, а от друга – поради сложността на техния правопис, изговор и превод на значение.

Добре известно е, че обичайна древна практика за **българите** е да образуват личните си имена от названията на животните. Тяхното широко разпространение се обяснява с дванадесетгодишния цикъл, по който се е извършвало изчислението на времето. В древния календар всяка година е носела името на някое животно (мишка, вол, тигър, заек, дракон, змия, кон, овен, маймуна, кокошка, куче и свиня). Често името на детето, родено през съответната година, се е считало за предопределено (Венедиков 1983: 13). Тази практика е общоприета за всички тюркоезични народи. Твърде възможно е българската антропонимична система да е съхранила този механизъм и в някои, сега рядко срещани, фамилни имена като *Конов*, *Волов*, *Мишков*, *Зайков* и др.

В днешно време също се срещат имена, свързани със съвременния календар. Такива са: *Марта*, *Мая*, *Юли(я)(на)*, *Августин(а)* и техните производни. Българските мюсюлмани също спазват тази традиция до днес. Който се роди в месец *мухарем*, получава името *Мухарем*; деца, родени в месец *сафер*, са наричани *Сафер*, *Хасан*, *Хусеин*, *Фатима*, *Ашир*, *Ашире*. Родените в месец *реджеп* получават името *Реджеп*; в следващия месец *шабан*, съответно – *Шабан*, в месеца на *рамадан* – *Рамазан*, *Рамадан*, *Оруч*.

От този период в българската история в именната ни традиция са запазени до днес и имената на българските владетели от рода Дуло *Кубрат* и *Аспарух*. Те „възкръсват" чрез широката си употреба в периода на Възраждането. Това е продиктувано не само от романтичния прочит на историята ни, но и от смисъла и значението, придавани на тези старинни имена. Така например в името *Кубрат* е заложена идеята на събирането и обединението, а името *Аспарух* според ирано-аланския си превод означава „белият конник" (Симеонов 1977: 53). Век по късно имената на първите български владетели възраждат своята масова употреба, но причината за това е в субективните нагласи, създадени в населението по повод на едно събитие в съвременната ни културна история – националните чествания на „13 века България". Така например през 1981 г.,

в рамките на националните чествания на 1300-годишнина от създаването на българската държава, в I АГ болница – гр. София няколко новородени деца получават името *Кубрат* (Симеонов 1983: 342).

В проучените за последните 8 години лични имена на родени в България деца, макар и твърде рядко, но все пак присъстват и имената на български владетели от т. нар. варварски период от съществуването на Първата българска държава. Най-предпочитано е името Крум, което намира и своите женски аналози: *Крумка* и *Крума*. Информаторите, които са избрали това име за новороденото, дават еднозначен отговор: „Крум е велик владетел; той е законодател и нека нашето дете да е известно като него!". Що се отнася до имената на хановете *Кубрат*, *Тервел* и *Омуртаг*, тяхното отсъствие може да се обясни с факта, че днес те са имена на градове. Напоследък се наблюдава един интерес към името *Преслав(а)* и *Пресиан(а)*, които възраждат своята употреба и все по-често присъстват сред новородените деца, за които получаваме информация по линия на радиопредаванията.

Безспорно е наследството, което оставят **славяните** в българската именна система. То се открива в редица сложни лични имена (композити) с първа или втора съставка „*слав*", „*бран*", „*мир*", „*вой*", „*люб*", „*мил*" и др. Предпочитанията от миналото до днес към тези имена са свързани с пожелателния им характер: детето да бъде мило, мирно, славно, обичано и т. н. В това отношение съвременните родители се превръщат в истински „имено-творци", но техните „произведения" невинаги са уместни и разбираеми от околните. Примери за това са такива съвременни имена като *Милдана*, *Карамила*, *Бранимил*, *Владолюб*, *Вилислав* и др. Понякога добрите намерения – да се заложат определени качества, които се пожелават чрез подобни композити, остават неразбрани както от самото дете, така и от околните. По този повод лансирахме цикъл от три предавания по програма „Хоризонт", в които набирахме информация от хора, които имат подобен проблем. Определено неудовлетворени от личното си име са *Росамила* М. (гр. Ботевград), *Веселюбо* К. (гр. София), *Людомира* Ан. (гр. Тутракан), *Правдомила* Д. (с. Хайредин) и много други, пожелали анонимност.

В съвременността може да се наблюдава една твърде интересна иновация в разширената употреба на композити. За да задоволят горещото желание за „подновяване на името" на по-възрастните родители – баба и дядо, по линия и на двете фамилии, родителите „съчиняват" името на детето, така че да приеме „буквичка" или „сричка" от две различни имена. Примерите за това са многобройни: *Вилияна* – на дядо *Валентин* и баба *Яна*; *Светлослав* – кръстен на баба *Светла* и дядо *Слави*; *Тихомира* – на дядо *Тодор* и баба *Мария*; *Патрисия* – на дядо *Петър* и баба *Сия*, *Цветислава* – на баба *Цеца* и баба *Славка*; *Велизар* – на дядо *Велко* и дядо *Лъчезар*; *Маринела* – на баба *Мария* и баба *Нели*; *Янислав* – на дядо *Янко* и баба *Славейка*; *Данислав* – на

дядо *Йордан* и дядо *Славчо*; *Радилина* – на баба *Радка* и баба *Лина* и др. Разбира се, някои родители са по-прагматични или по-модерни и избират двойни лични имена на своите деца, задоволяващи претенциите и на двете родословни линии. Примери за това са имената: *Анна-Мария*, *Кристияна-Александра*, *Албена-Мирела*, *Иван-Деян* и др. Друг мотив при тяхната употреба е, че единият родител има предпочитание към определено име, но същевременно с това иска да зарадва и представител на по-възрастното поколение родители, затова „създава" двойно лично име.

Всъщност употребата на двойни лични имена е наследство от византийското проникване чрез Църквата сред българското общество след приемането на християнството. Чрез двойните имена, от една страна, се е запазвала езическата традиция, а от друга – те са били приоритет на владетелите или служителите на Църквата (Андрейчин 1968: 555–556). При етнографския анализ на причините, водещи до образуване на двойни имена, трябва да се вземе предвид още едно немаловажно историческо явление. Общочовешко и древно е вярването, че чрез двойните имена може да се заблуди демонът на смъртта, особено в семейства, в които има починали деца (в периода на бременността, раждането или кратко време след това).

След 1944 г. в България се въвежда официална забрана да се дават двойни лични имена на новородени деца, фиксирана в редица нормативни документи като *Наредба за гражданското състояние*[3]. Въпреки това изследванията на ономастите показват, че за периода 1901–1970 г. в 99 бивши околийски града на страната са узаконени с актове за раждане 1353 двойни лични имена. От тях 528 (39,02%) са мъжки, а 825 са женски (60,97%). Сред тях са такива имена като *Иван-Александър*, *Петър-Георги*, *Стефан-Атанас*, *Радост-Радо*, *Иван-Асен*, *Божидар-Георги*, които се повтарят по два или повече пъти. При женските имена със същата честота са: *Ана-Мария*, *Димитринка-Митра*, *Ева-Мария*, *Евдокия-Дока*, *Елизабет-Мария*, *Мария-Магдалена*, *Мария-Маргарита*, *Роз-Мари*, *Дона-Мила*, *Вяра-Анка* и *Пролет-Мария*. Може да се направи констатацията, че най-значителна валентност при мъжките лични имена показва името Иван с втори лични имена *Георги* или *Петър* и женското име *Мария* с второ име *Анна* (Ковачев 1987: 146–147).

След 1989 г. настъпва своеобразен „бум" сред употребата на двойни лични имена. Отново на първо място са вариантите между личните имена *Анна*, *Мария*, но този път наравно с тях е и името *Магдалена*, които се поставят на първо или на второ място в композитите. Днес те са изключително по-разнообразни. Така възникват имена като *Радина-Анна*, *Анна-Спасияна*, *Анна-Никол*, *Мария-Петра*, *Красимира-Магдалена*, *Вяра-Анна*, *Ан-Мари* и много други. Появяват се и съвсем непознати досега двойни имена като: *Кристияна-Александра*, *Албена-Мирела*, *Иван-Денис*, *Марк-Антоний*, *Мелани-Пиер*, *Ана-Валери*, *Никол-Спасиана*, *Йоанна-Изабела*, *Карина-Василена*, *Еделвайс-Ана*,

Каля-Деметра и др. Очевидно е, че повечето от тях са подчинени на желанието личното име на новороденото да звучи „по чужбински" и не са свързани с „проблема" да се удовлетворят желанията от двете страни на фамилията.

Същият извод може да се направи и при анализа на тройните лични имена. До 1970 г. те са само 16 на брой, при това почти изцяло в първата част от периода – до 1944 г. Сред тях само три са мъжките тройни лични имена: *Асен-Чешко-Антон*, *Димитър-Александър-Тодор* и *Едуард-Лудвиг-Никола*. Женски са останалите: *Ана-Мица-Елена*, *Ана-Мария-Рита*, *Арлет-Мария-Магдалена*, *Берт-Жени-Софи*, *Вера-Любов-Надежда*, *Лили-Мая-Любка*, *Мариела-Ана-Марианина*, *Райна-Мария-Аугуста*, *Рене-Олга-Евелин*, *Силвия-Мария-Розалия*, *Чая-Клавдия-Валентина* и *Надежда-Маргарита-Ралица*[4].

През изследваните години от слушателите на програма „Хоризонт" научихме и следните тройни имена, при които отново превес имат разнообразните варианти за новородени момичета: *Ан-Мари-Никол*, *Анна-Мария-Жулиета*, *Ана-Мария-Теодора*, *Ана-Мария-Люсиена*, *Ан-Мари-Кристин*, *Мария-Красимир-Магдалена*, *Кристин-Елена-Мария*, *Кристин-Поли-Жанет*, *Кристин-Мишел-Жоли*, *Ева-Кина-Джули*. Сред мъжките тройни имена единственото регистрирано за същия период е *Иван-Александър-Михаил*. При разговор с близките на новородените, получили тези имена, се установи, че само името на новороденото момче и това на момичето *Мария-Красимир-Магдалена* са производни на личните имена на роднини в семейството. При първия случай са уважени двамата дядовци, но по настояване на майката е взето и името на бащата Михаил. Разговарях с бабата (Велика Ст. от гр. София) по майчина линия на новороденото момиче, която ми обясни произхода на неговото лично име с факта, че „младите винаги са харесвали Мария-Магдалена, но дъщеря ми настоя детето да носи и името на починалия ми син – Красимир".

Друга част от имената са образувани изцяло чрез заемки от чужди антропонимични фондове (по предпочитание от англосаксонския, възприеман като американски!). Прави впечатление валентността на имената *Анна* и *Мария*, които в съвременността се сливат и звучат вече като първо лично име *Анмари* в допълнение с някакво друго. Информаторите обясняват своя избор с желанието детето да бъде под покровителството на двете светици. Примери за това са имената: *Ан-Мари Валери* и *Анна-Янна-Мари*. Това обяснение би ни удовлетворило, но само до известна степен, защото в някои случаи *Анна* и *Мария* са предпочитани във вариантите *Анит(а)*, *Анет(а)*, и *Мери(ан)*, *Марион(н)(а)*, даже *Мъри*, което вече говори и за друг тип мотивация.

По стара традиция лични имена могат да наследят и топонимични названия. В съвременността българската топонимия е подложена на своеобразна атака от страна на елементи от европейската и северноамериканската система. Макар и рядко, но вече са факт лични имена като *Мадрид*, *Сицилия*,

Венеция. От информатори научих и имената *Парижиана*, *Луизиана*, *Аризона* и *Джорджия*. И ако в миналото личното име е носело информация за месторождение, местонахождение и професия, то днес то може да послужи и като ориентир за тур-оператори, което ако не беше трагично, щеше да е комично...

Значителна част от обажданията, регистрирани на телефоните на Българско национално радио, са свързани с информация за деца, родени в чужбина. От имената на техните родители разбираме, че дори когато единият от тях принадлежи на различна народност или конфесия, новороденото получава лично име, изцяло вписващо се в българската антропонимична система. При това близките на това семейство са изключително горди с това и го подчертават приоритетно и с чувство на лично удовлетворение. Този факт напълно опровергава любителите на интеграционните и глобалните процеси, които твърдят, че е предразсъдък и закостенялост избирането на традиционно българско име в една мултиетнична среда, каквато са Съединените американски щати, например.

Съхраняването на историческото и конфесионалното съдържание на личното име се превръща в трудна, но належаща задача пред съвременното поколение български граждани. Категорично трябва да подчертая, че това е проблем преди всичко на източноправославните българи, защото арменците, евреите и изповядващите исляма български турци намират опора в своята консервативност и отчасти ендогамност и успяват почти напълно да запазят спецификите на своите антропонимични системи. Ние, българите, като че ли сме забравили своята история (или никога не сме я познавали достатъчно добре!). Имената на българските владетели рядко присъстват в именния ни репертоар (изключение е името Симеон – но не ми се иска да гадая за точните подбуди или политически убеждения на част от родителите, които днес избират това име за своето дете...). В митологичен план предпочитаме римския или старогръцкия езически пантеон, но рядко се сещаме за тракийския, българския или славянския. Легендарните персонажи от историческото ни минало (Крали Марко, Момчил, Хрельо, Страхил и т. н.) днес ни звучат прекалено опростенчески като имена. Единствено светците са все още на почит, но често пъти прибягваме и до католическия или протестантския вариант на християнското вероизповедание. Може би сме прекалено добре подготвени за европейската си интеграция, вероятно сме станали и силни поклонници на интеркултурализма, а може би в процеса на демократизиране на българското общество цената, която заплащаме в ценностно-нормативен план, е твърде висока – омаловажаване на себепознаването и себеуважението.

ЛИТЕРАТУРА

Добрев, П. 1998. Царственик на българското достолепие. С.

Добрев, П. 1999. Светът на прабългарите. С.

Бешевлиев, В. 1965. Проучвания върху личните имена у траките. С.

Венедиков, И. 1983. Медното гумно на прабългарите. С.

Симеонов, Б. 1977. Произход и значение на личното име Аспарух. – Векове, № 3, 52–64.

Симеонов, Б. 1983. Курт, Кубрад или Курт Кубрат. – Български език, № 4, 340–342.

Андрейчин, Л. 1968. Двойни лични имена. – Български език, № 6, 550–558.

Ковачев, Н. 1987. Българска ономастика. С.

БЕЛЕЖКИ

[1] Държавен вестник, № 67, 27 юли 1999.

[2] Пак там, № 136, 18 ноем. 1998.

[3] Пак там, № 75, 1975.

[4] Нормативен честотно-тълковен речник на личните имена. Картотека при Катедрата по българско езикознание. ВТУ.

ДЪРЖАВНИТЕ АРХИВИ В БЪЛГАРИЯ НА ГРАНИЦАТА НА ДВЕ ХИЛЯДОЛЕТИЯ

МИЛЕНА ТОДОРАКОВА

Да представям една класическа институция като архивната в посока на нейните неизменни в същността си функционални компетентности едва ли би имало смисъл пред аудитория от архивисти и историци, посветени професионално и безкрайно съпричастни към архивния документ. Отчитам субективизма и на твърде ангажирания си „отвътре" поглед, а и необходимостта от по-голяма времева дистанция за обективност в една цялостна равносметка за това, какво трябваше, какво направи, а и къде и в какво в крайна сметка отговори или пък не на държавническите, обществените и научните очаквания институцията Държавни архиви през последните 10–15 години. Интересен би бил и един отговор на въпроса как архивите се вписват с присъщата си консервативност в съвременната обществено-политическа конфигурация и претенция за модерност и европейски облик. Не посмях да тръгна в тази посока, макар че неизбежно поне частично ще засегна и тази тема в опита да очертая някои отчетливи и характерни тенденции в развитието на съвременния български архивен модел. Ще акцентирам върху институцията Главно управление на архивите (ГУА), която по закон е държавно отговорна, а и като обществена мисия е призвана да формулира стратегическите параметри на развитието на българските архиви в края на XX и началото на XXI в., да ръководи и насочва архивна теория и практика в конкретните им измерения.

* * *

В процеса на интегрирането си сред органите на държавното управление от създаването си преди повече от 50 години ГУА многократно променя мястото и ролята си в тази система, съответно своето наименование, статут и ведомствена подчиненост. Неминуемо беше обществено-политическите преобразования от края на XX в. пряко или косвено също да окажат въздействие и силен натиск върху архивната система за нейното реформиране. Може да се твърди обаче, че в процеса на извършваните в последните години промени на централната държавна администрация дори и да са подлагани на обсъждане някои предложения и идеи, на практика не се постави под съмнение съществуването, относителната административна самостоятелност и

функционална компетентност на Управлението като орган на изпълнителната власт. Оставям настрана засягащите всички терминологични вариантности по линия на прилагането на новата законова и нормативна уредба на държавната администрация. Действащият от 1999 г. Закон за администрацията дефинира статута на Управлението като държавна агенция, подчинена, както и преди, пряко на Министерския съвет, запазвайки равнището и характера на функционалната си компетентност – като ръководната архивна институция на национално ниво и орган на изпълнителната власт по съхранението и опазването на исторически ценните документи в Република България. Този стабилитет се дължи на първо място на факта, че архивите към края на 80-те години на XX в. имат зад себе си завоюван авторитет, историческа традиция, натрупан значим практически опит, подкрепен със солидна научна теоретично-методическа разработеност. Налице е и държавническо, и обществено разбиране за значението на ГУА както като орган на държавното управление, така и като основна културна институция – неизменна част от задължителните структури, поддържащи държавността. Не са за подценяване и формални основания като това, че Управлението е създадено по силата на специален закон и статутът му не може да бъде изменян чрез лесно прокарваните подзаконови процедури и актове и в този смисъл е по-малко подвластен на променливи политически и управленски виждания.

* * *

Съвсем по-различно се развива системата на държавните архиви вътрешноведомствено – структурно, административно, управленско и кадрово. Няколкото поредни реорганизации в структурата, свързани със закриване на едни и създаване на други звена и промяна на тяхната йерархична съподчиненост, протичат в условията на динамична и бързо променяща се обществено-политическа среда. Започва се с преструктуриране на кадровия състав по силата на разпореждане № 35 на Бюрото на МС от юли 1990 г. В основата му е засиленият натиск, от една страна, на архивната колегия за управленски промени, и от друга – на обществените очаквания за намаляване на администрацията и за гарантиране на публичен достъп до държавните архиви. С разпореждането е премахната блоковата структура в ГУА, а **към** него освен тогавашните три централни архива (ЦДИА, ЦДА на НРБ и ЦДТА) се формират Център за микрофилмиране, реставрация, консервация, автоматизация и обработка на микрофилми и Научноизследователска лаборатория по архивознание и документознание.

Две и половина години след това излиза Постановление № 268 на Министерския съвет от 30 декември 1992 г., с което се **очертава трайната тенденция за институционална централизация** в организационно-структурно и управленско отношение. На негова основа, първо, са закрити същест-

вуващите специализирани звена към ГУА и е създаден единен Централен държавен архив (ЦДА). Второ, премахната е т. нар. „двойна подчиненост" на 27-те местни архива – дотогава дирекции „Държавен архив" към общинските съвети, които също преминават на пряко администриране **към** ГУА като специализирани териториални звена на бюджетна издръжка. От датата на постановлението с разпореждане на МС е утвърдена нова структура на управленската „шапка" ГУА и на администрираната от него система от държавни архиви. Вътрешни структурни и кадрови промени са направени и през април 1997 г. – всъщност в тези години те са доста чести и са пряко следствие от промени в ръководството и последвалите такива на ръководния екип на почти всички йерархични нива. Последната вътрешна реорганизация датира от 2000 г. и е инициирана от необходимостта от прилагане на Закона за администрацията и Закона за държавния служител. Оттогава ЦДА и ЦВА са със статут на дирекции **в** ГУА, а регионалните архиви – на Териториални дирекции „Държавен архив" в структурата на Главната дирекция „Управление на ДАФ". Главно управление на архивите престава да функционира като ръководеща системата „шапка", а като Държавна агенция, включваща във вътрешната си структура двата централни и 27-те местни архива.

Ако трябва да се обобщят тези вътрешноинституционни процеси, натрапчива е представата за приемственост и еволюция в развитието, доколкото още от създаването си българските държавни архиви се изграждат като централизиран тип система. А очертаната тенденция на още по-силна централизация през последните години не е само структурна и административна, тя обхваща и управленските механизми и методи, ако се вземе предвид фактическото отпадане или силното ограничаване функциите на колективните органи за управление.

В първите години на прехода, за разлика от днес, архивната колегия като цяло заема една изключително активна и ангажирана позиция по всички проблеми, пред които е изправена институцията и професията. Години минават на търсения, но и в атмосфера на лутане и несигурност, на бурни вътрешни и обществени дебати за бъдещето на архивите, подсилвани от разтърсващите структурните звена периодични кадрови съкращения, мъчителни като навсякъде, доколкото неминуемо засягат и предопределят личностната и професионалната съдба на много наши колеги. В резултат на тези съкращения, на естественото възрастово подновяване на състава или напускането на специалисти, които потърсиха други, по-престижни или материално осигурени поприща за лична реализация, числеността на служителите в системата към днешна дата е редуциран до 570 души (111 от тях са в състава на общата администрация, а 459 – в специализираната), от които в местните архиви работят 337 души.

* * *

Процесът на институционална централизация не е само вътрешноведомствен, по линия на промяна на съподчинеността по вертикала на йерархията. Той се проявява и по хоризонтала с интегриране към ГУА и на други институции и архиви, функционирали до този момент формално под неговото „методическо ръководство", но фактически административно независимо или с относително висока степен на самостоятелност. Една част при тази интеграция запазват структурна обособеност на ниво дирекции – такъв е Българският изследователски институт във Виена (до 9 юли 1991 г. към Министерството на външните работи), както и Централният военен архив – Велико Търново, преминал от 1 януари 2000 г. към ГУА от МО.

Друга вариантност предлага решението съществуващи автономно архивни структури да прекратят напълно съществуването си, като техните документални комплекси се влеят във фондовата наличност на държавните архиви в системата на ГУА. Такъв е случаят с паралелната мрежа от централен и местни архиви на бившата БКП. Зависим до голяма степен от политическата конюнктура, процесът се проточва близо 2 и половина години и протича на няколко етапа. Първоначалното политическо споразумение за съдбата на партийните архиви е постигнато на 3 януари 1991 г. и по силата му Управлението участва в изработването на становище относно бъдещото администриране на документите на ЦПА и на ПП на БЗНС. В същноетните си изводи това становище заляга в Постановление № 127 на Министерския съвет от 4 юли 1991 г. за съхранението и използването в държавните архиви на архивите на политическите партии, създадена до 10 ноември 1989 г. Постановлението предвижда закриване на Централния партиен архив на ЦК на БКП и окръжните партийни архиви и предаване на документацията съответно в ЦДА и местните архиви. Реализирането обаче се осъществява едва след подписване на 8 юли 1993 г. на договор между ГУА и Висшия партиен съвет на Българската социалистическа партия.

Друг значим документален масив, същностна част от ДАФ, консолидиран през последните години в системата на ГУА, са фотодокументите на бившия Държавен фотоархив в София (Националната фотографска агенция) и неговите 27 поделения в страната. Предадени са в ЦДА и териториалните дирекции „Държавен архив" в периода 1999–2001 г. след приватизиране на дружество „Българска фотография". Става въпрос за близо 6 милиона черно-бели и около 800 000 цветни кадри (негативи и диапозитиви), запечатали в образи минали събития и личности от българското политическо, стопанско и културно развитие през втората половина на XX в.

Тенденцията за консолидиране и обединение на отделни части на Държавния архивен фонд под прякото администриране на ГУА върви успоредно с институционалната и управленска централизация и довежда до значи-

мо нарастване на фондовата наличност, възлизаща към 1 януари 2004 г. на 88 288 учрежденски и лични фонда, от които 22 653 учрежденски, 146 лични и 1053 необработени фонда, постъпили от бившите партийни архиви. При обединението и преминаването под единно управление на документалните комплекси от предишните централни и партийни архиви е съхранена тяхната относителна обособеност. Запазена е фондовата номерация, а за избягване на дублирането при архивната сигнатура е прието изменение в отчетната регистрация с въвеждане на допълнителна буквена индентификация: за фондовете от ЦДИА – К, от ЦДТА – А, от Централния партиен архив – Б. Като илюстрация: на ф. № 3 съответства фондът на Българско минно дружество „Бъдеще“ (от бившия ЦДА на НРБ), ф. 3 К – Монархически институт (от бившия ЦДИА), ф. 3 А – Институт за металообработващи машини (от бившия ЦДТА); ф. 3 Б – поп Андре Игнатов Иванов (личен фонд от бившия ЦПА на ЦК на БКП).

На пръв поглед може и да изглежда нелогично развитието на системата на държавните архиви в посока към силно централизиран управленски модел и принципа за единно ръководство в условията на демократизация на обществено-политическия живот, на битуващите идеи за отричане на силната централизация в сферата на държавно управление. Ако в един или друг случай, т. е. частично, това би могло да се обясни с политическа воля, икономическа целесъобразност или с вижданията на един или друг ръководител на системата, като цяло процесът е обективно обусловен, струва ми се, като начин за самосъхранение и оцеляване на архивната система, на необходимостта от консолидиране и максимално мобилизиране на управленски, кадрови и финансови ресурси в динамичната обществена среда и понякога катастрофални икономически и финансови условия. В същата посока на мисли Управлението залага и демонстрира по-отчетливо принадлежността на системата преди всичко към държавната администрация, отколкото към културните институции или общинската власт, доколкото това за момента гарантира една по-голяма стабилност и икономическа подсигуреност.

* * *

В границите на съвременния модел на държавната архивна система в България, погледнат на национално ниво, освен структурите на ГУА се включват и други, всъщност отдавна административно-управленски обособени архивни центрове. Такива са **Ръкописно-документалният център**, чиито архивни отдели възникват още след Освобождението и традиционно функционират към Народната библиотека с профил на централен държавен архив за ръкописи и документи от X–XIX в. с национално значение, и **Научният архив на Българската академия на науките**. Друга част спадат към категорията на т. нар. „ведомствени архиви с постоянен състав на документите“,

за които сега се приема и налага терминът **специализирани държавни архиви**. Част от тях са профилирани предвид специфичните видове съхранявани документи – към този тип принадлежат архивите на Българската национална филмотека, Българското национално радио, Българската национална телевизия, Националния институт за паметниците на културата, Главно управление по геодезия и картография и др. Вторият тип са обособени на принципа за принадлежност на документите към отрасли на обществената и държавната дейност, засягащи или свързани с националната сигурност и поради това с по-специфични изисквания към режима на достъп. Такива са **Дипломатическият архив при Министерството на външните работи и архивите към силовите министерства – Министерството на вътрешните работи и Министерството на отбраната**.

Правният статут на тези специализирани държавни архиви, сферата на компетенция и механизмът на взаимоотношенията им с ГУА не са достатъчно ясно определени и законово регламентирани. А и политиката на ГУА към тях не е напълно последователна или най-малкото не ѝ липсва вариантност. При промените в Закона за ДАФ през 1993 г. тези архиви са елеминирани и отпадат при изричното упоменаване на органите за управление на ДАФ, което юридически ги приравнява с традиционните учрежденски архиви. Практически резултат и най-добра илюстрация на следваната управленска политика не само за осигуряване на достъп до преминалата в публичната сфера документация на тези ведомства, но и за физическото им преминаване към тази сфера е прехвърлянето на ЦВА от началото на 2000 г. от МО към системата на ГУА. Днес управленската политика сякаш е еволюирала и отдава предпочитание към първоначалния вариант – проектът за нов архивен закон не само предвижда възстановяване на статута на органи за управление на ДАФ на специализираните архиви, но и предвижда улеснен механизъм за разширяване на техния обхват.

Като контрапункт на отбелязаната по-горе тенденция за консолидация на Държавния архивен фонд в системата на ГУА не би трябвало да се игнорират и неизбежните в такива случаи центробежни прояви. Някои институции полагат усилия по едни или други тясноведомствени, но необосновани от национална гледна точка причини да отвоюват за учрежденските си архиви статут на специализиран архив. Законодателят все още не си е казал думата и по въпроса за съдбата на създадените извън сферата на държавното управление архивни документи. Но мимо закона и управленския контрол на ГУА де факто към недържавни институции функционират архиви с амбиции за комплектуване не само на ведомствена документация, но и документи на други институции и лица, които са от национално значение и безспорна част от ДАФ. Това са обезпокоителни тенденции, доколкото се извършват без законова регламентация и на практика поставят под въпрос координиращата и контролираща функция на ГУА.

Основна причина за тези нерегламентирани процеси е вече твърде набиващото се в очи изоставане в осъвременяването на архивната законодателна и нормативно-методическа база. А законодателството си остава основния механизъм за регулиране на взаимоотношенията както между елементите на една система, така и с останалите органи и институции. За целия период в областта на законодателството може да се посочат единствено измененията и допълненията в Закона за ДАФ от 1993 г. По същество частични, те се свеждат до споменатото редуциране на органите за управление на ДАФ и даването право на партии, организации, юридически и физически лица да изискат по съдебен ред връщането на документи, „неправомерно включени в Държавния архивен фонд или конфискувани от държавата или които считат, че депозирани от тях документи се използват не според тяхната воля".

А всъщност рано, още в началото на 90-те години на XX в., се налага разбирането за безусловната необходимост от цялостно осъвременяване и хармонизиране на законовата и нормативно-методическата база. През 1991 г. започва усилена работа върху нов закон и, наред с проекта на официално назначената комисия, свои проекти подготвят групи и отделни специалисти, подложени на обсъждане в цялата система. През следващата, 1992 г. обаче акцентът е пренесен върху внасянето на частични изменения и допълнения в действащия закон, а работата по цялостен нов проект е „временно замразена" до приемане на други закони, засягащи пряко или косвено архивите. През 1997 г. за известно време се залита в друга посока и се разработва идеята, че нетърпящите отлагане промени от законодателен и нормативен характер могат да получат задоволително разрешение чрез преработване и приспособяване на Правилника за приложението на действащия Закон за ДАФ. От началото на този век са познати други два варианта на проекозакон, като последният под названието Закон за Националния архивен фонд и архивите е приет през декември 2002 г. от Министерския съвет и внесен в Народното събрание, придружен със следната мотивировка за необходимостта от приемането му, която привеждам почти дословно:

1) промяната на обществено-икономическите отношения и свързаната с това необходимост от актуализация на нормативната база в областта на архивното дело;

2) съгласуване на нормативната уредба в областта на архивното дело с българското и европейското законодателство;

3) разширяване на достъпа до архивна информация и използването ѝ за защита на правата и интересите на гражданите, за нуждите на управлението, за научни изследвания и др.

Като цялостен текст законопроектът е достъпен за всеки в сайта на Народното събрание. Дистанцирайки се от общата му философия и единствено в контекста на представеното тук институционално развитие и моделирането

на евентуална бъдеща системна конфигурация, би трябвало да се акцентира върху следните нови трактовки:

Терминът „Държавен архивен фонд", както се вижда и от названието на проекта, е заменен, и то напълно логично с „Национален архивен фонд", но за съжаление, без да бъде дефиниран неговият обхват и съдържание. Със специални текстове проектозаконът дава статут на специализирани държавни архиви на 9 изрично посочени архивни средища. От органите на централната изпълнителна власт сред тях фигурира единствено архивът към Министерството на външните работи, но от друга страна, дава се възможност със закон или с акт на Министерския съвет да се създават специализирани архиви и в други държавни организации – с това въпросът за документацията на силовите министерства ще може да бъде решаван не само на ниво законодателна, но и от изпълнителната власт. Различен подход, дължащ се най-вероятно на това, че по отношение на достъпа до документацията на силовите министерства и на мястото за нейното постоянно съхранение безспорно не е постигнат все още обществен и политически консенсус, това и днес остава най-често дебатираната тема, касаеща управлението на архивите. В проектозакона е направен опит да се регламентира и процедурата за създаване и лицензиране на частни архиви. Най-съществената промяна по отношение на учрежденските архиви и реда за съхраняване приключилите в държавните организации документи касае срока за съхраняване, който от 5 и 10 години е увеличен на 30 години.

В превантивна подготовка за бъдещото прилагане на закона днес се подготвят предвидените в него поднормативни актове – наредбите за организацията, съхранението, използването, експертизата и техническата обработка на документите в учрежденските архиви; за регистрацията, отчетността и съхранението на архивни документи в държавните архиви; за реда за водене на Регистър на Националния архивен фонд и Инструкция за реда за използването на архивните документи, техните копия и за научно-справочния апарат в държавните архиви.

Подобна на архивното законодателство съдба имат опитите и за бързо и глобално актуализиране на архивната методика. Наистина професионалната работа в българските държавни архиви е стандартизирана в методическо и технологическо отношение, и то на едно добро ниво с Методическия кодекс и наредбите от 1982 и 1987 г. за класифицирането, научно-техническото обработване, съхраняването и използването на общоадминистративните и на научно-техническите документи в учрежденията, организациите и предприятията, регламентиращи дейността в предархивното поле. Всеобхватни по отношение на архивната теория, методика и практика, тези разработки и сега се прилагат като основен методически регламент, но времето налага тяхното преосмисляне и преформулирането на ред постановки. От начало-

то на 90-те години на XX в. задачата за актуализиране на МК се прехвърля от един в друг годишен план, а нетърпящите отлагане въпроси се решават в движение и внедряват в практиката чрез отделни инструкции, указания или методически писма. За да избягна тяхното конкретно и вероятно твърде скучно изреждане, без претенция за изчерпателност, бих обобщила необходимото нормативно-методическо осъвременяване в следните насоки:

1. Да се отговори на обществените очаквания за осигуряване на публичен достъп до архивите, свързаното с това разсекретяване на поверителните документални масиви, като успоредно с това се гарантира изискуемата от други законодателни актове защита на личните данни, националната сигурност, авторското право и др.

2. Да се опазят архивните документи като неделима част от културно-историческото наследство, което налага промени в отчетната регистрация, създаването на гаранции за опазване на документите при реституция и приватизация на предприятия.

3. Анализът на процесите в документообразуването и документооборота в държавните учреждения очертава като особено належащо стриктното регламентиране и организация на архивирането на електронните документи, оказване на методическа помощ по опазването и определянето на сроковете за тяхното съхранение и др.

Като цяло все пак не може да не се отбележи общият спад в научноизследователската дейност що се отнася до разработване на теоретичните и методическите проблеми в областта на архивистиката и документознанието. Причините са комплексни – може да се търсят доводи и в ликвидиране на научното звено, и в недостига на средства за национални и регионални форми на професионална квалификация, и в традиционното изкушение на архивистите не от архивната, а от общоисторическата проблематика. И най-накрая, но не и на последно място и не само в това направление, а като определяща за институционалното развитие на системата от държавни архиви в България, трябва да се има предвид ролята на една стратегически ясно формулирана управленска политика и целенасочена воля за нейното реализиране.

ИЗДАВАНЕТО НА ИЗВОРИ – ПРИОРИТЕТ НА ГЛАВНО УПРАВЛЕНИЕ НА АРХИВИТЕ ПРИ МИНИСТЕРСКИЯ СЪВЕТ

ГАЛИНА ПИНДИКОВА

За да не бъдат архивите просто склад за употребена хартия или сухо депо за съхранение на изхвърлените от къщи ненужни бумаги, тези огромни масиви от документи трябва да бъдат публични.

Професионалната ми надежда е, че все повече хора осъзнават и ще осъзнават това, а което е още по-важно – все повече институции разбират, че архивите са част от държавата. Архиви има само когато има държава.

А ние, архивистите, сме затова – с действията си да правим достъпни писмените свидетелства, да подпомагаме разбирането на простия факт, че познанието за миналото не е излишна подробност и че историята, със своята логична повторяемост, ако я познаваме, може да ни спаси от грешки днес. Колкото повече хора и държавници осъзнаят това, толкова по-малко ще са несполуките от дублирането на исторически грешки поради непознаване на историята.

Затова съвсем естествено е хранителите на паметта и познанието, т. е. архивите, да бъдат и основните популяризатори на писменото наследство на нацията, което пазят в хранилищата.

Без претенции за мисионерство, но категорични в абсолютната необходимост от издаването на извори за българската история, през 1997 г. Главно управление на архивите при МС на Р България започна подготовката на първите томове от дълго замисляна документална издателска поредица. Дълго замисляна и силно желана още десетилетия преди това, поредицата точно тогава намери своето време, а може би и своите хора, които да осъществят нейното издаване. Не е възможно да не подчертая, че тя стана факт поради невероятната воля и енергичност, но най-вече опит и вкус на тогавашния председател на ГУА г-н Панто Колев, един отличен познавач на чуждестранните архиви и популяризаторската им практика.

Добавяйки към вече добре познатите на историческата колегия списания „Известия на държавните архиви“ и „Архивен преглед“ още две поредици, вече осма година (дано не звучи самохвално) остават единствен факт в съвременното българско издаване на исторически документи. А съвсем непретенциозното заглавие на едната – „Архивите говорят“, дойде, за да потвърди

основната цел – именно **архивите**, не историците, не журналистите или други тълкуватели, в най-автентичен и несубективен вариант да пренесат през времето писмените свидетелства – по-близки или по-отдалечени.

Като човек, участвал във всички етапи от замислянето на поредицата и правенето на всеки един том, мога да кажа, че първоначалната ни идея беше доста по-скромна – да направим по-лесно ползваеми от изследователите документите за българската история, събирайки ги в книжно тяло.

С напредването на поредицата, от която вече факт са 30 тома, а до края на 2004 г. в печатницата ще влязат още шест, надхвърлихме къде волно, къде неволно замисъла си. Не бяхме предвидили, че тя ще има и чисто публицистичен ефект, какъвто не сме търсили.

Самият факт, че поредицата започва с дневника на една съвсем непозната историческа личност – католическият мисионер от средата на XIX в. Викторен Галабер, сам по себе си говори за отдаване приоритет на познанието.

Няма да е съвсем честно обаче, ако премълча, че желанието ни е така, както изданията намират добронамерено посрещане в средите на историческата колегия, те да имат и своята по-широка читателска публика.

И така, поредицата извори „Архивите говорят" е с напълно отворена тематика и хронология. Не сме наложили никакви рамки, които биха ни ограничили принудително. Залагаме на исторически събития, личности или процеси, които нямат тематико-хронологична последователност или връзка помежду си. Това дава възможност на проекти, които са готови в някаква степен, след одобрението им веднага да влязат в „производство".

Тук считам е подходящото място да отбележа, че като издател Главно управление на архивите привлече неколцина изтъкнати историци, които представляват Издателския съвет, имащ отношение към цялата печатна продукция на Управлението.

Като история на държавните институции беше замислена тази поредица. Тъжно ми е да призная, че те, институциите, все още не се интересуват особено от своето минало. Все пак именно Българската народна банка прояви мислене, достойно за последователи, и с общите усилия вече имаме четири от томовете (т. 3., 7., 19., 29.) на петтомно корпусно издание на историята в документи на тази най-стара финансова институция на България. Но и това наше общо дело не би било възможно без един човек – главният участник от страна на БНБ доц. Румен Аврамов.

Очевидно поет е премерен риск с издаването на документите на Върховната сметна палата, например, или на протоколите на Софийската община в първите месеци след Освобождението, или на дубровнишките средновековни извори. Риск, защото това са теми, интересуващи съвсем ограничен кръг изследователи или самите институции.

По „поръчка“ и благодарение на институционалната грамотност на ръководството на Сметната палата направихме съвместно с тях документален сборник за тази одитна институция, която съществува по цял свят, но която е имала място само в нетоталитарна България (т. 12.).

Като история на институциите може да бъде разглеждан и т. 15. – „Църковно-народният събор 1871 г.“. Този твърде модерен за времето си акт е дело на хора, които, освен че извоюват независимостта на Българската екзархия, няколко години по-късно ще създадат Търновската конституция и ще участват в градежа на нова България.

Като втора тематична група на поредицата „Архивите говорят“, съвсем условно, разбира се, особено важно място заемат изворите за българската история от чуждестранни архивохранилища, като преобладаващи са средновековните. Освен началото – „Дневникът на Галабер“ – I и II част (сега се подготвя трета част) (т. 1. и 8.), следват „Руско-турската война. Дневници, спомени, кореспонденция“ (т. 2.), „Хроника на българското францисканство“ (т. 6.), „Извори за средновековната история на България от австрийските архиви и библиотеки“ (т. 9.), „Дубровнишки извори за българската история“ (т. 10.), „Турски извори“ (т. 13.), „Венециански документи“ (т. 18.), „България в Първата световна война. Германски документи“ (т. 20.), „Русия и българското националноосвободително движение“ (т. 21.), „Балканският комитет в Лондон“ (т. 27.), „България в политиката на трима императори. Германски дипломатически документи“ (т. 30.). С изключение на т. 20. и т. 30., в които документите са само в превод на български език, всички останали са двуезични: т. 1. и 8. – български и френски; т. 2. и 21.– руски; т. 6., 10. и 18. – латински и български; т. 9. – немски, латински и български език, т. 27. – английски (факсимилно) и български.

Някои са съвместни издания с чуждестранни институции и това е една от особеностите на поредицата. Умение е да убедиш чуждестранните партньори да работят с българските архиви. Въпрос на коректност и професионализъм. Така вече за трети път работим с Конгрегацията на асомпсионистите по дневника на Викторен Галабер. Колегиално бе сътрудничеството ни с Руския държавен военен архив, който ни предостави все още неизвестни документи на руските военачалници, главни участници в Руско-турската война – ген. Гурко, ген. Зотов, Редигер и др. Специално бих желала да отлича сътрудничеството ни с Австрийския институт за Източна и Югоизточна Европа при Министерството на културата на Австрия.

Шест от томовете са посветени на най-новата история – тоталитарната партия-държава и съпротивата срещу комунистическия режим. Някои от събитията дори още не са история, тъй като все още има достатъчно живи свидетели или просто съвременници.

Тук особено място заема двутомникът „БКП, Коминтернът и македон-

ският въпрос“ (т. 4. и 5.). Насилствената македонизация на българското население от Пиринска Македония е едно от огромните престъпления на Сталин и Коминтерна, намерило верни и инициативни поддръжници сред ръководителите на БКП и на първо място Георги Димитров.

Сталинските репресии в Русия отнемат живота на хиляди българи там, а на мнозина преобръщат живота напълно. Документи от Архива на българското Външно министерство за жертвите на сталинизма са публикувани в т. 14. от поредицата.

Не съвсем популярно дори в България е едно ярко съпротивително движение, появило се непосредствено след септември 1944 г. Без аналог в останалите страни от съветската зона, горянското движение съществува десет години, има свое радио „Горянин“, което извън територията на България предава близо 12 години. В т. 16. за пръв път бял свят виждат документи за горяните от фондовете на МВР за периода 1944–1949 г. Желанието ни да продължим със следващите години – до 1954, се спира от Закона за защита на класифицираната информация.

Пак от АМВР са част от документите в т. 23. Направен за изключително кратко време по повод посещението на Светия отец в България, томът показва уникални документи от агентурната разработка на осъдения на смърт Никополски епископ Евгений Босилков.

За пръв път излизат документи от архива на ЦК на БКП, доказващи репресиите сред самите комунисти. Чистките в БКП (т. 17.) и осъдените на смърт комунисти са едно от лицата на тоталитарния режим – днешният палач комунист, само след месеци сам става жертва на собствените си съпартийци.

Изданията през 2003 г. до голяма степен бяха съобразени със 100- годишнината на Илинденско-Преображенското въстание: т. 24. – „Михаил Герджиков и подвигът на тракийци“, т. 25. – „Из архива на Гоце Делчев“, т. 26. – „Четите на ВМОРО, преминали през Кюстендилския пункт“.

Стремим се да спазваме изискване, което сами сме си наложили – документите да се публикуват за пръв път в основната си част, както и минимум бележки и коментар по съдържанието им. Макар и с известни неточности, важни за нас са индексите – именен, географски и предметен, където съставителите преценят.

Поддържането на подобна поредица изисква много усилия. Даваме си сметка, че и 300 тома да бъдат издадени, няма да бъде задоволен гладът за информация и винаги ще останат неразкрити събития, личности или процеси и винаги ще има огромно количество документи, които ще очакват своето публикуване.

Дотук не казах нищо за „Архивни справочници“, поредицата, в която излизат пътеводители, описи и други справочници, без които не е възможно ориентирането и работата в архивите. Те са еднакво необходими както на

читателите, така и на работещите в съответния архив. Особено уместни и търсени се оказаха двата пътеводителя по фондовете на бившия Централен партиен архив – т. 1. е напълно изчерпан и търсим възможност за преиздаването му. Повечето от архивите са с твърде остарели пътеводители, но колегите доста несмело пристъпват към работата по тези така важни справочници. Съжалявам, но списъкът се води от ЦДА.

„Архивен преглед" – по-старото архивно списание навърши 50 години и издаде своя юбилейна книжка с пълна библиография на публикациите в него.

„Известия на държавните архиви", което вървеше тежко в средата на 90-те години, а по-вярното е, че въобще не вървеше, вече стопи забавянето и от тази година излизат регулярните две книжки годишно.

Опитахме се и като визия поредиците ни да имат общ елемент, но и характерна цветова особеност за всяка поотделно.

И накрая – въпреки неблагоприятната финансова среда, ГУА ще продължи да залага в приоритетите си публикуването на извори за българската история

Вярвам, че пред нас са още много следващи издания.

ИНТЕГРИРАНЕТО НА ЦЕНТРАЛНИЯ ПАРТИЕН АРХИВ В ЦЕНТРАЛНИЯ ДЪРЖАВЕН АРХИВ И НЕГОВОТО ЗНАЧЕНИЕ ЗА РАЗШИРЯВАНЕ НА ИЗВОРОВАТА БАЗА ЗА ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

ТОДОР ДИМИТРОВ

Възобновяването на дейността на Българското историческо дружество е важен момент в развитието на нашата историческа наука. Като доброволна професионална организация, то има редица специфични задачи, една от които е обмен на разнообразна информация по различни въпроси, свързани с подготовката на историческите изследвания. Основната предпоставка и условие за пълноценни и стойностни проучвания е наличието на солидна изворова база, на богат документален материал, а държавните архиви са най-важният негов пазител.

Ролята и значението на архивите за развитието на историческата наука отдавна са общоизвестни и ние нямаме намерение отново да ги обосноваваме или повтаряме. Използваме случая, че тук са събрани толкова много историци, за да ги информираме за едно значително попълване на държавния архивен фонд през последните години чрез приемането на документалния материал на бившия Централен партиен архив в Централния държавен архив.

Тъй като някогашният Централен партиен архив беше ведомствена институция със специфични задачи, с ограничен достъп на читатели и по-особен режим на ползване на документите, неговата структура, обем и съдържание все още не са достатъчно известни на много историци. Ще се опитаме да хвърлим малко повече светлина по въпроса за неговото интегриране в Централния държавен архив, както и за възможностите, които дава неговата документация за разширяване на изворовата база за исторически изследвания.

През февруари 1948 г. с решение на Секретариата на ЦК на БКП е създаден Партиен архив, в който се събират всички партийни документи, а също ръкописи, писма, бележки, печатни произведения, фотографии и др., които се отнасят до цялата история на партията от времето на нейното основаване. В началото на 1949 г. Партийният архив при ЦК на БКП е преустроен в Централен партиен архив (ЦПА) и му е възложена задачата да комплектува,

обработва и съхранява и документи на ЦК, отнасящи се до дейността на партията след 9 септември 1944 г.

В продължение на повече от четири десетилетия някогашният Централен партиен архив натрупва огромен документален масив, който включва 405 архивни фонда и колекции и близо 200 частични постъпления. Комплектувани и обработени са 121 569 архивни единици, които се предоставят за ползване от читателите. Освен тях има и голямо количество необработени материали – повече от 6000 твърди папки и 1376 кутии. Тази документация е разположена на стелажи, чиито лавици заемат обща дължина 2100 линейни метра.

Основно място в Централния партиен архив заемат документите на БКП – на нейните ръководни органи (конгреси, конференции, пленуми, Политбюро, Секретариат), както на местни партийни органи и организации. Наред с тях има и много архивни документи на масови организации и движения (синдикални, младежки, кооперативни и др.), които БКП е ръководела до 9 септември 1944 г. Важни документи има и в редица лични фондове на известни дейци на БКП като Георги Димитров, Васил Коларов, Трайчо Костов, Тодор Живков и др.

Съгласно Постановление № 127 на Министерския съвет (ДВ, № 55, 12 юли 1991 г.) документите на политическите партии, създадени от тяхната дейност до 10 ноември 1989 г., които са ценни по смисъла на ЗДАФ, се предоставят на държавните архиви. В него се уточнява, че „в Централния държавен архив на Република България се предоставя ценната налична документация по смисъла на ал. 1 (явна и поверителна), съхранявана в Централния партиен архив".

В изпълнение на това постановление Централният партиен архив прекратява своето самостоятелно съществуване, а съхраняваните в него документални материали през 1993 г. са предадени на Централния държавен архив. По такъв начин документацията на Българската комунистическа партия, чиято дейност в продължение на няколко десетилетия е тясно преплетена с държавата, намира естественото си място сред архивите на другите държавни институции.

В момента документацията на някогашния ЦПА е обособена съставна част от Централният държавен архив. Запазена е вътрешната архивна схема за структуриране на архивните фондове, колекции и частични постъпления. Не е извършвано прекомплектуване, сливане, закриване или отчисляване на фондове. Съхранени са и се използват всички подготвени дотогава описи от научно-техническата обработка на фондовете, спомагателни картотеки, каталози, указатели и други справочни и помощни разработки. Продължава и научно-техническата обработка на документацията. След приемането в Централният държавен архив са обработени документите на конгресите, пленумите и конференциите на БКП, решенията на Политбюро и Секретариата

на ЦК на БКП за периода от 1975 до 1989 г. В момента се обработват документите на отделите на ЦК на БКП за периода от 1975 до 1989 г. Започна обработката и на фонда на бившия генерален секретар на БКП – Тодор Живков, който включва служебната му документация; пред завършване е описът на илюстративния (снимков) материал към фонда.

Бившият Централен партиен архив в продължение на редица години е затворена ведомствена институция с ограничен достъп на читатели. Ползването на съхраняваните в него документи е съпроводено с редица условия, изисквания и ограничения. В резултат на това дори сред историческата общност у нас, а да не говорим за по-широката ни културна общественост, нямаше пълна и точна представа за характера, обема и съдържанието на тази документация. За пример ще посочим, че списъкът на фондовете беше поверителен, а повечето от описите на обработените фондове не се даваха за ползване от читателите. Те представяха служебно писмо или молба с посочена тема, а съответният служител в ЦПА преценяваше какви документи могат да се ползват.

След 1989 г. към документацията от бившия Централен партиен архив има засилен обществен интерес. Извършените обществено-политически промени в страната логично и закономерно доведоха и до изменения в ползването на документите. Отпаднаха изискванията за поверителност и разрешения. От години вече документите на някогашния ЦПА се ползват от читателите без каквито и да било ограничения или условия. Единственото принципно условие, за което държим и ще продължим да държим, е читателите да се отнасят грижливо и да пазят от повреди и унищожаване предоставените им за ползване документи.

За да отговорим на засиления обществен интерес към документацията на някогашния ЦПА, ние подготвихме и издадохме в нашата поредица „Архивите говорят“ два пътеводителя. Те са предназначени както за специалисти (историци, изследователи и архивисти), така и за широк кръг читатели.

Първият – озаглавен „Пътеводител по фондовете на БКП, съхранявани в Централния държавен архив“ – е издаден през 2000 г. Той представя всички фондове, архивни колекции и частични постъпления. Една от характерните му отлики от досегашните подобни издания е представянето с исторически справки на фондообразувателите и анотации за наличните документи не само на обработените, но и на необработените фондове.

Вторият – „Пътеводител по мемоарните документи за БКП, съхранявани в Централния държавен архив“ – е издаден през 2003 г. и е продължение на предишния. В него са представени документи от мемоарната сбирка на бившия ЦПА. Събирани повече от 40 години, те наброяват около 4000 броя с общ обем над 130 000 листа. До 1989 г. част от тях са поверителни, дос-

тъпът на читатели – ограничен. Сега те са на разположение на читателите в Централния държавен архив.

С тези два пътеводителя ние представяме пред нашата общественост целия наличен документален масив на някогашния ЦПА.

За да отговорим на засиления обществен интерес и улесним читателите, ние пристъпихме към тематично разкриване на съдържанието на документацията на бившия ЦПА. Това изисква трудоемка и продължителна работа, но ние се надяваме, че резултатите ще оправдаят нашите усилия. Пред завършване е вече един свитък, който включва 35 тематични рубрики с близо 5000 документа. Още в началния етап на започнатата работа ние вече оказваме съдействие на Нов български университет за подготовката на „Христоматия по най-нова история на България (1944–1989 г.)", необходима за учебната работа на студентите по история.

Тези тематични разработки биха били полезни както при научни проучвания, така и за преподаватели по история, млади научни работници, аспиранти, студенти и широк кръг читатели при подготовката на дисертации, дипломни и курсови работи, студии, статии, реферати, за онагледяване на обучението по история и др.

В резултат на извършените през 1989 г. промени в обществото и линията на премахване на ограниченията за ползване на документацията, на откритост и достъпност, която ние неизменно провеждаме, броят на читателите и обхватът на използваните документи на бившата БКП непрекъснато нараства. Докато през 1997 г. са изпълнени 289 поръчки за 3787 архивни единици, през 2003 г. те се увеличават на 527 поръчки за 5636 архивни единици.

Макар и накратко, изложените дотук факти и обстоятелства маркират основните моменти от процеса на интегрирането на документалния масив в бившия ЦПА в системата на държавните архиви, неговото състояние в момента и извършваната от нас работа за по-нататъшната му архивна обработка, популяризиране и използване.

В заключение можем да посочим, че документацията в бившия ЦПА е със значителен обем и голямо жанрово разнообразие. Доскоро тя е използвана ограничено и избирателно, с конюнктурна интерпретация. С интегрирането ѝ в Централния държавен архив отпадат всички пречки и условности при нейното използване. Пред нашата историческа наука стои задачата за нов обективен прочит на тази документация. Ние като архивна институция сме готови да поемем полагащата ни се част от тази задача. Вярвам, че историците – членове на Българското историческо дружество ще оценят по достойнство нейното значение и ще поемат своята част. Пожелаваме им плодотворна работа, нови задълбочени проучвания, приносни моменти в развитието на нашата историческа наука.

ИНФОРМАЦИОННАТА ДЕЙНОСТ НА ДИРЕКЦИЯ „ЦЕНТРАЛЕН ВОЕНЕН АРХИВ“ В УСЛОВИЯТА НА ДЕМОКРАТИЧНИ ПРОМЕНИ И ИНТЕГРАЦИЯ КЪМ ЕВРО-АТЛАНТИЧЕСКИТЕ СТРУКТУРИ

ИВАН КОЕВ

Многообразното и динамично развитие на уникални процеси и явления в политиката, науката и културата в годините на дълбоки промени на българското общество доведе до неотслабващо нарастване на интереса към архивната информация както за близкото минало, така и за събития и явления, станали преди петдесет, сто години. Този интерес е стимулиран и от приоритетната външна политика на Република България за присъединяване и интеграция в евро-атлантическите структури. Едновременно с това възникнаха тенденции за по-широко взаимно опознаване и обмяна на знания в областта на управлението и държавната администрация, в икономиката, науката, културата, образованието. Тези тенденции не отминаха и системата на държавните архиви, които, за да отговорят на новите предизвикателства, започнаха да се реформират.

Архивната система е призвана адекватно и неотложно да се отзовава на исканията на реформиращите се държавни институции за предоставяне на ретроспективна информация за политически, социално-икономически и културни събития, явления и факти. За вземане на своите актуални управленски решения и за реализиране на произтичащите от тях задачи те изпитват, образно казано, неотслабващ информационен глад. Поради това съществено значение все повече придобива задачата за повишаване ефективността на архивната информационна дейност.

Предоставянето на десетки хиляди справки и копия от архивни документи за притежавана собственост от държавни институции и частни лица, на удостоверения от социален и правен характер неотменно съпътства останалите, но не по-малко важни архивни процеси. Чувствително разшири своя обхват и изучаването на архивните документи от учени, краеведи и проявяващи интерес към семейната история граждани.

Посочените по-горе обстоятелства изискват неотложни и мащабни научни и практически действия за откриване, анализиране и бързо внедряване на нови методи, подходи и решения, с които на базата на нашия и световния опит да се открият алтернативни направления, които да осигурят оптимизи-

ране на информационните процеси. По този начин ще се постигне желаната промяна в организацията и темповете на използване на архивните документи. Ще се създадат необходимите възможности за по-широко и повсеместно внедряване на съвременните информационни технологии, които ще са ориентирани към най-новите постижения в производството на електронни системи и софтуерни продукти. Ще се разработят и внедрят съвременни и бързодействащи системи за безхартийна комуникация.

Динамизирането на архивноинформационната дейност и засиленият интерес на обществото към архивните документи, дълбоките структурни и организационни промени в Министерството на отбраната оказаха съществено въздействие върху статуса и дейността на Централния военен архив. Формиран на 1 юли 1951 г. в гр. Велико Търново като един от първите ведомствени архиви, той преминава през различни етапи на своето развитие, за да достигне до 1 януари 2000 г., когато, съгласно ПМС № 237 от 21 декември 1999 г., е преподчинен на Главно управление на архивите при Министерския съвет. През същата година, съгласно ПМС № 69 от 2 май, ГУА – МС заедно с Централния държавен архив, ЦВА и останалите териториални държавни архиви се преобразуваха в Държавна агенция и Дирекции. От 1 юни 2000 г. в ЦВА беше обявен щат за държавни служители, който обхваща близо 50% от личния състав по служебно-правни отношения и останалите по трудовоправни отношения. Формирани са три отдела и обща администрация, за които бяха обявени специфични функционални задължения. С обявените нормативни актове в ЦВА се създадоха нови, на качествено по-високо ниво условия за извършване на процесите, присъщи на държавните архиви. Установи се трайна тенденция към все по-широко навлизане на ЦВА в националната информационна система. Разшириха се функциите му, които от предимно ведомствени преминаха изцяло към общонационални по характер и значение.

В Дирекция „Централен военен архив“ се съхранява архивното богатство на въоръжените сили и структурите на Министерството на отбраната за периода от Освобождението до наши дни. Систематизираните и съхранявани в архива близо 75 милиона документа предизвикват засилен интерес от страна на държавните институции, на голям брой изследователи и частни лица. Тези документи са основен източник на информация за дейността и развитието на българската армия, за водените от нея войни в края на XIX и през XX в., за важни исторически събития, свързани с историята, развитието и дейността на военните поделения и частите, за службата на кадровия състав, наборните войници, служителите и работниците, за материално-техническото и тилово осигуряване, за обучението във военноучебните заведения и т. н.

Важно условие за многоаспектното и интензивно използване на военно-архивните документи е високият професионализъм, умения и опит на експертите и специалистите в архива при разкриването и систематизирането на информацията. Благодарение на тяхната дейност в продължение на повече от 30 години се изгражда научно-справочния апарат в състав от възприетите от съвременната архивистика елементи – описи, каталози, справочници и др. Системата от каталози е добре развита, като при нейното изграждане от 1968 г. досега, в обем близо 1 милион фиша, се спазват установените от нормативната база и практиката правила и изисквания. По външна форма каталозите в ЦВА са картотечни (фишови). По структура те се делят на каталози с логическа и каталози с формална (азбучна) структура. Изборът на фондовете и документалните комплекси за тематично разкриване се определя от значимостта им в системата на Министерството на отбраната, интензивността на търсената в тях архивна информация и особеностите на елементите на научно-справочния апарат. Други критерии за подбора на данните за каталогизация са авторът и адресатът на документа, датата и мястото на събитието, степента на физическото състояние и най-вече информационната наситеност на документите.

Важен справочник за фондовата наличност в ЦВА са инвентарните описи и „Пътеводител на архивните фондове 1887–1945 г.“. И двата справочника обаче се нуждаят от сериозна преработка и осъвременяване, като „Пътеводител“-ят трябва да се разшири за периода до 2000 г.

Сериозен проблем пред ЦВА е липсата на автоматизирана информационна система на базата на компютърна мрежа, поради което разкриването, търсенето и извличането на съдържащата се в документите и каталозите информация се извършва по традиционния ръчно-механичен начин. Това в голяма степен стеснява възможностите за изграждане на модерна читалня, оборудвана със съвременни информационни технически средства – компютризирани читателски апарати, скенери, принтери и т. н. Независимо от тези обективни обстоятелства, свързани със сериозно инвестиране, в читалнята на архива ежедневно работят изследователи от цялата страна. За периода от 1951 г., когато е формиран архивът, до 30 септември 2004 г. в ЦВА са работили 4769 изследователи, като са посетили читалнята в продължение на 36 573 дни. За същото време на тях са предоставени 114 981 бр. архивни единици, което представлява приблизително 25% от общата архивна наличност в ЦВА.

В годините на растяща интеграция в евро-атлантическите структури и особено след 2000 г. читалнята на ЦВА е посещавана и от увеличен брой чуждестранни изследователи. Тук трябва да се знае, че в миналото техният достъп беше свързан с немалко ограничения, че това беше сведено до формално представяне на молба за разрешение за достъп и писмено информира-

не за датата на посещението. През ноември 1997 г. читалнята беше посетена от гражданите на САЩ Хенри Майер и Вадим Алцкан. Те извършиха проучване върху пълния обем от документи за положението на евреите в България през Втората световна война във връзка с подготовката на експозиция в изложбените зали на Световният музей на Холокоста във Вашингтон

През юни 1999 г. проучване по документи, съхранявани в ЦВА, извърши Клаудия Вебер от Германия. По нейната дисертационна тема „Военни паметници в България 1877–1944 г." тя откри редица документи, които не бяха публикувани досега в Германия, с което даде своя принос във взаимното опознаване историята на двата народа. До края на същата година работиха още: Михайло Миноски (Скопие, Македония) на тема „Гоце Делчев в Българската армия", Оливие Бюирет (Франция): „Репарации на България към страните – победителки в Първата световна война", Саймън Кусев от Англия на тема „Архивни документи за м-р Франк Томпсън".

Броят на чуждестранните изследователи, които са проучвали архивни документи в читалнята на ЦВА, значително нарасна през 2000 г., когато архивът беше преподчинен на ГУА – МС и започна по-широк обмен на архивна информация със страните от Европа и Балканите. Марчела Щерн от гр. Виена (Австрия) извърши две посещения – през юни 2000 г. и през юли 2001 г. По разработваните от нея теми за живота и дейността на княз Батенберг тя се запозна с множество документи за периода от заемането на престола до абдикацията му на 26 август 1886 г. Интензивно проучване по архивните документи на ЦВА извърши директорът на Националния архив на Македония в гр. Скопие Зоран Тодоровски. Той направи пет посещения през септември 1999 г.; септември 2000 г.; ноември 2001 г. и декември 2002 г., свързани с работа по теми за ВМРО 1912–1934 г., дейността на Методи Шатаров и дейността на Македонската бригада „Гоце Делчев" и др.

Проф. Александър Траяновски от Института по национална история на Македония в гр. Скопие проучва архивни документи в ЦВА през ноември 1991 г., септември 2000 г., октомври и декември 2002 г. по теми, свързани с участието на македонски доброволци във войните през периода 1877–1918 г.; за Мустафа Кемал Ататюрк.

През май 2001 г. В. Г. Узун от Украйна извърши проучване по документи на темата „Размяна на военнопленници между България и Украйна след Първата световна война", а Стивън Морис от САЩ работи по „История на Виетнамската война 1964–1975 г.". Интересни документи за своя родственик Александър Фудулаки откри Жерар Вандер Слайс от Холандия през лятото на 2003 г. Женен за българка, той изпитва най-топли чувства към българската военна история, за което има сериозен повод. Прадядото на съпругата му е първият офицер в българския военноморски флот и командир на портовата рота. Следват посещения на Стивън Сан (САЩ) през 2003 г. и Денис Бернард

(Канада) през настоящата година. Денис Бернард извършва проучване по документи, съхранявани в ЦВА, на тема „Българската авиация 1935–1947 г.“. Амбицията му е да напише монография, която да отпечата и разпространи в Канада и САЩ.

Изложеният по-горе кратък преглед на имената и темите на чуждите изследователи показва нагледно отношението и интереса на военната историография зад граница към българската военна история и свързаните с нея биографии на видни и неизвестни военни деди и военачалници. За съжаление трябва да отбележим, че до настоящия момент не е осъществено нито едно посещение на експерти от ЦВА с цел проучване на документи по определена тема в страните на Европа, Турция и САЩ, въпреки постигнатата договореност. Основна причина е недостатъчната възможност за инвестиране на подобни посещения. И ето, че стигаме до търсене на алтернативно решение, с което да постигнем същия резултат, но с по-малко пари при същата или близка до нея ефективност. По наше мнение това отново може да се основава на принципа на безхартийната комуникация, където с парите на пет или десет командировки може да се изгради една действаща интернет мрежа, която по линията на международния обмен на националната информационна система чрез интернет да получава бързо и в необходимия обем търсената информация. Основание за тези разсъждения е инсталираният оптичен кабел в сградата на ЦВА преди повече от една година, чрез който може да се осъществи предлаганата по-горе идея.

Много често държавни институции, обществени организации и частни лица се обръщат към ЦВА със запитвания, свързани с конкретни данни за исторически събития, за кадровата и наборната служба, за загубите на жива сила по време на войните, за снабдяване с въоръжение, бойна техника и имущество. В отговор на техните искания се изготвят научноинформационни справки. Те са свързани със задълбочено проучване по документалните комплекси за съответния хронологичен период, поради което са необходими сериозни познания по темата. През последните пет години техният брой постоянно расте, като изготвянето им довежда до все по-голям разход на време. За посочения период са изготвени повече от 1100 научноинформационни справки със средно изразходвано време на всяка една от тях най-малко два работни дни.

Във всички случаи, когато описанието на документа не е достатъчно, се налага да се предостави на потребителя и съответното ксерокопие. Сравнителните данни показват, че средно на година в архива са регистрирани 600 заявки за повече от 17 500 ксерокопия.

Между по-интересните научноинформационни справки можем да посочим: „Тракийският въпрос 1912–1914 г.“, „Съветски военни съветници в България 1944–1989 г.“, „Дейността на д-р Делце в България 1943–1944 г.“,

„Началници на Оперативния отдел към Генералния щаб 1947–1950 г.“, „Санаториумите в БА“, „49 пехотен полк през Балканските войни“ и т. н.

Богатата информационна база, в която се откриват значителен брой неизвестни или непубликувани документи, и наличието на специалисти архивисти, притежаващи висок професионален опит и умения, създават необходимите условия за научни публикации и широка популяризаторска работа. Макар и ограничени от други приоритети на информационната дейност, с цената на работа в извънработно време, те също бележат значително развитие през изминалите години. От специалисти на ЦВА или с тяхното активно съдействие са публикувани в научни списания или са изнесени пред научни сесии и конференции множество статии и научни съобщения. Между тях само за периода след 1 януари 2000 г. са разработени 38 научни съобщения и са публикувани 8 научни статии. Заедно с това по повод 95-годишнината от обявяването на независимостта на България за първи път беше издаден сборник от документи във вид на мултимедиен продукт „Независимостта на България и Българската армия“. Излезе от печат и сборник от документи „Българо-турски военни отношения през Първата световна война 1914–1918 г.“ Пред приключване е пълен справочник за доброволците от Македоно-одринското опълчение през Балканската война. Вече са подбрани документите и за сборник „Родопите през Балканската война“.

През следващите години научноинформационната дейност на ЦВА ще продължи да се развива, но за нейното реализиране ще са необходими новите информационни технологии, новите и по-ефективни технически средства.

Издаването на удостоверения от трудово и социално-правен характер, казано по-кратко административното обслужване, е друго важно направление в информационната дейност на Дирекция „Централен военен архив“. Националното значение на административното обслужване към настоящия момент се определя от обстоятелството, че за периода до 2000 г. единствено в ЦВА се съхраняват за постоянно всички архивни документи, свързани с управлението на кадровия и наборния състав на въоръжените сили, вкл. и разплащателните ведомости за месечното трудово възнаграждение. Не тук и не точно сега е мястото за обсъждане на този проблем от гледна точка на архивната теория и от гледна точка на архивната практика в Министерството на отбраната. Ще подчертаем само, че това изключение, в сравнение с останалите архиви, се обяснява от ведомствения характер на документите, голямото текучество и преназначавания в поделенията и частите, ежегодното постъпване и освобождаване от служба на наборни военнослужещи, цикличните промени в заплатите за звание и длъжност, дължащи се на определеното в Закона за въоръжените сили развитие на кадровия състав, и не на последно място тясната обвързаност между съдържанието на отделните заповеди и разплащателните ведомости.

Проблемът със срочното изпълнение на молбите по административното обслужване на гражданите води началото си от 1984 г. Тогава с ПМС № 16 от 24 април 1984 г. бяха предоставени редица привилегии на ветераните от Отечествената война на България 1944/1945 г. На основание на Постановлението трябваше в много кратки срокове да се подготвят и издадат повече от 360 хиляди удостоверения, потвърждаващи качеството „ветеран от войната". Това доведе до чувствително забавяне изпълнението на останалите регистрирани молби от трудово и социално-правен характер. Времето за изпълнението на една молба се удължи с повече от една година. През следващите години, поради възродителния процес и изселването на турското население, настъпилите съществени промени в социалното законодателство, най-вече в резултат на сериозните съкращения в БА, административното обслужване се затрудни още повече. То се превърна в приоритетна, а през последните години в единствена задача, стояща за решаване пред ръководството и личния състав на ЦВА.

Затрудненията с административното обслужване придобиха особена острота в периода след 1996 г., когато много динамично и широкообхватно започна реалното провеждане на реформата в БА, когато бяха обнародвани нови нормативни актове по пенсионното осигуряване и влезе в сила новият Закон за ветераните от войните.

През целия период от 1984 г. досега затрудненията по издаване удостоверения на гражданите се преодоляваха чрез промени в организацията на работа, включване на целия личен състав, работа на две смени, назначаване на служители по извънщатен състав, въвеждане на щемпел за просрочено изпълнените молби.

Със задоволство можем да обявим, че към 30 септември 2004 г. броят на неизпълнените молби е сведен до 760. Тези молби са регистрирани в ЦВА през времето от 20 август до 30 септември. Този малко повече от едномесечен срок, с малки изключения, се спазва от началото на 2004 г. По този начин за първи път през последните 20 години затрудненията по административното обслужване са изцяло преодолени. От 1984 г. до настоящия момент са изпълнени 724 664 молби, а само за времето след 1 януари 2000 г. – 151 692 молби. За целия период от формирането на ЦВА до наши дни са изпълнени повече от 1 милион и 100 хиляди молби.

С успешното преодоляване на дългогодишните затруднения по административното обслужване на гражданите беше завършен един труден и тежък период от развитието и дейността на ЦВА. С този успех се откриха реални възможности да се възстанови работата по основните и традиционни за всеки архив процеси: комплектуване, съхранение, изграждане на застрахователен фонд и най-вече – широко използване на архивните документи.

В заключение трябва да подчертаем, че от съществено значение за усъвършенстването на информационната дейност, както и за цялостното развитие на ЦВА е изучаването и внедряването на чуждия опит в областта на архивистиката и по-конкретно във военноархивното дело. Взаимни посещения са осъществявани до 1989 г. от бившите СССР и ГДР. Но през следващите години връзките със сродни учреждения от други страни станаха по-чести и по-резултатни.

На 15 април 1993 г. ЦВА беше посетен от военния аташе на Франция в България г-н Жан Клод Белони. Той прояви подчертан интерес към взаимната обмяна на архивна информация и създаване на трайни връзки между специалисти от двете страни. Той е и първият чуждестранен офицер от западна страна, членуваща в НАТО, който е посещавал ЦВА.

От 27 до 31 юли 1994 г. в ЦВА гостува делегация от Историческия институт на Чешката република в състав д-р на ист. н. Юри Фидлер, г-н Владимир Пилат. По време на тяхното посещение се проведе интересна дискусия за българо-чешките военни отношения и по-специално материално-техническото снабдяване на Българската армия от Чехия.

От 29 до 31 май 1995 г. наша делегация в състав – полк. Ангел Дърев от Управление „Военни архиви" МО, Иван Коев – началник-отдел в ЦВА, и Йордан Вангелов също началник-отдел в ЦВА посети Генералния щаб на Румънската армия и техния Централен военен архив в гр. Питиц. По време на няколкодневните дискусии беше извършен обмен на мнения по всички въпроси, засягащи дейността и развитието на двата архива. Споделен беше ценен опит с румънските колеги по микрокопирането и реставрацията на архивните документи.

Един месец по-късно нашата визита беше върната от румънска делегация в състав: полк. Добре от Генералния щаб на Румънската армия и полк. Никулеску – началник на техния Централен военен архив.

Румънските гости бяха впечатлени от сградния фонд на ЦВА, от добре изградения научно-справочен апарат, от организацията на работата в архивохранилищата и установения ред по издаването на документи от трудов и социално-правен характер.

През същата година се осъществиха взаимни посещения – съответно в турските военни архиви и в ЦВА. При тези посещения и двете делегации получиха изчерпателни данни за проблемите, които имат да решават в областта на автоматизацията на архивните процеси и по изграждането на застрахователен фонд чрез микрокопиране на архивните документи.

През следващите години ЦВА беше домакин на делегации от военноисторическите служби на Германия, САЩ, Италия и Испания, при които бяха обсъдени множество въпроси по състоянието на военноархивното дело във всяка отделна страна.

Резултатите от проведените срещи и разговори бяха обсъждани много задълбочено от ръководството и личния състав на ЦВА и намериха своето място в решения за мерки по промяната в организацията на труда, технологията на някои от архивните процеси, професионалната подготовка и обучението на личния състав.

ПАМЕТТА ЗА ПРОМЯНАТА
(ИЗ ФОНДОВЕТЕ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ – ХАСКОВО)

ВИОЛЕТА КОСТОВА

Промяната на българското общество, започнала на 10 ноември 1989 г., беше предизвикателство и за музейните специалисти, които се занимаваха с проблемите на най-новата българска история. От една страна – в посока на търсене и проучване на недостъпните до този момент документи и по-деликатни теми за периода между 9 септември 1944 г. и 10 ноември 1989 г. От друга – стремеж за максимално съхраняване на живата, случваща се в момента история в съответния град и регион. Сега, 15 години по-късно, във фондовете на повечето музеи в страната са запазени разнообразни по характер свидетелства за времето на прехода. Преход към демокрация, към пазарна икономика, време на социални и демографски трусове, време на преосмисляне на лични и обществени ценностни системи и на самите нас като народ и държава.

И, ако си позволявам да представя на Вашето внимание тази тема, то е, защото създадените колекции в музеите са част от паметта за промяната. Комплектуването им в момента на събитието е добра предпоставка за обективно, достоверно и многостранно документиране на времето на прехода. Съхраняването им във фондовете като експонати и като научен архив дава възможност за изследване на различни аспекти от най-новата ни история в тяхната регионална специфика сега и за в бъдеще. Настоящото изложение е изградено на основата на съхранените материали във фондовете на отдел „Най-нова история“ при Историческия музей – Хасково.

По вид това са колекции снимки, лозунги от митинги, ръкописни или печатни рекламни издания, документи, плакети, значки и други твърде разнообразни материали, колекции аудиозаписи на публични и предизборни изяви на политическите партии в града. Тематично те отразяват на първо място обществените и политическите публични събития, някои страни на икономическите и социалните промени, нови моменти в развитието на културните институции и еманципацията на етническите общности в града.

Най-пълни и последователни са колекциите, отразяващи политическите промени – първите обществени прояви, предизвикани от промените и събитията в столицата, възстановяването на старите партии и формирането на новите в края на 1989 г. и началото на 1990 г., всички кампании за прези-

дентски, парламентарни и общински избори от 1990 г. до 2003 г. Запазените лозунги, снимки и аудиозаписи от първия митинг на демократичните сили в Хасково (23 декември 1989 г.) показват началото на промените в града. Лозунгите съдържат идеята за трайните национални ценности чрез името на Апостола, за реабилитация на ликвидираните през 1947 г. БСДП (о) и БЗНС – Никола Петков, за възстановяване на Търновската конституция („Да започнем от 1946 г."), за многопартийност и демокрация („не преустройство, не демократизация"), за промяна формите на собственост („трудова-частна"), за страха от унищожаване на документи и изтичане на капитали, за европейска принадлежност („И Хасково е в Европа") и др. За първи път публично се поставят конкретни проблеми от екологичен и политически характер, специфични за града и региона. Без съмнение тук ще видим на моменти странно смесване на понятия, било за формите на собственост или за многопартийност, но това е началото на промяната в града – в недрата на живота и мисленето до вчера[1].

Особен интерес представлява колекцията от снимки и лозунги от митингите, започнали на 2 януари 1990 г. в Хасково в отговор на ПМС от 29 декември 1989 г. за възстановяване имената на българските турци. Едно ново избухване на обществен протест, пряко свързан с „възродителния процес" от 1984–1985 г., последвалото лято на 1989 г. и „голямата екскурзия". Тук няма особено голямо разнообразие на лозунги и искания на участниците в митингите. Показателни са и понятията за тяхното определение – от „национални" до „шовинистически". Тъй като по това време възникват някои формации, които остават и после в политическия спектър, трябва да споменем документите по основаването на Комитета за защита на националните интереси, сигналния брой на неговия орган – в. „Камбана", и някои от първите му декларации от 5–6 януари 1990 г.[2]

Без да се спирам на последвалите политически събития в Хасково, които са тема на по-раншна публикация[3], ще отбележа, че колекциите плакати, афиши, листовки и други разнообразни издания на политическата реклама по време на предизборните кампании за президент, парламент и местни органи на властта дават възможност да се проследи пътят по политическия плакат на символи, девизи, емблеми и етикети, послания на партии и коалиции – от първите издания на обикновена вестникарска хартия и едноцветен печат до луксозните, на хромова хартия и с многоцветен печат. Макар и порядко, все пак има запазени учредителни документи, програми и устави на отделни партии и местните им организации. Разбира се, рекламните материали в президентските кампании са еднакви за цялата страна. При парламентарните вече има характеристики на съответния избирателен район, докато тези за местни избори отразяват спецификите и конкретната символика на отделната община, та дори и на един град, район или село, независимо от

общоприетите концепции на всяка участваща политическа формация. От друга страна, снимките запечатват определен момент от събитието, а аудиозаписите дават допълнителна информация за атмосферата на митинга (или в залата), за поведението на лидери и кандидати за народни представители, общински съветници и кметове. Комплексът от гореизброените материали дава възможност да се види един или друг момент от събитията в неговата уникалност. Освен това интерес представляват присъствието и речите на лидерите на основните политически сили в определени моменти. Като пример ще посоча словата на Ф. Димитров и А. Луканов в Хасково непосредствено след изборите за XXXVI НС в седмицата преди балотажа за кмет на града (октомври 1991 г.), речите на Иван Костов, Евгени Бакърджиев и Ахмед Доган през 2001 г., на Ив. Костов през 2001 г.[4]

Цялата съвкупност от посочените документи за последните 15 години документира сравнително пълно обществените и политическите процеси в Хасково на фона на общите тенденции в страната.

Когато говорим за процесите на смяна на политическата система, следва да отбележим развитието на общините като институция – от създаването на временните управи след изборите за Велико народно събрание (10 юни 1990 г.) досега. От една страна е разнообразната политическа палитра по време на местните избори. От друга – новите символи и знаци – герб, знаме, значки, почетни или наградни знаци, печатни издания тип албум[5], които представят съответната община. Те имат за пряка цел да рекламират достойнствата на определен регион, като съдържат синтезирани данни за неговото демографско, социално и икономическо развитие.

Друг важен елемент на времето на промяната е появата на новата печатна медия – вестниците като експонат и като документ на времето. И ако тези, които са се запазили през годините, се съхраняват в библиотеките, регионални и национални, то издания, които са се появили в един или няколко броя, сигнални или единични, са останали може би единствено във фондовете на музеите. Тук можем да посочим първия вестник на опозицията в Хасково – „Метроном", който съществува твърде кратко, но е важен елемент във формирането на политически и медиен плурализъм[6].

Икономическите и социалните промени през изтичащите 15 години на прехода са процес, който изключително трудно би могъл да бъде обхванат в своята пълнота. Все пак снимките, които показват първите изяви на свободния пазар – битаците в началото на 90-те или опашките за основни хранителни продукти, както и въведената купонна система, отразяват първите трусове на българското общество по пътя към пазарна икономика в страната. Масовата приватизация, по-точно първата ѝ вълна, запазена във вид на рекламни материали на различните приватизационни фондове и издаваните приватизационни книжки, удостоверения и др., съдържа, макар и частична,

информация за смяната на собствеността[7]. Промените в стопанската структура на града и региона, появата и утвърждаването на нови предприятия и фирми е съхранено във фондовете на музея главно като рекламни издания, в редки случаи – като образци от производството. По-ценни от тях са проспектите, които съдържат текстове за създаването, вида дейност и типа продукция. Това ни дава възможност да кажем, че все пак някои основни отрасли на стопанството се запазват, въпреки ликвидирането на големите социалистически предприятия и комбинати. Като пример можем да посочим постепенното разграждане на НПК „Млада гвардия", но и създаването на две нови фирми – „Донидо", „ПИМ", които продължават традицията за производство на технологични линии за хранително-вкусовата промишленост. Развитата текстилна промишленост запада, но нараства броят и капацитетът на предприятията за производство на конфекция (шивашка промишленост). Разграждането на държавната тютюнева индустрия е дълъг процес, но началото е поставено и с появата на чужди фирми за изкупуване и манипулация на тютюн („Даймонд"). Изчезват старите машиностроителни предприятия – „Химмаш", ЗММ, появяват се нови фирми с чуждо участие – „Ерато-Холдинг". Съвсем нови са за града фирми като „Дерони", които за около десетина години се утвърждават на българския и международния пазар[8].

Процесите в банковия сектор са трудни за документиране от гледна точка на музейната дейност. Все пак финансовата криза от 1997 г. или по-скоро нейната социална рефлексия е регистрирана във фотографии. От друга страна са колекциите на редовните емисии банкноти и монети за периода 1989–2000 г.

Съхранените материали във фонда на Историческия музей – Хасково, както и в другите музеи в страната, събирани през годините на промяната с оглед и на възможността за експонирането им, пазят паметта за прехода на българското общество през последните 15 години. Те отразяват както общите тенденции, така и специфичните характеристики на икономическите, социалните, обществените и политическите процеси в страната и в отделните ѝ региони в тяхното многообразие. Разбира се, трябва да имаме предвид, че всички събрани и обработени материали в музейните фондове представят публичните процеси. След време те ще бъдат попълнени с нови снимки, документи и други материали, запазени в личните колекции, както и с мемоари за времето на прехода. Събираните обаче в момента на събитието документи ще позволят по-точно да се изследват процесите на промяна в страната.

БЕЛЕЖКИ

[1] ИМ – Хасково, ННИ, осн. ф. инв. № 1955–1958.

[2] Пак там, инв. № 1961–1965, 2031; НА № 166.

[3] *Костова, В.* Партии, коалиции, избори в Хасково 1989–2001 г. – Във: Сб. България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, 203–209.

[4] ИМ – Хасково, ННИ, осн. ф., инв. № 2155, 2194; НА № 78, 80.

[5] Пак там, осн. ф., инв. № 3421–3422, 3468.

[6] Пак там, инв. № 1971, 2059, 2062.

[7] Пак там, инв. № 2672–2691.

[8] Пак там, инв. № 2902, 2903, 2904, 2907, 2908, 2910.

БЪЛГАРСКАТА ХЕРАЛДИКА: ПРЕДРАЗСЪДЪЦИ И ПЕРСПЕКТИВИ

СТОЯН АНТОНОВ

Хералдика като сбор от принципи и правила за създаване и приложение на гербовете никога не е съществувала в България. Доколкото всяко общество се нуждае от социоинформативни системи, наличието и регламентирането на практики, свързани с идентификационни знаци като гербовете, поставя въпроса за тяхното изследване, т. е. за развитието на хералдиката като наука.

По време на „социалистическия" период хералдиката е класифицирана като „помощна историческа дисциплина". Проблемът не произтича от второстепенното ѝ значение („помощна") спрямо историята, а от насочването ѝ към миналото („историческа"), т. е. – изолирането от съвременността. От една страна, отношението към нея е негативно заради връзките с наследството на „Стария режим"[1], но от друга, е очевидно, че тя може да бъде добър инструмент на пропагандата, защото експлоатира визуални символи и образи[2]. Вследствие на двете противоположни нагласи хералдиката намира мястото си близо до изкуството, в обсега на действие на художници и приложни графици, и по-далеко от научната сфера. От „научната" си страна тя е маргинална, служи си с анахронична методология, допълнително допринасяща за изтласкването ѝ в периферията на епистемологиите и отвъд съвремието – към миналото. Напротив, като дял на приложната графика хералдиката е привлекателна, защото е актуална – изпълнява текущите повели на времето срещу съответните символни и финансови стимули. Естествено е да се следват наложените съветски модели, а като цяло – търсене на образа, а не на символа.

Двете направления са различни и по тематика: от приложна гледна точка се развива „градската хералдика"[3], докато в изследователската област акцентът е предимно към „националния" и държавния герб в неговото историческо развитие. Продуктът е особена национална хералдическа митология[4].

Тук трябва да се отбележи, че докато в приложната си част, макар и трудностъпно за „случайни хора", чрез СБХ се оформя цяло общество „придворни" художници хералдици, то за научното поле кандидатите не са много и основен, често определян като „единствен", хералдик е Христо Дерменджиев. Останалите най-вече го цитират. Той налага „българска" термино-

логия, която следва превод (предимно от или чрез руски), който невинаги е точен[5]. Изследванията са обектни – гербът като факт; описание с наченки на стилов анализ; обсег на приложение (изображения в нумизматиката, бонистиката, фалеристиката); идентификация, която често е произволна[6]. Последният проблем, който всъщност илюстрира разрушаването на връзката обозначител – обозначено, следва от непознаването на хералдическата теория – изведен от контекста на системата, изследваният обект излиза от взаимодействието с останалите елементи в нея – време, място, правна същност, културен код. Вижда се, че дори в „научната" страна акцентът клони към „изкуството" – артефакт, предмет, образ, а не към текст и контекст; система и взаимодействие; символ и смисъл. Търсена и демонстрирана е визията, а не посланието. На фона на развитието на различните теории за знака, при множеството трудове по семиотика, във време, когато всички хуманитарни и социални науки експлоатират с всякакъв инструментариум символа, хералдиката в България е сведена до показване на картинки, на които е загубено названието. И понеже публиката нито е възпитавана чрез метафори, нито знае какво да бъде нейното поведение, се съгласява с обясненията.

Вероятно думата **предразсъдъци** не е най-сполучливата и може би звучи твърде „сапунено", за да изрази с нужната сериозност превръщането в траен навик на една концепция за хералдика, нещо като „парадигмална традиция" (по Кун): нито следваща догматиката на Средновековието, нито включваща се в много(с)мислието на Съвременността.

Тенденцията продължава и след 1989 г. Разбира се, коренно се променя обществената и научната среда – нагласата към плурализъм, достъпът до информация, историографската преоценка на миналото и пр. са предпоставки за възникването на научен дебат и възможност за отърсване от предразсъдъците. Смяната на „системата" е съпроводена с подмяна на нейните символи и се разкрива огромно поле за герботворчество, което веднага е заето от художниците приложници. Особено показателен е седемгодишният спор за националния герб: тиражирани са изказвания на политици, общественици, историци, художници, журналисти, интелектуалци, юристи и пр., които издават пълна липса на хералдическа грамотност. В тази ситуация единственото мнение, прозвучало като професионално, е на Хр. Дерменджиев, а председателстването от него на комисията по избора на държавен герб е официализиране на хералдиката в негово лице[7].

Въпреки обществения дебат, научната дискусия не се случва. Докато останалите дисциплини, бързайки да се дистанцират и да скъсат с парадигмите на едно „тоталитарно минало", напускат лоното на т. нар. марксизъм и исторически материализъм и се впускат в авантюри и предизвикателства на теоретичната мисъл на „постмодерността", „неолиберализма" и пр., хералдиката не произвежда дискурс. В нея не се осъществява и преврат или,

по-авторитетно казано, „научна революция“ (по Кун). Това, което се случва, е обществеността ѝ легитимиране на речево равнище – вече се говори за хералдика, и то с респект. Преструктурира се и социалната мрежа. На върха на йерархичната пирамида е „единственият хералдик“. Следват художници, които запазват позициите си от предходния период, но се съобразяват (макар и невинаги ортодоксално) и с научни хералдически изисквания[8]. Към тях се добавят историци музейни работници, към които очакванията са да са компетентни в проблематиката или пък да са проучвали отделни гербове[9]. И докато последните са търсени на централно и местно равнище, вкл. за комисии по приемането на общински символи, научните сътрудници на Института за история, работещи в областта на „помощните исторически дисциплини“, както и университетските преподаватели, които включват в програмите си информативно хералдиката[10], нямат авторитет. Съвсем встрани остават и няколкото любители, които декларирайки, че хералдиката им е хоби, може би са сравнително добре подготвени, особено на фона на „научната“ продукция на професионалистите[11].

За сравнение е подходящо да се отбележи, че в останалите бивши „социалистически“ източноевропейски страни легитимирането на хералдиката след декомунизацията е на най-високо институционално равнище. В Словакия от 1991 г. специална *Хералдическа комисия* към Вътрешното министерство регулира градските и общинските гербове. През 1995 г. се създава *Хералдически съвет* (до 1999 г. *Държавна херолдия*) към президента на Руската федерация. Същата институция съществува от 2002 г. и в Белорусия, както и в Украйна (2000 г.) и Молдова (1995 г.), но наречени съответно *Национална комисия по хералдика* и *Управление на държавните награди и хералдиката*. В Румъния подобна роля изпълнява съществуващата отпреди декомунизацията *Национална комисия по хералдика, генеалогия и сигилография* към Румънската академия на науките[12]. Излишно е да се споменават централноевропейските страни, в които, независимо от съветизацията, хералдическата институционална традиция не е била прекъсвана. Функциите на тези органи са свързани с утвърждаване на символи, експертни оценки, водене на гербов регистър, консултации. С други думи, това са висшите законодатели в хералдиката – изображения, които не отговарят на специфичните за страната и общите хералдически изисквания, не могат да бъдат обявявани за (и използвани като) *герб*. Ясно е, че другаде регламентацията и мониторингът се осъществяват от учени-експерти. В България няма идея за подобни *употреби* на хералдици. В обществена среда, където интелектуалният труд е без особено значение[13], е очаквано да се мисли за *продукта* като видим материален факт, а не като сбор от качествени характеристики, подчинени на функцията. Това е една от предпоставките за запазването, макар и проблематично, на доминиращата позиция на гилдията от изпълнители на гербове.

Друга причина за художническото господство е съществения паричен ресурс в герботворчеството. Гореописаната стратификация на хералдическата мрежа в България подсказва, че най-голям *символен капитал* (по Бурдийо) притежават тези, които имат достъп до най-солиден *финансов капитал.* Докато за проучвания не се отпускат средства, а за публикация в научно списание не се изплаща хонорар и съответно изследователите, с изключение на онези, които правят „наука-бизнес", не получават обществено признание, то приложната хералдика се заплаща и медийно се отразява[14].

Известно е, че за осъществяване на събитие в културата са необходими актьори, потребители и финансов ресурс. В случая общините са бенефициенти, дизайнери и институционни експерти са актьорите, а премиите са осигурени от общинските бюджети. Заемайки престижно място в гилдията, хералдиците художници вече са в полезрението и на други клиенти – частни лица също си поръчват гербове[15]. Както пише Томас Кун, „само изкуството, не и науката, има своя публика" (1993: 892), затова и обществото е спечелено от хората на изкуството.

Изолацията от събитията на изследователите ги оставя в маргиналното положение отпреди Десети ноември. Научните дейци не биха могли да променят наложилия се модел не само заради сериозния обществен, властови и финансов ресурс, на който той се крепи, но и поради общата „революция в репрезентациите" (Дичев) от словесно към образно. Впоследствие част от изследователите се ориентират към визуализации и художествени продукти, т. е. към влизане в схемата чрез подготвяне изложби на хералдическа тематика[16].

Описаната ситуация, съчетаваща глобални и характерно нашенски тенденции, задава и част от **перспективите** пред хералдиката като наука. Много важни фактори, които могат да бъдат използвани за промяна в полза на изследователите хералдици, се съдържат в самата „постмодерна" реалност и в приближаването към нещо, което може да бъде наречено и европейска менталност. От една страна, в диахронен аспект, хералдиката е специфичен западноевропейски културен феномен. Тя има силно символно значение като връзка с едно споделено европейско наследство, говорещо свой характерен език. Заедно с това даването и приемането на гербове не е приключило с края на Средновековието. Напротив, от средата на XX в. и особено в последните двадесетина години във връзка с локалните политики и издигането на местното самоуправление в Европа бурно се развива т. нар. гражданска хералдика (civic heraldry). Така, от друга страна, общественото приложение в синхронен аспект означава и сериозен изследователски процес, предхождащ, наблюдаващ и отчитащ практиката. Поне това е европейски стандарт.

Разбира се, да се мисли за хералдиката като част от приоритетните науки на съвременността е толкова наивно, колкото е и романтичното вживяване в

отминали или фентъзи светове. Но щом, например, приетият през 1991 г. *Закон за местното самоуправление и местната администрация* (чл. 16.) дава право на общините да имат свои *символи*, това означава, че става дума за сериозни неща. Проблемът възниква от обстоятелството, че законодателят, посочвайки общо „символи", оставя пълна свобода на местните управи какви символи да изберат. Явно по аналогия с националните, които в българския случай са *герб*, *знаме* и *химн*[17], се очаква общините да приемат точно такива емблематични идентификатори. Въпреки че не съществува българска юридическа дефиниция за „герб", в обявите за конкурсите за общинска и градска символика изрично се говори не само за „герб", но често се споменава и за „хералдически изисквания". Те няма как да бъдат наистина спазени, защото лицата, взимащи решения, също толкова често не са хералдически компетентни. Вследствие вместо *герб* се приема *лого*, *знак* или, най-общо казано – *емблема*. Към този тип символи също трябва да се гледа с респект, след като изразяват волята на местната общност, изпълнени са професионално и не противоречат на закона, но формалната и същностната подмяна означава, че не бива да бъдат наричани „гербове". Следователно правната рамка на хералдиката е съществен фактор за нейното бъдещо развитие.

От гледна точка на съвременната наука описаните приложения на хералдиката не могат да се осъществят без използването на модерна интердисциплинарна методология. Очевидно е, че класическото мислене за хералдика е неприложимо – излизането от „херменевтичната затвореност" на средновековната култура предполага нови „интерпретационни хоризонти" в съвременността. В условията на *визуалната революция* в комуникацията при *глобализация*, от една страна, и *приватизация*, от друга, на културния контекст, с интерпретативната нагласа в обществените и хуманитарните науки е нормално хералдиката да разшири инструментариума и подходите си. Позитивното в случая е, че, предвид своя точно определен видим приложен характер, тя не е заплашена от общата криза на хуманитаристиката.

Развитието на средствата за комуникация и информация, вкл. интернет, също влияят положително, защото създават широко поле за научна изява. Ако в условията на затворената наука през „социализма" е било възможно някой да е „местен учен", говорещ на собствен (научен) език, неразбираем другаде, то днес пред научната общност не съществуват „железни завеси" и езикът на науката е международен. Сиреч, или го владееш, или не.

И все пак, ако трябва да се конкретизира, какви са перспективите?

Вследствие на традиционалистката нагласа, търсеща **теми** на изследване, като начало може да бъде подсказано следното:

1. *Гражданска хералдика* – в българския случай това е псевдохералдика, което не означава, че трябва да бъде подмината с научно снизхождение, имайки предвид разцвета на темата в световен план. Около 300 администра-

тивни единици сменят стари, ако са притежавали, и приемат нови знаци, наричани „гербове“ – и това е един неизчерпаем потенциал не само за изследвания, но и за пряко приложение.

2. *Лична хералдика* – съществуват достатъчно бели петна в темата, особено в исторически аспект. Тук влизат: европейската аристокрация от български произход; чужди благородници, свързали съдбата си с българските земи (някои от фанариотските князе на Влашко и Молдова; полската, унгарската и най-вече руската имиграция; чужденците, работили в България в следосвобожденския период); българи, получили гербове от европейски власти (най-често купени, но и по наследство); католическите епископи; личности и родове, поръчали или проектирали собствени емблеми, като някои родопски фамилии, новият елит и пр.

3. *Владетелска хералдика* – става дума за монархическите гербове на Третото царство. При тоталното объркване в досегашните изследвания е наложително да се внесе яснота и по този въпрос. Слабо е проучено и наличието на гербове, титулувани на България или на български области за чужди владетели и изобразявани в европейските гербовници.

От съществено значение е не само *какво*, а и *как* се изследва. По отношение на **методологията** би могло да се потърсят различни аспекти за получаване на по-плътно описание и смислена интерпретация:

1. *Хералдическо описание* (*блазониране*) – чрез специфичната терминология, придружено с общоприетото хералдическо значение на символите.

2. *Правно-исторически контекст* – проучване съответния правен механизъм на придобиване на герб в конкретна историческа реалност.

3. *Стилов анализ* – изкуствоведско изследване, съчетано с информация за специфичните пространствени и времеви характеристики. Дава възможност за изготвянето на експертизи на образци от културно-историческото наследство, съдържащи гербови изображения[18].

4. *Етносоциоложки и антроположки подходи* – насочване към социалните мрежи и взаимодействия, в които участва и се употребява гербът; търсене на възможно повече измерения на отношенията човек – герб и личност – герб – общество, задаващи диалога и идентичностите в определено смислово пространство.

Съпоставени с практичността и функционалността на хералдиката, горните интелектуални занимания придобиват значимост, ако са ориентирани към резултата. При описаната ситуация и споменатите предразсъдъци, от една страна, и от позицията на изследователя, от друга, водеща цел би трябвало да бъде извеждането на научното начало като доминиращо за хералдиката, без това да накърнява интересите на графици и дизайнери като художествени изпълнители на задание или идеен проект. И понеже нашето общество надали ще се насочи към хералдиката, то от страна на науката се

налага да прави приближаващите **стъпки**. Те могат да имат следните опорни точки:

1. Лобиране за преоценка на ролята на изследователя в съвременното обществено развитие въобще и в частност в отделните дисциплини, в това число и в хералдиката.

2. Включване на специализирани курсове по хералдика в университетските програми.

3. Публикуване на проучвания, следващи съвременна методика и методология; провокиране на научен обмен и дебат.

4. Изготвяне на изисквания към *гербове*, създавани в България.

5. „Инвентаризация" на хералдици, професионални сдружения и клубове; лобиране за създаване на държавен гербов регистър и на хералдическа комисия, която да го води.

Описаната ситуация и възможният изход от нея изразяват само една позиция, която е по-скоро антроположка, отколкото историческа. Дали перспективите ще бъдат достигнати или хералдиката ще остане на равнището на предразсъдъците зависи от хералдиците. Но дори обществото да няма нужда от изследователи на гербове, символите, в това число и гербовете, ще носят своята „смъртоносна сила". Тя кара човешки същества да се просълзяват от щастие, да изпадат в ярост, готови са да умрат. А изследователи на човешкото ще са необходими.

БИБЛИОГРАФИЯ[19]

Антонов, С. 2000. Гербът на Южна България (1886–1908). – ИПр, № 1–2, 236–243.

Антонов, С. 2000а. Солун и Пловдив в символното пространство между кръста и лъва. – In: Θεσσαλονικη και Φιλιππουπολη σε παραλληλους δρομους ιςτορια, τεχνη, κοινωνια (18 ος – 20 ος αιωνας) / Солун и Пловдив и тяхното успоредно историческо, културно и обществено развитие (XVII–XX век). Θεσσαλονικη: Πολιτιστικη Εταιρεια Επιχειρματιων Βορειου Ελλαδος, 233–247.

Антонов, С. 2001. Хералдическото отражение на Отвъддунавска България. – ИПр, № 1–2, 237–249.

Антонов, С. 2003. Градските гербове в България и конструирането на наследство. – Социологически проблеми, № 3–4, 192–205.

Атанасова, С. 1999. Принос към историята на първия герб на град Велико Търново. – Изв. на Исторически музей – Велико Търново, XIV, 188–192.

Великова-Кошелева, В. 2002. Към историята на хералдиката в Третото

българско царство по непубликувани експонати от фонда на НИМ. – Изв. НИМ, 13, 167–182.

Георгиева, М. 2002. За авторството на държавния ни герб през 20-те и 30-те години на XX в. Историята на един нереализиран проект от Харалампи Тачев. – Art in Bulgaria, 54–61.

Дерменджиев, Х. 1968. Българският държавен герб. – Военноисторически сборник, № 5, 44–56.

Дерменджиев, Х. 1972a. Гербовете от „Стематографията" на Христофор Жефарович в късните преписи на Паисиевата „История славяноболгарская". – Векове, I, № 1, 20–29.

Дерменджиев, Х. 1972b. Българският герб през Средновековието и Възраждането. – ИПр, XXVIII, № 4, 58–74.

Дерменджиев, Х. 1973. Българският герб в гербовете на Унгария, Австрия и Австро-Унгария. – Векове, II, № 2, 19–30.

Дерменджиев, Х. 1974a. Неправилни тенденции в разработването на гербовете на градовете. – Проблеми на рекламата, № 1, 14–18.

Дерменджиев, Х. 1974b. Критични бележки за градските гербове. – Народна култура, 17 авг.

Дерменджиев, Х. 1975. За някои тенденции и насоки в разработването на българските градски гербове. – Изкуство, № 4, 11–14.

Дерменджиев, Х. 1979. Художественото наследство на Христофор Жефарович и неговото значение за Българското национално възраждане. – Векове, VIII, № 5, 48–56.

Дерменджиев, Х. 1980. Символи и гербове в българското монетосечене и бонистика (XIII–XX в.). – Нумизматика, XIV, № 4, 22–28.

Дерменджиев, Х. 1981. Символи и гербове в българското монетосечене и бонистика (XIII–XX в.). II. Държавните гербове върху монетите и банкнотите (1881–1980). – Нумизматика, XV, № 1, 40–47.

Дерменджиев, Х. 1983. Символите на българската държава 1878–1948 г. – Във: България 1300. Институции и държавни традиции. Т. 3. С., 81–89.

Дерменджиев, Х. 1986. Значимостта на хералдиката като помощна историческа дисциплина и мястото ѝ в историческата наука. – Във: Помощни исторически дисциплини. Т. 4. С., 55–103.

Дерменджиев, Х. 1989. Родът Кнежевич-Парчевич и чипровските фамилии Парчевич, Пеячевич, Кнежевич и Томагионович. – Във: *Нешев, Г.* (Състав.) Чипровци 1688–1988. С., 100–133.

Димитрова, С. 1996. Гербовете на Стара Загора. – Във: 125 години с името Стара Загора. Стара Загора, Ариел, 113–118.

Дичев, И. 2002. От принадлежност към идентичност. Политики на образа. С., ЛИК.

Донева, И. 1994. Гербът на София. – Български фолклор, № 4, 66–70.

Драганов, Д. 1991. Гербовете на Ямбол и тяхната историческа съдба. – Факт (Ямбол), № 26 апр.

ЕВА 2004, ноември. – http://www.eva.bg/licnosti_i_sabitia/moat_jivot/e1690.html.

Кун, Т. 1993. Бележки за отношението между наука и изкуство. – Във: *Стефанов, И., Д. Гинев* (Състав.). Идеи в кулутурологията. Т. 2. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски", 880–900.

Марица днес 2003, № 59 (3736), 1 март – http://www.bgnews.bg/show_story.html?

Николов, Б., М. Чернева. 2000. Гербът. С.

Папукчиев, И. 1993. Лукът като елемент от хералдиката. – Отечествен вестник, № 14358, 10 ноем. 1993.

Петров, Т. 1998. Ордени и медали в България. С., Св. Георги Победоносец.

Попов, А. 1982. Царски монограми и хералдически изображения от Търновград (XIII–XIV век). – Във: България 1300. Институции и държавни традиции. Т. 2. С., 341–358.

Танев, Г. 1994. Историята с герба – като по Агата Кристи. / Гербът не е това, което е! – Габрово днес (Габрово), 2–6 юни.

Харалanова, Б. 2000. Символите на град Шумен. – Шуменска заря (Шумен), 5 май.

Cernovodeanu, D. 1977. Ştiinţa şi arta heraldică în România. Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi enciclopedică.

БЕЛЕЖКИ

[1] Въобще Новото време като отрицание на Средновековието, когато е апогеят на хералдиката като познание с огромна правна и естетическа роля за феодалното общество и аристокрацията, я дискредитира и обезценява. Замяната на монархическия с „национален" суверенитет е причина република Франция да няма герб, а емблемите на обявилите независимост колонии в Америките да не следват каноните на хералдиката. Този сценарий се повтаря след разпадането на европейските империи, деколонизацията, съветизацията на Източна Европа.

[2] И в този аспект става дума за глобален преход в съвременния свят – от дискурсивно към фигуративно (Дичев 2002).

[3] Обзор на развитието на градските гербове вж. у Антонов 2003.

[4] Тя се конструира около *лъва* – неговият генезис се търси на местна почва от естествената история (тук било имало лъвове) до изкуството (с няколкото находки на лъвски изображения). Друг съществен момент е обявяването на измислените през XV и следващите векове в Западна и Средна Европа гербове за балканската Античност (т. нар. *гербове-басни*;

Fantasienwappen) за символи на „български" територии. Пак там и тогава е измислен и българският лъв. Отделен въпрос е „защо".

[5] Нагледен пример е преводът на *Turnierkragen* – 'турнирна яка' като „турнирна врата" (Дерменджиев 1983: 85).

[6] Най-фрапиращи са неточните идентификации и интерпретации на гербовете на страната, на монарсите и на техните съпруги за периода 1879–1930 г.

[7] Признание на експерт той получава и с работата си по емблематиката на армията и полицията.

[8] В това приближаване на изпълнителите до хералдическата догматика не може да се отрече, че заслугата е именно на Хр. Дерменджиев, успял да респектира творците с признатите му позиции на авторитет.

[9] Виолета Великова-Кошелева (НИМ), Светла Димитрова (ИМ – Стара Загора), Бета Хараланова (ИМ – Шумен), Светла Атанасова (ИМ – Велико Търново), Дамян Драганов (ИМ – Ямбол) и др.

[10] В университетските учебни програми хералдиката присъства само като термин, а не като специализиран курс, но и дори и в тази ситуация се предполага, че е необходима компетентност.

[11] Иван Папукчиев например дава приносна информация, но не в научно издание, за публикувани в Европа едва от 1992 г. гербове на „императора на България", „краля на Видин" и „херцога на Филипопол" (Папукчиев 1993).

[12] Основана е през 1970 г. към Института за история „Николае Йорга" като своеобразен наследник на съществувалата в междувоенния период *Консултативна комисия по хералдика*. За отбелязване е, че в Румъния през „социалистическия" период обликът и механизмът на приемане на градските гербове са регламентирани след декрет на Държавния съвет (Cernovodeanu 1977: 30–36, 196–203). След 1989 г. Комисията е ангажирана с възстановяването на старите гербове или проектирането на нови, необременени от тоталитарното минало.

[13] В България дори дефиницията за *интелектуалец* е променена. В годините на прехода като обществени прояви на *интелектуалци* са тиражирани декларации на общности от артисти, художници, поети, журналисти, но сред тях изследователите и преподавателите са нищожно малцинство, ако въобще присъстват.

[14] Освен броене на медийни публикации, един добър метод за измерване на обществена значимост е чрез сравняване на бюджети. Например наградният фонд за премирани проекти на три различни общини, провели конкурси през 2001 г., е: Пазарджик – 8000 лв., Силистра – 3000 лв., Тополовград – 500 лв.

[15] В печата е изнасена информация за гербове на Петър Манджуков, Лора Видинлиева и др. (Марица днес 2003; ЕВА 2004).

[16] Показателна е изложбата „Българските общини: Законодателство, символи и знаци (1878–1998)", организирана през 1998 г. във Велико Търново със съдействието на Националното сдружение на общините в Република България и почти всички исторически музеи в страната.

[17] В световната практика (особено в САЩ) периметърът от различни предмети и явления, които могат официално да бъдат избрани за локални символи, е неограничен: цветя, растения, дървета, бозайници, влечуги, птици, минерали, цветове, сентенции, песни и пр.

[18] Част от потенциала на подобни изследвания е показана при Дерменджиев 1986: 97–101; Георгиева 2002 и Великова-Кошелева 2002.

[19] Изброени са основните и най-вече последно публикувани заглавия. Част от тях не са посочени в текста, но имат отношение към него. Детайлното им представяне може да бъде задача на историографско изследване и е извън целите на настоящата работа.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА
НА
ПРОМЯНАТА

НАЦИОНАЛНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
СОФИЯ, 10–11 НОЕМВРИ 2004 Г.

Българска
Първо издание

Съставители
доц. д-р Искра Баева и доц. д-р Пламен Митев

Редактор
Милета Милчева

Художник на корицата
Борис Драголов

Формат 70x100/16 Печ. коли 33,50

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ПРИЛОЖЕНИЕ

КРАТКА ХРОНИКА НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

На 9 ноември 1901 г. 38 софийски историци – професори от Висшето училище и учители по история, радетели на историческото познание, се събират, за да учредят Българското историческо дружество. Те се договарят „да се тури начало на срещи на преподаващите история в София", на които: „а) да се обсъждат въпроси по преподаването на историята; б) да се правят съобщения по развитието и течението на историческата наука и в) да се четат реферати и научни издирвания по всеобща и отечествена история". В началото БИД обединява 44 души, след университетската криза от 1907 г. то преживява упадък и се свива силно (до 8 чл.), но под ръководството на проф. В. Златарски се съвзема и достига 58 чл. През 1914 г. БИД приема свой устав. През Първата световна война на БИД е поверено разпореждането с фонда на 41-ви пехотен полк, предназначен за издаване и премиране на най-добрите съчинения по история, култура и етнография на България. Това дарителско начало не дава резултати, но показва как може да се реализира дейността на една обществена организация като БИД.

БИД се стреми да пропагандира сред учениците и българските граждани идеи за историческото развитие, за материалния и културния напредък на човечеството, които да подпомогнат тяхното морално възпитание и гражданско поведение. През 1930 г. БИД има 40 местни организации с 300 членове. Дружеството тържествено отбелязва исторически годишнини: 1000 години от смъртта на Симеон Велики, 50 години от Освобождението на България и Търновската конституция, 700 години от битката при Клокотница, 750 години от Втората българска държава, 250 години от Чипровското въстание. От 1927 г. БИД е член на Световния съюз на историците, а проф. Петър Ников е негов представител в Международния комитет за исторически знания. През Втората световна война БИД разпраща своите издания в училищата и

читалищата на Тракия, Македония и Добруджа. През 1942 г. бившият министър Рашко Маджаров дарява на БИД 28 хил. лв. за проучване на исторически проблеми, но военните условия не позволяват те да бъдат пълноценно използвани.

Още при първите стъпки на БИД възниква идеята да започне издаването на исторически паметници. БИД развива издателска дейност и до 1944 г. излизат 20 тома от Известията на БИД.

През 20-те години броят на членовете на БИД достига 100. Плевенските учители дават новата плодотворна идея за организиране на конференции-екскурзии. През 1925 г. членовете на БИД разглеждат историческите обекти в Шумен, Преслав и Мадара, следват експедициите до Търново – Арбанаси през 1927 г., до Видин и Свищов през 1930 г., до Свиленград и Хасково през 1934 г., до София и Сливен през 1936 г., до Гърция през 1939 г., до Рило-Родопската област през 1941 г. и до Скопие и Охрид през 1942 г. Те съдействат за изграждането на местни клонове в Плевен, Враца, Станимака, Асеновград, Дупница, чиято дейност е регламентирана в новия устав от 1928 г.

Една от основните цели на БИД е да осъществява връзката между науката и обществената практика, реализирана в преподаването на история в средното училище, както и да създава и поддържа контакти между учителите по история. От началото на 20-те години БИД прави усилия да обхване не само софийските историци, а и учителите от страната. През 1927–1928 г. проф. Васил Златарски се обръща с писмо към учителите в България, в което обяснява: „Първата от задачите на всеки дружествен член е да посочи всички познати нему исторически материали, които не са изнесени на показ досега, за да се приберат и публикуват, ако заслужава това. Второ, да се вземат мерки, за да се подреди, макар и скромен местен музей. Трето, да се съберат материали за историята на мястото и ако може да се напише тази история. Четвърто, да се вземат всички мерки, за да се популяризира историята на мястото между цялото гражданство – възрастни и малолетни, особено между учениците, като се включат и децата от първоначалните

училища. Пето, да се устроят редовни сказки и беседи по история с цел да се пръснат исторически познания в цялото общество, за да се насади в него тъй необходимата за българина историческа култура."

Пръв председател на БИД (1901–1911) става инициаторът за създаването му, професорът по обща история Димитър Агура. След него председателския пост заемат последователно проф. Васил Златарски (1911–1935), проф. Петър Ников (1935–1938), Св. Георгиев, проф. Иван Дуйчев, проф. Александър Бурмов и проф. Димитър Косев.

БИД организира публични сказки и беседи, осигурява нагледни исторически помагала за училищата с помощта на Художествената академия, разменя своите издания и литература с Библиотеката на Виенския университет, със славянските семинари в Лайпциг, Берлин, Мюнхен, Бреслау (дн. Вроцлав), Париж, Прага, Загреб, Варшава, Братислава.

След края на Втората световна война дейността на БИД е възстановена благодарение на усилията на проф. Александър Бурмов и с помощта на професорите Димитър Косев, Жак Натан и Христо Гандев. По инициатива на проф. Бурмов БИД започва да издава ново списание – „Исторически преглед"; възстановени са и другите издания, но през 1951 г. дейността на БИД отново е прекъсната. Възобновена е през 1964 г. под ръководството на проф. Димитър Косев и БИД е обявено за научнотворческа организация на българските историци – учени, учители, архивисти, музейни работници и историци в културни институции. От 1971 г. продължава издаването на Известията на БИД и е учредено новото списание „Векове". БИД организира своята дейност в 7 секции: Стара история с археология; Средновековна история с археология; България през XV–XIX в.; Нова история 1878–1944 г.; Най-нова история след 9 септември 1944 г.; Етнография и архивистика; и в 4 комисии: Историческо образование; Методология и историография; Научна информация и библиография; Музейно дело.

Броят на членовете на БИД се разраства и през 1981 г., когато отбелязва своята 80-годишнина, достига 3629 членове, разпределени в дружества в Бургас, Варна, Велико Търново, Видин, Враца, Габрово, Кърджали, Кюстендил, Ловеч, Михайловград (дн. Монтана), Пазарджик, Перник, Плевен, Пловдив, Разград, Русе, Силистра, Сливен, Смолян, София-град и окръг, Стара Загора, Толбухин (дн. Добрич) Търговище, Хасково, Шумен, Ямбол.

Трайно значение имат думите на проф. Васил Златарски за обществените функции на дружеството: „Нашето общество жажде духовна храна, защото то е преситено от партизански агитации и речи. И тия, които са поставени да дадат тази храна, трябва, длъжни са да удовлетворят тия потребности всеки с каквото може. Инак нашият обществен живот се заплашва с провала."

БИД провежда 4 конгреса, на които с чуждестранно участие се дискутират проблеми от българската и световната история, редица международни конференции и симпозиуми. Дейността му продължава и в първите години на прехода, но постепенно угасва. На 15-ата година от българския преход много български историци декларират своята готовност да обединят усилията си за възраждане на БИД.

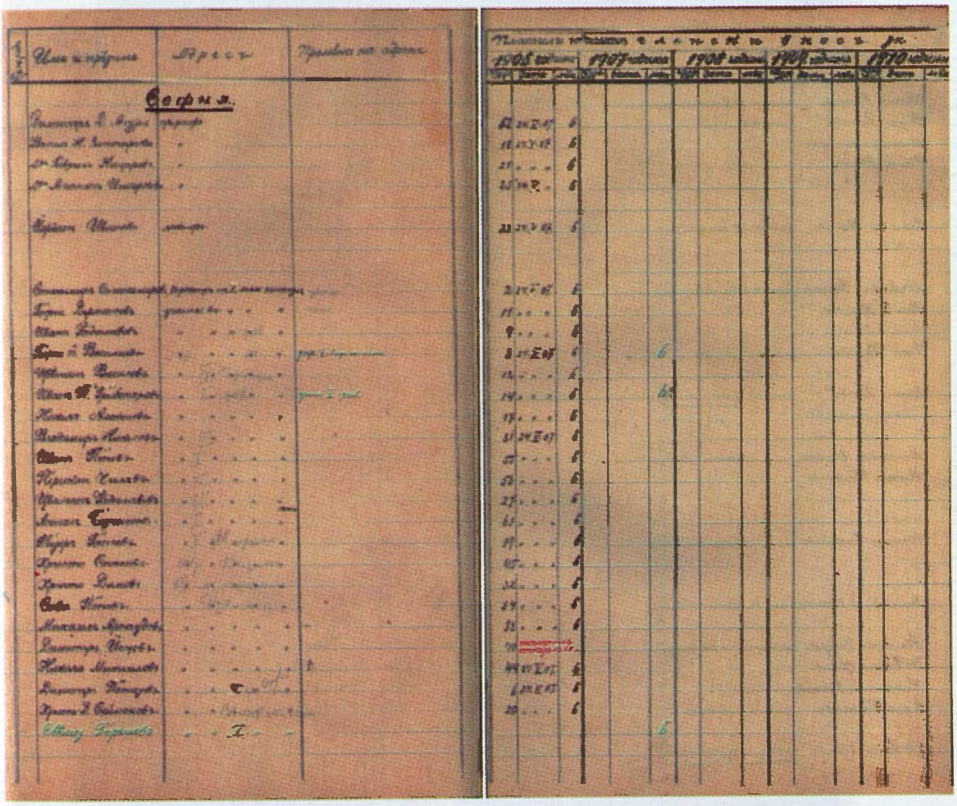

Отчетна книга от началото на XX в. за платен членски внос (ЦДА)

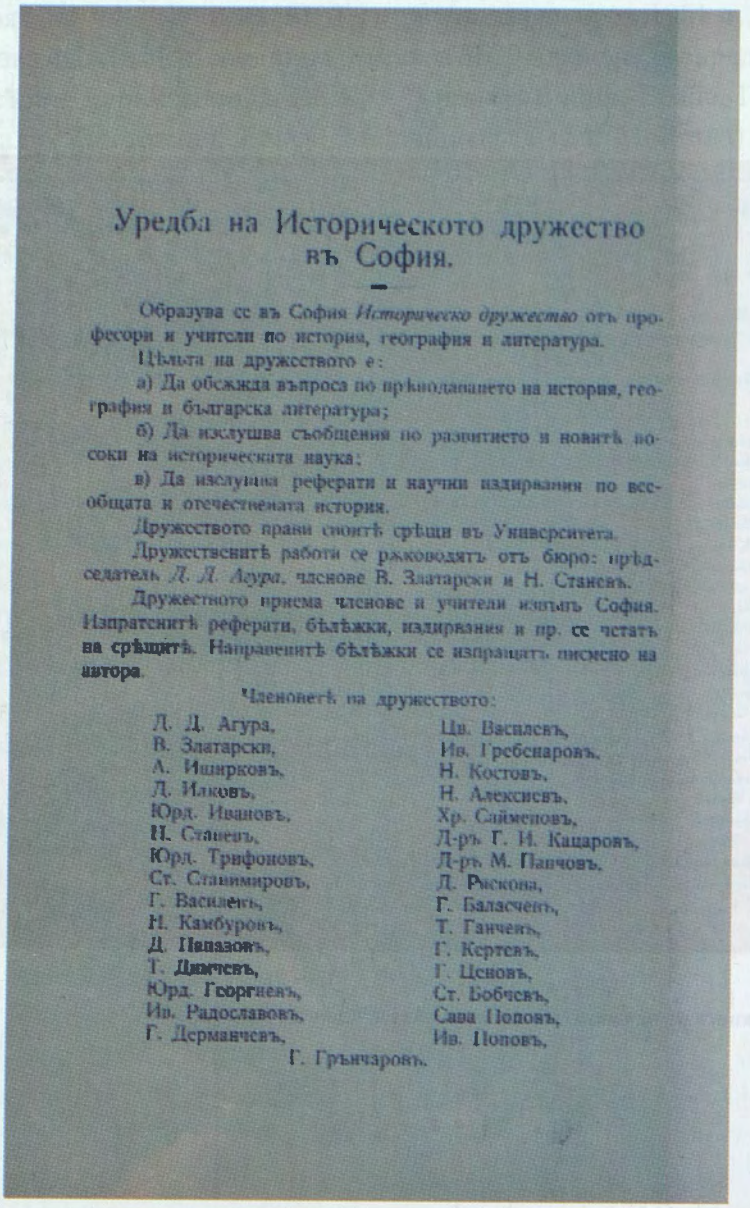

Уредба на Историческото дружество въ София.

Образува се въ София *Историческо дружество* отъ професори и учители по история, география и литература.

Цѣлта на дружеството е:

а) Да обсѫжда въпроса по прѣподаването на история, география и българска литература;

б) Да изслушва съобщения по развитието и новитѣ посоки на историческата наука;

в) Да изслушва реферати и научни издирвания по всеобщата и отечествената история.

Дружеството прави своитѣ срѣщи въ Университета.

Дружественитѣ работи се ржководятъ отъ бюро: прѣдседатель *Л. Д. Агура*, членове В. Златарски и Н. Станевъ.

Дружеството приема членове и учители изпъть София. Изпратенитѣ реферати, бѣлѣжки, издирвания и пр. се четатъ на срѣщитѣ. Направенитѣ бѣлѣжки се изпращатъ писмено на автора.

Членоветѣ на дружеството:

Л. Д. Агура,
В. Златарски,
А. Иширковъ,
Д. Илковъ,
Юрд. Ивановъ,
Н. Станевъ,
Юрд. Трифоновъ,
Ст. Станимировъ,
Г. Василевъ,
Н. Камбуровъ,
Д. Папазовъ,
Т. Дамчевъ,
Юрд. Георгиевъ,
Ив. Радославовъ,
Г. Дермановъ,
Цв. Василевъ,
Ив. Гребенаровъ,
Н. Костовъ,
Н. Алексиевъ,
Хр. Слѣменовъ,
Д-ръ Г. И. Кацаровъ,
Д-ръ М. Павловъ,
Д. Рускова,
Г. Балассевъ,
Т. Ганчевъ,
Г. Кертевъ,
Г. Ценовъ,
Ст. Бобчевъ,
Сава Поповъ,
Ив. Поповъ,
Г. Гръчаровъ.

Част от съдържанието на книга първа на „Известия на Историческото дружество в София“. („Уредба на Историческото дружество в София“; „Бележки за основанието на „Историческото дружество“ през 1901 г.“)

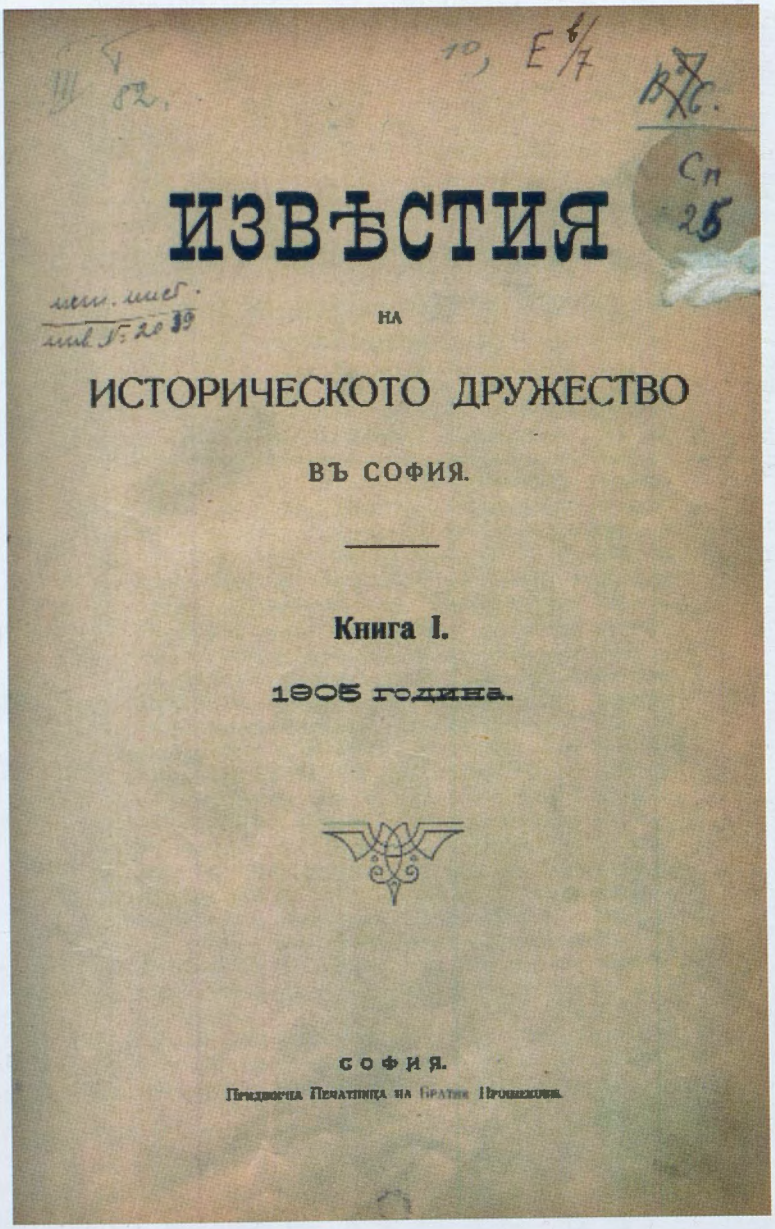

ИЗВѢСТИЯ

НА

ИСТОРИЧЕСКОТО ДРУЖЕСТВО

ВЪ СОФИЯ.

Книга I.

1905 година.

СОФИЯ.

Придворна Печатница на Братя Пройкови.

Книга първа на „Известия на Историческото дружество в София“, отпечатана през 1905 г.

Книга втора на „Известия на Историческото дружество в София“, отпечатана през 1906 г.

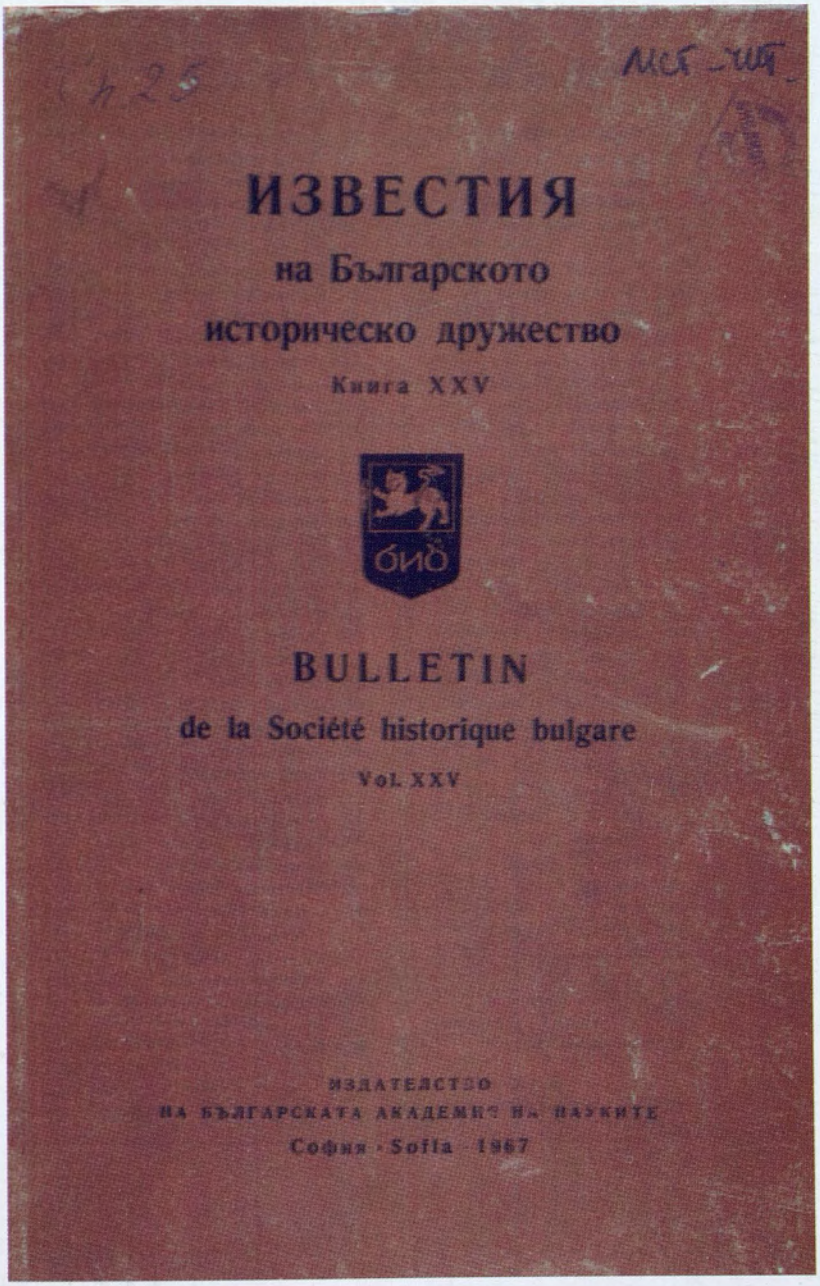

Корица на първия брой (книга XXV от 1967 г.) на „Известия на Българското историческо дружество“ след възстановяването му през 1964 г.

СПИСЪКЪ

НА ЧЛЕНОВЕТЪ НА ИСТОРИЧЕСКОТО ДРУЖЕСТВО ВЪ СОФИЯ.

а) Членове въ София.

1. Аврамовъ Василъ
2. Андреевъ Стефанъ
3. Бадиковъ Стефанъ
4. Байдаровъ Георги
5. Бетакливъ Иванъ.
6. Бицилли Петъръ.
7. Благоевъ Стела
8. Благоевъ Никола
9. Бобчевъ Стефанъ
10. Бошковъ Димо
11. Братовановъ Ст.
12. Брънчова Мария
13. Бъчваровъ Горчо
14. Василевъ Григоръ
15. Велковъ Иванъ
16. Венедиковъ Йорданъ.
17. Вранска Елена
18. Георгиевъ Светозаръ
19. Герасимова Рада
20. Гребенаровъ Иванъ
21. Гюбенски Петъръ.
22. Даковъ Сребро
23. Дермендженъ Георги
24. Дечевъ Димитъръ.
25 Джанкязова Екатерина
26 Дивандиевъ Андрей
27. Димитровъ Благой
28. Димитровъ Д.
29. Димитровъ М.
30 Загорчиновъ Стойнъ
31. Златарски Васил
32. Иванова Вѣра
33. Ивановъ Йорданъ
34. Иванова Ружа
35. Ишпековъ Анестасъ.
36. Кочаровъ Гавриилъ.
37. Карамандиковъ Христо
38. Кепова Ивана
39. Кертевъ Георги
40. Киселковъ В. (Славовъ)
41. Крачуновъ Кръстю
42. Кюркчиевъ Петъръ.
43. Ламбревъ Атанасъ
44. Маджаровъ Рашко
45. Миколковъ Ненчо
46. Минтевъ Кръстю
47. Мутафчиевъ Петъръ
48. Мушковъ Никола
49. Негенцова Милка
50. Недѣлкова Ася
51. Пенковъ Йоакимъ.
52. Никовъ Петъръ
53 Николовъ Ангелъ
54. Николовъ Владимиръ
55. Николовъ Коста
56. Пантелеевъ Пантелей
57. Пангевъ Младенъ
58. Пасковска Пена
59. Пастуховъ Иванъ
60. Пауновъ Георги
61. Пенчева Мария
62. Петрова Весслина
63. П. Василиевъ Георги
64. Поповъ Ангелъ.
65. Поповъ Иванъ
66. Поповъ Сава
67. Протичъ Андрей
68. Пундевъ Василъ
69. Радевъ Жеко
70. Равевъ Никола
71. Райковъ Ташо
72. Ризовъ Никола
73. Сападжовъ Иванъ
74. Симеоновъ Георги
75. Сѣнгеровъ Иванъ
76. Станевъ Никола
77. Станимировъ Станимиръ
78. Стояновъ Цвѣтанъ
79. Табакова Надежда
80 Тодоровъ Ив. — Блаженъ
81. Тодоровъ Янко
82. Тончевъ Ст.

83. Трифонова Надежда
84. Трифоновъ Юрданъ
85. Уста-Гешовъ Дѣйко
86. Фидовъ Богданъ
87. Филиповъ Никола
88. Цанковъ Ст.
89. Цеповъ Петъръ
90. Цоковъ Иванъ
91. Чешмеджиевъ Григоръ
92. Шалдевъ Христо

б) Членове въ други мѣста.

93. Мирчева Дона — Архивар
94. Иванчева Милка — Берковица
95. Скопакова Елена — „
96. Аргирова Пенка — Бургасъ
97. Волевгаровъ П. „
98. Войниковъ Пагуль „
99. Гинева Иванка „
100. Зурковъ Илия „
101 Йоселкова В. „
102. Мечкуевски Гавриилъ „
103. Милевъ Мильо „
104. Пандалиевъ Иванъ „
105. п. Аповъ Георги „
106 п. Николовъ Димитъръ „
107. Яневъ Д. „
108. Захариевъ Георги — Бѣла
109. Младеновъ Спасъ — Б.-Слатина
110. Йовински Райко - с. Търнакъ, Бѣлослатинско
111. Божиковъ Божидаръ Варна
112. Вълчанова Магда „
113. Дяковъ Войковъ Иванъ „
114. Иванова Стефа „
115. Карамандракова „
116. Софийска Ст. „
117. Стоянова Иванъ „
118 Годоровъ Йорданъ „
119. Христовъ Георги „
120. Влайковъ Туше - Видинъ
121. Йосифовъ Кузманъ „
122. Ангеловъ Иванъ — Враца
123. Архимандритъ Евлоги „
124. Василевъ Д. „
125. Георгиевъ Йорданъ „
126. Гешева С. „
127. Добрушки Никола „
128. Димитровъ Никола „
129. Лазаровъ Ст. „
130. Младеновски Д. „
131. Морфовъ Христо „
132. Първановъ Първанъ „
133. Халачева П., Враца
134 Цвѣтковъ Андрей „
135. Аминевъ Н, с. Медра, Врач.
136. Цвѣтковъ Ив., с Дол. Кремена, Врачанско
137. Димитровъ Пенчо, Габрово
138. Захариевъ Константинъ Г. Джумая
139. Григоровъ Александъръ Горна Орѣховица
140. Комухаровъ Енчо „
141. Цочевъ Димитъръ „
142. Георгиевъ Николовъ с. Сергеецъ, Г. Орѣховско
143. Андреева Мария, Дупница
144. Величкова Цвѣтана, „
145. Даскалова Валери „
646. Даскалова Дена „
147. Лукова Василка „
148 Икономова Мария „
149. Манодовъ Георги „
150. Митревъ Методи „
151. Пинчеревска Цвѣтана „
152. Поповъ Георги „
153. Радевъ Александъръ „
154. Секидариева Тодора „
155 Иовева Стефана, Ески Джумая
156. Бакашовъ Владимиръ, Казанлъкъ
157. Гюдюлевъ Андрей „
158. Дѣлева Екатерина „
159. Константиновъ Илия „
160 Кузмановъ Владимиръ „
161. Николова Зоя „
162. Стоевчевъ Никола „
163. Босилкова Пирапкева Кюстендилъ
164. Кирова Любка „
165. Ивановъ Александъръ „
166. Стоименовъ Д., „
167. Алексиевъ Арсени, Лопенъ

168. Василевъ Димитъръ, Ловечъ
169. Терзиева Янка „
170. Апостоловъ Наумъ, Луковитъ
171. Ангърджиевъ Димитъръ, „
172. Велевъ Петко „
173 Николовъ Михалъ „
174. Томовъ Йорданъ „
175. Ангеловъ Петъръ „
176. Ксйчевъ Н. „
177. Давидовъ Н. К. „
178. Ивановъ Гено, Орѣхово
179. Куновичъ Мария, с. Малородъ, Орѣховско
180. Крамолински Н., с. Т. Тръстеникъ
181. Цаковъ Ангелъ, „
182. Баировъ Иванъ, Папагюрчище
183. Бучуклиева Вѣра, „
184. Галинкова Мария „
185. Горановъ Ходьо „
186. Захариевъ Атанасъ „
187. Зумпелова Стоина „
188. Каймакова Параскева „
189. Кръстевъ Стоянъ „
190. Неймова Вида „
191. Гайчевъ Георги „
192. Савлекова Елдоки „
193. Сухлевъ Иванъ „
194. Узуновъ Никола „
195. Гѣленски Цвѣтко—с. Райково, Пашмаклийско
196. Васевъ Андрей — Пловдивъ.
197. Димитровъ Стоянъ — Пѣвецъ.
198. Стрезова Боина „
199. Сърмабожовъ Никола „
200. Денковъ Йото — Радомиръ.
201. Статевъ Иванъ — Разградъ.
202. Михайловъ Начо — Русе
203 Ставревъ Иванъ „
204. Асѣнчина Венера — Сѣновецъ
205. Милошевъ Станимиръ, Свищовъ
206 Радославовъ Цвѣтанъ „
207. Ярѣмовъ Георги с. Хибилий, Свищовско
208. Аврамовъ Христо — Севлиево
209. Андреева Неда „
210. Иличевъ Пенчо „
211. Пенайотова Люба „
212. Георгиева Мина — Сливенъ
213. Измиревъ Георги „
214. Милевъ Латю Дѣлчевъ—Совотъ
215. Мавродиевъ Драганъ, Станимака
216. Архимандритъ Антимъ Шивачевъ—Бачковски мон., Станимашко
217. Димовъ Михаилъ — Ст. Загора
218. Лютовъ Александъръ „
219. Миновъ Стефанъ „
220. Митрополитъ Павелъ „
221. Рейновъ Христо „
222 Димитровъ Кирчо—В. Търново
223. Добревски Илия „
224. Йордановъ Иванъ „
225. Михайлова Лна „
226. Николовъ Стоянъ „
227. Сидковъ Недѣлко „
228. Лангеловъ Япаки, Т. Пазарджикъ
229. Бижева Стояна „
230. Настевъ Никола „
231. Трифоновъ Данаилъ „
232. Жилковъ Атанасъ—Харманлий
233. Поповъ Данаилъ „
234. Ангеловъ Стефанъ — Шуменъ.
235. Антоновъ Петъръ „
236. Вашански Вл. „
237. Генчевъ Денчо „
238. Господиновъ Йордапъ „
339. Калчевъ Иванъ „
240. Молловъ Иванъ „
241. Пенайотовъ Добри „
242 Паскелева Елена „
243. Попова София „
244. Пеневичъ — Морфинова Октавия - Шуменъ
244 Тонсвъ Константинъ „
246 Кочулева Кръстина — Ямболъ.
247. Нейчевъ Павелъ „

Списък от 1928–1929 г. на членовете на Историческото дружество, публикуван в книга деве та на „Известия на историческото дружество в София“, 1929 г.

УСТАВЪ

на

БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

ВЪ СОФИЯ

Утвърденъ отъ Мин-ното на Вътр. Работи съ № 16094 отъ 18. X. 1928 год. и отъ Мин-ното на Народното Просвѣщение съ № 5046 отъ 13. XI. 1928 год.

СОФИЯ

Книгопечатница „Напредъкъ"

1928

12

УСТАВЪ

на

БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

ВЪ СОФИЯ

Устав на Българското историческо дружество – София, утвърден от Министерството на вътрешните работи със заповед № 16094 от 18 октомври 1928 г. и от Министерството на народното просвещение със заповед № 5046 от 13 ноември 1928 г. ЦДА, ф. 1241к, оп. 1, а. е. 7

УСТАВ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

I. Общи положения

Чл. 1. Българското историческо дружество е научно-просветна организация в НР България. То е приемник на Българското историческо дружество, съществувало до 1951 г., и продължава неговите прогресивни традиции. Дружеството се ръководи върху принципа на демократическия централизъм.

Чл. 2. Дружеството е юридическо лице със седалище в София и основа — местни дружества. Към него според нуждите и с одобрение на Централа съвет могат да се образуват секции.

Дружеството е колективен член на Съюза на научните работници в България.

Чл. 3. Дружеството обединява историци, археолози, етнографи, архивисти, юристи, краеведи, членове и др., които работят или са работили в научни институти, висши учебни заведения, училища, музеи, архиви, учреждения, обществени организации, читалища и редакции.

Дружеството има индивидуални и колективни членове. Централният съвет на дружеството решава конкретни въпроси за колективните членове.

Чл. 4. Дружеството има кръгъл печат с надпис „Българско историческо дружество — НР България". Местните дружества имат свой кръгъл печат с надпис „Българско историческо дружество", и придата на който се означава седалището на местното дружество.

II. Цели и средства

Чл. 5. Дружеството има за цел да съдействува със средствата на историческата наука на политиката на Българската комунистическа партия и на нашата социалистическа държава в областта на идеологията и по-специално на комунистическото възпитание на българския народ.

Чл. 6. Дружеството подпомага развитието на историческата наука и разпространението на историческите знания:

а) избелязва научни проблеми и участвува в тяхната разработка;

б) съдействува за издаването на исторически книги;

в) популяризира краеведските изследвания;

г) популяризира постиженията на историческата наука у нас и в чужбина;

д) организира и участвува в провеждането на честванията на важните исторически събития и дейци.

Чл. 7. Дружеството съдействува за по-нататъшното развитие на обществения и обучението по история. То отдава особено внимание на учебниците и на краеведческите групи.

Чл. 8. Дружеството осъществява своите цели чрез:

а) събрания, сказки, дискусии, исторически четения, конференции, творчески срещи, екскурзии и др.

б) издания на Известия на Българското историческо дружество, Историческа библиотека и на отделни и цикълни сборници, книги, брошури, листове.

Чл. 9. Българското историческо дружество провежда на всеки пет години национален конгрес на историците в България за отчитане на постиженията на българската историческа наука и за обсъждане на нейни исторически проблеми.

Чл. 10. Дружеството поддържа връзки със сродни научни организации в други страни.

III. Членове

Чл. 11. Член на Българското историческо дружество може да бъде всеки, който развива научноизследователска, педагогическа, популяризаторска или научно-организаторска дейност в областта на историята. Членовете се приемат от общото събрание на местните дружества.

Чл. 12. Членовете на дружеството имат следните права и задължения:

а) участвуват с право на глас във всеки събрания на дружеството;

б) имат право да избират и да бъдат избирани в ръководните органи на дружеството;

в) имат право да участвуват в цялата дейност на дружеството и да правят предложения върху дейността му;

г) заплащат редовни годишни членски внос в размер, определен от Общото събрание, и получават членска карта.

Чл. 13. Членове, нарушили устава или научната етика, се изключват с бележка или се отстраняват от Българското историческо дружество по решение на събранието на местното дружество.

IV. Ръководство.

Чл. 14. Върховен орган на дружеството е общото събрание от делегати на местните дружества. То се свиква веднъж на две години за отчитане на дейността и за избиране на ръководните органи на дружеството. Събранието се счита за законно, когато присъстват две трети от състава му, а решенията се вземат с обикновено мнозинство.

Делегатите на Общото събрание на дружеството се избират на общо събрание на местните дружества, като на всеки десет членове се избира един делегат. При извънредни случаи Централният съвет решава въпроса за по-широко представителство.

Чл. 15. Дружеството се ръководи от Централен съвет, избиран с тайно гласуване от Общото събрание за срок от две години. Централният съвет избира измежду своите членове председател, трима вице-председатели, четирима секретари, от които един главен секретар и секретар-касиер, които съставляват Бюро на Централния съвет. При всеки избор на ръководните органи се обновява част от техния състав.

Чл. 16. Централният съвет се ръководи от решенията на Общото събрание и се отчита пред него.

Чл. 17. За решаване на финансовата и материално-домакинската дейност Общото събрание избира Контролна комисия в състав от пет до седем души.

Чл. 18. Всички избрани ръководни органи, централни и местни, контролират своята дейност на обществени начала.

Чл. 19. Общото събрание приема бюджета на дружеството, а който се определят приходите и разходите на дружеството за всяка следваща година. Приходите се състоят от членски внос, дарения, субсидии и дарения.

V. Местни дружества

Чл. 20. Местни дружества се изграждат по окръзи при наличие най-малко на 10 редовни членове. Те избират ръководство в състав от три до пет души с председател, секретар и касиер. Софийското местно дружество избира ръководство от пет до седем души.

По решение на Общото събрание на местното дружество при наличие най-малко на петнадесет членове към него могат да се създават групи с оповестителни. Тяхната дейност се направлява именно от ръководството на местното дружество.

Чл. 21. Местните дружества осъществяват целите и задачите на Българското историческо дружество, популяризират и разпространяват научните централни и местни издания.

Чл. 22. За своята дейност местните дружества се отчитат веднъж пред Централния съвет, който одобрява техните планове и бюджета. Бюджетите на местните дружества представляват съставна част от общия дружествен бюджет.

VI. Преходни разпоредби

Чл. 23. Уставът на дружеството е приет на Общото учредително събрание, състояло се на 6 юни 1964 г., и влиза в сила след регистрирането му от съответните органи.

Чл. 24. Изменения на устава могат да се приемат от Общото събрание с мнозинство две трети от присъстващите членове.

ИЗ ДЕЙНОСТТА НА СЕКЦИИТЕ И КОМИСИИТЕ ПРИ БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

Секция по правознание, стара и средновековна история

На учредителното събрание на секцията бе избрано ръководство на трудна за научни работници от Софийския университет и БАН: председател — проф. Ст. Стойчев, секретар — ст. н. с. В. Цветкова и членове — проф. Д. Ангелов, проф. Хр. Данов и ст. н. с. Г. Ив. Георгиев.

Поради по-широкия си тематичен и хронологичен обхват секцията привлече интереса на повечето историци. Основните усилия на ръководството й бяха насочени преди всичко към мероприятия, които биха му дали възможност да популяризира най-новите научни изследвания по

Устав на Българското историческо дружество, приет на Учредителното събрание от 6 юни 1964 г. (публикуван в книга XXV на „Известия на БИД“, 1967 г.)

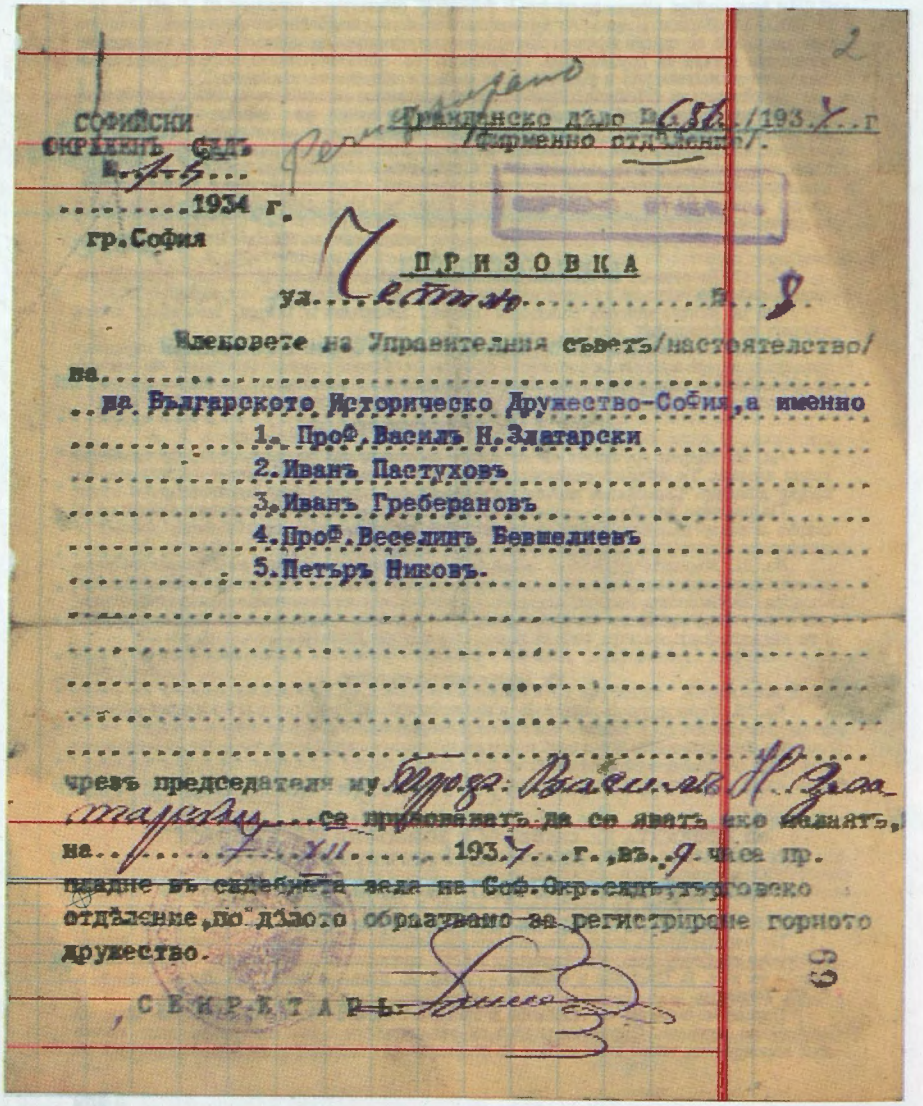

СОФИЙСКИ
ОКРЪЖЕНЪ СЪДЪ
№ 15...
.....1934 г.
гр.София

Гражданско дело № 56 /193 7 г.
Фирмено отдѣление.

П Р И З О В К А

за Четвъртъ

Членовете на Управителния съветъ/настоятелство/
на.....
..на Българското Историческо Дружество-София, а именно
1. Проф.Василъ Н.Златарски
2.Иванъ Пастуховъ
3.Иванъ Гребарановъ
4.Проф.Веселинъ Бевнелиевъ
5.Петъръ Никовъ.

чрезъ председателя му Проф. Василъ Н. Златарски се призовават да се явятъ или явятъ,
на 7 XII 193 7 г., въ 9 часа пр.
пладне въ сградата на Соф.Окр.съдъ, търговско
отдѣление, по дѣлото образувано за регистриране горното
дружество.

СЕКРЕТАРЪ

Призовка от Софийския окръжен съд от 7 декември 1934 г. до членовете на Настоятелството на Българското историческо дружество – София относно делото, образувано за регистриране на дружеството (ЦДА)

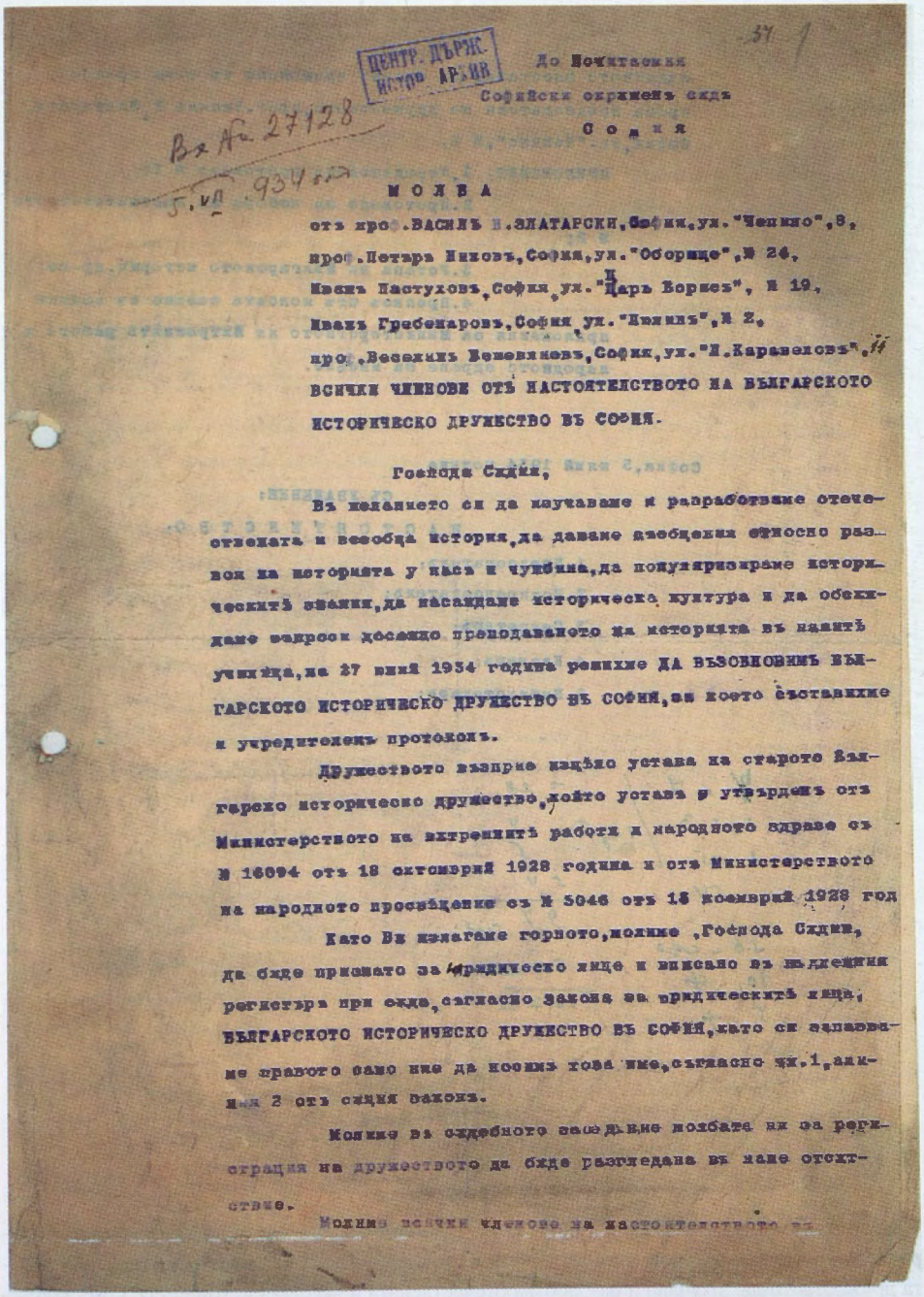

ЦЕНТР. ДЪРЖ. ИСТОР. АРХИВ

Вх. № 27128
5. VII 1934 г.

До Почитаемия
Софийски окръженъ съдъ
С о ф и я

М О Л В А

отъ проф. ВАСИЛЪ Н. ЗЛАТАРСКИ, София, ул. "Чешмето", 8,
проф. Петъръ Никовъ, София, ул. "Оборище", № 24,
Иванъ Пастуховъ, София, ул. "Царь Борисъ", № 19,
Иванъ Гребенаровъ, София, ул. "Княгиня", № 2,
проф. Веселинъ Бешевлиевъ, София, ул. "Н. Каравеловъ", 11
ВСИЧКИ ЧЛЕНОВЕ ОТЪ НАСТОЯТЕЛСТВОТО НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО ВЪ СОФИЯ.

Господа Съдии,

Въ желанието си да изучаваме и разработваме отечествената и всеобща история, да даваме възгледи относно развоя на историята у насъ и чужбина, да популяризираме историческитѣ знания, да насаждаме историческа култура и да обсѫждаме въпроси досежно преподаването на историята въ нашитѣ училища, на 27 юний 1934 година решихме ДА ВЪЗОБНОВИМЪ БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО ВЪ СОФИЯ, за което съставихме и учредителенъ протоколъ.

Дружеството възприе нашето устава на старото Българско историческо дружество, който устава е утвърденъ отъ Министерството на вътрешнитѣ работи и народното здраве съ № 16094 отъ 18 октомврий 1928 година и отъ Министерството на народното просвѣщение съ № 5046 отъ 15 ноемврий 1928 год

Като Въ изпълнение горното, молимъ, Господа Съдии, да бѫде признато за юридическо лице и вписано въ надлежния регистъръ при съда, съгласно закона за юридическитѣ лица, БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО ВЪ СОФИЯ, като си запазваме правото само ние да посочимъ това ние, съгласно чл. 1, алинея 2 отъ сѫщия законъ.

Молимъ въ съдебното заседание молбата ни за регистрация на дружеството да бѫде разгледана въ наше отсъствие.

Молимъ всички членове на настоятелството да

Молба с входящ регистрационен № 27128 от 5 юли 1934 г. от членовете на Настоятелството на Българското историческо дружество до Софийския окръжен съд за възстановяване на БИД в София с право на приемственост (ЦДА)

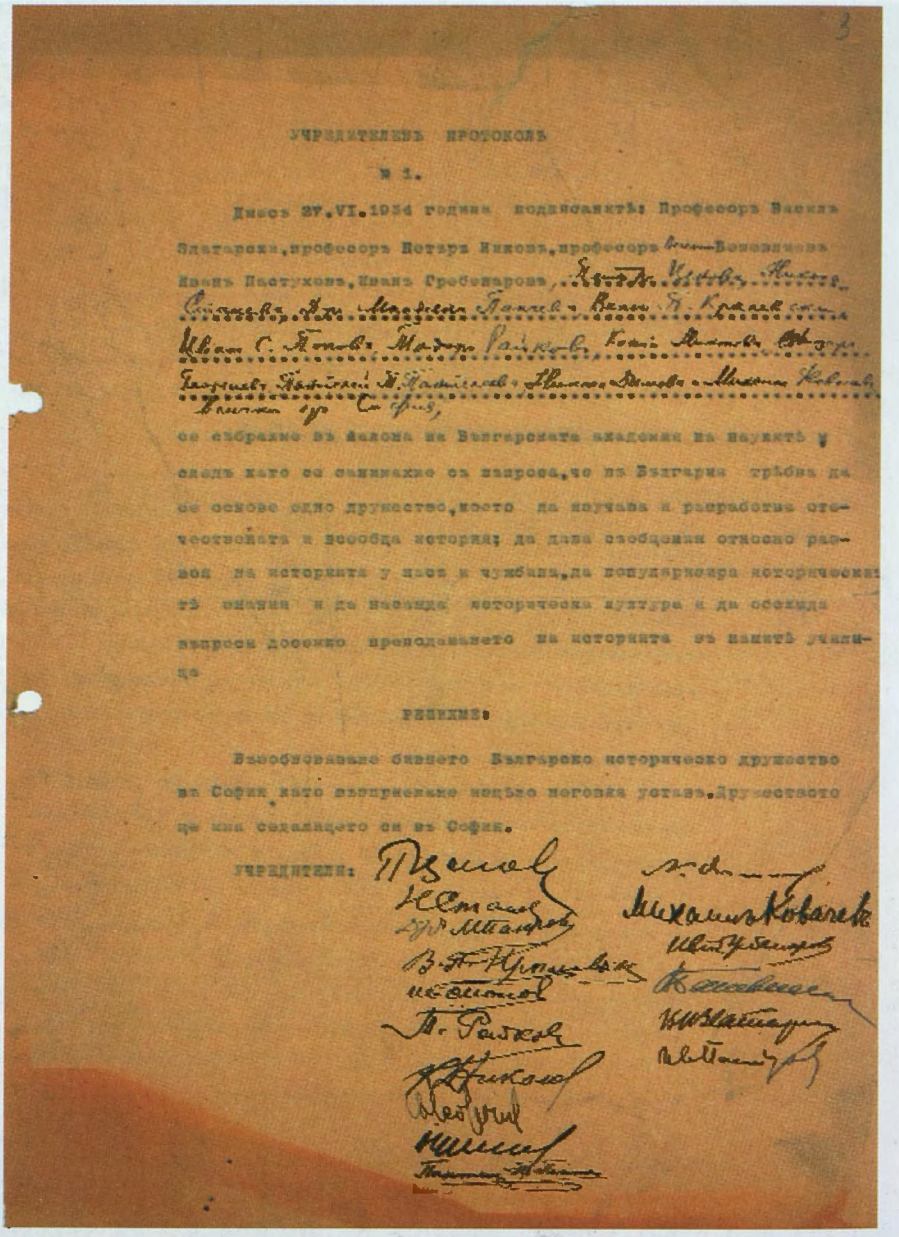

УЧРЕДИТЕЛЕНЪ ПРОТОКОЛЪ

№ 1.

Днесъ 27.VI.1934 година подписанитѣ: Професоръ Василъ Златарски, професоръ Нотаръ Никовъ, професоръ Константинъ Иванъ Пастуховъ, Иванъ Сребнаровъ, [illegible]
се събрахме въ залата на Българската академия на науките и следъ като се спогнахме съ нуждата, че въ България трѣбва да се основе едно дружество, което да изучава и разработва отечествената и всеобща история; да дава съобщения относно развоя на историята у насъ и чужбина, да популяризира историческите знания и да насажда историческа култура и да обсѣжда въпроси досежно преподаването на историята въ нашитѣ училища

РѢШИХМЕ:

Възобновяване бившето Българско историческо дружество въ София като възприемане изцѣло неговия уставъ. Дружеството ще има седалището си въ София.

УЧРЕДИТЕЛИ:

Учредителен протокол № 1 от 27 юни 1934 г. за възобновяване на „бившето Българско историческо дружество в София като възприемаме изцяло неговия устав“ поради необходимостта дружеството да „изучава и разработва отечествената и всеобща история; да дава съобщения относно историята у нас и в чужбина, да популяризира историческите знания и да насажда историческа култура и да обсъжда въпросите досежно преподаването на история в българските училища“ (ЦДА)

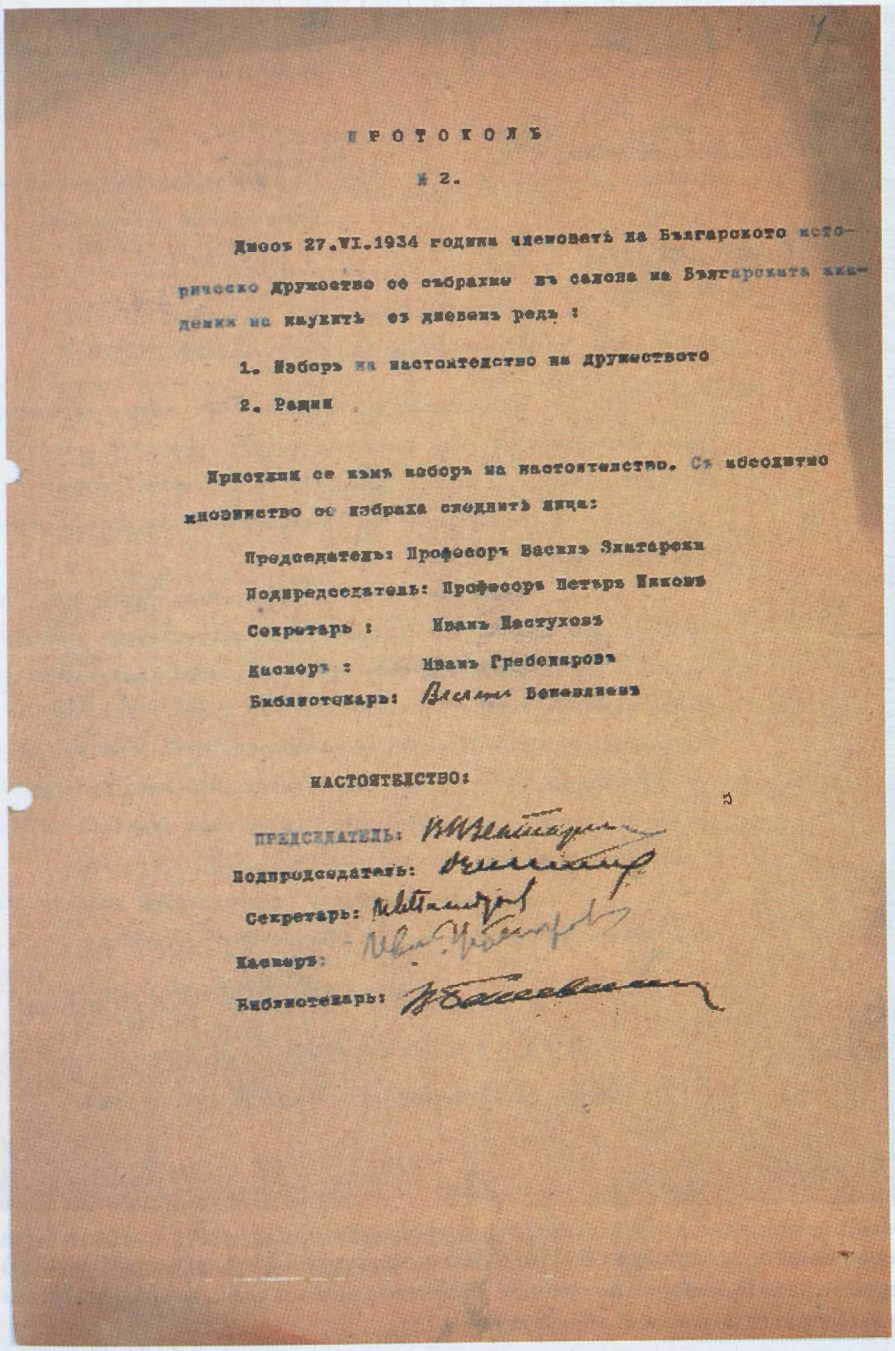

П Р О Т О К О Л Ъ

№ 2.

Днесъ 27.VI.1934 година членовете на Българското историческо Дружество се събрахме въ салона на Българската академия на науките съ дневенъ редъ :

1. Изборъ на настоятелство на дружеството
2. Разни

Пристъпи се къмъ изборъ на настоятелство. Съ абсолютно мнозинство се избраха следнитъ лица:

Председатель: Професоръ Василъ Златарски
Подпредседатель: Професоръ Петъръ Никовъ
Секретарь : Иванъ Пастуховъ
Касиеръ : Иванъ Гребенаровъ
Библиотекарь: Веселинъ Беневлиевъ

НАСТОЯТЕЛСТВО:

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ:
Подпредседатель:
Секретарь:
Касиеръ:
Библиотекарь:

Протокол № 2 от Общо събрание на 27 юни 1934 г. за избор на Настоятелство на Българското историческо дружество (ЦДА)

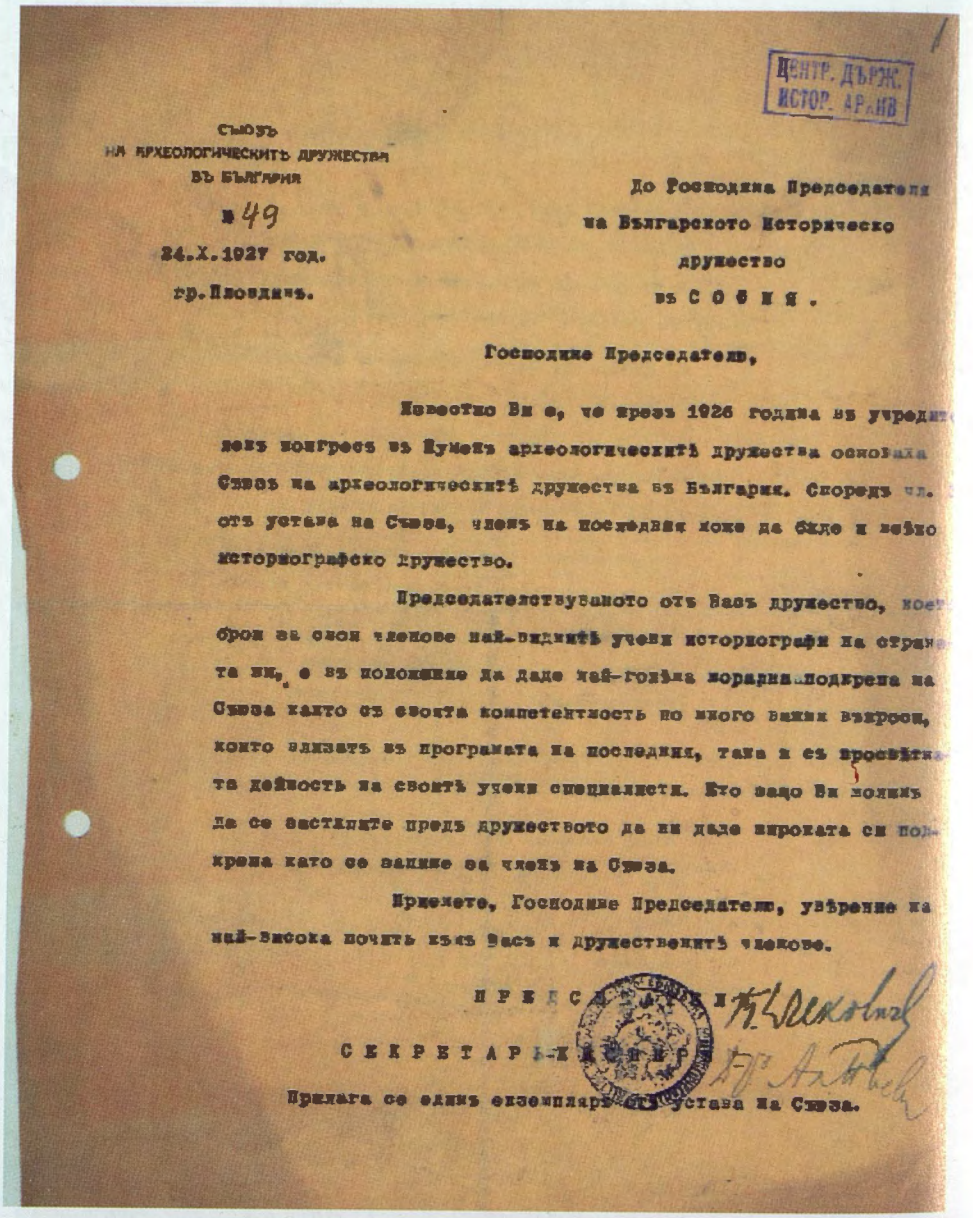

ЦЕНТР. ДЪРЖ. ИСТОР. АРХИВ

Съюзъ
на археологическитѣ дружества
въ България
№ 49
24.X.1927 год.
гр. Пловдивъ.

До Господина Председателя
на Българското историческо
дружество
въ С О Ф И Я .

Господине Председателю,

Известно Ви е, че презъ 1926 година въ учреди-
лния конгресъ въ Букурещъ археологическитѣ дружества основаха
Съюзъ на археологическитѣ дружества въ България. Споредъ чл.
отъ устава на Съюза, членъ на последния може да бъде и всѣко
историографско дружество.

Председателствуваното отъ Васъ дружество, кое-
брои за свои членове най-видните учени историографи на стра-
та ни, е въ положение да даде най-голѣма моралнa подкрепа на
Съюза както съ своята компетентность по много важни въпроси,
които влизатъ въ програмата на последния, така и съ просвѣти-
телната дейность на своитѣ учени специалисти. Ето защо Ви молимъ
да се застанете предъ дружеството да ни даде широката си под-
крепа като се запише за членъ на Съюза.

Приемете, Господине Председателю, увѣрение на
най-висока почитъ къмъ Васъ и дружественитѣ членове.

П Р Е Д С Е Д А Т Е Л :

С Е К Р Е Т А Р Ъ - К А С И Е Р :

Прилага се единъ екземпляръ отъ устава на Съюза.

Писмо-покана от 24 октомври 1927 г. от Съюза на археологическите дружества (Пловдив) до председателя на Българското историческо дружество с молба за членство в тяхната организация като израз на подкрепа за дейността им (ЦДА)

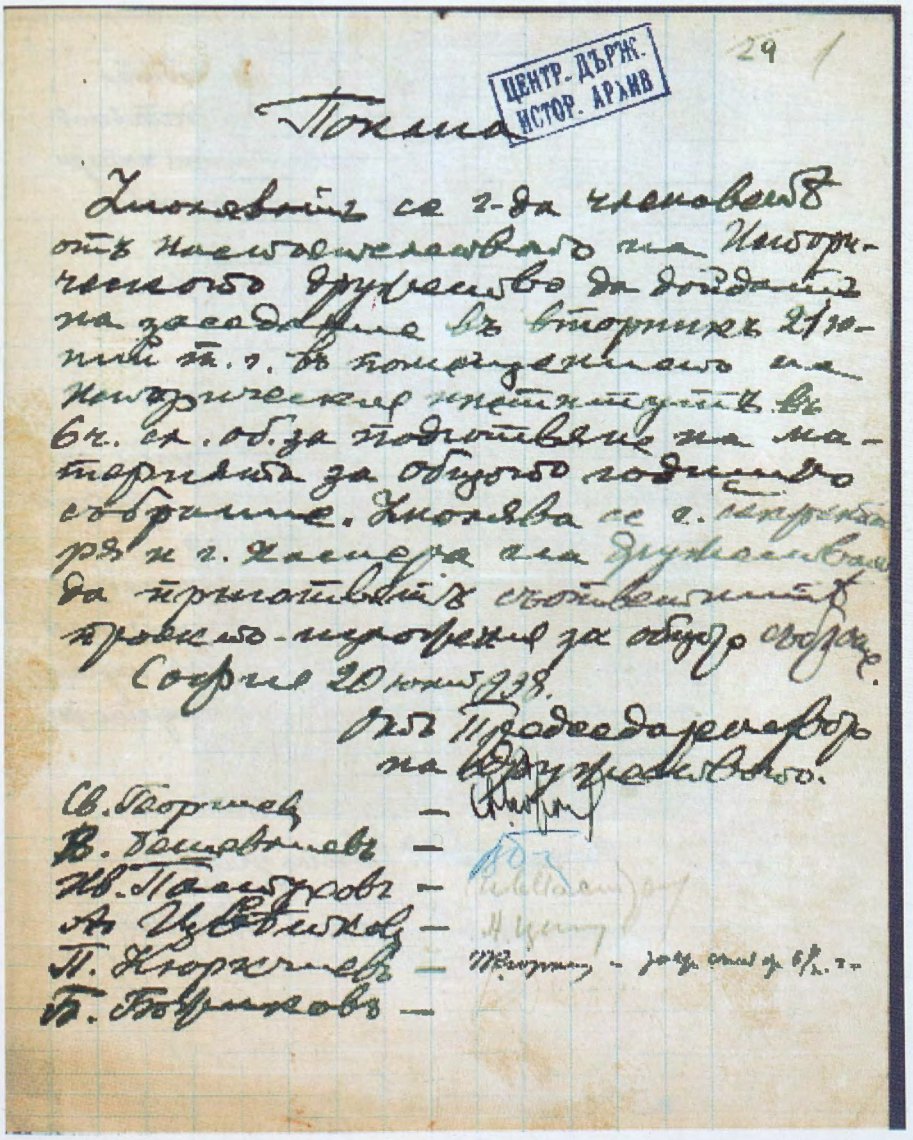

Покана от 20 юни 1938 г. до членовете на Настоятелството на БИД за заседание за подготовка на Общо годишно събрание (ЦДА)

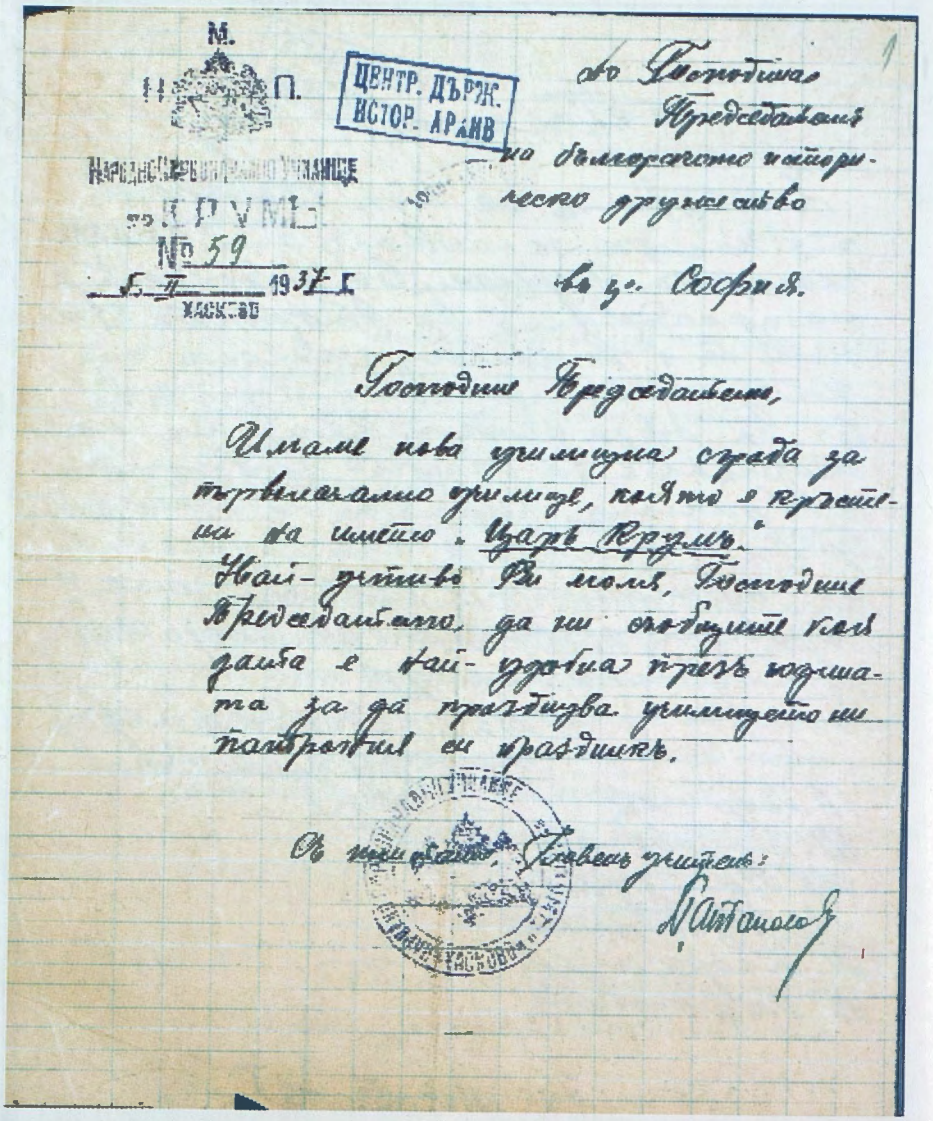
М.
Н. П.
ЦЕНТР. ДЪРЖ. ИСТОР. АРХИВ
Народно първоначално училище
гр. КРУМ
№ 59
5 II 1937 г.
Хасково

До Господина
Председателя
на Българското историческо дружество
в гр. София.

Господин Председателю,

Имаме нова училищна сграда за първоначално училище, което е кръстено на името „Цар Крум".
Най-учтиво Ви моля, Господине Председателю, да ни съобщите кой ден е най-удобна през годината за да празднува училището ни патронния си празник.

С почит: Главен учител:

Проф. Петъръ Никовъ

Снимка на проф. Петър Ников

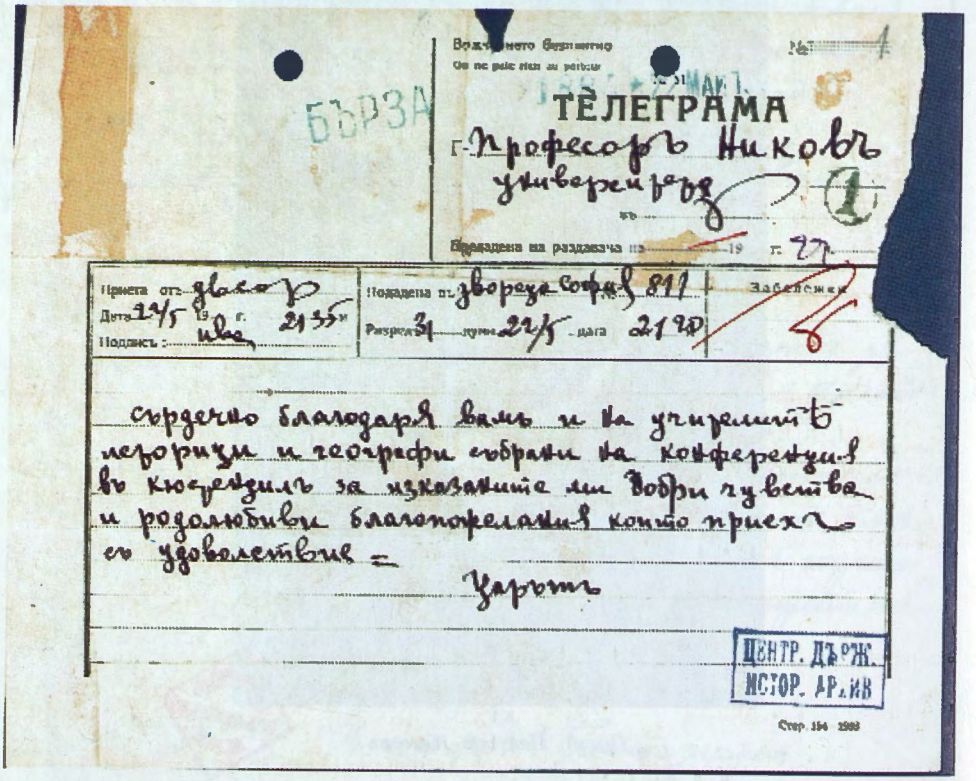

БЪРЗА

ТЕЛЕГРАМА

Г-н Професоръ Никовъ
университетъ

Приета отъ двора
Дата 24/5 19 г. 2135
Подпись: ива

Подадена отъ двореца София 811
Разрешена 31 дума 22/5 дата 2190

Сърдечно благодаря вамъ и на учителитѣ историци и географи събрани на конференция въ Кюстендилъ за изказаните ми добри чувства и родолюбиви благопожелания които приехъ съ удовлетвие =

Царятъ

ЦЕНТР. ДЪРЖ. ИСТОР. АРХИВ

Благодарствена телеграма „от царътъ“ до проф. Петър Ников и учителите – историци и географи, събрани на конференция в Кюстендил (ЦДА)

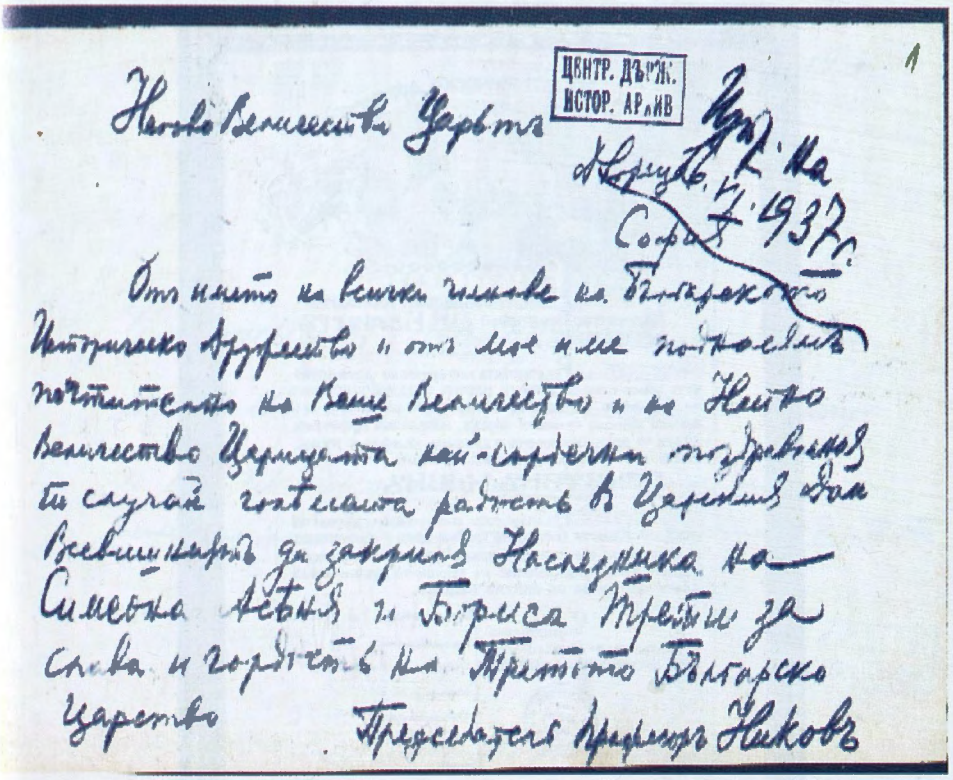

Телеграма от 16 юни 1937 г. от името на членовете на Българското историческо дружество до царското семейство по повод раждането на престолонаследника Симеон Втори (ЦДА)

Българско историческо дружество

Високоуважаеми Господине Министър Професоре д-р Балинтъ Хоманъ.

Българското историческо дружество като цени високо Вашите научни трудове по история на Родината Ви тая чиста свобода на дългогодишната ваша мисъл за нашия народъ, изказвания приятелски дълъгъ на признателность и дълбоки уважения: избра Васъ като Ви приемствайка за свой

ПОЧЕТЕНЪ ЧЛЕНЪ

Българското историческо дружество вижда въ Вашето последно голѣмо дѣло — свикването на Културна конференция между Унгария и България — щастливо продължение на високите културни между двата народи за по-скорото бъдещо.

Председатель:
Подпредседатель:
Секретар:
Касиер:
Библиотекарь:

Членове:

Секретарь на Българското историческо дружество

София, 16 II. 941

Грамота от 16 февруари 1941 г. за удостояване на унгарския проф. д-р Балинт Хоман за почетен член на Българското историческо дружество (ЦДА)

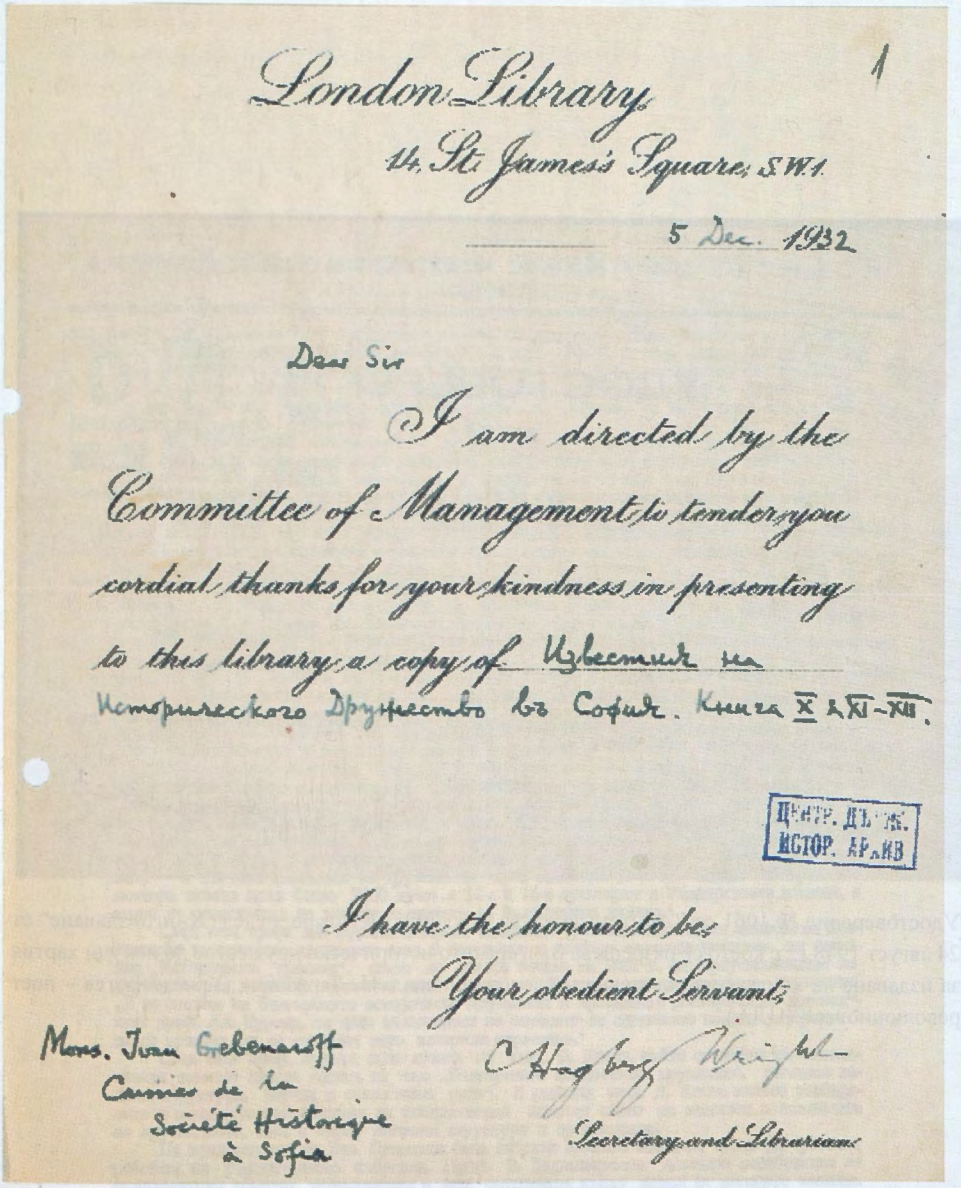

London Library

14, St. James's Square, S.W.1

1

5 Dec. 1932

Dear Sir

I am directed by the Committee of Management to tender you cordial thanks for your kindness in presenting to this library a copy of Известия на Историческото Дружество въ София. Книга X и XI–XII.

ЦЕНТР. ДЪРЖ. ИСТОР. АРХИВ

I have the honour to be,
Your obedient Servant,
C Hagberg Wright
Secretary and Librarian

Mons. Ivan Grebenarieff
Caissier de la
Société Historique
à Sofia

Молба от 5 декември 1932 г. от Лондонската библиотека до Българското историческо дружество за изпращане на книги X, XI и XII от „Известия на Историческото дружество в София“ (ЦДА)

КОМИТЕТ ЗА НАУКА, ИЗКУСТВО И КУЛТУРА

Отдел „КНИГОИЗДАВАНЕ"

ЦЕНТР. ДЪРЖ. ИСТОР. АРХИВ

Препис за склада

УДОСТОВЕРЕНИЕ

№ 1061

Комитетът за наука, изкуство и култура — отдел „Книгоиздаване" — разрешава на Българско историческо дружество от гр. София да получи листа хартия формат 74/100 нужни за издаването на "Христо Ботев – поет революционер," държавни под редакторството на ..... издания на Бълг. истор. дружество, които ще имат (имала) в тираж екз. ..... печат ..... формат ..... и ще се печати в печатница Работническо дружество

Хартията от склад Христо Ботев

Това удостоверение губи своята валидност, ако хартията не бъде получена в 7 дневен срок от датата на издаването му.

София, 24 август 1948 год.

Референт ръководител: ..... Началник на отдела: .....

Удостоверение № 1061 от Комитета за наука, изкуство и култура, отдел „Книгоиздаване" от 24 август 1948 г., с което се разрешава Българското историческо дружество да получи хартия за издаване на книгата на съветския изследовател акад. Н. Державин „Христо Ботев – поет революционер" (ЦДА)

УЧРЕДИТЕЛНОТО СЪБРАНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

След продължително прекъсване, повече от десетина години, Българското историческо дружество възобновява своята дейност. На 6 ноември 1984 г. в 65-а аудитория на Софийския университет „Климент Охридски" 301 делегати от София и провинцията, представители на научни институти и висши учебни заведения по история, учители, музейни и архивни работници, културни и обществени дейци се събраха, за да учредят отново Българско историческо дружество.

Инициативата за възобновяването на Българското историческо дружество бе поета през 1983 г. от преподаватели по история в университета и от сътрудници на Историческия институт при БАН. Тя отговаряше на желанието на широки кръг историци и имаше пълна подкрепа и одобрение както в ЦК на БКП, така и в Съюза на научните работници в България. Специални решения на секретариата на ЦК на БКП от 4 март 1984 г. възложиха на Съюза на научните работници организирането и възобновяването на дружеството.

За осъществяването на това решение при Съюза на научните работници се формира инициативен комитет в състав: проф. Д. Ангелов, Б. Божилов, ст. н. с. Б. Волянов, ст. преп. Ив. Буюклиев, ст. н. с. Е. Вачков, проф. Т. Вапцаров, проф. Хр. Гандев, чл.-кор. Д. Димитров, К. Йорданов — директор на историческия и етнографския музей, ст. н. с. Я. Йорданов, Ив. Касабов, началник на отдел „Наука и Комитета по културата и изкуството, инж. Д. Косев, инж. Ж. Нихов, доц. Хр. Нестора, П. Павлотов — директор на Централния държавен исторически архив, Ив. Пейков — директор на архива на НРБ, ст. н. с. Н. Тодоров, ст. н. с. Ив. Ушлинов, проф. В. Хаджинеколова, проф. Хр. Христов и Д. Цветков. За непосредствената подготовка на учредителното събрание комитетът създаде секторни комисии, в които влизаха В. Божилов, Ив. Буюклиев, М. Йорданов, Хр. Нестора, П. Павлотов и В. Хаджинеколова. Комисията подготви и предложи проектоустава на дружеството и други материали за събранието.

Учредителното събрание бе открито и ръководено от чл.-кор. проф. Ал. Бурмов, който изрази общото задоволство от възобновяването на дружеството и от мястото на историческо поколение ръководителя поздрави присъстващите. Проф. Бурмов подчерта ценните традиции и постиженията на старото Българско историческо дружество, особено на предоставянето на историческата наука за широките читателски кръгове. „За нула или така както предпочитат марксистко-ленинските среди, или кога тази да се нарича — каза проф. Бурмов, — в първите заседания на дружеството през октомври 1944 г., когато за пръв път лекторът четеше пред близо 2000 души в 14-а и 15-а аудитории в Университета доклад, в който се разясняваха по всеки въпросите на българското минало."

След това проф. Ал. Бурмов съобщи основните насоки на бъдещата дейност на Българското историческо дружество след 9 септември и особено важното решение за списване „Исторически преглед", което до самото начало на 1961 г. (по прекъсването на дружествената дейност) излизаше като орган на Българското историческо дружество. „В задачите на Българското историческо дружество и предвид и „Историческия преглед", каза проф. Ал. Бурмов, ще даде възможност на повечето от сегашното младо историци... да се проявят, да си свидят име в историко-изследователската."

След това проф. Бурмов даде думата на доц. Д. Косев, който от името на инициативния комитет направи доклад за „Българското историческо дружество, неговото задачи, структура, научна и обществена роля". В доклада доц. Д. Косев изложи разбиранията и основните предложения на инициативния комитет както по задачите и същността на дружеството, така и върху неговата структура и организация.

По предложение на Ив. Буюклиев бяха избрани помощни комисии, които да улеснят работата на учредителното събрание. Проф. В. Хаджинеколова докладва изработения от инициативния комитет проектоустав и даде разяснения върху някои от неговите членове.

Тая се сила по-нататък на създаването местни исторически или краеведчески дружества, които сега стават членове на Българското историческо дружество.

В разискванията взеха думата много членове. Проф. Бурмов се спря отново на въпроса за идейността лицето на дружеството. Делегатът от Варна Васев се опита да изтъкне инициатива, че такъвто краеведческото дружество, повече с съществуващо и досега, да се нами самостоятелно и бъде пряко като помощници чрез в Българското историческо дружество. Ст. н. с. Е. Емилиянов направи няколко бележки върху устава. Делегатът Чолов направи няколко предложения: дружеството да закупи подходящо за историческата библиотека, списанието „Исторически преглед" да стане отново орган на Българското историческо дружество, да се учреди награда от името на дружеството за най-доброто историческо изследване или публикация и др. Др. Р. Петров, зам.-директор на Института по история на БКП, направи няколко бележки върху устава и отбеляза, че Българското историческо дружество, което се възражда като самостойна демократична организация на българските историци, има важни задачи, които ще го направят необходима организация не само днес, но и в бъдеще в условията на комунизма. Доц. А. Андреев отбеляза в своето изказване демократичния характер на дружеството.

Изказаха се още делегатите Божков от гр. Тополовград, П. Мингев от Института по балканистика при БАН, Г. Джуранов от Шумен, К. Митев от Габрово. Ген. Ив. Колев говори за патриотичните чувства на Българското историческо дружество, наследник на Военно-историческото научно дружество при Министерството на народната отбрана. Полк. М. Маков изтъкна интересния предложения по устава, между другото за специален пункт, според който дружеството да съдействува за възпитанието на съветите членове в духа на научната стойка и социалистическия патриотизъм. Маков, и в някои други делегати се спряха на отношението между дружеството и Съюза на научните работници, като предложиха тяхното сътрудничество и евентуално разширяване уредбата още в началото на новия дейност. Членуването в Българското историческо дружество не означава автоматично или задължително членуване в Съюза на научните работници. А. Цветков предложи дружеството да оборне особено внимание на учителите и на сътрудничеството си с тяхното. Учителят Г. Георгиев от София предложи да се вземе в устава, че новото дружество е приемник на прогресивните традиции на старото историческо дружество.

След това ген. Др. Настрин от името на инициативния комитет представи цифрови данни за състава на учредителното събрание. Тази от общо 301 делегати — 180 са научни работници, 88 работят в архиви, 35 в архиви, 68 са учители, а останалите 30 сътрудници в редакции и издателства или инженери. Между учредителите 16 делегати са професори и доценти, 44 кандидати за исторические науки. Политическия физиономия на учредителното събрание се характеризира от следните данни: членове на БКП — 160 души, на БЗНС — 1, безпартийни, между които и комсомолци — 111 и т. н.

След това Ева. Бужашки даде обяснения по направените предложения, събранието прие устава на Българското историческо дружество и пристъпи към избор на Централен съвет. По предложение на проф. Т. Бояджиев бяха избрани единодушно в Централен съвет: А. Андреев, Р. Аврамов, Л. Апостолов, Ева. Бужашки, Ал. Бурмов, К. Василев, В. Велков, Т. Вапцаров, Хр. Гандев, Г. Георгиев, Б. Григоров, Д. Димитров, К. Стоянов — Варна, М. Раденков, Н. Кондарев, Л. Косев, Л. Хаджи, Ив. Хаджи, Й. Митев, М. Минев, Хр. Марчевски — Бургас, Хр. Дилов, М. Мерсов, Ж. Нягин, Д. Минев, Хр. Несторов, П. Пандурски, Ат. Попов — Ст. Загора, Н. Попов, П. Петров, Ив. Радев — Русе, Д. Стоянов, Зл. Стоянов, Ст. Стойчев, А. Тодоров, Г. Тодоров, Н. Тодоров, Е. Тодорова — Плевен, Ив. Ушинов, В. Хаджиниколов, Хр. Христов, Кр. Широки, М. Янков — Шумен, А. Цветков, П. Янкулов и

Контролна комисия: В. Божилов, В. Божков, Стр. Димитров, Ив. Кънков, П. Цанев, Цв. Петров — Враца, И. Бенбасов — Плевен.

След това Ева. Бужашки запозна присъствуващите да се въздържат за Централния съвет да изработи скоро за работа на дружеството по следващите две години, като проучат се нуждите на местните дружества и опитът за обединение. Освен това той предложи делегатите от окръжните центрове да образуват инициативни комитети за направяне на местни дружества.

Събранието прие предложенията и изпрати с общи телеграми до ЦК на БКП от името на учредителното събрание на Българското историческо дружество. С това дружеството възприема своята дейност, за което по-нататък ще споменем, обединявайки в своите редове всички историци, археолози, етнографи, архивисти, музейни работници, учители, преподаватели по исторически науки, изследователи на местната история и др.[1]

[1] За учредителното събрание вж. П. Коледаров, Дружествено на българската история, ИПр., год. XX, кн. 6, с. 128—138 и Възобновяване на Българското историческо дружество, сп. История и география, год. VII, бр. 8, с. 52—53.

Водещият състав събраното се състои ликвидис на Централния съвет, който избра бюро в състав: председател акад. Д. Косев и членове проф. В. Хаджинеколов, доц. В. Велков, ст. преп. Евг. Бужашки, ст. н. с. Кр. Ширкова, ст. н. с. Б. Григоров, М. Йорданов, П. Паскалева и доц. П. Петров.

На 16 юни 1964 г. Бюрото на ЦС на Българското историческо дружество се събра да реши ред, за да разгледа организационния въпрос. Приета бе структурата на ръководството със следните отдели: научно-изследователски, научно-популяризаторски и организационно-финансов. Във връзка с това бюрото се конституира, както следва: председател акад. Д. Косев, вик.-председатели проф. В. Хаджинеколов, доц. П. Петров и ст. н. с. Кр. Ширкова; главен секретар ст. преп. Евг. Бужашки, секретари доц. В. Велков, ст. н. с. Б. Григоров, М. Йорданов и секретар-касиер П. Паскалева. Решено бе всеки отдел да се ръководи от един вик.-председател и един секретар. Освен това бяха набелязани най-важните задачи по регистрирането на дружеството пред съда, по взаимодействието на софийското и окръжните дружества, наработването плана на дейността на БИД, приемането имуществото на старото историческо дружество, внасяне на членските и пр.

На 8 септември 1964 г. Софийският народен съд регистрира Българското историческо дружество с утвърдения му устав, като приемник на съществувалото до 1951 г. Българско историческо дружество, а сега колективен член на Съюза на научните работници в България.

На 24 ноември 1964 г. се състоя заседание на Централния съвет на БИД, на което председателят акад. Д. Косев изнесе доклад за предстоящите задачи на дружеството, които се отнасят за дейността на дружеството през 1965/1966 г., доклад за решенията взети и бяха разисквани някои други текущи въпроси. Някои от тези решения бяха конференцирани от Бюрото на ЦС на заседанието, състояло се на 9 декември 1964 г.

Към Централния съвет на Българското историческо дружество се създадоха шест секции, а именно: а) по древността, стара и средновековна история с председател проф. Ст. Стойчев и секретар ст. н. с. Б. Цветкова; б) по нова история с председател проф. Хр. Христов и секретар ст. н. с. В. Пенчева; в) по най-нова история с председател акад. Ж. Натан и секретар доц. Ст. Клисе; г) по етнография с председател проф. Кр. Гандев и секретар ст. н. с. Ст. Стойкова; д) по археология с председател ст. н. с. Б. Филов и секретар ст. преп. М. Кунчикова; секция по военна история, която обхваща Военно-историческото дружество — колективен член на Българското историческо дружество.

Освен това към Централния съвет се създадоха следните комисии: а) комисия по образованието по история с председател доц. Н. Попов и секретар Г. Генчев; б) комисия за музейни дела с председател доц. М. Маков и секретар Ив. Кисьов; в) издателска комисия с председател доц. П. Петров; г) комисия по научно-изследователската дейност на членовете дружества с председател доц. В. Велков; д) комисия по пропагандиране на историята с председател ст. н. с. Кр. Ширков и секретар Ал. Фол. В ръководството на секциите са привлечени от 5 до 7 души, а състави на всички комисии и за по-голяма.

Ръководството на секциите и комисиите се осъществява колективно от Бюрото на ЦС на Българското историческо дружество.

Евг. Бужашки

Доклад на проф. Евлоги Бужажки относно решенията на Учредителното събрание на Българското историческо дружество, проведено на 6 юни 1964 г. (Известия на БИД, кн. XXV, 1967 г.)

ОБЩО СЪБРАНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО — 8 ДЕКЕМВРИ 1985 г.

На 8 декември 1985 г. Българското историческо дружество провеждa в София съгласно с устава своето първо общо събрание, в което взеха участие делегати от шестте дружества в Благоевград, Бургас, Велико Търново, Враца, Габрово, Михайловград, Пазарджик, Пловдив, Плевен, Разград, Русе, Сливен, Смолян, Софийск, Софийския окръг, Стара Загора, Толбухин, Търговище, Хасково, Шумен и Ямбол — всичко 128 делегати и 59 гости. Историческото дружество в Ловеч поради организационни затруднения участвува в събранието само с гости, а дружествата във Видин, Кърджали, Кюстендил и Перник по същите причини въобще не бяха представени.

Общото събрание се председатствуваше от акад. Жак Натан, председател на Историческото дружество в София. Събранието изслуша отчетен доклад за работата на Българското историческо дружество за периода 1984—1985 г., изнесен от председателя на дружествения съвет, Д. Косев; предложения за промени в устава на БИД, направени от гл. секретар Евг. Бунджиев; доклад за контролната комисия за финансовото състояние на дружествата, изнесен от председателя на комисията Й. Йонков, и така също избра ръководни органи на дружеството. Събранието бе приветствувано от секретаря на Съюза за научните работници от, и, секр. в БАН Иван Ушлинов, който оцени като много полезни дейности на дружеството след възобновяването му през 1964 г. и изказа да се осъществят в по-голяма степен координиране на българските усилия на историците.

В обсъждането на текущата дейност и предстоящите задачи взеха живо участие членове на местните дружества. Георги Джуранчев от Шумен говори за просветителската и научноизследователската дейност на Шуменското историческо дружество и високо оцени усилията на ентузиастите, които се грижат при подготовката на правописните сборници на Шумен. Методи Йорданов, инспектор по история в Министерството на народната просвета, се спря подробно на дейността на комисията по образованието при Централния съвет и организираните с нейно участие четения за научни доклади за септемврийски и априлски събития на учителите. Той оцени високо тази помощ на БИД за повишаване на научната и методическата квалификация на учителите. Делегатът от Софийското окръжно историческо дружество Павел Димов говори за плодотворните работи на историческите групи в Благоевград. Димитър В. Иванчков, председател на Историческото дружество във Враца, изтъкна голяма от ролята на Централния съвет, който с тази помощ да оживи слабата работа на местното дружество във Враца и повишаването на цялостното ръководство. Председателят на Габровското историческо дружество Кольо Матеев говори за работата на дружеството в Габрово, което е едно от най-добрите в страната. По-специално той отбеляза успехи на научните сесии, организирани от дружеството по случай 120 години от Габровското училище, за Априлското въстание, а също за краеведската колекция, която поддържат дружествените членове в Габрово, която е на националната дейност на местното дружество. Последен в обсъждането на дейността на БИД се взе Иван Хрелкович, председател на историческото дружество в Благоевград Боян Нихов, който отбеляза, че в Благоевградска област има благоприятни условия за работа върху богата история на този български край. Той направи някои предложения относно Известията на БИД, за структурата на техното дружество, предложение да се организира общ събор на учителите по история и др.

В заключение по разискванията акад. Д. Косев отбеляза единството в преценката, направена за изминалия период, в който, както всяка организация, тъй и дружествата срещат задачи на дружеството. Спирайки се на въпроса за сътрудничеството на дейността на местните дружества с другите обществени и политически организации, като Отечественият фронт, читалищата, профсъюзите и др., акад. Косев каза: „Нашето дружество трябва да покаже

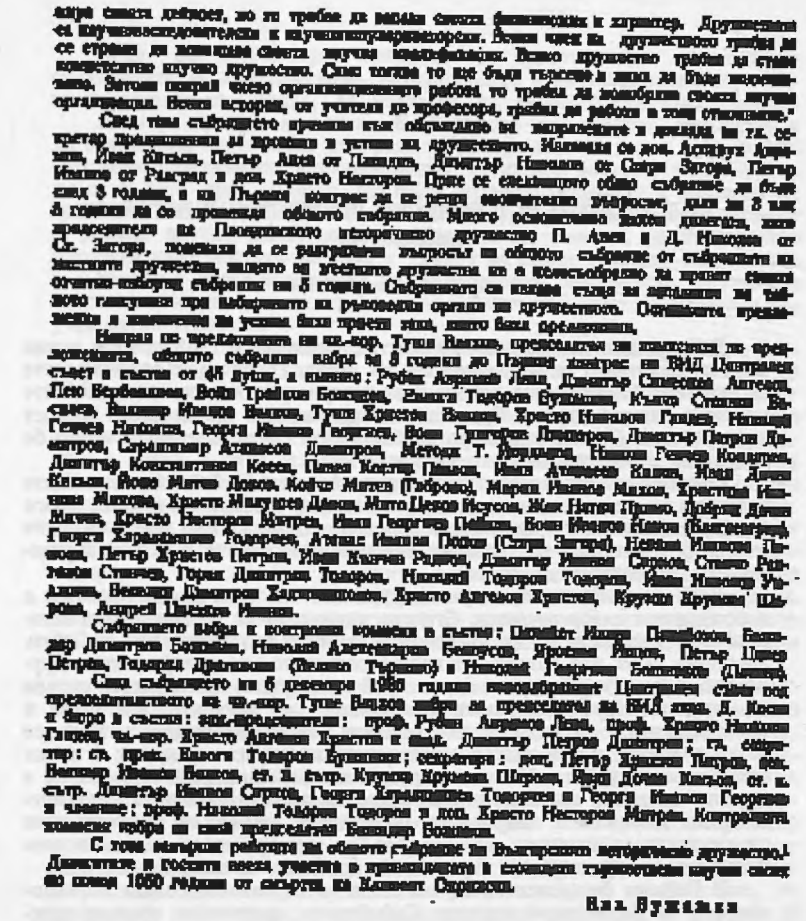

Информация от проф. Евлоги Бужашки за решенията, взети на Общото събрание на Българското историческо дружество от 5 декември 1966. г., публикувана на станиците на „Известия на БИД“, кн. XXVI, 1968 г.

БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО И НЕГОВИТЕ „ИЗВЕСТИЯ"

Акад. Димитър Ангелов

Българското историческо дружество, основано в 1901 г., игра важна роля в развитието на историческата ни наука. То бе един от центровете за научноизследователска работа и за разпространение на историческите знания в нашата страна. Ето защо прекратяването на неговата дейност веднага след Девети септември трябва да се счита за грешка, която бе поправена с възстановяването му през 1965 г.

Възстановеното историческо дружество, следвайки положителните традиции от неговия минал живот, си поставя, разбира се, и нови, много по-широки задачи. То ще вземе пасивно отново своето място на един от важните центрове за научноизследователска работа и за популяризиране на историческите знания.

БИД се отличава от старото дружество със своя масов характер и с по-здравата си организация. Старото дружество си остана дори малобройно и дейността му бе съсредоточена почти изключително в София. Изминали само две години от възстановяването на историческото дружество и то вече обединява голям брой историци в почти всички окръзи на страната. Наред с научните сътрудници от научните институти и преподавателите по история във висшите учебни заведения в него се влеха и много други хора, снели свои, които се вливат с голям ентусиазъм в работа. Много от дружествата в окръжните градове и в другите по-големи селища развиват оживена изследователска и популяризаторска дейност. В Бюрото на Централния съвет се получиха вече предложения за издаване на трудове за историята на някои селища. Подготвят се други трудове върху важни проблеми от местната история.

В Габрово бе проведена научна сесия по случай 130 години от основаването на Априловото училище. Софийското дружество проведе интересна дискусия по въпроса за произхода и характера на фашизма в България. С инициативата за местни научни сесии, конференции и дискусии вливаха и други дружества. Всички дружества активно участвуваха в общонародното честуване на 80-годишнината от Априлското въстание и подвига на Ботевата чета. Всичко това говори за нарастващата активност на нашите историци след възстановяване на Българското историческо дружество, чиято многообразна дейност се развива върху здравите научни основи на марксистко-ленинската методология.

БИД ще съдействува навсякъде на политическите и масовите организации за политическото, патриотичното и интернационалистическото възпитание на народа, за издигане на неговото културно равнище.

Един от важните задачи на Българското историческо дружество е да организира национални конгреси на историческите науки в България. Его защо подготовката и провеждането на първия конгрес, който трябва да се състои преди 1969 г., ще бъде сериозно изпитание и проверка на зрелостта на БИД. Опитът от проведените досега национални съвещания и редица научни дискусии дава основание да считаме, че българските историци имат достатъчно сили и умение да решат успешно тази задача.

Заедно с възстановяването на Българското историческо дружество бе решено, както е известно, да се възобнови издаването на неговия научен орган „Известия".

„Известия" на Българското историческо дружество излизали в продължение на много години — от основаването на дружеството до 1948 г., когато бяха отпечатани последните три книжки (XXII—XXIV) заедно в един том. Най-изтъкнатите български историци преди Девети септември — проф. В. Н. Златарски, проф. П. Нишо, проф. П. Мутафчиев и други — бяха редовни сътрудници на „Известия". В страниците на „Известия" до 1948 г. са обнародвани голям брой изследователски статии и ценни материали по старата и средновековната история на България. По-голяма са материалите за новата история на България. Публикуваните в „Известия" работи, както почти всичките, излезли след Девети септември, са изпълнени от принципите на идеалистическото разбиране на историята и се отнасят главно до политическата история на страната. Но въпреки тези основни недостатъци те съдържат много ценни материали, които и сега се използуват широко от нашата марксистко-ленинска историография.

Съдържанието на „Известия" на възстановеното Българско историческо дружество ще се различава коренно от съдържанието на излезлите до Девети септември книги не само в методологическо, но и в голяма степен и в научно отношение. Историческата наука в социалистическа България отдавна е поставена на здравите основи на марксистко-ленинската методология и това обстоятелство само по себе си определя теоретическия облик на научния орган на възстановеното Българско историческо дружество. Заедно с това ще се разшири и разнообрази научната му тематика. Във възобновените „Известия" на дружеството ще се обнародват изследвания и материали по най-нова история на България, по история на работническото и комунистическото движение, по история на социалните движения в средновековна България и на национално-освободителното движение, по проблемите на културната история и на народния бит, по история на нашите селища и пр., без да се пренебрегва, разбира се, и политическото минало на страната от най-старо време до днес.

Наред със съществуващите сега у нас по-специализирани исторически периодични издания „Известия" на Българското историческо дружество ще заеме мястото си като научен орган на историческите науки в нашата страна. Той ще има следователно свои финансови и права да дублира другите исторически издания.

С възобновяването на тези „Известия" нашите исторически науки придобиват още едно огнище за научноизследователска дейност и за разпространяване на историческите знания сред народа.

Отчет на акад. Д. Косев „Българското историческо дружество и неговите „Известия" за постиженията на Българското историческо дружество, оптечатан в „Известия на БИД", кн. XXV, 1967 г.

„ВЕКОВЕ"
КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ

В семейството на българските исторически издания „Векове" идва със свой облик и свои задачи. „Векове" е двумесечно периодично издание, бюлетин на Българското историческо дружество, което ще излиза в 6 книжки годишно, по 6 коли всяка книжка и ще служи на задачите на дружеството в изпълнение на политиката на Българската комунистическа партия в областта на историческите изследвания, историческото образование и пропагандата на исторически знания.

„Векове" ще разкрива прогресивното и патриотичното в културата, политическата и социалната история на българския народ и на неговите врагове и взаимоотношенията с други народи. Особено предпочитание ще имат материалите, отразяващи борбите на нашия народ за свобода и самостоятелно развитие, за дружба и равноправие с другите народи, в съответствие с пътя на комунистическото движение и проблемите на националната култура. В популярна форма „Векове" ще изнася пред своите читатели резултатите от научни изследвания и критически дирения в разработването на проблеми от нашата национална история, а също ще публикува статии из областта на балканската и общата история. На тази програма „Векове" ще служи с научна добросъвестност и уважение към историческата правда.

„Векове" ще отразява вестниците живот и разнообразната дейност на Българското историческо дружество и ще откликва живо и непосредствено на неговия научен и организационен живот, на обществените и културните интереси на неговите членове. Като орган на научно дружество, в което естествено научните интереси, занимания и специалности заемат предно място и обединяват всички дружествени членове, „Векове" ще бъде трибуна на тези техни интереси и занимания. Във „Векове" се публикуват малки по обем статии и научни съобщения, в които се дават нови разработки на проблемите или пък се внасят нови материали. По такъв на-

ещи „Векове" ще се връща на квалификацията на членовете на Българското историческо дружество и ще дава нови на разнообразни прояви на дружеството в историческите изследвания, в историческото образование, в краезнанието, в популяризацията на историята; ще подпомага и издига научното равнище на дружествените членове.

В обединяване усилията на всички дружествени членове около основните цели на Българското историческо дружество „Векове" намира своето ясно предназначение. „Векове" ще бъде една подвижна динамична трибуна, обединяваща различни исторически кадри и научни исторически дисциплини около общите проблеми на българската история като единна национална, противоречива и сложна съдба на български народ през вековете.

„Векове" освен това ще отвори и научно отношение членовете на дружеството, разпръснати по цялата страна в училища, музеи, научни институти и висши учебни заведения, държавни и партийни архиви, обществени организации и идеологически учреждения, и по този начин ще служи за обмяна на опит в работата.

„Векове" ще запознава своите читатели, особено учителите по история, с новите разработки на важни въпроси на историческата наука и историческото образование, ще поддържа специална рубрика по въпросите на образованието, ще публикува консултации по важни проблеми на историческата наука и ще дава отговори на поставени от читателите въпроси.

В редовете на Българското историческо дружество се намира голяма работа по изучаване историята на родния край. Може да се каже, че в наследените години има истинско движение за изследване историята на градове и села, на предприятия и трудово-кооперативни земеделски стопанства, на нашите културно-исторически паметници. Изучаването на местната история има важно значение за натрупване на конкретни материали, които от своя страна ще подпомогнат написването на многотомната история на България и на Българската комунистическа партия. Затова „Векове" редовно ще отпечатва малки статии върху местната история, а също така ще осветлява методическите и практическите проблеми на краезнанието.

„Векове" ще подпомага по-специално развитието на по-слабо разработените досега у нас исторически дисциплини, като историография и източезнанието, и ще дава предпочитание на подобни материали. Библиотеката на Българското историческо дружество ще съдействува за популяризирането на проблемите на такива исторически науки като етнография, археология и архитектурата.

Но една от най-важните задачи на „Векове" безспорно е да даде място и

най-разнообразна информация за научния живот, за излезли или подготвени книги, за международни научни срещи и участието на наши историци в тях, да предлага препоръчителна библиография за всеки исторически водопинник. С всичко това „Векове" ще допринесе за повишаване на историческата култура, за утвърждаване на научната критика.

„Векове" ще привлече към сътрудничеството на нашите най-известни български изследователи в областта на историята и ще отвори своите страници за техните научни издирвания, но в същото време ще открие пред на младото поколение историци и на онези творчески сили на попрището на историческите изследвания, които с отговорност пред науката ще предложат свои приноси.

Като предлага на читателите книжка първа, редакционната колегия изказва увереност, че „Векове" ще съдействува за повишаване на идейно-творческия научен живот в Българското историческо дружество, ще спомогне за сплотяването на членовете на дружеството и на всички историци около задачата за отварянето на историческата наука с историческото образование, за повишаване на нейния принос в нашия обществен и културен живот.

Обръщение на редакцията на сп. „Векове" (из бр. 1. от 1972 г.)

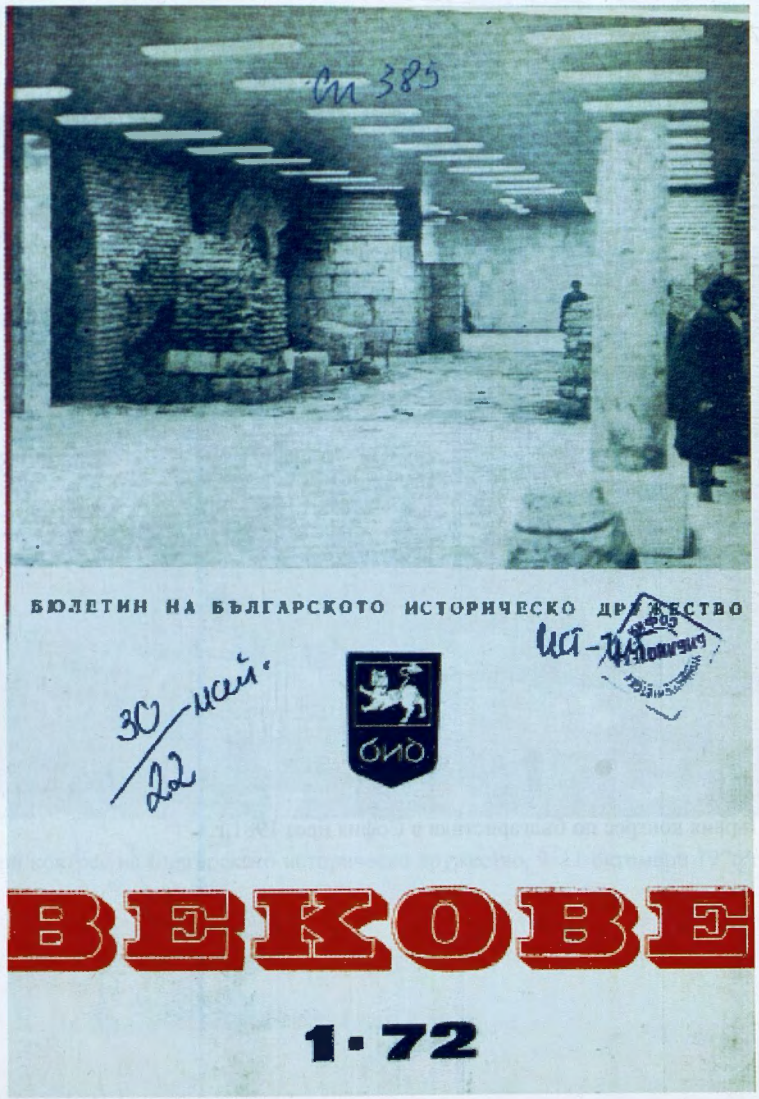

Първи брой от 1972 г. на списание „Векове“, издавано от БИД

Участници в Първия конгрес по българистика в София през 1981 г.

Втори конгрес на Българското историческо дружество, 9–11 октомври 1976 г., София

Първа национална конференция „1300 години българска държавност“

ДЪРЖАВЕН СЪВЕТ
на
НАРОДНА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

УКАЗ
№ 1506

Държавният съвет на Народна република България
въз основа на чл. 93. точка 23 от Конституцията и
чл. 27 от Указа за духовното стимулиране в
Народна република България

ПОСТАНОВЯВА:

Награждава
Българското
историческо дружество
с орден „Народна република България" -
I степен -
по случай 75 години от основаването
му и за неговата научноизследо-
вателска и научно-популяризаторска
дейност в областта на
историческите науки.

София, 8 октомври 1976 г.

Председател на Държавния съвет
на Народна република България:

Секретар на Държавния съвет
на Народна република България:

Указ № 1506 на Държавния съвет на Народна република България от 8 октомври 1976 г. за награждаване на Българското историческо дружество с орден „Народна република България" – I степен

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ИСТОРИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
кн. XXXIV 1982

ОБЩО СЪБРАНИЕ

на Българското историческо дружество (неделя, 4 октомври 1981 г.)

ОТЧЕТЕН ДОКЛАД

на Централния съвет за дейността на Българското историческо дружество през периода 1976—1981 г.

1981 г. ще остане завинаги паметна в историята на България с изключителни по своята мащабност и по своя траен политически резонанс събития: 1300 години от създаването на българската държава и 37 години от победата на нейната социалистическа революция. В 13-вековната ни история 37-те години на социализма са действително най-високият връх в развитието на нашето отечество. България се намира на 101 място по територия и на 61 място по броя на населението си сред цивилизованите страни. Но по своя средногодишен темп на растеж на националния доход — 8,1%, тя се нарежда на едно от челните места в Европа и света. Само през последните 10 години основните производствени фондове на НР България нараснаха повече от два пъти. Генералният секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет Тодор Живков, чиято забележителна 70-годишнина отбеляза не само българският народ и неговите милиони приятели от социалистическите страни, но и всички добронамерени политици, държавници и културни дейци от цял свят, заяви от трибуната на XII конгрес на партията, че *ЗА ЕДНО ДЕСЕТИЛЕТИЕ, от 1970 до 1980 г., Е ПОСТРОЕНА ОЩЕ ЕДНА БЪЛГАРИЯ!*

През тази година ние отбелязахме 25 години от живителния Априлски пленум и 90-годишнината от създаването на нашата партия — всепризнат политически ръководител и вдъхновител на нашия народ и в борбата против капитализма и монархо-фашизма, и в изграждането на зрелия социализъм. И ако трябва лаконично да обясняваме несъмнените сполуки и на нашата научно-творческа организация, то първите думи на топла благодарност и признание би трябвало да отправим към нашата БКП, към достойния продължител на делото на Благоев и Димитров — др. Т. Живков за всестранните грижи и непрекъснатата помощ, която те оказват и на нашия научно-исторически фронт. Защото без преувеличение можем да заявим, че както историята никога досега не е навлизала така спонтанно в настоящето, в трудовото ежедневие на нашия народ, така и българските историци никога досега не са се радвали на такива грижи и внимание от страна на нашето партийно и държавно ръководство.

Другари и другарки,

Научната програма на нашия конгрес е изключително сериозна, не само поради важността и сложността на третирания проблем, но и поради обстоятелството, че конгресът протича в сложна международна обстановка, възникнала в резултат на опасните и безразсъдни действия на американския империализъм. Нашето отчетно събрание присъединява своя глас на възмущение и гняв от предизвикателното решение на американската администрация за масово производство на неутронно оръжие, което застрашава със засилване надпреварата във въоръжаването и прави реално избухването на ядрена война. Като професионални историци, които познават кървавите поуки от историята, ние изразяваме волята на 4000 организирани членове на Българското историческо дружество, тяхната безрезервна поддръжка на конструктивните мирни предложения на Съветския съюз, които са насочени към запазването на световния мир и предотвратяването на ядрената катастрофа.

Преди един обзор и оценка от резултатите на работата ни през отчетния период, бихме искали да припомним, че за нас Приветствието на ЦК на БКП до Втория конгрес на БИД през 1976 г. бе не само историческа програма за действие, но и импулс за вдъхновен труд. В Приветствието на нашата партия се казваше: „ЦК на БКП е уверен, че българските историци и занапред ще бъдат достоен отряд на нашата социалистическа интелигенция, ударна сила на нашия научен и идеологически фронт".

С увереност можем да докладваме пред Общото събрание, че и през отчитания период ЦС и дружеството като цяло се ръководеха от партийните препоръки, вдъхновени от решението на Държавния съвет на НРБ, с което по повод на 75-та годишнина от създаването му БИД бе удостоено с високото отличие орден „Народна република България — първа степен".

На днешното отчетно събрание ние анализираме резултатите от нашата дейност така, както тя бе отразена в решенията на Втория конгрес от 9 до 11 октомври 1976 г. Очевидно, колкото трудно, толкова и невъзможно ще бъде в традиционните рамки на подобен отчетен доклад да назовем даже във формата на най-бегла хроника по-важните резултати от работата на нашето дружество. Това не е и нужно. Присъстващите тук си дават ясна сметка, че фактическите резултати могат да се измерват само с реалните си проекции във вдъхновения труд на народа ни за успешното реализиране на историческите решения на XII партиен конгрес, за творческото осъществяване на задачите на Осмата петилетка.

Ние сме убедени, че на своя Трети конгрес се явяваме с нарастнало научно, обществено и политическо самочувствие на челна научно-обществена и идеологическа организация, готова да изпълнява и занапред поръките на нашата партия-ръководителка.

I. *Научно-изследователска дейност*

Българското историческо дружество е научно-творческа организация, която съдействува за развитието на науката и сама развива научна и издателска дейност. Най-ярък пример за това са конгресите и научните конференции на самото дружество.

Веднага след Втория конгрес Централният съвет реши цялата научно-изследователска дейност на Българското историческо дружество да се про-

От особено значение е международната дейност на Българското историческо дружество.

Трябва да направим необходимото да повишим приноса и участието на дружеството в международната пропаганда на нашето минало. По-специално това трябва да се изрази в разширяване на връзките с историческите дружества в други страни, в самостоятелно участие или организиране на международни научни инициативи, както и участие в международни научни издания.

Специално внимание нашето дружество трябва да отдели в близките години на проблемите на историческото образование. Сътрудничеството, което свързва дружеството в тази област с Министерството на народната просвета, трябва да се задълбочава, да се конкретизира и една от първите мерки в това отношение трябва да бъде възстановяването на конференциите с учителите и общата работа за подобряване на учебниците по история.

Същото може да се каже и за съвместната работа на дружеството с Комитета за култура и историците в системата на музеите. Тук трябва да се стремим към съгласувани общи програми и към добре обмислени инициативи. Тази работа трябва да бъде обща работа на БИД и Комитета за култура.

Българското историческо дружество, с упорития труд на неговите дейци и членове, си завоюва престиж на висока авторитетна научно-творческа организация, която обединява всички български историци. Дружеството изпълнява изключително важни научни и обществени задачи и, за да ги изпълнява успешно, то трябва да се радва на подкрепата и активното сътрудничество на всички, които милеят за развитието на българската историческа наука, за да се повишава историческата култура на нашия народ, да се повишава ролята на историята за прогреса на нашето отечество.

Отчетен доклад на Централния съвет за дейността на Българското историческо дружество през периода 1976–1981 г., прочетен на Общо събрание от 4 октомври 1981 г. (публикуван в Известия на БИД, кн. XXXIV, 1982, 469–492).

ПРОТОКОЛ

Днес, 2 октомври 1981 г., Контролната комисия на Българското историческо дружество в състав: Петър Цанев, Емил Цаков, Георги Радев и Йорданка Чантова, в отсъствието на председателя Панайот Панайотов (в СССР), на Любка Бобчева и Пано Пашов, се събра и направи ревизия на счетоводните документи и касовата книга на Централния съвет на Българското историческо дружество. Комисията установи следното:

След Втория конгрес на БИД касата и финансовата документация е проверявана на 19 юни 1979 г. и на 17 април 1981 г. от ревизори на Съюза на научните работници. Правена е проверка от инспектора на ДСК на 11 ноември 1980 г.

Проверката на Контролната комисия установи следното:

Към 30 септември 1981 г. се констатира наличност общо 74 024,42 лева, която се намира както следва: 73 647,04 лева в ДСК и в касата 379,38 лева.

Приходите и разходите на дружеството през отчетния период са извършвани в рамките на утвърденото от ЦС на БИД.

Приходите на дружеството са от:

1. Курсове за подготовка на кандидат-студенти по история, обща култура и политическа подготовка;
2. Членски внос;
3. Субсидия от Министерството на финансите специално за списание „Векове";
4. Субсидия от Съюза на научните работници;
5. Абонамент от изданията на дружеството и от продажба на стари издания;
6. Субсидия за конгреса на дружеството.

Разходите на дружеството са главно:

1. По печатане на „Известия на БИД";
2. По печатане на сп. „Векове";
3. Хонорари на лекторите за курсовете, уреждани от дружеството за кандидат-студентите по история и по обща култура и политическа подготовка;
4. Заплати на административния персонал;
5. За хонорари за „Известия на БИД" и „Векове"

Всички приходи и разходи са заведени в касовата книга, която е водена редовно. Разрешеният дневен лимит не е нарушаван.

Като се има предвид всичко това, Контролната комисия на БИД препоръчва:

1. Предвид това, че конгресите на БИД стават на по-големи периоди от време, предлага на новата Контролна комисия на дружеството да прави ежегодни ревизии. Това досега не е правено — не е изпълнено решението на Втория конгрес.
2. Предлага да се приеме отчета на Централния съвет на БИД и да се освободят членовете на Бюрото на Централния съвет от отговорност.
3. Препоръчва на бъдещия Централен съвет да вземе мерки за подобряване на организационния живот на дружествата и за редовно ежегодно отчитане на членския внос.
4. Да се ускори подмяната на членските карти.

Протокол на Контролната комисия на БИД от 2 октомври 1981 г.

ДНЕВНИК

на Общото събрание на Българското историческо дружество

Общото събрание на Българското историческо дружество се проведе в аудитория 65 на Софийския университет „Климент Охридски". В неговата работа взеха участие 380 редовно избрани делегати от местните дружества, а така също членовете на Централния съвет и на Контролната комисия (по право). Заседанието се председателствуваше от акад. Димитър Косев, председател на дружеството.

Отчетният доклад на ЦС на БИД бе изнесен от проф. Петър Петров, главен секретар на БИД. Докладът на Контролната комисия бе прочетен от Петър Цанев, член на комисията. Ст. н. с. Борис Матеев прочете доклада на Мандатната комисия.

В станалите разисквания делегатите одобриха дейността на Централния съвет и дадоха препоръки за по-нататъшната дейност.

Накрая бе избран нов Централен съвет от 65 души и Контролна комисия от 7 души. Техният състав е:

489

КОНТРОЛНА КОМИСИЯ

1. *Емил Цанов* — председател — директор на Музея „Българо-руска и българо-съветска дружба"
2. *Тодорка Зашева* — Архив на ПРБ
3. Ст. н. с. *Весела Чичовска* — от Института за история при БАН
4. Доц. *Йордан Шопов* — от Историческия факултет на СУ
5. *Петър Цанев* — пенсионер
6. *Георги Радев* — от Института за история на БКП
7. *Любка Бобчева* (Голубова) — от Окръжния исторически музей

491

Списък на членовете на Контролната комисия

Бюро на Централния съвет на Българското историческо дружество:

1. акад. Димитър Косев - председател
2. доц. Евлоги Бужашки — зам. председател
3. проф. Петър Петров — главен секретар
4. ст. н. с. Румен Катинчаров — секретар
5. проф. Великан Велков — зав. секция
6. проф. Василка Тъпкова-Заимова — зав. секция
7. проф. Страшимир Димитров — зав. секция
8. проф. Христо Несторов — зав. секция
9. чл. кор. Веселин Хаджиниколов — зав. секция
10. ст. н. с. Борис Матеев — зав. секция
11. ст. н. с. Иван Пейков - зав. секция
12. ст. н. с. Георги Георгиев - зав. комисия
13. доц. Филип Панайотов — зав. комисия
14. акад. Христо Христов — член
15. проф. Мито Исусов — член
16. проф. Христо Гандев — член
17. Давид Елазар — член
18. Ст. н. с. Иван Драев — член

Списък на членовете на Бюрото на Централния съвет

ISBN – 10: 954-07-2439-2
ISBN – 13: 978-954-07-2439-3